KIZILBAŞ TÜRKLER

TARİHİ, OLUŞUMU VE GELİŞİMİ

NİHAT ÇETİNKAYA

TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM YAYINLARI

"Bugün ülkemizde Kızılbaş denilince, biraz düzeyli çevrelerde, müfrit şiilik, Anadolu'nun Alevi Türkmenleri, zamanında Safevi devletine bağlı olan taraftarlar ve onların şimdiki uzantıları anlaşılmakla birlikte kimi zaman da, yanlış olarak İranlılar kastedilerek kullanılır. Orta düzeyli bazı çevrelerde ve sünni halkın bazı muhitlerinde, bunların yanında daha çok, din dışı, rafızi, mülhid, sapkın, daha çok da ana bacısıyla cinsel ilişkide bulunan (ensest) anlamında "mum söndürenler" ve benzeri bir çok ağır suçlamaların yakıştırıldığı anlamlarda kullanılmaktadır.

Türklüğün her yönden taşıyıcıları olan Türkmenlere, kötü anlamlarda "Kızılbaş" diye yakıştırılan bu iftiranın kaynağı hep merak konusu olmuştur. Bu iftiranın, oluştuğu muhit veya kültür dairesi, Türk sahası olamaz. Türk değerleri, Türk tasavvuru, Türk inanç alemi değil kendi soyuna, hiç bir topluluğa böyle bakmaya müsait değildir. Bu olsa olsa Türk çevresine yabancı, Türk algılayış biçimini kavrayamayan kozmopolit, "Mozaik" kimlik meraklısı muhitin eseri olmalıdır. Bu iftira, asırlardır atılmakta, ancak hiç bir örneğe ve belgeye de dayandırılamamıştır.

NİHAT ÇETİNKAYA

Oysa bu Alevi Türkmenler, milli kimliklerine Türk gelenek ve göreneklerine sıkı sıkıya bağlı, Türk hayat tarzını yaşamaktadırlar. Onlar namuslarına büyük hassasiyet gösterirler, kendi muhitlerinden olmayanlarla, kız almak veya vermek gibi bir ilişkiden bile kaçınırlar. Tarihin hiçbir devrinde, ne beylerin ne sultanların ne de padişahların saraylarının zevk alemlerinin süsü olan, her cinsten cariyeler sürüsünde, onların obalarından çadırlarından çıkma Türkmen kızları görülmemiştir. Türk töresi, zenginlerin, sultanların saraylarına kızlarını ne pahasına, hangi şekilde olursa olsun göndermek için bir çok topluluğun adet haline getirdiği bu ilişkiye kapalıdır. Onun içindir ki, Selçuklu ve Osmanlı sultanlarından, Türkmen anadan doğan bir kaç kişi vardır. Türkmen kızı evinden obasından gelinliğiyle ancak evinin izzetli hatunu olmak, ana olmak için çıkar. Bu iftira, yalnız bu topluluğa değil topyekün Türk aile kurumuna atılmış bir iftira sayılmalıdır."

TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM YAYINLARI

ISBN 975-6448-15-6

9 789756 448151

NİHAT ÇETİNKAYA

KIZILBAŞ TÜRKLER

(Tarihi Oluşumu ve Gelişimi)

TOPLUMSAL
DÖNÜŞÜM
YAYINLARI

Toplumsal Dönüşüm Yaymları: 218
Araştırma ve İnceleme: 68

Nihat Çetinkaya
Kızılbaş Türkler

Genel Yayın Yönetmeni:
Hayri Bildik

1. Basım:
Toplumsal Dönüşüm Yayınları
Ekim 2003 - İstanbul

Sayfa düzeni:
Veysel Coşkun

© Nihat Çetinkaya
Toplumsal Dönüşüm Yayınları
ISBN: 975-6448-15-6

Genel Dağıtım:
KARDAK/Narlıbahçe Sok. No: 6
Cağaloğlu / İSTANBUL
Tel: (0212) 528 66 89
Belgegeçer: (0212) 519 84 85

E Posta: Toplumsaldonusum@superonline
kardakegitim@superonline.com.

Baskı-Cilt: Emre Matbaacılık
Tel.: (0212) 565 86 53
İSTANBUL

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

BİRİNCİ BÖLÜM
İslâm Öncesi Arap Dünyasına Bakış

Cahiliye Devri 9
İslâmda İlk Ayrılıklar 12
İslâm Toplumunda Yol Ayrımına Doğru 15
İslâmın İlk Döneminde Türkler 25

İKİNCİ BÖLÜM
Emeviler Devri Olayları

İslâm ve Emevi Devlet Siyaseti 45
Müslümanların Kapanmayan Yarası
Kerbela Olayı 55
Arapların İran ve Türkistan İstilası 62
Türkistan Olayları 67
Emevi Komutan Kuteybe'nin Türk Kıyımı 73
Emeviler Devrinde Farklı Bir Dönem:
Halife Ömer B. Abdulaziz Devri 80
Son Otuz Yılında Emeviler 85

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Abbasiler Devri 99
Halife Harun Reşid Dönemi 107
Halife Me'mun Devri 109
10. Yüzyıla Kadar Abbasiler Dönemine Genel Bir Bakış ve Türkler 118

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Türklerde İslâm Devri

Türklerin İslâmla İlk Temaslar 135
Karahanlılar
Türklerin Kitlevi İslâmlaşması 142
Karahanlıların Kökeni Hakkında 145
Karahanlıların İslâmiyet'e Girişi 146
Karahanlıların İslâma Girişini Etkileyen Sebepler 151
Satuk Buğra Han Destanı 158
Gazneliler Devri 168

BEŞİNCİ BÖLÜM
Selçuklular Devri

Oğuz Yabgu Devleti 175
Selçukluların İran'a Yerleşmesi Arslan Yabgu 178
İran Selçukluları Devri Tuğrul Bey Dönemi 181
Tuğrul Bey'in Bağdat'a Gelişi ve Halife İle İlişkileri 192
İran Selçuklularında İnanç 202
Anadolu Selçukluları Devri 209
Anadolu Selçukluları'nda İran Etkisi 220
Anadolu Selçukluları'nda Bizans Etkisi 226
Baba İlyas Ayaklanması 231
Anadolu Selçukluları'nda İslâmiyet 241

ALTINCI BÖLÜM
XIII. Yüzyılda Ortaasya'dan Görünüm

Harezmşahlar Dönemi 253
Türk-Moğol İmparatorluğu Cengiz Han 257
İlhanlılar ve İslâm 264
Gazan Han Dönemi 276
Olcaytu Dönemi 279

YEDİNCİ BÖLÜM
Osmanlılar Devri
I. KISIM

Osmanlıların Kökeni Hakkında 288
Ertuğrul ve Osman Bey Dönemi 295
Osman Bey'in Adı Hakkında 301
Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Devri Hakkında 310

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Timurlular

Emir Timur Devri 319
Babur Şah Dönemi 333

DOKUZUNCU BÖLÜM
Osmanlılar
II. KISIM

II. Bayezid Dönemi 337
Şahkulu Ayaklanması 343
Nur Ali Halife Ayaklanması 352

ONUNCU BÖLÜM
Kızılbaşlar Devleti

Safeviler 357
Safeviler Hakkındaki Kürtlük İddiası 359
Safevilerin Hakkındaki Farslık İddiası 362
Safevilerin Seyyidliği İddiası 365
Safeviler Hanedanının Türklüğü 369
İlk Safevi Şeyhlerinde Mezhebî Durumu 372
Safeviler Devleti 376
Şeyh Cüneyd 378
Şeyh Haydar 386
Kızılbaş ve Kızılbaşlık 389
Türk Kültüründe Baş ve Başlık 398
Baş ve Başlık Üzerine Beddua ve Yemin 401
Börk'ün Kutsallığı, Börk Çıkarma Yahut Baş Açma 402
Türklerde Kızıl/Al Rengi 406
Türklerde Başlık Anlayışı 412
Kızıl Börk Geleneği 415
Şah İsmail'in Ortaya Çıkışı 421
Safeviler (Kızılbaşlar) Devleti'nin Kuruluşu 429

ONBİRİNCİ BÖLÜM
Osmanlılar
III. KISIM

Şehzade Selim-Trabzon Valisi 435
Yavuz Sultan Selim'in Padişahlığı ve Gelişmeler 443
Çaldıran Savaşı Hazırlıkları 445
Çaldıran Savaşı Yavuz'un Stratejik Hedeflere Yönelmesi 457
Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi 473
Kanunî Sultan Selim Devri 478
Celalî İsyanları 488
Kanunî Devrinden Sonraki Durumv 496
Karayazıcı Ayaklanması 499

ONİKİNCİ BÖLÜM

Kızılbaş Türkler Olayında Sona Doğru 507
Anadolu'da Türkmen Kıyımı 507
Safevi Devletinde Taht Kavgaları ve Kızılbaş Türkler 513
II. Şah İsmail'in Dinî Reform Girişimi 518
Şah Muhammed Hudabende Dönemi 523
Şah Abbas Devri 527
Kaynaklar 531

ÖNSÖZ

Günümüzde ve hatta on yıllardır, Türkiye'nin bilim, siyaset ve fikir hayatını gözden geçirirken bîr hususu gayet açık görmekteyiz. Hem adı geçen sahalarla bizzat meşgul olan kişilerin, genel adıyla Alevilik-Bektaşilik olarak tanımlanan konuyla herhangi bir şekilde ama kesinlikle ilgilendiğini, bu tartışmalara bir şekilde müdahil olduğunu söyleyebiliriz.

Bu uzun araştırma ve tartışma sürecinde çok değerli eserler ortaya konmuş, ileriye yönelik ufuk açıcı tezler ve görüşler açıklanmıştır. Bunun yanı sıra, konunun mahiyetini yani Alevilik-Bektaşilik olgusunun Özünü çarpıtan ilgili geleneklere yönelik yanlış yorumlar ortaya koyan eserler de azımsanacak sayıda değil.

Yaklaşık on yıl önce, konuyla ilgilenmeye başladığım dönemde, bir hususu fark ettim, ister kendi açımdan başarılı veya başarısız bulduğum eserlerde, İster süreli yayınlara yansıyan tartışmalarda ortaya konulan görüş ve düşünceler, genel olarak bilinen kaynaklardaki sınırlı veya önyargılı veriler etrafında dönüp dolaşıyordu. Kanımızca, Alevilik-Bektaşilik konusuyla ilgili, zaman zaman kamuoyunu bunaltan tartışmaların kısırlığı da bu noktada gizlidir.

Şöyle ki, ülkenin ve geniş toplum katmanlarının çıkarları açısından hayati önem taşıdığını sandığımız bu kadar önemli bir konuda birçok bilgi ve belgelerin kullanılmaması ve de, çoğu zaman kendi aralarında karşılaştırılmaması ciddi bir engel oluşturmuştur. Oysa bu konuda hem bilinen İslâm kaynaklarında, hem değişik inanç ve mezheplere bağlı Türk boylarının geleneklerinde, ayrıca İran Türkleri'nin yazılı ve sözlü geleneklerinde ciddi bilgiler saklıdır.

Türkiyeli araştırmacıların çeşitli engellerden dolayı ulaşamadıkları, Farsça, Rusça ve değişik Türk lehçelerinde basılmış kaynak ve araştırmalarda konunun çok farklı yönlerden de incelendiğini ve yeni bilgilerin bilimsel litaratüre kazandırılmış olduğunu görüyoruz. Bu bağlamda, özellikle Azerbaycan ve Iran Türklerinin, bazı Ortaasya Türk bilim adamlarının eserleri ve ortaya koydukları görüşler konuya yeni boyutlar kazandırmıştır. Biz bu hususları da dikkate alarak, İran, Rusya, Azerbaycan, Türkistan ve diğer bölgelerde bilime kazandırılmış olan birikimleri de değerlendirmeye çalıştık.

Bu yayınlara yansıtılmış olan, eski yazma eserlerde, halk edebiyatı ör-

neklerinde yer alan bilgiler, konunun bazı yönlerinin araştırılmasında yol göstericilik niteliğinde olmuştur. Yine aynı bölgelerde yaşayan Türk boylarının gelenek ve görenekleri görüşlerimizin oluşumunda önemli rol oynamıştır. Özellikle Azerbaycan ve Ortaasya geleneklerinde halen sürdürüle gelen seyyidlîk ve Kızılbaşlıkla ilgili töre ve inançlar önem taşımaktadır.

Türk töresi mecrasında biçimlenen ve daha sonra tekrar dönüp Türk töresinin veya örfi hukukunun bir parçası haline gelen Cengiz Han Yasası'ndaki ilgili hükümlerin devreye sokulması, Aleviliğin tarihsel evrimi, sosyal İşlevleri ve Türk etno-kültürel bütünlüğü İçindeki konumunu yeniden yorumlamamızı gerektirmiştir.

Elbette konunun birçok alanları kapsayan değişik boyutlarının farkındayız. Ayrıca uzun yıllar zarfında birikmiş olan sayısız araştırma ve İncelemeler yapılmıştır. Bunların hepsinin bir kitap çerçevesinde ve bir bütünlük içerisinde ele alınması belli zorluklarla bağlıdır.

Özellikle araştırmamız ilerledikçe konunun her yönüne değinme ve bütüncül bir tablo ortaya koyma ihtiyacı duyduk. Ancak bu durumda konunun dallanıp budaklanması kaçınılmaz olacaktı. Bu kaygılardan hareketle, araştırmanın tümünün tek bir kitapta sunmak yolunu değil, tarihi konular ile inanç ve geleneklerle ilgili bölümleri ayırmak suretiyle İki ayrı kitapta sunmak yolunu tercih ettik. Dolayısıyla bu kitapta esas olarak konunun tarihsel boyutları ele alınmıştır. Tarihsel süreçlerin irdelenmesi, inanç ve geleneklerle ilgili (çoğu zaman tartışmaya sebep olan) meselelerin daha sağlıklı bir şekilde ele alınması ve de kavranması için gereken alt yapıyı oluşturacağı kanaatindeyiz. Böylece, Alevi-Bektaşi/Şiî-Kızılbaş inanç ve gelenekleri ile ilgili tamamlanmak üzere olan bölüm de, siz sayın okuyuculara ikinci kitap olarak sunulacaktır.

Bu çalışma çerçevesinde ortaya konmuş olan görüş ve düşüncelerin tartışmaya açık olduğunu ifade etmek isterim. Amacımız da, konunun sadece dinsel ve mezhepsel boyutlarıyla değil, Türk tarih ve etno-kültürel gelenekleri bağlamında tarafsız bir şekilde tartışılmasına katkıda bulunmaktır.

Bu amaca giden yolda, çalışmamıza herhangi bir yönde katkıda bulunan dostlarıma teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca, araştırmamıza görüş ve eleştirileriyle katkıda bulunacak olan okuyuculara teşekkür etmeği borç bilirim.

28.9.2003-Bahçelievler/İstanbul
Nihat ÇETİNKAYA

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM ÖNCESİ ARAP DÜNYASI'NA BAKIŞ

CAHİLİYE DEVRİ

İslâmiyet'in içinde doğup geliştiği Arap dünyası, İslâm sözkonusu olduğunda, tarih olarak iki devirde ele alınır: İslam öncesi ve İslâm devri. İslâm öncesi devre Cahiliye devri denilmektedir. Cahiliye (Cahila=cahil olmak), Hristiyanlığın başlangıcından İslâmm zuhuruna kadar olan devre için kullanılır. Daha sonraları anlamı genişleyerek, "alima" ("bilmek")'nm zıddı olarak, bir şey bilmeyen, bilgisiz anlamında kullanılır.[1]

Kelimenin tüm Arap coğrafyasını kapsamadığı, Güney Arapları'nın o devirlerde dine karşı kuvvetli meyilleri olduğundan, bu kelimeyle anlatılan daha çok Kuzey Arabistan sahasıdır.

Çalışmamızda, karşıt taraflar olarak anılacak gruplardan Haşimiler Güney, Emeviler de Kuzey bölgesindendir. Bu iki grup, İslâm öncesinde karşıt durumdadırlar. İslâmm ortaya çıkışında Emevîler, Hz. Peygamber'in Haşimi oluşundan, İslâm'a karşı duranların başında yeralırlar. Emevîlerin Müslüman olmasından sonra da, bu karşıtlık devam eder ve Muaviye döneminden itibaren kanlı çarpışmalara dönüşerek devam eder. Emevi döneminin sonuna kadar devam eden bu olaylar, Müslümanlar arasında, tarih boyu görülecek ve günümüze kadar gelecek ayrılıkların ve çekişmelerin temel sebebini oluşturur.

Emevîlerin, Hz. Peygamber'in nesline karşı yürüttükleri ve Horasan'a kadar yaydıkları Haşimî düşmanlığının temelinde, Cahiliye

---

[1] Weir, T. H., Cahiliye Mad., İslâm Ansiklopedisi Cilt 3, s. 11.

devrinden gelen eski rekabet yatar.[1] Buna ortam hazırlayan esas sebepler, Arapların kültürel, sosyolojik yapısıyla ve kabile ayrılıklarıyla ilgilidir.

Arabistan'ın göçler yolu üzerinde bulunmaması ve İslâm'a kadar kapalı bir toplum olmaları, dış dünya ile ilikilerinin gelişmesini önlemiştir. Bu bakımdan, Arap ordularının Arabistan dışına yayılmaları sırasında, tüm insanlığa hitabeden İslâm dininin yayılmasında pek başarılı olduklar söylenemez.

Arap yarımadasının bu kapalılığı eski dünyada meydana gelen olaylardan ve sosyal gelişmelerden Arapları habersiz kılıyordu. Kendilerini ıssız çölün derinliklerine terk eden bu insanlar, kendi "iç alemlerine" kapanık yaşıyordu. Eski dünyada kavimler ve devletler arasında mücadeleler cereyan ederken, ordular ve devletler kurulup dağılırken, Araplar bunlardan habersiz yaşıyordu. Onların en gelişmiş etkinlikleri, Arapçanın gelişmesinin etkenlerinden sayılan, şiirlerin okunduğu, edebî yarışmaların yapıldığı "panayırlar"ı idi.[2]

Hayat tarzları ve siyasal düzenleri kabile asabiyetine dayanan Araplarda devlet ve ordu anlayışı kabilelerle sınırlıydı. M. Şemseddin Günaltay, bu konuda şu bilgileri veriyor:

"Araplar, Müslümanlıktan evvel Kahtan ve Adnan oğulları diye birbirlerine karşıt iki büyük kümeye bölünmüşlerdi. Bunlardan her biri, "Ammare", "Fahiz", "Fasile" ve "Batın" namlarıyla ikinci derecede gruplara ayrılmışlardı. Bu tâli gruplar aralarında mütemadiyen Gazve dedikleri kabile muharebeleriyle, birbirlerini basıyor, talan ediyorlardı. Bazen de bütün Adnan oğulları birleşen Kahtan oğulları ile çarpışıyorlardı."[3]

Hasan Onat, Arapların İslâmdan önce köklü bir devlet geleneğine sahip bulunmadıkları, politik tecrübe bakımından kabilelerin

---

[1] Weir, T. H., a.g.m., s. 11.

[2] Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, C. I-II, 3. Baskı, Yayınevi yok, Konya 1994, s. 249-250.

[3] Günaltay, Ord. Prof. M. Şemseddin, Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik Ve Dini Durumu, Belleten. C. VII, s. 59.

aşağı yukarı müsavi olduğunu ve o zamanki Arap içtimaî düzeninin de tamamen kabile ilişkilerine dayandığını yazar.[1]

İslâm öncesi Arap cemiyetinde Ümeyye (Emevî) oğulları zengin ve güçlüdür. Haşimîler ise, daha küçük bir kabile olup fakir idiler. Emevîlerin Hz. Peygamber'e karşı reddiyeleri ve mücadeleleri de buna dayanıyordu. Ümeyye-Haşimî mücadelesini zengin-fakir mücadelesi olarak gören Hayri Bolay, mezhepler arası çatışmaların esasını da aynı sebeplere dayandırır.[2]

Arap Cahiliye devrinin sosyal çelişkilerinden kaynaklanan ve esasen soygun, talan ve gasb'a dayanan çatışmalar, "Gaziv" (gazva) adıyla, geleneksel olarak meşru sayılırdı. İslâm öncesi görülen geleneksel "gaziv" eylemi, Hz. Peygamber zamanı itibar görmediğinden olacak ki, bu devirde bazı Bedevî kabilelerin birkaç kez İslâmîyet'e girip ayrıldıkları biliniyor. Iraklı sosyolog Ali el-Verdi, bu kabilelerin sonraki dönemlerde Müslüman Arap ordularının dış memleketlere açılıp çok ganimet getiren savaşlara başlamasıyla kesin olarak İslâmîyet'e girdiklerini belirtir.[3] İslâm dönemi yumuşatılarak, din uğrunda yapılan kutsal savaşla sınırlanmış ve "gaza" sözüyle ifade edilmiştir. Arap asıllı İslâm tarihçisi Prof. Hitti'nin, bu gelenek hakkında şu bilgileri verir:

"Haydutluğun bir nev'i olarak mülahaza olunan gaziv, milli bir müessese seviyesine çıkacak şekilde, çöl hayatının sosyal ve iktisadî şartlarından doğmuştur. Bu müessese, çoban hayatı yaşayan Bedevî cemiyetin iktisadî yapısı üzerine oturur. Dövüşkenlik hâletî ruhiyesinin yerleşmiş kalmış bir mantık şartı olduğu çöllük ülkede, akın edip baskın verme, yiğitlere has birkaç meşgaleden biridir." Emevî devri şâiri el-Kutâmî de, "Bizim işimiz düşmana, komşumuza, baskın yapacak bir kimse bulamadığımız takdirde de bir kardeşimizi bulursak, kendi kardeşimize baskınlar vermektir"[4] diyor.

---

[1] Onat, Doç Dr. Hasan, Emevîler Devri, Şiî Hareketleri, Türkiye Diyanet Vakfı, Yay., Ankara 1993, s. 8.

[2] Bolay, Prof. Dr. S. Hayri, Günümüzde Alevilik ve Bektaşilik, Hacıbektaş'ta Sorulan Bazı Sorular, Panel: 22.2.1992, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1995.

[3] Akpınar, Turgut, Türk Tarihinde İslâmiyet, İletişim Y., İstanbul-1994, s. 57.

[4] Ebu Temmâm, Eş'âr'ul-Hammâse (Freytag neş.), Bonn 1828, s. 171, nak: Prof. Dr. Philip K. Hitti, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, Marmara Ü.. İlahiyat Fk. Vakfı Y.. Nu: 100, İstanbul 1995, C. I., s. 48.

İşte İslâm dini böyle ortamda ortaya çıkar. Kabile rekabeti İslamın ilk döneminde de sürdürülür.

Taraf olan Emevîlerden, Muaviye'nin büyük dedesi, Cahiliye devrinde Mekke'nin ordu komutanıydı. Geniş bir akraba çevresine ve zenginliğe sahipti. Umeyye'nin oğlu Harb de, Ficar savaşlarında Kureyş ordusunun komutanıydı. Ebû Sufyân da, Hz. Peygamber'e karşı duran Mekke müşriklerinin ileri gelenlerindendi. Bedir savaşında ve sonraki, savaşlarda, İslâma karşıtlarının ordu komutanlığını yapıyordu. Müslümanların Medine'de güçlenip Mekke'yi almasıyla gücü zayıflayan ve kabilevî üstünlükten zorunlu olarak vazgeçen Ebû Süfyân, Müslümanlığı kabul etmek zorunda kalmıştı. Ebû Süfyan'la birlikte oğullarının ve Emevîlerin İslâmı kabul etmeleri, cahiliye döneminden beri devam ettirdikleri geleneklerini ve kabileciliği bırakmalarına yetmedi. Eski şarap içme alışkınlıklarını bile, İslâmın yasaklamasına rağmen sürdürdüler. O devir Arapları meyhanede çok şarap içmeği şeref sayarlardı; "şaraba o kadar müptela idiler ki, Emevîler devrinde şarap içilmesine bile müsaade edilmiştir."[1] Böylece, Emevîler, müşrik Mekke toplumu içinde elde ettikleri mevkiyi, İslâm toplumu içinde de sürdürmek ihtirasına kapıldılar. Bu yüzden de, bölünme ve tartışmalarla günümüze kadar devam edip gelen, İslâm dinin yayılmasını da etkileyen olayların sorumluları olarak anılırlar.

İSLÂM'DA İLK AYRILIKLAR

Çalışmamızın başlangıç kısımlarında, konumuzla ilgili tartışmalara ilk kaynak olarak gösterilen olayları kısa olarak ifade etmeyi, ileriki bölümlerde kronolojik olarak vermeye çalıştığımız ihtilaflı gelişmelerin anlaşılması bakımından faydalı gördük.

Müslümanlar arasında, özellikle de Türkler arasında meydana gelmiş ayrılık tartışmalarının kökeni, hastalıkları sırasındaki, Hz. Peygamber'in "Vasiyeti" olayındaki hilafet tartışmasına dayandırılır.

---

[1] Weir, T. H., Cahiliye Mad., İslâm Ansiklopedisi Cilt 3, s. 12.

Şia tarafının hilafet konusundaki iddiası bu vasiyetle başlar. Şilere göre; "Hz. Peygamber, yazılmasına müsaade edilmeyen bu vasiyeti gerçekleşse idi, kendilerinden sonra, İslâm liderliğinin ('İmamlığın') Hz. Ali tarafından temsil edileceğini" buyuracaklardı.[1]

Hz. Peygamber, hastalıklarının ağır döneminde bir vasiyet yazdırmak istemişlerdi. Huzurda bulunan sahabe arasında tartışma çıkmış ve bu vasiyetin yazılmaması görüşü ağırlık kazanmıştı. Hatta Hz. Peygamber'in, hastalığından dolayı, kendinde olmadığı ve bu vasiyetin sıhhatli olamayacağı iddia edilmişti. Bazı kaynaklar, Hz. Peygamber'in, bu durum üzerine vasiyetini yazdırmaktan vazgeçtiğini yazarlar.[2]

İbn Sa'd Tabakaat adlı eserinde, Câbir'den rivâyetle vasiyet olayında: "Peygamber, ölüm halinde ümmet için bir şey yazdırmak, ümmetinin yol yitirmemesini, başka birinin de yollarını vurmamasını sağlamak için bir vasıyyetnâme yazdırmak istediler."[3] diye yazar. Ahmet b. Hanbel de, İbn Abbâs'tan rivâyetle şunları nakleder:

"Hz. Peygamber'in vefatları yaklaşınca, 'bir koyun kemiği getirin de size bir şey yazdırayım ki benden sonra sizden iki kişi bile birbiriyle ayrılığa düşmesin' buyurdu."[4] Birçok kaynakta yeralan, İbn Abbâs'a dayanarak verilen başka bir rivayette de şunlar aktarılır: "Hz. Peygamber: 'Bana bir kâğıt, kalem getirin de size bir şey yazdırayım ki ondan sonra aslâ yol yitirmeyesiniz' buyurdular. Ömer, Rum şehirlerinden filân şehir, feşmân şehir öylece kalacak mı? Rasûllullah, bu şehirleri fethetmeden vefât etmeyecek; vefât ederse bile tekrar dirilmesini beklemeliyiz; nitekim Mûsâ Peygamber'i de İsrâiloğulları beklediler dedi. Hz. Peygamber'in zevceleri Zeyneb, 'Duymuyor musunuz' dedi, 'Rasûlullah size vasıyyet etmek istiyor' derken bir gürültüdür koptu. Hz. Rasûl-i Ekrem vefât ettiler."[5]

---

[1] Öztürk, Prof. Dr. Y. Nuri, 400 Soruda İslâm, Yeni Boyut Yay., İst. 1993, s. 197.

[2] Gölpınarlı, Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik, Der Yayınları, İstanbul 1987, s. 49

[3] İbn Sa'd, Tabakaat, c. II, Beyrut H. 1376, s. 244, nak: Gölpınarlı, A., a.g.e., s. 50.

[4] Ahmet b. Hanbel, Kahire H. 1313, C.I. s. 293. nak: Gölpınarlı, a.g.e., s. 50.

[5] Gölpınarlı, A., a.g.e., s. 50.

Yine İbni Abbâs'tan şunlar nakledilir:

"Resûlullâh hastalığında 'bana kâğıt, kalem getirin; size bir şey yazayım ki benden sonra aslâ yol yitirmeyesiniz.' Orda bulunanlar tartışmaya başladılar. Oysa hiçbir peygamberin huzûrunda kavga, ihtilâf câiz değildir. Bazılarıysa 'Peygamber' dediler, 'sayıklıyor.' Hz. Peygamber, 'Benim hâlim, sizin beni sevketmek istediğinizden daha iyidir bence; bırakın beni kendi hâlime buyurdular' diyor."[1]

Hz. Peygamber'in vefatı günü, henüz defni yapılmadan, Hz. Ali ve birkaç sahabenin defin işleriyle meşgul iken, diğer ileri gelenlerin toplanarak, Hz. Peygamber adına temsilci tayini ile meşgul olmaları, Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıkların ana eksenini teşkil etmiştir. Bu olaya tepkinin ilk önce ve olayın olduğu gün, Hz. Peygamber'in en yakını Hz. Ali'den gelmesi önem taşır. Hz. Ali: "Ya Ebû Bekir, biz bu kadar ihmal edilecek kimseler miyiz, hiç değilse fikrimiz alınamaz mıydı?" diyerek itirazını ve burukluğunu bildirmiştir. Hz. Ömer'in de, Hz. Ebû Bekir'in ve daha sonra kendisinin seçiliş biçiminden rahatsızlık duyduğunu ifade ettiği belirtilmektedir.[2]

Sakife toplantısı olarak bilinen ve Ebû Bekir'in halife seçildiği toplantı, günümüze kadar devam eden ayrılık tartışmasının önemli bir olayıdır. Hz. Peygamber'in cenazeleri daha defnedilmemişken yapılan bu siyasi toplantı, Ali yanlıları tarafından, kabul edilmemiş ve bu tutum günümüze kadar sürdürülmüştür.

Sakife toplantısına bütün Arap kabile ileri gelenleri o kadar rağbet etmişlerdi ki, defin işleriyle meşgul olanlar yalnız Hz. Peygamber'in aile fertleri (Ehlibeyt) idi. Gölpınarlı, İslâm kaynaklarına dayanarak şu bilgileri aktarır:

"Sahhâbe, Rasûlullâh'ın cenâzelerini, elemli hânedânına bırakarak Beni-Sâide Sakifesinde toplanmışlardı.[3] .... Bu toplantıdan haberdâr olan Hz. Ömer, Ebû-Bekir'e, 'gel' dedi, 'kardeşlerimizin

---

[1] Gölpınarlı, A., a.g.e., s. 51.

[2] Çelikcan, Hüseyin, Günümüzde Alevilik ve Bektaşilik, Aleviliğin ve Sünnîliğin Tarihçesi, Panel: 22.2.1992, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara 1995, s. 39- 41.

[3] Gölpınarlı, A., Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik, s. 56.

yanlarına varalım, bakalım ne yapıyorlar?' İkisi de yola düşmüşlerdi ki yolda Ebû-Ubeyde'ye rastladılar; O'nu da alıp yürüdüler. Sakife'ye vardıkları zaman muhâcirlerden bâzı kimselerin de orda olduğunu gördüler."[1]

O sırada Badiye'de bulunan Ebû-Züeyb-i Hüzelî, Hz. Peygamber'in rahatsızlandığını duyarak Medine'ye geldiğinde şunları anlatır:

"Şehri, hac zamanı ehrama girildiği sıradaki gürültüyle dolmuş buldum. Ne oldu diye sordum; Rasûllullah vefât etti dediler. Mescide koştum, kimsecikler yoktu. Hz. Peygamber'in evlerine gittim; kapıyı kapalı buldum. Sahâbesinin, Hz. Peygamber'in cenâzelerini, Ehlibeytine bıraktıklarını anladım; halkın, Beni-Sâide Sakıyfesinde toplandığını öğrendim."[2]

Neticede, Hz. Ebû Bekir halife seçilir. Hz. Ebû Bekir'in iki yıllık faaliyeti, taraflarca benimsenmiş ve aralarındaki kırgınlıklar, büyük ölçüde ortadan kalkar. Hz. Ebû Bekir'in ölümü üzerine, Hz. Ömer'in "adeta tayinle" halife olması yeniden anlaşmazlıkları canlandırır. Hz. Ömer'in, kendisinden sonraki halifeyi seçmek için, yetkili 6 kişiyi belirlemesi, anlaşmazlığı daha da derinleştirmiştir.

Durumdan rahatsız olan Hz. Peygamber'in amcaları Abbas, Hz. Ali'ye, böyle bir şura toplantısında halife seçimine iştirak etmemesini söyleyerek, Hz. Peygamber ailesinin tepkisini ortaya koymuştur.[3]

İSLÂM TOPLUMUNDA YOL AYRIMINA DOĞRU

Hz. Ömer'in öldürülmesinden hemen sonra, adları verilen heyet tarafından halife seçilen Hz. Osman'ın halifeliğinin daha ilk günü, Hz. Ömer'in oğlu Ubeydullah, babasının katili Ebü-Lü'lüe'nin öldürülmesinden sonra, intikam duygusuyla, onun küçük kızı Cühey-

---

[1] Gölpınarlı, A., a.g.e., s. 56.

[2] Gölpınarlı, A., a.g.e., s. 57.

[3] Çelikcan, Hüseyin, a.g.m., s. 40.

ne'yi ve İranlı kumandan Hürmüzân'ı öldürür; bununla da yetinmeyerek, ilgili gördüğü, Medine'de ne kadar "kul-köle" varsa hepsini öldürmeye kalkışır.[1] Hz. Osman'ın halifeliğinin daha ilk gününde meydana gelen bu olay üzerine Hz. Ali, bir Müslümanı ve küçük bir kız çocuğunu öldüren Hz. Ömer'in oğlu Ubeydullâh'ın cezalandırılmasını ister. Halife Osman ise, Hz. Ömer'in daha dün öldüğünü, bugün oğlunu cezalandıramayacağını, Hürmüzân'm ise velisinin olmadığını ve kendisinin, onun velisi sayıldığını, bu sebeple de bağışladığını söyleyerek, Hz. Ali'nin talebini reddeder.[2]

Bu olay ve Hz. Osman'ın Emevî kabileciliği anlayışıyla seçtirilmesi, Cahiliye devrinden beri devam eden Haşimoğulları-Ümeyyeoğulları rekabetinin siyasi mücadeleye dönüşmesinin ilk adımı olur.

Zaten Suriye valisi bulunan Muaviye, vali olduğundan beri husumeti devam ettiriyordu.

Devlet malına karşı büyük hassasiyeti olan ve kuruşuna kadar hesabını gören Hz. Ömer zamanında, Muaviye, Suriye'de büyük servetler edinerek bir saltanat tesis etmişti. Hz. Osman devrinin başlamasıyla Arap dünyasının en büyük gücü haline gelmişti.

Fetihlerle Emevîler zenginleşmiş ve çevrelerinde de zengin bir zümre meydana gelmişti. Hz. Ömer, savaşlarda zenginleşip ipekli elbise giyenlere bile çok kızarken, "Arabın Kisrâsı" dediği Şam vâlisi Muâviye, Bizanslıların ve Sasanîler'in görkemli saray yaşantılarını gölgede bırakacak muazzam bir saray kurdurmuş, kapıcılar, perdeciler, hadımağaları v.s. hizmetlilerin kullanıldığı debdebeli bir hayat yaşıyordu.

Hz. Osman devri, Devlet hazinesi "Beytülmal"a, "Mâlüllâh" adı verilmişti. Osman, yakınlarından Abdullah b. Hâlid, şahsı için kendisinden mal isteyince, ona Beytülmal'dan yüz bin dirhem ihsân etmişti. Medine'nin o devirde çok değer taşıyan otlaklarını, şahsının ve mensubu bulunduğu Ümeyyeoğulları'nın hayvanlarına tahsis etmiş, bu otlakları başkalarının hayvanlarına yasaklamıştı. Halife Osman,

---

[1] Gölpınarlı, a.g.e., s. 132.

[2] Gölpınarlı, a.g.e., s. 132.

Hz. Peygamber'in, Tâif'e sürgün ettiği Hakem b. Âs'la oğlu Mervan'ı bağışlayıp kendisine kâtip tâyin eder ve Hz. Ebû Bekir zamanından beri Hz. Peygamber'in kızı Fatma adına, Peygamber ailesine ait olan Fedek hurmalığını, ayrıca Afrika gelirinin yüzde yirmisini de ona ihsan olarak verir. Bundan başka, kızlarından birini Mervan'a, birini de Mervan'ın kardeşi Hâris'e verir, ayrıca Hâris'e beytülmaldan üçyüz bin dirhem, zekât olarak da develerin tamamını ona verir.

Hz. Ömer, İran sarayından elde edilen büyük bir inciyi, kırılarak sahabeye dağıtmalarını söylemiş ancak, "kırılırsa hem değerini yitirir, sahabeye de yetmez, başka bir fetihte alıcısı bulunur, satılır, parası sahabeye üleştirilir" diye hazineye bırakılmıştı. Hz. Osman, bu inciyi de kızına çeyiz olarak verir. Anılan ve daha birçok olay sahabenin, Hz. Osman aleyhinde dönmesine sebep olur. Bu yüzden, sahabeden beytülmal görevlisi Abdullah b. Erkam, bu sebepten vazifesini bırakmıştı.[1]

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, bu konuda şu bilgileri verir:

"Hz. Osman halifeliği süresinde kendi akrabalarına aşırı derecede düşkünlük göstermiştir. Bu cümleden olmak üzere Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer zamanında tayin edilmiş eyalet valilerini ve yüksek memurları şu veya bu sebeple görevinden almış ve bunların yerine büyük çoğunlukla kendi akrabalarını atamıştır. Halbuki gerek Hz. Ebû Bekir, gerekse Hz. Ömer devrinde Emevîlere pek fazla rağbet edilmemişti. Buna sebep onların çok sonra, Mekke fethedilip İslâm hakimiyetini kabulden başka bir alternatifleri kalmayınca Müslüman olmalarıydı.

"Bunun yanısıra Hz. Osman harpten gelen ganimetlerin çoğunu büyük görevlere aldığı kendi öz akrabalarına veriyordu. Ayrıca yeni halife, valilerden hesap sorulmasını kaldırmıştı. Çünkü onların çoğu halifenin yakın akrabası idi. Hz. Ömer zamanında konan ve şiddetle uygulanan, valilerin toprak sahibi olmalarını önleyen kanuna gereken hassasiyeti göstermemişti. Böylece başta Muaviye olmak üzere genellikle Emevî kolundan olan valiler büyük arazi sahibi olmuşlardı. Hatta Muaviye'nin, Hz. Ali'ye karşı çok kuvvetli

---

[1] Gölpınarlı, A., a.g.e., s. 132. 133.

ordu teşkil etmesinde bu mal varlığı önemli derecede müeessir olmuştur."[1]

Hz. Osman'ın dönemi, anlaşmazlık, sıcak mücadeleye dönüşür. Suriye valisi Muaviye'nin ve diğer Emevî ileri gelenlerin baskılarıyla Hz. Osman, yanlı bir yönetim sergilemiştir. Devletin önemli yerlerine, yakınları olan Emevîler'i yerleştirmiş, Haşimîler'i kendisine rakipler olarak görmüştür. Tenkide açık birçok uygulamaların gözlendiği Hz. Osman devri, birçok sahabeyi incitmiş, Cahiliye devrinden beri cereyan eden Haşimî-Emevî çatışması daha da alevlenmiştir.

İslâmî kuralların dikkate alınmadığı uygulamalar, İslâm topraklarının her yerinde olduğu gibi Kufe'de de tepkiyle karşılanıyordu. Nitekim Hz. Osman'ın Kufe'ye vali olarak atadığı Emevîlerden Sa'd b. El-As, bir gece Kufe ileri gelenlerini toplayıp "Irak bölgesi ve toprakları Kureyşler'in çiftliğidir"[2] diye halkı ikaz etmişti.

Hz. Peygamber'in vahy katibi iken "bana da vahy geliyor" diyerek İslâmîyetten vazgeçip peygamberlik iddia eden ve Hz. Osman'ın ricası ile Hz. Peygamber'in affına uğrayıp ölümden kurtulan süt kardeşi İbn Ebû Serh'i taltif ederek, İfrikiye vilayetinin gelirinin beşte birini vermesi, büyük tepkilerle karşılanmıştı. E. R. Fığlalı'nın naklettiği, "O'nun, Hac esnasında Mina'da seleflerinin aksine namazı iki yerine dört rek'at kıldırışı, mushafları yaktırarak İbn Mes'ud ve Ubeyy b. Ka'bin kıraatlarını yasaklayışı, Ehl-i Bahreyn ve Uman halkını zekât malları satılıncaya kadar mal satmaktan men edişi, Medine otlağını develer için verişi, kendini ve Muâviye'yi tenkîd eden Ebû Zerri'l-Gıfârî'yi Rebeze'ye sürmesi, istişâreyi terkedişi"[3] ve benzeri birçok uygulaması, hep aleyhinde kullanılmıştır.

Yine, Hz. Osman'ın Kûfe Valisi Muğiyre tarafından, "Ali'ye sövme ve taraftarlarını kötüleme, Osmanı ve taraftarlarını övme" kam-

---

[1] Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, a.g.e., s. 237-238.

[2] Belâzzurî, Ensâb C. V. s.40, nak: Doç. Dr. H. Onat, a.g.e., s. 30.

[3] Fığlalı, Prof. Dr. Ethem Ruhi, Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri, Selçuk Yay., İstanbul 1986, s. 37.

panyası başlatılmıştı. Bu hareket Muaviye zamanında hutbelerde lanetlenme şekline dönüşerek ancak, Emevî Halifesi Ömer b. Abdulaziz (717-720) devrinde kaldırılmıştır. İsyan noktasına gelen sahabelerden Muhammed b. Avf, Abdullah b. Mesut, Ammar b. Yasir ve Muhabbet b. Huzeyfe: "Osman'ın kanı helâldir. Osman cenaze namazımıza gelmesin" diye, tepkilerini ortaya koyarak açık muhalefete başlamışlardır.[1] Bu sahabelerin başını çeken de, Hz. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed idi.

Gelişen olaylar gösteriyor ki, Hz. Osman, kendisini başından beri destekleyen Medine Müslümanlarının da desteğini yitirmiştir. Bu duruma karşı Hz. Osman'ın: "Ya Rabb! Bana, inanan kulların savaş açtı."[2] diye serzenişte bulunduğu kaydedilir.

Bu dönemde İslâm camiasında gerginlik oldukça tırmanır ve Hz. Osman, Hz. Ali'nin ve sahabeden Zübeyr'le Talha'nın korumalarına rağmen öldürülür. Haccâc b. Huzeyme, olayı, Hz. Osman'ın Haşimoğulları tarafından öldürüldüğü şeklinde Muaviye'ye bildirir.[3]

Yaşar Nuri Öztürk, konu hakkında şunları yazar:

"Emeviler'in işe el atmaları yani Affan oğlu Osman'ın hilafetiyle, Kur'an'ın ideal insanı yozlaşmaya başladı ve madde hesaplarında başarılı olan kurnaz, politika düzenbazı tip, ideal insan olarak algılanır oldu. Bunun anlamı, Kur'an'ın insanın kozmik mihverinin değiştirilmesi idi. Bu mihver değişikliği, vahyin değerlerini kristalleştirilmesi gereken insanı koltuk ve saltanat cambazlığında başarılı adam olmaya yönelterek Kur'ansal toplumun omurga değerlerini sarstı. Sonuçta iyileri ve kötüleriyle tüm toplum canının derdine düşme noktasına geldi. Bu gidişi farkeden Hz. Ali ve birkaç kişilik samimi ekibi, sarsılan değerleri yerine koymak ve dengeyi yeniden kurmak için tavizsiz bir mücadele verdilerse de maalesef başarılı olamadılar...

"Hz. Ali ve evladının yenik düşerek büyük zulümlerle ortadan

---

[1] Çelikcan, Hüseyin, a.g.m., s. 41.

[2] Onat, Doç. Dr. Hasan, a.g.e., s. 33.

[3] Onat, Doç. Dr. Hasan, a.g.e., s. 37.

kaldırılmalarından sonra Kur'an'ın mesajı, ideal toplumunu oluşturma sürecinden çıkarılıp saltanat hesaplarının kutsal gösterilmesi için sömürülen bir araç haline getirildi."[1] Ord. Prof. Şemseddin Günaltay da şu görüşleri ifade eder:

"Peygamberle ilk iki halifenin siyasetleri başlangıçta kutsal bir heyecan ve coşkunlukla Arapların aşiretçilik ruhunu bir zaman için uyuşturdu. Fakat Ümeyye oğullarının hükümeti ellerine almaları bu ruhu tekrar uyandırdı, kuvvetlendirdi. Emeviler devrinde, medeni ve içtimai durumları itibariyle bedevilerden çok yüksek olan diğer Müslümanları Mevali (azatlı köle) namıyla kendilerinden aşağı gören Araplar, kendi aralarında soy hısımlığına büyük bir kıymet vermeye, her kabile fertleri kendilerini diğer kabile fertlerinden üstün ve onların düşmanı telâkki etmeye başladılar. Bu görüş, Arap olmayan Müslümanlar arasında Araplığa karşı Şüubilik fırkasını doğurdu. Peygamberin mensup olduğu Beni Haşim'le, Emeviler'in mensup bulunduğu Beni Ümmeyye arasında İslâmdan evvel mevcut olan rekabet ve husumet de, dindarlık, dinde mübalatsızlık, saygısızlık şekillerinde gelişti, inkişaf etti."[2]

Hz. Osman'ın halifeliği dönemindeki bu ve benzeri olaylar, sonraki devirlerde Müslümanlar arasındaki ayrılıkların genişleyip sürdürülmesinde etkili sebeplerden olmuştur.

Dördüncü halife[3] Hz. Ali, karmakarışık, bozulmuş bir mekanizma ile, kabileler arası çatışmaların başlamış olduğu bir ortam devralmıştı. Beklediklerini bulamayan sahabeler Zübeyr ile Talha, halifeyi terk ederek, Hz. Peygamber'in zevcesiyle birleşerek savaş açmışlardı (Deve olayı M. 656)

Fığlalı, Osman'ın ölümü sırasındaki olayları, şöyle anlatır:

"...Hz.. Ali ve diğer ashab, Mescid'de toplanarak yeni halife seçimine giderler. Ali b. Ebû Talib'e teklif edilen hilâfeti, o, orada bulunan Talha ve Zübeyr'e teklif eder; fakat ısrar üzerine bey'atı ka-

---

[1] Öztürk, Prof. Dr. Y. Nuri, 400 Soruda İslâm, s. 191.

[2] Günaltay, Ord. Prof. M. Şemseddin, Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu, s. 59-60.

[3] Halife sözü ilk defa Hz. Ali zamanında kullanılmaya başlanmıştır.

bul eder. Daha sonra Talha ve Zübeyr istemeyerek bey'at ettiklerini söylemişlerse de, bu ihtimal zayıftır; çünkü Ali b. Ebû Tâlib Mescidde iken bu işi kabul etmelerini her ikisine de ısrarla teklif etmiş, onlar kabul etmemişlerdir.

"Hz. Osman'ın katillerini cezalandırılması konusunda, Muaviye'nin tutum ile Mekke'de bulunan Emevî ailesi mensuplarının yanında yer aldıkları Ümmül Müminîn Âişe ile Talha ve Zübeyr'in davranışlarının gerçek sebeplerini izah edebilmek gerçekten çok güçtür. Çünkü Halife Ali b. Ebû Tâlib'in, Osman b. Affanin katillerini cezalandırmak isteği şüphesizdir. Ancak ortada bir değil, sayıları binleri aşan ve Medine'ye hâkim bir isyancı grup vardır. Eğer Hz. Âişe, Talha, Zübyr ve Muaviye, 'Osman'ın kanını taleb' konusunda gerçekten samimî idilerse, niçin Halifenin safında değil de karşısındadırlar? Bu soruya cevap vermenin güçlüğü yanında, insan ister istemez birtakım rivayetleri onlar adına değerlendirme durumuna geçmeye mecbur olmaktadır. Hz. Âişe, şehîd edilmeden önce Hz. Osman hakkında 'O, bu Kitâbin hükümlerini çiğnemiş ve küfre gitmiştir' derken, onun ölümü ve Hz. Ali'ye bey'at haberini alınca 'mazlum olarak öldürülmüştür' demektedir. Bu sözde, onun, ilk olayı dolayısıyla Hz. Ali'ye kızgınlığını açık bir şekilde görmek mümkün olmaktadır. Talha ve Zübeyr de bey'at etmişlerken, umdukları vâlilik veya 'hilâfette ortaklık taleplerine' müsbet cevap alamamış olmaları sebebiyle bu yola gitmişlerdir, kanaatine ulaşmak yadırganmamalıdır; zirâ yukarda da belirttiğimiz gibi Ali b. Ebû Talib, Osman'ın kanından sorumlu değildir ve üstelik bey'at edilinceye kadar hiç kimse Osman'ın katlinden dolayı onu itham etmemiştir.

"Hasılı ister dinî, ister dünyevî hırs ve kızgınlıklar sebebiyle olsun teşekkül eden karşı grup, İslâm tarihinde ilk defa Müslümanların karşı karşıya gelmelerini sahneye koyuyordu.

"Bununla birlikte savaştan önce ne Hz. Âişe'nin ne de Hz. Ali'nin bu konuda verilmiş kat'i kararları vardı. Nitekim iki ordu Basra yakınlarında karşı karşıya geldikleri zaman Hz. Âişe, 'insanların arasını ıslah için geldiklerini' söylüyor; Hz. Ali de onlara uyuyordu. Meselâ Hz. Ali'nin askerlerinden biri, ona savaş için geliş

sebeplerini sorduğunda 'eğer kabul ederlerse barış ve sükûn üzerinde birleşmemizi istiyoruz' cevabını vermektedir.

"Bu anlayış üzerine karşılıklı müzakerelerle durum memnuniyet verici bir gelişme takib ederken, 14. Cemâziyelâhir 36/9 Aralık 656 Perşembe günü taraflar ne olduğunu bilmeden birbirine girer. Birdenbire kızışan savaşta bir tarafta. Hz. Âişe'nin, karşı tarafta da Hz. Ali'nin 'durunuz; Osman'ın kâtillerine lânet olsun' nidaları savaşın gürültüsü içinde kaybolur gider ve neticede iyi bir savaş tekniğine sâhip Hz. Ali, savaşı kazanır; Talha ve Zübeyr de dâhil pek çok Müslüman ölür." [1]

Halife makamına karşı bağımsız hareket eden Suriye valisi Muaviye, Hz. Osman'ın öldürülmesini bahane ederek, olayın müsebbibi olarak Hz. Ali'yi ilan etmiş, Emevî-Haşimî çatışmasını canlandırarak isyan etmişti.

Muaviye'nin, Hz. Ali'ye başkaldırması neticesi meşhur Sıffin savaşı meydana gelmiştir (657). Bu savaşta önemli bir olay da, Hz. Ali'nin ordusu karşısında yenilgiye uğrayacağını anlayan Muaviye, savaş sırasında askerlerinin mızraklarına Kur'an sayfalarını taktırarak hücuma geçirmesi olayıdır.

Bu olayda kutsal Kur'an'a olan ilahî bağlılık ve saygı dolayısıyla Hz. Ali'nin ordusu kılıç çekmemiş, bu harekete, Emevîlere düşman bir kısım Irak ahalisi tarafından muhalefet edilmiş, böylece İslâm toplumunda üçüncü bir kitle doğmuştur ki, bunlar daha sonra Hariciler olarak adlandırılmıştır.

658'de Ezruh'da yapılan Tahkim konferansından da bir netice alınamadı. Burada Hz. Ali için hakem olarak belirlenen Ebû Musa el-Eşarî, dönüş yaparak, Hz. Ali'yi halifelikten azlettiğini açıklamış, hemen arkasından Muaviye'nin hakemi Amr b. El-As, Muaviye'nin halifeliğini ilan etmişti. Bu olaya sebebiyet vermeleri dolayısıyla Hariciler'e karşı, Hz. Ali taraftarları arasında ciddi çatışmalar başlamış ve 17 Temmuz 658 tarihinde Hz. Ali ile Hariciler arasında kanlı Nahravan muharebesi olmuş, Hariciler çok büyük kayıplar vermişler ve büyük bir düşmanlık meydana gelmişti. Nite-

---

[1] Fığlalı, Prof. Dr. Ethem Ruhi, a.g.e., s. 40-42.

kim Hz. Ali de, bu savaşta ailesinin büyük bir kısmını kaybeden, intikamcı bir kadının kocası olan Harici fedaisi Abd al-Rahman b. Mulcam al-Muradi tarafından[1] m. 660 yılında şehit edilmiştir.

Hz. Ali'nin dört yıl dokuz ay süren Halifelik yönetimi sırasında, Emevîlerin bütün yıkıcı muhalefetlerine rağmen, Gölpınarlı'nın sözleri ile "basireti olanlar, gerçek İslâmî adâleti ve hükümeti gördüler; ona canlarını fedâ edercesine bağlandılar ve İslâm, İlâhi mâriften nasibini aldı."[2]

Hz. Ali'nin hilafet'i devrinde, Araplarca, Türk ülkelerine yönelik yapılan baskınlar da durdurulmuş ve hatta Horasan bir nevi tahliye edilmiştir.[3] Türklerin rahat bir nefes aldığı, baskıların durduğu bu dönemin, Türklerdeki Ali ve nesline karşı duyulan saygı ve muhabbetin oluşmasında etkisi bulunduğu düşünülebilir.

İslâm tarihinde ilk resmî bilimsel çalışmalar da Hz. Ali devrinde başlamıştır. Konunun uzmanı Pakistanlı bilim adamı Asker Caferî, Hz. Ali'nin bir bilim bakanlığı kurduğunu yazar.[4]

İslâma aykırı hareketler bu dönemde son bulmuş, yeni hukukî düzenlemeler yapılmıştır. Dıerl, Şeyh Rasi'nin "Ali'nin Düşüncesi ve Sözü" adlı eserine dayanarak el kesme cezasının Hz. Ali tarafından yasaklandığını kaydeder.[5]

Müslümanları iki büyük fırkaya bölen ilk üç halifenin seçiminde başvurulan usuller, bölünmenin ilk halkasını teşkil eder. Türkiye Diyanet Vakfı'nın 22.2.1992 tarihinde Ankara'da tertip ettiği "Günümüzde Alevilik ve Bektaşilik" adlı panelde Hüseyin Çelikcan, sunduğu tebliğde, ayrılığın, günümüzde de tartışması devam eden sebeplerini şöyle sıralar:

"–Peygamberimizin vefatından sonra yapılan halife seçimlerinin aceleyle, farklı şekillerde, İslâmîyet öncesindeki kabile özelliklerinin ön planda tutularak yapılması,

---

[1] Vida, G. Levi Della, Hariciler Mad., İslâm Ansiklopedisi, 5/1 s. 233.

[2] Gölpınarlı, A., a.g.e., s. 156.

[3] Gibb, Orta Asya'da Arap Fütuhatı, İstanbul Evkaf Matb., 1930, s. 14.

[4] Dıerl, Anton jozef, Anadolu Aleviliği Ant Yayınları, İstanbul 1991., s. 94.

[5] Dıerl, a.g.e., s. 119.

–Seçim öncesinde yeterli incelemenin ve istişarelerin yapılmaması,

–Hilafet makamının siyasî ve idarî yön ve özelliklerinin göz ardı edilmesi,

–Sahabelerin birer insan olarak hata yapabileceklerinin dikkate alınmaması,

–Müslümanların problemlerini direkt olarak Kur'an-ı Kerim'den değil, ulemadan öğrenme alışkanlıkları,

–Kabile değer anlayışlarının ön planda tutulması,

–Tarafların iddialarını dinî gerekçelere dayandırma çalışma ve gayretleri,

–İdari ve siyasi tasarrufları yönünden ilk dört halifenin tenkid ve değerlendirme dışı bırakılması."[1]

Prof. Dr. Yaşar Nuri Öztürk de şu değerlendirmeyi yapıyor:

"Sünnîler, Hz. Peygamber'in hastalığı sırasında, Ebû Bekir'i namaz kıldırmakla görevlendirişini, onu kendisinden sonra halifeliğe aday gösterdiği yolunda yorumlamışlardır. Öte yandan Şiîler Hz. Peygamber'in, Ömer tarafından yazılması engellenen vasiyetinde, Hz. Ali'yi halife göstermek istediğini iddia ederler. Tabii bunlar hep tarafların iddialarıdır.

"Ortadaki gerçek şudur: Siyasal bir seçim yapılmıştır. İçine entrikalar, politik oyunlar karışsa bile, sonuç alınmıştır. Gel gör ki, bu sonuç, âdeta ilahî vahiymiş gibi takdim edilmiştir.

"Bilindiği gibi, Ebû bekir, halifeliğe, Ömer'in getirilmesini isteyerek ölmüş; aynı şekilde Ömer, ölümünden önce, içlerinde Osman'ın da bulunduğu 6 kişiyi halifeliğe aday göstermiştir. Bütün bunlar; eğrisi-doğrusuyla siyasal, sosyolojik gelişmelerdir. Fakat bakıyoruz, Sünnî inanış, halifelerin bu seçim sırasını, Hz. Peygamber'den sonra en mükemmel insanı tespit için bir ölçü kabul ediyor. Buna göre Hz. Peygamber'den sonra ümmetin en büyüğü Ebû bekir, sonra Ömer, sonra Osman, sonra Ali'dir. İslâmın ilahî ve evrensel prensiplerine göre, böyle bir hükmü ancak Allah verebilir. Hz. Peygamber'in bile böyle bir hüküm verme yetkisi yoktur... Olay şu-

---

[1] Çelikcan, Hüseyin, a.g.m., s. 43-44.

dur: Kur'an'ın son ayeti vahyedildiği anda, din bitmiştir. Ne ilginçtir ki, vahyin son ayeti: "Bugün sizin dininizi tamamladım." (Maide, 3) demektedir. Bir başka ifadeyle, Hz. Peygamber'in bu dünyaya veda edişinden sonra ortaya çıkan hiçbir yorum ve yaklaşım, din adına bağlayıcı değildir. Bunların herhangi birini seçmek veya reddetmek herkesin tabii hakkıdır. Bunların hiçbiri, İslâmın resmî görüşü olarak takdim edilemez. Bu bakımdandır ki, bunlara mezhep, yani yorum denmiştir."[1]

İSLÂMIN İLK DÖNEMİNDE TÜRKLER

Birçok destanî rivayetin dışında, İslâm öncesi devirlerde, Arapların Türkler hakkında malumat sahibi olduğunu kaynaklardan anlıyoruz.

Arap topraklarını Kuzeyden çevreleyen alanda (Ön Asya) Türkler, daha M.Ö. VII yy'dan itibaren yaşamaya başlamışlardı. Bu devirden itibaren, Kimmerler, arkasından Sakalar ve başka Türk kavimleri, sonraki dönemlerde Arapların "Bâb el-Ebvâb" adını verecekleri Derbend yoluyla Kafkasları aşarak, Kafkasya'nın güneyinden itibaren Anadolu, Kuzey Irak, Kuzey Suriye ve İran'ın batı bölümlerine yayılmışlardı.[2] İslâmın zuhuruna yakın dönemlerde Horasan'da, yoğunlukla Cürcan bölgesinde Türk kavimlerinden Hunlar (Eftalitler), Halaçlar, bir kısım Karluklar, Ağaçeri, Sul ve Yazır Türkleri yaşıyordu. Yakutî de, halife Ebû Cafer el-Mansur'a dayanarak, Hazarların Bâb el-Ebvâb'ı (Derbend) aşarak zaman zaman Arap ve İran coğrafyasına girdiğini yazar.[3] Bilindiği gibi Sâsani ordularında, Türkler ve Araplar bir arada bulunuyordu.

Sâsani imparatoru Anûşirevan'in babası Kubad (M. 488-531), Ak Hunlar'ın yardımıyla tahta çıkmıştı. Anûşirevan, Hazar Hakanı'nın kı-

---

[1] Öztürk, Prof. Dr. Yaşar Nuri, a.g.e., s. 191.

[2] Geniş bilgi için bkz. Nihat Çetinkaya, Iğdır Tarihi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1996, s. 15 v.d.

[3] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, İbn Fazlan Seyahatnamesi, Bedir Yay., İst. 1995, s. 188.

zıyla evlenerek onlarla akrabalık tesis etmişti. Oğlu ve halefi IV. Hürmüz bu Türk kızından doğmuştu. IV. Hürmüz zamanında (M.S. 575) Sâsani kumandanı Vahriz'in Yemen'i fethinde, Arap topraklarına çıkan orduda Türk savaşçıları da vardı.

Hûsrev Perviz'in Behram Çûbin'le saltanat mücadelelerinde, Behram Çubin'in yanında Türkler, Hürmüz'ün tarafında Araplar bulunuyordu. Nehrevan ırmağı kenarında Hüsrev'i Türklerin elinden kurtaran Hassân b. Hanzalat el-Tâ'i'nin (Arap?), nesir halinde verilen şu şiiri kaydedilmiştir:

"Kisra'ya istediğini verdim, Onu atların ayakları altında çiğnenir halde yaya bırakamazdım, Türklerin ve Kabull(ul)erin[1] (Ak-Hunlar yahut Eftalitler) eğitimli atlı süvarileri göründüğü sırada ona Dabib adlı atımın sırtını verdim."[2]

İslâmın ilk yıllarında, Sasanîler ile Bizanslılar arasındaki mücadelelerde önemli roller oynayan Göktürkler, Hazarlar ve Avarlar hakkında Araplar bilgi sahibiydiler. Bu mücadelelerde "Kur'an (süre XXX, 2-5)'da belirtildiği üzere, Müslümanlar Bizans, Mekke müşrikleri İran"[3] yanlısıydı. Türkler, Emeviler dönemi Müslüman Arap ordularının Türkistan istilası sırasında Arapları daha yakından tanımışlardı. Bu dönemde, Arapların fetih hareketinin kanlı bir şekilde yağmaya dönüşmesi, Türklerde, Emevi yönetimine karşı düşmanca tepkileri oluşturmuştu. Bu nedenle, Emevi yönetimine karşı çıkan Ehlibeyt'e mensup İhtilalci şahsiyetlerin Türklere sığınması, "düşmanımın düşmanı dostumdur" anlayışı doğrultusunda, Peygamber'in nesline karşı kuvvetli bir sempati oluşturmuştu. Emevilere karşı isyan eden Ebû Müslim'in ordusunda, daha Müslüman olmamış Türklerin çok sayıda yer alması bunun neticesi olmalıdır. Ehlibeyt'e karşı oluşan bu yakınlık, Türklerin Müslümanlığı kabulünden sonra daha da gelişmiş, bu konuda birçok destan ve menkıbenin meydana gelmesine vesile olmuştur. Sonraki zamanlarda bu durum, Ehlibeyt soyunun Araplardan çok Türklere yakın olduğu

---

[1] Afganistan'ın şimdiki başşehri (Kabil)

[2] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, a.g.e., s. 189.

[3] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, a.g.e., s. 190.

hatta Türklerin bir kesiminin hafızasında, Hz. Peygamber'in ve mensup olduğu toplumun kendileriyle aynı kökene mensup olduğu düşüncesi yaygın hale gelmiştir. Bu konuda Türkler arasında anlatılan birçok menkıbenin yanında, bilim adamlarının da araştırma konusu olmuştur. Genel olarak Türklerde, özellikle de şii/alevi kesimde, Ehlibeyt nesline karşı gösterilen aşırı bağlılığın sebeplerine ışık tutacağını düşündüğümüz bu konuya genişçe yer verdik.

Prof. İsmail Hakkı İzmirli, şark kaynaklarına dayanarak, Hz. Peygamber'in Adnan oğullarından geldiğini,[1] Arab-ı Müstaribe[2] yani yabancı Arap, aslında Arap olmayıp Araplaşmış olanlardan olduğuna işaretle, kavim itibariyle Arap olmadığını ifade ederek

---

[1] A. Fischer, şimal Araplarının da, Kur'an ve mukaddes kitaplara dayanarak "Adnan'ın" İbrahim Peygamber'in oğlu Hz. İsmail'den geldiğine inandıklarını yazar; A. Fischer, Kahtan Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 6, s. 93; M. J. De Goeje de, İsmail'den gelen kabilelerin Araplaşmış Arap (al-'Arab al-muta'arriba veya al-musta'riba) olduklarını, "Hakikî Arap" adının bedevilere verildiğini; Şimal Arapların İsmaili olup, bunların "Marib" seddinin yıkılması ile alakalı olarak şimale göç ettiklerini ifade eder. Bkz. Brockelmann, Arabistan Mad., İslâm Ansiklopedisi, C.I, s. 481.

[2] İslâm Ansiklopedisi'nde (C.VIII, s. 831.) *Mustarib kelimesinin anlamı* şöyle verilir: "Araplaşmış", Arap şecere âlimlerinin Arabistan nüfusunu taksim ettikleri zümrelerden biri. Birinci zümre Arab Ariba, saf kan Araplardır; bunlar Aram b. Sam b. Nuh'un soyundan gelme 9 (bâzılarına göre 7.) kabîle olup, Arabistan'ın ilk sâkinleri sayılmaktadır; bu kabîleler şunlardır: Ad, Samud, Umayyim, Abil, Tasm, Cadis, İmlik, Curhum ve Vabar. Ancak başka kabîleler içinde erimiş olan cüz'î kabîleler dışında, bu kabîleler tamamiyle kaybolmuştur. İkinci zümre, muta'riba'ler olup, saf kan Arap değildi. Bunlar Kahtan (Takvin X, 25 v.d.'da sayılan Yoktan) neslinden sayılır ve cenûbî Arabistan'da yaşarlar. Üçüncü zümreye mustariba adı verilmektedir. İsim aynı zamanda, aslen Arap olmayan kabîleler için de kullanılır; menşe'leri İsmail'in ahfâdından biri olan Ma'add b. Adnan'a bağlanmaktadır. Şimâlî Arabistan'ın bütün kabîleleri ve dolayısı ile Peygamberin mensûp olduğu Kureyş-oğulları mustariba sayılmaktadır; Peygamber'in şeceresi bunlarca İbrahim'e kadar çıkarılır ve onun Kitâb-ı mukaddes'teki peygamberler ile akrabalıkları isbat edilmiş olur. Aslında Arap olmayan kabîle için kullanılan mustariba tâbiri, İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethinden sonra, burada yeni bir mâna aldı. Kelime Hristiyan kalan İspanyalılar için kullanıldı; mozarabe kelimesi *mustariba'nın* bozulmuş bir şeklidir.

İspanya'daki Endülüs Emevileri devrinde Arap tesirinde kuvvetli bir şekilde kalan ve Arapçayı konuşan Hristiyan İspanyollar'a "Mozarabes=Mozaraplar" *denilmiştir ki*, bu söz Arapça "mustarib" sözünden gelmektedir ve Araplaşmaya yüztutmuş Hristiyan-İspanyol anlamına gelmektedir. Bu kelime İspanyolcada "mozarabe" olarak geçer. Bkz. E. Levi-Provençal, Mozaraplar Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. VIII, s. 431.)

"Peygamber, kuvvetli bir ihtimal ile, uruk itibariyle Türktür" iddiasında bulunmaktadır.[1]

Cahiz, Türklerin Faziletleri adlı eserinde bu konuda, "Türklerin Kahtanîler'e ve Adnanîler'e karşı verdikleri cevaplar" başlığıyla Araplarla Türkler arasında rivayet edilen bir tartışmadan şunları aktarır:

"Siz [...] dediniz. Eğer yakınlık bir kimseye hizmetle elde edilirse biz itaat, sevgi ve sadakat bakımından sizden daha eskiyiz. Eğer bu yakınlık akrabalıkla elde edilirse halifeye akrabalığımız sizden daha yakındır.."

Türkler şunu da ilâve ettiler: "Ayrıca, Arablar iki kısma ayrılır. Adnanîler, Kahtanîler. Kahtanîler'e gelince, bizim halifelere akrabalığımız onlarınkinden daha yakındır. Biz, halifelerle onlardan daha sıkı kan bağına sahibiz. Zira halife, Kahtan b. Abar'ın değil, İsmail b. İbrahim'in çocuklarındandır. İbrahim'in Kıptî olan câriyesi Hacar'dan İsmail adındaki oğlu, Süryânî olan karısı Sara'dan İshak adındaki oğlu dünyaya gelmiştir. Geri kalan altı oğlunun anası ise asıl Arablardan Kantura bint Maftun'dur.[2] Kahtanîler'den olan kimsenin 'Anamızın soyu sizin ananızın soyundan daha şereflidir' demesinin sebebi, Kantura'nın asıl Araplardan olmasıdır. İbrahim'in altı oğlundan dördü Horasan'da yerleşip Horasan Türkleri'ni meydana getirdiler. Bizim, Kahtanîler'den olan kimseye cevabımız budur.

"Adnanîler'den olan kimseye verilecek cevabımız ise, 'Babamız İbrahim, amcamız İsmail'dir. İsmail'e yakınlığımız sizinki gi-

---

[1] İzmirli, Prof. İsmail Hakkı, Peygamber ve Türkler: II. Türk Tarih Kongre Zabıtları, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1943, s. 1013.

[2] İbn Habib şöyle der: "İbrahim Peygamber'in çocukları şunlardır. Umm el-valad olan Hacar'den doğan İsmail, Laban b. Başvil'in kızı Sara'dan doğan İshak, diğerleri yanı Madyan, Madun, Yakşan, Zimrun, Aşbuk, Şuhh ise asıl Araplardan olan Kantura bint Maftun'dan doğmuşlardır. İbrahim bunlardan Madun, Aşbuk, Şuhh'u diğerlerini de ilâve ederek doğuya gönderdi. Bu üçü Horasan'a yerleştiler. Orada evlât edindiler. Horasan Türkleri bunlardandır. İbn el-İbri ise "İbrahim, Türk hükümdarının kızı Kantura ile evlendi" der. el-Muhrasar, Beyrut 1890, s. 23, nak. Ramazan Şeşen, el-Cahiz, Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Fazîletleri, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988, s.83.

bidir' şeklindedir."[1] Kantura adı, Arap rivayetlerindeki gibi verilmiş olmasının yanında, kaynaklarda, -aşağıda verileceği üzere- Türk kökeninden geldiği ifade edilmektedir.

Hz. Peygamber'in mensup olduğu kabilenin "Arab-ı Müstaribe"den olduğu iddiası ile Hz. Peygamber'in "Arap benden Ben Araptan değilim" ifadeleri dikkat celbetmektedir. İslâm Ansiklopedisi, Adnan'ı, Hz. İsmail'e dayayarak, "Arap şeceresine göre, en son [Yemen'den Hicaz'a] göç etmiş Arab-ı müsta'ribe'nin ceddi."[2] olarak verir. Aynı eserin başka bir yerinde de "İsmailî kabilelerin Araplaşmış Arap (al-Arab al-muta'ribe veya al-musta'riba) oldukları" ifade edilir.[3]

Hz. Peygamber'in, asıl Araplardan farklı bir kavme mensup olduğu, O'nun vefatı sırasında, halifenin kim olacağı konusunda yapılan Sakife toplantısında, Sa'd b. Ubade ve Hz. Ebû Bekir tarafından yapılan konuşmalarda da vurgulanır. Sa'd b. Ubade, Kureyşlilerin Hz. Peygamber'e eziyet ettiklerini, hilafetin Ensar'da bulunması gerektiğini ileri sürer. Toplantıya sonradan katılan Hz. Ebû Bekir'in, toplantıdaki konuşmasında: "putperestlik Araplarca benimsendiği için atalarının dinini bırakmanın onlara zor geldiğini; Resûlullah'ın kavminden olan ilk Muhacirlerin ona iman ettiklerini ve maddî-mânevî yardımlarda bulunduklarını; onunla birlikte kavminin şiddetli ezâ ve cefalarına dayandıklarını; kendileriyle alay edilmesine aldırış etmediklerini; düşmanları sayıca çok, kendileri az olduğu halde eziyetlere tahammül edip korkmadıklarını; yeryüzünde Allah'a ilk ibâdet edenlerin Muhâcirler olduğunu ve Hz. Peygamber'in dostları, akraba ve kavmi oldukları için 'emîrlik'in onların hakkı olduğunu; bu konuda kendileriyle ancak zâlimlerin mücâdele edeceğini; oysa Ensârin meziyet ve faziletlerinin inkâr edilemeyeceğini"[4] ifade etmiştir. Bu beyanlardan da, asıl yerli Araplarla muhacirlerin (Haşimî) ayrı kökten kavimler olduğunun anlaşılması icabeder.

---

[1] el-Cahiz, a.g.e., s. 84 ; İbn Kesîr, Büyük İslâm Tarihi, C. 2, s. 260

[2] Adnan Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 1, s. 142.

[3] Brockelmann, Arabistan Mad., İslâm Ansiklopedisi, C.I, s. 481.

[4] Fığlalı, Prof. Dr. Ethem Ruhi, a.g.e., s. 30-31.

Cahiz, anılan eserinde, Hz. İsmail'in Arap olmadığı, ana dilinin başka olduğu ve arapçayı sonradan öğrendiği anlatımları da, konu ile ilgili önemli bilgilerdir: "İsmail iki yabancının çocuğu olduğu halde Araplar'dan sayıldı. Zira Allah, telkin ve terbiye edilmeden İsmail'i fasîh Arapça ile konuşturdu. Bundan başka onu terbiye ve temrin yapmadan hayret edilecek derecede fasîh yarattı. Onun tabiatını yabancıların tabiatından çıkardı. Arablar'a ait konuları onun bedenine yerleştirdi. Onu, bu tertip üzere yaratıp bu şekilde tesviye etti. Bu kalıba döktü. Sonra ona, Arablar'ın tabiatını, ahlâkını ve kılığını bağışladı. İsmâil'i, Arablar'ın cömertliğinin, onurluğunun, gayretliliyinin en iyisine, en şereflisine, en parlağına, en üstününe sahip olarak yarattı. Bu meziyetleri, onun risâletinin ve nübüvvetinin delîli kıldı. O böylece, bu nesebe, bu hasebin şerefine en lâyık kimse oldu. İbrahim kendi neslinden gelmeyenlerin babası olduğu gibi."[1]

Cahiz, Horasanlılar hakkında bilgiler verdikten sonra da şunları yazar: "Buna göre, Türkler Horasanlı ve halifelerin [Abbasiler] pek yakın akrabaları olan mevlâlarıdır. Bunun neticesi Türk, bunların hepsinin sahip olduğu üstünlüklere sahip, onların hepsinden daha şereflidir."[2]

Cahiz, yukarıda naklettiklerimizin yanında, menkıbelerden naklettiği daha birçok örneğe dayanarak, Hz. Peygamber'in mensup olduğu topluluğun (Haşimîler'in) Türklerle akrabalığını anlatmak istemektedir.

İsmail Hakkı İzmirli de aynı görüşü, başka açılardan değerlendirir. İzmirli, Hz. Peygamber'in büyük atası İbrahim'in adının Azer ile Tarekh adları etrafında döndüğünü, asıl adının Tarekh olup Azer'in vasfı olduğunu veya Tarekh adının Arapçası olduğunu yahut Azer'in İbrahim'in amcası olduğunu söyler.[3] İbn Kesir de şu bilgiyi verir: "Lut, Haran'ın oğludur. Haran ise, önce de belirttiğimiz gibi diğer adı Azer olan Tarekh'in oğludur. Lut, İbrahim'in kardeşi oğludur. Daha önce de söylediğimiz gibi İbrahim, Haran ve Nahor kardeş idiler."[4]

İzmirli, İbrahim'in neslinin, "Abir/Abur (Avar)'lardan olup,

---

[1] el-Cahiz, a.g.e., s. 57.

[2] el-Cahiz, a.g.e., s. 59.

[3] İzmirli, Prof. İsmail Hakkı, Peygamber ve Türkler, s. 1014.

[4] İbn Kesîr, a.g.e., C. 1, s. 255.

İbn Haldun'un bütün Türk kabilelerinin mensup olduğunu ileri sürdüğü, Yafes oğullarından (Kömer/Kimer) geldiğini yazar. Kömer, Tevrat'ta "Cömer", Ebû lgazi Bahadır Han'ın eserinde "Kümari" olarak geçer.[1] Bu ad, Yunan Latin kaynaklarında da Türk boyları arasında "Comar = Komar" olarak geçer.[2]

Hanname'de de, Kimer (Gimer) şahıs adı olarak geçmektedir: "Tohtamış-Han beylerini toplar ve iyi fikirlere ihtiyacı olduğunu ifade eder... Beylerden Pir-Arslan adli biri, Benân şehrinde Kimeri adli bir vezir oturduğunu ve bunun Ozgan-Han'a da vezirlik ettiğini, ancak iyi öğütlerin ondan alınabileceğini söyler. Tohtamış-Han hemen adamlar göndererek Kimeri'yi getirir ve ondan öğütler alır."[3]

Bu "Cömer" ve "Kümari" adlarıyla, M.Ö. VII. yüzyılda Saka Türklerinin önünden, Kafkaslar'dan, Azerbaycan ve Anadolu'ya yayılan Türk kavimi Kimerler de hatırlanmalıdır. İzmirli, İbrahim'in neslinin, Sümerler'in merkez şehri olan "Ur" şehrinde yaşadığı ve İbrahim'in bu Türk şehri olan "Ur"da doğduğunu ve buradan Suriye'ye geldiklerini, İran'ın batı vilayetlerinden Urmiye ve Türkiye'nin Urfa vilayetlerinin adlarının da "Ur" şehri adı ile alakalı olduğunu ileri sürer.[4] Ur, Uruq sözlerinin Ön-Türkçede şehir anlamına geldiğini yazan Haluk Tarcan, Ur sözü üzerine birçok tahliller yapar ve Dicle nehrinin çok eski ilk adının Türkçe "Aş-Ur" olduğunu ileri sürer.[5]

---

[1] Anılan eserdeki bölüm şöyle geçer: "Ondan sonra Nûh Peygamber üç oğlunun her birini bir yere gönderdi. Hâm adli oğlunu Hindistan ülkesine gönderdi, Sâm adlı oğlunu İran memleketine gönderdi ve Yâfes adlı oğlunu Kuzey Kutbu tarafına gönderdi. Ve üçüne de dedi ki: İnsanoğullarından siz üçünüzden başka kimse kalmadı. Şimdi üçünüz üç yurtta durun. Ne zaman çoluk çocuğunuz çoğalırsa, o yerleri yurt kılıp oturun.

"Yâfes'e bazıları peygamber idi demişlerdir ve bazıları peygamber değil demişlerdir. Yâfes babasının emri ile Cûdi dağından gidip İtil ve Yayık suyunun yakasına vardı. İkiyüzelli yıl orada durdu, sonra vefat etti. Sekiz oğlu var idi. Çocukları pek çok olmuştu. Çocuklarının adlan şunlardır : Türk, Hazar, Saklap, Rus, Mıng, Çin, Kimeri."; bkz. Ebülgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, Tercüman Yayınları, Tarihsiz, s. 23.

[2] Togan, Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidî, Umumi Türk Tarihine Giriş, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 41.

[3] Ögel, Prof. Dr. Bahaeddin, Türk Mitolojisi C. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1971 s. 398.

[4] İzmirli, Prof. İsmail Hakkı, a.g.m., s. 1014.

[5] Tarcan, Halûk, Ön Türk Tarihi, Kaynak Yay. İstanbul 1998, s. 60 v.b.

Ur adı Türkçede yaygın olarak kullanılır. Boy ve kişi anlamında kullanıldığı gibi anılan "Ur" şehrinin bulunduğu bölgede de yaygın rastlanır.

Mezopotamya ve Doğu Anadolu'da, ard arda görülen Süm-er, Sub-ar, H-ur-i, Ur-ar-tu adlarındaki er, ar, ur sesleşmeleri tesadüfü olmamalıdır. Türk kavim adlarında (Haz-ar, Avş-ar, Ken-ger, Çavundur, Sal-ur, Bulg-ar, gibi) gördüğümüz ar, er, ur, ır, ir ekleri kişi anlamına geldiği gibi ar, ur, hur, ör sözlerinde de, burç, kale, tümsek ve yüksek yer anlamları vardır. Türkçede büyük askeri birlik anlamında kullandığımız ordu kelimesi "ör" kaynaklıdır. Eski Türkçe'de "orda", merkez, üs, devletin yönetildiği yer anlamlarını taşırdı.

İzmirli'ye göre, müverrih İbnil İbrî'nin "Muhtasarüddüvel" tarihinde Hz. İbrahim, Türk hakanının kızı "Kantura"yı almış, Türk hakanına damat olmuştur. Eski şark kitaplarında Türklerden Kantura oğulları diye bahsedilmiştir. "Kantura" adı, Türk hakanı anlamına gelen "Kantur"un Arapça söylenişidir.[1]

Türklerin ulu destanı "Dede Korkut Kitabı"nda geçen 12 hikayeden 6. hikayenin adı "Kanglı Koca oğlu Kanturalı boyu" olup, destan kahramanının adı da Kanturalı'dır.

Hz. İbrahim'in babasının adı olarak geçen Tarek, "Türk" adıyla alakalıdır. Araplar "Türkler" adını "Etrak", "Türkmenler"i ise "Terakime" şeklinde telaffuz ederler. İbrahim'in babasının adı olan "Tarekh/Tarek adının "Terakime" adıyla ilgili olduğu görülür.[2]

Hz. İbrahim'in babasının diğer adı olan ifade edilen "Azer"e gelince, bu kelime Farsça ateş anlamına gelen "Azer" sözü değildir. "Azer" kelimesinin aslının Hazer, Haser, As-er (As eri, As kişisi)[3] Türkçe sözlerinin Arapça söylenişi olduğu birçok bilim adamı tarafından ileri sürülür.[4]

---

[1] İzmirli, Prof. İ. Hakkı, a.g.m., s. 1014; Kantura hk. bkz. İbn Kesîr, a.g.e., C. 1, s. 254.

[2] Türk tarih ve kültürünün önemli eserlerinden biri olan Türk hakanı Ebulgazi Bahadır Han'ın yazdığı, Arapça ifadesiyle "Şecere-i Terakime" adlı eserin Türkçe söylenişi "Türkmenlerin Soykütüğü" dür.

[3] As'lar, Saka Türklerine mensup Şamani inançlı göçebelerdi. Bak, Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 34.

[4] Günümüzde, İran, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da bir kısım Oğuz Türklerine verilen "Azerî" adı, anılan "Azer" adıyla alakalı olmayıp Azerbaycan adındaki, farsça ateş

İbrahim neslinin, eski kaynaklarda daha çok "Adnan oğulları" olarak geçtiği ileri sürülür ki, İ. H. İzmirli, bu adm, Yeme'de, Sümer medeniyetine ait bir şehirde yaşayan "Ad" kavimi admdan geldiğine işaret eder[1] ve Bu topluluktan ilk Arapça söyleyenin Fahtân oğlu Yarüb olduğunu belirtir.

Anılan kaynakta, Medine'de yaşamış olan Evs ve Hazreç kabilelerinin Fahtân neslinden geldiği ve onların Türklüğü üzerinde durulur. Evs ile Huzaa'nm us ve özün, Hazreç de Hazer'in arapçalaşmış olabileceği belirtilerek şu bilgiler verilir:

"Arapçada Hazreç arslan mânasına gelir. Bu mânanın Hazer ile bir münasebeti vardır. Türk hükümetleri arasında Hazerliler'in kuvvet ve şevketleri dolayısıyla, tecavüzlerinden korunmak emeliyle İranîler tarafından onlara karşı bir sed olmak üzere "Demir kapı" yapılmıştı. Arapçada Evs de kurt mânasınadır. Filvaki Uz, Us öküz mânasına gelen Oğuz'un muhaffefi [hafifletilmişi] ise de, onun iştikakını düşünmeyen veya ondan haberdar olmayan Arapların, şayi olan kurt ananesini hatırlayarak Evs'e kurt mânası vermesi, bariz bir ihtimal ile anlaşılabilir. Evs ile Hazrec'in kardeş çocukları olmaları da şüphe yok ki aynı oruktan olmaları demektir."[2]

Diyarbakırlı Kadı Hüseyin'in "Tarihülhamis fi ahvali enfesi ne-

---

anlammda olan "azer" den türetilmiştir. Bu adın, doğu Oğuz boyları için "Azerî Türkleri" olarak kullanılması esasen yanlıştır. İran ve Azerbaycan Türkleri, kendileri için "Azerî" demezler. Hele İran Oğuzları arasında tepkiyle karşılanır. Şöyle ki; Azerbaycan adı iki sözden oluşur: Azer ve Baycan; "Azer = ateş", "baycan = yer, toprak, ülke" anlamında olup "Azerbaycan = ateşler ülkesi" yahut "Odlar Yurdu" anlamındadır. Anılan bölge eskiden Ateşe tapar Zerdüştilerin yaygın olduğu bir bölge idi. Her taraf ta "ateşgede"ler olmakla buraya "ateşler ülkesi" yahut ateşe tapanların yurdu anlamında "Azerbaycan' denilmiştir. Azerî ise "Ateşî" yani ateşe tapan anlamındadır.

Bu söz daha çok –Azerbaycan Türkleri kasdedilerek– Türkiye'de kullanılır. İlk defa, Ord. Prof. Dr. F. Köprülü, tarafından, 1911 yılında çıkan Türk Yurdu mecmuasına "Azerî Lehçesi" adlı makalesiyle ifade edilir Bu makale daha sonra Avrupa'da çıkmaya başlayan İslâm Ansiklopedisi'nde genişletilerek "Azerî Lehçesi" maddesi olarak yayınlanmış, İslâm Ansiklopedisi'nin Türkçe baskısında da yer almıştır. Esasen Azerî sözü doğu Oğuz gurubu için boy adı olarak, 1950'den sonra yaygın şekilde kullanılmaya başlamıştır.)

[1] İzmirli, Prof. İsmail Hakkı, a.g.m., s. 1015.

[2] İzmirli, Prof. İsmail Hakkı, a.g.m., s. 1016.

fis" adlı eserinde üç Türk sehabeden bahsedilir. Mısır Krah Mükavkis Peygamber'e dört asil Türk kızı gönderir; Bu kızlardan kardeş olan ikisinin adı, Mâriye ve Sîrîn dir. Bunlarla beraber gelen Mebûr adlı bir erkeğin de adı zikredilir. Mebûr için "Mebûr (bu) iki kardeşin ya kardeşi veya amca çocuğudur." denilmektedir. İbn Kesir, Mariye'nin yanındaki erkeğin amcası oğlu olduğunu kaydediyor.[1] Hz. Peygamber bu kızlardan Mâriye[2] ile evlenmiş ve bu evlilikten yegane oğlu İbrahim doğmuş, o da 18 ile 22 ay arasında yaşadıktan sonra[3] vefat etmiştir ki, bundan dolayı Hz. Peygamber'in fevkalade üzüldükleri de bilinmektedir. Bu kaynağa göre Hz. Peygamberin bir eşi, bundan dolayı baldızı ve kayınbiraderi Türk idi.

Mariye ve kardeşlerinin geldikleri bölgede yaşayan Berberiler'in eski zamanlarda Türk diyarından geldiklerinin tarih ile sabit olduğunu ileri süren İzmirli, Berberilerde –İbrahim peygamber'in asıl adı olarak verilen "Tarekh" ile aynı kökten olduğunu düşündüğümüz– "Tevarik" (Tevarek) adlı bir kabilenin de bulunduğunu, Türkçe "baba" sözünün bunlarda da bulunduğunu belirtir.[4] Günü-

---

[1] İbn Kesîr, a.g.e., C. V, s. 504.

[2] İbnü'l-Esir C.II, s. 286 da, Mâriye'nin, Şem'ûn'un kızı olup İbrahim'in annesi olduğunu ve Mâriye'nin kıptî (Mısırlı) olduğunu yazar;

İbn Kesîr de, Mariye hakkında aynı bilgileri kaydeder: "Rasûlullah'm iki cariyesi vardı. Bunlardan biri Mariye binti Şem'un el-Kıbtiye idi. Bunu ona İskenderiye sahibi (valisi) Cüreyc b. Mina hediye itmişti. Bununla birlikte Mariye'nin kız kardeşi Sirin'i de hediye etmişti. Ebu Nuaym'ın anlattığına göre Cüreyc, Mariye ile birlikte dört cariyeyi daha Rasûlullah'a hediye etmiştir. Doğrusunu Allah bilir.

İskenderiye sahibi Cüreyc, Mariye ile birlikte Me'bir adında iğdiş edilmiş bir köle ile Düldül adındaki bir katırı da hediye etmişti. Rasûlullah, onun hediyesini kabul etmiş, Mariye'yi kendine ayırmıştı. Mariye, Mısır'ın Ensina bölgesine bağlı Hafen köyündendi. Emirliği zamanında Muaviye b. Ebu Süfyan, bu belde ahalisini harac ödemekten affetmişti. Bunu da onlara bir ikram olsun diye yapmıştı. Çünkü Mariye, Rasûlullah'tan İbrahim adında bir çocuk doğurmuştu.

Dediler ki: Mariye, beyaz tenli güzel bir kadındı. Rasûlullah, onu beğenip sevmiş ve kendi payına ayırmıştı. Özellikle oğlu İbrahim'i doğurduktan sonra daha çok sevmişti." Bkz. İbn Kesîr, a.g.e., C. V, s. 502;

İbn Kesîr Mariye'den başka yerlerde de bahseder, C. III, s. 198, C. IV, s. 394, 457; C. V, s. 485, 486, 487, 491, 503, 508, 509, 512, 526; C. X, s. 148.

[3] İzmirli, İ. H., Şark Kaynaklarına Göre Müslümanlıktan Evvel Türk Kültürünün Arap Yarımadasındaki İzleri, II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, Ankara 1943, s. 281.

[4] İzmirli, İ. H., a.g.m., s. 284.

müzde, Kuzey Afrika'da, özellikle Büyük Sahra'nın kuzey kesimlerinde bedevi bir hayat yaşayan "Tuarekler", İzmirli'nin işaret ettiği kabileler olmalıdır.

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Türkler, daha Cahiliye devrinde Arabistan Yarımadası'nda tanınıyordu. Oğuz Destanı gibi destanî anlatımlarla beraber, birçok tarihi kayıt bunu gösterir. Türklerin Müslümanlarla tanışması Sasanîler vasıtasıyla olmuştur. Müslümanlar, Türk savaşçılarını ilk defa Yemen'e gelen Sasanî askerlerin arasında görmüşlerdi. Daha sonra, Hz. Ömer devrinde, Sasanîler'le yapılan savaşlarda (Kadisiye – M. 635, Celula – M. 637, Nihavend – M. 642) da yine Sasanî askerleri içinde de tanımışlardı.

Hz. Ömer'in ölümünden sonra Horasan ve Toharistan'da meydana gelen ayaklanmalarda, Araplar tarafından işgal edilmiş olan bazı şehirler Türkler tarafından geri alınmıştı. H. 30 (M. 650/651) yılını takip eden yıllarda Abdullah b. Âmir kumandasındaki Araplar, Horasan'da yeniden hücuma geçerek elden çıkan bu şehirleri tekrar almışlardı.[1]

İslâm ordularının Türklerle karşılaştıkları ikinci cephe ise Kafkaslar bölgesidir. Doğu Anadolu ve Güney Azerbaycan'ın fethinden sonra, Hz. Ömer 643 yılında Sürâka b. Amr'i Bab el-Ebvâb (Derbend)'ın ve Kuzey Azerbaycan'ın fethiyle görevlendirmişti.[2] O sralarda bu bölgede Hazarlar bulunuyordu. Türkçe'de Sâbir (Sibir, M.Ö. Subaru), Farsça'da Hâzâran ve Arapça'da el-Hazar denilen Türk kavimi Hazarlar önceleri Göktürk İmparatorluğuna bağlı iken, Milâdî VI. yüzyılın sonlarına doğru Kafkasya'ya gelerek orada kendi adlarıyla devletlerini kurmuşlardı. Hazarların devlet olarak adı ilk defa 627 yılında İranlılara karşı Bizanslıların müttefiki olarak geçer.[3]

Tarihin kayda aldığı dönemlerde, özellikle M.Ö. VII. yüzyılda Sakalar devrinden itibaren, Hazar devletinin zuhuruna kadar birçok Türk kavmi, Derbend (Bâb el-Ebvâb) yoluyla Kafkasları aşarak

---

[1] Yıldız, Prof. Dr. H. Dursun, İslâmiyet ve Türkler, Kamer Yay., İst. 2000, s. 30.

[2] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, İbn Fazlan Seyahatnamesi, s. 195.

[3] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, a.g.e., s. 126.

Azerbaycan'a yerleşmişler ve Azerbaycan'da önemli bir Türk nüfusu oluşmuştu. Bu sebeple Derbend'e "Türk Kapısı"[1] denilmiştir. Daha milattan önce II. Yüzyıldan itibaren, Azerbaycan orta Aras boyları ve Doğu Anadolu'da "Eski Oğuzlar" yaşamakta olup devletler de kurmuşlardı.[2]

"Asur kitabelerinde geçen Sakalar hükümdarı Gok, aynı zamanda Tevrat'a ve Yahudi menkıbelerine de geçmiştir. (Tevrat, Hezekiyel XXXVIII, 40). Yâkût'un halife Ebû Cafer el-Mansur'a dayanarak verdiği bir nakle göre, İslâmîyet'ten önce Hazarlar Bâb el-Ebvab'ı aşarak zaman zaman Hemedan ve Musul'a kadar gelirlerdi. Anûşirevan (531-579), Bâb el-Ebvab Seddini Hazarların bu akınlarını önlemek için inşâ ettirmişti. Ayrıca Kuzey İran'da Taberistan ve Cürcan mıntıkasında Ağaçeri, Sul, Yazır Türkleri yaşıyordu. Anûşirevan bunların direnmelerini önlemek için bir kısmını Azerbaycan'a tehcir etmişti. Yine eski zamanlarda Afganistan, Sistan bölgelerine Heftalitler (Akhunlar), Gurlar, Halaçlar ile Karlukların bir kısmı gelip yerleşmişlerdi."[3]

Kafkasya'nın ve Azerbaycan'ın, anılan tarihlerden beri Türklerin yurdu ve Türkler tarafından idare edilmekte olduğuna dair bilgiler, Arapların geldiği zamanda da bilinmekte idi. Bu durum, İbn Hişam'ın, Kitâb al-Tican adlı eserinde, Vahb b. Munabbih tarafından nakledilen bir rivayette de ifade edilmiştir. Bu kaynağa göre, Muaviye'nin: – "Azerbaycan nedir?" sualine, Ubayd b. Sariya isminde biri, "bu, eskiden Türklere ait bir memleket idi" diye cevapı vermiştir.[4]

Kaynaklarda, "Eftalitler [Ak-Hun] ("rahtu kâbil" adıyla), Göktürkler ("Türk" adıyla) Arapların Nâbighat al Dhubyâni (ölm. 604), A'şâ (ö. 621) ve Peygamberin amcası Ebû Tâlib'den rivayet edilen şiirler de anılırlar. A'şa'nın şiirleri ise 575-580 senelerine aittir."[5]

---

[1] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, a.g.e., s. 188.

[2] bkz. Geniş bilgi için, Niht Çetinkaya, a.g.e., s. 25-27, 28, 29-30, 36 v.d.

[3] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, İbn Fazlan Seyahatnamesi, s. 188.

[4] Togan, Azerbaycan Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 2, s. 100.

[5] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 74.

İslâmın ilk zamanlarında, Mekke ve Medine'de, Arapların "Guzz" (el-Guzz) dedikleri bir kısım Oğuzların yerleşmiş oldukları ve bunların koyunculuk yaptıkları, koyun derisinden giyim eşyaları yapıp sattıkları bilinmektedir. Meşhur Mekkeli muganni ve bestekâr, İran udunu İslâm musikisine sokan, Türk asıllı olduğu kaydedilen İbn Sureyc (ölm. 743)'in[1] babası bu Türklerdendi. Sanatkarları koruyan Hz. Hüseyin'in kızı Hz. Sükeyne tarafından himaye edilmiştir.[2]

İslâmın ilk muhalifleri, Hz. Peygamber'i ortadan kaldırmak isteyenlerin ileri gelenleri Ebû Süfyân b. Harb (Muaviye'nin babası), As b. Hişam, Ebû Cehil, Velid b. Muğira, "başlarına bir cehennem ateşi gibi inen Muhammed kâbusundan" kurtulmak için Ebû Talib (Hz. Ali'nin babası)'e gelerek bazı öneriler yapmışlardır. Bunlar arasında, Hz. Muhammed'i, Kureyş'in, beğendikleri bir gençle değiştirmek gibi, Cahiliye devrinden gelen Arap kölelik anlayışının mahsulü olan bir teklifi de yapmışlardı. Yapılan teklifler kabul edilmediği takdirde son bir şey istiyorlardı, o da, başta Hz. Peygamber olmak üzere, Ebû Tâlib ailesinden kim varsa Mekke'yi terk edip Türk yurtlarına, Türk Hakanı'na sığınmaları idi. Ebû Tâlib de, Hz. Peygamber ve Haşimî ailesinin, Türk yurtlarına çekip gitmesini isteyen Kureyş'in bu azgınlarına karşı, Mekke'nin önünde halka okuduğu bir kasidede şunları söylemiştir:

"Bizim gücümüzle düşman kahroluyor, halbuki; onlar bizim Türk ve Kâbil kapılarına, Aftalitler (Ak-Hunlar)'a kadar çekilip gitmemizi isterler.

Allahın yüce Evine Kâbe'ye and olsun ki; siz yalan söylüyorsunuz. İşlerinizi karma karışık etmeden ne Mekke'yi terkedecek, ne de (Türk yurtlarına çekip) gitmeyeceğiz.

Allahın yüce Evine Kâbe'ye and olsun ki sizler yalan söylüyor-

---

[1] Hz. Osman devrinde doğan bu Türk İbn Süreyc, İslâm tarihindeki dört büyük şarkıcıdan biri olarak kabul edilir. İslâm musikisi icra edilirken özel bir değneğin, idare eden şef tarafından kullanılması âdetini ilk tatbik eden kişidir. Prof. Dr. Ramazan, İbn Fazlan Seyahatnâmesi, s. 194. İslâm Ansiklopedisi'nde (bkz. Brockelman, İbn Süreye mad., C. V/2, s. 824. babasının Mekkeli bir Türk köle olduğu yazar. Tam adı, İbn Süreyc Ubayd-Allah Abu Yahya'dır)

[2] el-Eğânî c. I, s. 98'den nak: Prof. Dr. Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 194.

sunuz! Mızrak ve oklarımızla dövüşüp (ölmeden önce) biz Muhammed'i yapayalnız size bırakmıyacağız.

Onun uğrunda (kenetlenip) ölmeden, Onun uğrunda dövüşerek çocuklarımızı ve eşlerimizi dahî ölüme bırakma pahasına da olsa, onu size asla teslim etmeğeceğiz."[1]

Bu örnekten de anlaşılacağı gibi, ilk İslâm dönemi, Türkler hakkında birçok bilgiye sahip bulunan Arap toplumunda, Türklerin ve hakanlarının çevresinin emin ve güvenilir olduğuna dair bir kamuoyu oluşmuştu.

Hz. Peygamber, Türklerin güvenilir kimseler olduğunu çeşitli vesilelerle beyan buyurmuşlardır. Bir vesileyle, huzurlarında Türklerden bahsedilmiş ve O da Türkler için şöyle buyurmuşlardır:

"Benim, onlarla veya onların bazıları ile birlikte yaşamam, bana göre, sizlerle veya sizlerden bazıları ile birlikte yaşamamdan daha güvencelidir."[2]

Arapların Türk yurtlarını, huzurla yaşanabilecek, emin topraklar olarak gördüğünü, Cahiliye devri şairlerinden, Hz. Peygamber'in çağdaşı Şemmâh b. Dırâre (öl. 642)'nin, "çölün derinliklerinden" Türk Hakanı'na mesajlar ileten şu şiirinde açık ifadelerle görmekteyiz:

"Ey insanlar! Şu benim isteğimi Türk Hakanına ulaştırabilecek bir kimse yok mu? O, kış gelip te bütün şiddetiyle bastırınca bizi düşünsün.

Soğukta üşüyen zavallı çocukları, yaşlıları ve zamanın sillesini yiyen ihtiyarları artık (şefkat) kanadının altına alsın! (onları bağrına bassın).

Nitekim bir tavuğun civcivleri de böyledir. Onlarda kargaşalık tutuştuğu zaman derhal horozun himâyesine, onun kanatları altına koşarlar."[3]

İslâm kaynaklarında sahabeler arasında da Türklerin bulunduğu kaydedilir ki bazıları şunlardır:[4]

---

[1] İbni Hişam, I, s. 275, nak: Prof. Dr. Z. Kitapçı, a.g.e., s. 154.

[2] en-Nasıf, M.A. et-Tâc fi Ahadisi'r-Rasul, III, S. 377, nak: Prof. Dr. Z. Kitapçı, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, C. I-II, 3. Baskı, Konya 1994, s. 155.

[3] el-Cahız, K. El-Hayevan, teh-M.A. Harun, Kahire, 1958, I, S. 200, nak: Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, s. 155.

[4] http://www.biyografi.net/peygamberler-asrisaadet.asp internet sitesinden alınmıştır.

Ebû Bekre (?-671): İran'dan gelen bir kölenin oğludur. Annesinin Arap adı Sümeyye olup, asıl Türk adı kaynaklarda Bâmıh (Pamuk) olarak kaydedilir. Taif kuşatmasında, kaçarak, kaleden "berke" denilen kuyu çıkrığı ile indiği için, Hz. Peygamber kendisine Ebû Berke diye hitap ettiği için bu adla anılır. Ehlibeytin hizmetlilerinden olur. Hz. Peygamberden 132 hadis-i şerif nakletmiştir. Bir süre Bahreyn'de oturdu ve Basra'da öldü.

Salim (605-633): Aslen Horasanlıdır. Salim mevla Ebû Huzeyfe / Huzeyfe'nin azadlısı Salim diye anılır. Hadislerde adı geçer. Hz. Peygamberin "Kur'an'ı Kerim'i şu dört kişiden öğreniniz" diyerek övdüklerinden birisidir. Hz. Ebû Bekir zamanında İslâm bayrağını taşıyarak bayraktarlık yapmıştır.

Habbab b. Eret (?-657): Kufeli olup, muhtemelen Sasaniler devrinde, Doğu Roma sınırına yerleştirilen Türk boylarına mensuptu. Kılıç yapmakta usta bir demirci idi. Peygamberin, onun dükkanına sıkça uğrayıp sohbet ettiği kaydedilir.

Şehr b. Bazan: Hemedanlıdır. Babası "Bazan", Sasani imparatorluğunun Yemen genel valisiydi. İran Kisrası'nın emri üzerine Medine'ye Hz. Muhammed'i yakalamaya giden özel ekipte bulundu. Sonra babasıyla birlikte Müslüman oldu. Oğlu Amir de ashabdandır. Hz. Peygamber tarafından tayin edilen ilk validir. Babası ölünce, Hz. Peygamberin emriyle vali olur. Yalancı peygamber Esvedu'l Ansi tarafından şehid edilmiştir.

Büreyde b. Husayb (?-683): İslâmın ilk bayraktarı olarak bilinir. Hz. Peygamber'in Suriye'ye gönderdiği Usame komutasındaki İslâm ordusunun bayraktarıdır. Hazret-i Ömer döneminde ordu komutanı olarak görev yapar. 681'de Horasan'da şehid düşer. Horasan bölgesinde en son vefat eden sahabidir. Türkmenistan'ın Merv şehrinde defnedilir. Kabri, bugün de Türkler tarafından daima ziyaret edilmektedir. Ziyaretine gidenler Onu, doğunun Eyüp Sultanı olarak anarlar.

Abdurrahman b. Ebza (?-670): 658'de Hz. Ali tarafından Horasan valisi tayin edilmiştir.

Abdurrahman b. Semüre (?-670): Abdurrahman adı Hz. Peygamber tarafından verilmiştir. Birçok savaşa katılmıştır. Basra'da ölmüştür. Cenaze namazını Ziyad b. Ebih kıldırmıştır. Bu Ziyad,

yukarıda adı geçen Ebû Berke ile anne bir kardeş olup, Türk hanım Pamuktan doğmadır.

Türk destani rivayetinde de, Dede Korkut'un, Hz. Peygamber zamanı Mekke'ye giderek Müslüman olduğu rivayet edilmektedir.

Bu örneklerden, İslâmın ilk yıllarında, Türkler hakkında birçok malûmatın mevcut olduğunun anlaşıldığı gibi, Türk kültür unsurlarının da ilk İslam muhitine girdiğini kaynaklar kaydetmektedir. Hz. Peygamber'in ikametlerinde Arap kaynaklarında "qubba turkiya" diye kaydedilen bir Türk çadırının kullanılması, bu konuda önemli bir örnektir.

Hendek Savaşı sırasında, Hz. Peygamber, kazı işlerini ve şehrin müdafaasını kontrol etmek için seçtiği yer olan Şeyhan denilen tepede kurdurduğu çadır, kendi ifadesiyle "Kubbe-i Türkiyye" (Türk çadırı") idi.[1]

Bu konuda, et-Taberî de, Amr b. Avf'dan naklen malûmat verilmektedir. Medine etrafına hendek kazılması sırasında büyük bir kaya çıkması üzerine şunları nakledilir: "Selman hendekten çıkarak (haber vermek için) Hz. Peygamber'in bulunduğu yere geldi. Bu sırada Hz. Peygamber Türk çadırını (Kubbe-i Türkiyye) kurmakla meşgul idi."[2] Bugün bu yere, Hz. Peygamber'in ikamet ettikleri "Kubbe-i Türkiyye"nin hatırasına Zübâb Camiî inşa edilmiştir.[3] Hz. Peygamber, Mekke'nin fethinden sonra, burada kaldığı 15 gün müddetinde, Ebû Talib ve Hz. Hatice'nin kabirleri yakınında kurdurduğu "Kubbe-i Türkiyye"de ikâmet etmişlerdir.[4] Araplar bunlara "qubba Turkiya", yani "Türk çadırı" demişlerdir.[5]

---

[1] Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, s. 154.

[2] Kitapçı, Zekeriya, Hz. Peygamber'in Hadisleri'nde Türk Varlığı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, Tarihsiz, s. 58.

[3] Hamidullah, M., Çin İle İlk Devir Müslüman Ülkelerinin Temasları, İ.T.E.D. İstanbul 1975, s. 104 nak: Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, s. 182.

[4] Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, a.g.e., s. 196.

[5] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 34. Türk çadırları kubbe şeklinde oluyordu. Ortaçağ'da Türk çadırları sadece Türkler tarafından değil, diğer komşuları tarafından da kullanılmaktaydı. Hattâ Peygamber devrinde Arabistan'da Türk çadırlarının kullanıldığına dair kayıtlara sahip bulunmaktayız." Dipnot, Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, İbn Fazlan Seyahatnamesi, s. 41.

Aynı konuda, İzmirli de değerli bilgiler verir: "Müslim'in sahih'inde Kadir gecesinin fazileti babında İstanbul'da olan Ebû Şeybeti Hudrî'nin kardeşi Ebû Saidi Hudrî'den tahriç (çıkartma) ettiği üzere, Peygamber, bir ramazan ortalarında, bir Türk çadırında itikâf[1] etmiştir. Şârih[2] Nevevi bunu küçük geçe (keçe) çadırı diye tefsir ediyor ki tamamıyla bir Türk çadırıdır."[3]

İzmirli bir başka makalesinde, Hz. Peygamber'in bu çadırda, ramazan ayında "tam on gün on gece Tanrısına ibadette bulunmuştur" demektedir.[4] İzmirli, "Peygamber ve Türkler" adlı makalesinde, Kazan'ın tanınmış bilgini Şehabettin Mercanî'nin (öl. H. 1306) "Müstefadülahbar" adlı eserinde, İbnü'l Esir'in "Üstüdülgabe fi Marifetissahabe"sine dayanarak, Hz. Peygamber'in Türk hakanına, Türkçe bir mektup yazmış olduğu belirtilmektedir. İzmirli o devirde Hz. Peygamber'in çevresinde Türkçe bilenlerin bulunduğunu –bilgiler vererek– ifade eder.[5]

Örnek olarak verdiğimiz bu bilgilerle beraber, Hz. Peygamber'in Türklerle ilgili hadisleri, vefatından sonra, Horasan'ın fethi sırasında, Halife ve bazı sahabelerin ordu komutanlarına yaptıkları telkin ve tavsiyelerden anlaşıldığı gibi, İslâmın ilk döneminde Türkler hakkında birçok malûmat olduğu anlaşılıyor. Türklerle Arapların asıl karşılıklı temasları, Suriye civarının Bizanslılardan fethinden sonra, İranlılarla yapılan Kadisiye (635), Celula (637) ve Nihavent (642) savaşları sırasında başlamıştır.

İranlılarla yapılan bu savaşlar, önyargılı tarihçiler tarafından İslâmı yayma (Cihad) amacıyla yapılmış savaşlar olarak gösteriliyorsa da, aslında, ganimet amacıyla yapılan "gaziv"ler, ganimet hücumları olup, bir bakıma da, Arapların İranlı Farslar ile hesaplaşmalarının savaşlarıdır diyebiliriz. Çünkü eski zamanlardan beri

---

[1] İtikâf: İbadetle vakit geçirme.

[2] Şârih: Bir kitabı şerheden, bir kitaba açıklama getiren.

[3] İzmirli, Prof. İsmail Hakkı, Peygamber ve Türkler, s. 1017.

[4] İzmirli, Şark Kaynaklarma Ggöre Müslümanlıktan Evvel Türk Kültürünün Arap Yarımadasındaki İzleri, s. 281.

[5] İzmirli, Peygamber ve Türkler, s. 1017.

İran'ın Fars gücü, Araplar tarafından rakip ve tehdit unsuru olarak görülmekte idi.

Hz. Peygamber, İran ile olan bu tarihi gerginliğe son vermek için teşebbüse geçmiş ancak müspet bir netice alınamamıştı. Nitekim, Zerdüşt dinine mensup İran Sasanî imparatoru Hüsrev Perviz. Hz. Peygamber'in iyi niyetle gönderdiği dostluğa çağrı mektubunu yırtmış ve elçilerine ağır hakaretlerde bulundu. Bununla da yetinmeyen Hüsrev Perviz, Yemen temsilcisine bir emirname göndererek, İslâm Peygamberi'nin derhal yakalanarak kendisine gönderilmesini istemişti. İran Sasanî imparatorunun bu hasmane tutumuna karşı Hz. Peygamber'in davranışı ve tutumları da menfi olmuştur. O, kendi mektubunu paramparça eden Sasanîlerin dağılmasını istemiş ve Müslümanlara birçok vesileyle, bu devleti hedef olarak göstermiştir.[1]

642'de Nihavend savaşı mağlubiyetini, Farslar, hafızalarında hep taşımışlardır. İslâma geçişlerinde, Sünnî-Şafiî mezhebini kabul etmiş olan Farslar, 16. Yüzyılın başlarında, Tamamen bir Türk devleti olan Safevîler'in kurucu hükümdarı Şah İsmail'in girişimi ile Şiîliği kabul ettikten sonra da, bu tarihi çekişmeyi mezhebi sahada devam ettirdiler. Farslar, 642'de kaybettikleri siyasi hakimiyeti 1283 yıl sonra, 1925 yılında, İngilizler'in yardımıyla ele geçirdikten sonra, Şiiliği bir nevi devlet politikasına da dönüştürdüler.

Bazı yazarlar, Arapların İranlılara (Farslar'a) karşı sert muamelelerini, eskiden beri sürüp gelen Arap-Fars rekabetine ve yukarıda verilen örnek gibi, bazı olaylara bağlayarak, Arapların İran ve Türkistan'da yaptıkları kanlı saldırgan hareketlerini yumuşatmaya çalışırlar. Ne var ki, aynı Araplar, Türklerle hiçbir geçmiş anlaşmazlıkları olmamasına rağmen, İran'dan çok, Türkistan'da sürdürdükleri saldırganlıklarını, Türkler üzerinde soygun ve kanlı katliamlara dönüştürmüşlerdir.

Emevîler Türkistan'a ilk geldiklerinde, kanlı saldırılarının yanında, kendilerine direnebilecek durumda olan Türkistan'ın soylu

---

[1] Hamidullah, M., İslâm Peygamberi I, s. 254 v.d. nak: Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, s. 262.

sayılan yerli beyleriyle de zaman zaman antlaşmalar da yapmışlardı. Bu antlaşmalarda, İslâm dininin yerli halk arasında yayılması için bazı ilkeler de vardı. Ancak halkım İslâma yönelesi, Emevîler tarafından kabul görmüyor ve gayrimüslimlerden alman cizye, Müslümanlardan da zorla tahsil ediliyordu. Bu işlerde on binlere varan katliamlar da gerçekleştiriliyordu. Bu zulme dayanamayan Mervli Müslüman ahali, 735'de Emevîlere karşı isyan etmişlerdi. Bu isyanın başını çeken, Emevî zulmünü kabullenemeyen Haris ibn al-Surayc adlı, peygamber bayrağı dediği siyah bir bayrakla harekete geçen yine Müslüman bir Arap idi.[1] Bu şahıs harekete geçince, her milletten Müslüman ezilenleri isyana çağırır. Netice de başarılı olamayan Haris ibn al-Surayc, canını kurtarmak için şefkatli gördüğü ve o devirde henüz Müslüman olmamış Türklere sığınır.[2]

---

[1] Aslında siyah bayrak Abbasiler tarafından benimsenmiştir.

[2] Esin, Emel, İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 148.

İKİNCİ BÖLÜM

EMEVİLER DEVRİ OLAYLARI

İSLÂM VE EMEVİ DEVLET SİYASETİ

Hz. Ali'nin şehit edilmesiyle, büyük oğlu Hz. Hasan Irak'ta halife ilan edilir. Öte yandan Muaviye, Tahkim[1] konferansından (658) sonra devleti ele geçirmek için büyük bir çaba içine girer. Önce Mısır'ı ele geçirmiş, Tahkim konferansında Muaviye'nin hakemliğini yapan Amr b. El-As'ı buraya vali tayin etmişti. Amr, karışıklıklar çıkarmak suretiyle yönetimde sarsıntılar meydana getirmek amacıyla, Hz. Ali'nin hakimiyeti altında bulunan Irak, Hicaz, Yemen ve "Fars"ın yerleşim merkezlerine askeri kuvvetler göndermeye başlar. Hz. Hasan, halife olunca, İslâm toplumu, bu gibi sebeplerle bir anarşi içinde bulunuyordu. Muaviye'nin askeri güçlerle yaptığı baskılar da, Müslümanları sindirip, pasif hale getirmişti.

Hz. Hasan'm bulunduğu Irak'ta da ahali, aynı şekilde savaş ve baskılardan bıkmış ve kararsız bir durumda bulunuyordu. Muaviye'nin kabilecilik esasına dayanan askeri gücü de oldukça artmıştı. Bu durumda Müslümanlar arasında çok kan akacağını düşünen Hz. Hasan, maiyetlerindeki vefasızların da kötülükleri yüzünden Meskin'de (661 de) yapılan bir antlaşma ile halifeliği Muaviye'ye devretmek mecburiyetinde kaldı. Antlaşmayı talep eden Muaviye, bir boş kağıdın altını mühürleyerek. Hz. Hasan'a göndermiş ve istediği şartları yazabileceğini bildirmişti.

Antlaşma şartlarında Muaviye'nin Emir'ül-Mü'minin diye anıl-

---

[1] Tahkim: Hakem

maması, Ali "şiasına" (taraftarına) dokunulmaması, babaları Hz. Ali'ye lanet edilmemesi ve yerine kimseyi veliaht tayin etmemesi de bulunmaktaydı.[1]

Ancak Muaviye antlaşma şartlarına uymadığı gibi, İmam Hasan'ın eşi Cu'de'yi oğlu Yezid'e almak vaadiyle kandırarak İmamı zehirletmiş, Yezid'i de veliaht ilan etmiştir.

İslâm tarihinde bu şekilde başlayan ayrılıklar, İslâm camiasını, özellikle de Türk toplumunu günümüze kadar rahatsız eden menfi gelişmelerin ana sebebini teşkil etmiştir. Ord. Prof. Şemseddin Günaltay bu konuda şu değerlendirmeleri yapar:

"Haşim oğullarının siyasal menfaatlerini dindarlık ve Ehlibeyt'e, yani Peygamber ailesine muhabbet, Şiîlik kisvesi altında inkişaf ettirmelerine, ... ve bütün Müslümanları din rabıtası ile kendilerine bağlamak istemelerine mukabil, Emevîler de din mübalatsızlığı[2] yaparak bu bağı zayıflatmak, Emevîleri sevmeyen havaliye yani Arap olmayan Müslümanlara karşı Araplığı, kendilerine taraftar olmayan Araplara karşı da soy hısımlığını, kabile Asabiyeti'ni kuvvetlendirmek siyasetini terviç[3] ediyor, bu suretle mevkilerini korumaya, saltanatlarını muhafaza etmeye çalışıyorlardı."[4] Böylece, Müslümanların yönetimi, yaklaşık bir asır sürecek Emevî hanedanının eline geçmiş oldu ki, İslâm birliğinin bozulmasının temelleri bu dönemde atılmıştır.

Muâviye, İslâmî kuralları dikkate almadan, Emevî kabileciliğine dayanan bir devlet yapısını işleterek birliğin daha da bozulmasına sebep olmuştu. Bunun içindir ki, konunun uzmanı Wellhausen, İslâm tarihinin Emevîler dönemini ele aldığı eserinin adına, "Arap Devleti ve Sukûtu" adını vermiştir.

---

[1] İbnü'l-Esir, a.g.e., C. III, s. 413; Gölpınarlı, Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik, s. 156.

[2] Mübâlât: Kayırma, itina etme; mübalatsızlık burada, dini dikkate almama, savunmama, dini kurallara uymama, onları yok sayma anlamında.

[3] Tervic: Kıymet ve itibarını artırma, destekleme.

[4] Günaltay Ord. Prof. M. Şemseddin, Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman s. 60; Günaltay, İran Tarihi, C. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1948, s. 60.

Bu konudaki tartışmalar ve toplumun dini yapılaşması farklı görüşlerin de oluşmasını meydana getirmiştir. Doç. Dr. Hasan Onat, geniş bilgiler içeren eserinde: "G. L. Della Vida'nın tespit ettiği gibi, "Emevî halifeliğinin hakikatte Arapların dünyada millet olarak kudretlerini belirtmek üzere giriştikleri bir girişimi temsil ettiğini ve bu girişimde dinin ancak talî bir rol oynadığını göstermek istemiştir.[1] Gibb de, Emevî ve Abbasî sülalelerinin karşılıklı durumlarını değerlendirirken Emevîleri Arap imparatorluğu, Abbasîleri de Acem ve Horasan imparatorluğu olarak adlandırır." Şeklindeki görüşleri naklederek, "Bununla beraber Goldziher'in ısrarla belirttiği "Araplık şuurunun mevcudiyeti", bilhassa Emevîler devrinde üst düzeyde varlığını hissettirmiştir." diye fikrini belirtirken, M. F. Köprülü'nun de, "Emevî devletinin Arapçılık saltanatı mahiyetinde olduğunun İslâm tarihi ile uğraşan bütün âlimler tarafından kabul edildiği"[2] kanaatinde olduğunu belirterek, yine de Muaviye'nin icraatını –belki de mezhebi zorunluluktan yahut Mezhep tartışmalarının etkisiyle– farklı (yumuşatıcı) bir yönden de değerlendirir. Onat, Muaviye'nin halife olduğu zamanda "dinî ve ahlâki bağların eskisi kadar etkili olmadığını düşünebiliriz"[3] kanaatinde olduğunu ve umumî birliğin bozulduğunu ileri sürerek şöule yazar: "Muaviye, iktidarı ele geçirdikten bir süre sonra, Müslümanların birliğini,

---

[1] Vida, G. Levi Della, Emevîler mad., İsâm Ans., c. V., s. 241.

[2] Köprülü, F., İslâm Medeniyeti Tarihi, I. Basım, İstanbul Kanaat Kitabevi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1963, s. 129.

[3] Welhausen, Talha ve Zübeyr'in çıkardığı karışıklıklardan, Hz. Ali'nin Medine'de kalamadığını ve burayı terk ederek Kufeye yerleştiğini belirterek şunları yazar: "Bundan sonra Arabistan, umumî hicretle tenhalaşarak, İslâm'dan evvelki seviyenin çok aşağısına düştü. Eski gınâlarda bize bunun üzerine acı şikâyetler intikal etmiştir. Medine devletin merkezi olmaktan çıktı; kaybedilen mevkii yeniden elde etmek için yapılan bütün teşebbüsler beyhude oldu. Medine sadece, burada teşekkül eden İslâm hadisinin merkezi ve Muhammed'in bahşettiği İslâm aristokrasisinin bir kenara atılmış üyelerinin burada oturup arada sırada iddia ettikleri hakları gerçekleştirmeye çalıştıkları küskünlük tekkesi olarak kaldı. Fakat burası, oturacakları yeri serbestçe seçebilenler, siyasi rollerini bitirmiş veya diğer sebeplerden aktif hayattan el etek çekmiş bulunanlar üzerinde cazibesini muhafaza etti. Bu suretle de bu dindarlar şehri aynı zamanda, eğlenmek isteyen asil ve zengin Arap cemiyetinin eğlence, musiki, hafif meşreplik ve sefahat şehri de oldu" Bkz. Welhausen, Arap Devleti ve Sukûtu, Ankara Üniv. Bas., Ankara 1963, s. 25.

Arap kabîlecilik anlayışı esasına dayalı olarak da olsa gerçekleştirmeyi başarmış; bu sebepten 41/661 yılına cemaat yılı adı verilir olmuştur. Onun zamanında devlet oldukça güçlenmiş, İslâm toprakları da hayli genişlemiştir."[1]

Bu sahada tanınmış şarkiyatçı H. Lammens de, Muaviye hakkında şunları yazmaktadır:

"Muaviye'nin dört suçu vardır –ki bunlardan birisi bile onu lekelemeye yeterdi–: Milleti kıymetsiz insanların elinde bırakmış idi (Yezid'e biat ettirmek suretiyle); kendisine sormadan, milletin mukadderatını, idare hakkını, hem de birçok peygamber sahabesinin ve faziletli insanların yaşadığı dönemde ve bunların zararına olarak gasp etmiş idi; ipeklilere bürünmüş ve çalgı çalmaktan hoşlanan ıslah kabul etmez bir sarhoşu kendisine halef tayin etmiş, Ziyad'ı kardeş edinmiş ve nihayet Hucr b. Adîy'i ölüme mahkum etmiş idi. Tarafsız bir tarihçi hükümdarı (Muaviye) bu ithamlar karşısında temize çıkarmak hususunda pek güçlük çekmektedir."[2]

Muaviye'nin, işaret edilen ayrılıkçı, kabileci ve uzlaşmaz tutumu ilk değildi. Emevîler, daha ilk yıllarda Hz. Peygamber'e karşı karışıklıklar çıkarmışlar, İslâmı engellemek istemişlerdi. Hz. Peygamber'e ve İslâm topluluğuna karşı olanların başını çekenlerden biri Muaviye'nin babası Ebû Sufyan idi. Bunlar Müslümanlığı kabul ettikten sonra dahi aynı tutumlarını devam ettirmişler ve tarihe, İslâm içinde meydana gelmiş ayrılıkların müsebbipleri olarak geçmişlerdir. Bunun içindir ki, Emevî hanedanının son bulmasından sonra, Emevîlerin yaşadığı bölge dışında günümüze kadar taraftarları çıkmamıştır.

Ömer halife olunca sürekli problem yaratan Emevîlerin Mekke ve Medine'de kalmalarını mahzurlu gördü. Onları bölgeden çıkarmak, hem de Müslümanlar için tehlike arz eden Bizanslıların önüne bir kuvvet olarak dikmek için Suriye'ye yöneltti. Ebû Süfyan'ın büyük oğlu Yezid'i Şam valisi ve onun küçük kardeşi Muaviye'yi de ordu komutanı olarak atadı.

---

[1] Onat, Hasan, Emevîler Devri Şiî Hareketleri, s. 5.

[2] Lammens, H., Muaviye Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 8, s. 442.

Hz. Peygamber'in vefatlarından sonra, Hz. Ebû Bekir'in Suriye'nin fethi için gönderdiği (634) üç ordudan birinin komutanı, Ebû Sufyan'ın büyük oğlu Yezid b. Ebû Sufyan idi. Muaviye b. Ebû Sufyan da onun yardımcısı idi.[1]

Yezid'in Suriye'ye vali olmasıyla, babası Ebû Sufyan'ın da içinde bulunduğu Emevî ileri gelenleri Suriye'ye göçtüler. Şam'ın cazip iklimi, zenginliği, bol meyvesi, bölgenin yaşam biçimi, Emevîlerin oraya göç edip bağlanmasını sağlamıştı.[2]

Muaviye, Suriye valisi olduğu dönemden beri, Suriye'de başlatılan Hz. Ali'ye lânet okuma geleneğini, halife olunca Irak'ta da başlatmış, samimi Müslümanlar arasında büyük tepkilere sebebiyet vermişti. Daha Kûfe'de yeni halife olduğu sırada, camilerde Hz. Ali ve aile fertleri hakkında veryansın edip lânet okunuyordu. Hz. Ali taraftarlarının çoğunlukta olduğu Basra şehrinde de camilerde olduğu gibi her yerde Hz. Ali'ye lânetler okunmaya başlanmıştı. "Hatta Muaviye, Medine'de Hz. Peygamber'in mescidinde de ashabın itirazlarına, Hz. Peygamber'in eşlerinden Ümmü Seleme'nin bizzat mescide gelip Resulullah'ın 'Ali'ye söven bana, bana söven Allah'a sövmüş olur.' hadisiyle kendisine ihtarda bulunmasına rağmen bundan vazgeçmemişti."[3] Bu hal Kûfe valisi tayin edilen Muğire b. Şûbe zamanında da devam etmekte idi.

Muaviye, Muğire b. Şu'be'yi Kûfe'ye vali atadığında, ona şunları söyler: "...Ali'ye sürekli olarak küfretmeyi ve onu kötülemeyi ihmal etmeyeceksin. Osman'a da rahmet okuyup sürekli mağfiret dileyeceksin. Ali'nin ve adamlarının ayıplarını her fırsatta ortaya koyacak, onları kötüleyip duracaksın. Osman'ın taraftarlarını sürekli övecek, Ali'nin taraftarlarını ise yere batıracaksın."[4] Muğire de bunu uygulamıştır.

Nitekim Emevîlerin, Ehlibeyt ve taraftarlarına karşı bu aşırı

---

[1] Aycan, Dr. İrfan - Sarıçam, Dr. İbrahim, Emeviler, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993, s. 2.

[2] Çağatay, Prof. Dr. Neşet, İslâm Tarihi, Türk Tarih Kur. Yay., Ankara 1993, s. 433.

[3] Yaman, Ali, Kerbela Bir Destandır, http://www.alevibektasi.com/kerbela.htm

[4] İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 3, s. 478.

baskıcı ve aşağılayıcı tutumlarına isyan eden, yine Emevîlerin asî valisi Yezid b. el-Mühelleb onlar için şöyle diyordu:

"Peygamber sülalesine Ehlibeytine dil uzatanlar onlar değil mi? Bütün bunlardan sonra Allahın mübarek evini yine onlar basmışlar. Kâbe'yi onlar yıkmışlar, onun taş, ağaç ve örtülerini onlar ateşe vermişlerdir."[1]

Bu menfi hareket daha sonra Emevîlerin hakimiyetinde olan yerlerde de devam ettirilmiştir. İslâmın ortaya çıkmasından beri, Emevîler hiçbir zaman İslâmî bir kaygı içinde olmayıp, gelişen İslâm gücü içinde daima, hakimiyeti elde tutmak mücadelesi yürütmüşlerdir. İslâm dinini kabulleri de kabilevî hakimiyet arzusuyla olmuştu. Emevîlerin bu amaçlarını iyi anlayan ilk Müslümanlar, Emevîlere nefretle bakmışlardır. "İslâmîyet ortaya çıktığında, Ebû Sufyan'la oğulları Yezid ve Muaviye, bu dinin azgın düşmanlarındandı. Müslüman oluşları, Müslümanlarla bir sürü kanlı savaşlar yaptıktan, ilk Müslümanların Mekke'den Medine'ye göç edişlerinden sekiz yıl sonra, 630 yılında ve bu dinin Arabistanda güçlendiğini, ona karşı durmanın çok zor olduğunu gördükten sonra, mecburiyetten doğmuştu."[2] Onların bu durumları, Emevîler'i, Müslümanlar arasında itibar bakımından son sıraya düşürmüş, itibarsız bir hale sokmuştu. Daha yeni Müslüman olan bu zevat, Hz. Ebû Bekir'in halife olmasıyla ona başvurmuşlar, itibarsız karşılandıklarını, Muhacirlerden ve Ensar'dan daha aşağı tutulduklarından yakınmışlar, Hz. Ebû Bekir de kendilerine, "İslâmîyet'e geç girdiniz (19 yıl sonra), bundan sonraki hizmetlerinizle onlara yetişmeğe çalışınız"[3] karşılığını vererek nasihatte bulunmuştur.

Bu dönemin yönetimi tarafından yapılan uygulamalar İslâm dini ile bağdaşmayan misallerle doludur. Bugüne kadar halk ağzında da Emevîleri tenkitle söylenegelen bu konuları, detaylarına girmeden genel hatlarıyla hatırlatmakla yetineceğiz.

---

[1] Takıyyû'd-Din el-Makrîzi, Emevî Haşimi Çekişmesi, Ankara-1933, s. 41, nak: Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, s. 91-92.

[2] Çağatay, Prof. Dr. Neşet, İslâm Tarihi, s. 433.

[3] Çağatay, Prof. Dr. Neşet, a.g.e., s. 433.

Dört halife döneminde, bedevi Arap kabilelerine mensup askerlerin ganimet hedeflerinin yanmda, halifelerin zorlamasıyla İslâmı yaymak amacını da -şeklen- güden fetih ve savaşlar, Muaviye'nin halifelik döneminde tamamen yağma hücumlarına ve katliamlara dönüşmüştür.

İslâmiyet ve Müslümanlara başından karşı olan Emevîler, kavmî mensubiyetlerini daima ön plana çıkarmışlar, hakimiyet dönemlerinde de bu kavmî asabiyetlerini daima İslâm dininin önünde tutmuşlardır.

Muaviye devrinde İslâmlaşma, hakimiyetlerini hiç ilgilendirmiyor ve hatta hiç de memnun etmiyordu. Çünkü ahalinin Müslümanlaşması, hazinelerini dolduran, gayrimüslimlerin ödemekle mükellef oldukları cizye ve haraç vergilerini ortadan kaldırıyordu. Gerek iman ederek, gerek bu vergilerden kurtulmak için İslâmîyeti seçen ahalinin Müslümanlığı kabul edilmiyor, kayda alınmıyordu. Onlar için bu, dini bakımdan pek fazla önemli değildi. Neşet Çağatay, Emevî Arapların Şam'da, Irak'daki gibi kurdukları kolonilerde ayrı olarak değil, "kendileriyle aynı çatı altında ibadetlerini yaptıklarını, Hristiyanlar arasında" oturduklarını, Muaviye'nin mali işleriyle görevli müşaviri (maliye bakanı) Sarcun b. Mansur'un Hristiyan olduğunu belirterek şu değerlendirmeyi yapar: "Hristiyanlar, bu hoşgörünün karşılığını (Hristiyan anlatımlarında, dahası İspanya vakayinamelerinde gördüğümüz gibi) Muaviye ve onun soyuna karşı derin bir sevgi beslemek suretiyle öderler."[1] Bazı marjinal Müslüman grupların Muaviye'ye gösterdiği anlaşılması güç sempatinin de, tetkike muhtaç bir konu olduğu önümüzde durmaktadır.

Emevîlerin, devlette dine ehemmiyet vermedikleri, İmparatorluğun başkenti olduğu zamanlara kadar Şam'da, bir cami dahi yapmadıkları ve oradaki Müslümanların Hz. Ömer zamanında yapılmış bir cami ile yetindiklerinden de anlaşılıyor.[2]

Muaviye halife olunca, gayri İslâmî uygulamaların yanında, Müslümanların bu güne kadar asla kabul etmeyip kınadıkları "Ha-

---

[1] Çağatay, Prof. Dr. Neşet, İslâm Tarihi, s. 441.

[2] Çağatay, Prof. Dr. Neşet, a.g.e., s. 453.

lifetullah" (Allahın halifesi) unvanını da kullanmıştır. Yani Allahın naibi, Allah'a vekalet eden, O'nu temsil eden ve Allahın yarattığı bütün insanların (Allah adına) reisi anlamına gelir.

Abbasilerin de "Halifetullah" terimini kullandıkları, ama pek çok din bilgininin buna karşı çıktığı kaydedilmiştir.[1]

Muaviye yönetimi, Hz. Ali taraftarlarına karşı düşmanlık ve baskılarla başlamış, birçok ileri gelenini idam ettirmiş ve bu şekilde devam etmiştir. Kûfe'de, Hz. Ali taraftarlarının önde gelenlerinden, önce Evfa b. Hısn'ın, sonra da, Hucr b. Adiy'in altı arkadaşı ile birlikte feci şekilde öldürülmesi[2] İslâm coğrafyasının her tarafında üzüntü ve tepkiyle karşılanmıştır. Bu olay dolayısıyla, Hz. Ayşe, Sa'd b. Ebû vakkas, Hz. Hüseyin, Abdullah b. Ömer, Hasan el- Basrî gibi Müslümanların ileri gelenleri Muaviye'yi ağır bir şekilde kınamışlardır. Muaviye döneminde, İslâm devleti tam bir Emevî-Arap devletine dönüştürülmüş, İslâm dini adeta dışlanmıştır. Halifeliğin babadan oğla geçmesi gibi İslâm anlayışında yeri bulunmayan bir geleneği de yine Muaviye başlatmıştır.

Bu gibi keyfi ve alışılmış usullere uymayan zorbalıkları yüzünden Hicaz'da tepkiler meydana gelmiş, Emevi hakimiyeti bir türlü benimsenmemiştir. Fuad Köprülü de Emevîlerin hakimiyet merkezlerini Şam'da bulundurmalarının nedenini şöyle anlatır:

"Emevîler, kendilerini kuvvetli bir hükümdâr olarak kabûl ettirecek mânevi kuvvet ve nüfuzu, ilk Halifeler Devri'nin hâtırasını muhafaza eden Arap yarımadasında, yâni Mekke ile Medine'deki İslâm aristokrasisi arasında bulamayacakları için, faâliyet sahalarını Suriye'ye naklederek Şam'ı başkent yapmışlardır. Hicaz'da ve Irak'ta çıkan türlü türlü isyan hareketlerini oradan bastırmışlar, böylece, Hicaz Araplığını sahneden çekilmeğe mecbur etmişlerdi."[3]

Muaviye, uygulamalarıyla bir İslâm devleti halifesi olmaktan çok, Sasanî devletinin ve Bizanslıların devlet geleneklerinin bir uy-

---

[1] Çağatay, Prof. Dr. Neşet, a.g.e., s. 314.

[2] İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 3, s. 487-488.

[3] Köprülü, Prof. Dr. M. Fuad, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 137.

gulayıcısı görünümünde idi.[1] O, halifeden çok, bir Arap "melik"i, daha çok Yunanlıların "tyran/tiran" dediği bir hükümdara benziyordu. Kur'an hükümlerine uymamakla suçlandığı gibi, İslâm Ansiklopedisi'nde Emevîler maddesini yazan Levi Della Vida'nın dediği gibi, "Artık halife, sünnetin vücut bulduğu anlarda buna bizzat şahid olup da, sünneti tatbik eden veya devam ettiren kimse olmaktan çıkıyor, Arap aleminin belli-başlı siması, askeri kuvveti, aile münasebet ve te'sirleri, kendi şahsi itibarı sayesinde, kabile reisleri arasında en başta geleni oluyordu."[2]

Aynı yazar İslâm devlet yapısının daha Hz. Peygamber'in vefatlarından hemen sonra, ilk iki halife döneminde tartışılmaya başladığı konusuna işaretle, "Ebû Bekir ile Ömer'in idareleri bile, fakihlerin hemen tespit etmiş olduğu teokratik idare mefkuresine uygun olmaktan hayli uzak idi." diyerek, buna itiraz eden muhalefetin sert tepkilerine rağmen bu devlet anlayışının değişmediğini söyler ve Hz. Ali-Muaviye anlaşmazlığı ile ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapar:

"Muaviye ile olan mücadelesinde Ali, hiç değilse başlangıçta, öldürülen akrabalarının kanını talep eden Muaviye ile Emevîlerin bu basit ve cahiliye ruhundan doğma emellerine karşı, 'hikmet-i hükümeti' temsil ediyordu."[3]

Muaviye'nin veliaht ilan ettiği oğlu Yezid, daha babasının sağlığındaki uygunsuz yaşantısıyla Müslümanlar tarafından ağır bir şekilde tenkit ediliyordu. Muaviye, Müslümanlar'ı ısındırmak için veliaht oğlu Yezid'i, seferlere gönderiyor, çeşitli görevlerle onu öne çıkarmaya çalışıyordu. Yezidi'n veliahtlığını Hz. Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Ömer, Abdurrahman b. Ebû Bekir, Abdullah b. Zubeyr ve Abdullah b. Abbas gibi Hicaz'ın ileri gelenlerine kabul ettirememiş ve ümitsizliğe düşmüştü.

---

[1] "Emevi hükümdârları, Bizans'tan aldıkları hâkimiyet mefhumunu tatbik ederken, cismanî kudretlerini şerîate, yâni dinî esaslara –hukuken değilse de fiilen– istinat ettiremiyorlar ve böylece, tedricî olarak, teokrasi'den ayrılıyorlardı." Köprülü, a.g.e., s. 137.

[2] Vida, G. Levi Della, Emeviler mad., İslâm Ansiklopedisi, Cilt 4, s. 242

[3] Vida, G. Levi Della, a.g.m., Cilt 4, s. 242

Böyle bir ortamda, oğlu Yezid'e şu vasiyeti yapmıştır:

"Hicaz halkını gözet, çünkü senin aslın ve soyun onlardandır. Onlardan senin katına gelene ikramda bulun, yanında oturanı gözet, Irak halkını da gözet, senden her gün bir valinin azlini isterlerse dahi azlet. Çünkü bir valinin azli, sana karşı yüz bin kılıcın çekilmesinden daha kolaydır, musibetin kimin başına geleceğini bilemezsin. Suriye halkını da gözet, onları kendine sırdaş edin: sana düşmanından herhangi bir tehlike gelirse onu Şam'lılarla defet. İş bitince Suriye halkını geri döndür, başka yerlerde ikâmet etmesinler ki ahlâkları değişmesin. Senin aleyhinde ancak üç kişiden korkarım. Bunlar Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Ömer'dir. Hüseyin b. Ali hakkında, umarım ki Allah sana kâfi gelecektir. Çünkü Allah, onun babasını öldürdü, kardeşini de yardımsız bıraktı. Zübeyr'in oğluna gelince o, kindar bir belâdır. Ona galip gelirsen parça parça et. Ömer'in oğluna gelince, takva onu susturmuştur, sen onu ahireti ile başbaşa bırakırsan, o da seni dünya işlerinde serbest bırakır."[1]

Emevîlerin, İslâm'a karşı olan ilgisizliği bu vasiyetten de anlaşılıyor. Muaviye, Müslümanların dini ve siyasi makamı olarak görülen "halifelik makamına" gayri tabii bir tarzda veliaht tayin ettiği oğluna vasiyetinde, İslâm dini ile ilgili herhangi bir tavsiyede bulunmamıştır.

Muaviye'nin ölümünden sonra, oğlu Yezid, ihdas edilen hanedan usulünce halifeliğini ilan etmiş ve böylece İslâm camiası, içinde bulunduğu bunalımların yeni bir devresine girdi. Yezid'in daha veliaht ilan edilmesiyle gördüğü tepki ve reddiyeler, bu defa ciddi muhalefete dönüştü. Bu tepkilerle bunalan Yezid, biat almak için zora ve tehdide başvurur. Bu doğrultuda, Medine valisine bir talimat göndererek muhaliflerin biatının alınmasını ister. Müslümanların ileri gelenlerinden Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer'den tehditle biat alınır, ancak Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr, aile efradını toplayarak Mekke'ye göçerler. Hz. Hüseyin, Mekke'ye gidişinin duyulmasıyla, olayı öğrenen, Emevîlere karşı sert muhale-

---

[1] Aycan, Dr. İrfan - Sarıçam, Dr. İbrahim, Emeviler, s. 27.

fet muhiti olarak oluşmuş olan Kufe'den, Kûfe'ye yerleşmesi için davet alır. Aile efradıyla beraber büyük baskılar gören Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr'in de teşvikiyle Kûfe'ye yerleşmeye karar verir.

Önce amcası oğlu Müslim b. Akîl'i Kufe'deki durumu incelemesi için oraya gönderir. Müslim valinin düşmanlığını görünce Hâni b. Urve'nin evine sığınır. Vali Hâni'den Müslim'in teslim edilmesini ister, red cevabı alınca, yakalanmalarını emreder. Yakalanan Müslim b. Akîl ve Hâni b. Urve acımasızca idam edilirler. Yezid'e muhalefet edenler de yakalanarak bir kısmı öldürülür, birçoğu da ya hapsedilir ya da başka yerlere sürülür.

MÜSLÜMANLARIN KAPANMAYAN YARASI

KERBELA OLAYI

Kûfe'ye doğru yola çıkan Hz. Hüseyin, olayı Sa'lebiye denilen yerde öğrenmiş, Kûfe'ye girmemesi için tedbirler alındığını duyunca, Kuzey istikametine, Türk yurtlarına doğru yönelmiştir. Yezidi'n Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyad'ın gönderdiği ordu tarafından Fırat kıyısında kuşatılmış, Fırat'tan su almalarına dahi müsaade edilmeyerek, yaşlı, kadın ve kundaktaki çocuklara kadar günlerce kızgın çölde susuz ve ac bırakılmışlardır. Buna fazla dayanılamayacağını gören Hz. Hüseyin, bu gözü dönmüş zorba askerlerin başında bulunan, Yezidi'n sadık komutanlarından Ömer b. Saad'a, "Ya Medine'ye dönmesine veya Türk yurtlarına çekip gitmesine müsaade etmelerini" önermiş, ancak reddedilmiştir.[1]

Yezidi'n dedesi Ebû Süfyan, Hz. Peygameber'in de, Türk yurtlarına çekip gitmesi istemiş, Hz. Ali'nin babası Ebû Talib tarafından şiddetle reddedilmişti. Bu defa (anlatımlara göre) Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin'in Türk yurtlarına (Horasan) gitmek istemesi Ebû Süfyan'ın torunu tarafından reddediliyordu. Haşimîler'in kendi-

---

[1] Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, s. 156.

lerine yakın gördükleri ve Emevîlerin de, Hz. Peygamber soyuna yakın görüp, Hz. Peygamber'in çekip giderek sığınmasını istedikleri Türkler, üç asır sonra Müslümanlığı kabul edecekler ve üç asır boyuca, Arap (Emevî ve Abbasi) kasırgasının yarattığı nefretin yanında, Hz. Peygamber'in soyuna (Ehlibeyt) sahip çıkacaklar ve Emevîleri tarih boyu kınayacak ve vicdanlarında yargılayacaklardır.

Nihayet 10 Ekim 680 (Hicri 10 Muharrem 61) günü Hz. Hüseyin son hazırlıklarını yaptı ve Yezid'in ordusuna yaklaşarak hitap etmek istediyse de, bu anlamlı konuşma Yezid'in ordusunu pek etkilemedi. Çok dengesiz bir şekilde başlayan savaşta Hz. Hüseyin'in 23 süvari ve 40 piyadeden oluşan savaşçıları öğleden sonraya gelindiğinde gittikçe azalmış bulunuyordu. Hz. Hüseyin de bu az sayıda insanla yaya olarak savaşıyordu. Sonunda Şimr'in emriyle her yandan hücum edilerek Hz. Hüseyin şehid edildi. Sonra çadırlar yağma edildi. Hz. Hüseyin'in hasta olan oğlu İmam Zeynelabidin de öldürülmek istendiyse de engellendi.

Bu olayda, Türklerin Peygamber soyuna gösterdikleri muhabbetin belki de başlangıç sebeplerinden birini teşkil eden önemli bir menkıbevî olayı, Dr. Halûk Nurbaki, şöyle anlatmaktadır:

"Tasavvuf tarihinin özellikle Mevlevi tarihinin üzerinde önemle durduğu bu olayın (Kerbela) kısa öyküsü şudur:

"Kerbela'da savaşın en şiddetli safhasında yedi Türk savaşçısı gelip Hazreti Hüseyin efendimize Azerbaycan'a götürme önerisinde bulundular. Hazreti Hüseyin efendimiz; 'Kumandanınıza teşekkür ederim. Ancak yardımınız bana değil, hasta oğlum Abidin'e (Zeynel Abidin) olacaktır. Ben şehid olduğumda onu alıp götürün' buyurdu.

"Meş'um olay meydana geldi ve Türkler Abidin Hazretlerini alıp götürdüler. Hz. Abidin orada sağlığına kavuştu, Zeynel Abidin (ibadet edenlerin ziyneti) oldu; Medine'ye döndü ve mâna sırrı ilk kez Türklere böylece Ehlibeyt'ten intikal etti.

"Ehlibeyt'e has büyük mana cereyanı; ilk kez gerçek İslâmîyeti, böylece Hazar gölünün güneyindeki Türklere aşıladı. Bu sır sonradan tüm Horasan ve çevresine nüfuz edecek, binlerce velî, galaksilerin coşkusu gibi İslâm dünyasına yayılacaktır."[1]

---

[1] Nurbaki, Onk. Dr. Halûk, Türkistan'dan Türkiye'ye Anadolu Mucizesi, 3. Baskı, Damla Yay., İstanbul 1998, s. 16.

Kerbela olayının en küçük kurbanı ise daha altı aylık bir bebek olan Hz. Hüseyin'in oğlu Ali Asker idi. Hz. Hüseyin tarafında şehid olanlar yetmiş iki kişi idi. Kerbela olayının ne kadar acı bir faciayla cereyan ettiğine dair, Taberi'de de şu bilgiler verilir:

"Hz. Hüseyin, Kerbelâ'daki bu yürekler acısı duruma bir son vermek için muhaliflerinden Allahın hükümlerine göre hareket etmelerini ve kendisinin, Yezid ile görüşebilmesi için serbest bırakmalarını istemiştir. Onun bu samimi isteğinin insafsızca reddedildiğini gören ve İbni Ziyad'ın gözü pek süvarilerinden olan Hur b. Yezid dayanamayarak ortaya atılmış ve yüksek sesle bağırarak: 'Allah'a yemin ederim ki, eğer bunu Türk ve Aftalitler [Ak-Hunlar] istemiş olsalardı onu geri çevirmezdiniz' diyerek atını mahmuzlamış ve Hz. Hüseyin'in saflarına katılmıştır. Daha sonra da Yezid taraftarları ile kahramanca çarpışarak şehid olmuştur."[1]

Kerbela olayı o zamanki Müslüman memleketleri halklarını o kadar etkiledi ki, Emevî saltanatı kökünden sarsıldı. Kerbela olayı İran ve Hicaz'da duyulunca, halkta Emevîlere karşı büyük bir kin oluştu ve isyan hareketleri baş, gösterdi. Yezid'in Mekke ve Medine'ye saldırması ise bardağı taşıran son damla oldu. Özet olarak, camilerde Hz. Ali'ye küfür ettirilmesi, önce Hz. Hasan'ın daha sonra da Hz. Hüseyin ve ailesinin –ki Peygamberin soyu onlardan devam ediyordu– acımasızca öldürülmeleri, Emevî Hanedanına karşı muhalif bir inanç, düşünce ve siyasal temeli olan bir harekete yol açmış ve çok kan dökülen isyanlara sebebolmuştur.[2]

Hz. Peygamber tarafından "Gasîl'ül-Melâke – Melekler tarafından yıkanmış" diye anılan Hanzala'nın oğlu Abdullah'la bâzı kişiler Medine valisi, Ebû -Süfyan'ın torunu Osman tarafından Şam'a gönderilirler. Bir süre Yezid'in yanında kalan bu heyet Medîne'ye dönünce, "Yezîd'in içki içtiğini, çalgıyla meşgul olduğunu, köpeklerle oynaştığını, dinle hiçbir ilgisi bulunmadığını" halka anlatırlar. Bu haberlerin de etkisiyle ayaklanan Medineliler, Emevî valisini

---

[1] Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türk Varlığı, s. 62.

[2] Kerbela olayı Yezid'in ordusunda dahi nefretle karşılanmıştır ki, Taberi bir örneği şöyle anlatır: Yezid, Horasan'ı ve Sistan'ı Ubeydullah bin Ziyad'ın kardeşi Eslem bin

Medine'den kovarlar. Bunun üzerine Yezîd, Müslim b. Ukbe'nin kumandasında on iki bin kişilik bir ordu gönderir. "Savaşta, üç yüzü sahabeden olmak üzere on bin Medîneli kılıçtan geçirildi; binlerce kızın ırzına geçildi. Müslim, Medînelilerin birer-birer gelip Yezîd'in kulu olduklarına, mallarını, canlarını dilediği gibi tasarruf edebileceğine, dilerse onları satabileceğine, dilerse azad edebileceğine yemin ettirdi"[1] ve bu şekilde Yezid'den aldığı emri yerine getirdi.

Kaynaklarda, Yezid'in kadına ve içkiye düşkünlüğü yaygın olarak belirtilir ki, Namık Kemal de şu olayı nakleder: "Kadınlara karşı son derece düşkündü. Güzel bir kadın olduğunu duyduğu Irak'ın ileri gelenlerinden birinin karısı ile evlenebilmek için Muaviye'yi bir hayli sıkıştırmış, çeşitli hile ve düzenbazlıklara itmişti."[1] Bir içki aleminde yandaşlarına hitaben: "Kalkın ey topluluk, dinleyin şarkı söyleyenlerin seslerini; anlamlarla uğraşmayı, bilgilerle oyalanmayı bir yana atın da boyuna şarap içmeye bakın. Çalgı sesi, ezan sesinden alıkoymada beni; küplerin içindeki yıllanmış şarabı hurilerle değiştim ben" dediği ve Kâbe'yi mancınıklarla taşlattığı da kaydedilir.[3]

Ziyad'a verdi. Ubeydullah buna-üzüldü. Ve Hz. Hüseyin'i de öldürdüğüne çok pişman oldu.

Yezid, Eslem'i Horasan'a gönderdi. Ve Ubeydullah bin Ziyad'a bir mektup yazarak: "Irak askerinden altı bin kişiyi Eslem seçsin, sen de ona ver, teslim et" emrini verdi. Eslem de Yezid'in emrini ona verince, Ubeydullah:

- İşte asker burada. Ne kadar dilersen al. Her kimi istersen güzide kıl dedi. El altından da askere:

- Eslem'le gitmeye hiç biriniz razı olmayın. dedi.

Ululardan bir kişi vardı. Ona Salt bin Ümeyye derlerdi. Ona, gizlice adam gönderdi:

- Benimle kal. Eslem'le gitme dedi. O da:

- Bana Eslem'in Beyliği, senin Bey'liğinden yektir. Bu da şundan ötürüdür ki, Eslem'le gidecek olursam döğüşü ve cengi kafir ile yaparım. Mal ganimette helallık, gazadâ bulurum. Seninle kalırsam, ehl-i beyt-i resul ile cenk yapmak gerekir. O zaman da cehennem ateşini seçmek demektir. İki oğlumla ben bu dalaletten (doğru yoldan çıkmaktan) ve bu zulümden bıktık, usandık. dedi." Bkz. Tâberi, Tarih-i Taberi, C. 4, Çev.: M. Faruk Gürtunca, Sağlam Y., İstanbul Tarihsiz, C. 4, s. 115.

[1] Gölpınarlı, Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîîlik, s. 402.

[2] Yaman, Ali, Kerbela Bir Destandır.

[3] Yaman, Ali, Kerbela Bir Destandır.

Türklerin hafızasında derin izler bırakan bu olay, bir Türk-İslâm aliminin değerlendirmesiyle, Türklerin olaya bakışını en iyi şekilde seslendirmektedir: "Muaviye'nin Peygamber torunu Hasan'ı zehirletmesi, ayyaş ve ırz düşmanı oğlu Yezid'i halife ilan etmek için akla gelen her şeyi yapması ve hatta, Yezid'in Hz. Hüseyin'in başını kesip bir tepsi içinde önüne koyup, elindeki sopayla dudağını, burnunu dürtükleyerek, 'benim dedem ve babam, senin deden ve babandan hayırlıydı demenin sonu, işte budur' diye kahkahalar atması vs. vs. hep 'içtihat' olmuştur. Esasında bu, içtihat değil, içtihada, hatta akla ve İslâma ihanetti."[1]

Yezîd, İslâmî prensip ve düşüncelerden çok felsefeye düşkündü. Gölpınarlı, bundan dolayı Yezid'in, "Mu'tezile mezhebini" benimsemiş olduğunu ve İranlı bir kadından doğduğu için de övündüğünü söyler.[2]

Kerbela olayından sonra, Kerbela'nın intikamı diye tarihlere geçen ve "Muhtar es-Sakafî Hareketi" olarak bilinen ve Kerbela olayına karışmış olanların ortadan kaldırılması da, yine, o dönemde buralara Türkistan'dan esir olarak getirilmiş ve Arapların mevali dediği[3] Türkler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu olayla Mevali'nin, ilk defa Türklerle siyaset sahnesine çıktığı kaydedilir. R. Strothmann, bu dönemi değerlendirirken, "İçtimai münâzaalı mes'eleler daha al-Muhtar tarafından, mevâli ve köleleri harekete geçirdiği sıralarda, şi'a içine sokulmuştu"[4] diyor ki, Şiî temayüllerin de bu olaylar zamanından itibaren Türkler arasına girmeye başladığını söyleyebiliriz.

Bu Türk mevaliler topluluğu, ileriki tarihlerde, Emevîler tarafından Türk yurtlarından esir alınarak satılmak suretiyle o kadar çoğalmışlardır ki, Mısır'da Tolunoğulları, İhşidler ve Memlûklu (13. yy) Türk devletini kurmuşlardır.[5] Abbasiler zamanında bu

---

[1] Öztürk, Prof. Dr. Y. Nuri, 400 Soruda İslâm, s. 205.

[2] Gölpınarlı, Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîîlik, s. 420.

[3] Mevâli, ashında azad edilen köle anlamına gelmekle beraber, Müslüman olan gayri Araplara da bu isim verilir olmuştur. Bu dönemde cemiyet Araplarca dört ayrı kesimden oluşuyordu: Müslüman Araplar, mevâli, zımmîler ve köleler.

[4] Strothmann, R, İslâm Ansiklopedisi, Şia mad., C.11 s. 506.

[5] Memlûklu devletin resmî adı "Devlet-i Et-Türkiya" idi.

Türklerin, orduya ve devlete tamamen hakim oldukları bilinmektedir.

İslâm dini uğrunda sürekli kan akıtmış olan Türkler, Emevîlere karşı hep –Türk cemiyetine iştirak etmiş bazı farklı küçük topluluklar hariç– menfi bakmışlar, hangi mezhepten olurlarsa olsunlar, Muaviye ve Yezid adlarını evlatlarına isim olarak -bir tek misali dahi bulunmayacak şekilde- vermemişlerdir. Türkler bu adları, dinsiz, kâfir anlamlarında bu güne kadar kullanagelmişlerdir. Bugün Anadolu'da (Sünnî ve Alevilerde müştereken), "Yezid", "Yezid'in oğlu" ifadeleri ağır küfür gayesiyle yaygın şekilde kullanılmaktadır.

Hz. Peygamber zamanından beri devam eden, Emevîlerin Haşimîler'e karşı sürdürdükleri mücadele, Muaviye'nin halife olmasıyla, İslâm devletinin tamamen, vergi adıyla zorla servet toplayan bir mekanizmaya çevrilmesi, Kerbela vakasıyla başlayarak, Peygamber soyunun ve taraftarlarının sürekli kanlarının dökülmesi, bugün dahi İslâm topluluklarını rahatsız eden dini tartışma ve ayrılıkların kalıcı kaynağını teşkil etmiştir.

Hz. Hüseyin, Kerbela'da şehit edildiği yere defnedilmiş, türbesi bugün hâlâ ziyaret edilen kutsal bir ziyaret yeri haline gelmiştir. Araplarca ilgisiz karşılanan bu türbe, yine Türklerin Müslüman olmasından sonra, Türk milli mimari usulünde kubbeli olarak yaptırılmıştır. İbn Havkal 977 yılında, burada kubbeli bir türbenin mevcut bulunduğunu, o zaman da pekçok kimse tarafından ziyâret edildiğini söyler[1] ki, bu zaman, İslâmiyet'in Türkler arasında yayılmaya başladığı ve Türklerin ağırlıklarını iyice hissettirdikleri bir dönemdir.

Emevîler döneminden başlayarak Araplar, bu türbeye hep soğuk bakmışlar, hatta defalarca hücum ederek tahrip etmişlerdir.

Evlad-ı Resûl adına Emevîlerin yerine geçen Abbasiler'den de bu türbeye saygısız davrananlar olmuştur. Abbasi halifelerinden al-Mütevekkil 236 (M. 850/851)'da, türbeyi ve civarındaki bütün binaları yıktırarak, toprağı sürdürüp ektirmiş, burasını ve Ehlibeyt neslinden gelenlerin diğer türbelerinin ziyaretini yasaklamıştı. Yine

---

[1] Honigmann, E., Kerbela Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 6, s. 580.

369 (M. 979/980) yılında, birçok Arap kabilesinin müşterek reisi olan Aayn al-Tamr'li Zabba b. Muhammed al-Asadi tarafından türbe tamamen tahrip edilmiştir.[1]

Hz. Hüseyin'in türbesi, bölgeye gelen Türk hükümdarları tarafından saygıyla ziyaret edilmiştir. Büyük Selçuklu Sultanı, Sultan Alparslan'ın oğlu Melik Şah 369 (986/987) yılında Bağdat'a geldiği zaman, uzunca bir yol katederek Necef'te Hz. Ali'nin ve Kerbela'da Hz. Hüseyin'in türbelerini ziyaret etmiş, ihtiramda bulunmuştur.[2]

Anlaşılmaz bir şekilde İslâm düşmanı ilan edilen Hülagü evladı bu türbeyi ziyaretle büyük ihtiram göstermişlerdir. Bunlardan İlhanlı hükümdarı Gazan Han, Kerbela'yı ziyaret etmiş (1303'de), türbeyi tamir ettirerek büyük bağışlarda bulunmuştur. Ayrıca Fırat'tan buraya halen kullanılmakta olan büyük bir su kanalı açarak su getirmiştir (bu kanalı Gazan Han'ın babası Argun Han'ın açtırdığı da rivayet edilir).[3]

1524 tarihinde Türk Şah İsmail Safevî, Necefi ve Kerbela'yı ziyaret ederek ihtiramda bulunmuştur. Yavuz Sultan Selim de, Kerbela'nm bakımı için, bu işle görevli Dede ailesine çok geniş bir arazi tahsis etmiştir.[4]

Kanuni Sultan Süleyman Bağdat seferinde, Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in türbelerini hususen ziyaret etmiş, Kerbela'daki al-Hüseyniye adlı kanalı tamir ettirerek, türbenin bakımını yaptırmış ve bozulan çevresini muhteşem bahçeler haline getirtmiştir (sonraları bu bahçeler "Kerbela Bahçeleri" adıyla ünlenmiştir). III. Murad 1585'de, Bağdat valisi Ali Paşa'ya verdiği emirle türbe ve civarını tamir ettirerek düzenletmiştir. Şah Abbas Safevî ve Nadir Şah da aynı ihtimamı göstermişlerdir. Yine, Safevî, Türk Şah Hüseyin (1694-1722)'in kızı Raziya Sultan Begim, türbenin bakımı için bir vakıf kurdurmuştur.

---

[1] Honigmann, E., a.g.m., s. 580.

[2] İbnü'l-Esir, a.g.e., C. X, s. 142.

[3] Honigmann, E., a.g.m., s. 581.

[4] Honigmann, E., a.g.m., s. 581.

Kacar hanedanınından, İran'ın Türk hükümdarı Ağa Muhammed Han XVIII. yüzyılın sonunda türbenin kubbesini ve minaresini altınla kaplatmıştır. Bundan kısa bir süre sonra, 1801 nisanında, Arabistan'dan, Şeyh Su'ud'un maiyetinde gelen 12.000 Vahâbî Kerbela'yı istilâ etmiş, Hz Hüseyin'in türbesini dağıtarak, tabutunu tahrip etmiş, 3000'den fazla adam öldürerek evleri ve çarşıları harap hale getirmişlerdir. Hz. Hüseyin'in türbesinin altın, bakır ve diğer hazinelerini gasp ederek alıp götürmüşlerdir.[1] Türk devletlerinin ve padişahlarının bu türbeye gösterdikleri saygı ve ilgiden, ileriki bölümlerde, yeri geldikçe bahsedilecektir.

ARAPLARIN İRAN ve TÜRKİSTAN İSTİLASI

Mekke'nin fethinden sonra, İslâm devleti oluşmaya başlamış, bu devlet o zamana kadar savaşlarla elde edilen ganimetlerle güçlenmişti. Müslümanlık uğrunda savaşan askerler de maddi imkanlara kavuşmuştu. Hz. Peygamber'in vefatından sonra da devam eden savaşlar, askerleri daha da güçlendirmiş, diğer bedevi Araplarla aralarında her bakımdan avantajlı farklar meydana gelmişti. Çölde imkansızlıklarla, çölün acımasız şartlarında yokluklarla yaşayan bedevi Arapların gazalara katılma istekleri başlamış ve büyük bir askeri güç meydana gelmişti. İşte Arapların, Arabistan dışına taşması, fetihlere başlaması, askeri gücü meydana getiren bu toplulukların daha çok ganimet elde etme isteklerini doğurmuştur. Çünkü savaşlarda ve fetihlerde elde edilen ganimetin 4/5'i savaşa iştirak edenlerin hakkı idi. Bunun içindir ki, Kafkaslara, Horasan'a ve Türkistan'a yapılan seferlerde ve oraların fethinde, Araplarda İslâmın tebliği ve yayılması gibi bir gayret ilk planda görülmez.

Araplardaki bu gaye ve halet-i ruhiyye'yi iyi bilen, ilk halife Hz. Ebû Bekir, Suriye'ye gönderdiği ordunun komutanı Usame b. Zeyd'e şu öğütte bulunmuştu: "Geçtiğiniz yerlerde kimseye hiyanet ve zulmetmeyin; tutsakların kollarını bağlamayın, kimseyi ezi-

---

[1] Honigmann, E., Kerbela Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 6, s. 581.

yetle öldürmeyin, çocukları, ihtiyarları ve kadınları öldürmeyin, kimsenin hurma ağaçlarını kesmeyin. Tanrı'nın yoluna olmazsa, koyun sığır ve develerden bir şey boğazlamayın. Yolunuz üstünde manastırlara çekilmiş kişilere rastlayacaksınız. Bunları kendi hallerine bırakın ve dokunmayın".[1]

O çağlarda Horasan (Aşağı Türkistan/Güney Türkistan) ve Maveraünnehir bölgeleri dünyanın en önemli ticaret yollarının kavşağı ve ticaret merkezleriydi. Bu da ganimet arzusu ile dolu Arap orduları için çok cazip bir haldi.

Bu bölgeye Arapların girişi, Hz. Ömer zamanında, İranlı Sasanîler'le 635'de yapılan Kadisiye Savaşı ile başlamıştı. Bu savaşta elde edilen servetin "900 milyon frank" tutarında olduğu kaydedilir. Bu servetten her bir askere düşen hisse 12.000 (on iki bin) frank olup, bu miktar, o devrin en zengin Mekkeli tüccarın (yıllık?) gelirinden fazla idi.

İranlı Sasanîler'le, 637'de Celula'da da bir savaş cereyan etmiş, asıl, Sasanîler'in sonunu getiren ve İran'ın fethini sağlayan. savaş, 642'deki Nihaven savaşı olmuştu. Nihavend Savaşı sonunda mağlup Sasanî hükümdarı III. Yezdicerd İran'ı terk ederek Türk Hakanlığına sığınmak amacıyla Belh'e çekilir. Arap komutan Ahnef b. Kays da bunu takip ederek Belhe yöneldi ve Türk topraklarına girdi. İşte Araplarla Türklerin ilk önemli teması bu şekilde başladı. Arap komutanı Ahnef b. Kays, bu olayları bir mektupla Hz. Ömer'e bildirdi.

Arap Ordularının İran topraklarından geçip Ceyhun nehrine kadar ulaşması ve böylece Türk topraklarına girip Türklerle temasa geçmes, Hz. Ömer'i endişelendirmişti. Hz Ömer'in, Ahnef b. Kays'ın mektubunu okuyunca şunları ifade ettiği kaydedilir: "Keşke Horasan'a doğru bir ordu göndermeseydim. Keşke bizimle Horasan toprakları arasında ateşten bir deniz olsaydı." Hz. Ömer endişelendiği bu durumu değerlendirmek üzere ileri gelenlerle, özellikle Hz. Ali ile durum değerlendirmesi yapıp onun da onayını alarak, bir mektupla Ahnef'in, Türklerle meskûn topraklara doğru ilerlenmesini yasaklayarak şöyle demiştir:

---

[1] Çağatay, Prof.Dr. Neşet, İslâm Tarihi, s. 305.

"Sakın Ceyhun nehrinin öte tarafına tecavüz etmeyiniz. Nehrin beri tarafında kalınız. Horasan'a hangi şartlar altında girdiğinizi çok iyi biliyorsunuz. Aynı şartlar altında orada kalmaya devam ediniz. Böylece zaferiniz de devam etmiş olur. Hem sakın daha ileri giderek nehrin öte tarafına geçmeyiniz, sonra darmadağın (perişan) olursunuz."[1] Böylece Türklere yönelmiş olan askeri harekâtı durdurmuştu. Z. Velidi Togan, Hz. Ömer'in, Türk ülkelerine tecavüz etmemeyi tavsiye ederken, "Türklerin kuduz köpek gibi saldırganlıkları dehşetli olduğu halde, onlardan alınacak ganimet zahmetlere katlanmaya değmeyecek derecede azdır" dediğini aktarır, ayrıca, Arapların Türklerden çekindiklerini ve Türklerin hakim karakterlerini, "Vücudu kadınlaştırdığını zannettikleri tatlılardan kaçınmak, az yemek, hafif ve çevik olmak ve her türlü meşakkatlere katlanmayı bilmeği de hâkim milletin bu hâkimiyeti elinde muhafaza" edebilmede gördüklerini ve eski Arap kaynaklarında Türklerin "yırtıcı kurdun oğulları" olarak anıldıklarını belirtir.[2]

Hz. Ömer'in vefatından sonrasında, baskın şeklinde yapılan, yağma ve ganimet elde etmeye yönelmiş askeri harekâtlar şiddetli bir şekilde başlar. Çünkü Ceyhun nehrinin ötesinde, ticaret yollarının kavşağında bulunan Türkistan şehirlerinin zenginliği, Arapların başını döndürüyordu.

Hz. Ömer'in yukarıda anılan sebeplerle yasakladığı, Hz. Peygamberimizin de -hadislerinden anlaşıldığı gibi- menettiği, Türklere ve onların topraklarına tecavüz harekâtlarına Hz. Ömer'in ölümünden sonra, Hz. Osman'ın halife olmasıyla yeniden izin verilmiş ve yine Ahnef b. Kays'ın komutanlığında başlatılmıştır.

Hz. Ali devrinde Türk ülkelerine yapılan askeri harekâtlar durmuşsa da, Muaviye'nin halife oluşuyla, bütün şiddetiyle yeniden başlamıştır. Çünkü İpekyolu'nun bu ana yol güzergâhlarında kurulan Baykent, Buhara, Semerkant gibi Türkistan'ın bu merkezi şehirleri servet ve zenginlik içinde olup Arapların "gaziv" iştahını kabartıyordu.

---

[1] el-Taberi, IV. s. 168. Zekeriya Kitapçı, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler. s. 264.

[2] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 107-108.

Araplar, baskın gibi yaptıkları harekâtlarla Cüzcan (Cevizcan), Talkan, Faryab ve Belh'i kuşatıp yağmalayarak Harezm'e yönelmişlerdi.

Ahnef komutasındaki Arap ordusunun yağmalarla büyük servet topladıkları bu harekâtları, sonraki Arap ordularına, komutanlarına ve valilerine de kötü bir örnek teşkil etmiş ve birçok Türk şehrinin tahrip edilmesine, büyük katliamlara ve yüz binlerce Türk'ün esir edilip esir pazarlarda satılmasına yol açmıştır.

Bu devirde Arapların işini kolaylaştıran en önemli etken de, bu hareketlerin Göktürk Devleti'nin karışıklık dönemine rastlamasıdır. Bu tarihlerde Türkler Çinlilerle ve boylar arası çekişmelerle meşguldüler.

Arapların temasa geçtiği coğrafyada durum aşağı-yukarı şöyleydi: Kafkasya'da, Azerbaycan ve Derbend (Bâb el-Ebvâb)'de Hazarlar, Cürcan'da Sul (şöl/çöl-çöllü) Türkleri[1], Sistan'da Heftalitler (Ak-Hunlar) ve Halaçlar, Bâdgis'te Tirek (Nizek) Tarhan'ın liderliğindeki Türkler, Toharistan'da Karluklar'dan bir yabgunun liderliğinde yaşayan Türkler bağımsız halde bulunuyorlardı. Horasan ve Maveraünnehir'in dağınık yörelerinde de birçok Türk boyu yarı bağımsız halde yaşıyordu.[2]

Arap ordularının, Hz. Osman devrinde Türkistan'da başladıkları, "fetih" harekâtları tamamen Emevî kabile reislerinin inisiyatifinde başlayıp devam eden, siyasi hareketlerdi.

Arapların Arabistan dışındaki bu tür askeri harekâtları, Hz. Ali tarafından durdurulmuş, ancak onları İslâmı tebliğle görevlendirmiştir. Bu emre, Halife makamına bağlı olanlarca uyulmakla beraber, Hz. Ali'ye biat etmeyen Muaviye kuvvetleri bu talan ve zorba hareketlerine devam etmişlerdir. Muaviye'nin halifeliği ile Emevî döneminin başlamasıyla, Hz. Peygamber'in Araplarla Türkler arasındaki münasebetlerin tanziminde ölçü alınacak hadislerine ve Hz. Ömer'in "Ceyhun nehrini sakın geçmeyiniz" şeklindeki kati emir-

---

[1] Sul/Şul/Şöl (Şöllü) hk. geniş bilgi için bkz. Çetinkaya, Nihat, Iğdır Tarihi, s. 332 vd..

[2] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, İbn Fazlan Seyahatnâmesi, s. 194.

lerine rağmen, Araplar Ceyhun'u geçmiş, Türk ülkelerine dehşet saçmışlardır.

Ceyhun'un ötesinin (Türkistan'ın) zenginliği öteden beri bedevi Arapların ilgisini çekmekteydi. Bu bakımdan Arap ordularının Ceyhun'u ilk geçişleri, Arap tarihlerinde önemli olaylardan biri olarak kaydedilmiştir. El-Belâzuri, Futuhu'l Buldan adlı eserinde[1] Hz. Osman'ın Horasan valisi olarak tayin ettiği İbn Amir (Abdullah b. Âmir)'in Ceyhun'u geçmeyi başardığını ve bunu nasip ettiği için Allah'a karşı bir minnettarlık ifadesi olarak ihram giydiğini kaydeder.

Bu olayla, İbn Âmir'in ihrâm giydiği ve ihrâmla Horasan'dan dönerek aynı kıyafetle Hz. Osman'ın huzuruna çıktığını İbnü'l Esir de kaydetmektedir.[2] Bu olay, o devirde Arapların Horasan ve Ceyhun ötesindeki bu zengin toprakların hakimiyetine ne kadar önem verdiklerine dair yeterli bir kanıt sayılır.

Yine Muaviye'nin oğlu Yezid, halife olur olmaz Horasan'a vali olarak tayin ettiği Selm b. Ziyad, karısıyla Ceyhun'u geçtiği (680) için karısı, Ceyhun'u ilk geçen önemli Arap kadın olarak kaydedilmiştir.

Arapların Türkistan baskınlarını "İslâmı yaymak" olarak değerlendiren bazı bilim adamı ve araştırmacıların yanında, Arapların Türkistan üzerinde önemle niçin durduklarına birçok örnekler vererek anlatan Prof. Kitapçı, Arapların Türkistan'a olan bu ilgilerini, "naklettiğimiz bütün bu rivayetler, Arapların Aşağı Türkistan ve

---

[1] Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, s. 282.

[2] İbn'ül-Esir, bu konuyu şöyle nakleder: "İbn Âmir bütün bu fetihleri gerçekleştirdikten sonra Müslümanlar ona şöyle demişlerdi: 'Senin Fars, Kirmân, Sicistân ve Horasân bölgeleri gibi geniş arazileri fethetmen şimdiye kadar kimseye nasîb olmamış büyük fetihlerdir.' Âmir onlara şöyle karşılık vermişti: 'Evet, inşaallah bütün bunlardan elim boş olarak ayrılıp gitmekle Allah'a karşı olan şükrümü mutlaka edâ edeceğim. Ben buradan itibaren ihrâma girerek gidiyorum.' Gerçekten Nîsâbur'dan ihrâma girerek Hz. Osmân'ın huzuruna gitmiş ve yerine Horasân'da Kays b. Heysem'i vekil olarak bırakmıştı. Kays b. Heysem Toharistân'a girdikten sonra onunla sulh akdetmeyen ve ona boyun eğmeyen bir tek şehir bile kalmamıştı. Simincân'a geldiği zaman buranın halkı itaat etmek istememiş, o da onları muhasara ederek şehri kılıç zoruyla fethetmişti." İbn'ül-Esir, a.g.e., c. 3, s. 132.

dolayısıyla Türk yurtlarına hücum etmek için ne kadar sabırsız olduklarını göstermesi bakımından üzerinde önemle durulacak gerçekler arasındadır" diyerek gerçeği vurgular..[1]

Muaviye'nin Horsan valisi olan, Hz. Osman'ın oğlu Said b. Osman'ın Ceyhun'u geçmesini de (674), halife oğlu olması dolayısıyla önemle kaydetmek gerekir.

TÜRKİSTAN OLAYLARI

Muaviye'nin halife oluş şekline ve ilk icraatlarına, Müslüman ahali tarafmdan tepkiler gösterilmesi kargaşalar yaratmış, bu da Muaviye'yi oldukça meşgul etmiş, Arapların Türkistan faaliyetlerini yakından takip etmesini engellemişti. Buna rağmen, "altın yumurtlayan tavuk" olarak gördükleri Horasan ve Türkistan faaliyetleri durmamıştı. Türkler Arapların ilk başlarda, talan için baskınlar yaptıktan sonra, çekip gideceğini sanmıştı. Bu sıralarda, Sind'in fethi için gönderilen Abdullah b. Sevvâr el-Abdi Türklere yenilmiş, yerine Muhellep b. Ebû Sufra, gönderilmişti. 665'de Ziyad b. Ebih'in Basra valiliğine getirilişiyle, Türkistan "fetihleri" yeni bir döneme girdi. Ziyad'ın Türkistan'a gönderdiği komutanı Hakem b. Ömer el-Gaffari, 667 yılında Ceyhun'u geçmiş, Sasanî hükümdarı III. Yezdcerd'in oğlu Firuz'u yenmesiyle, Maveraünnehir'de Araplara karşı koyacak önemli bir kuvvet kalmamıştı. Bölgede, Türkler içinde de, birlikleri dağılmış, kabileler arasında mücadeleler yaşanıyordu. Araplar bundan istifadeyle bu bölgede yerleşik ve sürekli bir idare düşünerek, Merv'i merkezi bir ordugah haline getirirler.

Arapların Merv'e yerleşmeleri, Türkistan'da, 3 asra yakın sürecek olan Arapların zulüm ve yağma döneminin resmi başlangıcıdır.

Araplar bu sırada Kufe ve Basra'dan, 50.000 Arap ailesini de getirip Merv, Herat ve Nişapur'a yerleştirdiler. Daha sonraki zamanlarda, Türkistan'da gördüğümüz Ehlibeyt taraftarı (şia) hareketlerinin başlamasında bu ailelerin önemli rol oynadıkları tahmin edilebilir.

---

[1] Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, s. 282.

Merv, Horasan valiliğinin merkezi yapıldıktan sonra, Horasan valiliğine getirilen Rabi b. Ziyad el-Hârisi, 671 yılında, önce, isyan halinde olan Belh'e girmiş, isyanı acımasızca bastırdıktan sonra, Kühistan bölgesindeki, Heftalit yahut Eftalit denilen Ak-Hunlar'ın üzerine yürüyerek darmadağın etmişti.[1] Muaviye'nin, yine bir başka Horasan valisi olarak atadığı (676) Ubeydullah b. Ziyad henüz talan yapıp Türklerden ganimet nasibini almamış bedevi Araplardan meydana gelen ordusuyla, acele Buhara üzerine yürümüştür. O sırada, Türkistan'ın ve İpek Yolu'nun en zengin şehirlerinden biri olan Buhara'nın başında da, Türk hükümdar ailesinden bir prenses olan Kıbaç (bazı kaynaklarda Hmık ve Kıyıh veya Kıyig) Hatun bulunuyordu. Buhara, bölgede Türk siyasi hakimiyetinin kesintiye uğradığı bu dönemde Arap tehlikesine karşı komşusu Türk hanlıklarından yardım göremedi, Ubeydullah b. Ziyad, Buhara'yı yağmalamış, daha sonra, Suriye'nin esir pazarlarında servete dönüştüreceği, el-Hamevi'nin verdiği rakama göre 100.000[2] Türk'ü de esir alıp, topladığı ganimetlerle geri dönmüştür.[3]

Ubeydullah b. Ziyad, Buhara seferinden döndüğünde Buharalı Türk askerden 2.000 (İbn el-Fakih, s. 191'e göre 4000) okçuyu da yanına almış, Basra valiliğine tayin edilince bu Türk okçularını Basra'ya götürmüştür. Bu Türkler, Basra'da ayrı bir bölgeye toplu-ca yerleştirilmiş ve bulundukları büyük sokağa da "Buharalılar Sokağı" adı verilmiştir.[4]

Emevîlerin, Horasan hakimiyetinin daha ilk adımında, bölgeyi şoke eden zülüm ve tehditleri, Horasan'da bulunan ashâbın da gönlünde isyan duyguları uyandırmıştı. Horasan'a gidişinde Amu-Derya (Ceyhun) suyunu ilk içip hamd namazı kılan sahâbelerden Hakam b. Âmrû al-Gifâri (661) Merv valisi iken, Muaviye'nin bu "ateş saçan" adaletsiz emirlerine itaat etmektense, Allah'dan ölme-

---

[1] Taberi, II, s. 84, 155, nak. Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, Kamer Yay. 3. Bas., İstanbul 2000. s. 10-11.

[2] Kitapçı, Pof. Dr. Z. Yeni İslâm Tarihi, ve Türkler, s. 348.

[3] Kitapçı, Pof. Dr. Z. a.g.e., s. 283.

[4] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, İbn Fazlan Seyahatnamesi, s. 197.

yi dileyecek[1] kadar nefret dolmuştur. Nitekim H. 50/670'de Merv'de ölmüştür. Türbesi Merv'dedir.

681 yılında Horasan'a vali olan Selm b. Ziyad da Semerkand ve Horezm'e tekrar seferlere başlayınca, verdikleri cizye'ye rağmen ardı arkası kesilmeyen bu Arap yağmalarından bıkan Maveraünnehir halkı isyana başladı. Bu isyanlarda çokça Türk kanı dökülmüştür. Bir defasında, Buhara hâkimi Türk Kıbac Hatun'un da iştirak ettiği, Türk prenslerinin meydana getirdiği bir kuvvet Araplar tarafından dağıtılmıştı.[2]

Muaviye tarafından 680 yılında Horasan'a tayin edilen, Hz. Osman'ın oğlu olan Said b. Osman, Horasan'a gelir gelmez, Buhara'ya yönelmiştir. Vergiye bağlanmış olmalarına rağmen, ikinci defa bu Arap felaketiyle karşı karşıya kalan, Buhara'nın kadın hâkimesi Türk Kıbac Hatun, Araplarla tekrar bir antlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Antlaşmayla beraber, Türk asilzadelerin evlatlarından oluşan 50 kadar Türk çocuğunu Said b. Osman'a, rehin vermek mecburiyetinde bırakılmıştır.

Buhara'dan sonra Semerkand'a hücüm eden Said b. Osman, Semerkand'ı büyük kan dökerek yağma etmiş ve sağ kalan 30.000 Türk çocuğunu alarak Medine'ye dönmüştür. Buhara'dan, antlaşma gereği iade etmek üzere aldığı 50 Türk asilzade çocuğunu da, sözünde durmayarak, Semerkand'dan topladığı 30.000 esir Türk çocuğuyla birlikte götürmüş ve Medine'de kendisine ait bağ-bahçe işlerinde köle olarak kullanmıştır.[3]

Arapların yağma ve baskınlar şeklinde devam eden Türkistan harekâtı, Horasan valilerinin bağlı bulunduğu, Irak genel valiliğine Haccac b. Yusuf'un (661-714) atanmasına kadar (75/694) devam etmiştir. Sakafî kabilesinden olup meslek olarak da çocuk lalalığından gelen[4] Haccac, Arapların Batı Türkistan'da kendisinden önce

---

[1] Esin, Emel, İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş, s. 148.

[2] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, a.g.e., s. 197.

[3] Kitapçı, Prof. Dr. Z., Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, s. 284.

[4] Lammens, H., Haccac Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 5/I, s. 20.

yapıklarından tatmin olmamış bulunacak ki, Türkistan politikasını daha da sertleştirerek katliama dönüştürmüştür.

Haccac, hakim olduğu bölgelerde mahalli dilleri yasaklayarak Arapça konuşmak mecburiyetini getirmiştir. Arapçaya çok önem veren Haccac, Kur'an yazılarına herekeler ilave etmesiyle tanınıp Kur'an'ı tahrif etmekle suçlanmıştır.[1] Hadislere karşı da tamamen ilgisizdi.

Tarihlerde, zalim unvanıyla anılan Haccac'ın, 130.000 mağduru bir anda cellatlara teslim ederek katlettirdiği kaydedilmiştir. Öldüğü zaman zindanlarında 50.000 erkek, 30.000 kadın bulunmaktaydı.[2] İslâm âleminde, I. Yezid ile beraber Haccac'ın da ebedi surette cehennemde kalacağına hükmolunmuştur.[3]

Ortaçağ boyunca Türk yurtlarının civarına önemli bir gücün Araplar kadar rahat sokulabildiği pek görülmez. Hem de Arapların bölgedeki tedhiş ve zulmüne rağmen.

Bu dönem Göktürk devletinin dönemidir.

Doğu ve Batı Göktürk devletleri şeklinde iki siyasi kurum halinde bulunan bu Türk devletlerinden birincisi Çin ile yapılan savaşlar ve en önemlisi Karluklar'ın isyanları yüzünden 630 tarihinde yıkılmıştı. Batı Göktürk devleti de, iç mücadeleler, Türk boyları arasında cereyan eden sert savaşlar yüzünden sarsılmıştı. 651 yılında siyasi birlik tesis edilir. Ancak Arapların Horasan'ı istila etmeye başladığı bu zamanda, Çinliler Türkler üzerinde hakimiyet kurmaya başlamış, 678 yılında da Tou-çe adlı kağanın Çinlilerce tutuklanmasıyla, Türk camiasının dinamik grubu On-Oklar da büyük kuvvet kaybederler, 682'de de iyice çözülürler.

681'de Göktürk devletini yeniden canlandırmaya başlayan Bilge Kağan, Kül Tigin'in babası Kutluk (İl-Teriş) Kağan (öl. 691) ve Kapağan Kağan döneminde Türklerin toparlanırken, güçlü rakip Çin ile de savaşlar devam ediyordu. Doğuda ortaya çıkan bu siyasi gelişme, Maveraünnehir'i de etkiliyor, ahaliyi Araplara karşı müşterek

---

[1] Lammens, H., a.g.m., s. 19.

[2] Lammens, H., a.g.m., s. 19.

[3] Lammens, H., a.g.m., s. 20.

tedbirler almaya teşvik ediyordu. Bu gelişmeler de gözlenmiş olmalıdır ki, Haccac'la beraber Araplar Türkistan'da daha da sert hareketlere başladılar.

Kapağan Kağan'ın 716 yılında Bayırkular'ın kurduğu bir pusuyla ölmesi yeniden sarsıntılar yarattı. Ancak İl-Teriş Kağan'm oğlu Bilge Kağan büyük gayretlerle Göktürk devletini toparlar. Bu zamana kadar sık görülen, ardı arkası kesilmeyen Oğuz savaşları da halledilmiş görünür.

Bilge Kağan'ın ölümüyle (734) hanedan içinde saltanat mücadelesi çıkmış, Türk boyları arasındaki çekişmeler de canlanmıştı.

Bu mücadelelerde, Doğu Göktürk İmparatorluğunun mirası üzerinde hak iddia eden Karluklar'ın başarısız olup Batı Göktürk topraklarına çekilmeleri, hem Çin'i rahatlatmış, hem de Batı Göktürk yurtlarında yeni karışıklıklara sebebiyet vermişti. Batıya doğru bu hareketler, aşağı bölgelerde (Maveraünnehir ve Horasan) tesis edilmiş Emevî-Arap hakimiyetinin de sonunun başlangıcı oldu. Çin'in, Batı Göktürkler üzerindeki hakimiyetinin, 751 yılında, Kao Sien-Çi kumandasındaki Çin ordusunun, Türklerle takviyeli, Ziyad b. Salik komutasındaki Müslüman -Arap ordusuna, Talas boylarında yenilmesiyle son buldu. Bu, hem Türkleri rahatlatacak, hem de, bu bölgede Arap (Abbasiler) hakimiyetinin ömrünü bir asır daha uzatacaktı.[1]

Haccac, Türkistan ve Horasan faaliyetlerini yeniden düzenlemek üzere, Ubeydullah b. Ebû Bekri'yi Sicistan'a ve Muhalleb b. Ebû Sufra'yı da Horasan'a vali olarak göndermişti (699). Ubeydullah b. Ebû Bekri, büyük bir ordu ile Sicistan'a, buraları yeniden yağmalamak ve ortada herhangi bir güç bırakmamak talimatıyla girdi. O sırada bu yöreye Türk hükümdarı Rutbil hakim bulunuyordu. Rutbil zaten Araplara muntazam vergisini veriyordu. Arapların bu gelişindeki niyetlerini iyi anlamış olacak ki, savaşa hazır durumdaydı. Arap ordusuyla karşı karşıya gelen Rutbil, aniden geri çekilmeye başlamış, planladığı sahaya soktuktan sonra, ordunun sağ ve

---

[1] Sümer, Prof. Dr. Faruk, Oğuzlar - Türkmenler, Ana Yay., 3. Basım, İstanbul 1980, s. 12; Akpınar, Turgut, Türk Tarihinde İslâmiyet, s. 49-50.

sol kanatları aniden dönerek Arapları muhasaraya düşürmüştü. Türklerin bu klasik savaş taktiği ile Arap ordusu imha edilmiştir. Düşman'ı imhaya yönelik bu Türk harp taktiği (Turan taktiği de denilir), Malazgirt ve Dumlupınar neydan muharebeleri gibi düşmanı imha eden büyük savaşlarda da sık sık kullanılmıştır.[1]

Horasan'a vali tayin edilen Muhelleb b. Ebû Sufra da, Arap yağmalarından bıkkın hale gelen Türklerin direnişleriyle karşılaşmış ve başarılı olamamıştır.

Haccac, Arapların, Türk hükümdarı Rutbil karşısındaki bu ilk büyük yenilgisi üzerine hiddetleşmiş ve Abdurrahman bin Eşas komutasında 40.000 kişilik bir orduyu Rutbil üzerine göndermişti. Eşas'ın bütün gayretlerine rağmen önemli bir netice alamaması üzerine, Haccac, o devirde Arapların zihniyetinin bir belgesi mahiyetindeki bir mektubu Eşas'a göndermiş ve şunları yazmıştı:

"Ey zalim ve dinden çıkmışın oğlu! Sana daha önce tembih ettiğim gibi düşman (Türk) yurtlarına hücum et. Yoksa sana tahammülünün üstünde ceza yükleyeceğim"[2]

Haccac, Irak genel valisi olduğu zaman, Emevî idaresinden, zulme dayanan yönetimi dolayısıyla gayri memnun bulunan Kûfe'nin Müslüman ahalisine, bir cuma günü Ulu Camii'nin minberine elinde kılıçla çıkarak halka şöyle hitap etmiştir:

"Ey Irak ahalisi! Ey nifak ve kargaşalığı körükleyenler! Ey kötü ahlaklılar, aptal oğlu aptallar, köleden doğma köleler! Allah'a yemin ederim ki, ben şu anda olgunlaşmış ve artık koparılma zamanı çoktan gelmiş bazı kelleler görüyorum. Ben şüphesiz sarık-

---

[1] O devirdeki Türkler hakkında çok önemli bilgiler veren el-Cahız da, o devirde Türkler ve onların savaş usulleriyle ilgili şu bilgileri verir:

-"Türk, Horasanlı gibi geri çekilmez. Geri döndüğü takdirde öldürücü bir zehir ve insanın işini bitiren bir ölümdür. Zirâ arkasındaki insana önündeki insan gibi okunu isâbet ettirir. Bu kadar hızlı gitmesine rağmen kemend atmasından, kemendi ile düşmanın atını yere yıkmasından ve süvariyi atının üzerinden kapıp almasından emin olunamaz. el-Cahız, Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri, s. 67.

-"Haricî, ,istediği zaman yakalar. Tâkip olunduğu zaman kaçar' olmasıyla iftihâr eder. Türk'ün ise kaçmaya ihtiyacı yoktur. Zira, tâkip olunmaz, elde edilmek istenmez. Ele geçmesi ümit edilmeyen kimsenin arkasından kim koşar?" el-Cahız, a.g.e., s. 69.

[2] Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, s. 287.

lılarla sakallılar arasında akacak kanları sanki seyreder gibi oluyorum."[1]

Aynı Haccac, Yezid'e biat etmeyip Medine'den Mekke'ye göçen Abdullah b. Zübeyr'in üzerine gittiği zaman, Mekke'de, Kâbe'yi bile mancınıkla taşa tutmuş,[2] Türkistan'da da, icraatlarıyla boğazına kadar Türk kanına batmıştır.

EMEVİ KOMUTAN KUTEYBE'NİN TÜRK KIYIMI

Arapların Türkistan'da yaptıkları zulümden yılmış olan Türklerin yer yer ayaklanmaları, Arapları oldukça meşgul etmiş, bu bölgeden gelen gelirlerde de azalma olmuştu. Haccac'ın ilk gönderdiği valiler de fazla bir başarı gösterememişti. Bu defa Haccac, çok güvendiği bir komutan olan Kuteybe b. Müslim el-Bâhil'yi Çin'e kadar olan bütün bölgeleri fethetmek üzere tam yetkiyle Horasan'a vali olarak gönderdi (705).

Kuteybe, Horasan'da önce yol üzerindeki küçük şehirleri yağmalayıp haraca bağladıktan sonra Belh üzerine yürüdü. Ahalinin teslim olmasına rağmen, gözdağı vermek için şehri tamamen tahrip etti. Sıra Baykent'e gelmişti. Baykent kendiliğinden teslim olmuştu. Kuteybe şehrin yönetimine Varak b. Masr el-Bâhilî'yi tayin ederek, oradan ayrıldı. Vali Varak halka hakaret etmede o kadar ileri gitmişti ki, Kuteybe daha beş fersah gitmeden buna dayanamayan bir Türk onu öldürmüştü.[3] Olayı duyan Kuteybe geri döner ve şehrin surlarını yıkarak eli silah tutanların hepsini öldürtür.[4] Kadın ve çocukları esir alarak şehri talan ettırdı. Taberi'ye göre, "Baykent'ten Araplar öylesine çok mal, mülk, zenginlik, silah, altın ve gümüş gibi değerli mücevherler elde etmişlerdi ki, bu ganimetin

---

[1] el-Cahiz, el-Beyan, II, s. 137; İbn Kesîr, IX, s. 8, nak: Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, a.g.e., s. 291.

[2] Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, a.g.e., s. 290.

[3] İbnü'l Esir, a.g.e., C. IV. s. 474.

[4] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 4. s. 474.

had ve hesabı yoktu. Katipler bunu saya saya bitiremiyordu."[1] İbnü'l Esir, Baykent'ten toplanan bu servetin, sayılamayacak kadar çok olup, Arapların bütün Horasan'dan topladıklarından fazla olduğunu söyler.[2] Şehrin yağmalandığı sırada Çin'e gitmiş olan şehirli tüccarlar esir edilen eş ve çocuklarını çok yüklü paralarla geri alabilmişlerdir. Tabii ki, diğerleri de Arabistan'ın esir pazarlarına sürülmüştür.

İkinci defa Buhara üzerine yürüyen Kuteybe'nin askerleri, şehri almakta zorlanmışlardı. Kuteybe bu Arapların zaafını bildiği için, her kim Türklerden bir baş getirirse yüz dirhem vereceğini ilan etti.[3] Kaydedildiğine göre, o gün baş getirip para alanların sayısı 10.000 kişinin üstünde olmuştur.[4] Böylece Buhara Türk ahalisi katledilmiş, şehir yakılıp yıkılarak bütün varlığı talan edilmiştir.

Savunmasız Talakan şehri üzerine giden Kuteybe şehir halkının çoğunu kılıçtan geçirmiş, kalanları da ağaçlara astırmıştır. Öyle ki Talakan'a giren yolun 24 kilometresi, (4 fersah) yol kenarındaki sağlı-sollu ağaçlara asılmış Türklerin cesetleriyle dolmuştu.[5] Talakan'dan sonra Şuman, Keş, Nesef ve Faryab şehirleri tamamen yakılıp yıkılmış, halkı kılıçtan geçirilmiştir. Bu yüzden Arap kaynaklarında Faryab'a, "yıkılmış" (şehir) anlamına gelen "Muhterika" adı verilmiştir.[6]

Türk şehri Semerkant'a üzerine yürüyen Kuteybe bir savaş hilesi yapmıştır. Kuteybe, Semerkand'a gelince, şehrin hakimi Guzek (Özbek) Han'la, bir barış antlaşması yaparak şehirde misafir edilmiş, ancak şehre girer girmez askerlerine emir vererek vahşi bir katliam yaptırmıştır.

Bu olaylarla ilgili olarak, Horasan vahşetine Arap ahalinin dahi tepki gösterdiğini İbnü'l Esir şöyle anlatır:

---

[1] Kitapçı, Prof. Dr. Z.,Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, s. 309.

[2] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 4. s. 474.

[3] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 4, s. 486.

[4] Kitapçı, Prof. Dr. Z., a g.e., s. 310 ve devamında bilgi var.

[5] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 4. s. 487.

[6] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 4. s. 496.

"Kuteybe'nin Semerkant'ın fetih haberini Haccâc'a bildirmek üzere göndermiş olduğu kişiden rivayetle anlatıldığma göre, bu kişi şöyle demiş: "Haccâc beni Velid'e gönderdi. Fecirden önce Dimaşk'a vardım, mescide girdim. Yanımda gözleri görmeyen bir kişi vardı, bana, nerelisin diye sorunca, ben de, Horasan'danım' diyerek Semerkant'ın durumunu anlattım. Bu adam şöyle karşılık verdi: Muhammed'i hak ile gönderene yemin ederim ki, sizler orayı antlaşmayı bozarak fethettiniz. Ve sizler, ey Horasânlılar, Ümeyyeoğulları'nın elinden mülkü alacak, daha sonra da Dimaşk'ta taş üstüne taş bırakmayacaksınız."[1]

Bununla beraber Araplar, Horasan facialarını ganimet gazaları gibi karşılıyorlardı. Semerkant'ın fethinden sonra Kuteybe'nin yanında bulunan Nehâr b. Tevsa'nın, Kuteybe'nin huzurunda bir vesileyle okuduğu şu mısralar buna örnektir:

"Kendimi bildikten beri ve bizden de önce,
Hatta bizden sonra bile bulunmaz Kuteybe gibisi
Kılıcıyla baştanbaşa öldürdü kâfirleri,
Bize de peş peşe ganimet taksim etti."[2]

Yine İbnü'l Esir, Kuteybe'nin Semerkant katliamı sırasında, Ka'b el-Aşkarî veya Cu'falı bir şairin şöyle dediğini yazar:

"Her gün Kuteybe bir talan yapıyor,
Servetlere yeni servet katıyor.
Bâhili olup başına taç geçirildi,
Siyah saçları ağardı sonunda onunla.

***

Suğdların başını döndürdü askerleriyle,
Sonunda Suğdlar oldukları yerde kaldılar.
Çocuklar babalarını kaybettiği için ağlar,
Muzdarip babalar da çocukları için..."[3]

---

[1] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 4. s. 516.

[2] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 4, s. 517.

[3] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 4, s. 517.

"Horasan Valisi Nasır b. Seyyar, Horasan'da Emevîlerin zulmüne karşı ayaklanma belirtilerini görmüş ve devletin sonunun gelmek üzere olduğunu anlamıştı. Yetkilileri uyarmaya ve yaklaşmakta olan olayları önlemek için tedbir almaya uğraşıyordu. Hatta o, Emevîlerin sorumsuzluğundan dolayı, "Eşek Mervan" lakabını taktıkları Halife Mervan el-Hımar'a yazdığı bir mektubundaki şiirinde şöyle yakınıyordu:

"Küller içinde ateş koru görüyorum ve onların alevlenmesinden korkuyorum. (...)

Hayret ediyorum, Emevîler uyuyorlar mı, yoksa uyanıklar mı?"[1]

Kuteybe, Harezm'e yürüdüğünde de aynı insanlık dışı faaliyetlerine devam etmiş, çok sayıda masum Türk'ü kılıçtan geçirmiştir. Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, Taberi'ye dayanarak Kuteybe'nin Harezm'deki bir olayını şöyle anlatır:

"Bu harplerden birinde et-Taberi'nin bütün tafsilâtı ile anlattığına göre; bir defasında Abdurrahman b. Müslim, Kuteybe'ye, 4.000 esirle gelmişti. Kuteybe, Abdurrahman'ın böyle kalabalık Türk esirleri ile geldiğini görünce hemen tahtının çıkarılmasını ve bir meydana kurulmasını istedi. Tahtının üzerine mağrur bir edâ ile oturan Kuteybe, bu Türk esirlerinden bin tanesini sağına, bin tanesini soluna, bin tanesini arkasına ve bin tanesini de önüne dizmelerini söylemiş ve sonra da Arap askerlerine dönerek yalın kılıç bu Türklerin kafalarının koparılmasını emretmiştir. Cebbar, zorba, insafsız Arap komutanın tahtının etrafının bir anda bu Türklerin kafa kol ve gövdeleri ile bir kan gölü haline geldiğinden hiç kimsenin şüphesi olmamalıdır. Bu harplerde öldürülen Türklerin haddi hesabı yoktu. Nitekim bu vahşetten âdeta gururlanan bir Arap şairi Kaah el-Aşkari şöyle haykırmıştır:

"Kâzah ve Facfac önlerinde korkudan birbirlerine sarılmış zavallı Türkleri öldürdüğünüz geceleri hele bir hatırlayınız.

"Herkesi kılıçtan geçirdiniz. Sâdece ata dahi binemeyecek yaş-

---

[1] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 303.

ta küçük çocuklar kaldı. Binenler de o hırçın atların sırtında sanki bir yük gibiydiler."[1]

Arapların geliş yıllarında Müslüman olan ve ordusuyla onlara katılan Türgişlerden Toharistan hükümdarı Nizek (Nizak)[2] Tarhan, Kuteybe'nin bu zulüm ve katliamına dayanamayıp ayrılmıştı. Kuteybe hileyle Nizek'i yakalatmış, ailesi ve adamlarıyla huzuruna getirtmiş, bu Müslüman Türk komutanına küfrederek ağır hakaretler yapmış, "kendi kılıcıyla boynunu bizzat vurarak"[3] öldürmüştür.

Emevî döneminin yağma ve katliamlarını bizzat yaşayan Nizek (taberi'de Nizak et-Türkeşî) Tarhan'ın Türkistan'da tanıdığı Araplar hakkındaki fikirlerini Tâberi şöyle nakleder:

"Şüphesiz bu Araplar köpekler gibidirler. Dövdüğün zaman havlamaya başlar. Bir miktar yiyecek verip de onu duyurursan bu defa ayaklarının dibinde yaltaklık eder ve peşine takılır gelir. Araplarla kıyasıya savaştıktan sonra bile yine onlara bir şeyler verirsen onunla yetinirler ve kendilerine yaptığın her şeyi unuturlar. Meselâ Tarhun, Soğdiana'nın hükümdarı Kuteybe ile defalarca harbe tutuşmuştur. En sonunda Tarhun fidye vermeye razı olunca Kuteybe çok kuvvetli olmasına rağmen fidyeyi hemen kabul etmiş ve olup bitenlere razı olduğu gibi her şeyi unutarak defolup gitmiştir."[4]

Irak Genel Valisi Haccac tarafından, Emevîler adına Türkistan'a, şarkla garb arasında, dünyanın en önemli ticaret yolu olan İpek Yolu'nun en zengin bölgesi olan "Aşağı Türkistan"ı yağmalamak için gönderilen Kuteybe'nin, 13 yıllık valiliği sırasında Türkistan'ın zenginlikleri talan edilip Emevî zorbalara aktarılmış, Türkler zulüm ve katliamlarla yok edilmiştir. Yüz binlere varan küçük yaştaki Türk çocuğu ve kadını esir edilerek, Arapların, esir pazarlarında satılmıştır. Konunun uzmanı Wellhausen, Kuteybe'yi

---

[1] Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, s. 314.

[2] Togan, Ord. Prof. Dr. A. Zekî Velidî, Türk İli Turkistan, C. 1, Enderun Kitabevi Yay., 2. Baskı. , İstanbul 1991, s. 54.

[3] Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, a.g.e., s. 312.

[4] Et-Taberi, Ebu Ca'fer, Tarihu'r-Rusul ve'l-Müluk, nşr. M.J. De-Goje, Leiden, 1885. VII. s. 1205. nak: Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, a.g.e., s. 349-350.

çok ağır dille tenkit ederek, başarıları için bile, "çoğu zaman başarılarını vicdansızlığına borçlu idi." hükmünü vermiştir.[1] Gibb de: "Mağlup kavimlerin Kuteybe için 'dünyanın öbür ucunda zincire bağlı olarak bulunan Kuteybe, başımızın üstünde vali olarak bulunacak Yezid'den daha dehşetlidir sözlerini söyledikleri..."ni yazar.[2]

Kuteybe, Horasan kuzeyindeki Türk gücünün (Kutluk devleti) farkında olmalıdır ki Horasan'da, İranlılar, Araplar, Kureyşiler ve Yemenliler gibi toplulukları birleştirmek konusunda çabalar harcadı.[3] Bunu kısmen de başaran Kuteybe'nin Horasan'daki ordusunun önemli bir bölümünü İranh kıtalar oluşturdu."[4] Semerkand hükümdarı "Taxün"un (Tarhun), Kuteybe ile yaptığı müzakerelerde de Kuteybe'yi İranlı kıtalarının kumandanı olan Hayyân an-Nabati temsil ediyordu."[5]

Emevîler zamanı Arap kavmiyetçiliği o kadar ileri gitmişti ki, Kuteybe, Halife Süleyman b. Abdulmelik'le arası açıldığı zaman Horasanlıların desteğini sağlamak için yaptığı bir konuşmada, "Ey Horasanlılar! Nesebimi araştırınız; annemin Iraklı olduğunu, benim de Irak'da doğduğumu, din ve görüş bakımından Iraklı olduğumu görürsünüz" diyerek Horasanlılara yakınlığını anlatmak istemişti.

Bu konuşmadan da anlaşılıyor ki, Arapların İslâm anlayışı ile Iraklıların İslâm anlayışı daha ilk yüzyıldaki bazı farklılıklar gelişmişti. Demek ki, o devirde az da olsa, Horasan Müslümanlarının dini anlayışı, Araplardan farklı olarak, Iraklıların İslâm anlayışına daha yakındı.

Burada bir konuyu dikkatle vurgulamak gerekir. Herhangi bir din, farklı dil ve kültürlere sahip olan milletlerce tamamıyla ayn şekilde algılanmaz. Her millet bir dini kendi tefekkürü doğrultusunda kavrar ve yorumlar. Coğrafi, siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel

---

[1] Wellhausen, S., Arap Devleti ve Sükutu, s. 208.

[2] Gibb, H. A. R., Orta Asya'da Arap Fütuhatı, s. 47.

[3] Gibb, H. A. R., a.g.e., s. 26.

[4] Gibb, H. A. R., a.g.e., s. 42.

[5] Gibb, H. A. R., a.g.e., s. 31.

şartların, toplumların davranış ve anlayışlarında önemli ölçüde etkinlik gösterir. Bu bakımdan, aynı dine mensup toplumlarda dini geleneklerde bazı özel farklılıklar gözlenebilmektedir.

Halife Süleyman b. Abdulmelik'le arası bozulan Kuteybe, etrafında bulunan Arap kabile şeflerinin kendisine karşı soğuk davrandıklarını görünce Fergana camiinin minberinden onlara şöyle seslenmişti:

"-Ne olacak, sizler Arapsınız! Ama nasıl Arapsınız? Allah böyle Araplara (bin kere) lânet etsin! Zaten 'Araplar küfür ve nifakta en şiddetli, kimsenin boy ölçüşemediği bir kavimdir.' Oysa ben sizi, Arabistan'ın yavşan otu biten yerlerinden topladım! Ellerinizi, avuçlarınızı ganimet ve servetle doldurdum! Türk aristokrat ailelerinin çocuklarını sizlere hizmetçi kıldım! Oysa bütün bu iyiliklerime karşı siz; bunlar ne ki? demekle yetindiniz, nankörlük ettiniz?"[1]

Kuteybe, Arap komutan Vekî b. Hassan Ebû Sûd et-Temimî komutasındaki Arap askerler tarafından başı kesilerek öldürülmüştür (715).

Kuteybe'den sonra, Emevî Halifesi Süleyman b. el-Abdulmelik (715-717), Horasan valiliğine Yezid b. Mühelleb'i gönderdi. "Zulm ve ceberrutta Kuteybe'den hiçte geri olmayan" Yezid b. el-Mühelleb, Horasan'a gelir gelmez, Harezm ile Cürcan arasında yerleşen Dehistan Türkleri üzerine yürüdü. Mahalli Türk hükümdarı Sul-Tekin'le bir barış antlaşması yaparak şehre giren Yezid b. Mühalleb, Kuteybe ve diğerleri gibi antlaşmaya uymayarak şehri yağmalamış, tahrip etmiştir. İbn Cerir'den aktarılan rivayete göre bu olayda 14.000 Türk kılıçtan geçirilmiştir.[2]

Dehistan faciasından sonra, Cürcan Türkleri üzerine yürümeye, hazırlanırken, İbni Cerir, Yezid'in, "Eğer kendisine zafer müyesser olursa, Türklerden akacak kanlarla öğütülen unlarla yapılan ekmeği yiyinceye kadar oradan ayrılmayacağına ve Türklerin boyunları

---

[1] Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, s. 325.

[2] et-Taberi, c. VI, s. 534 nak: Prof. Dr. Z. Kitapçı, a.g.e., s. 327.

üzerinden kılıcını kaldırmayacağına (devamlı olarak katlettireceğini) dair Allah'a karşı ahdettiğini" nakleder.[1]

Yezid b. Mühelleb Curcan'ı 7 ay muhasaradan sonra almış, şehre girince, şehri askerlerine yağmalatarak tahrip etmiştir.

Esir aldığı erkeklerden 12.000 kişiyi ayırmış, geri kalanların bir kısmını kılıçtan geçirtmiş, diğerlerini de, şehre gireceği yolda 4 fersah (24 km) boyunca diktirdiği darağaçlarına astırmıştır.

Ayrılan eli kolu bağlı bu 12.000 Türk'ün başına gelenler de, Emevî idaresinin tarihe düşürdüğü kara lekelerdendi. "Enderhiz vadisinde kendilerini müdafaa edecek en küçük silahları bile olmayan bu zavallı esir Türklere, Araplar büyük bir hısımla çullandılar. Her Arap bir hamlede 4-5 Türk'ün birden işini bitiriyordu. Yezid 12.000 kişiyi böylece feci bir şekilde kılıçtan geçirdikten sonra, tepeler gibi yığılıp kalan bu kafa, kol gövdeler üzerine doğru suyun mecrasını değiştirdi. Bu kan nehri ilerdeki bir değirmene ulaşıyordu. En sonunda Yezid, bu kanların öğüttüğü unlardan yapılan ekmeklerden yedi. Böylelikle Allah'a verdiği sözü yerine getirmiş oluyordu. Yezid'in, yalnızca Curcan'da öldürdüğü Türklerin sayısı, kaynaklarda 40.000 olarak verilmektedir."[2]

EMEVİLER DEVRİNDE FARKLI BİR DÖNEM: HALİFE ÖMER B. ABDULAZİZ DEVRİ

Emevî hâlifeleri arasında, adaletli ve dindar olarak tanınan tek halife Ömer b. Abdulaziz (717-720), Mühellebî ailesi için, "Onlar bir takım cebbarlardır. Ben onlar gibi cebir ve şiddetle muamele edeni sevmem"[3] diyerek menfi görüşünü beyan etmiştir.

Ömer b. Abdulaziz'e (717-720) kadar Türkistan'a gönderilen valiler o kadar insafsızca yağma ve katliamlar yapmışlardı ki, ver-

---

[1] et-Taberi, VI, s. 541, İbn Asem IV. S. 217. nak: Prof. Dr. Zekeriya, Kitapçı, a.g.e., s. 328.

[2] Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, a.g.e., s. 329.

[3] et-Taberi, VI, s. 557, nak: Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, a.g.e., s. 329.

giden kurtulmak için ya da samimi olarak Müslüman olmuş olan bir kısım ahali bu yeni dinlerinden de çıkıyorlardı. Halife Ömer b. Abdulaziz ilk defa bu konu üzerinde ciddiyetle durmuş, bütün valilerine bu konuda emirnameler göndermiştir.

Ömer b. Abdulaziz, Muaviye'nin halifeliğinden beri, Emevîlerin, Hz. Ali ve Ehlibeyt'e karşı (minberden de) yürüttükleri, sövme, kötüleme, düşmanlık ve takip siyasetlerine biraz olsun yasak getirebilmişse de, tam başarılı olamamış, ölümünden sonra Emevîler bu menfûr hareketi devam ettirmişlerdir. Kitapçı da bu konulara değinirken, "Emevîler devri, siyer ve İslâm tarihçiliğinin en bedbaht devridir. Çünkü İslâm uleması Emevîlerin, Ehlibeyt'e olan insafsız tutumunu ve cereyân eden olayları çok iyi bildikleri için bu konuların daima dışında kalmışlar ve Emevîleri hiçbir zaman 'suçlu' sandalyesine oturtamamışlardır"[1] gibi önemli bir değerlendirme yapar.

Bu konu hakkında İbnü'l Esir'in yazdıkları da önemli bilgiler içerir:

"Ümeyyeoğulları (Emevîler) hutbede Ali b. Ebû Talib'e sövüyorlardı. Ömer b. Abdulaziz bunu kaldırdı ve diğer valilere haber göndererek bundan böyle bu âdeti terk etmelerini emretti.

Hz. Ali'ye muhabbet sebebini Ömer şöyle anlatır:

Medîne'de ilim öğreniyordum, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd'dan pek ayrılmıyordum. Benim bu durumum hakkında ona bir şeyler ulaşmıştı. Bir gün yanına gittim, namaz kılıyordu. Namazı epeyce uzattı. Oturdum, namazı bitirmesini bekledim. Namazı bitirince bana dönüp, 'Allahın Bedir ehlinden ve Bey'at-ı Rıdvân'a katılanlardan razı olup da sonradan onlara gazaplandığını ne zaman öğrendin?' diye sordu. 'Bunu duymadım' diye karşılık verdim. 'Peki Ali hakkında senden bana gelen şeyler ne oluyor?' diye sordu. 'Allah'a ve sana karşı mazeretim var. Önceki durumumu terk ettim. Babam hutbe okuduğu zaman Hz. Ali hakkında kötü konuşacağı yere gelince tereddüt eder, lâfı gevelerdi. Ona dedim ki: 'Hutben çok güzel akıp gidiyor, sıra Ali'yi zikretmeğe gelince kusurlu olduğunu anlıyorum.' Babam: 'Bunu anladın mı?' diye sordu. 'Evet.' Dedim. Bunun üzerine: 'Bak yavrum, çev-

---

[1] Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, a.g.e., s. 102.

remizde bulunanlar eğer bizim Ali hakkında bildiğimiz iyi şeyleri bilseler bizden ayrılır, Ali'nin çocuklarına koşarlar' diyerek karşılık verdi.

"Ömer b. Abdulaziz halife olunca dünyaya hiç rağbet etmedi. Hem de rağbet için bu büyük işi (Hz. Ali'ye sövme işi) irtikâb edecek kadar. Bu işi terk etti ve her tarafa terk edilmesi için emirler yolladı. Onun yerine, 'İnnallâhe ye'muru bi'l-adli ve'l-İhsân...' (Nahl, 90) ayetini okudu.

"Ömer b. Abdilaziz'in bu tutumu takdirle karşılandı ve bu yüzden çok övüldü. Meselâ Kuseyyir Azze şöyle demiştir:

"Halife oldun, Ali'ye sövmedin; suçsuzları korkutmadın ve bir mücrimin sözüne uymadın.

"Apaçık hakkı söyledin, elbette hidayet alâmetleri konuşmakla açığa çıkar.

"Kuseyyir Azze bu şiiri okurken Ömer: 'O halde felâh bulduk.' dedi."[1]

Türkistan'da ki Arap zulmünün örneklerinden biri de, yarım yıl kadar (718) kısa bir süre Horasan valiliği yapan Cerrah b. Abdullah el-Hakemi'nin icraatlarıdır.

"Cerrah Horasan'a gelir gelmez, burası hakkında, Halife Ömer b. Abdulaziz'e yazdığı rapor mahiyetindeki mektubunda, "Ben Horasan'a geldim, orada fitne ve fesat çıkarmaya düşkün bir kavim (Türk) buldum. Öyle ki onlar ancak kılıç ve kırbaç yoluyla yola geleceklerdir" diyordu.[3]

Emevî halifelerinden, dindar ve adil olarak tanınan Ömer b. Abdulaziz, bu mektuba karşı gönderdiği emirnamede şu karşılığı verir:

"–Mektubun bana ulaştı. Diyorsun ki Horasanlıların vatandaşlığı çok kötü ve idareleri çok zordur. Onların yola gelmesi ancak kılıç ve kırbaçla mümkün olur. Böyle demekle sen mutlaka yalan söylüyorsun. Onları idare etmek ve yola getirmek için kılıç ve kırbaçtan ziyade hak ve adalet üzerine hareket etmen daha uygun olur. Hak ve adaletin onlar arasında yayılması yolunda çalış, Ve's Selâm."[3]

---

[1] İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 5, s. 42-43.

[2] Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, a.g.e., s. 354.

[3] Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, a.g.e., s. 355.

Cerrah, Halife'nin ikazına rağmen, halka zulmetmeye devam etmiştir. Bu baskılardan yılgın hale gelen halkın içinden bir temsilci heyeti, Halife Ömer b. Abdulaziz'e gelerek şikayete bulunmuşlardır. Taberi, İbn Cerir'den naklen, heyetin Halife'ye şikayetlerinden şu sözleri aktarır:

"Ey Müminlerin Emiri, harplere katılan yirmi bin asker (Türk köle) vardır, bunlara ne aylıkları verilir ne de yiyecekleri. Ehli zimmetten bir o kadar kimse de Müslüman olmuşlardır. Buna rağmen onlardan hâlâ haraç alınmaktadır. Başımızdaki vali (Cerrah b. Abdullah el-Hakemi) ise bambaşka bir adamdır. Irkçı bir zorbadır. Bizlere hitap etmek için minberimize çıkar, halka karşı ulu-orta konuşmaktan hiç çekinmez. Şöyle der: 'Size eziyet ve zorbalık etmek için geldim. Bugün ben ırkıma düşkün bir kimseyim, Allah'a yemin ederek söylüyorum ki, benim milletimden olan kimse (Arap) benim için başka milletten olan yüz kişiden daha hayırlı ve makbuldür.' Bütün bu yaptıklarından sonra o, zulüm ve merhametsizlikle başımızda sanki Haccac'm kılıçlarından bir kılıç gibidir."[1]

Horasan'da Müslüman olanlardan da cizye alınmaya devam edilmesi üzerine halife Ömer b. Abdulaziz'in Cerrah'a, "Senin arkanda Kâbe'ye karşı durup namaz kılan Müslümanları koru, gözet, onlardan cizye toplamayı bırak'[2] diye emirname göndermesiyle Müslümanlardan cizye[3] alınması biraz gevşetilmiş ve halk, cizye ve haraçtan kurtulmak için Müslümanlığa akın etmeye başlamıştı.

---

[1] Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, a.g.e., s. 363.

[2] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 51; Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, a.g.e., s. 356.

[3] Cizye: İslâm şeriatında, Müslüman olmayan diğer ehli kitap ahaliden alınan koruma ve emniyet vergisidir. Cizye hakkında İslâm Ansiklopedisi şu açıklamayı verir: "Müşrikler İslâm'ı kabul etmek veya ölmek şıklarından birini tercih etmekte muhayyer oldukları halde, ehl-i kitap olanlar, cizye vermek suretiyle, kendileri, aileleri ve malları için emniyet ve himaye istihsal edebilirler. Bu ahkam Kur'an'ın IX, 29. ayetine dayanır ki, meaili şöyledir: -"Kendilerine kitap verilmiş olanlar Allah ve ahiret gününe inanmayanlar ile, Allah'ın ve Resûlünün haram ettiği şeyleri haram tutmayanları ile, hak olan dine iman ve ahkamını icra etmeyenler ile, şahsen inkiyad edip, cizye verinceye kadar harbedin". "Bunu ödeyen mükellefler, İslâm cemaati ile, yalnız iman ve ayinlere müsamaha değil, hatta himaye istemek hakkını da kendilerine bahşeden bir mukavele akdetmiş olurlar. "Becker, H. C., Cizye mad., İslâm Ansiklopedisi, Cilt 3, s. 200.

Böyle bir gelişme, Emevî-İslâm devletinin yöneticilerini sevindirecek yerde üzüyordu. Çünkü cizye'den gelen gelir oldukça düşüyordu. Bir defasında vergi tahsildarları, Horasan Valisi Cerrah'a müracaatla, "Bu adamlar İslâm dinine karşı bir yarış halindedirler. Onların bu yarışları sadece cizye ve haraçtan kurtulmak içindir. Gerçekten Müslüman olup olmadıklarının anlaşılması için sünnet olmakla imtihan et" diyerek şikayetlerini bildirmişlerdir.[1] Halbuki sünnet olmak, Müslüman olmanın bir şartı değil, İslâm öncesi Arapların eski bir uygulaması olup İslâm çağında da İslâmlaşmış bir gelenekti.

Cerrah, durumu halife Ömer b. Abdulaziz'e bildirmiş ve Halifeden "Şüphesiz Cenabı Hak, Hz. Muhammed'i insanlığı İslâm dinine davet etsin diye gönderdi, yoksa onu ahaliye sünnet edici (sünnet memuru) olarak göndermedi"[2] diye tepkili cevabı almıştır.

Cerrah'ın Horasan valiliği sırasında, Türklerin direniş göstermesiyle, kuvvetleri sarsılan Emevîlerin, Çin ile temasa geçerek[3] Türklere karşı işbirliği girişimleri de, üzerinde durulması gereken tarihi bi olaydır.

Halife Ömer b. Abdulaziz Müslümanlardan zorla vergi toplayan Mısır valisi Hayyan'a da, Hayyan'ın halifeye mektupla "Halkın Müslüman oluşu cizye gelirini azalttı" diye şikayet etmesiyle de şu emirnameyi göndermişti: "Müslümanlardan cizye toplamayı bırak, zira Allah, Hz. Muhammed'i hidayet için göndermiştir. Vergi toplamak için değil."[4]

Arapların zulmünden dolayı halk artık isyan etmeye başlamıştı. Bu isyanlar o kadar büyük boyutlara ulaşmıştı ki, 728 yılında Arap Emevî hakimiyetinde yalnızca Semerkand ve Desûsîye kalmıştı. Arapların, Horasan ve Maveraünnehir'deki, zalim yöneticilerine ve ordularına karşı çıkanların hepsi, İslâm kaynaklarında Türkler olarak kaydedilir.[5]

---

[1] et-Taberi, VIII, s. 1355, nak, Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, a.g.e., s. 356.

[2] Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, a.g.e., s. 357.

[3] Kafesoğlu, İbrahim, Türkler Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 12/2, s. 184 - 185.

[4] Kitapçı, Prof. Dr. Z., a.g.e., s. 359; Çağatay, Prof. Dr. Neşet, İslâm Tarihi, s. 305.

[5] Kafesoğlu, İ., a.g.m., s. 184.

Ömer b. Abdulaziz, adaletli anlayışından dolayı, valilerin ve vergi tahsildarı komutanların düşmanlıklarına maruz kalmış, halifelikte iki buçuk yıl kadar kaldıktan sonra zehirlenerek öldürülmüştür (720).

SON OTUZ YILINDA EMEVİLER

Ömer b. Abdulaziz'in yerine, zayıf karakterli, içkiye, sefahata ve israfa düşkün Yezid b. Abdulmelik halife oldu (720). Bu halife de yine eskileri gibi yağma ve zulümle beraber zevke eğlenceye yönelmiştir.

Yezid b. Abdulmelik halife olunca (720), Horasan valisi Yezid b. Muhalleb'i görevinden almış, Horasan'daki vahşetiyle tanınan bu vali, topladığı servete de güvenerek isyan etmişti. Halife'nin ordusuyla savaş hazırlığı yaptığı sırada, adamlarının bazıları bu savaşa gönülsüz olduklarını ifade edince, Yezid b. Muhelleb de, –diğerleri gibi, işine geldiği zaman İslâmı hatırlayarak– çok iyi tanıdığı Halife ve Emevîler için adamlarına hitaben, "Yazıklar olsun size! Ümeyyeoğulları'nın Allahın kitabı, Resûlünün sünnetiyle amel ettiklerine inanıyor musunuz? Bunu onlar tâ baştan beri bırakmış, zayi etmişlerdir"[1] diyerek Emevî hanedanının İslâma münasebetlerini de ifade etmeye çalışmıştı.

Yezid b. Abdulmelik de zevke, eğlenceye ve şehvete düşkün bir Emevî halifesi idi. Halifelik devrini, eşinden ayrı, Habâbe ve Sellâme adlı, esir pazarından aldığı sevgililerıyle aşk ve eğlenceyle geçirmiştir.

Habâbe'yi, daha halife olmadan, kardeşi Süleyman'ın halifeliği zamanı esir pazarından 4.000 dirheme almıştı.[2] Eğlenceye düşkün olan ve çok para harcayan bu şahıs halife Süleyman'ın müda-

---

[1] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 74.

[2] İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 5, s. 103.

halesine maruz kalmıştı. İbnü'l Esir olayı şöyle nakleder: Yezîd b. Abdulmelik kardeşi Süleyman'ın hilâfeti zamanında Habâbe'yi dört bin dirhem karşılığında satın almıştı. İsmi Âliye idi.[1]

Bu kadınlara kendisini tamamen veren Halife, bir gün coşmuş, "Uçmak istiyorum" deyince, Habâbe: "Ey Müminlerin emîri, sana ihtiyacımız var" diye konuşmuş, Yezîd'in, "Olsun, vallahi uçacağım" demesi üzerine de, "Peki, ümmeti ve saltanatı kime emanet edeceksin?" diye sormuştu. Yezîd onun bu sorusuna, "sana." diyerek cevap vermiş ve Habâbe'nin elini öpmüştü. Bunun üzerine yanlarında bulunan hizmetçileri bu konuşmayı duyunca, dayanamamış "Mutlu ol demiyorum sana, aklı kıt" diyerek dışarı çıkmış.[2]

Bir gün, Yezid b. Abdülmelik sevgilisi Habâbe ile gezinirken, attığı bir üzüm tanesi Habâbe'nin boğazına kaçarak ölmesine sebep olur. İbnü'l Esir olayın devamını şöyle anlatır: "Yezîd onu üç gün defnetmedi, sonunda ceset koktu. Yezîd onu kokluyor, öpüyor, sonra bakıp bakıp ağlıyordu. Yezîd, baskı neticesinde gömülmesine izin verdi.[3]

Yezid b. Abdülmelik, Habâbe'nin ölümünden sonra da, aynı rezil yaşantıya diğer sevgilisi Sallâme ile devam etmişti. İbnü'l Esir, Sallâme'nin bir macerasını da şöyle anlatır:

"Abdurrahman b. Abdullah b. Ebû Ammâr, fakih ve çok ibadet eden birisiydi. Çok ibadet ettiğinden dolayı kendisine 'Kass' denilmiştir. Bu şahıs bir gün Sellâme'nin efendisinin evinin yanından geçerken Sellâme'nin şarkı söylediğini işiterek durup onu dinlemeğe başlar. Bu durumu Sellâme'nin efendisi görünce Abdurrahman'a, 'Hem bakıp hem dinlemek ister misin?' der. Abdurrahman bundan kaçınır. Sellâme'nin efendisi, 'Öyleyse onu görmeyeceğin bir yere oturtalım; o söylesin, sen dinle' diyerek Abdurrahman'ı içeri alır. Sellâme'ye şarkı söyletir. Abdurrahman'ın çok hoşuna gi-

---

[1] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 104; bkz. İbn Kesîr, a.g.e., c. 9, s. 378.

[2] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 103.

[3] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 103.

der. Efendisi Sellâme'yi oturduğu yerden çıkararak Abdurrahman'a gösterir. Birbirlerine âşık olurlar."[1]

İbnü'l Esir, bundan sonra, bu ilişkilere devamla Abdurrahman'la Sellâme'nin bir sevişme açıkça anlattıktan sonra, "Yezid'in Habâbe ve Sellâme ile maceraları pek çoksa da biz burada onları zikretmeyeceğiz"[2] diyerek, onun hayatıyla ilgili başka bilgiler vermekten çekinmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa bu halifeden bahsederken "o böyle yaparken ne Haktan utandı, ne de mesuliyeti uhriyeden" demiştir.[3]

Emevîlerin Türkistan'daki hakimiyet döneminde İslâm dini açısından önemli olaylardan biri de, 728 yılında Horasan valisi Eşres b. Abdullah es-Sülemi zamanında halkın İslâma davet edilmesi olayıdır.

Eşres, Maveraünnehir ve Semerkand'a adamlar göndererek onları İslâm dinine davet eder. İslâmîyet'e girenlerden cizyenin kaldırılacağını duyurur.

Bu iş için görevlendirdiği Ebü's-Saydâ salih b. Târif, "Ben İslâmı kabul edenlerden cizyenin kaldırılması ve Horasan bölgesinin haracının erkeklerden alınması şartıyla gidiyorum"[4] demiş Eşres de tasdik etmişti. Ahalisinin başına bela olan yağmacı vergi tahsildarlarının tepkisini düşünen Ebû's-Saydâ, yanındakilere "Bakın çıkıp gidiyoruz, şayet âmiller (haraç toplayıcılar) sözlerinde durmazlarsa onlara karşı bana yardım edecek misiniz?"[5] deyip, onlardan söz alınca yola çıkmıştır (728).

Ebü's-Saydâ, İslâma girenlerden cizye alınmayacağını ilân edince, halk kitleler halinde Müslüman olmaya başlamıştır. Bundan memnun kalmayan vergi memurları Eşres'e haber göndererek vergi toplamanın mümkün olamayacağını bildirdiler. Eşres de vergi memurlarının başı olan Hasan b. Amaratta'ya su haberi gönderir:

---

[1] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 105.

[2] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 104.

[3] Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, a.g.e., s. 362.

[4] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 124.

[5] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 124.

"Haraç Müslümanlar için bir kuvvet kaynağıdır. Bana ulaşan haberlere göre, Suğd ahalisi arzu ettikleri için değil de, cizyeden kurtulmak için Müslüman olmuşlar. Sen kimlerin sünnet olduğuna bak, farzları ikame et, Kur'an'dan bir süre oku, ondan sonra haracı kaldır."[1]

Buna rağmen, ahali Müslüman olmuş ve mescitler yapmaya da başlamışlardır. Bu İslâmlaşma olayı, Emevîlerin topladıkları vergi miktarını çok düşürmüştü. Büyük servetler toplamaya alışmış olan bu yağmacılar, Müslüman ahaliden tekrar vergi toplamaya başlayınca, ahali, Araplardan nefretle İslâm dinini terk ederek isyana başlamıştır. İbnü'l Esir bu isyanı "Suğd ve Buhâra halkı kâfir olup Türklerden asker topladılar" (729) diyerek anlatır.[2]

Bu olaylarla beraber, başından beri Emevî hakimiyetinden nefret eden ahali her yerde kıpırdamaya başladı. Azerbaycan ve Kafkasya'da halk harekete geçmiş, Hazarların öncülüğünde büyük bir hareket meydana getirmiş, Arap vali Cerrah da öldürülmüştü. Hazarlar daha sonra Musul'a kadar seferler yapmışlardır (730).

Emevî saltanatının sarsılmaya başladığı bu sıralarda valiler de zayıf halka karşı daha amansız olmuşlardı. Horasan valisi Esed B. Abdullah da her vesileyle halktan, sarsılan hakimiyetlerinin intikamını alıyordu. Bu vali, bir defasında, Tahâristan'da, Tebüşkan adlı kalenin alınmasında komutanlarından, şehir ahalisinin önde gelenlerinden 50 kişiyi kendisine göndermelerini istemiş ve getirilen bu 50 kişiyi "keyfle" öldürmüştür. Arkasından da, emirler göndererek, esir alınan halkın üçe ayrılmasını, bir kısmının katledilmesini, diğer grubun el ve ayaklarının kesilmesini, geriye kalanlarında sadece ellerinin kesilmesini istemiş ve emri yerine getirilmiştir (736).[3] Esed öldüğü zaman, Ebû Şâkir, Esedin kardeşi olan Irak valisi Hâlid Kasri'ye şöyle yazmıştı (Taziye için):

"Kulları Esed'den kurtaran Rab, Halid den de kurtarsın.

"Babasına gelince, o da neseb̆i karışık, kötü birisiydi, Zina, sa-

---

[1] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 124.

[2] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 125.

[3] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 164.

lib (haç), içki ve domuzu helal sayıyor ve sapıklığı ile biliniyordu. Annesinin istek ve arzusu da fuhuş yapan kötü cariyelerin arzusundan farksız idi.

"Peygamber'i inkâr ediyor, kâhince haç ve vaftize inan ediyordu."[1]

Halife Hişam, Halid Kasri'ye, idam etmesi için Ca'd b. Dirhem'i göndermişti. Halid Kasri, Bayram namazından sonra okuduğu hutbede halka, "artık evlerinize dönüp kurbanlarınızı kesin, ben ise bugün Ca'd b. Dirhem'i kurban etmek istiyorum" dedi ve gerçekten de o gün kurban olarak Ca'd'ı kesti.[2]

Halife Hişam b. Adulmelik'in son dönemindeki, onun Horasan valisi Halid b. Addullah el-Kasri de Türk yurtlarına büyük yağma ve zulümler yapan bir validir. Yağmaladığı malları zimmetine geçirip kendisine servet yapmıştır. Bu yüzden de işkencelerle feci bir şekilde öldürülmüştür. Şaibeli bir adam olan Halid hakkında, İbnü'l Esir şu notları düşüyor:

"Hâlid'in annesi bir Hristiyan Rum idi. Babası bu kadınla bayramlarında ilişkide bulundu, bundan Hâlid ve Esed isimlerinde iki çocuk oldu. Bu kadın Müslüman olmamıştı. Hâlid onun adına bir kilise yaptırdı. Bundan dolayı bazı kişiler ve şairler Halid'i yerdiler. Bu konuda meşhur Ferezdak şunları söyledi:

'Allah bizden Hâlid'i Şam'dan salınarak getiren binek hayvanının sırtını kesti (yardımını azalttı).

'Annesi, Allahın bir olmadığı görüşündeki dine mensup olan kişi, Müslüman topluma nasıl imam olabilir?

'Halid annesi için, içinde Hristiyanların ibadet yaptığı bir kilise yaptırdı, küfrü yüzünden camilerin minarelerini de yıktı.'

"Hâlid bir şairin aşağıdaki mealde şiir söylediğini duyunca camilerin minarelerinin yıkılmasını emretmişti. Bu şiir şöyledir:

'Keşke ben de müezzinlerin arasında olsaydım, çünkü onlar bütün yükseklerde olan şeyleri görüyorlar.

---

[1] İbnü'l Esir, a.g.e., C, 5, s. 180.

[2] İbnü'l Esir, a.g.e., C, 5, s. 220.

'Onlara aşk ile her güzel ve işveli kadın işaret ediyor veya onlar bu kadınlara işaret ediyorlar.'

"Halkın, kilise yaptırmasından dolayı kendisine kızdıklarını duyunca Hâlid, 'Eğer onların dini sizin dininizden şerli ise Allah onların dinine lânet etsin' dedi. Ayrıca, 'Bir kişinin ailesi içindeki halifesi Resûllullah'tan daha üstündür' dedi. Hâlid bu sözleriyle Halife Hişâm'ın Resûlullah'dan (s. a.v.) daha üstün olduğunu söylüyordu. Bu sözden Allah'a sığınırız."[1]

Köprülü, Emevîlerin Bizans usullerini aynen alıp uyguladıklarını söyler[2] ve bir başka yerde de, "Önceleri, bir dereceye kadar Gassânî prenslerinin Bizans taklidi küçük saraylarını andıran Emevî sarayları, Bizans'ın ve kısmen de Sâsânîler'in ananelerine göre süratli inkişaf safhaları geçirdi. Arap zihniyetine uymayan bir usûlü, 'Hükümdârın daha hayatta iken bir velîahd seçmesi' usûlünü koyan ve bütün itirazlara rağmen bunu tatbik eden Muâviye, bu sûretle, Bizans te'siri altında kaldığını açıkça göstermiş oluyordu."[3] diye yazar.

Köprülü, VIII. yüzyılda Emevîler zamanı yaptırılan bir şatodan da bahseder: "Bu şatonun muhtelif duvarlarında türlü türlü resimler, kuş ve her türlü hayvan resimleri, atlet resimleri, çıplak kadın resimleri, Halîfe meclisini tasvir eden bir sahne mevcuttur."[4]

Yezid b. Abdulmelik'in oğlu Velid'in, veliahtlık ve Halifelik dnemi (743-744) yaşantısı da Emevî dönemi hakkında önemli örnektir.

Velid'in içki, eğlence v.s. dolu hayatı kardeşi halife Hişam'ı müşkül duruma sokuyordu. Hişam, kardeşi biraz olsun düzelir diye onu Mekke'de hac işlerinin başına getirdi. Mekke'de de aynı hayatı sürdüren Velid, bir keresinde bir yüksek kubbe yaptırarak, sandıklara doldurduğu köpeklerle Kabe'nin üstüne çıkıp şarap içmek ister, ancak beraberindekiler buna zorlukla mani olurlar.[5]

---

[1] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 234.

[2] Köprülü, Pof. Dr. M. Fuad, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 138.

[3] Köprülü, Pof. Dr. M. Fuad, a.g.e., s. 130.

[4] Köprülü, Pof. Dr. M. Fuad, a.g.e., s. 134.

[5] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 221.

Velid'in bu şekildeki hareketleri yüzünden, kardeşi halife Hişam gizliden gizliye, künyesi "Ebû Şâkir" olan oğlu Mesleme'ye veliahtlığı için biat almağa başlamıştı. Bunu duyan Velid, Halife Hişam'a:

"Ey dinimiz hakkında soru soran kişi!
Biz Ebû Şâkir'in dini üzereyiz
Biz içkiyi bazen halis içeriz,
Bazen de sıcak veya soğuk su karıştırarak."

şeklindeki beyitlerle cevap vererek, onun veliahtlığa hazırladığı oğlu Ebû Şâkir'in de aynı yaşantı içinde olduğunu bildirmişti. Halife, oğlunu yola getirmek için, makam bahşeder gibi, onu da hacc emirliği ile görevlendirir (737).[1]

Kardeşi Hişam'ın ölümünden (743) sonra halife olan Velid b. Yezid, yaşantısını yine devam ettirmiştir. Hişam'ın ölüm haberinin alınmasıyla Halifeliği'ni ilan eden Velid'in ilk anlarını İbnü'l Esir naklen şöyle verir:

"Hilmü'l-vâdi el-Muğanni şöyle diyor: Biz Velid ile beraber idik, o anda Hişâm'ın ölüm haberi geldi, Velid'in hilafeti kutlandı ve haberci kendisine kılıç ve mühürü verdi. Biz Velid'e halife gözüyle bakıyorduk. Bu sırada Velid: 'Bana şarkı söyleyiniz' dedi ve kendisi manzum olarak şunları söyledi:

"Bu gün hoş bir gün, saf içki içmek de hoştur;
Rusafe'de bulunanın (Hisâm'ın) ölüm haberi geldi bize.
Postacı bize Hişam'ın ölüm haberini getirdi.
Ve hilafet mühürünü...
Biz saf içkiler içerek sabahladık
Ve sihirli cariyelerle eğlendik."

"Velid, bu şiir şarkı olarak söylenip içilmedikçe yerinden ayrılmayacağına yemin etti. Biz de bunu yaptık, geceye kadar şarkı söylemeye devam ettik."[2]

Velid, bir defasında fal amacıyla Kur'an'ı açtığında, karşısına "Her inatçı zorba da hüsrana uğradı" (İbrâhim Süresi, 15.) ayeti çı-

---

[1] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 221.

[2] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 224.

kınca, Kur'an-ı Kerim'i yüksekçe bir yere asıp, ok yağdırmaya başlar ve "Paramparça olarak yerlere düşen Kur-an-ı Kerim'in yapraklarını, öfkesinden dayanamayıp bir bir yırttıktan sonra onları yere çarptı", sonra Kur'an-ı kerime şöyle demiştir:

"Sen beni zorba ve zalim diye tehdit ediyorsun; işte ben o zorba ve zalimim.

"Sen kıyamet günü Rabb'ine geldiğinde: 'Ey Rabbim! Beni Velid parçaladı'diye söyle."[1]

Hacca giderek, Kabe'nin damında şarap içmeğe kalkışan Velid için, Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, "kendi kızına saldıracak kadar ahlâksız rezil bir kimse idi"[2] diyor. Bir defasında, cariyesine erkek elbisesi giydirip başına hoca sarığı sardırarak, camide cemaata namaz kıldırmıştı.[3]

İbnü'l Esir, Velid'in, üvey kardeşlerinin anneleriyle, yani kendi üvey annesiyle evlenmiş olduğunu da nakletmektedir.[4]

Velid, Horasan valisi Nasır b. Seyyâr'ı geri çağırdığında, ondan, müzik aletleri, altın ve gümüş ibriklerle, zil çalıp oynayan sanatçılar getirmesini istemişti.[5]

Hayatı boyunca kadın, içki ve eğlenceyle vakit geçiren Velid kendisini öldürmek için kapısına dayandıkları zaman affedilmesi için yalvarmış ve aynı şeyleri özleyerek şöyle demiştir:

"Bana Selmâ'yı, şarabı, cariyeyi ve bir de bardağı bırakınız; bunlar bana mal olarak yeter. Hayatım kumların arasından seçilip çıkınca Selmâ'nın boynuna sarılayım, bunun yerine de başka bir şey istemiyorum."[6]

Sonuçta Velid öldürülmüş, başı kesilip bir sırığın ucuna geçirilerek şehirde dolaştırılmıştır (744). Halifelikte 1 yıl iki ay 20 gün

---

[1] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 243.; Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, a.g.e., s. 300.

[2] Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, a.g.e., s. 300.

[3] Gölpınarlı, A., Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîîlik, s. 412

[4] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 240-241.

[5] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 225.

[6] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 240.

kalabilmiştir. Velid'in öldürülmesinden rahatsız olup başkaldıran Emevî toplulukları da olmuş, önemli olaylar meydana gelmiştir.

Velîd'in Mani dinine mensup olduğu yahut temâyüllü olduğu da[1] ahali arasmda yaygmdı.

Emevîlere karşı ayaklanmaların başladığı sırada son Emevî halifesi Mervan (II.), (belki de halka hoş görünmek için) Yezîd b. Velîd'in kabrini açtırıp cesedini çıkartarak dâra çektirmiş, Ümeyyeoğullarınm ileri gelenlerini kılıçtan geçirtmiş,[2] saltanatını kurtarmaya çalışmış; fakat artık geç kalmıştı.

Velid'in bu yaşantısına rağmen, o devrin Arap anlayışı içinde onu müdafaa edenler de olmuştur. Abbasi halifesi Mehdi b. el-Mansur'un (775-785) huzurunda Velid hakkında yapılan bir sohbetten, Şebib b. Şeybe şunları nakleder:

"Mehdi'nin yanında oturuyorduk. Velid'den bahsettiler. Mehdi, Velid'in zındık olduğunu söyledi. Orada bulunan Fakih Ebû Ulâse ayağa kalkarak, 'Ey müminlerin emiri! Allah hilafet makamını ve ümmetin işlerini zındıklardan uzak tutmuştur. Onun için içki içtiğine ve oyun oynadığına şahit olan birisi, daha sonra temizlenip namaz kıldığını söylemiştir. Velid namaz vakti geldiğinde kokulu ve boyalı elbisesini çıkarıp sonra güzelce abdest alır, temiz ve beyaz elbisesini getirterek onu giyer ve böylece namaz kılardı Namazı bitirdikten sonra da bu elbisesini çıkarıp diğer elbisesini giyer, içki ve eğlencesine devam ederdi' dedi. Ebû Ulâse bunu anlattıktan sonra Mehdi'ye, 'Allah'a imanı olmayan birisi hiç böyle yapar mı?' diye sorduğunda Mehd, 'Ey Ebû Ulâse! Allah onu sana mübarek kılsın' diye cevap verdi."[3]

Emevî halifelerinin saraylarının mahzenlerinde büyük ölçüde şarap depolanırdı ve bunlara halifeler çok değer verirlerdi. Halife "Radı"nin (M. 940 yılında) haremağası olan Zirak adlı bir Türk kölesi vardı ki, çok severdi. Abul Farac, 'Hükümdara ait her husus onun elinde idi' der. Zirak, hastalanıp öldüğünde, Halife son dere-

---

[1] Gölpınarlı, A., a.g.e., s. 412.

[2] Gölpınarlı, A., a.g.e., s. 420. 421.,

[3] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 5, s. 243-244.

ce kederlenmiş ve kederinden, mahzenindeki en kıymetli eski şaraptan 400 güğüm şarabın Dicle'ye dökülmesini emretmişti.[1] Bunlar devrinde, Mekke ve Medine de, sefahat şehirleri haline çevrilmiş, aşk şiirlerinin okunduğu, müzikli eğlence mahfillerinin faaliyette olduğu şehirler haline gelmişti.[2]

Emevî yönetimi, son dönemlerinde iyice yıpranmaya başlamıştı. Zulüm ettikleri bölgelerdeki gayrimüslim halkın yanında Müslüman bölgelerde de isyan belirtileri başlamış ve gelişiyordu. Başından beri karşıt oldukları Hz. Peygamber'in Elh-i Beyt nesli ve taraftarı, Kerbela olayıyla sıkı takibe uğramış büyük baskılar altındaydılar. Çeşitli yerlere dağılmış durumda, Emevîlere karşı reddiye ve muhalefetlerine devam ediyorlardı.

Emevîler, zaten Müslümanlar arasında başından beri tepki görüyordu. Horasan ve Türkistan'da da vahşete maruz ahali tarafından düşmanca karşılanıyordu. Halife Ömer b. Abdulaziz (717-720) devrinde az da olsa rahatlayan Türkistan ahalisi, bu halifeden sonra, yer yer ayaklanmalar başlatmışlardı. Suriye, Irak ve Arabistan'da baskı altında yaşayan Hz. Peygamber neslinden birçok şahsiyet de Horasan bölgesine gelip yerleşmişlerdi. Taberi de, Horasan'daki Şiî hareketlerinin Ömer b. Abdulaziz zamanında başladığını söyler, fakat ilk ciddi hareket 734 yılında Haris b. Sureyc, "Allahın kitabı ve Peygamber'in sünneti" adına siyah bayrağı açarak, "Ehlü'z-zimme ile yapılan antlaşmaya uyulacağını, Müslümanlardan haraç alınmayacağını" ilan edip Araplarla savaşa başladı. Savaşlar daha çok Tirmiz civarlarında cereyan ediyordu. Bu sıralarda Türk ordusu da Ceyhun'un batısına geçmişti. Ancak Türk hakanının, Türgişlerden Kursul tarafından öldürülmesi üzerine Türkler geri çekilmişlerdi. Barthold'a göre, bu olayla Batı Türk Hakanlığı da dağılmış,[3] kendisini hakan ilan eden Kursul da, kısa bir süre

---

[1] Gregory, Abûl Farac, Abûl Farac Tarihi, C. 1. Türk Tarih Kurumu Yay., Türk Tarih Kurumu Yay., s. 255.

[2] Brockelmann, Arabistan Mad., İslâm Ansiklopedisi, C.I, s. 527.

[3] Barthold, V. V., Türkistan, Haz.: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1990, s. 207.

sonra Seyhun sahilinde, Araplarca esir edilerek idam edilmiştir (739).[1] Emevîlerin Horasan valisi Nasır b. Seyyar, savaşta esir düşen Türk Hakanı Kursul'u idam ettirdikten sonra, "Türkler kemiklerini götürmesinler" diye, Kursul'u yaktırmıştı. İbnü'l Esir, "Bu, Türkler için Kursul'un öldürülmesinden daha ağır bir şey idi" der. Ve "Kursul öldürülünce Türkler onun evlerini yaktılar, kendi kulaklarını kesip saçlarını kazıdılar ve atlarının kuyruğunu kestiler."[2]

Bazı kaynaklarda Haris b. Sureyc'in anılan hareketi Horasan'daki ilk ciddi Şiî hareketi olarak kabul edilir. Harîs, Horasan Valisi Asım b. Abdullah el-Hilâlî'yle birlikte hareket ederek, Halife Hişam'dan, Horasan'da yapılan uygulamalarda "Hz. Peygamber'in emirlerinin" yerine getirilmesini istemişlerdi. Bu istek Halife Hişam tarafından kabul edilmemiş ve vali Asım'ı görevden almış, Esed b. Abdullah'ı tekrar Horasan Valisi tayin etmişti (735-738). Esed, Horasan'a gelir gelmez Haris'le savaşa başlar. Zaten Haris daha önceden "Allahın kitabı ve Peygamber'in sünneti" adına siyah bayrağı açarak, Ehlü'z-zimme ile yapılan antlaşmaya uyulacağını vaadetmişti. Böylece Haris ve taraftarları ile Horasan valileri arasındaki mücadele sürer gider.

Esed'den sonra vali olan Nasır b. Seyyar (738-748), Horasan'da başlayan isyan hareketlerini bastırmak için tedbirler almaya başlamış, Kuteybe'den sonra Türkistan'daki en büyük katliamı yapmıştır. Nasır isyanları bastırmak için İslâmî kuralları çiğnemiş, haksız şekilde Müslümanlardan vergi almaya devam etmiş, kendilerini destekleyen gayri-müslimlerden cizye ve haracı kaldırmıştır. Taberi (şehir belirtilmeden) vergi alınan 30.000 Müslüman'ın yanında, 80.000 vergiden muaf gayrimüslimin bulunduğunu yazar.[3]

Türklere sığınmış olan Haris b. Sureyc, Nasır için korkulu bir hareketi körüklüyordu. Nasır, Haris için Halife'den af çıkartmış, birçok taahhütlerle Haris'in Merv'e gelmesini sağlamıştı. Ancak

---

[1] Barthold, V.V. a.g.e., s. 208.

[2] İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 5. s .198.

[3] Taberi, II, s. 1690, nak: V. V. Barthold, a.g.e., s. 208.

Haris, tekrar etrafına adamlar toplayıp siyah bayrağı çekerek isyan eder ve 746 yılında bir muharebede öldürülür.[1] Haris öldüğü güne kadar, Horasan isyanlarının en önemli başçısı sayılır. Bundan sonra, meydana gelen en güçlü ve başarılı isyan hareketi Ebû Müslim hareketidir ki, etrafında toplananlar, o devrin anlayışı ile Evlâd-ı Resûl taraftarları yani Şiî lerdi.[2] Barthold da, bu hareketlerin tamamen, Horasan'daki Şiî hareketleri olduğunu yazıyor.[3]

Horasan'da asıl, Emevî yönetimini sona erdiren güçlü isyan hareketi Şiî gücüne dayanarak 743'de öldürülen Ehlibeyt soyundan gelen Yahya b. Zeyd'in başlattığı harekettir ki, Haris'in ve Ebû Müslim'in hareketleri de Yahya b. Zeyd'in başlattığı hareketin devamıdır.

Horasand'da, Emevîlerin sonunu hazırlayacak isyanı başlatan Yahya b. Zeyd 743'de öldürülmüş ve na'aşı Cûzcan kapısına asılmıştır. Yahya'nın na'aşı bu kapıda, Ebû Müslim'in zaferine (748) kadar yani beş yıl asılı kalmıştır. Bu yıllarda Ehlibeyt adına başlamış olan ayaklanmalar hakimiyeti artık ele almışlardı. Sonunda, H. 132. yılda (M. 749) Mervan, Mısır'ın Bûsîr kasabasında öldürülmüş, başı kesilerek Kûfe'ye, ilk Abbasi halifesi Ebû'l-Abbâs Seffâh'a gönderilmiştir.

Yahya b. Zeyd'in öldürülmesi üzerine Horasanlılar, Yahya'nın şehit edildiği günü, yas günü ilan etmiş ve geleneklerine göre, yedi gün boyunca karalara bürünmüşlerdir. O yıl doğan çocuklara yaygın şekilde, Yahya ve Zeyd adları verilmiştir.[4]

Bilindiği gibi, Emevîler daha ziyâde bir Arap devletiydi. Arapçı bir siyaset takip ediyorlar, mevali adı verilen ve Müslüman olan diğer milletlerin mensuplarına ikinci sınıf vatandaş gözüyle bakıyorlardı. Bu sebeple, tarihçiler Emevî devletini hep Arap devleti olarak zikretmişlerdir. Bunun için Emevîlere karşı yapılan Abbâsî

---

[1] Taberi ,II, s. 1392 v.d nak: V. V. Barthold, a.g.e., s. 209.

[2] Huart, CL., Horasan mad., İslam Ansiklopedisi, C. 5/1, s. 561.

[3] Barthold, Türkistan, s. 206.

[4] İsmail Kaygusuz, Alevilik, İnanç, Kültür, Siyaset Tarihi ve Ulular, C. I, Alev Yay., İstanbul 1995, s. 27.

ihtilâli mevâlinin çok olduğu Horasan bölgesinde gelişti. Oradan batıya, Arap ülkelerine doğru yayıldı. Bunda, Horasan Türklerinin de rolü çok büyük olmuştur.

Emevîlerin talan, katliam ve zulümlerinin etkisi yüzünden, Allahın ordusu sıfatıyla anılan, İslâmın koruyucu esas unsuru olan bu asil Türkler, İslâmla tanıştıktan ancak 300 yıl kadar sonra Müslüman olabilmişlerdir. Tarihçi Neşet Çağatay da bu konuyu önemle vurgular:

"Emevîler Soyu yönetiminin bu acımasız davranışları, onların Orta-Asya fetihleri sırasında biz Türklere de çok sıkıntılı yıllar geçirtmiştir. "Oysa ki Türkler, Çinliler'le tarihi sürtüşmeleri nedeniyle, ilk sıralarda, Arap-Çin savaşlarında Araplara çok yardım etmişlerdi. Araplar, daha sonra Türklere çok acımasız davrandıklarından onlarla 650'li yıllarda ilişki kurulduğu halde, Türkler İslâmîyet'e bu yıllardan 300 yıl gibi çok uzun bir süre sonra, –940 yahut 960 yılında– Karahanlılar hükümdarı Satuk Buğra Han yönetiminde girmişlerdir."[1]

Günümüzde gerçeği görmezlikten gelen "Türkler İslâm'la tanıştıkları andan itibaren, kendiliklerinden isteyerek hemen Müslüman oldular" fikri çoğu kez Türk kimliğine mensup olmanın guruyla ifade edilirken, gerçeği de yansıtmamaktadır. Türk kanının Emevî kılıcıyla dökülmüş olmasından hiç etkilenmeyen bazı çevrelerde de aynı söylem, gerçeği saklamak için ifade edilebilmektedir.

Emevîlerin, Türkistan'da yarattıkları facialarının sosyal hayatımızda, bıraktığı izlerin,[2] Türk kültüründe, Türk inançlarında ve Türk hafızasında hangi boyutlarda yaşatılmakta olduğunun belirlenmesi, halen Türk bilim adamlarının araştırmasını bekleyen önemli bir konudur.

---

[1] Çağatay, Prof. Dr. Neşet, İslâm Tarihi, s. 437.

[2] "Maamafi Emevi Halife ve devlet adamları, Türk yurtlarına huzur, istikrar, emniyet ve adaleti getirmede çok geç kalmışlardı. Onlar Aşağı Türkistan'a "halifenin çiftliği" gözü ile bakmışlar ve çoğu kere zulme varan vergi toplamaktan başka bir şey düşünmemişlerdir. Bundan daha da kötüsü Türklerle, yerli halkla hiçbir zaman barışma yoluna gitmemişlerdir." Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, s. 339.)

"Onların (Emeviler'in), diyebiliriz ki bütün himmet ve gayretleri bu vergi musluk-

Köroğlu destanında geçen, "Kafir Arap beni candan eyledi" ifadesi ve atasözlerimizden "Ne Şam'ın şekeri ne Arabın yüzü" v.s gibi örnekler, Türk milli bilincinde Araplara karşı gösterilen tarihi tepkinin izlerini taşımaktadır.

"Ne garip tecellidir ki, yalnız Sünnî malzemenin tetkiki bile bizi "Emevîler İslâmı zorlaştırdı, Araplaştırdı, hedefinden saptırdı" hükmünü vermeye zorlamaktadır.[1]

---

larının muntazaman akması idi. İslâm dininin yayılması ve Türklerin bu dine kazandırılmaları onların hiçbir zaman ciddi bir meselesi olmamıştır." (Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, a.g.e., s. 352.)

"Emevî devlet adamlarının Orta Asya'nın bağrı olarak kabul edebileceğimiz bu Türk bölgelerinde uzun seneler devam eden bu barikatları sebebiyledir ki, İslâmiyet Türkler arasında umulanın üstünde pek fazla yayılmamıştır." (Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, a.g.e., s. 358.)

"Hareketlerinde Kitab'a ve Sünnet'e uymayı akıllarına bile getirmeyen Emevîler zamanında, Arap unsurunun siyasî ve hukukî tahakkümü son haddine vardı. İslâm olmayanlar değil, hattâ Arap olmayan Müslümanlar bile -Allah'ın ve Peygamber'in müsavat emirlerine rağmen- aslâ Araplar'la müsavî sayılmıyorlar, onların kölesi addediliyorlardı." (Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 99.)

*

"Emeviler'in içinde abdestsiz namaz kılanlar, Kur'ân'ı okuyanlar, sevdiği cariyeyi ölümünden sonra kokuncaya dek yatağında saklayanlar çıktı. İçlerinden Yezid'in oğlu Muâviye'yle hicretin 96. yılından 99. yılına dek (714-717. hüküm süren Abdülâziz oğlu Ömer'den başka insâf sâhibi çıkmadı. Yezidî'den sonra oğlu ikinci Muâviye, atalarının haksız olduğunu, kendisinin de haksız olarak hilâfet makamını işgal ettiğini hutbede söyleyerek saltanattan çekildi ve zehirlenerek şehâdete erişti. Muâviye'nin oğlu Yezid'in ölümünden sonra Ümeyyeoğulları saltanatı Mervân soyuna geçti ve bu soy, hicretin 132. yılına dek İslâm'a musallat oldu. Aynı soydan gelen Abdülâziz oğlu Ömer, minberlerde Emir'ül-Mü'minin'e lânet etmek, Âl-i Muhammed hakkında kötü sözler söylemek bid'at-i seyyie ve kerihesini kaldırdı; Fedek hurmalığını Fâtıma (A.M) evlâdına verdi." (Gölpmarlı, Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik, s. 160.)

[1] Öztürk, Prof. Dr. Yaşar Nuri, 400 Soruda İslâm, s. 203.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABBASİLER DEVRİ

Hz. Peygamber'in amcası Abbas'm neslinden gelen ve kendilerini de Ehlibeyt'ten kabul eden[1] ve sonradan Abbasiler admı alacak olanlar, Hz. Ali evlâdından, daha az takip ve baskıya uğradıkları için muhalefetlerine gizli olarak devam etmiş ve işi bir hayli geliştirmişlerdi.

Horasan'da, Ehlibeyt adına isyan eden, Emevîlerin yıkılmasını ve Abbasilerin hakimiyetinin sağlayan Ebû Müslim (Horasanî) hareketi, büyük ölçüde Türklere dayanıyordu. Yakın adamlarından Tarhan el-Cemal ile Merv'li Tarhun el- Zâ'î ve 749 yılında Musul, 751 yılında Azerbaycan ve Doğu Anadolu valiliklerinde bulunacak olan Muhammed bin Sul, Horasan Türkleri'nden idi. Yine bu sıralarda 754-755 yılı olaylarında Huzâa kabilesinin "mevlası" Zubeyr b. El-Türkî'nin de adı geçmektedir. Bağdat inşa edildiğinde, yine bu olaylarda adı geçen Mubârek el-Türkî ve adamlarına bir bölgesi tahsis edilmişti.[2]

Eski tarihçiler Türklerin İslâm âlemine nüfuz etmelerinin başlangıç devri olarak Halife Ebû Cafer el-Mansûr devrini (754-775) kabul ederler. Câhiz, Türkleri yanına alan ve yüksek devlet hizmetlerinde görevlendiren önemli görevler veren ilk halifenin Ebû Ca-

---

[1] Köprülü, Peygamber'in amcası Abbâs'a mensup oldukları için kendilerini légitime, yâni meşrû Halîfe sayan Abbasilerin, Emevîleri, "gasıp ve hattâ Müslümanlık dışı" addettiğini yazar; Bkz. İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 135-136.

[2] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, İbn Fazlan Seyahatnamesi, s. 206.

Bu mahalle, "Kerh Mahallesi" (yahut Türk mahallesi) adıyla anılan semt olup, ahalisi tamamen Oğuz Türkleri'nden oluşuyordu. Hülagü'nün Bağdat'a gelişinde de böyle idi.

fer el-Mansûr olduğunu ve Türklerden, Hammâd el-Türkî ve oğlu Mehdî Mübarek el-Türkî'nin bunlardan olduğunu yazar."[1]

Yezîd b. Mezyed'le beraber Haricîlerden Velîd b. Tarifin isyanını bastıran ve onu öldüren Tûlyâ el-Türkî'dir. Mübarek el-Türkî ise, halife Mehdî tarafından Kazvin valiliğine tâyin edildiğinde, orada bir şehir yaptırıp kendi adamlarını yerleştirmiş, bu şehre "Mübarek Şehri=Medinat el-Mübârek" denmiştir.[2] Meşhur Türk âlimi ve zahidi Abdullah b. Mübârek'in bunun oğlu olması muhtemeldir.[3]

Ebû Müslim hareketinde olduğu gibi, Abbasî ordularının önemli bir kısmı Türklerden oluşuyordu. Bu durum, Emevîlerin 90 yıl boyunca, Türk yurtlarında, Türklere karşı yaptıkları katliamlar göz önüne alındığında gayet tabii idi.

Ebû Müslim önce İmam Cafer Sadık'a müracaat etmiş fakat müspet cevap alamamıştı. bunun üzerine, kendilerini, Hz. Peygamber'in Amcası Abbas'ın soyundan geldikleri için Ehlibeyt'ten sayan Abbasoğullarına[4] yanaşmıştır.

İmam Cafer bu davranışıyla Ehlibeyt camiasının bu karışık dönemdeki siyasetten uzak olduğunu anlatmak istemiş olmalıdır.

İmam Cafer-i Sadık ile Ebû Müslim'in ilişkisiyle ilgili birçok olay menkıbelere geçmiştir. 1993 yılı Şubat ayında, Afganistan'ın Türk şehri Mezar-ı Şerif'te bulunduğum sırada, şehre adını veren, Hz. Ali'ye ait olduğuna inanılan türbeyi ziyaretim sırasında, türbe hakkında bilgi veren rehberlerimizin, anlattığı tarihi rivayetler şöyle idi:

"Ebû Müslim, isyanı sırasında İmam Cafer'e müracaatla destek ister. İmam Cafer, siyasete karışmaması gerektiğini ifadeyle, Ebû

---

[1] El-Cahiz, Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Fazîletleri, s. 29.

[2] el-Cahiz, a.g.e., s. 29.

[3] el-Cahiz, a.g.e., s. 30.

[4] Abbas, Peygamber'in amcasıdır. Bedir savaşı sırasında Mekkeliler'in tarafında idi. Bu savaşta Müslümanlara esir düşmüş ve rivayete göre esaretten fidye vererek kurtulmuştu. Peygamber'den iki veya üç yaş büyüktü. Abbasî halifeleri onun oğlu Abdullah'tan gelmiştir. Mekke'nin en zenginlerindendi. Bkz. Buhl, Fr., Abbas Mad., İslâm Ans., C. 1, s. 12.

Müslim'den, Necef'te bulunan büyük dedesi Hz. Ali'nin mezarı hakarete uğradığı sebebiyle, mezarın oradan kaldırılarak Horasan'a götürmesini ister, Ebû Müslim'de bu isteği yerine getirerek, mezarı, anılan şehre nakleder."

Afganistan'da halk arasında anlatılan bir başka rivayet de şöyle:

"Hz. Ali'nin vasiyetine göre, cenazesi bir deveye yüklenir. Yüzü peçeli bir kişi gelerek devenin önüne geçer. Yine vasiyete göre deve nerede çökerse oraya gömülecektir. Deve, bugünkü Mezar-ı Şerif'te bulunan türbenin olduğu bu yerde çöker ve Hz. Ali'nin naaşı da buraya gömülür ve bu türbe dikilir."[1]

Bu seyahatimiz sırasında, Afganistan'ın Belh üniversitesinde bu konuda birçok araştırma yapılmış olduğunu öğrendik, ancak bunlara ulaşma fırsatı bulamadık.

Anılan rivayetler, Horasan Türklerindeki Hz. Ali ve nesline olan muhabbetin bir örneği olarak değerlendirilmelidir.

Emevîlerin zulmünden zaten usanmış olan halk, bilhassa Şia ve Mevali denen gayr-i Arap çoğunluk (ekseriyeti Türk), ruhlarını okşayan anılan taahhütlerin de etkisiyle harekete geçmiş ve bu ayaklanmalarda Ebû Müslim'e katılmış ve böylece Emevî hakimiyeti bertaraf edilmişti.

Emevîler, Alî evlâtlarına yani Ehlibeyt nesline şiddetle, düşmanlıkla davranmış, onlara normal bir hayat hakkı tanımamışlardır.

---

[1] Tarihçi-yazar Murat Bardakçı, 10.11.2001 tarihli Hürriyet gazetesinde, Mezar-ı Şerif hakkındaki yazısında anılan şehir ve türbe ile ilgili şu bilgileri verir: "...efsanelerden birine göre, Hazreti Ali'nin çok yakını olan birkaç kişi katledilen Halife'nin cesedini Necef'ten kaçırmaya karar verirler. Gerekçe, Ali'nin düşmanlarının, onun sağlığında alamadıkları intikamlarını cenazesinden almaya kalkışmaları ihtimalidir. Bu tehlikenin önüne geçebilmek için bir gece Hazreti Ali'nin mezarını gizlice açar, cenazesini dişi bir beyaz deveye yükler ve kendilerinin de bilmedikleri bir yere doğru yola çıkarlar. Cenazeyi taşıyan deve canının istediği ve gidebildiği kadar gidecek, nerede bitkin düşüp yere çömelirse Hazreti Ali'nin mezarı orası olacak ama bu yeni mezarın yerinden hiç kimse haberdar edilmeyecektir. Cenazenin böylece sonsuza kadar emniyette kalacağına inanılmaktadır.

Devenin peşinden günlerce, haftalarca gider, çöller, dağlar aşarlar. Günün birinde yorgunluktan artık adım atamaz hale gelmiş olan hayvan durur ve olduğu yere çöküverir. Hazreti Ali'nin bendeleri cenazeyi devenin sırtından indirip hemen oraya defneder ve sonra hepsi bir başka tarafa gider izlerini kaybettirirler.

Aynı zamanda, İslâm inanç ve akidelerini bir tarafa bırakarak, siyasetlerini daha çok Araplığa dayamışlar, Arap olmayan Müslümanlara "mevâlî–köleler" demişler, onları Araplardan aşağı görmüşler, esir ederek köle pazarlarında satmışlar, her vesileyle yok etmeye çalışmışlardı. Bu sebepledir ki, Türkistan ve komşu ülkelerin ahalisi Ebû Müslim isyanına önemli sayıda katılmış bu vesileyle de, Ehlibeyt nesline sempati duymalarına ve onların tarafını tutmalarına sebeb olmuştu.

Böyle bir durumda, Emevî hakimiyetinin yıkılmasıyla halifeliği alan Abbasilerin ilk halifesi, Abdullâh'is-Seffâh, Alî evlâdına saygı göstermek ve Abbasilerin hakimiyete gelmesinden memnun olmayan Şiî hareketlere ve onların taraftarlarına göz yummak mecburiyetinde kalıyordu.

Ebû Müslim'in zaferi, o devirde, Türkistan'da bir kurtuluş olarak karşılanmış, Türklerce çok sevilmiştir. Onun içindir ki, Türkler arasında, Ebû Müslim adına destanlar, menkıbeler yaratılmıştır. Tarihçi C. Cahen, Anadolu destanlarında anlatılan Ebû Müslim'den şöyle bahseder:

"Ebû Müslim daha yalın ve kesin bir biçimde 'İnançları ve ya-

---

Derken aradan dört asır geçer, vakti zamanında devenin çöktüğü topraklara Selçuklular hakim olurlar ve o zamana kadar gizli kalan mezar 1136'da zamanın sultanı Sencer'in rüyasına girer. Hükümdar o devrin en iyi ustalarını toplar, rüyada gördüğü yere hemen bir türbe ve bir de cami yaptırır. Türbede yatan kişinin kerametini görmek isteyenler caminin etrafına kısa zamanda evler inşa ederler ve ufak bir kasaba haline gelen yerin adı "Mezar" oluverir.

Sultan Sencer'in inşa ettirdiği türbenin ve caminin ömrü pek uzun sürmez. Doğudan öncü Moğol atlıları, arkalarından da Moğollar'ın hükümdarı Cengiz Han gelir. Sadece Mezar'ı değil bütün o memleketleri yerle bir ederler. Hazreti Ali'nin türbesinin yeri gene unutulur ve Sencer'in inşa ettirdiği camiden tek bir iz bile kalmaz...

Bir sonraki rüya için aradan 300 küsur sene geçer ve rüya görme sırası bu defa Timur'un soyundan gelen Hüseyin Baykara'ya gelir. Timuroğulları'nın bu şair sultanı, 1481'de aynı yere daha büyük bir türbe inşa ettirir ve türbenin etrafındaki yerleşim yeniden canlanır. O topraklara Hüseyin Baykara'dan sonra hakim olan Özbek hükümdarları da türbenin etrafına gömülmeye başlayınca mekân gittikçe büyür, güzelleşir ve dinî kimliğinin yanısıra siyasi bir hüviyete de bürünür. Mezar, artık Afganistan'da kurulan devletlerin hakimiyet alâmetlerinden sayılmakta, hacca giden Orta Asyalılar'ın yolculukları sırasında akın akın ziyaret etmeleri sayesinde de zenginleşmektedir. İsmi, artık "Mezar-ı Şerif" olmuştur..."

saları' onlara karşı çıkmak isteyenlere karşı savunan bir kişilik kazanmıştır. Giderek tarihsel gerçeklerden uzaklaşan bu öykülerde, bir yandan da gerçek Ebû Müslim'in Şiîlerce çok değer verilen ama Abbasilerin cezalandırmış oldukları Ali'nin imamlarının ilkelerine kendini adamış olarak ve Abbasîlerin adına Ömerîlere karşı giriştiği uğraşlara da yer verilmektedir."[1]

Emevîlere karşı başlatılan ayaklanmalarda, Emevî hanedanının devrilip yerine Peygamber ailesinden birinin getirileceği propagandasının yanında, kavim farkı gözetmeksizin bütün Müslümanlar arasında eşitliği sağlamak, Peygamber ailesi (Ehlibeyt)'ne sâdık kalmak gibi, herkesin ve hele Arapların dışındaki toplulukların çok câzip görecekleri vaadler vardı. Ancak bu isyan hareketleri Emevîler'i ortadan kaldırınca, Ali ailesi değil, Abbâsîler yönetime oturarak kendi hesaplarına devleti yönetmeye başladılar. Hattâ onlar aleyhinde tâkibâtta da bulundular.[2] Sonraki Abbasi halifeleri bunlara karşı zulme varan hareketler yapmışlardır.

Abbasiler hakimiyeti ele alınca, ayaklanmalar zamanı taahhüt ettiklerini yerine getirmediler. Onlar da dine çok önem vermediler. Emevîler dönemini hatırlatan politikalar yürütmeye başladılar. Halife Mansur, durumdan rahatsız olan ve kendilerine hakimiyet kapılarını açan Ebû Müslim ve Ebû Seleme'yi hile ile sarayına davet ederek katletmiş (657) ve Ş. Günaltay'ın da vurguladığı gibi, "kanlı ve nankör bir sima ile sahneye çıkmaları üzerine, ehlibeyt taraftarları üzerinde elîm bir tesir hasıl etti. Bu tesirin doğurduğu genel hoşnutsuzluk, hilâfetin doğrudan doğruya Peygamberin kızı Fatma'dan doğan çocukların, yani Ali evlâdının hakkı olduğu davasını güdenleri kuvvetlendirdi. Abbasilerin Ali evlâdına karşı takip ettikleri siyaset, Şiiler arasında bunların zorla hakları ellerinden alınmış, gadre ve zulme uğramış masumlar telâkki edilmeleri"[3] düşüncesini de oldukça güçlendirdi.

Mansur da, Emevîler gibi bir siyaset yürütmeye başladı. Halife

---

[1] Cahen, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, 3. Baskı, İstanbul 1994, s. 331.

[2] Köprülü, Prof. Dr. M. Fuad, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 139..

[3] Günaltay, Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman..., s. 60.

olur olmaz, Ehlibeyt taraftarı olan birçok ileri gelenlerle birlikte, İmam Hasan evlâdmm bir kısmı şehit edildi ve bütün Alî evlâdı aleyhine şiddet siyâsetini başlattı. Bu siyâset, bâzı Abbasi halifeleri zamanı istisna olmak üzere bu soyun (Abbasiler) devâmı müddetince sürüp gitti.[1]

Ebû Müslim'in ölümünden sonra, Abbasi Halifeliğine karşı nefret başlamış, ve Ehlibeyt taraftarlığı siyasi bir tepkiye dönüşme yoluna girmişti. Abbasilerin Horasan valiliğine tâyin ettiği Ebû Dâvud, halktan bazıları tarafından bu yüzden katledilmişti (657). Gelişen tepkilerle Abbasiler, Ehlibeyt ve taraftarlarına karşı sert önlemler almaya başlamışlardı. Ebû Davud'un öldürülmesinden sonra Horasan valisi olan Abdulcabbâr b. Abdurrahmân'ın, H. 140 (757-758) yılında Buhara hakimi Mücâşi b. Hureys el-Ensârî'yi, sadece Ali evlâdına karşı duyduğu sevgiden dolayı idam ettirmesi bunun en bariz örneğidir.[2]

Horasan valisi Abdulcabbar, kendisi de, haksızlıklara fazla dayanamayıp asilerle 759'da ittifak yaparak beyaz bayrak çekip isyan etmiştir. Sonunda o da ortadan kaldırıldı.[3]

Emevîlerin Horasan hakimiyetinin sonunda, Ebû Müslim'in Horasan hakimiyetini ele aldığı sırada, Emevî baskılarından yılmış olan, çeşitli inançlara bağlı topluluklar da harekete geçirmişti. Bunlar, Abbasilerden de aynı baskıları görmeye başlamışlardı. Bunlardan İran-Nişapur ateşperestlerinden, Zerdüşt akidelerinin yeniden canlandırılması amacıyla ortaya çıkan Bih Aferid, yine İranlı olan Mecusi Pers ruhban sınıfına karşı mücadeleye başlamış, ancak Pers Mecusi ruhbanlarının desteğini alan Ebû Müslim tarafından önlenmiştir. Bu tip hareketler Abbasiler tarafından da kanlı karşılıklar görünce, Ehlibeyt yanlısı (şi'a) kitleler ayaklanmıştır. Bunlardan Buharalı Şerik b. Şeyh el-Mehri de, "Biz peygamber evlâtlarının arkasından kan dökülsün, zulüm yapılsın diye gitmedik" diye Abbasilere karşı hoşnutsuzluğunu bildirerek etrafına topladığı 30.000

---

[1] Gölpınarlı, Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîîlik, s. 422. 423.

[2] Taberî, III, s. 128.. Barthold, Türkistan, s. 214.

[3] Barthold, a.g.e., s. 215.

kişiyle Buhara ve Harezm'deki hükümet temsilcilerinin de desteğini alarak isyan eder.[1]

Ebû Müslim'in Halife Ebû Cafer Mansur tarafmdan öldürülmesinden sonra, Abbasilere karşı birçok isyan hareketlerinden biri de, Eba Müslim'in taraftarlarından İshak'ın, Maverâünnehr'de çıkardığı isyandır. okuma-yazma bilmeyen birisi olan İshak, Ebû Müslim tarafından Türklere elçi olarak gönderildiği için kendisine "Türk" lâkabı verilmişti. İshak, İranlıların inançlarını okşayarak, Zerdüşt'ün sağ olup, kendisinin de onun halefi olduğunu iddia ediyor ve dinini tesis etmek için yakın zamanda ortaya çıkacağını yayıyordu.[2]

Araplara karşı meydana gelen ayaklanmalar, iki kaynağa dayanıyordu. Bunlardan ilki, devletin, İslâmî kurallara ve Hz. Peygamber'in sünnetine uymayan uygulamalarına muhalefet eden Evlad-ı Resûl nesli ve Müslüman olan taraftarları, diğeri ise Arap devletinin (Emevî-Abbasi) baskı, zulüm ve katliamlarına başkaldıran, başta Türkler olmak üzere diğer, İran, Horasan ve Türkistan'ın henüz Müslüman olmamış ahalisi idi. Bütün bu gruplar, Arap-Halifelik devletinin muhalifleri idi. Müslüman olmamalarına rağmen, Evlad-ı Resûl'ün muhalefet ve reddiyelerine sempatiyle bakmışlar ve çoğu zaman da, onlardan bazılarının başlattıkları isyanlara destek verip katıldıklarından, sözlük anlamı "taraftar" olan, o devirde muhalefetin yani Evlad-ı Resûl-Ali oğullarının muhalefetinin yanında olmalarından, bu gruplar da tarihlerde "Şi'a" yahut Ehlibeyt taraftarı olarak anılmışlardır.[3]

Arap devlet yönetimi ile dini-itikadi anlaşmazlığı olan akımlar genellikle İmam Cafer Sadık'ın oturduğu Medine'de bulunuyor ve

---

[1] Barthold, Türkistan, s. 210-211.

[2] Barthold, Türkistan, s. 215.

[3] Günümüzde bazı tarihçiler ve bazı yazarlar, mezhebi saplantılarla, bu dönemlerde önceki bölümlerde de değindiğimiz olayları Sünni- Şii/Alevi mezhep çatışmaları olarak gösterirler. Emevi ve Abbasiler'in zulümkâr idarelerini, Sünni İslâm devleti, zulümden yılan, aslında farklı dinlere mensup, ezilen insan guruplarının başkaldırışlarını da, karşıt olan Şii/Alevi muhalefet olarak takdim ederler. Bunu da İranlılar (Farslar)'a dayandırırlar. Üstelik de Arapların katliamına maruz kalmış Türkleri (Sünni kimlikle),

temsil ediliyordu. O devirde önemli itikadi akımlar (ki bugünkü mezhepler henüz teşekkül etmemişti) Mürcie, Kaderiyye, Mutezile, Zeydiye v.s. idi.[1]

İmam Cafer Sadık'm döneminde, anılan akımlara karışmayan, İslâmî ilimlerin büyük şahsiyetlerinden, tefsîrde Muhammed b. Sâlb'il-Kelbî, İsmâil b. Abdürrahmân-ı Süddî, Ebû-Hamzat'is-Sümâlî, fıkıh ve hadiste Ebû-Hanîfe (İmam-ı Azam) ve onun talebesi Ebû-Yûsuf, Mâlik b. Enes[2] vardı ki, anılan mezhebi akımların dışında bulunuyorlardı. Bu akımların ve şahsiyetlerin hiçbiri halifelikle temsil edilen devletin dini anlayışını tasvip etmiyorlardı.

Evlad-ı Resûl'un altıncı İmamı İmam Cafer o devrin en büyük İslâm alimi idi ve yukarıda isimlerini saydığımız şahsiyetler tarafından olduğu gibi İslâm sahasının her tarafındaki alimler tarafında da, bağlılık ve saygı görüyordu. Bu saygınlığından dolayı, Abbasilerin ikinci halifesi Mansur (753-775), kendilerine (zahiren) büyük hürmet göstermekle beraber, onun nüfuzundan çok çekiniyordu. Bahane buldukça baskı yapıyordu, bir defasında da bizzat emir vererek onun evini yaktırmıştı.[3]

Arapların zulmünden yılmış olan Türklerin, sonraki devirlerde, Evlad-ı Resûl sevgisiyle İslâmı kabullerinde ve İslâmı kavrayış tarzlarında, İmam Cafer'in ve çevresinin etkileri görülecektir.

Emevîler, Maveraünnehir'deki katliamlarıyla Türk askeri gücünü de mahvetmişlerdi. Türgiş hâkanı Su-lu'nun öldürülmesinden sonra dağılan Batı Türkleri'nin bir kolu olan Karluklar'ın bir kısmı, Eski Türkiş başkenti Suyâb'ı 766'da işgal ederek bir hakimiyet kurdular. Seyhun'un aşağı taraflarında da bir Oğuz devleti ortaya

---

Arapların yanında gösterirler; burada durmayarak bunu zamanımızda cereyan eden mezhep ayrılıklarına monte ederler. Amaç, ümmetçi, şeriatçı ve tarikatçılar yönünden, dini saplantılara; muhafazakar, Osmanlıcı, Türk-İslâm sentezcileri yönünden de, bir türlü hazmedemedikleri ulus-devlet Türkiye Cumhuriyeti'ne muhalif düşüncelere tarihi haklılık ve kuvvet kazandırmaktır. Bu düşüncelerin, esasen müşterek olduğu hastalık "Türk allerjisi"dir.

[1] Gölpınarlı, Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîîlik, s. 437.

[2] Gölpınarlı, a.g.e., s. 425.

[3] Gölpınarlı, a.g.e., s. 433.

çıktı. Bunlar Doğu Turkistan'daki Dokuz-Oğuzlar değil Su-lu'nun öldürülmesinden sonra dağılan Batı Türkleri'ne mensup Oğuzlardı.

Bu göçebe Oğuzlar, Maveraünnehir'de fetih hareketlerine girişmiyor, ani baskınlarla, Abbasi hakimiyetine karşı isyan eden ve Ali evladına muhabbet besleyen isyancı gruplara da yardım ediyorlardı. Bunların yaptığı bu akınlar çok etkili oluyordu, öyle ki, Araplar, ellerinde bulundurdukları şehirlerin etrafına, bu akınlara karşı surlar yapmak mecburiyetinde kalıyorlardı.[1]

Abbasiler Arap topraklarında kontrolü sağlamışlardı. Abbasi Halifesi Musa'nın halifeliğinin (785-786) daha ilk ayında, Hicâz'da, Evlad-ı Resûl'den Huseyn b. Alî b. Hasan'ın, Abbasoğullarına karşı başlattığı büyük isyan, Ehlibeyt neslince Hicazda yapılmış kıyamların sonuncusu idi.[2] Bu şekilde, Evladı Resûl ve taraftarları sindirilmiş, Arap devletine karşı muhalefet hareketleri bu defa, tamamen Türk bölgelerine kaymıştı.

Ebû Câfer'den sonra halife olan Mehdî (775-785) devrinde, Horasan'da ciddi mezhebî çatışmalar görülmeye başlar. Hâdi'nin kısa halifeliğinden sonra Harun Reşid'in halifeliği ile Arap hakimiyeti tekrar Horasan ve Maveraünnehr'de kesin hakimiyetine ulaşır. Bu harekette, İranlı Bermekoğulları, Abbasilere büyük çapta yardım etmişlerdi.[3]

HALİFE HARUN REŞİD DÖNEMİ

Halife Musa el-Hâdî'nin ölümüyle (786), yerine "Reşid" lâkabıyla tanınan kardeşi Hârun geçti. Hârun'ür-Reşîd (786-809), Abbasiler içinde, saraya içkiyi, müziği ve raksı ilk olarak sokan Abbâsî halîfesidir. Kardeşi Mûsa da şaraba ve eğlenceye düşkündü. Ancak, sarayda içki, saz ve raks, zevk ve eğlence, Hârun'un devrinde olağan olup resmiyet kazanmıştır.[4]

---

[1] Barthold, Türkistan, s. 217.

[2] Gölpınarlı, a.g.e., s. 440.

[3] Sevim, Prof. Dr. Ali - Merçil, Prof. Dr. Erdoğan, Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyasi Teşkilat ve Kültür, Türk Tarih Kur. Yay., Ankara 1995, s. 4.

[4] Gölpınarlı, a.g.e., s. 441.

Hârun'ür-Reşîd'in devri, edebiyat, ilim ve fen gibi dallarda da gelişme devri olup, Abbasoğullarının en ileri bir dönemidir. Bu gelişmeler daha çok Arap olmayan toplumların kültür ve medeniyet birikimlerinin etkisiyle meydana geliyordu. İmparatorluğun sınırları biraz daha genişlemişti. Devrinin güçlü hakimiyetlerinden biri olmasma rağmen, bütün gelişme ve ihtişamlı hayat, saraya mensûb olanlarla sınırlı idi. Devletin her tarafında halk, yine yağmalanıyor, alabildiğine sefâlet içinde kıvranıyordu. Emevîler devrinin zulüm ve yağmaları devam ettiriliyordu. Sarayda masalları gölgede bırakacak muhteşem fakat rezaletlerle dolu hayat yaşanıyordu. Harun Reşid'in eşi Ümmü Cafer, Halife kocasına, güzel cariyeler seçip sunmakla şöhret yapmıştı.[1]

Her yerde rahatsızlıklar, tepkiler mevcut bulunuyordu. Bu tepkilerden biri, 806'da, Emevîlerin son Horasan valisi olan Nasr b. Seyyâr'ı torunu Râfi' b. Leys tarafından isyana dönüştürülmüştü. Rafi, Türk boylarından da yardımlar görerek, Abbasilere karşı büyük bir isyan başlatmış, ancak çeşitli sebeplerden dolayı, Türkler bunu terk edince isyanı da 809'da son bulmuştur.[2]

Abbasoğulları da, Hâşimîler'den olmasına rağmen, Emevîler'de olduğu gibi, en büyük rakipleri ve muhalifleri yine Hâşimîlerden Alî evlâdıydı. Emevîlerin ortadan kalkmasıyla, Alî evlâdının kıyâmı yine bitmemişti. Abbasoğulları ve taraftarları, Gölpınarlı'nın da ifade ettiği gibi, "usûlü, fürûu tedvîn ve tespit edilmiş bir mezhebe sâhip değillerdi. Bu yüzden Abbasoğulları, bâzı kere Ali evladınâ taraftar görünmek, bâzı kere çeşitli düzenlerle onların en üstün mümessillerini yok etmek, bâzı kere de Şia'nın aleyhindeki mezheplere sarılmak yolunu tutmuşlardı."[3]

Abbasilerin de devlet yönetimi, Emevîlerde olduğu gibi İslâmî kuralları hiçe sayıyordu, bu yüzden de, kendilerini iktidara getiren Evlad-ı Resûl ve taraftarlarından kabul görmüyordu. O devirde Eh-

---

[1] Günaltay, Ord. Prof. M. Şemseddin, Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman, s. 66.

[2] Barthold, Türkistan, s. 217.

[3] Gölpınarlı, a.g.e., s. 496.

libeyt neslinin temsilcisi, yedinci İmam, Musa Kâzım'a karşı Harun Reşid'in hareketleri, zalimane bir seviyeye erişmişti.

İmam Musa Kâzım, Bağdat'ta ikamete mecbur edildikten sonra, ancak üç yıl yaşamış; bu müddetin çoğunu da hapiste geçirmiş, sonunda Harun Reşid'in emriyle Sindi b. Şahik tarafından, kendilerine zorla zehirli hurma yedirilerek zehirlenmişti (799).[1]

HALİFE ME'MUN DEVRİ

Harun Reşid önce oğlu Emin'i (809-813) veliaht ilan etmiş, sonra da diğer oğlu Me'mun üzerinde karar kılmıştı. Ülkeyi ikiye ayırmış, doğuyu, merkezi Merv olmak üzere Me'mun'un, batıyı da merkezi Bağdat olmak üzere Emin'in idaresine vermişti. Me'mun bu zamanda ciddi hazırlıklar içinde olmuş ve Ali evladına muhabbet besleyen başta Türkler olmak üzere, muhalif gruplarla ilişki kurmuştu. Çoğunluğu Türklerden oluşan kuvvetli bir ordu meydana getirmişti. Bu hazırhklardan endişelenen Emin, kardeşi Me'mun üzerine bir ordu gönderdi. Me'mun'un kuvvetli ordusu, Emin kuvvetlerini Rey önünde mağlup ederek Bağdat üzerine yürüdü. Emin yakalandı ve başı kesilerek Merv'de bulunan Me'mun'a gönderildi.[2] Abu'l Farac, Emin'i "ihtiraslarına düşkün sefih ve ayyaş" biri olarak anlatır.[3] Me'mun da Halifeliğini ilan eder (813).

Me'mun zamanı Horasan ve Maveraûnnehr'de Arap gücü oldukça zayıflamıştı. Başından beri Arap hilafetine muhalif olan Ehlibeyt nesli (Ali evlatları)'nin taraftarlığı da bu bölgelerde, (özellikle Türklerin askeri desteği ile) büyük güç haline gelmişti. Bu devirlerde, Araplar arasında yaşama imkânı bulamayan Ehlibeyt neslinden şahsiyetler (seyyidler) de, çoğunlukla Türk yurtlarına göçmüş bulunuyorlardı. Bundan öncekilerde olduğu gibi, bundan sonra da, Horasan ve Maveraünnehir'deki isyanların Ehlibeyt yanlısı görü-

---

[1] Gölpınarlı, a.g.e., s. 445.

[2] Gölpınarlı, a.g.e., s. 456.

[3] Gregory, Abûl Farac, Abu'l Farac Tarihi c. I, s. 212.

nümleri de Arap zulmüne tepkiyle bu ortamdan kaynaklanıyordu. Bu gelişmeleri iyi gören Me'mun da, ordusunu bu bölge mensuplarından[1] oluşturmaya itina göstermişti.

Me'mun daha Merv'de iken, hilafete karşı büyümüş olan nefreti ve aynı zamanda Ali evladına karşı olan muhabbeti iyi görmüş, veziri azamı İranlı Fazl b. Selhi ile[2] tedbirlere yönelmişti. Kardeşi Emin'le de çekişmekte olan Me'mun, Horasan ve Maveraünnehr (Aşağı veya güney Türkistan)'e hakim olmalıydı. Bu bölgelerde çoğunluğu teşkil eden Ehlibeyt yanlılarını memnun edip yanına almak için, kardeşi Emin'i ortadan kaldırdıktan sonra, hilafeti vermek üzere, sekizinci imam Ali b. Musa (sonradan Ali Rıza)'yı Medine'den Merv'e çağırdı. "Medîne vâlisi Recâ' b. Ebî-Dahhâk'e, İmam Rızâ'yı kendilerine lâyık bir sûrette, Kûfe ve Kum yoluyla değil de Basra ve Ehvaz yoluyla Merv'e göndermesini bir mektupla emretti. Bu mektup, Medîne'ye, hicrî ikiyüzüncü yıl Şevvâlinde gelmişti."[3] İmam, Merv'e gelince (816), Me'mun bu düşüncesini açmış ancak İmam (bunun siyasi bir oyun olduğunu anlamış olacak ki) kabul etmemişti. Bu defa ona "Rıza" unvanını da vererek veliaht ilan eder (24 Mart 817). Me'mun, kızı Ümmül Fazl'ı İmam Rıza ile evlendirir ve adına da para bastırır.[4] Etrafındakilerin, "veliahtlığı neden, nasıl kabûl ettin" sualine de: İmam Rıza, "Atam Ebû-Tâlib oğlu Alî Şûrâya girmeyi nasıl kabûl ettiyse" şeklinde cevap vermişlerdi.[5]

Me'mun, bu arada Hz. Ali'yi, Peygamber'in sahabeleri arasında en üstün tuttuğunu da (büyük itirazlara rağmen) ilan etmiştir.[6] Me'mun'un bu hareketi Bağdat'ta kıyamlara sebep olmuştu.

---

[1] Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 137.

[2] Günaltay, Ord. Prof. M. Şemseddin, Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman s. 61.

[3] Gölpmarlı, a.g.e., s. 457. 458.

[4] Gölpmarlı, a.g.e., s. 163; Huart, CL. Ali Rıza mad., İslâm Ansiklopedisi s. 348; Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, C. 1, Üçdal Neşriyat Yay., İstanbul 1993, s. 371.

[5] Gölpmarlı, a.g.e., s. 463.

[6] Hammer, a.g.e., s. 371.

Rivayete göre Me'mun, Emin'e karşı galip gelirse, halifeliği Ebû Talib soyundan en üstün olan birine vermeyi adamıştı. Şeyh Müfid, İmam Rıza'yı neden veliaht yaptığı sorusuna, Me'mun'un, "kardeşim Emin'i yenersem bu işi sahibine, ümmetin en üstün ve faziletlisine iade edeceğim diye Allah'a ahdetmiştim" diye cevapladığını yazar.[1]

Me'mûn'un, İmam Rızâ'yı veliaht tâyîn etmesine itiraz eden, İmam Musa Kâzım'ın oğlu, İmam Rıza'nın kardeşi Zeyd, Basra'da kıyâm etmiş, şehirdeki Abbasoğulları mahallesini ateşe vermişti. Bu yüzden, "Zeyd'ün-Nâr" diye anılır. Kardeşinin bu hareketi, İmam Rızâ'yı pek rahatsız etmişti. Me'mun, Irak vâlisi Hasan b. Sehl'i bir orduyla, Zeyd'in üzerine yollamıştı. Zeyd'in ordusu yenilmiş, Zeyd de tutuklanarak Me'mun'un huzuruna getirilmiş, İmam Rıza tarafından affedilerek serbest bırakılmıştır. Bundan sonra Zeyd ortada görünmez. Sonradan, Samarra'da ölmüş, ve oraya gömülmüştür.[2]

Me'mun, İmam Rıza'nın tavsiyesi ile Merv'i terk ederek, Bağdat'a gitmeye karar verir. Tûs'a yedi konaklık bir mesafe kala İmam Rızâ hastalanır. Tûs'a varılınca hastalık daha da şiddetlenir. Me'mun, her gün iki kere gelip İmam'ı ziyaret ediyordu. Rivâyete göre İmam Rızâ, Me'mun'la beraber yedikleri yemekten hastalanır, Me'mun'un kendisi de hastalanır yâhut hastalanmış gibi görünür. Neticede Me'mun iyileşir fakat İmam, zehirli yemeğin etkisiyle iyileşemeyip, Tus'da, Senabad köyünde (Nukan Mahallesi) vefât eder (Eylül 818).[3]

Farklı bir iddiaya göre İmam Rıza, Me'mun tarafından zehirletilen üzümden ölmüştür. Bir başka iddiaya göre ise, Ali b. Hişam tarafından verilen (zehirli) bir nar yemesi üzerine, üç günlük bir hastalıktan sonra ölmüştür.[4] Şemseddin Günaltay, Me'mun tarafından verilen zehirli üzümden dolayı öldüğünü ve bundan sonra

---

[1] Şeyh Müfid Muhammed B. Numan, El-İrşad, Çev.: Davud Duman, Yayınevi belirtilmemiş, İstanbul 1996, s. 363.

[2] Gölpınarlı, a.g.e., s. 448.

[3] Gölpınarlı, a.g.e., s. 466.

[4] Huart, cl., Ali Rıza Md., İslâm Ans, C. 1, s. 348.

halifeliğe karşı olan nefretin, daha da arttığını yazar.[1] Şeyh Müfid de aynı ihtimallere işaret eder, fakat nar suyundan zehirlendiğini söyler.[2]

İmam Rıza Tus yakınmda bulunan Senabad köyünde defnedilmiş, türbesi kutsal kabul edildiği için "Meşhed" denilmiş, taraftarlarca (günümüzde de) ziyaret edilen aziz yerlerden biri olmuştur. İmam Rıza'nın türbesinin X. yüzyılda da, (ziyaret edilen) mukkades bir yer olarak kabul edildiği kaydedilmektedir. Aynı yüzyılda Arap coğrafyacısı Mukaddesî'nin eserinde Senabad köyünden "el-Meşhed" diye bahsedilmektedir.[3]

Türkler (henüz Müslüman olmamışlar da dahil) başından beri bu türbeyi kutsal kabul ederek, ziyaret etmeye başlamışlardır. Türk hakanları da Meşhed'e özel ilgi göstermişlerdir. Gazneli Sultan Mahmud (988-1030)'un babası Sebüktegin buranın zarar görmesine sebep olmuştu. Sultan Mahmud, Hz. Ali'yi bir rüyasında görmüştü. "Hz. Ali ona, 'daha ne zamana kadar?' diye sorar. Sultan, Hz. Ali'nin bu türbeyi (Meşhed) kastettiğini anlamış ve hemen onarılmasını emretmişti."[4] Türbeyi tamir ettirerek genişletmiş ve çevresine koruyucu bir duvar yaptırmıştır.[5] Gazneli Mahmud, o devirde bütün İranlılar (Farslar) gibi çoğunluğu Şafiî olan Meşhed (Tus) halkının, "Şiî-Alevi" ziyaretçilere karşı gösterdikleri baskı ve yasaklamalarına da mani olmuştur.[6]

Sultan Mahmud'un oğlu Mesud devrinde de türbe yeniden restore edilmiştir.[7]

---

[1] Günaltay, Ord. Prof. M. Şemseddin, Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman, s. 61.

[2] Şeyh Müfid Muhammed B. Numan, a.g.e, s. 366.

[3] Streck, M, Meşhed Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 8, s.147; Aka, Prof. Dr. İsmail, X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, İlmi Neşriyat Yay., İstanbul 1993, s. 70.

[4] Merçil, Prof. Dr. Erdoğan, Gazneliler Devleti Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1989, s. 94.

[5] Streck, M., Meşhed mad., a.g.m., s. 150.

[6] Mmorsky, V., Tûs Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 12/2, s. 126.

[7] Streck, M., a.g.m., s. 147.

Selçuklu sultanı Sencer'in, hasta olan oğlunun Meşhed ziyaretiyle iyileştiğine inanılması üzerine, türbe ve külliyesi Sultan Sencer tarafından yeniden tamir ve ihya edilmiştir. Sencer'in bu işleri, türbe dahilinde bulunan tarihi bir kitabeyle kaydedilmiştir. Aynı yerde, Türkler tarafından, 1215 yılında yapılan bir tamirat ve yenileme ile ilgili başka bir kitabe daha bulunmaktadır.[1] Gölpınarlı da, Sultan Sencer zamanı, İmam Rıza'nın mezarına bir türbe ile yattıkları yere de gümüşten bir sanduka yaptırıldığını yazar.[2]

1116'da, 10 Muharrem (Aşure) günü bir "Alevi" ile Tus fakihlerinden biri (Şaffi-İranlı) arasında meydana gelen bir tartışma, büyük olaylara sebep olur. Şafiî'ler, Meşhed'i kuşatarak büyük zarar verirler. Sultan Sencer devrinde (1122), türbenin etrafı bir surla çevrilerek, hem türbe, hemde türbe çevresinde yaşayanlar, kötülük yapmak isteyenlere karşı korumaya alınır.[3]

1154'de Selçuklu-Oğuz mücadelesinde, Oğuzlar Tus'a yürümüş, (büyük çoğunluğu Şafiî-İranlı olan) şehir tamamen yağmalanmış ve tahrip edilmişti Ancak Oğuzlar, Ali Rıza'nın türbesine ve etrafındaki kutsal saydıkları yerlere büyük kutsiyetle yanaşmış ve dokunmamışlardır.[4]

Cengiz Han'ın fütuhatı zamanı (1220), Subutay da Meşhed etrafında büyük bir katliam yapmış fakat türbeye dokunmamıştır.[5]

İlhanlı Sultanı Olcaytu (Hudebende) (1304-1316) zamanında da, İmam Rıza'nın türbesinin bir defa tamir edildiği kaydedilir.[6]

Meşhed türbesine Timur da büyük saygı göstermiş, oğlu Şahruh (1406-1446) ve eşi Cevher Şad, haremi yeniden tamir ettirmiş, binanın güney bölümünde, hala kendi adını taşıyan zarif camii yaptırmıştır. Merkadın batı kısmında bulunan "dar al-siyada" adı veri-

---

[1] Streck, M., a.g.m., s. 150.

[2] Gölpınarlı, a.g.e., s. 470.

[3] İbnü'l-Esir, a.g.e., C. X, s. 415.

[4] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 224.

[5] Minorsky, V., Tûs Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 12/2, s. 127.

[6] Streck, M., a.g.m., s. 150.

len muhteşem dehliz ve yanındaki, "dar al- huffaz" adı verilen yapı da bu sultanın eseridir. Yine Timur'un torunu Hüseyin Baykara (1469-1506) zamanı, Hüseyin Baykara'nın, sevip saydığı ve himayesine aldığı, büyük Türk şairi Ali Şir Nevâî, türbenin "eski avlu" (sahn-i kuhna)'sunun güney kısmına muhteşem bir kemerli kapı yaptırmıştır; bununla ilgili bir de kitabe yazılmıştır.[1]

Şah İsmail'in oğlu Şah Tahmasb da Meşhed'in bakımını yaptırmış ve güzel bir minare inşa ettirmiştir.

Safevî I. Şah Abbas, niyetlenerek Isfahan'dan yaya olarak Horasan'a İmam'ı ziyârete gittiğinde, kubbenin altınla kaplatılmasını emretmiş ve bu iş altı yılda (1601-1607) tamamlanmıştır.[2]

Bu devirlerde Meşhed Hindistan'da hüküm süren, başta (Baburî) Ekber Şah olmak üzere Türk hükümdarlarca da bizzat ziyaret ediliyordu.[3]

İmam Rıza'nın türbesine en büyük bağış ve hizmeti, XVIII. yüzyılda Türk Nadir Şah (Avşar) yapmıştır. Nadir Şah Hindistan seferinde elde ettiği altın ganimetlerin tamamına yakın kısmını türbeye bağışlamış, türbe ile beraber, yukarıda adı geçen ilave yapıların hepsini altınla kaplatarak muhteşem hale getirmiştir. Nadir Şah, Ali Şir Nevâî'nin yaptırdığı kemerli kapıyı altınla kaplattığı için bu kapıya "Nadir Kapısı" denilmeye başlanmıştır. Nadir Şah, Şah Tahmasb'ın yaptırdığı minarenin yanına da ikinci bir altın kaplı minare yaptırmıştır (1730). Nadir Şah'ın türbesi de Meşhed'de, İmam Rıza'nın türbesinin yakınında bulunmaktadır. Türbesinin hemen yanında, bahçe kısmında, at üzerinde muhteşem bir heykeli de bulunmaktadır.[4]

İmam Rıza'nın türbesi, Şiilerce, Mekke, Medine (Hz. Pegamber) ve Şiiler tarafından ziyaret edilen, Necef (Hz. Ali), Kerbela

---

[1] Streck, M., a.g.m., s. 150.

[2] Gölpınarlı, a.g.e., s. 470.

[3] Streck, M., a.g.m., s. 151.

[5] 1995 yılındaki ziyaretimizde, Nadir Şah'ın mezarının ve heykelinin, oldukça ilgisiz ve bakımsız bir vaziyette olduğunu üzülerek müşahede etmiş ve bu durumu oradaki görevliye de iletmiştik.

(Hz. Hüseyin) ve Kâzımayn türbelerinden sonra, altıncı kutsal yer olarak kabul ve ziyaret edilmektedir.

Abbasiler, halkın kendilerine karşı da ayaklanabileceği endişesiyle birtakım oyalayıcı tedbirlere de başvuruyorlardı. En önemlilerinden biri, kullandıkları "Kara bayrak"ları, Ehlibeyt ve onların soyundan şehit edilenlerin yas işareti olduğunu yayıyorlardı.

Buna rağmen, Me'mun, taraftar toplamak için yalnız İmam Rıza'yı veliahit ilan etmekle kalmayıp başka yollar da denemişti. Özellikle, Abbasilerin, bayraklarının bu siyah rengini, Ehlibeyt'in temsili rengi olan yeşil renge çevirmesi dikkat çekici bir olaydır.

İbn Haldun da, Me'mun'un (813-833), halife olduktan sonra, Abbasilere mahsus kara renkli giyimleri ve bu gibi alametleri kullanmayı bırakarak yeşil renkli elbiseler giydiklerini ve kara bayraklarını da yeşil bayraklarla değiştirdiklerini yazar.[1]

Me'mun, İmam Rıza'nın ölümünden sonra, 11 Ağustos 819'da Bağdat'a gitmiş ve şehre girerken ilk işi "Abbasilerin nefret ettiği" yeşil "Şiî bayrağı"nı ve Şiîlerin yeşil rengini, tekrar Abbasilerin kara rengine çevirmişti.[2] Kardeşi Emin'le çekiştiği dönemden sonra, artık, Ehlibeyt'e bağlılığı ile bilinen Türkistan ve Horasan'daki potansiyele ihtiyacı kalmamıştı. Şimdi, kardeşiyle birlikte hareket eden Abbasi yanlılarını, kendisine bağlamalıydı.[3]

Bugün İran'da din adamları beyaz sarık giyerler. Ehlibeyt soyundan seyyid din adamları ise mensup oldukları soyu (seyyidliği) ifade etmek için siyah sarık takarlar. Ancak bunun Abbasilerin kara bayrak geleneğinden kaldığını söyleyebiliriz. Ehlibeyt ve neslinin tanıtıcı rengi yeşil idi. İleri bölümlerde bahsedilen Özbek hükümdar Şeybani, Safevî İsmail'le yaptığı mücadele ve savaşlarda, Şah İsmail'in Türkmen ordusunun giydiği kırmızı başlıklara (börklere) karşı, Özbek ordusu askerlerine yeşil başlıklar giydiriyordu ki, yeşil rengi seçmesi de, muhtemelen aynı kaynaklı kutsiyet anlayı-

---

[1] İbn Haldun, Mukaddine, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1991, C. II, s. 7.

[2] Barthold, W., Prof. Dr.,İslâm Medeniyeti Tarihi, 1. Basım, İstanbul Kanaat Kitabevi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1963, s. 45..

[3] Işıltan, Fikret, Me'mun Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 7, s. 695.

şından olmalıdır. Bundan dolayıdır ki, tarihi kayıtlarda, Şah İsmail yanlısı Türkmen topluluğunun "Kızılbaşlar" diye anılmasının yanında, Şeybani yanlısı Türkler (Özbek + Türkmen/Oğuz) de "Yeşilbaşlar" olarak kaydedilir.

776 yılında, önce Ebû Müslim'in, sonra da Abdulcabbar'ın yanında bulunmuş olan Haşim b. Hakim, Abbasilere karşı başlattığı isyan hareketinde, yüzüne yeşil peçe taktığı için kayıtlarda "el-mukanna" (yeşil peçeli) diye anılmaktadır. Bu isyanda, Maveraünnehir'deki Oğuz Türkleri, el-Mukanna'yı isyana katılarak sonuna kadar desteklemişlerdir.[1] Haşim b. Hakim'in yeşil rengi kullanması, Araplara karşı başlayan isyan hareketlerinin Ali evlatları yanlısı olmasından, muhtemelen onların taraftarlığını ifade etmek içindir. İleride bahsi geçecek Şeybaniler'deki yeşil başlığın, Ali evladına bağlılıkla ilgisi olabileceği düşünülebilir.

Bu konuda, konunun uzmanı, Nejat Birdoğan, Abbasi halifesi Harun Reşit ve oğlu Me'mun döneminde seyyidlerin ve şeriflerin yeşil sarık sarıp yeşil cübbe giydiklerine işaret ederek, yeşil sarıkların takıldığı bu dönemlerde, "seyyidlerden olan kadınlar (ın) bile başlarına yeşil örtü" taktıklarını yazar.[2]

Gölpınarlı da, Me'mûn'un, Abbasoğulları'nın siyah renkli elbisesini, sarık ve bayraklarını yeşil renge çevirdiğini, ancak yeşil rengin, İmam Rıza tarafından bir şiâr olarak kullanılmadığını ve yeşil rengin, Alevîlere, yâni Ali evlâdına mahsûs bir renk olmadığını, İmam Rıza'nın bir bayram namazına giderken beyaz sarık sarmış olduğunu ileri sürer:

"Yedi yüz yetmiş üçte, Mısır'da, Melik-i Eşref, Alevî Seyyidlerin yeşil libâs giymelerini kararlaştırmıştı. Bin dörtte (1595) Seyyid Muhammed Şerif, Seyyidlerin, başlarına giydikleri serpûşa, bir yeşil şerit sarmalarını buyurdu." Me'mûn'un yeşil rengi kabûlü, siyâhı kaldırmak için bir tertipten başka bir şey değildi."[3]

---

[1] Barthold, Türkistan, s. 217.

[2] Birdoğan, Nejat, Anadolu Ve Balkanlar'da Alevi Yerleşmesi, Alev Yay., İstanbul 1992, s. 140.

[3] Gölpınarlı, Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîîlik, s. 461. 462.

Şiî İslâmın tanınmış, büyük vaiz ve âlimlerinden Abdülcelil el-Kazvinî de, 1161-1165 yılları arasında, Hâce Nasîbî adlı bir Sünnî âlimin yazdığı Fadaihü'r-Ravafız (Râfızîlerin Fadîhlikleri) adlı eserde, Şiîlerin, beyaz bayrak kullanmalarından dolayı Rafizîlikle itham edilmesine cevap vesilesiyle yazdığı Kitâbü'n Nakz adlı eserinde bu konuya değinir (bu eser 1952 yılında İran'da basılıp, çoğaltılmıştır). Kazvinî, eserinin, Prof. Dr. Reşat Genç'in aktardığı ilgili kısmında şunları yazar: "-Şia beyaz bayrak sahibidir-, şeklinde söylenen söz yalandır. Çünkü halkın bayrağa sahip olmak âdeti yoktur. Şia hükümdarları yeşil, beyaz ve her renkten bayrağa sahiptirler. Ancak Abbas'ın şiarı ve özel rengi olan [siyah] bayrağı kullanmazlar. Siyaha Abbasî halifeleri sahip olunca diğerleri zaten onlara benzeyemezlerdi. Görmüyor musun ki, Selçuklu hükümdarları ve sultanları eğer yüz bin kişilik bir ordu toplasalar, o orduda siyah bayrak bulunmaz. Yeşil, kırmızı ve sarı bayraklar vardır ve onları kullanırlar. Tabiî bu, halife ile halife olmayan arasındaki fark belli olsun diyedir. Fakat şüphe yok ki, Şia mezhebi, peygamberin beyaz, siyah ve yeşil bayrağı olduğuna kesin olarak inanır. Peygamber siyahı Abbas'a verdi. Onun çocukları babalarını takip ettiler. Yeşili Osman b. Affan'a verdi. Melikler ve sultanlar onu takip ettiler. Beyazı da Mekke'nin fethedildiği gün Sa'd ibn Abbâde-i Ensarî'den geri aldı ve Emîrü'l-müminîn'e, yani Hz. Ali'ye verdi. O halde ey insafsız Nasîbî, eğer Osman'ın ve Abbas'ın yolunu takip etmeyi mülhidlik saymıyorsan, Şia'nın Emîrü'l-müminîn'in, yani Hz. Ali'nin yolunu takip etmesini niçin mülhidlik sayıyorsun?" Kazvinî devam ediyor: "Hâce Nâsibî bilsin ki, beyaz bayrağa sahip olmak mülhidlik değildir."[1]

Bu konulara değinmemizin sebeplerinden biri de, Kızılbaş adının kökeni ile ilgilidir. Halk arasında yaygın olan inanca göre bu söz, İslâmî bir mahiyette, Hz. Ali'ye dayandırılmakta ve çeşitli menkıbevî anlatımlarla açıklanmaktadır. Ancak tarihî kayıtlarda bu

---

[1] Genç, Reşat, Türk Düşüncesi, Davranışı ve Hayatında Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil, Nevruz ve Renkler, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Sayı:116. Ankara, 1996,, s. 43-44-45.

konuda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ehlibeyt neslinde ve Şiî gelenekte, yukarıda değindiğimiz gibi, kırmızı veya kızıl renk pek yer almamaktadır. Safevîler bölümünde bu konu etraflıca ele alınmıştır.

10. YÜZYILA KADAR ABBASİLER DÖNEMİNE GENEL BİR BAKIŞ VE TÜRKLER

Emevîlerin devlet yapısına ve siyasetlerine muhalif olarak hakimiyeti ele alan Abbasiler, şartlar gereği Emevîlerden farklı siyaset takip edeceklerdi. Devletin yapısı da haliyle biraz farklı olacaktı. Bu bakımdan Emevîlerin yıkılmasını sağlayan isyan hareketlerinde yer alan çeşitli kavimlere mensup unsurları müsavi tutan bir siyasetle işe başladılar. İlk zamanlarda bu muhtelif unsurlar devlet teşkilatında da yer almaya başladılar. Abbasi ordusu da böylece Bizans ordusu gibi çeşitli unsurlardan teşekkül ettirilmişti. Köprülü'nün, "Arap kabîlelerine ve şehir aristokrasisine dayanan Emevîler bir Arap imparatorluğu olduğu halde, Abbâsî devletine Arap sıfatını vermeye tarihî bakımdan imkân yoktur"[1] diye değerlendirme yapmasına rağmen, Abbasilerde hükümdar mutlaka Arap neslinden geliyor ve devletin resmî dili ve kültür dili Arapça, İslâmî anlayışları da Arap kavrayışı tarzındaydı.

Zamanla Abbasi devleti içindeki, Araplarla Arap olmayan ve onlarla rekabet edebilecek güce ulaşan mevali unsurların mevcudiyeti, Abbasileri Emevîlerden farklı gösteriyordu. Ancak Abbasi devleti de bir Arap devleti idi. Devlette görülen yabancı farklılaşmalar, Abbasi devletini Arap kimliğinden çok "İslâm devleti" kimliğinden uzaklaştırmıştır.

İlk Abbasi devrinde başlayan ve hiçbir kontrol ve denetime tabi tutulmayan tercüme hareketleriyle gelen farklı düşünceler de Abbasi devletini büyük ölçüde etkilemiş, devletin "Arap-İslâm" görünümünü biraz değiştirmişti. Abbasi hanedanının "sefahat" hayatıyla

---

[1] Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 139.

asaletini kaybettiğini söyleyen Günaltay, ilk devreden sonra Abbasîleri şöyle değerlendirir: "Abbasi İmparatorluğunda Mütevekkil'den sonra devlet işleri vezirler, kumandanlar, hadımlar ve kadınlar elinde kaldı. Sefahet hayatiyle asaletini kaybeden Abbasi hanedanı, artık yüksek seciyeli, azimli şahsiyetler yetiştiremiyordu."[1]

Me'mûn, kendisine saltanatını sağlayan ve kardeşi Emin'i ortadan kaldıran Tâhir b. Hüseyin'i Horasan eyâletine tayin etmişti (821). Tâhir, iki yıl valilikten sonra Merv'de, hilâfet makamından bağımsızlığının ilanı anlamına gelen, kendi adına hutbe okutmuş (iki gün sonra da öldürülmüştür), böylece de, Horasan ülkesinde, 862 yılına dek bağımsız olarak hüküm sürecek Tâhiroğulları hükümeti kurulmuştu. Gölpınarlı, bu hükümetin ve hüküm sürdüğü ülkenin halkının Şiî olduğunu da yazar.[2] Horasanlı bu ailenin hakimiyetlerinde resmi dil Arapça idi. Şiî olduğu kaydedilen Tahir'in, Abbasi halifeliğinden koparak bağımsız hükümet kurmasının, İmam Rıza'nın Me'mun tarafından öldürülmesinin hemen akabinde meydana gelmesi, Horasan ahalisinin Ehlibeyt nesline bağlılığının bir başka örneğini göstarir.

Dini endişelerle yazılmış bazı tarihlerde, İslâmın devlet örneği olarak gösterilmeye çalışılan Emevî ve özellikle Abbasi devletleri hiç de bunu hakketmemişlerdir. Köprülü'nün bu sefer farklı bir değerlendirmesi de bu fikri kuvvetlendirir:

"Emevî devletinin bir Bedevî Arap saltanatı mahiyetinde olduğu, İslâm tarihiyle uğraşan bütün âlimler tarafından kabûl edilmiştir. İslâm halîfesinin Sâsânî hükümdarına benzemesi, Abbâsîler zamanında olmuştur. Hükümdara yalnız cismânî değil, rûhânî bir reis, yâni bir souverain-pontif mahiyeti veren Abbâsî halîfeliği, asıl İslâm ruhuna tamamiyle yabancı olan bu çifte hâkimiyet mevhu-

---

[1] Günaltay, Ord. Prof. M. Şemseddin, Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman, s. 64.

[2] Gölpınarlı, a.g.e., s. 163; Bkz. Fikret Işıltan Tahir b. Hüseyin Mad., İslâm Ansiklopedisi: Barthold, Tahiriler Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 11.

munu, G. Demombynes'in pek haklı düşüncesi veçhile, Bizans ve İran müesseselerinden şuursuz bir şekilde almıştır."[1]

Daha Mansûr ve Me'mun devrinde halife sarayında İranlı ve Yahudi alimler ulema sınıfını teşkil ediyordu.

Halife el-Mansur'la başlayan ve sonraki halifeler zamanında da devam ettirilen, kontrolsüz ve çoğunlukla Yunanca'dan yapılan tercümeler ilmi gelişmelere sebep olduğu gibi, farklılaşmaları da getiriyordu. Me'mun devrinde (818-833) zirveye ulaşan bu hareket, belki de Me'mun Mutezile mezhebini kabul etmesinde önemli etken olmuştur. Me'mun, 827'de Mutezile mezhebinine girmişti.[2] Mutezile mezhebini yaymak için eski kültürlere ve çeşitli dallarda tercümelere yönelmiş, bunun için de, "İlimler Akademisi" karşılığı olan "Beytü'l-Hikme" adlı akademiyi kurmuştur. Bu akademinin başına, Hristiyan İbn Batrik adlı bir şahsı tayin etmişti.[3]

Me'mun zamânında (813-833), Kur'ân'ın bir mahluk olup olmadığını tartışmak, o devrin bir modası haline gelmişti. Meşhur muhaddis, Hambeli Mezhebi'nin kurucu imamı Ahmed b. Hanbel, Mutezile inancını kabûle zorlanmış, Kurân'ın gayr-i mahluk olduğu inancında direnmesi yüzünden tutuklanarak dayak yemiş, zindana atılmış, ancak Mütevekkil zamânında (847-861) kurtulabilmiştir.[4]

Servet yapmak için halifeler vezirleri, vezirler memurları, memurlar da halkı her türlü yola başvurarak soyuyorlardı. Bir müsadere devri yaratılmıştı. Büyük tarihçimiz Günaltay'ın verdiği bazı örnek bilgiler ibret vericidir:

"Çalıp çarpmak suretiyle zengin olan vezirlerden en meşhuru İbnülfurat idi. Birkaç defa vezarete geçen ve her defasında müsadere ve itisafla halkı soyan, düştüğü zaman, kendisi de, halife tarafından soyulan İbnülfurat'tan Halife Muktedir bir defa on milyon di-

---

[1] Köprülü, Pof. Dr. M. Fuad, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 129.

[2] Öztuna, Yılmaz, Devletler Ve Hanedanlar (İslam Devletleri), C. 1., Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, C. I, s. 121.

[3] Kitapçı, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, s. 103.

[4] Gölpınarlı, a.g.e., s. 499.

nar müsadere etmişti. Halife Müktefi de müsadere ile yüz milyon dinar yani elli milyon İngiliz lirası toplamıştı. Halifelerin vezirleri, vezirlerin memurları, memurların da halkı soymak suretiyle topladıkları paralar, münhasıran sefahete sarf olunuyordu. Halk sefalet ve ıstırap altında inlerken, bu suretle servet toplayan halifelerle vezirleri de sefahet ve rezaletin envaını yaratıyorlardı. Halife Müktefi öldüğü zaman yalnız Horasan mamulâtından olarak altmış üç bin elbisesi, on üç bin sarığı çıkmıştı... Çeşit çeşit milletlere mensup cariyelerin toplandıkları evlerde aile mefhumu tamamıyla mahiyetini kaybediyordu. Sürü sürü kadınlar arasına atılan erkeklerde insani necip hisler, yerlerini hayvani ihtiraslara bırakıyorlardı... Kadınlar da, bir kıskançlık, bir haysiyetsizlik duymaksızın kocalarına bizzat cariyeler takdim ediyor, erkekleriyle o kadar alâkadar olmuyorlardı. Harun Reşid'in zevcesi Ümmi Cafer, kocasına güzel cariyeler takdim etmek konusunda şöhret almıştı."[1]

Devlet bu duruma düştüğü bir halde Abbasiler nasıl ayakta durabildiler? Tabii ki, bunları ayakta tutan, kendilerinden öncekilerde olduğu gibi, Horasan ve Türkistan'da yaptıkları talanlardan elde ettikleri zenginlik ve bunun meydana getirdiği askerî kuvvet idi. Abbasi ordusu, Emevî hakimiyetine son veren isyan hareketlerinden kalan çeşitli unsurlara ve çoğunlukla Türklere dayanıyordu. Bunlar, çoğunlukla Emevilerin Türkistan katliamları sırasında alıp getirdiği Suriye ve diğer Arap esir pazarlarında satılan, sayıları on binlerle ifade edilen 8-9 yaşındaki yetim Türk çocuklarıydı. Harun Reşit zamanında da saray ordusu bu Türklerden oluşuyordu.[2] 784 yılında, Tarsus'un tahkimiyle görevlendirilen ve burasını bir Türk askeri üssü haline getiren Ebû Suleym Farac el-Türkî, adından da anlaşılacağı gibi bir Türk komutan idi. Bu komutan el-Emin devrinde (809-813) Süğur bölgesinde de bulunmuş ve buralara çokça Türk yerleştirmişti. Abbasî ordusunda bunların yanısıra, Eba Müslim hareketine katılmış kabilelere mensup başka Türkler de bulunuyordu.[3]

---

[1] Günaltay, Ord. Prof. M. Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman, s. 65-66.

[2] el-Cahiz, a.g.e., s. 61; Günaltay, a.g.m., s. 61.

[3] Günaltay, a.g.m., s. 61.

Ebû Müslîm'in Abbasilerce öldürülmesinden sonra, gönüllü Türk askerlerinin çoğu orduyu terk ederek yurtlarına dönmüşlerdi. Bundan sonra Abbasiler, asker ihtiyaçlarını Türklerden, köleler toplamak ve satın almak suretiyle karşılamışlardır. Esasen, Abbasiler devrinde de, Emevîlerin yaptığı gibi köle ticareti devam ettiriliyordu. Türk Yurdu Türkistan, Arapların sanki köle pazarı haline getirilmişti. El-Yakûbî'nin Cafer el-Huşşekî'den naklettiği malumat bu durumun açık ve resmî bir belgesi mahiyetindedir:

"Me'mun devrinde (809-913), Mutasım (Me'mun'un veliaht kardeşi) beni Türk köleleri satın almak için Semerkand'a, Nuh b. Esed b. Sâman'ın yanına gönderdi. Her sene bir miktar Türk toplayıp Mutasım'a götürüyordum. Bu şekilde, Me'mun zamanında Mutasım'ın hassa birliğinde 3000 kadar Türk toplandı."[1]

Yine bu sırada Horasan haracının bir kısmı Türk kölesi olarak gönderiliyordu. Me'mun devrinde Abdullah b. Tâhir, harac olarak 2000 Oğuz köle göndermiştir.[2] Abbasîler, bu şekilde, esir Türk çocuklarından oluşturdukları ordu birliklerinin merkezi idaresine Dîvân Ceyşü'l-Etrâk (Türk Ordusu Dîvânı)[3] adını vermişlerdi.

Me'mun devrinde meydana geldiği anlatılan, Mahmut Esat Bozkurt'un, Amasya Tarihi yazarı Hüseyin Hüsamettin'den işitip naklettiğine göre Türk düşünüş ve tasavvurunun kavrayışını ifade eden bir söylence şöyle cereyan eder:

"Bir gün Abbasi halifelerinden Me'mun şairleri toplamış. Hepsine, milliyetleriyle övünmeleri için emretmiş:

"Arap şair, Hazreti Peygamberin Arap olduğundan, Kur'an'ın Arap diliyle geldiğinden, Arap soyluluğundan söz etmiş.

"Acem şair, kisraların saraylarından, Acem ihtişam ve daratından [debdebe, gösteriş] dem vurmuş."

"Rum şair, eski Yunanın sanat, mimarı vb. büyüklüğünü anlatmış.

"Sıra Türk şaire gelmiş. Me'mun, 'Sen de övün bakalım' demiş.

---

[1] Yıldız, Prof. Dr. Hakkı Dursun, İslâmiyet ve Türkler, s.66; Cahiz, a.g.m., s.10.

[2] Yıldız, H. D. a.g.e., s. 67; Şeşen, İbn Fazlan Seyahatnamesi, s. 208-209.

[3] Barthold, Türkistan, s. 248.

İsmi geçen şairler, şaşkınlıkla bizimkine bakmaya; bu da ne söyleyebilir ki, söyleyecek neyi var ki, gibi bir davranışla bakmaya başlamışlar.

"Türk şair demiş ki:

"Benim doğduğum Türk illerinde, gerçi, ne Arabın, ne Acemin, ne de Yunanlının övündüğü şeyler yoktur. Fakat bu topraklarda Tanrı köle yaratmaz!"[1]

Gölpınarlı da Abbasiler hakkında şu değerlendirmyi yapar:

"Kendilerini, Rasûlullâh'ın (S.M) halifeleri sayan, mü'minler emiri tanıyan, zavallı halkı da buna inanmaya zorlayan, inanmayanların seslerini, nefeslerini yok eden, ül'il-emr kisvesine bürünüp kendilerine baş kaldıranların başlarını ezen, bunu, İlâhî bir emir tanıtan Abbasoğulları, zulümde, israfta, sefâhette, Ümeyyeoğullarını kat-kat geçmişlerdi. Ümeyyeoğulları, bir tek yolun yolcusuydular; bunlarsa, zamâna göre yol değiştiriyorlardı. Me'mun, Alî evlâdına taraftarlık ediyor, Mütevekkil, şiddetle ve hunharca onları eziyordu. Muntasır, onun zıddı bir siyâset güdüyor, men edilen Kerbelâ ziyâretine müsâade ediyor, 'Fedek'i Alevîlere veriyordu. Araplara karşı Arap olmayanları tutarlarken, saltanatlarının devâmı için Türklere sığınıyorlar."[2]

Sekizinci Abbasi halifesi Mutasım (833-842), aynı yolu izleyen "korkunç, kan dökücü" bir adamdı. Bu vasfı yüzünden, zamânında, Bâbek; Afşin ve Mazyar isyanları olmuş, kardeşinin oğlu Abbas bile aleyhine kıyâm etmiş ve onun hapishanesinde can vermişti.

Daha veliahtlığı döneminde, Türklerin zinde bir güç olarak muharip karakterlerini iyi kavramış olan el-Mutasım, halife olunca, Türklere daha çok önem vermeye başlamıştı. Zekeriya Kitapçı, (biraz da abartarak) Türk hakanlarına benzettiği el-Mutasım'ın "dayızadelerine" (Türklere) haber gönderdiğini, Bağdat'a davet ettiğini, beylerine "izzet ve ikramda" bulunduğunu[3] ve Türk anadan

---

[1] Bozkurt, Mahmut Esat, Atatürk İhtilali, Kaynak Yay., İstanbul-1995, s. 270- 271.

[2] Gölpınarlı, a.g.e., s. 497.

[3] Kitapçı, Yeni İslâm Tarihi Ve Türkler, s. 268.

doğan el-Mutasım'ın Türklere yakınlığını yazar. Mutasım da, kardeşi Me'mun'la aynı zamanda (827) Mutezile mezhebine girmişti.

Abbasi ordusunda bulunan Arapların askeri meziyetlerini kaybetmeleri, İranlıların, paralı askerliğe yanaşmayıp azalmaları da Mutasım'ın Türklere yönelmesinin sebeplerinden sayılabilir. Halifeliğinde büyük rolleri olmasından dolayı, Türklere minnettarlık da duyuyor, ayrıca en önemlisi, Türklerin savaşçılığı da onu cezbediyordu.

Mutasım devrinde, Türklerin Araplar nezdinde nasıl tanındığı, bu konuda çokça malumatın bulunduğu, Cahiz'in, yine Mutasım devrinde yazdığı "Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri" adlı eserinde ifade edilmiştir. Eserden, aşağıya aldığımız alıntılar, Türklerin Araplar tarafından nasıl tanındığını ifade eder:

"Türk hücum ettiği zaman şahsi, silâhı, hayvanı, hayvanının takımları ile ilgili her şeyi yanında bulundurur. Hızlı yürüyüşe, devamlı yolculuğa, uzun gece yürüyüşlerine ve memleketler katetmeye gelince, bu konuda o cidden şâyân-ı teaccüptür. (...) Türk'ün ömrünün günlerini toplasan atı üzerinde geçen günlerinin yer üzerinde oturarak geçirdiği günlerden daha çok olduğunu görürsün. (...) Türk diğer askerlerle yola çıkarsa, başkaları 10 mil katetmeden Türk yirmi mil kateder. Sağındaki ve solundaki askerler geride kalır. Avlanmak için dağların tepelerine tırmanır, vâdilerin derinliklerine iner. Bu arada, sürünen, yürüyen, uçan ve konan her şeye ok atar. (...) Haricî, 'istediği zaman yakalar. Tâkip olunduğu zaman kaçar' olmasıyla iftihâr eder. Türk'ün ise kaçmaya ihtiyacı yoktur. Zira, tâkip olunmaz, elde edilmek istenmez. Ele geçmesi ümit edilmeyen kimsenin arkasından kim koşar?"[1]

Cahiz, Mutasım'ın Türklere olan ilgisine, Mutasım'a hak vererek değinirken, Türklerden bahisle, müşahede ettiği bir olayı şöyle anlatır: "Şunu söyleyeyim ki, ben de onların çok enteresan ve insanı hayrette bırakacak hallerini gördüm. Me'mun'un gazvelerinden birinde, onun karargâhı yakınında, sağ tarafta Türklerden yüz kişi, sol tarafta başka askerlerden [Arap, Fars v.s.] yüz kişi olmak üzere

---

[1] el-Cahiz, a.g.e., s. 67 vd.

yolun iki tarafına dizilmiş süvariler gördüm. Bunlar öğle vakti olduğu ve sıcak şiddetlendiği halde halen saf bağlamışlar, Me'mun'un gelmesini bekliyorlardı. Biraz sonra Me'mun geldi. Bu sırada üçü veya dördü hariç bütün Türkler atlarının üzerindeydiler. Başka sınıflardan müteşekkil askerler ise üçü veya dördü hariç yerlere serilmişlerdi. Bunun üzerine bir arkadaşıma, 'Bak başımıza gelene, ne enteresan! Mutasım'ın, onları iyi tanıdığı için etrafına toplayıp ihsanda bulunduğuna şüphe etmiyorum' dedim."[1]

Mutasım, halife olur olmaz, Bağdat halkının elinde bulunan Türk köleleri satın alarak orduda görevlendirmişti. Bu Türk köleler arasından birçok komutan, devlet adamı Nuaym b. Hâzım'ın memlûkü Eşnâs, Sellâm b. el-Ebras'ın memlûkü Inak, Âl el-Nuaym'ın memlûkü zırhçı Vasif, Zü'l-Riyâsetyen Fazl b. Sehl'in memlûkü Sîmâ el-Dimaşkî gibi sonradan meşhur olan şahsiyetler bu kölelerdendi. Bu bilgileri veren Yakûbî o sıralarda Bağdat'taki durumu da şöyle anlatır:

"Arapça bilmeyen bu Türkler hayvanlarına binip sürdükleri zaman sağlarındaki ve sollarındaki halka çarpıyorlar, ayak takımı onların üzerine hücum edip bazılarını dövüyor, bazılarını öldürüyordu. Kanları heder oluyor, kendilerine tecâvüz edenlere bir şey yapamıyorlardı."[2]

Bağdat'ta, bu gibi olaylar daha büyük boyutlarda meydana geliyordu. Bu durumlara bir türlü çare bulamayan Mutasım yeni bir ordu şehri kurmayı düşünmeye başlar.

Bir gün avlanmak için çıktığında Sâmarra'nın bulunduğu yeri uygun görür ve kurmayı düşündüğü Türklere mahsus askerî şehrin burada inşasına karar verir (736).

Bu şehrin tarihi eski adı, Suriye kaynaklarında "Şumera", batı kaynaklarında da "Sumere" diye geçer. Köprülü, bu adlarla eski bir koloninin yerinin belirtildiğini yazar ki, bizce, büyük Türk medeniyetinin geniş dairesi içinde yerini almış bulunan Türkiye Türkçesine "Sümer", diğer bazı Türk topluluklarının lehçelerinde "şu-

---

[1] el-Cahiz, a.g.e., s. 76.

[2] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, İbn Fazlan Seyahatnamesi, s. 210-211.

mer/şümer/şumeri" şekillerinde söylenip yazılan Sümerler'in adıyla olan benzerliği, aynı kökten olduklarını düşündürmektedir. Suvar, Sibir, İdil boyunda "Samara", "Samar-kent" adlı Türk şehir adlarının da aynı kökenden geldikleri düşünülebilir.

Mutasım, Samarra şehrinin inşası için, büyük kumandanlarından Türk Aşnas'ı görevlendirir. Kısa zamanda kuruldukta sonra şehirde 70.000 Türk askerini barındığı kaydedilir.[1] Şehrin adı daha çok "Asker Samarra" olarak anılmıştır.

Samarra 53 yıl boyunca, 7 Abbasi halifesine başşehirlik yapmıştır. Onuncu İmam "Aliyy'ün-Nakıy"in ile oğlu 11. İmam Hasan'ül Askerî, Abbasi halifelerinden El-Mutezz, El-Mühtedî ve El-Mu'temid zamanlarında Samarra'da yaşamıştır. 846 yılında, Medîne'de dünyaya gelmiştir. İmam Hasan'ül-Askerî, Mütevekkil tarafından, Irak'a getirilen babası İmam Naki ile birlikte Samarra'ya yerleşmişlerdi. Bir tek oğlu olan 12. İmam Mehdi'den başka evladı olmamıştır.

İmam Hasan Askerî de, halife Mu'temid tarafından da birkaç defa hapsedilmiş, bu sûretle devrin iktidârı, hem İmam'ı, onun yolundan gidenlerle görüştürmemiş oluyor, hem de "çocukları olmasını engelliyor, kendilerini de göz altında bulunduruyordu."[2] İmam, bir kere de Ali b. Otamış adlı bir Türk görevlinin nezareti altında hapsedilmişti. Bu "adamcağız" önceleri Alevîler'e (Ali evlâdına) düşman idi. İmam'ı (hapishanede) tanıdıktan sonra da, Alî evlâdına bağlı, inancı sağlam bir kişi olmuştur. İmam'ı hapisten bu şahıs çıkarmıştır.[3]

Asker Türklerin yaşadığı bir şehir olan Samarra'da İmam'ın da Türkçe konuştuğu da anlaşılıyor. İmam'a hizmet eden Ebû Hamza Nasır'ın, "Çok defa İmam'ın bâzı kişilerle Türkçe, Farsça, Rumca ve başka dillerle konuştuklarını duydum."[4] dediği kaydedilir... Burada yaşamış ve buraya defnedilmiştir. Bu asker şehrinde yaşadık-

---

[1] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, a.g.e., s. 210.

[2] Gölpınarlı, a.g.e., s. 514.

[3] Gölpınarlı, a.g.e., s. 515.

[4] Gölpınarlı, a.g.e., s. 508.

ları için, her ikisi de al-Askerî lâkabını taşırlar. Türklerden, Nasreddin Şah tarafından başlanıp Muzaffer al-Din Şah tarafından 1905'te tamamlanan,[1] Kaim Muhammed al-Müntazir al-Mehdi (Onkinci İmam)'nin kayba gittiği, muhteşem, altın kubbeli sardab'ı da buradadır. Bunun için, Şiîlerce kutsal sayılan şehirlerden biridir. Şehir, Bağdat'ın 100 km kadar kuzeyinde, Dicle nehrinin doğu kıyısında bulunur.

Yakûbî (Kitab el-Büldan, s. 255-262'de), Mutasım'ın Türklere ilgisini ve Samarra'nın kuruluşunu biraz detaylı anlatır:

"Samarra'yı inşâ ederken Türklerin kesimlerini (iktâlarını) bütün diğer insanların kesimlerinden ayırdı. Onları başkalarından ayrı yerlere yerleştirdi. Müvelledler (Arap-Acem melezleri)'den hiçbir grupla düşüp kalkmıyorlardı. Onlara sadece Ferganahlara komşu oluyordu. Eşnas ve adamlarına el-Kerh denilen kesimi ayırdı. Onun yanma bazı Türk kumandanları ile bazı devlet adamlarını verdi. Ona mescitler ve çarşılar yapmasını emretti. Hakan Urtuc (Artuk)'a ve arkadaşlarına el-Cevsak el-Hakânî'den sonraki yerleri ayırdı. Adamlarını etrafında tutmasını ve halkla haşir-neşir olmalarına izin vermemesini emretti. Vasif ve adamlarına el-Hayr denilen yerden sonraki kesimi ayırdı. Burada uzun bir duvar inşâ ederek adma el-Hayr Duvarı dedi. Bütün Türklerin ve Arapça bilmeyen Ferganalıların kesimleri (iktaları) çarşılardan ve kalabalıktan uzakta, geniş caddelerle, uzun mahallelerle ayrıldı. Kesimlerinde ve mahallelerinde, onlarla düşüp-kalkan yabancı kimse bulunmuyordu. Sonra, Türk cariyeler satın alıp bu Türkleri onlarla evlendirdi. Çocukları yetişinceye kadar onların müvelledlerle (melezlerle) evlenmelerini ve sıhriyet kurmalarını yasakladı. Çocukları yetiştikten sonra birbirleriyle evleneceklerdi. Türklerin cariyeleri için devamlı tahsisatlar ayırıp adlarını divanlara (maaş defterlerine) kaydettirdi. Bu Türklerden hiçbiri karısını boşayamıyor ve ondan ayrılamıyordu...

Samarra'nın dördüncü caddesi Bergamış el-Türkî caddesi adını taşıyordu. Burada Türklerin ve Ferganalıların kesimleri bulunuyor-

---

[1] Herzfeld, E., Asker Samarra mad. İslâm Ansiklopedisi, C. I, s. 677.

du. Türklerin mahalleleri ayrı, Ferganalıların mahalleleri ayrıydı. Türkler kıble tarafındaki mahallelerde, Ferganalılar onların hizasındaki kuzeydeki mahallelerde oturuyorlardı. Her mahalle birbirinin hizasındaydı. Onlara kimse karışmıyordu. Türklerin evlerinin ve kesimlerinin doğudaki en uc kısmı Hazarların kesimleri (iktaları) ile sona eriyordu. Bu cadde sonraları Vasîf ve adamlarına geçen Afşin'in iktalarının bulunduğu el-Mêtîre'den başlıyor, Vâdî İbrâhim ile birleşen vâdîye kadar uzanıyordu...[1]

Samarra'yı kuran Mutasım'ın halife olmasını da Türkler sağlamıştı. Mutasım'dan sonra Samarra'da halifelik yapmış olan Vasık, Mütevekkil, Muntasır, Müstaîn, Mutezz, Mühtedî, Mutemid'in de halife seçilmelerinde yine Türklerin rolü büyük olmuştu. Bu devirde Türkler istediklerini halife tâyin edip, istediklerini de halifelikten azlediyorlardı. Türklerin, halifeleri kukla haline getirdiklerini vurgulayan bir şair, durumu şöyle tasvir etmişti: 'Vasıf ile Boğa arasındaki bir kafeste oturan halife, onların söylediklerini papağan gibi tekrarlıyor.' "[2]

Abbasi halifeleri, Türkleri bir arada tutmak ve onlardan her zaman yararlanmak için olacak ki, Fars vilayetlerinde de Türklere iktaalar veriyorlardı. Togan, iktaalarda bulunan Türklerin, kırk emirin kumandasında bulunduğunu ve Halife emrinde bulunan Türklerin daha çok "al-İvaiya" yani Oğuzların Yiva boyu ile Hazar ve Khalac (Halac) kabilelerinden olduğunu yazar.[3] Bunlardan başka, Türklerden, Kayığlı (Kayglıg), Kıpçaklı, Karluklu (Khallukhi), Azgışoğlu (ibn Azgiş), Yemakoğlu (ibn Yemak), Tokuzoğuz boylarına mensup birlikler de bulunuyordu.[4]

Bu devirde halife ordusunda bulunan Türk kumandanlar arasında Eşnas, Boğa el-Kebîr, Boğa el-Sağır, Afşın, Vasîf, İnak, Feth b. Hakan, Ubeydullah b. Yahya b. Hâkan, Otamış, Bağır, Bayıkbek, Salih b. Vasıf, Mûsâ b. Boğa el-Kebîr en tanınmışlarıydı.

---

[1] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, İbn Fazlan Seyahatnamesi, s. 210-211.

[2] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, a.g.e., s. 216.

[3] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 177.

[4] Togan, a.g.e., s. 175.

Margaret Bainbridge, sözkonusu Türklerden bazılarının İslâmîyeti seçmiş olmasına rağmen "bu Türk Memluklar İslâm toplumuna bağlılıktan önce grup birliğine önem veriyorlardı" diyor ve kendi kimliklerine bağlılıklarına işaretle, cenaze merasimini (İslâma uymadığı da vurgulanarak) Müslümanlık geleneğine kazandıranların da bu Türkler olduğunu vurguluyor.[1] Ve yine bir başka yerde, "Mısır'ın aslında bir Arap ülkesi olmasına karşın Memluk varlığı öylesine güçlüydü ki, Ortaçağ haritalarında bu ülke Türkiye adı altından gösterildi."[2] diye yazar. Bundan anlaşılan, Türklerin her şeye rağmen, millî kimliklerini ve törelerini kaybetmedikleridir. Tarihlerimizde "Memlüklüler" yahut aynı anlamda "Kölemenler" devleti olarak geçen Mısır'da Türklerin kurduğu devletin asıl resmi adı "Devlet-i et-Turkiya" idi

Kölelikten toplanmış, yapısı icabı hakim duruma gelmiş bu Türkler, siyasi varlıklarını, 1517 yılına, yani Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne bağlanışına kadar devam ettireceklerdir.

Hilâfet makamının Türklere karşı gösterdiği, yukarıda anılan bu aşırı ilgiyi bir türlü çekemeyen Araplar ve İranlılar, halife Mutasım ve Türk komutanı ve devlet adamları aleyhine büyük bir kampanya başlatmışlardı. Bunlar arasında o devrin büyük şairi Dibala'l-Huzaî, el-Mutasım'a olan kin ve gayzını, Türk komutanları Vasıf ve Eşnas'ı ismen anarak, şu şekilde ifade etmiştir:

"Halkın işleri Vasif ve Eşnas tarafından yürütüldüğü için (her şey) yüzüstü kaldı. (Üstelik) bela ve musîbetler de çoğaldı. (Artık) sen o hakir Türklerden başka hiç kimseyi düşünmez oldun. Sen onların sanki hem anası hem de babası (mısın)."[3]

Abbasi halifelerinin dokuzuncusu Vâsık b. Mutasım (842-847), beş yıl hilâfet tahtında oturduktan sonra, otuz altı yaşında öldü (847), babası gibi Mutezile[4] mezhebine mensuptu. Yerine Mutasım'ın oğlu Mütevekkil (847-861) geçti. Mütevekkil halife olunca,

---

[1] Bainbridge, Margaret, Dünyada Türkler, Say Yayınları, 1995, s. 27. 28.

[2] Bainbridge, Margaret, a.g.e., s. 33.

[3] Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, 3. Baskı, s. 269.

[4] Mutezile kelâm meselesinde, Sünnî, Şiî ve Harici mezheplerine uymaz.

mimberlerde yeniden, Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'e yakışıksız sözler ve beddualar ettirmeye başladı.[1] Mütevekkil, Kerbela'da, Hz Hüseyin'in kabrini yıktırarak yerle bir ettirmiştir.[2] Mütevekkil döneminde, Evlad-ı Resûl ve taraftarlarını kılıç ve ateş izlemiştir. Mütevekkil de Mutezile mezhebine mensuptu.[3] 849 yılında bu mezhepten de çıkmıştır. Gece-gündüz içkiden baş kaldırmayan bu "mü'minler emîri!", İmam Hüseyin'in kutsal türbelerini yıktırmakla kalmamış, kabrin bulunduğu yeri sürdürerek merkadı yok etmek istemiş, ziyâret edenleri menederek cezalandırmıştır. Kardeşinin ölümünde zindanda iken, kendisini çıkarıp hilâfet makamına oturtan Vezir Abdülmelik'i, halife olur-olmaz öldürtmüştür. "İçki meclislerinde, yanında sakladığı akrepleri koyuvermek, husûsî bir yerde beslettiği arslanları, kaplanları meclise saldırtmak, meclistekilerin korkup kaçışmalarından zevk alıp kahkahalarla gülmek âdetlerinden biriydi."[4]

Mütevekkil, zevk-i sefaya düşkün, şehvete tutsak, müsrif ve sadist bir çılgındı. Büyük paralar harcayarak şatafatlı saraylar yaptırmıştı. Arûs Kasrının yapımına otuz milyon dirhem harcanmıştı. Bunun gibi toplam yirmi dört bina yaptırmıştır. Ömrünün son senesinde, kuzeyde, *Kerh-Feyruz* ile *Dûr* denilen yer arasında yeni bir şehir daha kurmaya teşebbüs ettiği söylenir ki, adının da "Caferîye" olacağı kaydedilir. Yaptırdığı bu şatafatlı yapılar, kısa zamanda yıkılıp yok olmuştur. Bunun sebebini o devir anlayışı, 850'de Kerbelâ'da Hazret-i Hüseyin'in kabrine karşı yaptığı menfur saldırısına bağlamıştır. Eski bir Şiî merkezi olan Samarra'nın görkemli yapıları, onuncu asırdan sonra harap olmaya yüz tutmuş ve yalnızca şehirde bulunan, muhteşem bir sanat eseri olan en büyük cami, uzunca bir süre ayakta kalabilmiştir.[5] Bu cami, 260 metre boyunda ve 180 metre eninde olup, 25 iç bölümü olan büyük salona ve 44.000

---

[1] Hammer, Osmanlı Tarihi, C. I, s. 372.

[2] Huart, CL., Ali Evladı Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. I, s. 320.

[3] Öztuna, Yılmaz, İslâm Devletleri, C. I, s. 122.

[4] Gölpınarlı, Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîîlik, s. 499.

[5] Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 111.

metrekarelik bir alana sahiptir. Roma'daki Saint-Pierre kilisesinin 15.160, Ayasofya'nın ise sadece 6.890 metrekare olduğu düşünülürse, bu eserin azameti daha iyi anlaşılır. Minaresi eski Babil kulelerine benzetilmekte olup uzun bir temel üzerine oturtulmuştur.[1] Samarra'da 874 (?) tarihinde vefat eden 11. imam Hasan Askerî'nin türbesi ve onun genç (oğlu) halefi olup, 878'de (?) kaybolan on ikinci imam el-Mehdî'nin kaybolduğu yer olan *serdâb*'ı üzerine yapılmış altın kubbeli türbe bu caminin yanı başındadır. Şiî ler (Caferi-İsna aşeri), İmam Mehdi'nin zuhur edeceğine inançla, Cuma günleri namazdan sonra, türbenin önünde onun binmesine mahsus muhteşem bir at bekletirler.[2] Bu konuda Devlet Şah, Mevlânâ Ebû Zekeriya-i Kufî'nin, Suveru'l Ekalim kitabından şu rivayeti nakleder:

"Sultan Sancar [hükümdarlığı: 1118-1157], Bağdat'ı aldıktan sonra Samarra üzerine yürüdü. Samarra camisinde bir mağara vardır. Şiî ler, İmam Muhammed Mehdî'nin (Ona Tanrı'nın selâmı olsun) bu mağaradan çıkacağına inanırlar. Ve her Cuma namazından sonra mağaranın kapısında, altın eğerli olan bir at bulundururlardı ve "Ya İmam, bismillâh" derlerdi. Sultan bu hali gördü ve bundan maksad nedir ve orada bulunan Şiî lere: 'Bu at bende emanet kalsın ne zaman İmam zuhur ederse ben ona teslim ederim' dedi. Derler ki, Sultan'ın bu hareketi pek uğur getirmedi. Onun bu hürmetsizliği Sultan tab'ının zarafeti olmak cihetinden hoş görüldü. Fakat birçokları bunu beğenmediler ve saltanatının son günlerinde de âlimlerin, zabitlerin tahsisatını kesmiştir. Bu da devletinin zevalini hazırlayan sebeplerden biri oldu. Guzlar [Oğuzlar] onun üzerine hücum ettiler. Bir süre onların elinde mahsur ve mukayyed kaldı."[3]

İmam Aliyyün Nakıy (İmam Askerî) (829-868), Medine'de doğup gençliğini orada geçirmiştir. büyük bir "zühd-ü takva" içinde

---

[1] Köprülü, a.g.e., s. 112.

[2] Devlet Şah Tezkiresi, C.I, Tercüman Yay., İstanbul 1977, E. Browne neşri, s. 66; İbn Battûta, Meşhed'de böyle bir âdetin bulunduğunu meşhur seyahatnamesinde zikreder, Köprülü, a.g.e., s. 112.

[3] Devlet Şah Tezkiresi, C.I, Tercüman Yay., İstanbul 1977, E. Browne neş., s. 104-105.

yaşar ve hiçbir siyasî entrikaya karışmazdı. Medine'de çok saygı görüyordu. Bundan endişelenen Medîne valisi Abdullah b. Muhammed-i Hâşimî, halife Mütevekkil'e yazdığı mektupta, "Mekke'yle Medine sana gerekliyse Ali'yi buradan aldır"[1] demişti. Zaten Mütevekkil de İmam'm bu saygınlığından ürküyordu ki, evini bastırıp aratmış ve ailesiyle birlikte Irak'a getirtmiş, Samarra'ya yerleştirerek tecrid etmiştir (857). Samarra'dan bir daha ayrılmasına müsaade etmedi. 868'te vefat etmiştir.

Kendisine, Samarra Türkleri'nin saygı ve bağlılığı çok yerde kaydedilmiştir. İmam bu sebepten olacak ki, Samarra'yı çok sevmişti. "Ben istemediğim halde Samarra'ya getirdiler; buradan çıkarırlar, gene istemeden çıkarım" dedikleri nakledilir. Samarra'nın Türk kumandanı Vasıf, İmam'a çok bağlı biri idi. Nitekim halife Mütevekkil, 861 yılında Türk komutan Vasıf ve diğer Türk kumandanı Küçük Boğa tarafından, gece yarısında paramparça edilerek feci şekilde öldürülmüştür.[2]

Mütevekkil, şaraba, zevke eğlenceye düşkün biriydi. Gölpınarlı, "gayr-i tabii bir düşkünlüğü de vardı" diye pek anlaşılamayan bir alışkanlığından bahsederek: "Dı'bil, bir şiirinde, O'nu, 'kendisine kulluk edenlere kul olmakla' suçlayıp bu huyuna işâret etmişti" diyor.[3]

Mütevekkil'in oğlu Muntasır (861-862), babasının izinden gitmeyerek, Hz. Ali'nin torunlarına saygı gösterdi. Ondan sonra bir yüzyıl kadar Hz. Ali oğulları rahat bırakılmışlardır. Muntasır zehirlenerek öldürülmüştür (862). Onun yerine geçen Mustaîn b. Mutasım (862-866), 252 (866) yılında, Samrra'da hapsedildi ve 31 yaşında, Mütevekkil'in oğlu Mutezz tarafından öldürüldü.

Bu sıralarda, halifelik merkezinde meydana gelen olaylar ve istikrarsızlığın yanında, Türkistan taraflarında da, Arap hakimiyeti oldukça zayıflamıştı. Kaşgar'da oturan Fergana meliki de başkaldırmış, fakat Arapların baskısıyla barış yapmış, Türk asilzadelerin-

---

[1] Gölpınarlı, Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîîlik, s. 489.

[2] Gölpınarlı, a.g.e., s. 499-500.

[3] Gölpınarh, a.g.e., s. 491.

den Bâticûr (veya Bâyçûr)'u da elçi olarak göndermişti. Ancak Araplar, Türk melikinden gelen bir elçiyi Müslüman olmaya zorlamışlar, olumlu cevap alamayınca da onu hapsetmişlerdir.[1]

864 yılında, Taberistan ve Deylem civarında önemli bir isyan patlak vermişti. Bu bölgeyi yönetmek üzere memur edilen olan Câbir b. Hârun, Hristiyan bir Arap idi. Halkın haklarına tecavüz edip arazilerini müsadere edince köylüler ayaklanmıştı. Bu ayaklanma ile Ali evladından Hasan b. Zeyd, valilik makamını elde ederek, aralıklarla, bölgeyi 884 yılına kadar idare etmişti. Arapların Horasan ve Maverâünnehir'e gelmesinden sonra, İslâmın yayılması için gösterilen bir iki faaliyetten biri bu Hasan b. Zeyd tarafından yürütülmüştür.[2]

866'da halife olan El-Mutezz (866-869), kardeşi El-Müeyyed'i öldürtmüş, öbür kardeşi Ebû-Ahmed'i hapsettirmiş, bu şekilde halîfeliğini rakipsiz bir hâle getirmeye çalışmıştı. Fakat, devlet hazinesinde para kalmamış, asker para alamadığından isyân etmişti. Türk Kumandan Vasıf, isyânı bastırmaya uğraşırken öldürüldü. 867'de Bağdat da karışıklıklarla çalkalanıyordu. Ertesi yıl, Halifenin kışkırtmasıyla Türk Kumandanı Boğa da öldürüldü. Batıda, Bizanslıların hücumları, ülkede içinde, Hâricîler'in isyânları, askerin ayaklanmalarının yanında, yağma ve zulümlerin yaygın olduğu bir devir yaşanıyordu. Bunlara sebebiyet veren halife Mutezz, Türk Komutan Vasıf'ın oğlu Sâlih tarafından 869'da halîfelikten indirilerek, bir yer altı zindanının hamamına hapsedildi, birkaç gün sonra, ağzına tuz doldurularak 23-24 yaşında öldürüldü.[3] Bu da, Ehlibeyt nesline ve taraftarlarına rahat vermemiş biridir. Zamanında Alevîler (Alî evlâdı) ve Şîa, şiddetli tâkiplere, işkencelere uğramıştır.

Halife El-Mutezz'i öldüren Türk Vasıf oğlu Salih, halifeliğin hazinesine de el koyup alıp gitmişti. Devlet bir oyuncak haline gelmişti. Asker yer yer isyan halindeydi. Türk kumandanlarından Mû-

---

[1] Barthold, Türkistan s. 218.

[2] Barthold, a.g.e., s. 231.

[3] Gölpınarlı, a.g.e., s. 505.

sâ b. Boğa, İran'daki isyanlarla meşgulken, Mühtedî'nin (869-870) halîfe ilan edildiğini duyunca Samarra'ya dönmüş, hazineye el koymuş olan Vasif oğlu Sâlih'i yakalatarak öldürtmüştü. Musa b. Boğa. Hâricî ayaklanmasıyla uğraşırken, Halife Mühtedî de hazine kaygısıyla, halkı onun ve kardeşinin aleyhine kışkırtıyordu. Bu sırada Musa'nın kardeşi Muhammed, halife tarafından öldürülür. Fakat Türklerden oluşan askerlerin isyanına karşı duramayan Mühtedî, onlara esir düşer. Elleri bağlanmış bir vaziyette, dövülerek, halîfeliği bırakması isteniyordu. Önce Ömer b. Abdülâzîz'in siyâsetini güderken, bu sefer de Üçüncü Halîfe Hz. Osman'ı taklit ediyor, "bana bu elbiseyi Allah giydirdi; ben bu vazîfeyi bırakamam"[1] diyordu. Sonunda, Türklerin ayakları altında feci şekilde can vermiştir (870).

Muhtedi'den sonra halife olan Mütevekkil'in oğlu Mu'temid (870-892), sorumluluk ve görevleri, kardeşi Muvafffak'la (Türk) veziri Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkan'a bırakmış, kendini içkiye, zevke vermişti. Fırat bölgesinde başlayan isyanlar, Haricilerin çıkardığı kargaşalıklar, bir taraftan Bizanslıların batıdan saldırıları, halifeliği perişan bir vaziyete düşürmüştü. Tam bu sıralarda Saffariler devleti kurulmuş (867) ve tüm Horasan yurtlarına sahip olmuştu.

Mutemid de, diğer halifeler gibiydi. Hükümet merkezini Samarra şehrinden Bağdat'a nakletmişti (892). Ayyaş bir adamdı. 892 yılı Receb ayında, sarhoş bir halde iken, Fırat'ta kayıkla gezintiye çıkmış, burada da can vermiştir. Mutemid zamanında çok adam öldürülmüş, öldürülenlerin sayısı, "yarım milyonu" aşmıştı.[2]

Bunun yerine geçen Mütazıd (el-Mûtazıd b. Talha b. el-Mütevekkil-892-902), İstikrarlı biri olduğu söylenmektedir. Devrindeki en önemli olay, Ali soyundan, Taberistan hakimi Muhammed b. Zeyd'in ayaklanarak Cürcan'ı alıp Horasan'a yürümesidir.

Bundan sonraki Abbasi halifelerinde de, yönetim ve yaşantı olarak aynı benzerlikler görülür.

---

[1] Gölpınarlı, a.g.e., s. 506.

[2] Gölpınarlı, a.g.e., s. 505. 506,

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKLERDE İSLÂM DEVRİ

TÜRKLERİN İSLÂMLA İLK TEMASLAR

Türklerin millet olarak, Müslüman Arap ordularıyla ilk resmi temasları, Cürcan (İran-Turan hududu) ve Horasan Türkleri vasıtasıyla Halife Ömer zamanında başlar.

Curcan beyi Türk Sul ile Arap Ordu komutanı Süveyc İbn Mukarran arasında, Hz. Ömer zamanında (M. 639) bir antlaşmadan söz edilir ki, bu antlaşma henüz İran Sâsani imparatorluğunun yaşadığı döneme denk gelir. Bu antlaşmanın, sonraki yıllara baktığımızda fazla bir önem ve etkisi olmadığı anlaşılır.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Araplarla ilk temasta olan Türk liderleri Cürcan beyi Türk Sul, Horasan'ın Türk beylerinden Nizak Tarhan ve Toharistan'daki Karluk Yabgusu'dur ki, bunlar Araplarla yaptıkları mücadelelerle anılırlar. Bunlardan Nizak Tarhan, Emevîlerin Horasan valisi Kuteybe tarafından bizzat feci şekilde öldürülmüştür.

Müslüman Araplarla ilk temas eden Türklerin dini durumları da önem arz eder. Emevîlerin gayri İslâmî uygulama ve davranışlarına rağmen, Türklere aykırı gelmeyen, Türk inanç ve kültürüne tam uygunluk arz eden İslâm dininin, temasa geçtikten sonra 300 yıl gecikmeyle kabul edilmesi ve Türklerin büyük çoğunluğuna ulaşmasının 3-4 asır sürmesi, üzerinde düşünmeye değer bir konudur.

Abdulkadir İnan, İslâm orduları ile ilk temasa gelen Türklerin Zerdüşt, Budda, Mani ve kısmen de hristiyan (Nasturi) olduklarını ileri sürer ve Eftalitler'in (Ak Hun) hanının, İran başkentine papazlar göndererek,, İran'ın Nesturi patriği Mar Aba'dan (ölümü 552),

Eftalit Nesturilerine bir baş papaz tayin etmesini istemiş olduğunu yazar.[1] Eftalit denilen Ak-Hunlar, daha önceki tarihlerde, ana Türk coğrafyasından koparak güneye, Afganistan, Hindistan ve İran taraflarına göç ederek yerleşen Türkler idi ki, anılan dinler, Eftalitlerden küçük topluluklarla temsil ediliyordu ve Eftalitler arasında fazla yayıldıkları söylenemez.

Araplar, Semerkand fethinden sonra da Büyük Türk Hakanlığı ordularıyla karşılaştıklarında da, Şamanist Türklerle temasa geçmişlerdir.

İnan, İslâmiyet'in, Türklerin Budda, Mani, Hristiyanlık dinlerinden birini kabul etmiş oldukları yerlerde başarılı olduğu şeklindeki Barthold'un görüşüne değinerek, "Bu mütalâa pek doğru olmasa gerek. Tarihi gerçektir ki İslâm dini Şamanist Türkler arasında hiçbir yerde görülmemiş bir süratle yayılmıştır, din olarak mukavemet görmemiştir. Türklerin mukavemeti Ortaasya'da hâkimiyeti elde tutmak için Arap devletine karşı gösterilmiştir."[2] diyerek, özellikle Manihaist Türklerin, İslâmîyet'e karşı örtülü direnişlerinin uzun zaman devam etmiş olduğunu söyler.

Ancak şunu da belirtmek lazımdır ki, Türkler arasında İslâmiyet, Arap-İslâm yönetiminin hakim bölgesinin dışında daha kolay ve tabii olarak yayılmıştır. Cizye topladıkları ahalisinin, Müslüman olup bundan muaf olmaları, Arapların hiç işine gelmiyordu. Bu bakımdan Araplara karşı İslâmın yayılma ortamı bulduğu yerlerde, İslâm yayılmasına engel teşkil ettikleri konusunda yapılan eleştiriler ve tenkitler yerindedir kanaatindeyiz.

İslâmîyet, kendisi gibi bir peygamberi ve bir kitabı olan, prensiplerle belirlenmiş dinlerin (hristiyanlık-Musevilik) zaten rakibi durumunda idi. Bu dinlere mensup topluluklar arasında yayılması küçük istisnaların dışında pek görülmez.

Türk inancı Şamanizm ise, kitabı ve peygamberi olmayan, çerçevesi kesin hatlarla çizilmemiş olan bir inançtır. Daha dorusu

---

[1] Pigulevskaya, N. Mar Aba I. Sov. Vostokovedeniye, 1948, c. I, sah. 83, nak: Abdulkadir İnan, Makaleler I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987, s. 463.

[2] İnan, Abdulkadir, Makaleler I, s. 463.

Türklerin asırlar boyu, sosyal hayatla, tabiatla, insanla ve iç dünyalarıyla olan münasebetlerinin sınaklarından süzülüp gelen ve bütün hayatlarını saran bir kültürel-dinsel inanç ve gelenekler bütünüdür.

Arapların verdiği bilgilerden, o devir Türk hakanlarının da Şaman inanç ve geleneklerine göre memleketi idare ettikleri anlaşılıyor. Emevî halifesi Hişam'ın (724-743), Türk hakanını İslâma davet için gönderdiği elçinin İslâmîyeti kabul etmesini teklif ettiğinde, hakan, ordusunun sanat ve meslek ile değil harp ile geçinen insanlardan mürekkep olduğunu ve bunu için de İslâmîyeti kabul edemeyeceğini söyler.

Yâkût el-Hamavî bu olayı, halifenin elçisinin ağzından şöyle nakleder:

"Hükümdarın yanına girdim. Bir eğer imal ediyordu. Beni görünce, tercümana 'Bu kim?' dedi. O da 'Arap hükümdarının elçisi' dedi. Hükümdar 'Şu benim hizmetkârım olan ha' dedi Tercüman 'Evet' dedi. Hükümdar beni eti bol, ekmeği az bir evde misafir etti. Sonra yanına çağırdı. Bana 'Maksadın ne?' diye sordu. Ona nâzik davranıp 'Efendim sana nasihat etmek istiyor. Seni sapık buluyor. İslâm dinine girmeni arzu ediyor' dedim. 'İslâm nedir?' dedi. Ona İslâmın şartlarını, haramlarını, mubahlarını, farzlarım ve ibâdet şekillerini anlattım. Günlerden sonra, bir gün, her birinin elinde bir sancak olan 10 kişiyle atına bindi. Benim yanında götürülmemi emretti. Beraber gittik. Etrafı ormanlık bir tepeye çıktık. Güneş doğunca, yanındaki 10 kişiden birine sancağını açmasını ve sallamasını emretti. O da bunu yaptı. Bunun üzerine, tepeden tırnağa silâhlı 10.000 süvari 'câh, câh' diyerek gelip tepenin altında durdular. Kumandanları tepeye çıkıp hükümdara tazimini sundu. Yanındaki her bir adama sancağını açıp sallamasını emrediyor, o bunu yapınca 10 000 süvari gelip tepenin altında duruyordu. Böylece, 10 sancağı açtı. Tepenin altında 100 000 silâhlı süvari toplandı. Sonra, tercümana 'Bu elçiye söyle. Efendisine, bunların arasında hacâmatçi (tabib), ayakkabıcı, terzi bulunmadığını söylesin. Bunlar Müslüman olup Müslümanlığın şartlarını yerine getirirlerse nereden yiyip içecekler?' dedi."[1]

---

[1] Şeşen, Ramazan, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001, s. 136.

Togan, "Göktürk hakanlarının bizzat kam yani Şaman imamı işini gördüğü"nü yazar.[1]

Emevîlerin Horasan'daki menfi icraatları, Türklerin İslâmlaşmasını X. yüzyılaAsra kadar geciktirmiş olduğu gerçeğinin yanında, Türkler arasında münferit olarak İslâmı seçenler de bulunuyordu.

Müslüman olmuş Türkler ilk olarak Emevî ve Abbasiler devrinde, Arap ordularında asker olarak görülürler. Bunların ekseriyeti mevalidir; başka bir deyişle Türk yurtlarından esir alınmış Türklerdi.

Emevîler zamanı, Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde bazı beylerin İslâmîyet'e geçmiş oldukları; bazılarının Arap hakimiyeti ile bozuşunca İslâmîyeti terk ettikleri de oluyordu. Bütün bunlar, menfaat işbirliğine dayanıyordu. "Horasan ve Türkistan'ın yarı-ilah sayılan yerli beylerinin de, kul mertebesindeki teb'alarını kaybetmemek için, Emevîlerle anlaştığı iddia ediliyordu. Ayrıca, yerli beyler arasında da İslâmın halk içinde ilerlemesine karşı bir sözleşme vardı. "Zâ'if" (zayıf, yoksul) denen tabakadan yerli halk böylece kendilerini yerli beylere kulluktan kurtaran İslâma girerse, hem yerli beylerden, hem Emevîlerden cefa görüyordu. Bu hale dayanamayan Merv'li Müslümanlar H. 117/735'de Emevîlere karşı isyân ettiler. Haris İbn al-Surayc adlı Müslüman Arap, Peygamber'in siyah bayrağını açdı ve her ırktan Müslüman mazlumları etrafına çağırdı. Haris İbn al-Surayc, gayrimüslim Türklere iltica etmişti."[2] Bu bölge ahalisi, Arap yönetimini, İslâm kimliği ile değil işgalci zorbalar olarak tanımışlar ve bir süre sonra çekip gideceklerini beklemişlerdi. Orta-Asya'da Arap Fütuhatı adlı eserin yazarı Gibb bu konuda, "Maverâü'n-Nehr prensleri, Araplara çapulcu nazarı ile bakmaya o kadar alışmışlardı ki, onlar, bir hayli vakit (geçtikten sonra dahi) istiklâllerinin kaybolduğunu anlayamadılar"[3] diyerek bu yanılgıyı önemle vurgular.

---

[1] Togan Umumi Türk Tarihine Giriş, I, s. 428.

[2] Esin, Emel, İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş, s. 148.

[3] Gibb, H. A. R., a.g.e., s. 49.

Arapların kendi coğrafyalarının dışına taştıkları fütuhat devirlerinde, ana gaye olarak –bazı görüşlere göre– İslâmı yaymak gibi bir amaç taşıdıkları ve bunun planlanmış bir gaye olduğu konusu belgelenememiştir. Arapların, Asya'daki fetihleri, tamamen zengin ipek yolunun ele geçirilmesi amacına yönelikti. Bu amaç doğrultusunda halkın malı da talan ediliyor, ağır vergiler toplanıyor ve esir ticareti yapıyor, dolayısıyla, aynı zamanda da kendilerine karşı kalıcı bir nefreti körüklüyordu.

Emevîlere karşı uyanan nefret, ahali içinde Müslüman olanlara da yöneliyor, birçok öldürme olayı meydana geliyordu. O dönemde camilere bile silahla girilmesi artık hoş karşılanıyordu, hatta bir mecburiyete dönüşmüştü.[1]

Ortaasya'da, bazı bölgelerde, ev ev dolaşarak, Müslüman olanları namaza davet eden din adamlarının taşlandığından da bahsedilir.[2]

İbn Fazlan, bir Türk beyinin, kabilesi "Müslüman olursan bize reislik edemezsin" diye uyarınca Müslümanlıktan çıktığını, yazar.[3]

Üç asra yakın bir zaman sonra Türlerin İslamiyete kendi tercihleriyle yaklaşmaya başladıkları yaygın bir şekilde görülmeye başlar.

922 yılında, Türk yurtlarına seyahat eden İbn Fazlan'ın anlatmaları bu konuda bize önemli blgiler verir:

"Bir gün çok şiddetli bir soğuğa yakalandık. Bu arada Tegîn benimle beraber gidiyor, yanında bulunan bir Türk onunla Türkçe konuşuyordu. Bir ara Tegîn güldü. Ve bana 'Bu Türk 'Rabbımız bizden ne istiyor. Bizi soğuktan öldürecek. Ah ne istediğini bilsek de yerine getirsek' diyor. 'Ben Tegîn'e, 'Ona, Allah sizden 'Lâ ilâhe illâ Allah demenizi istiyor' de' dedim. Türk bana güldü, 'Bilsek söylerdik.' dedi."[4]

---

[1] H.D. Yıldız İslâmiyet ve Türkler, Diyanet Dergisi 1981 yıllığı, Hicret Özel Sayısı, s. 290, nak: Turgut Akpınar, Türk Tarihinde İslâmiyet, s. 52.

[2] Romen tarihci Lorga'dan nak: Turgut Akpınar, Türk Tarihinde İslâmiyet, s. 51.

[3] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, a.g.e., s. 39.

[4] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, a.g.e., s. 34.

Bir başka yerde Oğuzlar'dan bahsederken şunları yazar:

"Allah'a inandıkları için değil de, sırf yurtlarından geçen Müslümanlara yaranmak için aralarında 'Lâ ilâhe illâ Allâh' diyenleri gördüm. İçlerinden biri zulme uğrar veya zarar görürse başını semaya kaldırıp 'Bir Tanrı!' der. Bu Türkçe 'Bir Allah' demektir. Zira Türkçe'de 'bir' vahîd ve 'Tengr'" ise Allah demektir."[1]

Yine Oğuzlarla bulunduğu sırada, onlarla bir sohbetini şöyle aktarır:

"İçlerinden biri 'Bana Kur'ân oku.' dedi. Okuyunca hoşuna gitti. Tercümana dönerek, 'Ona susmamasını söyle.' dedi. Bir gün bu adam tercüman vasıtasiyle bana, 'Bu Arab'a sor. Rabbımızın karısı var mı?' dedi. Ben ise onun bu sözünü büyük bir günah telâkkî ederek tövbe ve istiğfarda bulundum. O da, benim gibi tövbe etti ve 'estağfirullâh' dedi. Türk'ün âdeti böyledir. Bir Müslümanın tesbih ve tehlil getirdiğini duyarsa onun söylediğini tekrarlar."[2]

Abdulkadir İnan'ın, bir hocadan dinlediği şu olay, Türk-Arap ilişkisi ve Türklerin İslâmı kavrayış tarzları hakkında önemli bir çerçevedir:

"Barak Batır adlı meşhur Sultana, Buharalı hocalar gelmişler ve ona şeriatı (fıkıh'ı) tam olarak tatbik etmesini buyurmuşlar. Birkaç gün Sultan'ın yanında kalıp onun davacılara verdiği töreyi (töreye göre karar) gören ve dinleyen hocalar, Sultan'ın hükümlerini şeriata uygun bulmayarak müdahalede bulunmuşlar. Barak Batır, bu müdahaleye kızarak hocalara, 'Melime (kelime-i şehadet) getir dersin getiriyoruz, namaz kıl dersin kılıyoruz, oruç dersin tutuyoruz, zekât ver dersin veriyoruz, hac kıl diyorsun, Peygambere gidiyoruz. Siz bizim başka işlerimize karışmayın. Biz 'Töre'ye kuluz' demiş."[3]

Yukarıda işaret edildiği gibi İslâm, Arap hakimiyeti bölgeleri dışında daha kolay ve istekle kabul ediliyordu. Arap hakimiyeti dışında olan, İdil nehrinin kuzey kıyılarındaki Türk Proto Bulgar hü-

---

[1] Şeşen, a.g.e., s. 30-35.

[2] Şeşen, a.g.e., s. 30-36.

[3] İnan, A., Yasa,-Töre, Türe ve Şeriat, Türk Kültürü Araş. Yıl I, sayı: I, Ankara 1964, s. 108. nak: Turgut, Akpınar, Türk Tarihinde İslâmiyet, s. 133.

kümdarı Yıltavar (İlteber) Almuş, gördüğü bir rüyaya dayanarak İslâmı kabul etmiş (920) ve halifeye mektup yazarak, bir kale ve mescit yapılması için yardımda bulunmasını istemişti.[1] 922 yılında gelen bu elçilik heyetinde bulunan İbn Fazlan da, seyahatnamesini bu vesileyle yazmıştır.

Bu dönemde Hazar hakanı bir defasında Müslümanlığı kabul etmiş, fakat sonra, Kafkasya'da yerleşen Yahudilerin teşviki ile Müslümanlığı bırakarak Museviliğe girmişti.[2]

Anılan İslâmlaşmalar, sınırlı idi. X. yüzyılın ilk yarısına kadar, geniş Türk kitlelerinin Müslüman oluşlarına dair bilgiler bulunmamaktadır.

Bu dönemde Türkler arasında görülen İslâmlaşma, daha çok esir edilen Türkler arasında görülür. Emevîler ve Abbasiler zamanı Türk yurtlarından toplanarak Arapların esir pazarlarında satılan Türk çocuklarını Müslümanlaştırılmalarını da önemle vurgulamak gerekir.

Bunun yanında Abbasi halifelerinden Mutasım, Vâsık ve Mütevekkil dönemlerinde (840-860 yılları) de Türklerden çok miktarda köle yapılarak yahut paralı olarak asker alınıyordu ki, bunlar zamanla Müslüman olmuşlardır. Araplar idaresinde ilk görülen Türk asilzadeleri, Curcân'dan al-Sûlî, Fergana'den Benî Bâcûr (Bayçur) ve Benî Akhşid, Esruşene'den Afşinler, Semerkand'dan al-Türkişî, Khuttelân'dan al-Bîkîye aileleri kaydedilir.[3] Mısır'da, 868-905 yıllarında devlet kurmuş olan Tolun-Oğulları da bu ailelerdendi. Bunlar, Oğuz-Yıva, Hazar ve Kalaç kabilelerine mensuptu.[4] Bilindiği gibi Hanefî mezhebinin büyük imamı Ebû Hanife'nin de, Kalaç/Halaç Türklerinden olduğu kabul edilmektedir.

Türkistan'da, Türkler arasında İslâmiyet'in yayılma göstermeye başlaması, Samani hakimiyetinin 2. yarısında görülür. Bu dönemde, Türklerin İslâmîyet'e meyletmelerinin sebeplerinden olarak,

---

[1] Esin, Emel, İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş, s. 161.

[2] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 58.

[3] Togan, a.g.e., s. 174.

[4] Togan, a.g.e., s. 177.

Türk bölgelerinden Arap hakimiyetinin kalkması ve bu yüzden güçlenen Samani ordusundaki Müslümanlaşmış Türk askerlerinin etkili olduğunu gösterebiliriz.

Samanilerle iyi ilişkileri olan bazı Oğuz oymakları, X. yüzyılm ortalarında, doğudaki yurtlarını terk ederek hükümetin Maveraünnehir'in yaylak bölgelerine, İsficâb'ın batı ve güneybatı yörelerine gelip yerleşmişlerdi.[1] Son Samani şehzâdesi Ebû İbrahim, Karahanlı hakimiyetine karşı yardım almak için Oğuzların Yabgusuna müracaatla ittifak kurarak, onunla dünür olup, onu Müslüman yapmıştı (1002)[2]

KARAHANLILAR

TÜRKLERİN KİTLEVİ İSLÂMLAŞMASI

Verilen bilgilerden çıkarılan şudur: 3 yüzyıl boyunca yağma ve katliamlarla bu bölgede devam eden Arap egemenliği döneminde, Türkler İslâmîyeti kabullenmemiş, ısınamamışlardır. Arap hakimiyetinin son bulduğu IX. yüzyılın sonlarından itibaren bölge insanı rahatlamış ve Türkler, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslâm dinine girmeğe başlamışlardır. Türklerin, Arapların çekildiği bu dönemde, İslâmı kitleler halinde, kendi içlerinde kolaylıkla kabul etmelerinin arka plânmda yatan en önemli sebep, İslâmın, Türk sûfi dervişleri vasıtasıyla, "mistik bir yorumla" anlatılmaya başlanması ve tanıtılmış olmasıdır.[3]

Araplarla ilişkileri sırasında Türkler, diğer dinlere nazaran kendi inanç ve geleneklerine çok daha yakın olan İslâm dinine yakınlaşacakları yerde, Siyasi tepkilerle, Hazarlar ve Uygurlar gibi başka dinlere yönelidikleri de görülür.

---

[1] Barthold, Türkistan, s. 275.

[2] Sümer, Prof. Dr. Faruk, Oğuzlar, s. 51.

[3] Türer, Osman, Türk Dünyasında İslâm'ın Yayılması ve Muhafazasında Tasavvuf ve Tarikatların Rolü, Yeni Türkiye, Türk dünyası Özel sayısı I. Sayı 15, Yeni Medya Hizmetleri Yay. Mayıs Haziran 1997, s. 174. 175.

VII. yüzyılda Budizm'i, VIII. yüzyılda Mani dinini ve kısmen de komşuları Tibetliler'in inançlarını kabul eden Uygurların İslâma temayül etmemeleri, Arapların bu konudaki kabilevî-sömürücü siyasetleri olmalıdır. Uygurların anılan dinleri tamamiyle benimseyebilmeleri de bir anda olmaz, ancak IX. yüzyılın sonlarına doğru, kendi eski inançlarını da muhafaza etmek suretiyle İslâma girmeye başlarlar.

Karahanlılarda görülen yüksek edebiyat, Uygurların meydana getirdikleri yoğun kültürün etkisiyle oluşur. Karahanlılar devrinin, Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lügat-İt-Türk, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i gibi şaheserleri de Uygur-Türk kültürünün varisleri sayılırlar.

Selçuklular zamanı Anadolu'da yaygınlaşan Ahiliğin dayandığı temel gelenekler de Uygurlar'da görülmektedir. 981-984 yıllarında Turfan ve Beşbalık şehirlerini ziyaret eden Çin elçisi Wang Yen Te, Seyahatnamesi'nde Uygurlardan bahsederken, onların ülkesinde fakir insanların bulunmadığını, ihtiyacı olanlara yemek verildiğini, insanların uzun ömürlü olduğunu yazar.[1]

Çin kültürüne ait birçok eseri de Uygur Türkçesi'ne çevirmiş olmalarına rağmen, Alman bilim adamı Le Coq, "Uygurların Çin'den köklü medeniyet unsurları almamış olduklarını" ve "Uygurlara ataları gibi tamamen batı medeniyetindeki bir devlet gibi bakılabileceğini" savunur.[2]

Uygur kültürü, Ortaasya bölgesinin güney kesimlerinde oluşan kozmopolit kültür ve büyük dinlerle ilişkisiyle gelişerek, yerleşik Türk kültürünün olgunlaşmasını da etkiler. Bu bakımdan Uygurlar dönemi, Türk Kültürünün medeni halkasını temsil eder.[3] Uygur Türkleri, modern bir şehir hayatı ile Maniheizm ve Budizm'den de etkilenen sanat ve edebiyatlarında değerli eserler meydana getir-

---

[1] İzgi, Prof. Dr. Özkan, Wang Yen-Te'nin Seyahatnamesi, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1989, s. 63.

[2] İzgi, Özkan, Turfan Uygurları Kültürü Hakkında Bazı Düşünceler, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi, Atatürk Kültür Merkezi Yay. Ankara 1997, s. 55.

[3] İzgi, Özkan, a.g.m., s. 57.

mişlerdir. Uygur beylerinin ve hatunlarının senet ile oluşturdukları "Buyan" (hayrat manastırları) adlı hayriye kuruluşları, Anadolu'daki Türk vakıflarının ilk sistematik örnekleridir. Uygurlar, Selçuklulardan itibaren Anadolu'da yaygınlaşan kervansarayların ilk örnekleri sayabileceğimiz, yolcular ve yoksullar için barınacak yerler kurmuşlardır. Özkan İzgü, bu konuda bilgiler verirken, "bütün bunlar bilindiği halde nedense bizim Türk tarihçilerimizden bazıları Uygurların bilhassa Mani dinini benimsemelerinden dolayı 'Türkleri zayıflatmak için kurulan bu tuzağa Uygurlar 763 senesinde tutulmuşlardır' demekte ve bir başkası daha da ileri giderek 'Uygurlar Türk Tarihine, Türk Varlığına, Türk Irkına ve Türk Kültürüne ihanet etmişlerdir' diyebilmektedir" diye tepkisini ortaya koyar. İzgi aynı yerde, Turfan Uygurları'nın, okullar açıp çeşitli eserleri Uygurcaya çevirdiklerine, Atatürk'ün de bu devre ilgi gösterdiğine ve incelediğine işaretle, "Bunun en güzel belirtisini Atatürk'ün 26 Ağustos 1934 tarihinde İzmir panayırının açılışı münasebetiyle İsmet İnönü'ye çektiği telgrafın sonunda yer alan 'Namo İsmet' (Hürmet İsmet'e) ibaresinin bulunmasından anlıyoruz. Bilindiği gibi dinî Budist eserler "Namo but, Namo dram, Namo sang (Hürmet Burkan'a, Hürmet şeriata, Hürmet cemaate) diye başlamaktadır."[1] şeklinde bir de örnek verir.

Samanilerin, Maveraünnehir'de egemenliği sağlayıp Abbasi-Arap siyasi egemenliğinin sönmeye başladığı IX. yüzyılın başlarında Türk yurtlarının doğu bölümünde ve Moğolistan'da nüfus oldukça kalabalıklaşır. Büyük kitleler halinde bulunan boylar artık bu coğrafyaya sığmaz. Kırgızlar ve Karluklar en kalabalıklarıydı. Kırgızlar 840 yılında, Moğolistan'da meydana gelen açlıktan da yararlanarak, Uygur devletine yüklenip dağıtırlar ve böylece "Suyab-Balasagun"da Karahanlılar devleti kurulur.[2]

904 yılında kuvvetli bir orduyla ikinci defa Maveraünnehr'e inen Karahanlılar, bölgenin önemli bir kısmını hakimiyetleri altına alırlar. 999 yılında Samanileri ortadan kaldırarak bölgeye hakim olurlar.

---

[1] Özkan İzgi, a.g.m., s. 57.

[2] Esin, Emel, İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş, s. 166.

KARAHANLILARIN KÖKENİ HAKKINDA

Arapların Maveraünnehr'den çekildikleri sırada Türk dünyası dört ayrı güçle temsil ediliyordu. Bunlar, Oğuzlar (Arap kaynaklarında el-Guzz), Karluklar, Uygurlar (Dokuzoğuz), Kimek-Kırgız birliğiydi.[1] Ayrıca Peçenekler de Karadeniz'in kuzeyinde (Ukrayna-Rusya) oturuyorlardı. Karahanlıların Maveraünnehr'e sokulmaları, Moğolistan ve kuzey Çin sınırındaki Türk boylarını da Maveraünnehr'e doğru harekete geçirir.

Toplu halde ilk Müslüman olan Karahanlı Türkleri, Tarihlerde Hakanlılar yahut Hakaniye (al-turk al khâqâniya = Hakani Türk), Araplar tarafından "al-turk al-haqiq" (hakiki Türk),[2] ve Avrupa kaynaklarında Karahanlılar yahut Elikhanlar[3] diye anılırlar. Karahanlılar kimi görüşlere göre de, Oğuz Han olduğu iddia edilen, Türklerce "Alp-Er-Tunga", Farsça "Afrâsiyâb" denilen Saka-Türk hükümdarının adından dolayı Afrâsiyâb-oğulları diye de anılırlar.[4] Karahanlılardan sonra, XIII. yüzyılda, Uygurlar da Afrâsiyâb'dan indiklerini iddia ederler.[5]

Pritsak, "Kara-Hanlılar" tabirini, sülalenin Kara-Han, Kara Hakan, Arslan Kara Hakan, Tamgaç Buğra Kara Hakan gibi isimlerde geçen "kara" sözünden geldiğini ifade eder.[36] Pritsak, Türklerin dört yönden kuzey için kullandıkları "kara" sözünün, "büyüklük ve yükseklik" ifade ettiğini ve "kara-han, kara ordu" gibi birleşmelerde "büyük", "baş" manalarında kullanıldığını yazar.[7]

Karahanlılar kendilerine Türk destanlarında, Açina yahut Asena denilen dişi kurttan türeme efsanesine göre "Açina" (çine/çina=kurt) neslinden geldikleri inancıyla, Açina soyu da diyorlardı. Onlar "ken-

---

[1] Sümer, Prof. Dr. Faruk, Oğuzlar, s. 26.

[2] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 29.

[3] Togan, a.g.e., s. 58.

[4] Esin, Emel, a.g.e., s. 163.

[5] Turan, Osman, Selçuklular ve İslâmiyet, Boğaziçi Y., 3. Bs. , İstanbul 1993, s. 161.

[6] Pritsak, O., Kara-Hanlılar Mad., İslâm Ansiklopedisi C. 6, s. 251.

[7] Pritsak, O., aynı yer.

dilerini köken itibariyle bir demirci millet olarak tanımlardı. hükümdarları, demirciliği kutsal meslek gibi tellaki eeder ve demircilik sayesinde esaretten kurtulduklarına inanırlardı. Çinliler de onlara Cucen (Avar)'lerin demircileri diyorlardı.[1] Bu bilgilerden, Ergenekon Destanı'nın, Karahanlılarda da, Türklerin köken ve soy bilincini dinamize eden önemli bir unsur olduğu anlaşılmaktadır.

Karahanlı devletinin, genellikle Yağm Türkleri tarafından kurulduğu kabul görmektedir.[2] Başşehirleri, Kaşgar, Balasagun, Koçgar, Talas, Semerkand ve Buhara gibi şehirler olmuştur.[3]

Yağmalar, Oğuz Türkleri'nin bir bölümüdür. Gerdizî'nin naklettiğine göre, Dokuz-Oğuzların bir kısmının reisinin adı Yağma idi. Hudûd el-âlem'de de Yağma, Tiyen/Şan'da ve Çin Türkistanı'nda dolaşan bir Türk reisi olarak kaydedilir.[4]

Karahanlıların isim ve unvan olarak kullandıkları Arslan ve Buğra adları da Türk mitolojik inançlarından gelir. Karahanlı grubundan Çiğiller'in sembolü arslan ve Yağmalar'ın sembolü de buğra idi.[5]

KARAHANLILARIN İSLÂMİYET'E GİRİŞİ

Arap hakimiyeti döneminde Türklerde görülen münferit İslâmlaşmalarda, İslâma girdikten sonra, tekrar İslâmdan çıkma, İslâma girip çıktıktan sora tekrar İslâma girme olaylarına da rastlanıyordu. İbn Fazlan, Türk hükümdar ve reisleri içinde Küçük Yınal ("Yinâl el-Sağîr")'ın, daha önce Müslüman olduğunu fakat kabilesinin "Müslüman olursan bize reislik edemezsin." demesiyle Müslümanlıktan vazgeçtiğini yazar.[6] Hazar hakanı da 737 yılında Müslüman-

---

[1] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 29.

[2] Sümer, Prof. Dr. Faruk, Oğuzlar, s. 27.

[3] Togan, a.g.e., s. 59.

[4] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, a.g.e., s. 102-103.

[5] Pristak, O., Kara-Hanlılar, İslâm Ansiklopedisi, C. 6, s. 253.

[6] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, a.g.e., s. 39.

lığı kabul ettikten hemen sonra Museviliğe girmişti. Rusların, ülkelerini tahrib etmeleri üzerine Hazarlar, Harezmşahlardan yardım isterler ve o sırada (965) tekrar Müslümanlığı kabul ederler.[1] Esasen, Hazar ülkelerinde İslâmiyet'in yayılması, 920 yılında, Araplarla teması bulunmayan İdil Bulgarları'nın hükümdar ailesinin Müslüman olmasıyla başlar.[2]

Burada dikkati çeken bir konu da, Araplar arasına esir-köle ve asker olarak alınıp İslâmiyeti kabul edn Türklerin dışında, Arapların egemenliği altındaki bölgelerin Türkleri arasında Müslümanlaşmanın pek görülmemesidir. Araplar dönemi, Türkler arasında az da olsa İslâma girişler daha çok Arap hakimiyet alanı dışında kalan Türkler arasında görülmeye başlar ki, İdil Bulgarları bunun önemli bir örneği sayılır.

Bölgedeki Türkler arasında, yukarıda örneklediğimiz gibi münferit Müslümanlaşmalar görülüyorsa da bu, ekonomik ve siyasi nedenlerle meydana geliyordu. Bunun dışında, bölge Türklerine göre İslâm, bölgeyi kasıp kavuran Araplarda yaşandığı kadardı. Yani, Arap baskısı, İslâm dininin asıl içeriğinin kavranmasını ve kabulünü engelleyen sebeplerin başında geliyordu. Bölge dışındaki Türklerin İslâmı tanıma ve algılamaları daha farklıydı. Togan'ın ifadesiyle, "Türkistan'ın Arap idaresi altına girmeyen kısımlarında Aral ve Hazar şimali bozkırlarda hür yaşayan, kısmen Buddizm, Manihaizm, Hristiyanlık ve Musevîlik etkilerine maruz kalan Türkler, Mâverâünnehir'de 920 senelerine kadar geçen iki asır zarfında Müslümanlarla müteaddit defalar temasta bulunup İslâmiyet'in ve medeniyetinin meziyet ve nakîselerini uzun zamanlar hür bir surette ve etraflıca incelemek fırsatına malik olmuşlar"[3] ve ancak X. yüzyılın ikinci yarısında, kendi istekleriyle İslâmîyet'e girme süreçleri başlar.

Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız haklı olarak (biraz da ihtiyatlı), Ortaasya'da Araplarla süren uzun savaşlar yüzünden İslâmiyet'in Türkler arasında "fazla rağbet görmediği"ni önemle vurgular.[4]

---

[1] Togan, a.g.e., s. 436.

[2] Togan, a.g.e., s. 58.

[3] Togan, a.g.e., s. 78.

[4] Akpınar, Turgut, Türk Tarihinde İslâmiyet, s. 37-38.

X. yüzyılda Türklerde kitlesel İslâmlaşma, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Arap egemenliği dışmdaki bölgelerde görülür. Bu yüzyılda ilk kitlevî İslalaşma bilhassa Sırderya (Seyhun) ve Zerefşan havzalarında, Oğuzlar, Karluklar ve "Tukhsi" kabileleri arasında başlar. Karahanlıların ardından Hazar Denizi ile Aral gölü arasmda yaşayan -Hazar Hakanlığı'na bağlı- Oğuzlar, Çu nehrindeki "Balasagun ve (İdil havzasındaki) Bulgar şehirleri arasında" yani şimdiki Kazakistan ve Başkırdistan'daki Türk kabilelerinin Müslüman olduğu kaydedilir.[1]

İbn Fazlan, meşhur seyahatinde, Arapların ulaşamadığı İdil-Ural bölgesinde kendiliğinden Müslüman olan Türklere rastlar ve şöyle anlatır: "Bulgarlar arasında beşbin kadın ve erkekten müteşekkil Barancer diye tanınan büyük bir âile gördük. Hepsi de Müslüman olmuşlar ve namaz kılacak ahşap bir cami yapmışlardı. Fakat Kur'ân okumasını bilmiyorlardı. İçlerinden bir kısmına namaz kılacak kadar Kur'ân öğrettim."[2]

Balasagun'un batısındaki Ordu şehrinde oturan Türkmen meliki de İslâmîyeti kabul eder ve İsficab beylerine vergi vermeye başlar. Makdisi'ni verdiği bilgilere dayanarak, Türklerin kitle halinde İslâmîyet'e geçmeye başlamalarını, X. yüzyılın birinci yarasında başladığı da kabul görmektedir.[3]

Bu olayın tarihini 1043 olarak gösteren Pritsak, İslâmîyet'e geçen Türklerin, Bulgar (İdil-Ural) memleketi ile Balasagun arasında 10.000 çadırlık,[4] konar-göçer Türkler olduğunu yazar.[5] Pritsak, ay-

---

[1] Togan. a. g.e., s. 76.

[2] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, a.g.e., s. 61.

[3] Gündüz, Dr. Tufan, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, "Bozulus Türkmenleri 1540-1640", Bilge Yayınları, Ankara 1997, s. 17.Sümer, Prof. Dr. Faruk, Oğuzlar, s. 50.

[4] Anılan olayı, İbnü'l-Esir, H. 435 - (M. 1043) tarihindeki olayları anlatırken, "Mâverâünnehr'deki Türklere Dair Haberler" başlığıyla şöyle nakleder: "Balasagun ve Kâşgar taraflarında İslâm ülkelerine girip yapmacılık yapan ve olay çıkaran gayr-ı müslim Türkler den on bin çadır halkı bu yılın safer ayında (eylül-1043. Müslüman oldu ve Kurban Bayramı'nda da yirmi bin baş koyunu kurban kestiler, böylece Allah Müslümanları onların şerrinden kurtardı." (C. 9, s. 396.); İbn Kesîr de aynı şekilde verir (C. 12, s. 143.)

[5] Pritsak, O., Kara-Hanlılar Mad., İslâm Ansiklopedisi, c. 8, s. 260.

nı tarihte Tibet taraflarından gelen kalabalık bir Türk kavminin, İslâmîyet'e girmeyi reddettiklerine işaretle, Karahanlılar devleti dâhilinde Müslüman olmayanların da yaşayabildiğine işaretle, Karahanh Türklerindeki dini hoşgörüyü de ifade eder. [1]

Karahanlıların hangi tarihte ve ne şekilde Müslüman olduklarına dair elde somut bilgiler bulunmamaktadır. Genellikle eski ve yeni tarihçiler bu konuda verdikleri bilgiler, XI. yüzyılda yazılan "Kaşgar Tarihi"nden naklen Cemal Karşî ve İbnü'l Esir'in verdiği rivayete dayanmaktadır.

Bu anlatıma göre, İslâmı ilk kabul eden Karahanlı hanı, Müslümanlık adı Abdulkerim olan Satuk Buğra Han'dır. Türklerin kitlevî bir halde Müslümanlığı kabulü, 200 bin çadır[2] olarak 960 (?) yılında kabul edilmektedir ki, bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülür.

Barthold konuyu şöyle ele alır:

"İdil Bulgarları'nın İslâmîyeti kabul etmelerinden sonra, Türkler arasında İslâm dininin yayılmasının başarılarını gösterecek ikinci olay, 960 yılında, yâni Bulgar'a giden sefaretin Bağdat'a dönüşünden (920) yaklaşık olarak kırk yıl sonra, ikiyüz bin ev kadar Türk'ün İslâmîyeti kabul etmesidir. Ne yazık ki bu olay hakkındaki haber yalnız Bağdat'ta yazılan bir tarihte var olup, Samanoğulları memleketinde yazılan eserlerde veya Arap coğrafya eserlerinde böyle bir şey yoktur. (...) Yalnız çok sonraları Orta-Asya efsanevî eserlerinde (bunlardan en eskisi XI. Yüzyıla ait bir eserden faydalanılmakla beraber XIV. yüzyılın başlarında yazılmış bir eserdir) adı geçen yıllarda İslâmîyeti kabul eden kavmin hanı Satuk Buğra Han Abdülkerim ki, sonradan yine X. yüzyılın sonunda Samanoğulları devletini yıkarak Mâverâünnehir'de ilk Türk-Müslüman devletini kuran sülâlenin üyesi olduğu hikâye olunuyor. Bu eserle-

---

[1] Pritsak, O., a.g.m., s. 260.

[2] Bu olayı İbnü'l-Esir, h. 346 yılı olaylarında, "Bu yılda Türklerden iki yüz bin oba İslâm dinine girdi" şeklinde geçer; İbn Kesîr C. 11, s. 404'de de, "Bu senede [H. 349; m. 960] 200.000 kadar Türk Müslüman lığı kabul etti ve bunlara "Türkiman" (Türk + iman) denildi. Sonra bu bileşik kelime hafifletilerek "Türkman" şeklinde telaffuz edildi." diye kaydeder. - İbnü'l-Esir C. 8, s. 460.

rin anlattığı en eski rivayette de Buğra Han ve onun İslâmîyeti kabul etmesi hakkındaki rivayet pek açık bir şekilde efsanevî olup şimdi Orta-Asya'da pek meşhur olan "Tezkire-i Buğra Han" kitaplarının çeşitli rivayetlerinde efsane unsuru daha çok fazladır."[1]

Osmanlı Tarihçisi Mehmed Neşrî, Türklerin İslâma girişlerini H. 300 (M. 912) tarihinde göstererek şöyle anlatır:

"Abbâsî Devleti zamanında, Dağ Han oğlu Salur'un saltanatını müteakip, Türk neslinden Çanak Han dedikleri bir kişi hükümdar oldu. O, Kara Han lakabını aldı. Türk hükümdarlarından ilk İslâm dinine girip, mümin olan budur. Hicret'in 300'ünde (M. 912-913) Türklerden 2000 [Tercüme veya baskı hatası olabilir.(200 bin olmalı) N.Ç.] kişi çadırları ile İslâm dinine girip, mümin oldular. Bundan dolayı onlara Türk-i imân denildi; telâffuzda hafifletip, Türkmen dediler. Türkmen adı o vakitten beri kondu."[2]

Emel Esin, Karahanlıların (Hakani Türk) İslâmı kabulünün 926'da Kaşgar'da olduğunu söyler (Satuk Buğra'nın çocukluk çağında).[3]

Togan da aynı konuyu değerlendirirken. "İslâmîyet; Karaküçi Hoca oğulları arasında 921 senesinde Arap elçileri geldiği günden itibaren taraftar kazanmış, fakat ancak yüzyıl süren bir 'tedricî ihtida' devrinden sonra, Selçük'ün torunu Tuğrul Beğ Muhammed zamanında, Oğuzların umumî dini olabilmiştir."[4] demektedir.

Omelyan Pritsak da Karahanlıların Müslüman oluşlarını iki şahsın etkisiyle izah eder. Karahanlı Oğulçak (Kadır Han) Han'ın Samaniler'e yenilip Kaşgar'a çekilmesinin ardından, Samaniler arasında meydana gelen isyanlar sırasında, Kaşgar civarındaki Artuç'ta Karahanlılara sığınan bir asi "Samani şehzadesinin veya İslâm sûfî vaizler"in etkisiyle Satuk Buğra'nın ve ülkenin batı kısım-

---

[1] Barthold, V.V., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1975, s. 96. 97.

[2] Memed Neşrî, Neşrî Tarihi, C. I, Haz.: Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen, Kültür ve Turizm Bakanhğı Yay., Ankara 1983, C. I, s. 16.

[3] Esin, Emel, İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş, s. 163.

[4] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, S. 186.

larının İslâmîyeti kabul ettiğini söyler.[1] Pritsak, Satuk Buğranın ölümünü 959 olarak gösterir ve Satuk Buğra'nın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Musa (Türkçe ismi Baytaş) zamanmda (960), İslâm-sûfî vaizi Kalamati'nin yardımıyla bütün devletin İslâmlaştığını yazar.[2] Faruk Sümer, bu Türklerin, Yağma, Çiğil Karluk ve Tuhsi'ler olduğunu belirtir.[3]

Abû'l Farac, Türklerin ilk kitlevî İslâma, 960 yılında 200 bin çadır olarak geçtiklerini yazar.[4]

Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu da, Satuk Buğra Han'ın İslâmîyeti kabulünü 950 yılı olarak gösterir.[5]

KARAHANLILARIN İSLÂMA GİRİŞİNİ ETKİLEYEN SEBEPLER

Karahanlıların Müslüman olmalarını etkileyen sebeplerin en başında, Arap yönetimine muhalif, İslâmî anlayışta onlardan farklanan sûfî dervişlerin Türkler arasındaki tebliğlerinin etkisi gelir. Sûfîlik cereyanı mensupları, tarih boyu, genellikle halifeliğin muhalifleri ve Ehlibeyt taraftarları olmuşlardır.

Muaviye zamanı ve özellikle Kerbela olayı sonrasında büyük baskılar altına alınan Ehlibeyt ve taraftarları arasından birçokları, Arabistan ve çevresinde barınma imkanı bulamayınca, Arap kaynaklarında, "sığınacak kurtuluş yeri, emin yurtlar" olarak tanımlanan Türk yurtlarına doğru göç ederler. Arap hakimiyetinin çöktüğü X. Yüzyıldan itibaren, Türkistan'ın birçok bölgesi yoğun olarak sûfî dervişlerin, İslâmı tebliğ faaliyetlerine sahne olur. Sûfî dervişlerin İslâmı yorumu, 300 yıla yakın bir süre, Türkistan ve çevresini

---

[1] Pritsak, O., Kara-Hanlılar Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 8, s. 253.

[2] Pritsak, O., a.g.m., s. 253.

[3] Sümer, Prof. Dr. Faruk, Oğuzlar, s. 50-51.

[4] Gregory, Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C. 1. s. 261.

[5] Caferoğlu, Prof. Dr. Ahmet, Karahanlı Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 1996, s. XIII.

tahrip eden Arap yönetiminin İslâm anlayışından farklı, fakat Kur'an ruhuna uygun, İslâmın mistik bir yorumuydu. Barthold, Araplar zamanı Türk yurtlarında İslâmın yayılmasında başarı elde edilememesini, İslâmın "İslâm [Arap] fakihler tarafından ortaya konan şekli, Araplar da dahil göçebeler tarafından ihtiyaçlarına cevap vermeyen bir din sayılırdı."[1] diyerek vurgular.

Barthold bir başka eserinde konu hakkında yapılan bazı değerlendirmelere karşı çıkarak şunları yazar:

"'Türkler arasında İslâmiyet'in kabul ve yayılmasına başlıca Türklerin askerî bir kavim olması sebep olmuştur. Türkler yeni dinin cihad ülkülerinin tesiriyle ve harpte şehid olanlara cennette vadedilen mes'ud hayat tesiriyle kabul ediyorlardı' tarzındaki görüşleri kuvvetlendirecek hiçbir kanıt yok gibidir. İslâm âleminin ister içinde ister dışında ferdi İslâm misyonerliğinin ortaya çıkışı İslâm tasavvufunun ortaya çıkışıyla ilgilidir. Meşhur sûfîlerin hal tercümelerinde çoğunlukla o kişilerin pek çok kâfiri İslâm dinine kattıkları hikaye ediliyor: sûfîler İslâmîyeti yaymak amacıyla bozkırlardaki Türklere de gidiyorlar. Ve son devirlere kadar her vakit bunların propagandası medreselerde İslâm ilimlerini öğrenen fakihlere nisbeten daha başarılı oluyordu. Dervişler bozkırlara gidip islâmiyet! telkin ederken cihad'ın fazileti veya cennetin mes'ud hayatını tarif ve anlatmaktan daha çok insanın günahlarını ve o günahlar neticesinde görülecek cehennem azaplarını söylüyorlardı. Orta-Asya ve Orta-Afrika'da seyahat eden Avrupa seyyahları (biri diğerinden tamamen ayrı oldukları halde) islâmiyetin adı geçen ülkelerde yayılmasına başlıca cehennem hakkındaki hikâyelerin sebep olduğu intihalarını almışlardır. Lâkin bu hikâyeler konusunda islâmiyet Türkler'e yeni bir şey getirmemiştir; çünkü ayni hikâyeleri Türkler'e Buda, Mani ve Hrlstiyanhğın temsilcileri de söylüyorlardı. Halbuki islâm propagandası Türkler'-İn islâmiyetten önce adı geçen üç dinin birini kabul etmiş oldukları yerlerde de başarılı olmuştur.

"İslâmiyetin diğerlerine göre üstünlüğü her halde islâm âleminin maddî medeniyette olduğu gibi manevî medeniyet konusunda

---

[1] Barthold, Türkistan, s. 274.

da o zamanki insanlığın medenî ülkelerinin hepsinden üstün olmasından ibaret idi. Göçebe kavimler her vakit medenî ülkelerin mahsullerine ve özellikle elbise ve diğer eşyasına muhtaç idiler."[1]

Arapların Türkistan'dan çekilmesinden sonra, Türklerin kitleler halinde, İslâmı kolaylıkla kabul etmelerinin arkasında, esasen Ehlibeyt'in İslâm anlayışının temsilcileri sûfî dervişler vardı.[2]

Faruk Sümer de, Türklerin Müslüman oluşlarında, Müslümanlarla ticari ilişkilerinin yanında, Müslüman derviş ve şeyhlerinin, Türkler arasında yaptıkları propagandaların da önemine işaret eder.[3]

Araplar, Türkistan'da, İslâmın prensipleriyle ilgili olumlu örnekler verememişler, üstelik adil de olmadıkları için, İslamın yayılmasında başarılı da olamamışlardır. Bu tecrübeler, birçok araştırmacı gibi, Neclâ Pekolcay'ın da, "Onların [Türklerin] kabûl ettikleri dinler olan Şamanizm, Manihaizm, Buddhizm ve başkaları, en nihâyet İslâm dîninde fazlası ile yöneldikleri konu, adâlet prensibi olmuştur. Bu da, karakterlerine en uygunuydu."[4] şeklinde ifade edilmiştir.

Türklerin İslâmîyeti anlamalarında ve Müslüman oluşlarında, sufî İslâm anlayışının önemli şahsiyetlerinden, ünlü mutasavvuf Hallac-ı Mansur'un Türkistan'da, Türkler arasındaki faaliyetlerinin etkisi başta gelir. Maalesef, ülkemizde, Hallac-ı Mansur'un, Türkistan'daki faaliyetleri, araştırmacı ve yazarlar tarafından hiç ele alınmaz ve bazı kesimlerde de halen "sapık düşünceli" biri olarak anlatılır.

Massignon, asıl adı Abu'l-Mugis al-Hüseyn b. Mansur al-Beyzavî olan Hallac-ı Mansur'u (857-922) şöyle tanımlar:

"... tasavvufa dâir eserler müellifi olup, Türklerin İslâm dinini kabûllerinde te'siri görülen dinî ve içtimâî bir hareketin başıdır (Farsça'da olduğu gibi, Türkçe'de de Mansur adı ile mârûftur)."[5]

---

[1] Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 93-94..

[2] Türer, Osman, a.g.m., s. 174. 175.

[3] Sümer, Prof. Dr. Faruk, Oğuzlar, s, 52.

[4] Pekolcay, A. Neclâ, Karahanlılar Dönemi Türk Edebiyatında Türklük ve Müslümanlıkla İlgili Unsurlar, Uluslar arası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi yay. Ankara 1997s. 254.

[5] Massignon, Louis, Hallâc, Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 5/1, s. 167.168.

Hallac, asker kılığına girerek, Samanî ordusunun üst kademelerindeki Türklerin de büyük desteği ile "gönüllü bir mücahit" gibi, Türk yurtlarına gider ve Türklerin Müslüman olmaları için büyük faaliyet gösterir. Türkleri Müslüman yapmak için, Keşmir'den Maçin'e, Hoten ve Turfan'a kadar geniş bir coğrafyayı dolaşır. Hallac, bu uğraşında, birçok devlet memurundan, Hüseyin b. Hamdan gibi ordu komutanlarından, Şafiî kadısı İbn Süreyc ve hükümete karşı çıkan Hambeli isyanının tertipçisi ve başı İbn al-Mu'tazz (908) gibi başka mezhep ileri gelenlerinden destek alır. Bunun yanında, Zahirîye kadısı İbn Davud'un, Şiî fırkalarından Nevbaht hizbinin ve Mûtezile kelam alimi Abu Ali Cubba'nın Mansur'a şiddetli düşmanlıkları,[1] bugünkü anlayış açısından değerlendirildiğinde, İslâm dinindeki ayrılıkların inanç farklılıklarından doğmadığına örnek olması açısından hayli önemli bir konudur.

Türkiye tarihinde, Türk ahali ile devlet idaresi arasında meydana gelen ve 'Türkmen Ayaklanmaları' diye de anılan olaylar, hep, Alevî Sünnî çatışmaları olarak gösterilmiş ve bu yanlış görüş halen de sürdürülmektedir. İleriki bölümlerde bu konu etraflıca ele alınmaktadır.

Türkler arasında, Karahanlılardaki gibi, önceki zamanlarda da görülen çok küçük toplulukların İslâmiyeti seçmesinde, Emevî-Abbasi, yani siyasi Arap hakimiyetinin İslâm anlayışından farklı olan, muhalefetin, yani Şi'a'nın (12 imamcı) İslâm anlayışı daha kolay kabul görüyordu.

Horasan'da, Emevî hakimiyetine karşı başlayan isyanlardan birinde, Cüzcân'ın[2] merkezi Şıbırgan"da, Emevîlerle yapılan bir muharebede (743) ölen Ali evladından, isyancıların lideri ve İmam Zeyd'in oğlu Yahya'nın Şıbırgan'daki mezarı, henüz Müslüman olmamış Türkler tarafından da ziyaret edilen kutsal ziyaretgahtı.[3]

---

[1] Massignon, Louis, a.g.m., s.168.

[2] Cüzcân bugünkü Afganitan'ın, Türklerin yaşadığı kuzey bölgesidir. Bu bölgede yaşayan Türkler burayı şimdi "Güney Türkistan" olarak ifade ederler. Bölgenin merkezi şehri olan Şıbırgan, bir Türk şehri olup, Afganistan'daki muhalif guruplardan, Türklerin kurduğu Cumbuş teşkilatlarının lideri Özbek general Abdu-Raşit Dostum'un da merkezi karargahıdır (Aralık-2000).

[3] Hartman, R., Cürcân mad., İslâm. Ans., C. 3, s. 230.

VIII. yüzyılın sonlarında, altıncı imam Cafer Sadık'ın oğlu Muhammed,[1] halife Me'mun'un dönemi Hicazda başkaldırmış, yakalanarak, Merv'de bulunan Me'mun'un yanına gönderilmişti. Aynı devirde, Horasan ve Türkistan'ın güney kısımlarında, Ali evladına karşı muhabbet yayılmaya başlar. Muhammed b. Cafer al-Sadık'ın Cürcân'da[2] bulunan mezarı da, Türkler tarafından ziyaret edilen kutsal bir yer haline gelmiştir.[3]

Emel Esin, daha IX. yüzyılın hemen başlarında (805-808) Rafi b. Al-Laiş'in, Semerkand'da teşkilatlandırdığı Şiî mezhebinin (Zeydiye olmalıdır. Çünkü, 12 İmamcılık henüz teşekkül etmemişti.), Taşkent Türkleri, Karluklar, Dokuz Oğuzlar arasında kabul görmüş olduğunu yazar.[4] Tirmiz Seyitleri'nin tuttukları şecerelerine göre, 849 yılında (Samanîler'in Horasan hakimiyeti devri) Semerkand'a gelen Seyyid Hasan b. Emir Hüseyin adlı, Ali ahfâdından birinin, aynı yıl, (bugünkü Özbekistan Cumhuriyeti'nin güney sınırında, Amuderya kıyısında bulunan Türk şehri) Tirmiz'e yerleşerek, inançlarına müsait buldukları bu şehirde, meşhur "Tirmiz Seyyidleri" sülalesini kurmuşlardı.[5]

X. yüzyıl başlarında Fatımi hilafetinin ortaya çıkmasıyla, Horasan ve Maveraünnehir'deki Ehlibeyt evlatlarının faaliyetleri oldukça artar. Samanî emiri Nasır (914-943) dönemi Maveraünnehr'de önemli Şiî hareketleri başlar.

Fatimiler bu bölgeye el attıkları sırada, Ehlibeyt nesli büyük bir nüfuza sahipti. VIII. İmam Rıza'nın Halife Me'mun tarafından saygı gösterilip varis tayin edilmesinde de bu nüfuzun etkisi olsa gerek. "Abdullah b. Tahir" zamanında Nişapur'da Ehlibeyt'ten Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmet adına hutbe okunur. Onun torunu Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Yahya'ya, I. Nasır 'ın hakimiyeti

---

[1] Güzel yüzlü olduğundan, "Dibâc-İpek kumaş" lakabı verilmişti. Yiğit, dindar ve ahlaklı bir kişiliği vardı. Gölpınarlı, a.g.e., s. 431.

[2] Farsça "Gurgan" denilen bu yer Hazar denizinin güney-Doğu kısmında yeralır.

[3] Hartman, R., Cürcân mad., İslâm. Ans., C. 3, s. 245.

[4] Esin, Emel, İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş, s. 154.

[5] Esin, Emel, Tirmiz Mad, İslâm Ans., C. 12/I, s. 385.

(914-943) döneminde, Nişapur'da halk halife olarak biat ederler. Nasır, onu Buhara'ya davet ederek hilat giydirir ve maaş bağlar. Barthold, O'na kadar Ehlibeyt neslinden hiç kimseye devlet hazinesinden maaş bağlanmadığını yazar.[1] Bu sırada Nasır ve komutanlarından Hüseyin b. Ali Mervezî de Şiî olur. O'nun ölümüyle, halefi Muhammed b. Ahmed Nahşebî (yahut Nesefî), O'nun vasiyetine uyarak Maveraünnehir'de faaliyetlerini hızlandırır ve devlet erkânından bazılarını Şiîliğe katar. Nahşebî'nin etkisiyle Şiî olan devlet erkânından şu şahsiyetler kaydedilir: Baş-hacip Aytaş, özel katip (debîr-i has) Ebû Bekr b. Ebû Eş'as, ârız Ebû Mansur Çaganî, Buhara reisi, maliye nazırı, İlâk hükümdarı Hüseyin Melik.[2]

Bu devirlerde, Maveraünnehir'de görülen bu Şiîlik, henüz mezhebî açıdan tam ayrışarak şekillenmiş değildir. O devirde Şiîlik, Ehlibeyt nesline muhabbet ve bağlılık, Emevî ve Abbasilerin halifeliğine, İslâmî kurallara uymayan icraatlarına muhalefet ve adil olmayan baskılarına başkaldırı tavrıyla tanımıyordu. Esas belirgin vasfı, Ehlibeyt nesline karşı yürütülen zulüm ve katliamları yapanlara düşmanlıktı ki, bu, Şiîliğin Zeydiye kolunun siyasi tavrıydı.

Emevî-Abbasi Arap hakimiyetinde büyük zarar gören Türklerin yurtlarında, İslâm tebliğcileri ve halifelik muhalifi dervişler, rahat dolaşıp etkili olabiliyorlardı. Bu sebepten, Türkler arasında, İslâmî inançlardan daha çok Hz. Ali evlatlarına ilgi ve muhabbet yayılmıştı.

Karahanlıların Maveraünnehir'e yayıldıkları zamanlarda durum böyleydi. İlk İslâma giren Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han döneminde, Türklerde başlayan Müslümanlık, anılan anlayış doğrultusunda gerçekleşiyordu. "Anadolu Alevîliği"nin ilk temelleri de, bu tarzda, Türklerin ilk Müslümanlık algılamasıyla şekilleniyordu.

Gezginci Arap şairi Ebû Dülef h. 331 (941-942) yılında, Samanî sarayına gelen Çin elçilik heyetinin dönüşünde, onlarla beraber Çin'e giderken Oğuzların, Karlukların, Karahanlıların, Tokuz Oğuzların (Uygurlar) ve Hıtayların memleketinden geçer. Satuk

---

[1] Barthold, Türkistan, s. 261.

[2] Barthold, a.g.e., s. 261.

Buğra Han devrine rastlayan bu seyahatinde, Buğraç diye isimlendirdiği Karahanlılar arasında bulunur ve –önemli belgelerden olan– eserinde onlardan şöyle bahseder:

"Çiğillerden sonra Buğraç kabilesinin [Karahanlılar] ülkesine vardık. Bu kabile mensuplarının sakalları tıraş edilmiş olup bıyıkları bulunur [günümüz Alevî tipi. N.Ç.]. Bunların kudretli hükümdarları vardır. Bu hükümdarların Alevî olduğunu ve Yahyâ b. Zeyd'in[1] neslinden geldiğini söylerler. Onların yanında tezhipli bir mushaf vardır. Bu mushafın üzerinde Zeyd[2] için yazılan mersiyerden [ağıt] bazı beyitler bulunur. Buğraçlar bu mushafa ibâdet ederler. Onlara göre, Zeyd, Arapların hükümdarı, Alî b. Ebû Tâlib ise ilâhıdır. Başlarına ancak bu Alevînin sülâlesinden gelen birini tâyin ederler. Bu kabile mensupları göğe baktıkları zaman ağızlarını açarlar, gözleri dışarı fırlar. 'Arapların hükümdarı oradan iner, oraya çıkar' derler. Zeyd sülâlesinden gelen hükümdarlar, kendilerine has alâmet olarak, sakallıdırlar."[3]

Karahanlıların İslâm anlayışı hakkında belgelerin bize verdiği mesaj açıkken, değişik dayanaksız görüşler de ileri sürülmüştür. Ebû Dülef metnini tercümeyle aktaran Ramazan Şeşen, kendilerinden aktardığımız metnin açıklama kısmında düştüğü notta, "Bu zamanda Karahanlılar Müslüman idiler. Fakat, zannedildiği gibi Alevi değil Sünnî ve Hanefî idiler. Ebû Dülef onların Ali b. Ebû Tâlib neslinden geldiğini söylüyor. Aynı konuya Satuk Buğra-hân destanında da temas edilir. Fakat, bu iddianın gerçekle alâkası yoktur."[4] derken, fikrini doğrulayacak, "alâkası olan gerçekler"den söz etmediği gibi, kaynak da göstermez.

---

[1] Yahyâ b. Zeyd, babasıyla birlikte Emevilere karşı isyan etmiş, 122 (740 m.) yılında babasının Kûfe'de şehid edilmesi üzerine Horasan'a kaçmıştır. Orada Emevilere karşı mücadeleler esnasında 125 (743 m.)'de Cûzecân'da öldürülmüştür. Bkz. Prof. Dr. Ramazan Şeşen, İbn Fazlan Seyahatnamesi, (Ebû Dülef metni), s. 89.

[2] Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib, Şîa'nın Zeydiyye kolunun kurucusudur. Emevilere isyan etmiş, hicrî 122 (740) yılında Emeviler'in Irak valisi tarafından Kûfe'de öldürülmüştür. Zeydiye, bugün Yemen'in resmi mezhebidir. Bkz. Prof. Dr. Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 89.

[3] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, a.g.e., s. 89.

[4] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, a.g.e., s. 89.

Türk gelenek, görenek ve kültürü ile ve İslâmî motiflerle bezenmiş, "Satuk Buğra Han Destanı" (veya destanları) diye adlandırılan menkıbelerde, Buğra Han ve Karahanlı Türklerin İslâmî anlayışı hakkında bize aydınlatıcı bilgiler verilir.

Bu menkıbelerin en eskisi ve önemlisi, Abdü'l- Gafir'in Kâşgar tarihi ile ilgili eserinden naklederek, 1282 yılında Kaşgar'da yazdığı "Mülhakatu's-surah"ında, Cemal Karşi'nin naklettiğidir.

Prof. Dr. Osman Turan'ın, Selçuklular ve İslâmîyet adlı eserinde izahlarla yayınlanan Satuk Buğra Han Destanı'ndan, başlangıçta yer alan, konumuzla ilgili bölümü aşağıya aktardık.

SATUK BUĞRA HAN DESTANI

"Allahın resûlü Muhammed, kanatlı Burak'a binmiş olduğu gece, göklerde şanlı peygamber sîmaları arasında hiç tanımadığı bir şahsiyet gördü. Peygamber, Cebrail'e bunun hangi peygamber olduğunu sordu ve melek ona: 'Bu peygamber değil, siz rıhlet ettikten 333 yıl sonra fanî dünyaya inecek ve Türkistan'ı dininizin çevresi içine sokacak olan Satuk Buğra Han'ın ruhu olduğu' cevabını verdi. Muhammed sonsuz bir sevinç duydu ve yere indi; her gün dininin müstakbel propagandacısı için dua etti. Türklerin yurdunda İslâmîyet ışığını parlatacak olanın ruhunu gözleri ile görmek için, Eshap talepte bulundular. Peygamber onların niyazlarını kabûl ederek dua etti, ve hemen başlarında Türk tulgası olan silâhlarını giyinmiş kırk atlı birlikte selâm vererek yaklaştı. Onlar, Bugra Han ve arkadaşlarının ruhları idi. Onlar arasında doğru yolda Türk sultanına rehber olmak için Allahın işaret ettiği Abu-Nâsr Sâmânî de bulunuyordu. Allahın emri ile muayyen zaman gelince Hoca Abû-Nâsır Sâmânî dünyaya geldi. (...) Bir gece düşünde peygamberin ona: 'Kalk, Türkistan yolunu tut, orada tekin (prens) Satuk Bugra Han İslâm olmak için yalnız seni bekliyor' dediğini görüyor. Abû-Nâsır sevinmiş olarak, derhal oğlu ve üç yüz kişilik bir kervanla yola koyuluyor.

"O zaman Kâşgar Sultanı'nın oğlu Satuk Bugra Han on iki yaşına erişmişti. Doğuş günü, şayanı hayret hâdiselerle nazarı dikka-

ti celbetmişti. Yer deprendi ve dağ yamaçlarındaki kaynaklar kayboldular; kış olduğu halde bahçe ve çayırlar çiçeklerle örtüldü. Büyüye başvuran kâhinler, bu çocuğun büyüyünce Muhammed dinini kabul edeceğini anladılar. Onu öldürmek istediler; fakat annesi, onu Müslüman olacağı zaman öldürmek icabettiğini söyleyerek, buna karşı geldi.

"Onu iki yıl sonra genç prens kırk arkadaşıyla birlikte ava çıktı. Bir tavşan kaldırıp o kadar bir şiddetle arkasından koştu ki arkadaşlarını gözden kaybetti. O zaman tavşan durdu; bir ihtiyar şeklini alarak prense: 'attan in, sana diyecek iki sözüm var!' dedi. Bu adamı hiç görmeyen ve nereden çıktığını bilmeyen prens şaşkın olarak attan indi ve ihtiyarın önüne oturdu: 'oğlum, dedi; yolunu şaşıranları niçin takip ediyorsun? Eğer siz Allahın iyi insanları seçerek çizdiği yola girerseniz bu ve öteki dünyada bahtiyar olursunuz. Ben size, sizi cehennemin ateşlerinden kurtarmak için geldim'; günahkâr ve imansızlara yapılacak olan işkencelerin öyle müthiş bir resmini gösterdi, ki prens korktu ve ona, bu dinin hakikatlerini öğretmesini rica etti. Fakat ihtiyar ona 'Allahın bunları öğretmekle mükellef kıldığı kimseyi hemen göreceksin!' diyerek kayboldu. Bu esrarengiz adamın bir melek olduğunu kimse iddia edemez; fakat bunun daima yaşayan, görünmez âlemin adamı, İskender'in veziri Hızır'ın kendisi olduğu aşikârdır. Birkaç gün sonra Satuk Bugra Han, Endican'dan gelen Abû-Nasr Sâmânî'ye rast geldi; bu adamın, Hızır'ın ona gelişini haber verdiği kimse olduğunu anladı; itaatli bir kalble talimatını aldı.[1]

"Kâşgar hükümdarı ve beş yıl önce Satuk'un annesini almış olan amcası Harûn Buğra Han, yeğeninin dinden döndüğünü bildiğinden onu babalarının dinine çevirmek istediği ve ona bir put mabedinin inşasına, ölüm cezası altında iştirâk etmeyi emretti. Niyeti istikametinin sırlarını haber veren Abû Nâsr'ın irşadı dolayısıyla,

---

[1] İbnü'l-Esir, Satuk Buğra Han'ı, Satuk Kara Han diye kaydederek Müslüman olmasının sebebini şöyle kaydeder: "Satuk Kara Hakan bir gece rüyasında gökten bir insan indiğini gördü. Bu kişi kendisine Türkçe olarak: "Müslüman ol ki, dünya ve âhirette selâmet bulasın." dedi, o da uykuda iken Müslüman oldu. Sabah olunca da Müslüman olduğunu ilân etti." İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 11, s. 81.

Satuk memnun oldu ve netice olarak bir camiin yapılmasını düşünerek tuğlasını put mabedinden getirdi. Ertesi gece rüyasında Harûn'u öldürmeye hazır bir vaziyette yakaladı. Fakat tereddüt etti ve İslâm olmasını ihtar ederek onu uykudan uyandırdı. Harûn reddetti. Satuk'un duası üzerine toprak yarıya kadar açıldı ve Harûn dizlerine kadar yere gömüldü. İkinci defa da reddetti ve boğazına kadar toprağa gömüldü. Üçüncü defa yere battı. Satuk, fecirde hükümdar idi ve İslâmîyet onunla beraber hüküm sürdü. Yeni hükümdar kâfirler için korkunç bir düşman oldu. Muharebede ağzından ateş çıkarak kâfirleri parçalıyor ve kılıcını onlar üzerine çektiği vakit kırk adım uzanıyor idi.[1] Doksan altı yaşına vardığı zaman kılıcının dehşeti, Belh'in önünden geçen Amuderya boylarına, cenupta Kış Kezek'e, şimalda Karakorum'a kadar, kâfirleri İslâm dinine çevirdi. Bir yıl Çin tarafında harp etmek için ata bindi. Allahın inayetiyle İslâmîyeti Turfan'a kadar yaydı. Fakat hasta düşmüş olduğundan artık daha uzağa gidemedi.. Hastalığı esnasında yukarıdan aldığı bir emirle Kaşgar'a döndü. Kaşgar'a girer girmez bu hastalığından 429 (1048) yılında öldü ve Artuc'da[2] Meşhed denilen yere gömüldü.

"Satuk Bugra Han'ın, Hasan, İsen, Hüseyin ve Yusuf Kadir Han adında dört oğlu ve dört kızı vardı. Büyük kızı Nesibe Türkân, Hik Mâdhî ile evlendi, ki bundan yalnız bir kızı dünyaya geldi. İkinci kızı Âlâ Nur, bir gece İsâ'nın annesi Meryem gibi ona ağzından bir damla ışık süzülen Cebrail'in ziyaretini kabul etti. Vakti gelince bir oğul dünyaya getirdi. İstişare ve istihare edilen hakîm ve âlimler, bunun Ali'nin oğlu olduğunu anladılar ve ona Seyit Ali Arslan Han adını verdiler.

"Bir takımları bu masalın hâl ve sebeplerini başka türlü anlatırlar. Derler ki: "Âlâ Nur, bir gün evinin kapısı önünde gözlerini kendine dikip bakan bir arslan gördü. Bu görüş onu dehşete düşürdü,

---

[1] Aynı anlatım, Anadolu'da Hz. Ali menkıbelerinde Hz. Ali'nin kutsal kılıcı Zülfigar'ın vasıfları olarık anlatılır.

[2] Artuç, Kaşgar civarında bir köy.

ter alnından inci taneleri gibi akmağa başladı ve bayıldı.[1] Mûcizevî çocuk yedi yaşına geldiği vakit, Âlâ Nur, Satuk Bugra Han ile evlendilerdi. Bu izdivaçtan Muhammed Arslan, Yusuf Arslan ve Kızıl Arslan adında üç oğlu doğdu. Satuk'un üçüncü kızı Seyît Celâleddin Bağdatî'nin küçük oğlu ile evlendi; bundan Seyît Bahaüddin Şâmî'nin Hoca Muhammed Şerif, Baurcî ve İşan Hoca, Muhammed Şerif adında üç oğlu oldu. Sultan'ın sonuncu kızı Hediye Türkân, Seyît Celâleddin'in büyük oğlu olan Mîr Ziyaeddin ve Mîr Seyît Haşim ve Mîr Seyît Celâl'in babası olan Seyît Alâeddin ile evlendi. Böylece Satuk Bugra Han ailesiyle birleşen bu Celâleddin Bağdadî, Şah Hasan adında bir Alevî'nin oğlu idi. Şah Hasan Şah Hüseyin'in, bu da Muhammed'in sıra ile Abdullah'ın, Fadl'ın, Talib'in ve nihayet Milâdî 818'de ölen sekizinci imam Ali Mûsa Rıza'nın oğlu idi. Celâleddin'in küçük oğlu Bahaeddin, Taşkent seyîtlerinin aslı olmuştur; halbuki büyük oğlu Alâeddin, Cungarların metbutiyetinde Kâşgar'ı idare eden ve Hoca Muhammed Yusuf'un oğlu olan bizim müellif zamanında Hoca Hidayet-ullah[2] tarafından temsil edilen Kâşgar Seyîtlerinin ecdadıdır."[3]

Destanda verilen iki ayrı anlatımda da, Karahanlıların, İslâmî anlayışlarının etkisiyle, Hz. Ali soyu ile Karahanlı hanedanı arasında soy irtibatı kurulur ve adlarında, Ehlibeyt nesline verilen "seyid" lâkâbı kullanılır.

Yusuf Has Hacib de, Kutadgu Bilig'de[4] Karahanlılarda toplumu meydana getiren kesimleri sıralarken, "Ali Evlâdı"nı seçkin ve saygın bir sınıf olarak belirtir:

---

[1] Malûmdur ki Ali "Allah'ın Arslanı" olarak adlandırılır. Bu masal bana Bugra Han'ın birçok halefleri tarafından Arslan adını kısmen dindarane izah etmek arzusundan mülhem görünüyor. –O. Turan)

[2] Hidayetullah 1693 yılında ölmüştür. Bu, eserin tarihini veriyor. Bugünün hocaları Hidayetullah'tan ve binaenaleyh yukarıki şecere doğru ise Satuk Bugra Han'dan inerler ki biz bunu bilemiyoruz. –O. Turan)

[3] Turan, Prof. Dr. Osman, Selçuklular ve İslâmiyet, Boğaziçi Yay., 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 147-151.

[4] Bu eser, 1070 de Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından, Karahanlılardan Kaşgar hükümdarı Harun Bugra Ebu - Ali Hasan Hanın adına yazılmıştır.

"Hizmetkârlardan başka ve beyin adamları dışında, münâsebette bulunacak kimseler şunlardır.

Bunlardan biri Peygamberin neslidir; bunlara hürmet edersen, devlet ve saadete kavuşursun.

Bunları pek çok ve gönülden sev; onlara iyi bak ve yardımda bulun.

Bunlar Ehlibeyttir, Peygamberin uruğudur; ey kardeş, sen de onları, sevgili Peygamber hakkı için, sev.

Ağızlarından yakışıksız bir söz çıkmadıkça, onların içini-dışını ve aslını-esâsını araştırma."[1]

Prof. Dr. Osman Turan da, başlangıç kısmından bir parça aktardığımız, Satuk Buğra Han Destam'na işaretle, "Bizim tezkerenin Alevî telkinatına rağmen Satuk Buğra Han'ın Sünnîliği kabul ettiği muhakkaktır. Cüveynî'nin dediğine göre, XIII üncü yüzyılın başlangıcında şarkî Türkistan halkı Sünnî ve Hanefî mezhebinde idi."[2] demektedir.

Burada sözedilen konu, muhtemelen Cüveynî'nin Tarih-i Cihan Güşa adlı eserinin Türkçe tercümesinin I. Cildinin 128. sayfasında, "Küçlüg, Kaşgar ve Hoten'i alınca, Hristiyanlığı bırakıp putperest oldu. O şehirlerin halkını Hanefî mezhebinden çıkarıp sapık putperest inancına sokmaya" çalıştığı şeklinde verdiği bilgiye dayanmaktadır ki, bunu doğru kabul etsek bile, olay XIII. Yüzyılın başlarında, Cengiz Han devrinde geçmektedir. Arada üç asırlık bir zaman birimi var ki, Osman Turan, bu düşüncesini, –çoğunluğa saygının bir ifadesi olarak– mezhebi hassasiyetle ifade etmiş olmalıdır ki, bir başka yerde de "Filhakika İslâmîyeti henüz sathi bir şekilde kabûl etmiş bulunan Türkmenlerin dini anlayışlarına uygun olan onun telkinleri İslâm zemini üzerinde şâmâni, Şiî ve bazı yerli akidelerin karışmasından husule gelen bir takım inanışlara dayanıyordu."[3] diye yazmaktadır.

Emel Esin de, aynı hassasiyeti göstermiş olacak ki, Karahanlı-

---

[1] Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig, Çev: Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1985, s. 313.

[2] Turan, Osman, Selçuklular ve İslâmiyet, s.168.

[3] Turan, Osman, Keyhusrev II. Mad., İslâm Ansiklopedisi, C.6. s. 624.

ların Sünnî-Hanefî olduğunu ikna edici olmayan zayıf gerekçelerle ileri sürer:

"Hâkânî"lerin Türklerde yaygın olan Ali evlâdına bağlılık ile beraber, mezhep bakımından Sünnî-Hanefî oldukları Kutadgu-bilig'de, Hulefâ-i Râşidîn methiyelerinden ve Karşılı Cemâlin verdiği Hanefî ulemâ isimlerinden anlaşılır."[1]

Halbuki, ele alınan dönemle, Kutadgu Bilig'in yazıldığı tarih (1068-1069. arasında bir asırdan fazla bir zaman farkı vardır. Cemal Karşî ile de üç asırlık bir fark vardır. O devir, Türklerdeki şiilik anlayışında, Hz. Ali'den önceki ilk üç halifeye ve onların adlarına tepki ve yasağın gelişmiş olduğunun ileri sürülmesi olası değildir. İlk üç halifenin adları, Ehlibeyt neslinin, özellikle 12 İmamların çocuklarının adlarında çokca görülür. Üstelik üst seviyede, yani medreseli ulema seviyesinde görülen Hanefîye ekolünün, mezhebi anlamda Şiî karşıtı olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu günün şekillenmiş mezhebi anlayış ölçüleriyle, tarihi olayları yorumlamak, konunun çerçevesini çok aşar. Bahsedilen Hanefî ülema, Hanefîye medreselerinde eğitim görmüş fıkıh alimleri olmalıdır. Hanefîliğin, 15.-16. yüzyılda kitleler arasında, Şiîliğin itikadi ve siyasi ihtilaflarının muhatabı olduğu da görülmez. Bunun için, o devirler (15.-16. yy önceleri) Şiîlik yalnızca, Hz. Ali ve nesline gösterilen sevgi ve bağlılıkla ifade edilemiyeceği gibi, Sünnîlik de, yalnızca Hulefâ-i Raşidîn medhiyesiyle ifade edilemez. 12.-13. yüzyıla kadar, hatta sonrasında da, İran ve Horasan bölgelerinde itikadî anlamda meydana gelen mezhep anlaşmazlıklarının, hatta çatışmalarının, daha çok Farslar'ın mensup olduğu ve büyük ölçüde onlar tarafından temsil edilen Şafiîlik'le Hanefîlik arasında, farklı fıkhi içtihat tartışmalarından çıktığı görülür. Bu iki mezhebin de, Horasan'da, İslâmî itikat ve anlayış açısından, Emevî ve Abbasî halifeliğinin müdafiî olduğu söylenemez. Bu mezheplerin büyük imamları, İmam Azam ve İmam Şafiî, hayatlarında, Emevî ve Abbasî halifeliğinin İslâm'ı temsil edemediği noktasında, onlara muhalif olmuşlar, bunun için de halifelerden, zindan, zulüm ve işken-

[1] Esin, Emel, İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâm'a Giriş, s. 171.

ce görmüşler, neticede bu yüksek inanç ve ahlakın ifadesi olan tutumları, hayatlarına da malolmuştur. Her iki şahsiyet de Halifelerin anlayış ve icraatlarını asla onaylamamışlardır.

Emel Esin, anılan iddiasının yanında, yukarıda bahsedildiği üzere, Şiîliğin, Taşkent Türkleri, Karluklar ve Dokuz-Oğuzlar arasında, daha 805-808 yılları arasında yayılmış olduğunu belirterek, "Alevîliğin Türkler arasındaki yayılmasına paralel olarak Abdal ile Kalender tarîkatlarının, Tantrik Buddhism ile ilgileri de, XI. yüzyıldan önce, mevcûd bulunuyordu." diye yazar ve Sünnî İslâmiyet'in, "Türkler arasında, ilk önce Şafiî'i, sonra Hanefî, mezheplerinde gelişti"ğini vurgular."[1]

Karahanlı tarihi uzmanı O. Pritsak da, 992-993 yıllarını işaret ederek, "Kara-Hanlılar ile Sünnî İslâm muhiti arasında henüz resmî münâsebet te'sis edilmiş değil idi."[2] demektedir.

İlk Müslüman olan Türk hakanı Karahanlı Satuk Buğra Han, Minorsky'ye göre de Şiîdir (Minorsky, Marvazî, s. 61).[3]

Doğan Avcıoğlu, Türklerin Tarihi adlı eserinde, Türklerin ilk dönemlerindeki Müslümanlığı hakkında şunları yazar:

"Özellikle alevîler[4] bozkırda İslâmın yayılmasında ön planda rol oynarlar. Nasıl alevîlerin Zeydî kolu, İslâma şiddetle direnen Deylemliler'i İslâm yapmışsa, Maveraünnehir Türkleri arasına da İslâmı alevîler getirir. Fihrist'e göre 755'te Ebû Müslim'in öldürülmesinden sonra, onun izleyicilerinden İshak el-Türk, Türkler arasında Ebû Müslim öğretisini yayar. Onun 743'te İran'da öldürülen Ali'nin torunu ve Zeyd'in oğlu İmam Yahya'nın ardılı olduğu ileri sürülür. İddiaya göre, o, Emevîlerden kaçar ve Türk ülkesine gider, İslâmı yayar. Blochet, 'Ortaasya Nasturi Hristiyan devletlerinin şiîler tarafından fethi'nden söz eder. Kaşgarlı Mahmut, haritasında

---

[1] Esin, Emel, İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş, s. 154.

[2] Pritsak, O., Kara-Hanlılar Mad., İslâm Ansiklopedisi, c. 8, s. 254.

[3] Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, 3. Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul 1997, s. 1399.

[4] Burada "alevîler"le kastedilen Ehl-i Beyt soyuna mensup olanlardır. Mezhep mensubu anlamıyla kullanılması, çok yakın zamana (19. Asır sonları) aittir.

Çin'e doğru uzanan alevî kasabalarını belirtir. Kaşgar eyaletine ilk İslâmı götüren 'abdal'lar, Şiî ardıllarıdır."[1]

Prof. Dr. Zeki Velidî Togan da bu konuda, "Türkler arasına İslâmiyet'in Maniheizm, Budizm ve Şamanizm gibi dinlere az çok uyabilen şiîlik, alevîlik ve tasavvuf kanallarından girdiği kesindir."[2] der.

Maveraünnehir'de, Karahanlıların ilk dönemi Şiî topluluğu kitlevî cemaat olarak mevcut bulunuyordu. Büyük Türk alimi İbn Sînâ, babası ve kardeşi Şiî olup bu topluluğa mensuptu.[3] Karahanlılar Buhara önlerine ilk defa geldiklerinde, İsrail (Arslan Yabgu) liderliğindeki Selçukluların, Samanîlere destek vermesiyle çekilmişlerdi. 999 yılında, ikinci defa gelerek, Buhara'ya direnişsiz girerler. Olay sırasında Buhara'da bulunan birinin kaydına göre, Samanoğullarının hizmetinde bulunan memurların, Karahanlılara karşı direnişe ve savaşa çağırmalarına karşı ahali, Buhara din adamlarının, "Karahanlılar da iyi İslâm, silâh atmayın, çatışmanın dışında kalmak iyidir" demeleriyle bu çağrıya katılmaz. Halkın bu tavrının, Samanîlerin Şiî kırımı yapmış olmasından ve Buhara'daki Şiî etkinliğinden kaynaklandığı kaydedilmektedir.[4]

Karahanlıların anlayışlarında dikkati çeken konulardan biri de, halifelerle ilişkilere önem vermediği ve halifelerin, Karahanlı hükümdarlara gönderdikleri vesikalara, lâkaplara itibar etmedikleri gibi, Müslüman hükümdarlar arasında geçerli törenleri de önemsememeleridir.[5]

Bu devirde (X. yüzyıl), mezhebi ayrıntılar Türkler arasında pek görülmez. İnanç ve itikatlar açısından, diğer Müslümanlar arasında da önemli farklılıklar görülmemektedir. Mezhebi karşıtlıkların kaynağı Irak bölgesinde dahi ayrılıkların sistematize oluşu bu dönemde başlar. Bu devre kadar, tartışma ve ayrılıklar siyasi karakter ta-

---

[1] Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, 3. Kitap, s. 1399.

[2] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş s. 78.

[3] Barthold, Türkistan, s. 286.

[4] Avcıoğlu, a.g.e., s. 1405 - 1407.

[5] Togan, a.g.e., s. 59-431.

şır ki, daha çok törenlerde gözlemleniyordu. Irak bölgesinde "Şiîler (999'da) her yıl Zilhicce'nin 18. günü olan "Yevm-i gadir" de [Gadir-i Hum olayının yıldönümü][1] çadır kurup üzerine de süslemek gayesiyle elbiseler asarlar, şenlikler yaparlardı. 10 Muharrem günü de yas tutarlar ve feryat ederek üzüntülerini belli ederlerdi. 'Bâbul-Basra' ahalisi de onlara mukabil Gadir gününden sekiz gün sonra onların aynısını yapar ve, 'Bugün Hz. Peygamber ve Hz. Ebûbekir'in mağaraya girdikleri gündür.' derlerdi. Aşure gününden sekiz gün sonra da onların o gün yaptıklarını yapar ve, 'Bugün Mus'ab b. Zubeyr'in öldürüldüğü gündür.' derlerdi."[2]

1026'da meydana gelen bir olay, Karahanlı inançlarıyla ilgili önemli bilgiler verir. Karahanlı "Kıta" Han ile Buğra Han, Gaznelilere bağlılık arz ederek, akrabalık kurmak isteği ile elçiler gönderirler. Önceleri Hanefî, sonra, Şafiî mezhebine, muhtemelen o sıralarda girmiş bulunan Gazneli Sultan Mahmud,[3] Karahanlı elçileri

---

[1] Gadir Hum, Mekke-Medine yolu üzerinde, Humm vâdisinden doğan bir su gölcüğün bulunduğu yerdir. Şiilere göre Hz. Peygamber, Vedâ haccı dönüşü (17 Mart 632 Pazartesi) ...burada konaklar. Bu sırada, "Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan onun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan korur. Doğrusu Allah kâfirlere yol göstermez" (5. Mâide, 67. meâlindeki âyet inmiştir. Hz. Peygamber âyeti alır almaz, Şîî hadis edebiyatında "sakaleyn hadisi" şeklinde meşhur hadisini söyler: "... Size iki paha biçilmez şey bırakıyorum. Biri öbüründen daha da büyük; Allah'ın gökten yere uzatılmış ipi olan Allahı'ın Kitâbı; diğeri de Ehl-i Beytim'dir. Bu ikisi, havuz başında bana ulaşıncaya kadar birbirinden ayrılmaz; bunu Rabbimden diledim. Şehâdet etmez misiniz ki, ben her kadın ve erkek mü'minin üzerinde kendisinden çok hak ve yetkiye sâhibim?" diye sorunca, "Evet biliyoruz" derler. Bunun üzerine o, Ali'yi yanına çağırır ve sağında tutarak elini tutup kaldırır, sonra şöyle der: "Ben kimim mevlâsı isem, Ali de onun mevlâsıdır." (Men küntü mevlâhu, fehâza (Aliyyun) Mevlâhu). Daha sonra ellerini açarak, "Allahım! Onu seveni sev; ona düşman olana düşman ol !" duâsında bulunur.)Bkz. Prof. Dr. Ethem Ruhi Fığlalı, Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, s. 37.) Şia, bu yüzden o günü bayram saymış, günümüze dek kutlaya.g.e., lmiştir. (Bkz. Gölpınarlı, Tarih Boyunca İslâm Mezh. s. 47.)

Hazreti Peygamber'in anılan ifadeleri Şiîler tarafından, Hz. Ali'nin vasi tayin edildiği anlamında kabul edilirken, Sünnî ler bunu kabullenmezler. Şiîlikle Sünnîlik arasındaki en ciddi temel ayrılık da Gadir-i Hum olayıdır.

[2] İbnü'l-Esir, C-9, s. 129.

[3] "Karahanlılar müttekî Müslüman lığa dayanan Müslüman hükümdarları olmalarıyla tanınıyorlardı. Bu hükümdarların hiç biri şarap içmezlerdi. Bu yüzden bunlar es-

saygıyla kabul eder. Ancak, teklifi "Biz Müslümanız, siz kâfirsiniz; size kız kardeşimizi, kızlarımızı vermeyiz, ancak İslâmîyeti kabul edecek olursanız belki uyuşabiliriz."[1] diyerek reddeder. Sultan Mahmud'un, "Rafizîler"e ve çeştli Şiî fırkalarına gösterdiği tepki ve düşmanlık dikkate alınırsa, sufi tarzda veyahut Şiî tarzda bir İslâm anlayışına sahip, Karahanlı Türkleri'nin[2] inanç tarzını, belki de (günümüzdeki benzerleri gibi) İslâmî inanç olarak kabul etmemiştir; yahut da, Barthold'un dediği gibi bunlar Karahanhların "Müslüman olmayan hükümdarlarından"dılar.[3]

Barthold, diğer bir eserinde de şu bilgileri verir:

"Yakut'un eserinde Türkler Bizanslılarla beraber islâm düşmanı ve islâm âlemine çok zarar vermiş bir kavim olarak zikrolunuyorlar. Türkler XIII. yüzyılda islâm kavimleri arasında mühim bir yer tuttuklarından bu cümle pek garip görülmüş ve bu yüzden bazı âlimler bunu doğrulamak fikri ile bundan Türkler'-in, müslüman olmakla beraber diğer islamlardan farklı olmak üzere, aralarında şiîllk ve bunun gibi çeşitli uydurma mezheplerin yayılmış olduğu neticesini çıkarmışlardı. Halbuki Yakut'un o cümlesinin X. yüzyıl sonlarına ait Makdlsî adlı yazardan kelimesi kelimesine aktarılmış olduğu daha sonra anlaşılmıştır. Makdisî de bu bilgileri diğer bir kitaptan almış olsa gerektir. Bu sebepten Türkler'in İslama zararlı bir kavim oldukları hakkındaki bu sözler Abbasî ha-lifeleriyle diğer

---

ki Samanoğulları sûlalesinin Amuderya güneyindeki ülkelerinin varisi olan, fakat aslen Türk oldukları halde hâkimiyetleri Türk halk hareketlerine bağlı olmayan Gazneliler sülâlesinden farklı idiler. Gazneli Sultan Mahmud da çok dindar bir hükümdar addolunuyordu. Nitekim Hindistan'da cihat savaşları ilân etti. Kendi memleketindeki rafızîler'in mezheplerini takip etti. Lâkin özel hayatında dinin haram saydığı şeyleri yapmaktan çekinmiyordu." Bkz. V.V. Barthold. Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler s. 115.

[1] Barthold, Türkistan, s. 305.

[2] Karahanlılar'dan Tamgaç Han İbrahim, çok dindar biriydi. Başta vergi meselesi olmakla, çok şeyi din adamlarına danışırdı. Ulemaya saygı gösterirdi. Araplar'ın, Ali soyuna hayat hakkı tanımadığı bir devirde, o bir defasında, ulemadan, Ali soyundan (Seyid) Ebu Şucâ'nın kendisine: "Sen hükümdar olmaya lâyık değilsin" deyince, itiraz etmemiş, sessizce tahtından çekilip, sarayına kapanmıştı. Sonradan ulemanın ısrarı ile tekrar Hanlık tahtına oturmuştur. N. Ç.)

[3] Barthold, Türkistan, s. 305.

müslüman hükümdarları hizmetinde kullanılan Türk hassa askerlerinden başka müslüman Türkler'in mevcut olmadığı bir devre aittir ki, o devirde müslüman olmayan Türkler islâm âlemi için tabii olarak ayniyle Bizanslılar gibi dış bir düşman idiler. Nitekim X. yüzyıl eserlerinde de o şekilde görünüyorlar."[1]

Baştan beri anlatılanlar ve alıntılar, bazı muhafazakar düşüncelerin "Türkler, İslâmı ilk tanıdıkları zaman hemen ve topyekûn kabul ettiler" görüşünün doğru ve gerçekçi olmadığını gösterir. Bu gibi iddiaların, tutuculuğu ve ümmetçi Arap hayranlığını himaye ve tahrik etmekten başka bir işe yaramadığı ortada bulunmaktadır. Tarihi olayların yanlış yorumları, toplumu rahatsız eden dini tartışmaların ana kaynağını teşkil etmekle beraber, Türklerin, İslâmı ilk defa, ne zaman, nasıl kabul ettikleri ve ne şekilde algıladıkları konusunda da yanıltıcı olmuştur.

GAZNELİLER DEVRİ

Gur Devleti'nin büyük şehirlerinden olan Gazne'de kurulduğu için, onun adını alan Gazneliler devleti, ahalisinin büyük kısmı Türk olmamakla beraber, Türklerin kurduğu bir devlet idi. Samanî sarayında kölelikten yükselerek haciplik de yapmış olan, Samanîlerin Gazne valisi Alp-Tigin, isyan ederek Gazne'de bağımsız bir devlet kurar (961). Kuvvetleri tamamen Türklerden meydana gelmiştir. 963-965 yıllarında yerine oğlu Ebû İshak İbrahim geçer. İbrahim'in ölümünden (12 Kasım 966) sonra, oğlu olmadığı için, Alp-Tigin'in kölelerinden biri olan Bilge-Tigin tahta çıkarılır. Bilge-Tigin'in Gerdiz kalesinin kuşatması sırasında, bir ok isabetiyle ölmesi (975) üzerine, Alp-Tigin'in başka bir kölesi olan Böri-Tigin hükümdar yapıldı. Böri-Tigin 20.4.977'de tahttan indirilir ve yerine, Alp-Tigin'in yine kölelerinden biri olan Sebük-Tigin geçer.[2]

Sebük-Tigin, kabilesiyle Tuhsilerin yaptığı bir savaşta, 12 yaşın-

---

[1] Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler s. 59-60.

[2] Merçil, Prof. Dr. Erdoğan, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 7.

dayken esir edilmişti. Dört yıl esarette kaldıktan sonra, temeli Araplar tarafından atılan bir esir pazarında, esir tüccarı olan Nasır adlı biri tarafından alınarak, Buhara'da, Alp-Tigin'e satılmıştı. Sebük-Tigin, Alp-Tigin ailesine sadık kalmış, onun kızı ile de evlenmiştir.

Gaznelilerin İslâmî anlayışına ilişkin çok açık bilgiler bulunmamakla beraber, ilk zamanlar Kerrami mezhebinde oldukları anlaşılıyor. Sebük-Tigin'in, Kerrami reisine, onun inanç ve kurallarına karşı bağlılık ve hürmet beslediği kaydedilir.[1] Sebük-Tigin ve oğlu Gazneli Mahmud'un, bir ara, halife muhalifi Ehlibeyt taraftarlarına karşı tepkileri de, Kerrami reisi Abu Bekr b. Mahmaşaz'ın etkisiyle oluşmuştu. O devirde Horasan'da bir hayli yayılan Kerramilik,[2] halife al-Kadir tarafından, İslâmî akidelere aykırı ve bozguncu ilan edilmesine rağmen, Mahmud'un himayesine mazhar olmuştur. Mahmud'un desteği ile geniş bir zümreye dayanan Kerramî şeyhi Abu Bekr Muhammed, Gazneli devletinin menfaatları doğrultusunda büyük hizmetler vermiştir.[3]

Gazneli Mahmud dönemi, Nişapur'da Kerrami sayısı oldukca artmış, 20 bine ulaşmıştı. Bu devirde Kerramiler önemli bir organize güç teşkil ediyorlardı. 1006'da Karahanlılar Nişapur'u işgal ettiklerinde, Kerrami ayaklanmasından çekindikleri için, o zamanki reisleri Ebû Bekr Muhammed b. İshak'ı gözaltına almışlar, ancak O Gazneliler tarafından kurtarılmış,[4] Sultan Mahmud tarafından Nişapur reisi tayin

---

[1] Margolıouth, D. S., Kerrâmiye Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 6, s. 595.

[2] Kerramiye, IX. yüzyılda. 'Gök, Tanrı'nın ağırlığından yaratıldı' diyen Muhammet bin Kerram tarafından kurulmuştur. "İslâm tarihleri onun bilgisiz bir kimse olduğunu, sözlerini Tanrısal bir esine bağladığını, bir çeşit peygamberlik iddiasında olduğunu yazıyorlar. Öğretisinin Özelliği, Tanrı'yı cisme benzetmesidir. İslâm terminolojisinde buna, Allah'ı tecsim [cisimlendirme] etmek denir ve dinsizlik sayılır. Buna karşı İbni Kerrâm'ın dış görünüşüyle çok sofu bir Müslüman olduğu da kaydediliyor. Tanrı'nın cisimli olduğu ve gökte oturduğu yolundaki düşüncelerinden ötürü hapsedilen Kerrâm, birçok yandaşlar kazanarak Müslüman ülkelerinde siyasal bir rol de oynamıştır. Kendisinin Ölümünden sonra yandaşları daha da çoğalmış ve büyük bir dinsel olay niteliğini kazanmıştır. Kerrâmîler hemen her yerde Ehl-i Sünnet'e olduğu kadar Mûtezile'ye de karşı çıkmışlardır.... imamlığın ancak seçimle yapılabileceği ve ayrı ülkelerde ayrı imamlar seçilebileceği gibi ilginç görüşler de ileri sürmüşlerdir." Bkz. Orhan Hançerlioğlu, İslâm İnançları Sözlüğü, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul 1984, s. 243-244.

[3] Kafesoğlu, Mahmud Gaznevî Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 7, s. 182.

[4] Merçil, Prof. Dr. Erdoğan, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 46.

edilmişti. Kerramiler, Aleviler'e ve İsmaililere de muhalif idiler. O devirde, oldukça ünlü olan sufi şeyhi Şeyh Ebû Said'i (Meyhenî), Kerramî lideri ve şehrin Sünnî kadısı Kadı Said, Gazneli Mahmud'a şikâyet eder. Halktan çok kişiyi etrafına topladığını, müzik ve dans (sema ve raks) ile uğraştığını söylerler. Kerrami olduğu ileri sürülen Gazneli Mahmut, halk üzerinde etkinliği olan Şeyh Ebû Said'i, kendisi cezalandırmaya yanaşmaz, Hanefî ve Şafiî imamlara, "cezasını siz verin" demekle yetinir. Sonraları, Kadı Abu Said'in Kerramilerden şikayet etmesi üzerine, Gazneli Mahmud Kerramilikten vazgeçer, bu tarihten sonra da Kerramiliği yasaklar ve taraftarlarını cezalandırmaya başlar.[1]

Nişapur'da, Hanefîler ile Şafiîler, aralarında mevcut çatışmalara rağmen, sonraki tarihlerde (1094-1095), Şiî karşıtı Kerramilere karşı birleşirler. Çıkan olaylarda birçok Kerrami öldürülür, medreseleri yıkılır.[2]

Şafiîler ile Hanefîler arasında sert tartışmaların ve mücadelelerin cereyan ettiği sırada, Gazneli Mahmud da, bu iki mezhep alimlerini toplayıp tartıştırır, onlara çeşitli sorular sorardı.[3] Mezhepler'in farklılıklarına, kendisinden önceki ve kendisinden sonraki Türk sultanları gibi karışmaz. Aslında devrinin genel anlayışı da böyleydi. Müdahale edilen mezhep kimlikli hareketlere bakılacak olursa, hemen hepsi siyasal iddialarla ortaya çıkan ve merkezin hakimiyetini tehdit eden hareketlerdir.

Siyasi taleplerle ortaya çıkan Karmatiler,[4] Pakistan'ın Pencap bölgesinde yer alan, eski putperest şehirlerinden Multan'a[5] çekilerek, buraya hakim olup mukavemet merkezleri haline getirmişlerdi;[6] putperest ahalisinin de, Karmatiler vasıtasıyla ve bunların an-

---

[1] Margolıouth, D. S., Kerrâmiye Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 6, s. 595.

[2] İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 10, s. 211.

[3] Merçil, Prof. Dr. Erdoğan, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 46.

[4] Bâtınîliğin en etkin ve önemli akımı. Karamita ve Karamitiyye de denir. IX. yüzyılda Hamdan bin al-Eş'as tarafından kurulmuştur. Mallarda ortaklığı ileri sürer ve insanlar arasında eşitliği amaçlar. Karmatiy'ye, İsmâilîliğin bir kolu sayılır.

[5] "Bu isim güneş mâbudunun ve mabedinin adından gelmektedir, ki büyük servetlerin toplandığı bu mâbedi yağma eden araplar buna dar al-zahap (altın evi) demişlerdi."

[6] Haıg, T.W., Multan Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 8, s. 578.

layışı doğrultusunda Müslüman oldukları anlaşılan Multan'ın, kendisine karşı siyasi bir tehlike olabileceğini düşünen Gazneli Mahmud'un bu endişeyle Multan'a yaptığı sefer (1005-1006), Hindistan'ın putperest bölgelerine yaptığı birçok seferi ile bir arada yorumlanarak, Kafesoğlu tarafından Sünnî olmayan inançlara karşı mezhebî bir hareket olarak gösterilir:

"Hindistan'daki askerî hareketlerin gâyesinin putperestler ile mücâdele etmek ve İslâmîyeti yaymak şeklinde gösterilmesi yanında, aynı zamanda sünnîliği koruma fikrinin de yer alması sultanın esâs dinî siyâsetini belirtmektedir."[1] Aynı tarihçimiz kaynağın aynı sayfasında devamla, "Askerî harekâtının başlıca gâyesini din teşkil ettiği muhakkak olan Sultan Mahmud'un bu konudaki mücâdelesi, biri putperestlere, diğeri de bilhassa kesif Fâtımî propagandası ile İslâm memleketlerinde dal-budak salan râfızî-bâtınî telâkkîlere karşı olmak üzere, iki cepheli idi. Birincileri uğradığı her yerde ezmeğe muvaffak olmuş idi. Lâkin ikincilere karşı daha ihtiyatlı davrandığı görülmektedir."[2] diye değerlendirirken, "askerî harekâtının başlıca gâyesini din teşkil ettiği muhakkak olan" dediği Gazneli Mahmud'un Karahanlı ve Selçuklu Türkleri ile olan müthiş mücadelesinin sebepleri askıda kalır.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, şehir kadısının şikayetiyle, kendisinin ve babasının da mensup olduğu Kerramiliği cezalandıran Sultan Mahmud, başka bir olayda bunun aksine davranır. Bu olayda söz konusu Mikail-oğullarından Hasenek Abu Ali Hasan, genç yaşta iken Sultanın hizmetine girer, 1023 yılında, hac dönüşü Kahire'de, Fatımî halifesini ziyaret eder. Fatımî halifesi Zahir, ona yakınlık gösterir, taltif ve tasdik anlamında ona hilat verir. Bunu duyan ve endişelenen Abbâsî halifesi "al-Kadir bi'llah", Hasenek'in Karmatî olduğundan, Sultan Mahmud'a idam olunmasını emreder. Ancak Mahmud bu fermanı dinlemez, üstelik de Hasenek'i yükselterek vezirlik makamına getirir. Mahmud'un oğlu Sultan Mesud, cülusundan hemen sonra, siyasi sebeplerden olmalıdır ki, Halife-

---

[1] Kafesoğlu, Mahmud Gaznevî Mad., İslâm Ansiklopedisi, C-7, s. 176.

[2] Kafesoğlu, a.g.m., s. 181.

nin, babası Mahmud zamanında ileri sürdüğü Karmatilik iddiasına dayanarak Hasenek'i idam ettirir.[1]

Sultan Mahmud'un, Şiîliğin Zeydi koluna mensup Deylemli Büveyhi hanedanından Rey hakimine kızı "Umm al-Muluk Sayyida"yı vererek akrabalık kurması da manidardır.[2]

Anlatılanları ve benzeri olayları, bugünün mezhebi ayrılıklar ekseninde yorumlayan taraf görüşler, kişisel kanaatlerin ifadesi olup mezhebi savunmadan öteye geçmez. Tarihi kaynaklar taraf iddiaları tam doğrulamaz. İddiaları akademik kimlikle ileri sürmek de oldukça büyük bir sorumluluk gerektirir. Ancak, bu konuyu ele alan birçok akademisyen, araştırmacı ve yazarlar, kendi inanç ve ideolojik görüşleri doğrultusunda, savunma amaçlı hükümler vermektedirler. Tarihi kaynaklar, iddiaların çoğunu doğrulamaz. Bu tartışmalardaki görüşler, özellikle 1950 sonrası muhafazakâr ideolojinin ve karşıtlarının, inanç farklılıkları ekseninde, siyasal zemine çekilmiş tartışmalarında yoğunluk kazanır. Olayların siyasal yönü üzerinde pek durulmaz.

Sünnîliğin "en yüce makamının" Halifeliğin liderliğinde Bağdat'ta, İslâm devleti, üç farklı eğilim mensupları tarafından yürütülüyordu. Zamanın hükümeti diyebileceğimiz siyasi hakimiyeti elinde bulunduran, Zeydîye mensubu Deylemli Büveyhî hanedanı ile askeri gücü elinde tutan Şiî/Alevî eğilimli Türkler, Sünnî Halife ile birlikte devleti yönetmeleri de önemli bir örnektir.

H. 393 (M. 1002-1003) yılında Bağdat'taki siyasi bir gerginlik üzerine, siyasi yönetici Büveyhî reisi, Şiî-Zeydî Bahâüddevle, Sünnî ve Şiî mezhep propagandalarını yasaklamış, hatta İmamiye mezhebinin büyük fakihi, Şeyh Müfit diye tanınan İbnü'l-Muallim'i bile sürgün etmişti.[3]

İbnü'l Esir'in, H. 393 (M. 1003-1004) yılında öldüğünü bildirdiği,[4] Ehlibeyt neslinden olduğu adından anlaşılan, "Muhammed

---

[1] Nazım, M., Hasenek Mad., İslâm Ans., C-5/1, s. 339; Kafesoğlu, a.g.m., s. 181.

[2] Kafesoğlu, a.g.m., s. 181.

[3] İbnü'l-Esir, C. 9, s. 146.

[4] İbnü'l-Esir, C. 9, s. 152.

b. Ali b. el-Hüseyn b. el-Hüseyn b. el-Hasan b.-Ebû İsmail el-Alevî"nin Şafiî fakihi olması da, o devrin mezhebi ilişkileri hakkında önemli bir örnektir.

Bu devirde, Sünnî Abbasi Halifeliğinin önemli yüksek makamlarından biri de, Şiiliğin önderleri olan Ali evladına hizmetlerden sorumlu, onların soykütüğünün kaydını tutan, geçimleriyle ilgili sorunları halleden, bir nevi yüksek vezirlik olan Nakiplik idi.[1]

Türkler yeni Müslüman olmaya başladıkları bu devirlerde, İslâm tarihindeki anlaşmazlıkları da öğrenmişlerdi. Bu konuda Türklerin temayülü Ehlibeyt'den yana olup aksi de ileri sürülmemiştir. Türklerin İslâmî itikatlarının yanında, Emevî- Abbasi devletlerinin Türk ülkelerindeki baskıcı yönetimi, bu tavırda önemli rol oynamıştır. O tarihlerde Türklerin yönetiminde bulunan coğrafyada mevcudiyeti görülen Hanefî ve Şafîi cereyanların da aynı anlayışı taşıdıkları, kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu mezhebi anlayışlarının, anılan devirlerde Türk halk tabakalarında cemaatler şeklinde temsil edildiği henüz söz konusu değildir. Ayrışma, ancak fıkhî konuda görülür. Yalnız Şafiîlik İran halkının içinde gelişmini tamamlamış, İran'ın hakim anlayışı haline gelmişti.

Maveraünnehir, Horasan ve İran bölgelerinde görülen ve mezhebi anlayış farklılıkları ve tartışmala, Hanefîlerle Şafiîler arasında cereyan ediyordu. Aslında bu iki anlayış halkın İslâmî anlayışından çok, medreselerde temsil edilen fıkıh ekolleri idi. Bu bakımdan, Şiîliğin (12 imamcı) o devirdeki duruşu, bu fıkhi ekollerin karşıtı yahut alternatifi değildi. Bazı bilim adamı, tarihçi ve yazarlar, 12 imamcı şiiliğin ve bugünkü Aleviliğin kökünü İran'da arayarak, önemli yanılgıya düşerler.

İran'dan kastettikleri de Fars milletidir ki, 16. yüzyıla kadar Şafiî mezhebine mensuptular. Farslar'm Şiîliğe (isna aşeri) geçişi 1515 yılından sonradır. Yine Anadolu'da Türkmen ahalinin, çoğunlukla Sünnîliğe dönüşüm süreci de aynı tarihlerde başlar. (Bu ve bununla ilgili konular ileriki bölümlerde ayrıntılarıyla ele alınacaktır.)

---

[1] İbnü'l-Esir, C. 9, s. 149.

Çalışmamızda sözkonusu Kızılbaşlar Türkler'in, Caferi Şiîlik ve Alevilik anlayışı ile diğer Şiî fırkalarını karıştırmamak gerekir. Bazı yazarlar yanılgıyla, bu konuya Şiîliğin İsmailîlik fırkasınıda dahil ederler. Emevîler devrinde İsmaililik, İran'da, Hazar Denizi'nin güney kesimlerinde yerleşen, az sayılı Ari asıllı halkı Deylemliler'de görülür ki, bir itikattan çok, Araplara karşı direniş hareketidir.

Anılan yedi İmamcı (Sebiye) İsmaililik, Sünnliğin hoşgörüsüne muhatap olmasına rağmen, 12 imamcı Şiîlik tarafından tepkiyle karşılanır, hatta Müslümanlıkları bile tartışılır. Bugünkü Şiîlik ve Alevilik'le, hatta genelde Türk toplulukları ile de itikadi açıdan ilgisi olmamıştır.

Fatimî halifeliğinin kuruluşundan sonra, Horasan ve Türkistan'da İsmaili faaliyetleri artar. Siyasi amaçlar taşıyan bu faaliyetler, Karahanlı devletinden tepki görür. Bu tepki, Karahanlılarm Sünnîliğini ileri süren birçok araştırıcı tarafından kanıt olarak kullanılmıştır. Bu olayların ilklerinden biri 1045'de Karahanlı hükümdarı Buğra Han'ın, Fatımî Halifesi el-Mustansır Billah'ın propagandacısı İsmailî bir gruba ağır bir darbe indirmesi olayıdır.[1] Bu olayla İsmailîler Maveraünnehir'den temizlenir. (Bu konu ile ilgili olarak ileriki bölümlerde geniş bilgi verilmektedir.)

[1] İbnü'l Esir, a.g.e., C. 9, s. 399.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DEVRİ

OĞUZ YABGU DEVLETİ

X. yüzyılın başlarından itibaren, Horasan'da etkisini kaybetmeye başlayan Arap gücü, yüzyılın sonuna doğru, İran ve Horasan'da tamamen ortadan kalkarken, yerini Samanî, Karahanlı, Gazneli devletleriyle bazı küçük bölgesel hakimiyetlere bırakır. Doğudan batıya doğru hareketlenen Türk boylarının, özellikle Oğuzların, bu şekillenmede etkisi mühim rol oynar. Oğuzlar, bu devirde (X. yy.) üç bölgede siyasi güç olarak görülür. Bunlardan en önemlisi, Aral gölü ile Hazar denizi arasında yaşayan Hazar Türkmenleri'nin, çevresi 600-800 kilometre[1] kadar olan Oğuz Yabgu Devleti idi. Bu Oğuz Devleti, Türk-Hazar Devleti'ne bağlı, yarı bağımsız, genellikle göçebe Oğuzların 24 boy birliğinden oluşuyordu. Devlet başkanına Yabgu[2] denildiğinden devletin adına da Oğuz Yabgu Devleti denilmiştir. Yengikent kışlık başkentleri, Cend yaylık başkentleri idi.[3] Büyük Türk filozofu el-Birunî bu Oğuzların ülkesini "ard al-Turkmâniye" (Türkmen Ülkesi) olarak isimlendirir.[4]

---

[1] Pritsak, O. Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 104, Ekim 96, s. 95.

[2] Yabgu: Oğuz ve Karluk hükümdarlarına verilen ünvandır. Kimi zaman da, hakanın oğullarına, erkek kardeşlerine ve yakın olan akrabalarına da yabgû denilmiştir. Bu kelime hükümdar unvanıdır. Bkz. Ramazzan Şeşen, a.g.e., s. 41.

[3] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.1.

[4] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 186.

Arap elçilerinin Bulgar memleketlerine seyahatleri sırasında (920), bu devletin başında, Selçuklu devletinin kurucusu olan Selçuk Bey'in babası Dukak (lâkabı Demir Yaylı) bulunmaktadır. Tâbi oldukları Hazarların yönetici-hakim sınıflarının Musevi dininde bulunmaları,[1] Şamanlığı muhafaza etmelerini etkilemez. Ancak, Selçuk Bey'in oğullarının, İsrail (Arslan Yabgu), Mikail (Tuğrul ve Çağrı beyin babası), Yusuf (Yınal), Musa (İnanç) ve torununun Davut (Çağrı) olan Musevi adları,[2] Hazar hakanlarıyla ilişkilerinden kaynaklanır.

Hazarlarla birliklikteyken, Dukak'ın ölümünden sonra, oğlu Selçuk, daha 17-18 yaşında Oğuzların subaşılığına[3] getirilir.[4]

Abu'l-Farac, Mülk-nâme adında, Farsça bir kitaptan, Selçukluların, mensup oldukları Oğuz birliğinden ayrılarak, Horasan'a yerleşmelerini ve Müslüman olmalarını şöyle anlatır:

"Yaşı çok ilerilemiş bir zat olan Emir İnâîg (Înânâg ?) Bey derki: 'Hazarlar hakanının hareketi sırasında kendisine Tukak adı verilen bir muharip, yanında idi. Bu adama kuvveti yüzünden Temüryalıg, yan, Demiryay adı verilmişti. Bu adamın bir oğlu oldu ve ona Selçuk adı verildi. Kısa bir zaman sonra Emir Tukak öldü, hâkan da Selçuk'u aldı sarayında yetiştirdi ve onu çok sevdi. Bir gün bu çocuk her zaman yaptığı gibi hakanın huzuruna çıktı. Kraliçe ona bakarak: 'bu genç henüz çocuk olduğu halde bize karşı bu derece serbest söz söylerse (yahut, tavır takınırsa), büyüdüğü zaman bize karşı nasıl hareket edecek?' dedi. Bu sözler Emir Selçuk'a gizlice bildirilmiş olduğu için o da kabilesinin adamlarını gizlice topladı ve

---

[1] Musevilik, Hazarlar arasında yalnızca yönetici üst tabakalarca kabul edilmişti. Museviliğin Hazar yöneticileri tarafından, Araplardan kaçarak, Hazar ülkelerine sığman Yahudilerin etkisiyle, Arap siyasetine tepki olarak siyasi nedenlerle kabul edilmiş olduğu, halkı teşkil eden Türk ahalinin ise Şamanî inançları muhafaza ettiği görüşü genellikle kabul görmektedir.

[2] Togan, a.g.e., s. 183-184.

[3] Subaşılık: Bugünkü anlamda genelkurmay başkanlığı karşılığı idi; "Subaşı: Oğuzların ordu kumandanlarına verilen bir unvandır." Ramazzan Şeşen, a.g.e., s. 41.

[4] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 15; Kafesoğlu, Selçuklular Mad. İslâm Ansiklopedisi, C. X, s. 355.

yanına birçok atlar, develer, koyunlar ve inekler alarak devam etti ve Turan yani Türk diyarından İran diyarına çobanlık etmek bahanesi ile geçtiler."[1]

Selçukluların gelişinde, bölgede Karahanlı devleti hakim bulunuyordu; Samani devleti de ortadan kalkmış durumda idi. Bölge ahalisinin büyük kısmı Türk olup, yeni Müslümanlaşmış bulunuyordu. Abu'l-Farac'ın, Selçukluların, "Biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini [İslâm] kabûl etmez ve onların törelerine uymazsak bir kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza yaşamağa mahkûm bir azlık halinde kalırız,"[2] dediklerini, böylece Selçukluların İslâmı kabul ettiklerini belirterek, şunları ilave eder:

"Bunlar bu nokta üzerinde anlaştıktan sonra, Harezm diyarında olan 'Zandak' şehrine adam gönderdiler. Burası, bunların sürülerini otlattıkları çölün civarında idi. Bunlar validen bir bilgili adam istediler ve bu adamın kendilerine Allah'a tapmağı öğretmesini dilediler. Vali birçok hediyeler ile birlikte bunlara bir yaşlı adam gönderdi ve bu adam onlara istediklerini öğretti."[3] Bu anlatımdan, Z.V. Togan'ın da tespit ettiği gibi,[4] Dukak'ın ve oğlu Selçuk'un, Oğuzların yabgusu, aynı zamanda da Hazar hakanının nâibi (melik) oldukları anlaşılıyor.

Kafesoğlu, Selçuk Bey'in Müslüman oluşunun siyasi sebeplerine değinerek, "Selçuk, bu düşüncesinin gerçekleştirilmesini etrafındakiler ile kararlaştırdıktan sonra, Buhârâ ve Hvarizm gibi, civar İslâm ülkelerinden din adamları istedi ve kendisine bağlı Oğuzlar ile birlikte Müslüman oldu."[5] diye yazar.

Prof. Dr. Faruk Sümer, Gerdizi'ye dayanarak, Selçukluların, Selçuk Bey'in son döneminde (1001-1002) Müslüman olduklarını işaret eder.[6]

---

[1] Gregory, Abû'l-Farac, "Abû'l-Farac Tarihi", C-I., s. 292.

[2] Gregory, Abû'l-Farac, a.g.e., s. 293.

[3] Gregory, Abû'l-Farac, a.g.e., C-I., s. 293.

[4] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 184.

[5] Kafesoğlu, Selçuklular Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. X, s. 355. 356.

[6] Sümer, Prof. Dr. Faruk, Oğuzlar, s. 63.

Togan da, Selçuklu yabgusunun, 1003 yılında İslâmîyeti kabul eden yabgunun Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu olduğunu ve bunların Müslümanlığının, ilk döneminde "pek temelli" olmadığını söyler.[1]

Selçukluların, takriben 960 yılında ve Türkistan'dan Buhara'ya geldiğinde ve orada "rivayetin beyanına göre 956 senesinde"[2] Müslüman olduğu da iddia edilir. Burada, Selçuk Bey ile Satuk Buğra Han birbiriyle karıştırılıyor olmalıdır. Çünkü Selçuk Bey, Buhara'ya gelmemiştir ve Cend'de ölmüştür. 960'lı yıllar Cend'e geliş tarihidir.[3] Pritsak da, Selçuk Bey'in, Oğuz yabgusunun Cend valisini kovduktan sonra İslâmîyeti kabul ettiğini yazar.[4] O sıralarda Müslüman olan Cend halkının da, Oğuz yabgusunun, vergi tahsili için gelen memûrlarına, "kâfirlere haraç vermeyeceğini" söyleyerek kovduğu kaydedilir.[5] Buna göre Selçuk Bey'in Cend'e gelmeden Müslüman olmadığı anlaşılır.[6] Kafesoğlu da, Selçuk Bey'in 1009'a doğru 100 yaşlarında Cend'de, öldüğünü yazar.[7]

SELÇUKLULARIN İRAN'A YERLEŞMESİ

ARSLAN YABGU

Selçuk Bey'in Cend'de ölümünden sonra yerine, Türk geleneğine göre, büyük oğlu Arslan (İsrail), Yabgu unvanıyla, Selçuklu Oğuzlarının başına geçer. Arslan Yabgu liderliğinde, Maveraünne-

---

[1] Togan, a.g.e., s. 186.

[2] Babinger, F., Anadolu'da İslâmiyet, Çev. Ragıp Hulusi, Haz. Mehmet Kanar, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s. 13.

[3] Kafesoğlu, İ., Selçuklular Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. X, s. 356.

[4] Pritsak, O., Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı, , s. 99.

[5] Kafesoğlu, a.g.m., s. 356.

[6] Konu hak. Bkz. Dr. Tufan Gündüz, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, "Bozulus Türkmenleri 1540-1640", Bilge Yay., Ankara 1997. s. 20-21.

[7] Kafesoğlu, a.g.m., s. 357.

hir ve Horasan'a gelirler. Samaniler ve Karahanlılarla ilişki kurulur. Selçuklu Türkmenleri'nin bu bölgede çoğalması ve Buhara'da bağımsız bir beylik kuran, yine Karahanlı neslinden Ali-Tigin'le Arslan Yabgu'nun ittifak kurması, Karahanlılarla Gazneliler'i birbirlerine yakınlaştırmıştı.

Karahanlı devletinin büyük hükümdarı "Kadır Han [merkezi Kaşgar], Gazneli Mahmud'a haber göndererek, Mâverânnehr'de bulunan Selçuklulardan bahisle, "bunların kalabalık ve muhârip kimseler olduklarını, hükümdarlık peşinde koştuklarını, sultan [Mahmud] Hindistan'a gittiği takdirde, Selçuklular tarafından karışıklıklar çıkarabileceği"ne dair uyarıda bulunur[1] ve bir de antlaşma yaparlar (1025).[2]

Sultan Mahmud, harekete geçer; Arslan Yabgu çöle çekilir. Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'ya elçi göndererek, şehirlerindeki Budist tapınakları altınlarla dolu olan Hindistan gazasına davet ederek görüşme ve dostluk kurmak istediğini bildirir.[3] Arslan Yabgu, Sultan Mahmud'un ordugâhına gelir. Verilen ziyafette Mahmud, Türkmenlerin gücünü anlamak için Arslan Yabgu'ya: "Bana asker gerekirse ne kadar atlı asker çıkarırsın? sorusuna Arslan Yabgu, silahtarından bir ok alarak 'Bunu kendi boyuma (Kımık) gönderirsem 10 bin atlı', bir yay gösterip 'Bunu kendi ulusuma gönderirsem 30 bin atlı', yine silahtarından aldığı oklardan birisini gösterip 'Eğer bunu Balhan dağlarına gönderirsem 100 bin atlı', bir ok ile üç yay çıkarıp "Bunu ayrıca gönderdiğim vakit 100 bin atlı (daha) ve nihayet çıkardığı bir oku gösterip "Eğer bunu Türkistan'a gönderirsem 200 bin atlı gelir' cevabını verir."[4]

Bu sözlerden endişeye kapılan Sultan Mahmud, hile ile davet ettiği Arslan Yabgu, oğlu Kutalmış ve yanındakileri tutuklatarak Keşmir yolu üzerinde bulunan geçitteki bir tepedeki Kalicar (Kalencer) kaleside hapse attırır (1025). Yedi sene mahbus kaldığı kalede 1032 yılın-

---

[1] Kafesoğlu, Mahmud Gaznevî Mad., İslâm Ansiklopedisi, C-7, s. 180.

[2] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 20.

[3] Merçil, Prof. Dr. Erdoğan, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 35.

[4] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 20.

da ölen Arslan Yabgu'nun bu tevkifi olayı önemli sonuçlar doğurmuştur. Faruk Sümer'in: "Arslan Yabgu bizim için şu bakımdan da hususi alâkamıza lâyıktır, ki o Türkiye Selçukluları'nın atasıdır."[1] diye vurguladığı tarihi gerçeğin yanında, onlarla, sonradan kan düşmanı haline gelecek, amcazadeleri olan Mikailoğulları Tuğrul ve Çağrı beylerle Alparslan'ın da, İran Selçukluları'mn, başka bir deyişle İran Türklüğü'nün ataları oldukları, bir başka tarihi gerçeği ifade eder.

Arslan Yabgu'nun, Kutalmış ve Resûl Tegin adlı iki oğlu bilinmektedir. Kutalmış hapisten kaçar ve babasına bağlı Oğuzlardan bir kısmı ile babasını kurtarma girişimlerinde de netice alamaz.[2]

Bu arada Selçuklu Türkmenleri'nin idaresi, Arslan Yabgu'nun diğer kardeşi Mikail'in oğulları Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin eline geçer.

Selçuk Bey'den sonra büyük oğlu Arslan Yabgu yönetimi almıştı. Türkmen töresince, reislerinin yaşça en büyük oğlu "yabgu" yani en büyük reis olur, ve babadan oğula geçerdi; milletin hakikî reisi ancak yabgu idi. Töre gereğince ondan sonra da, oğlu Kutalmış Türkmenlerin başına geçmeliydi. Bu bakımdan, Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenler, Mikailoğulları'na tâbi olmazlar, Türkmen birliği sarsılır. Tuğrul ve Çağrı Beyler'e bağlı olan Oğuzlara Selçuklular, Arslan Yabgu yanlılarına Yabgulular ve Yusuf Ymal taraftarlarına da Ymallılar adı verilmiştir.[3]

Anadolu'da, Selçuklular ve Osmanlılar devri gördüğümüz, Türkmen ayaklanmaları, siyasi hakimiyetin Türkmen töresiyle tam örtüşmediği esasına dayanıyordu. Zamanla siyasi ve ekonomik sebepler de eklenerek olaylar büyür ve gelişir. Bu olaylar, bugün genellikle "Alevi-Kızılbaş Ayaklanmaları" başlığıyla anılmaktadır. İlerideki bölümlerde bu yanılgı geniş şekilde ele alınmaktadır.

Bu devirlerde, yeni Müslüman olmuş Türklerde, inanç farklılıklarından kaynaklanan anlaşmazlıklar görülmediği gibi, aynı dine (İslâma) mensubiyet de, birliğin unsurlarından biri olaran öne çıkmış değildir.

---

[1] Sümer, Prof. Dr. Faruk, Oğuzlar, s. 68.

[2] Sümer, Prof. Dr. Faruk, a.g.e., s. 68.

[3] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 17.

İRAN SELÇUKLULARI DEVRİ

TUĞRUL BEY DÖNEMİ

Gazneliler'in baskısıyla, Harezm'e çekilen Tuğrul ve Çağrı kardeşler, burada toparlanp güçlenerek Horasan'a gelirler. Bu arada, diğer Türkmenlerin de Horasan ve İran'a yayılmaları devam ediyordu. Arslan Yabgu'nun oğulları, Kutalmış ve Resul Tekin de, Tuğrul'a tâbi olmayan kendilerine bağlı Türkmenleri toplamaya çalışırlar.

Bundan endişelenen Gazneli Sultan Mesud, Türkmenler üzerine gönderdiği ordunun, 1035'de Nesa önlerinde Selçuklulara yenilmesi üzerine onlarla uzlaşma yoluna gider ve Selçukluların bölgesel egemenliğini kabul eder.[1] Bu antlaşma ile rahatlayan Selçuklu Türkmenleri, Horasan'dan kaçmış bulunan diğer Türkmen boylarının ve kuzeyden yeni gelen Oğuzların katılmasıyla oldukça güçlenirler. Sürüleri, çoluk çocuklarıyla kalabalıklaşan ve kendilerine verilen bölgelere sığmayan Türkmenler, yeni otlaklar bulmak için Gaznelilere ait topraklara girmeye ve yeniden Gaznelilerle mücadeleye başlarlar. 1038 yılında Serahs yöresindeki Telhab'da yapılan büyük bir savaşta, Gazneliler tam bir bozguna uğratılır ve önemli merkezler Nişapur, Merv ve Serahs bölgeleri elde edilir. Böylece İran Selçuklu devletinin ilk temeli atılmış oluyordu. Tuğrul Bey Türkmenlerin reisi ilan edilir ve ikamet yeri olarak Nişapur'u seçer.

Tuğrul'un baba bir ana ayrı kardeşi İbrahim Yınal, Tuğrul'un temsilcisi olarak, 200-300 askerle Nişapur önüne gelir. Büyük bir şehir merkezi olan Nişapur'da çeşitli İslâmî inanç grupları yaşamaktadır. Selçuklular ilk defa, farklı İslâmî inanç gruplarını burada tanıyacaklardır.

Buzcan Saları Ebû'l-Kasım başta olmak üzere, İmam Muvaffak ve şehir eşrafı, büyük hazırlıklardan sonra, şehre girecek olan bu Oğuz beyini karşılamaya çıkarlar. Yalnız makamları saygın olan Kadı Said ile Alevîlerin nakibi Seyyid Zeyd gelmez. Şafiî ve Hane-

---

[1] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 23.

fîlerin çoğunlukta olduğu Nişapur'da Aleviler (Ehlibeyt nesli, Seyyidler)'in de olduğu, şehir kadılığının yanında, bu Alevî Nakipliği makamının bulunduğundan anlaşılmaktadır. Kaynaklarda, Şiî diye anılan Ali evladı (Alevî)'ının İslâmî anlayışları, bölgede görülen Karmati, İsmailî Şiîliği ile karıştırmamak gerek. Ehlibeyt neslinin İslâmî anlayışı 12 imamcı Şiîliktir.

Tuğrul Bey Nişapur'a geldiğinde, kendisine mektup getirmekle görevli, "Alevi Nakibinin bir "ulak"ı, Alevî'lerin nakîbi Seyyid Zeyd'in, Tuğrul Bey'e olan yakınlık ve dostlukluğunu bildirir.[1]

Tuğrul, emrindeki Türkmenleriyle Nişapur'a girerken, hakimiyet sembolü olarak kolunda bir yay ve kemerinde üç ok taşımaktadır. Horasan'ın merkezi olan şehrin eşrafı onu görkemli bir törenle karşılar. Ertesi gün şehrin Şafiî Kadısı Said, Tuğrul'u ziyarete gelir ve nasihatlerde bulunur. Henüz bölgeyi tanımayan, kalabalık Türkmen kitlesine yurt tutmaya çalışan Tuğrul Bey, kadıyı sükûnetle dinler ve cevaben şunları söyler:

"–Söylediklerinize özenle uyacağımı vaat ederim. Biz yeniyiz ve bütün bunlara yabancıyız. Acemlerin (Tâzikan) geleneklerini bilmiyoruz. Kadı, gelecekte haber gönderme yoluyla da olsa, bizi öğütlerinden yoksun bırakmasın."[2] Çağrı ise Türk geleneklerine göre şehri yağmalatmak ister.

Tuğrul, buna mani olmak ister, Ramazanda yağmanın günah olduğunu (Bundarî'ye göre) ileri sürerek zaman kazanmaya çalışır. Fakat Türkmen savaşçılar "Tuğrul'un bu sözüne kızarlar ve yağma eyleminin 'haram ve helâli' konusundaki fikirlerine gülerler." Tuğrul Bey ısrar eder:

"– Ramazanın sonuna kadar sabrediniz. Bayramdan sonra istediğinizi yapınız!"[3]

Bu sırada Abbasî halifesinin elçisi Tûs'lu Ebû Bekir, Nişapur'a gelir ve halifeden bir mektup getirir. Halife mektubunda Allah korkusunu hatırlatır, halka iyi davranılmasını bildirir. Ancak, İslâmîyet'te he-

---

[1] Köymen, Prof. Dr. M., Altan, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C. I, s. 266.

[2] Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, C. 3, s. 1436.

[3] Avcıoğlu, Doğan, a.g.e., C. 3, s. 1438.

nüz yeni olan Türkmenler, halifenin mektubunu önemsemezler ve yağmaya kalkışırlar. Tuğrul, halifenin isteğine herkesin itaat etmesi ve yağmadan vazgeçilmesini ister. Ama Çağrı Bey bunu dinlemez, Tuğrul Bey'in karşı koyması üzerine, bıçağını çıkartır ve "Ya yağmaya izin verirsin, ya da elimle kendimi öldürürüm" der. Tuğrul, onu yatıştırır ve şehir halkından 40 bin dinar toplatır, bununla yetinilmesine Çağrı'yı râzı eder. Çağrı, parayı töre gereğince Türkmenlere paylaştırır.[1]

Mikailoğulları Tuğrul ve Çağrı Beyler Horasan ve İran coğrafyasında yerleşme gayreti içindeyken, bunlara bağlı olmayan Selçuklu Türkmen grupları batıya doğru yayılmaktaydı. Irak, Azerbaycan ve Anadolu'nun doğu bölgelerinde yurt tutmaya başlamışlardı.

Halkın, Türkmenlerden korkup uzaklaşmasını önlemek için Tuğrul Bey, ulema ve Türklerin yabancı olmadığı sufî şeyhlerini kazanmaya çalışır. Bu şeyhlerin en meşhuru Şeyh Ebû Said'dir (ö. 1049).[2] Nişapur'da iken, Hanefî-Safiî imamlarla, Kadı Said ve Kerrami mezhebi lideri, onu Gazneli Mahmud'a, sema ve raks törenleri yaptırmasından[3] şikayet ederler. Ancak Mahmud, şeyhi ce-

---

[1] Avcıoğlu, Doğan, a.g.e., C. 3, s. 1438 vd.

[2] Asıl adı: Ebû Saîd Fazlullah b. Ebü'l-Hayr Ahmed b. Muhammed el-Meyhenî (967-1049). Tekke adabının ilk kurucusu olup düzenlediği semâ meclislerinde okuduğu rubâilerle tanınan Horasan'lı mutasavvıftır.

Tasavvufu, attar (eczacı) olan babası Ebü'l-Hayr'ın dost olduğu sufîlerin semâ meclislerinde tanıdı. Köklü bir öğrenim görmüştür. Tekkesinde ve düzenlediği ziyafetlerde, sabahlara kadar semâ ve raks edilir, naralar atılarak ilahiler okunur, müridler çoşturulurdu.

Ebû Saîd'in tasavvuf silsilesi Cüneyd-i Bağdâdî'ye ulaşır. Fakat Ebû Saîd, Bâyezîd-i Bistâmî ve Hallâc-ı Mansûr tarzı bir tasavvuf anlayışına sahipti.

Kazvini, bütün tasavvufî adabın ona dayandığını söyler. Mevlana'nın da onun yolunda gittiği ileri sürülmüştür (Saîd-i Nefîsî, s. 36.) Mevlana ve Yunus Emre'nin görüşlerinin, Ebu Said'in görüşleri ile örtüştüğü ileri sürülür. Tasavvuf tarihinin yedi sultanından biri olduğu kabul edilir. Ehlibeyt yanlısı İbni Sina ile de dost olup mektuplaşıyordu. Baş başa yaptıkları uzun bir görüşmeden sonra İbn Sînâ'nın, "Benim bildiklerimi o görüyor"; Ebû Saîd'in de, "Benim gördüklerimi o biliyor" dedikleri, böylece hakikate akılla da keşf ile de ulaşılabileceğini belirttikleri rivayet edilir (Saîd-i Nefîsî, s. 11; Abdülhüseyin Zerrînkûb, s. 62.) Ebû Saîd'in, sûfîlerin Tanrı'ya doğru mânevî yolculuklarında uğradıkları kırk konaktan söz eden Çihil Makam adlı bir risâlesi bulunmaktadır. Bkz. Tahsin Yazıcı, Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr mad.,Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C-10, İstanbul-1994, s. 221.

[3] Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, C. 3, s. 1436.

zalandırmayı uygun bulmaz ve yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Hanefî ve Şafiî imamlara "cezasını siz verin" demekle yetinir.[1] Şeyh 1034 yılında, yakınlardaki Meyhene köyüne çekilir; fakat Sultan Mesud'un tepkisine maruz kalır. Bir defasında Mesud, "burma bıyıklılar" (sırça bıyıklılar) dediği ve Horasan'da çok yaygın olan bu sufilerin köyüne asker yürütmeyi bile düşünmüştü.[2] Anılan sema ve raks törenleri ile burma bıyık şekli, bugünkü Alevilerde görülen motiflerin ilk asır görünümlerini çağrıştırıyor. Birbuçuk asır kadar sonra Hoca (Hace) Ahmet Yesevi'de de aynı gelenek ve motifler görülecektir.

Tuğrul ve Çağrı Beyler, Nişapur'da düzeni sağladıktan sonra, köyüne kadar giderek Şeyh Ebû Said'i ziyaret ederler. Şeyhin yanına saygıyla giren Tuğrul ve Çağrı Bey'in bu ziyaretini Sovyet bilgini Zahoder şöyle anlatır: "Çağrı ile Tuğrul'un şeyhi ziyaret ve ibadet için Meyhene'ye gittikleri anlatılmaktadır. Onlar şeyhin oturduğu yere yaklaşmışlar, 'selâm' verip onun elini öpmüşler ve önünde ayakta durmuşlardır. Şeyh, âdeti olduğu üzere, başını eğmiş ve bu vaziyette bir saat kadar kalmıştır. Bundan sonra Çağrı'ya "biz sana Horasan hâkimiyetini veriyoruz" demiştir; Tuğrul'a da: "sana Irak (İran'ın batısı) hâkimiyetini veriyoruz" demiştir."[3] Gerçekten de sonradan, İran Selçuklu devleti yönetimi, merkez olarak, Sultan Tuğrul'un oturduğu Rey ve Çağrı Bey'in oturduğu, bir nevi eyalet merkezi durumunda olan Merv'den yönetilir.

Görüldüğü gibi, Selçuklu Türkmenleri sufî derviş ve şeyhlerine özel ilgi ve saygı gösterirler. Zahoder, Beyhaki'ye dayanarak, Dandenakan savaşma kadar Horasan eşrafının, Maveraünnehir'e mektup yazıp, elçiler göndererek Türk beylerini (hücuma geçmek için) teşvik etmelerini ve diğer ilişkilerini Horasan ile Ortaasya Sufîleri'nin, sağladığını yazar.[4]

---

[1] Avcıoğlu, Doğan, a.g.e., C. 3, s. 1437.

[2] Zahoder, B., Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan, Ç.: İsmail Kaynak, Belleten sayı 76, s. 515.

[3] Zahoder, B., a.g.e., s. 516.

[4] Zahoder, B., a.g.e., s. 516.

Tuğrul, Nişapur'da, "Büyük Sultan" unvanını kullanmaya başlar ve halifeye gönderdiği mektubunda, "fenalık yoluna yönelen Gazneli'den Müslümanları koruduğunu ve adalet yolunu tuttuğunu" yazar.[1] Halife ile iyi ilişkiler içinde bulunan ve Sünnî olduğu ileri sürülen Gazneli Mahmud'a karşı, Tuğrul'un Müslümanları koruması, Türkmenlerin İslâmî anlayışıyla, Gazneli Mahmud'un anlayışının farklı olduğunu düşündürmektedir.

Horasan'daki gelişmeler karşısında, Abbasi halifesi bir taraftan Türkmen beylerine nasihat mektupları yazarken, diğer taraftan da Gazneli Sultan Mesud'a tahrik edici mektuplar gönderir, "Türkmen fesadını söndürmeden Horasan'dan ayrılmamasını" ister.[2]

Sultan Mesud, büyük bir orduyla Selçukluların üzerine yürür ve 23 Mayıs 1040'da Dandanekan'da, Selçuklular önünde büyük bir bozguna uğrar. Bu savaş, Gaznelilerin Horasan hakimiyetine ebediyen son verir. Tuğrul, savaş meydanında hazırlanan saltanat tahtına çıkarılarak, "Horasan Selçuklu Hükümdarı" ilan edilir.

Abbasi halifesi Kaim Biemrillah'a gönderilen ok ve yay damgalı fetihnamede, Gazneli Mahmut ve Mesut'un, kendilerine yaptığı kötülük ve zulümler sayılarak, küffara karşı gaza yapacaklarını ve halifeye itaat edeceklerini, halka daima adaletle muamele yapacakları bildirilir.[3]

Merv'de toplanan kurultayda devlet yönetimi paylaşılır. Tuğrul Bey Sultan olarak Nişapur'da oturacak ve batıya doğru fetihleri gerçekleştirecekti (Tuğrul, batıya doğru yaptığı ilk seferinde, Rey'i başkent yapmıştır). Çağrı Bey, Merv'de oturacak Amuderya ile Gazne arasındaki memleketleri fethederek yönetecek, Musa Yabgu Herat'ta oturacaktı. Çağrı ile amcası Musa Yabgu muhtar statüde idiler. Hanedanda ikinci derecede kabul edilenlerden İbrahim Yınal Kuhistan'a, Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Kirman'a ve Arslan Yabgu'nun oğulları Kutalmış'la Resûltekin de Gurgan ve Damgan hakimi tayin edilir.[4]

Bu son iki kardeş, Selçukluların yönetiminin Mikailoğlu Tuğrul

---

[1] Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, C. 3, s. 1438.

[2] Avcıoğlu, Doğan, a.g.e., C. 3, s. 1442.

[3] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 27.

[4] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 27; Kafesoğlu, Selçuklular Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. X, s. 362.

Bey'e geçmesini kabullenmemişlerdi. İleride görüleceği gibi bu sorun, Türkmenler arasında çok kan dökülmesine sebep olacak ve Anadolu'da ikinci bir Selçuklu Türk Devleti'ni doğuracaktır.

Tuğrul, Nişapur'dan çıkarak Rey'e yerleşir. O artık bir Türkmen şefi değil, başşehri Rey (şimdiki Tahran) olan, büyük ve bağımsız bir devletin kurucusu ve sultanıdır.

Halife Kaim, Tuğrul'un kesin hakimiyeti üzerine, ikili tutumunu değiştirir ve Şafiî Kadı Maverdi'yi, Tuğrul'u tebrik için gönderir. Maverdi, daha Sultan Tuğrul'un yanındayken halifeye malumat için gönderdiği mektupta Tuğrul Bey'den, insafsız biri olduğunu ve namazı Allah korkusundan değil, bir gösteriş olarak kıldığından v.s. bahseder.[1]

Baş Kadı Maverdi elçi olarak geldiğinde, Tuğrul, Halifeden sultanlığının kabulünü ister ve elçiyle halifeye şunları iletir (1043): "Ben Arap saltanatının başında bulunan zatın vekiliyim. Hâkim olduğum bütün ülkelerde Halifenin adını ilân ettim. Ahaliyi, seleflerim olan Mahmud ve Mes'ud'un valilerinin zulmünden kurtardım. Ben de her hangi suretle seleflerimin madunu (aşağı derecede) değilim. Onlar da Halifenin bir takım ülkeleri idare eden köleleri idiler. Ben ise hür insanların evlâdıyım ve Hunların kral hanedanına mensubum. Bundan başka seleflerim derecesinde saygı görmekle beraber bana yapılacak hizmetlerin ve beni ayırt eden meziyetlerin onlardan üstün olacağını sanıyorum."[2]

Maverdî ikinci kez geldiği Tuğrul'a, halifenin dört isteğini bildirir (1044). Abu'l-Farac, isteklerle ilgili bilgileri verdikten "Tuğrul Bey bu isteklerin birini de kabul etmemişti."[3] der. Fakat halife Kaim Biemrillah, Fatimî devleti ve Büveyhoğullarına karşı Tuğrul'un gücüne ve desteğine muhtaçtır. Onun için (1045-1046'da) Tuğrul'un hakimiyetini "sultan" (Doğunun ve Batının yani dünyanın hükümdarı)[4] unvanıyla tanır. Ancak, Tuğrul Bey bundan başka

---

[1] Gregory, Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C-1, s. 299.

[2] Gregory, Abû'l-Farac, a.g.e., s. 299.

[3] Gregory, Abû'l-Farac, a.g.e., s. 302.

[4] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. XV.

ünvanlar da kullanmıştır. H. 435 (M. 1043) yılında Rey'de basılmış paralarda, Tuğrul Bey, "al-amir al-seyyid Tuğrul Bek, Ebû Talib" unvanını kullanır.[1] H. 438 (M. 1046)'de Nişapur'da basılmış paralarda "es-Sultan-ül-muazzam Şehinşah Tuğrul Bek Ebû Talib" unvanı bulunmaktadır.[2] H. 448 (M. 1056)'de İsfahan'da basılmış olan parada da "es-Sultan-ül-muazzam Şehinşah Rukn-al-Din Tuğrul Bek Ebû Talib" unvanını kullanmıştır.[3]

Bu unvanlar ve başkaları, değişik tarihlerde, birçok şehirde basılan paralarda kullanılmıştır. Bütün bu paralarda, hakimiyet simgesi olan ok ve yay işareti, değişmez damga olarak bütün paralarda bulunmaktadır.

Tarihlerde, Tuğrul Bey'in tam adı Rüknü'd-din Ebû Tâlib Tuğrul Bey Muhammed Yemîn ü Emîri'l-mü'minîn olarak geçer.[4] Ayrıca, "Oğuz emîri Ebû Tâlib Muhammed b. Mikâil" olarak da geçtiği kaydedilir.[5]

Tuğrul Bey'in bu ad ve unvanları alması, Hemedan'ı aldığında, şehrin hakimi Gerşasf b. Alâüddevle'nin hapsettiği Ehlibeyt evlâdından olan Nasır el-Alevî'yi hapisten çıkararak Hemedan'a nâip tayin etmesi[6] Ehlibeyt'e ilgiden kaynaklanıyor olmalıdır.

Bu sıralarda, Abbasî ve Fatımî halifelikleri çekişme içindedir. Bu çekişmelerde mezhebi ayrılıklar, pek öne çıkmamakta, daha çok siyasî alanda cereyan etmektedir. Fatımîler, Abbasi halifeliğini gayri meşru saymaktadırlar. Abbasîler de Fatımîler'in "Peygamber'in kızı Fatma ve Ali soyundan inmediğini ve onların Müslüman olmadığını yayarlar". Burada ilginç olan, Abbasî halifeliği, siyasi hakimiyeti temsil eden Şiî Büveyhilerin (önceleri Zeydi, İsmailî, sonra-

---

[1] Alptekin, Coşkun, Selçuklu Paraları, Selçuklu Araşt. Dergisi, sayı III, Ankara 1971, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı, s. 444.

[2] Alptekin, Coşkun, a.g.m., s. 448.

[3] Alptekin, Coşkun, a.g.m., s. 461.

[4] Kafesoğlu, İbrahim, Selçuk'un Oğulları ve Torunları, Türkiyat Mec. sayı XIII, s. 122.

[5] Sevim, Ali, Biyografilerle Selçuklular Tarihi, (İbnü'l-Adîm, Bugyetü'l-taleb fî Tarihi Haleb), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1989, s. 4.

[6] İbnü'l-Esir, C. 10, s. 389.

ları, –Türk komutanı Arslan Besasiri'nin etkisiyle– 12 imamcı olan) ve Türk ordu komutanı Arslan Besasiri'nin korumasmdadır. Büveyhilerin sarayında görevli olup Abbasî halifesinin hizmetinde olan, Deylemli Mu'ayyed, Fatimilerle aynı mezhebe mensup olup Şii-İsmailî (İsmailî dâisi) idi. Fatimilere yakınlığından, halifenin isteği ile görevinden uzaklaştırılır. Bunun üzerine Mu'ayyed, Suriye'de on yıl, Fatimîler lehinde, Abbasilerin aleyhinde propaganda çalışmaları yapar. Suriye'deki Türkmenler'le de ilşki kuran bu İsmailî dâisini, halife ordusunun Türk komutanı Besasirî'yi ve hatta Tuğrul'a karşı bağımsızlık iddiasındaki İbrahim Yınal'ı da etkilemiş olmalıdır ki, bunlar Fatımilerle siyasî ilişkiye girmişlerdir.

Kutalmış ile İbrahim Yınal, Türkmenlerle Anadolu'ya girerler. Erzurum önlerinde, Ermeni, Rum ve Gürcülerden oluşan bir Bizans ordusunu hezimete uğratırlar. Birçok komutan ve asker esir alınır (18 Eylül 1048)[1]. Esirler arasında Gürcü prensi Liparit de vardır. Bizans imparatoru, Tuğrul'a bir elçi yollar ve Liparit'in serbest bırakılmasını ister, elçi İstanbul'daki camide Tuğrul adına hutbe okunacağını vaad eder ve Liparit serbest bırakılır. Tuğrul, Liparit'in yanına "Alevî" bir refakatçi verir.[2] Doğan Avcıoğlu bu Alevi refakatçinin İstanbul'a elçi olarak gönderildiğini yazar. Bu elçinin Ali soyundan gelen bir seyyid olması, dikkat çekicidir ki, Türklerin Ehlibeyt'e verdikleri önemi yansıtır. İstanbul'da okunması istenilen hutbe de ancak 1055 yılında okunur.[3]

Anılan savaştan sonra, Maveraünnehir ve Horasan'dan kalabalık Türkmenler, Bizans sınırına yığılır. Bu tarihten sonra, Mikailoğullarınm hakimiyetini benimsemeyen Kutalmış, İbrahim Yınal ve başka boybeylerine bağlı Türkmenler Anadolu'ya yerleşmeye başlar.

Sultan Tuğrul, Anadolu'ya kayan Türkmen göçünden sıkıntılıdır. Bu arada Tuğrul, amcası Musa Yabgu ile de savaşmak mecburiyetinde

---

[1] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 35; Kafesoğlu, Selçuklular Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. X, s. 365.

[2] İbnü'l-Esir, C. 10, s. 43.

[3] Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, C. 3, s. 1461.

kalır (1051). Selçuklu reisleri arasındaki anlaşmazlıklar ve çatışmalar Tuğrul Bey'i halifeye ve İranlı ahalinin önderleriylelikle yakınlaşmaya yönlendirir. Togan, bu dönemde Tuğrul Bey için "Türkmenlerce şüphe yok, ki ancak 'kuşbeyi' idi; hayâtının sonuna kadar o bu lâkabı taşıdığı halde İslâm memleketinin idare usulüne istinaden kendisini 'sultan' ilan etti ve riyasetini İslâm uşulünce 'hutbe' ve 'sikke' ve nihayet halifenin menşuru[1] vasıtasıyla Müslüman tebaaya tanıttı ve o nisbette Türkmenlerce bir 'mütegallibe' [zorba, derebeyi] kesildi"[2] diye yazar.

Bu devirde Türkmenler arasında meydana gelen ayrılıklar tarihimiz açısından oldukça önemlidir. Türk hayatının Anadolu safhasında meydana gelecek iç olayların, siyasi, sosyolojik sebeplerinin kökleri, bu dönemde meydana gelmiş olan olaylarda yatar. Siyasi hakimiyeti elinde bulunduracak olan Türk sultanlarının halifelikle, tamamen siyasi olan irtibatları, yöneticilerle umum Türk halkı arasında itikadi çelişkiler yaratacaktır.

Sonraki kısımlarda, Kutalmış oğlu Süleyman Bey'in önderliğinde kurulan Anadolu Türk Devletinin ileriki safhalarında, Selçuklu Sultanları ile Türkmen ahali arasındaki bu farklılığı daha açık göreceğiz.

Anılan sebepler ve siyasi mecburiyetlerle Tuğrul, devletin kurumlaşmasında, İran'ın yerel hükümdarlarına dayanmaya başlar. Onlardan topladığı vergilerle Deylemlî, Kürt ve diğer İranlı gruplardan meydana gelen askerî birlikler oluşturur.[3] Türkmenler dışlanır, Farsça, Arapça bilen tecrübeli, İranlı şahıslardan devlet bürokrasisini kurar, İlk Selçuklu vezirleri Kundurî ve Nizamülmülk bunlardandı. Bu sebeple devleti, töreleri doğrultusunda savaşarak kuran Selçuklu beyleri de devletin dışında bırakılır. Beyler, Selçuklu sultanına ve vezirlerine düşman kesilir. Selçuklu devleti, İran'da,

---

[1] Develioğlu, bu kelimenin anlamını "padişahın verdiği vezirlik, müşirlik veya kazilkuzatlık rütbelerinin tevcihini havi ferman" olarak verir. (Develioğlu, Osmanlıca – Türkçe Lügat, s. 737.. Kelime bu metinde, halifenin, Tuğrul'un sultanlığını tanıyan ve ona verilen unvanı ihtiva eden belgesi kasdedilmiştir.

[2] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 193.

[3] Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, C. 1, s. 131.

sosyal-kültürel ortamın etkisinde kalarak, giderek "İran halkının devleti" görünümüne girer.[1] Dandanekan savaşından sonra Gazneliler'den iltica eden kumandanların devlet kadrolarına alındığını, bununla da Türkmenlerin ikinci plana düştüğüne işaret eden Köymen de, o zaman İran'ın gûlam sistemine göre yetiştirilmiş olan mülteci kumandanların, yönetime alınmasından sonra mağrurlaşarak, devletin kurucusu emektar Türkmenleri, küçük gördüklerini, ve "devlet kurulduktan sonra umduklarını bulamayan, külfetini çektikleri halde nimetinden başkalarının istifade ettiğini gören Türkmenlerin daha bu andan itibaren devlete ve başındakilere gücenmiş oldukları"nı[2] vurgular. Bu durumdaki Türkmenler, kalabalık kitleler halinde göçerek Anadolu'yu doldururlar.

Tuğrul Bey'in İran'da hakimiyet sahasındaki, kendisine bağlı 28 yerel beylikten ancak, Çağrı Bey'in oğulları Alparslan ve Kavurd'un babadan kalma beylikleri dışındakiler Türk olmayanların elindeydi.[3]

Tuğrul Bey'de dini bir bağnazlık görülmez, Sünnîliği benimsediği söylense de, bu açık değildir. Onun devrinde İran halkı Sünnîdir. Fars topluluğunun tamamı Sünnîliğin Şafiî kolundandır. Az sayıda da Hanefî vardır. Hazar Denizi'nin güney kesiminde, dağlı kavim Deylemliler arasında Şiî-İsmailî (7 imamcı) ve az sayıda Zeydilik vardır. Müslümanlığa girişlerinin ilk safhasını yaşayan Türkmenlerde ise, sathi bir İslâm anlayışı hakimdir. Sufî şeyh ve dervişler dini önderleri durumundadır. Ehlibeyt'e rağbet genel temayüldür. Tuğrul Bey'in, Şeyh Ebû Said Ebû'l-Hayr, Baba Tahir vb. sufi şeyhlere gösterdiği derin saygıdan, başında bulunduğu Türkmenlerle aynı itikadi anlayışı taşıdığı ihtimali daha kuvvetlidir. Tuğru Bey'in Halife ile ilişkisi tamamen siyasî olup sadece bundan dolayı onun Sünnîliği ileri sürülür. Bu devirde Türkmenlerde, itikadi açıdan, mezhebi bir şekillenme henüz olası değildir.

İran'ın birçok yerinde olduğu gibi, Hanefîlerle Şafiîler arasında

---

[1] Yetkin, Çetin, Başlangıçtan Atatürk'e Türk Halk Eylemleri ve Devrimler, Ümit Yayıncılık, Ankara 1996s. 56.

[2] Köymen, M. A. Selçuklu Devri Türk Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yay., 2. Bsım, Ankara 1993, s.162.

[3] Köymen, M. A., Tuğrul Bey Zamanı, s. 22 nak: Avcıoğlu, a.g.e., C. 1. s. 130.

Nişapur'da da meydana gelen çatışmalarda,[1] ayaklanan Şafiîlere karşı tavır almasından, Tuğrul Bey'in Hanefî olduğuna hükmedenler olmuştur. Veziri Kunduri bu olaylarda Şafiîleri Rafizîlikle itham eder ve Tuğrul'dan, Nişapur'un Şafiî reisi Kuşeyri'yi ve meşhur Şafiî bilgin Cuveynî'yi tutuklamak için yetki alır. Kunduri medrese kürsülerinde Cuveynî'yi ve bunun gibileri Rafizî olarak ilan ve telin ettirir.[2]

Tuğrul Bey sufî şeyhlerine çok saygı gösterirdi. Hemedan'a geldiğinde (1055), orada bulunan sufî şeyhlerinden Baba Tahir Uryan'ı ziyaret ederek hayır duasını alır.[3] Tuğrul, Baba Tahir'in huzuruna çıktığında, saygıyla onun elini öper. Baba Tahir de ona şunları söyler:

- "Ey Türk, Müslümanlara karşı nasıl hareket edeceksin?"[4] Bu söz Tuğrul'u çok etkiler. Tuğrul "adalet" ve "ihsan" prensiplerine uyacağına söz verir; bunun üzerine Baba Tahir, parmağındaki yüzüğü çıkarıp, Tuğrul Bey'in parmağına takarak ona hükümdarlık tevcih eder.[5]

İbni Sina'nın çağdaşı olan Baba Tahir, yersiz yurtsuz, tuğlayı yastık yaparak yatan, kalender hayatı yaşayan bir sufî idi ki, Uryan adını bunun için almıştır.[6] Tasavvufî bir şair olup inziva hayatı yaşardı. Yaşantısının, Anadolu'da göreceğimiz, Baba İlyas, Şah Kulu Baba gibi şahsiyetlerin yaşantısı ile benzer olduğu anlaşılıyor. Baba Tahir'in, Mevlana ve Hacı Bektaş-ı Veli ile aynı tasavvufî inançlara sahip olduğu kabul edilir.[7]

---

[1] Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, Tekin Yayınevi, İstanbul 1997, C. 4, s. 1742-1743.

[2] Brockelman, C., Cüveyni Mad., İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 3, s. 249.

[3] Köprülü; Baba Mad. İslâ Ans., C. II, s. 165.

[4] Minorsky, Baba Tahir Uryan mad., İslâm Ansiklopedisi, Cilt 2, s. 166.

[5] Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, Tekin Yayınevi, İstanbul 1997, C. 3, s. 1437.

[6] Yazıcı, T., Baba Tahir-i Uryan Mad. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ans., C. 4, s. 371.

[7] Yazıcı, Tahsin, a.g.m., s. 371.

TUĞRUL BEY'İN BAĞDAT'A GELİŞİ VE HALİFE İLE İLİŞKİLERİ

Tuğrul Bey, elçiler aracılığıyla ilişkiye girdiği Halife tarafından Bağdat'a davet edilir. Halife'nin niyeti, baskısıları altında bulunduğu, ordu komutanı Türk asıllı Arslan Besasirî'nin[1] ve siyasi hakimiyeti ellerinde bulunduran Büveyhoğulları'nın etkinliğini azaltmaktır. Burada, mezhebi tartışmaları ilgilendiren bir konu dikkati çeker. Şöyle ki, İslâm devleti, Sünnî halifenin liderliğinde, siyasi hakim Büveyiler ve yine ordu komutanı Arslan Besasirî'nin bir tür koalisyonuyla yönetilmektedir. "Arslan Besasirî ve Türk kuvvetleri Şiî idi."[2] Devrin tarihçisi Kerîmüddin Aksarayî onun için şunları yazar: "Alevilerin işareti olan beyaz bayrakları Abbasî bayrağının yerine koydu. Minberlerde Ali ve evlâdını övmelerini emretti. Ezana Hz. Ali'nin adını koydu."[3]

Halifenin, Tuğrul'un askeri gücüne, Tuğrul'un da, halifenin İran'daki Sünnî-Şafiî halkın üzerindeki manevi etkinliğine ihtiyacı vardır. Tuğrul'un Bağdat'a gidişinin kendi kararıyla olup davet edilmediğini ileri sürenler bile bulunmaktadır. Claude Cahen, halifenin veziri ibn el-Müslime'nin, Tuğrul'un gelişine muhalefet ettiğini ve bundan halifenin habersiz olamayacağını yazar.[4]

Tuğrul Bey, Hemedan'dan hareketle Bağdat'a gelir. Bağdat'a girişinin akabinde şehirde olaylar başlar. İhtiyaçları için pazara gelen Selçuklu Türkmen askerleri halktan bazılarının hücumuna uğrar. Hücum edenlerin Sünnî mezhep mensupları olduğu kaydedilir.

---

[1] "Ebû Mansur el-Besasirî" de denilen ve kölelikten gelen bu Türk komutanın asıl adı, Ebu'l-Hâris Arslan et-Türkî'dir. İran'ın Besâ şehrinden olduğu için Besasirî denilir.

[2] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 40.

[3] Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud-i, Müsâmeretü'l-Ahbâr, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000, s. 10.

Aksarayî'nin burada kastettiği, Şiîlerin, ezanın sonuna söyledikleri, "Ali Allah'ın velisidir" anlamındaki "Aliyyün Veliyullah" ilavesidir.

[4] Cahen, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler. E Yay., İstanbul 1994, s. 42.

Bağdat Sünnîleri ile, Bağdat'ın Kerh mahallesi sakini olan Şiî (12 imamcı) "Oğuzlar" arasında çatışmalar meydana gelir.[1] Tuğrul Bey'in veziri Kunduri, İbn Kesir'in Rafizîler dediği Oğuzları savunuyordu.[2] Kunduri Şafiî düşmanı olarak tanınır ki, İran Selçuklularının Şafiî veziri Nizamülmülk tarafından, vücûdu parçalanarak öldürülmüş, vücûdunun parçaları İran'ın değişik yerlerinde gömülmüştür (1064). Öldürüldüğü sırada cellâda şöyle demiştir: "Nizamül'-Mülk'e de ki: "Türkleri vezir ve divan erbabını öldürmeğe alıştırmakla ne kadar kötü bir iş yaptın! Başkası için kuyu kazan, kazdığı kuyuya kendi düşer."[3]

Bu karışıklıklarda, İmamiye (Caferî) bilginlerinden meşhur Şeyh Müfid'in talebesi olan, Şiîlerin büyük (Şeyh al-Taifa) müçtehid'i, İbnü'l Esir'in de "İmamiyye'nin Fakihi"[4] dediği Nasıreddin Tusî de[5] şehirden ayrılıp, ölümünde defnedilmeği istediği, Hz Ali'nin kabrinin bulunduğu Necef'e yerleşir.[6] Halife tarafından da taktir edilip büyük saygı gösterilen Tusî'nin, Şiî (isnaaşeri) Oğuzların yaşadığı Kerh semtindeki evi dağıtılır ve kitapları Nasır Camii önünde yakılır.[7]

Bu olaylarla, Selçuklu ordusu kontrolden çıkar ve şehri yağmalamaya başlarlar. Burada dikkate değer önemli bir konu, Selçuklu kuvvetlerinin Bağdat'ı yağmalamalarına rağmen kendi soylarından olan Şiî Oğuzların oturduğu Kerh mahallesine hiç dokunmamalarıdır.[8] Tuğrul, 12 imamcı Şiî Oğuzların Selçuklu askerlerine yardımı dolayısıyla Şiî reisine teşekkür eder.[9] Olaylar sırasında, halifenin

---

[1] Avcıoğlu, Doğan, a.g.e., C. 3, s. 1463.

[2] İbn Kesir, a.g.e., C. 12, s. 169.

[3] İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 10, s. 46.

[4] İbnü'l-Esir, c. 10, s. 483.

[5] Asıl adı, Ebu Cafer Muhammed b. Al-Hasan b. Ali al-Tusî.

[6] Strothmann, R., Şî'a Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 11, s. 509.

[7] Karahan, Abdülkadir, Tûsi Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 12/2, s. 131.

[8] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 41.

[9] Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, Tekin Yayınevi, İstanbul 1997, C. 3, s. 1463; İbnü'l-Esir de bu olayı şöyle anlatır: "Tuğrul Bey, Kerh halkının adamlarını hima-

vezirlerinin evleri ile yağmadan kurtarılan malların saklandığı halife türbeleri de yağmalanır.[1]

Şiî Türklerin oturduğu Kerh mahallesinde meydana gelen olayların benzeri daha eski tarihlerde de görülür. İbn Kesir, H. 362 (M. 973) yılında, Kerh mahallesinde, zekat toplama memurlarından birinin, halktan birini öldürmesiyle başlayan olayı şöyle anlatır:

"Türklerden bir cemaatle" beraber halkın ayaklanarak bu memuru öldürdüğünü kaydederek şu bilgileri de verir: "Bunun üzerine sünnete taassup derecesinde bağlı olan vezir Ebü'l-Fadl eş-Şirazî, hacibini Kerh mıntıkasındaki halkın üzerine göndermiş, o da onların evlerine ateş bırakmış ve oradaki birçok evler, mallar, 300 dükkân, otuzüç mescit, 17.000 insan yanmıştı!"[2]

Hülagu zamanında da (1257) aynı karakterde çatışmalar devam etmiştir ki, yine İbn Kesir bu olayı şöyle nakleder:

"Bu sene [H. 655/ M. 1257] Bağdat'ta Rafizîler ile Sünnîler arasında büyük bir çatışma meydana geldi. Fitne koptu, Kerh mahallesi yağmalandı. Rafızîlerin, hatta Vezir İbn Alkamî'nin yakınlarının evleri de talan edildi. Bu, onun Tatarlara meyletmesinin, onlarla işbirliğine girmesinin neticesi olarak yapılmıştı.[3]

İbrahim Ymal, Tuğrul Bey'e isyan ettiğinde, Bağdat'ı ele geçirip oradaki Oğuzların desteğini alarak, "Şiîliği resmî din" (mezhep) ilan eder."[4] Doğan Avcıoğlu, İbrahim Ymal'ın Şiî olduğunu ileri sürer..[5]

Tuğrul'un Bağdat'a gelişiyle Büveyhi hakimiyeti son bulur. Arslan Besasirî de Suriye yörelerinde faaliyete başlar, Tuğrul Bey'in,

---

ye etmek için yaptıklarını öğrenince onlara iyi davranılmasını emretti. Vezir Amîdülmülk, Alevîlerin nakîbi Adnân b. er-Radî'ye haber gönderip huzura gelmesini emretti, Adnân da geldi. Vezir ona Tuğrul Bey adına teşekkür etti, sultanın emriyle kendisi ve mahalleyi korumak amacıyla bir süvari birliğini onun yanında Kerh'te bıraktı." Bkz. İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 9, s. 464.

[1] Avcıoğlu, Doğan, a.g.e., C. 3, s. 1463.

[2] İbn Kesîr, a.g.e., C. 11, s. 464.

[3] İbn Kesîr, a.g.e., C. 13, s. 356.

[4] Yetkin, Çetin, Başlangıçtan Atatürk'e Türk Halk Eylemleri s. 61.

[5] Avcıoğlu, Doğan, a.g.e., C. 3, s. 1472.

gönderdiği orduyu Musul civarında mağlup ederek Musul'a girer ve Fatımî halifesi adına hutbe okutturur (1057). Ardından, İbrahim Yınal'a mektup göndererek, onu Tuğrul'a karşı isyanında destekleyeceğini vaat eder.[1] Fatımî halifesi Mustansır da İbrahim Yınal'a, yardımda bulunmaya hazır olduklarını ve kendisini Selçuklu Sultanı olarak tanıyacaklarını içeren mektuplar gönderir.[2] Ayaklanan İbrahim Yınal vaat edilen bu yardımları alır. Bölgede bulunan diğer Türkmen Beyleri de İbrahim Yınal'ın yamında yer alırlar. Prof. Yetkin, Türkmen hareketlerinden bahsederken: "Gerçekte, Oğuzlar, Büyük Selçuklu Devleti sultanlarına başkaldıran hemen her soylunun yanında yer almışlardır. Yalnız bu olgu bile Türkmenlerin devletten ne denli kopmuş olduklarını gösterir."[3] diyor.

İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in üzerine gider ve Hemedan önünde karşılaşırlar, Tuğrul Bey'i yenilir. Şehre çekilen Tuğrul muhasaradan zor kurtulur, Rey'e döner. Burada kardeşi Çağrı Bey'in oğulları Alparslan ile Kavurdu acele, yardım için yanına çağırır. İbrahim Ymal'da kardeşi Ertaş Bey'in oğulları Ahmet ve Mehmet Bey'i yanına alır. Rey önünde yapılan kanlı bir savaşta İbrahim yenilir; hanedan soyundan olduğu için, yay kirişiyle boğularak öldürülür (22 Temmuz 1059).[4]

Bu sırada, Arslan Yabgu'nun oğulları Kutalmış ve kardeşi Resûltekin de, Basra, Ahvaz, Huzistan eyaletleriyle Şiraz'ı alarak isyan ederler.[5]

Tuğrul, İbrahim Yınal'ı bertaraf ettikten sonra Bağdat'a yönelir. O sırada Besasirî de Bağdat'a girer (27 Aralık 1059), el-Mansur camiinde Mısır Fatımî halifesi el-Mustansır Billâh el-Alevî adına hutbe okutur ve onun emriyle ezan da Şiî usûlünce "hayya alâ hayril-amel" şeklinde okunmaya başlar.[6] Tuğrul Bey'in, Bağdat'a yak-

---

[1] Sevim, Ali, Biyografilerle Selçuklular Tarihi, s. 4.

[2] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 44.

[3] Yetkin, Çetin, Başlangıçtan Atatürk'e Türk Halk Eylemleri, s. 61.

[4] İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 9, s. 488-489.

[5] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 43.

[6] İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 9, s. 485.

laştığını duyan Besasirî oğulları ve askerleriyle şehirden ayrılır. Besasirî'nin Bağdat'tan ayrılmasıyla, daha önce Selçuklu askerlerine saldırmış olan, İbnül'l-Esir'in,[1] Türklerin, kendilerine zulüm yaptığını söylediği, Bağdat'ın Sünnî kesimi ayaklanır. Telaşa kapılan ve büyük çoğunluğu Oğuz Türkleri'nden oluşan Şiî ahali kenti boşaltmaya başlar. Sünnîler, Şiî halkını yağmalar ve Şiîlere ait 1200 konağı yakarlar.[2] İbnü'l Esir de, Tüğrul Bey'in Bağdat'a gelişini, "oğuz felaketi" olarak değerlendirildiğini kaydeder.[3]

Tuğrul, Ocak 1059'da Bağdat'a girer. Selçuklu ordusuyla Fırat kenarında karşılaşan Arslan Besasirî, ağır bir yenilgiye uğrar ve savaş meydanında ölür (22 Ocak 1060).[4] Tuğrul, halifeyi tekrar makamına oturtturur. Halife, hakimiyetinin sembolü olan belindeki kılıcını çıkararak Tuğrul'a kuşatır. Halife, kendi makamının, Tuğrul'un Sultanlık makamından sonra geldiğini resmen kabul eder.[5]

Kafesoğlu bu olayları, "sünnîliğin tam zaferi idi"[6] diye değerlendirir. Togan, "Selçuklu Türkleri, din ile dünya meselelerine pratik düşünceleri, halifeyi siyasete karıştırmamakta da menfaatdar olmaları sayesinde İslâm âleminde büyük inkılâp vücuda getirdiler. Bunlar İslâm aleminde ilk defa olarak saltanatı hilâfetten, yani dünyevi ve siyasi idareyi, uhrevi ve dini işlerden ayırdılar. Şarki ve merkezi Avrupa'ya ve Önasya'ya Irak'a tarihten önceki çağlardan beri gelerek mütemadiyen yerlilere karışıp kaybolup gitmekte olan Türklere, Küçükasya'da ve Azerbaycan'da bir yeni vatan kurular." diye değerlendirirken şunu da ilave eder: "İslâm medeniyetini Arap medeniyeti olmaktan kurtarıp, umumi bir din esasında mahalli milli kültürlerin meydana gelmesine yol açtılar"[7]

Prof. Z. Kitapçı da, "[Selçuklular] İslâm tarihinde hiçbir millet

---

[1] İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 9, s. 486.

[2] Avcıoğlu, Doğan, a.g.e., C. 3, s. 1474.

[3] İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 9, s. 490.

[4] Sevim, Ali, Biyografilerle Selçuklular Tarihi, s. 7.

[5] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 45.

[6] Kafesoğlu, Selçuklular Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 10, s. 393.

[7] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 222.

ve devletin başaramadığı bir şeyi başarmışlardır. O kadar, ki bu büyük misyonun bir sonucu İslâm Halifesi, bütün siyâsî ve idarî yetkilerini bu günün tabiri ile yasama ve yürütme gücünü Selçuk Sultanı Tuğrul Bey'e bırakmış" [1] olduğunu ifade eder.

Tuğrul, halifeden siyasi yetkilerini almakla da kalmaz; onun, günlük on binlerce dinarlık gelirlerine de el koyarak az bir maaşa bağlar. Buna halifen itiraz etmesi üzerine, vezir Kundurî, "Halife Râzıbillâh'a (934-940) sarayının gideri için her gün 50 dinar verilmesi kararlaştırılmıştı. Muktefî (902-903) zamanında da Türk komutanı Tüzün ona aynı ödeneği vermişti. Geri kalan orduya harcanıyordu. Oysa şimdi halifenin bizden başka, ayrıca ordusu yoktur. Zâten orduya ihtiyacı da kalmamıştır. Ama biz, ödeneğini günde 500 dinara çıkarıyoruz."[2] der.

Halife, bu miktarın yetmeyeceğini söyleyerek, artırılmasını rica eder. Kundurî, bunun üzerine halifenin maaşını bin dinara çıkarır. Halife bunu da az bularak "Meliklere, emirlere, kadılara, eşrafa ve çeşitli sınıftan halka hil'atler ve ödüller vereceğini, tören ve protokol giderlerinin çok yüksek olduğunu" ileri sürerek biraz daha artırılmasını ister. Neticede halifenin maaşının günde 2 bin dinar olmasını ve bu paranın arazi geliri olan ikta yoluyla karşılanması kararlaştırılır ki, Bu arazi de yine Selçuklu devletinin mülkiyetindedir[3] Prof. M.A. Köymen bu arazi uygulamasını: "İslâm dünyasının dinsel şefinin siyasal bakımdan Selçuklu devletinin vassalı [bağımlısı] durumuna gelmesi" diye yorumlar.[4]

İbn Kesir, bu olaylardan sonra, halife hakkında şunları anlatır:

"Halife'ye gelince o hilafet sarayına döndüğünde artık cinsel ilişkide bulunduktan sonra yıkanmadan yatağa girmemeye ve oruçlu iken kimsenin kendisine yemek getirmemesi ve getirilen yemeği kabul etmeyeceğine, abdest ve gusül alırken hiç bir kimseyi kendi-

---

[1] Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, s. 37.

[2] Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, Tekin Yay., İstanbul 1997, C. 3, s. 1474-1475.

[3] Avcıoğlu, Doğan, a.g.e., C. 3, s. 1475.

[4] Avcıoğlu, Doğan, a.g.e., C. 3, s. 1475.

sine hizmet ettirmeyeceğine, aksine bütün bu işleri bizzat kendisinin yapacağına, kendisine eziyet veren kimselerden hiç birine mukabelede bulunmayacağına aksine kendisine zulmedenleri bağışlayacağma dair Allah'a söz verdi."[1]

Bir süre sonra Tuğrul, halifenin kızı Seyyide'yi ister fakat Halife bunu reddeder. O sırada halife Kaim Biemrillah, Çağrı Bey'in kızı Arslan Hatun ile evlenmiştir. Halifenin, kızını Tuğrul'a vermemesi üzerine, Tuğrul'da yeğeni olan bu Arslan Hatun'u yanına alıp götürür. Halifenin gönderdiği elçilere rağmen Tuğrul, halifenin karısını vermez.[2]

Tuğrul, üstelik halifeye çok ağır bir mektup yazar ve Suriye naibine gönderdiği bir buyrukla da, halifeye ait bütün dirliklere el koydurur.[3] Böylece, halife kızını Tuğrul'a vermeye mecbur olur. 70 yaşındaki Tuğrul'un bu evliliği, eşi Altunca Hatun'un, Peygamber soyuyla akraba olmak için, "Halifenin kızı Seyyide Hatun'la evlen, böylece dünya ve ahirette Tanrı katında şerefe nail olursun"[4] şeklindeki vasiyetine bağlanır.

Tuğrul, yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 4 Eylül 1063 yılında Rey'de ölür. Türkmenler, Türk geleneğince yüzlerini ve elbiselerini yırtarak yas tutarlar. Ancak İranlı vezir Kundurî, bu geleneklere yabancı olduğu için olacak, ki "askerin giysilerini parçalayıp ağlayarak yas tutmalarına izin vermez,"[5] Tuğrul, Eşi "Ferruh

---

[1] İbn Kesîr, a.g.e., c. 12, s. 192.

[2] İbn Kesîr, a.g.e., c. 12, s. 202.

[3] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 46.

[4] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 45.

[5] Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, C. 4. s. 1594. Bugün halâ, Anadolu'da, Azerbaycan'da ve İran Türkleri arasında bu gelenekler görülür. Ölü yasında, ağıt yakılarak yüzler yırtılır, saçlar yolunur, elbiseler parçalanır.

Türkmenlerdeki bu gelenekler Türklerin eskiden beri yaptıkları Yuğ (yas) töreniyle ilgilidir. Alparslan'ın oğlu Melikşah, oğlu Davud ölünce (H. 474, M. 1801-1082., ağlanıp feryad edilmesini emreder. "Halifenin veziri de Bağdat'ta taziyeleri kabul etmek üzere oturur." Bkz. İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 10, s. 116.

İbnü'l-Esir'in aktardığı bu gelenek, yer yer bugün de görülmektedir. Özellikle "Azeri" Türkleri, ölünün ardından, 7 gün taziyeleri kabul etmek için otururlar; üçüncü ve yedinci günü ölünün ruhu için "ölü aşı" denilen yemek verilir.

Hatunî" tarafından Rey'de yaptırılan ve "Künbed-i Tuğrilî" adıyla anılan türbede gömülüdür.[1]

Tuğrul'un ölümüyle, Selçuklu hanedan üyeleri ve Türkmen reisleri arasında kanlı iktidar mücadeleleri başlar. Neticede, Çağrı Bey'in oğlu Alparslan sultanlık tahtına oturur.

Bu sırada Kutalmış töre gereğince, Türkmen reisliğinin, dedesi Selçuk Bey'den, babası Arslan Yabgu'ya, ondan da kendisine geçme gerektiğini iddia ederek ayaklanmıştır. Türkmenlerden oluşan kalabalık bir orduyla Rey'e gelir, "Sultan olarak" kendi adına hutbe okutur (16 Ekim 1063).

Alparslan, bir mektupla, Kutalmış'm saltanattan vazgeçmesini ister. Kutalmış, iddialarını tekrarlayarak Alparslan'ın isteğini reddeder.

Sorun giderilmez ve iki kuvvet Rey önlerinde Dıh-i Nemek (Tuz Köyü) vadisinde karşılaşırlar. Kutalmış kesin bir yenilgiye uğrar ve savaş sırasında ölür (1064), Rey'deki Sultan Tuğrul'un türbesinin yanına gömülür Alparslan, durum karşısında ağlar ve yas tutar.[2]

Alparslan, diğer Türkmen beyleriyle, Kutalmış'ın oğlu Süleyman Şah'ı da öldürtmek istemişse de, veziri Nizamülmülk: "Akrabayı öldürmek doğru olmaz. Uğursuzluk getirir. Devlet çabuk yıkılır" diye buna mani olur. Alp Arslan da: "Kutalmış'ın oğlu Süleyman Şah'ı ve adamlarını ülke sınırları içinde bırakmak uygun olmaz. Onların zararı dokunur" diye sürülmelerini ister. Birecik ve Urfa arasında Diyarbekir'de bir yere, Süleyman Şah'ı, akraba ve adamlarıyla birlikte hapsettirir.[3]

Kutalmış'ın ölümünden sonra, Mikailoğullarına muhali Türkmenler, Anadulu'da, daha çok Suriye'de yoğunlaşırlar. Alparslan, ileriki tarihlerde Anadolu Türkmenleri diye anılacak olan, Kutalmı-

---

[1] Eskiden Tahran'ın 22 km yakınında bulunan ve tipik bir Türk kasabası olan Rey, şimdi Tahran'la birleşmiş durumdadır.

[2] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 49.

[3] Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, Müsâmeretü'l-Ahbâr, Ankara 2000, s. 11.

şoğulları'na bağlı bu Türkmen boylarını yola getirip, kendine bağlamak yahut kendilerine karşı tehlike olmaktan çıkarmak gayesi ile Suriye üzerine yürür.

Suriye sahasında, Türkmenler arasında kanlı çarpışmaların cereyan ettiği bir sırada, Bizans imparatoru Romanos Diogenes'in büyük bir ordu ile doğuya (İran Selçuklularının başşehri Rey üzerine) sefere çıktığı haberi gelir. Alparslan, süratle geri döner ve Bizans ordusuna Malazgirt yakınlarında ulaşır.

Alparslan, 26 Ağustos 1071'de, Selçuklu ordusundan çok fazla olan Bizans ordusunu, çok kısa bir sürede imha eder ve İmparator'u esir alır. Alparslan, savaştan sonra, kendisine muhalif Türkmenlerin yerleştiği Anadolu'ya girmez ve Rey'e döner.

Bu savaşla, Tuğrul Bey'in ilk döneminden itibaren Anadolu'ya yerleşen Türkmenlerin, Anadolu'yu resmen yurt tutmak için, önlerinde ciddi bir engel kalmaz. Alparslan'ın bu zaferinden faydalanmış olan Türkmenler, yine de Mikailoğullarına karşı bir yumuşama göstermezler.

Bizans ordusunda bulunan hristiyan Oğuz, Kıpçak ve Peçenek birliklerinin,[1] savaş sırasında Alparslan'a katılmalarının yanında, Türkmen beylerinden, Alparslan'ın eniştesi Er-Basgan'ın,[2] Alparslan'a isyan ederek, Romanos Diogenes'e katılması da,[3] Türkmenler arasındaki ayrılığın boyutlarını ifade eden bir olaydır. Bu tarihlerden sonra, İran Selçukluları ve Anadolu Selçukluları olarak anılacak, rakip iki ayrı Türk devleti ortaya çıkar. Türkmenler, karşılıklı olarak büyük kaybına uğrayacakları kanlı savaşlarla, nihayete kadar bu düşmanlıklarını sürdürürler.

Malazgirt Savaşı'yla Anadolu'daki Bizans hakim gücü kırılır. Savaş sonrası Bizans'ta başlayan taht kavgalarında rakip taraflar, dostane ilişkilere girerek yardım umdukları Türkmenler'in Anadolu'da yerleşmeleri ve siyasi egemenliğe yönelmeleri kolaylaşır.[4]

---

[1] Sümer, Prof. Dr. Faruk, Oğuzlar, s. 102.

[2] Sümer, Prof. Dr. Faruk, a.g.e., s. 107.

[3] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 192.

[4] Cahen, Claude, Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler, s. 87.

Türkmenlerin tepkileri, Arslan Yabgu'dan sonra yönetimi ele alan Mikailoğullarının hakimiyetine karşı olduğu gibi, o devirde İran'ın, ekonomik, siyasi ve kültürel yapısına, şehirlerin geleneksel hayat tarzına uyumsuzluktan da kaynaklanıyordu.[1]

Bu dönemle ilgili önemli kaynaklardan Siyasetname adlı eserinde Selçuklu veziri Nizamülmülk, kölelerle beraber andığı Türkmenlerin, devlete kazandırılması için (Sultan'a) şu tavsiyelerde bulunuyor:

"Türkmenlerden her ne kadar bıkkınlık gelmişse de, sayıları fazla olduğundan ve devletin kuruluşunda çok hizmet ederek, sıkıntı çektiklerinden, hepsi akrabadırlar ve bu devlet üzerinde hakları vardır. Çocuklarından bir kişinin ismi tespit edilerek devamlı meşgul olması için sarayın 1.000 kölesinin silah ve hizmet öğrenimi ona verilmelidir. Böylece insanlarla birlikte otururlar, gönülleri ısınır ve köleler gibi hizmet de ederler. Neticede yaradılışlarında mevcut olan nefret ortadan kalkar. İhtiyaç hasıl olduğu zaman işaret edildiği an, 5.000 - 10.000'i atlarına binip köleler gibi techizatlanarak hizmete koşarlar. Bu devletin hizmetlerinden de nasipsiz olmazlar. Melik'in onlara karşı sevgisi artar, onlar da bundan memnun olurlar."[2]

Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar devrinde de görülecek olan

---

[1] "Arslan Yabgunun oğlu Kutalmış'ın 1064'te Rey'de isyanı hiç şüphe yok, ki Türkmencilik esasına dayanıyordu ve ancak bunun sayesinde o tekmil Türkmenleri kazanmış bulunuyordu. Alp Arslan, 1065-66 kışında Merv ve Horezm taraflarına yürürken yanında 300.000 asker bulunduğu rivayet olunuyor; fakat ordusu artık Horasan ve Huzistan İranîlerinden, Kürtlerden toplanmış bir derme 'Müslüman ordusu' idi. Türkmenler, hep meşru yabgu ve inallarının ve onların oğullarının etrafında toplanıyorlardı. Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış ve onun oğlu olan Anadolu'nun hakikî fâtihi Süleyman, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ve Yusuf Yabgu'nun oğlu İbrahim İnal gibi zevatın etrafına toplanıyorlardı. Melikşah'ın İranlı müşaviri Nizamülmülk, bu sultanın, ekseriyeti Horasanlı Tacikten, Gürcü ve Ermeniden ibaret olan has ordusu için de 'kendilerinden Selçuklulara erişmiş ise de, eskiden hizmetleri sebkat etmiştir; onların tabiatinde Sultanlara karşı hasıl olan nefreti ortadan kaldırmak için çare şudur' diye Melikşahın sarayında Türkmenlerden de bin kadar asker bulundurmağı tavsiye etmiş ve onları da bu devletten nasipsiz bırakmamalıyız' demiştir." Bkz. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 194.

[2] Nizamülmülk, Siyasetnâme, 1981, s. 149.

Türkmen hareketlerinin nedenleri de, bu devirde meydana gelen olayların sebepleri ile pek farklı değildir. Ortak yön, yönetimde, yabancı unsurlar tercih edilerek, devletin kurucu unsuru Türkmenler'in dışlanması ve hakir görülmesi idi.

İRAN SELÇUKLULARINDA İNANÇ

Selçuklu Türkmenleri'nin İslâmî anlayışları tartışmalı olup tarihçi, araştımacı ve yazarlar arasında farklı görüşler savunulmaktadır. Muhafazakar çevreler, Selçukluların Sünnî-Hanefî itikata sahip olduklarını kabul ederler. Selçuklu Türkmen topluluğunun Sünnî-Hanefî oluşları çok açık olmamakla beraber, bu görüş, daha çok üst yöneticiler için ileri sürülmüştür. Bu görüşler çoğunlukla, Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün beyanlarına dayanırlar:

"Bütün dünyada iyiyi ve doğru yolu gösteren iki mezhep vardır. Biri Hanefî, diğeri Şafiî mezhebi. Bunların dışında kalanlar bid'at ve şüphelidirler. Allah nurunu devamlı kılsın Sultan-ı Şehit (Alparslan) kendi mezhebi üzerinde o kadar sağlam ve doğru idi."[1]

Nizamümülk'ün bu sözlerinden, Alparslan'ın Hanefî mezhebine mensup olduğu kanaatine varılır. Barthold da, "Alparslan'ın çok koyu bir Hanefî olduğu" fikrini, Niazmülmülk'ün bu beyanına dayanarak söyler.[2]

Prof. Dr. Osman Turan, Alparslan'ın Sünnî Müslüman olduğunu söyler ve bunu onun Batınî ve Rafizîlere karşı menfi davranmasına bağlar.[3] Burada sözü edilen grup, İran'daki az sayıdaki İsmailî gruptur.

Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu da, "Şiîlik ile mücâdele Selçuklu imparatorluğunun ana siyâset çizgilerinden biri olduğu"nu[4] ileri sürer ve genellikle, İran Selçuklularının Sünnî olduğunu kabul eder. Kafe-

---

[1] Nizamülmülk, a.g.e., s. 139.

[2] Barthold. V.V. Orta-Asya Türk Tarihi. Hakkında. Dersler , s. 147. 148.

[3] Turan, Osman Selçuklular Zamanında Türkiye Boğaziçi Yay. İst. 1993, s. 35.

[4] Kafesoğlu, Selçuklular Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 10, s. 371.

soğlu, "Selçuklular sünnîliğin dört mezhebinden bilhassa Hanefîlik ile kısmen de şâfi'îliğe sülûk etmişlerdi."[1] diye yazdığı aynı makalede, bu görüşlerinin yanında şunları da yazar:

"Selçuklular devrinde kitâbî din baskısı yapan medreselerin büyük nüfuzu altındaki bâzı şehirler dışında umûmiyetle halk serbest düşünceli idi. Bilhassa Türk köylü ahâlisi hattâ hanefî mezhebine karşı da fazla bir alâka duymuyordu Bunlar daha ziyâde tasavvuf ile ilgili râfızî inançlara sâhip bulunuyorlardı, ki bu, başta Selçuklu olmak üzere, İslâm-Türk tarihinin mühim mevzûlarından biridir."[2]

Kafesoğlu, yine aynı makalesinde şu bilgileri de verir:

"İslâmîyet'te türlü tarîkatlerin meydana çıkmağa başladığı XI. yüzyılda bu fikirler ile kaynaşmakta olan Horasan'da mevcut çok kuvvetli 'tezkir muhiti' ve zâviyeler ve hangahlarda etraflarında müritleri ve dervişleri ile ruhânî bir hava içinde yaşayan ve hakikatin, kitaptan (Kur'an) değil, fakat his yolu ile idrâkinin mümkün olduğunu iddia eden ve bu sebeple medrese müntesiplerine cephe alan ve dinin mekruh kıldığı raks ve mûsikîyi ön plânda tutan şeyhler, şimâl boz-kırlarından şâmânî akîdeler ile beslenmiş vaziyette gelerek, İslâmiyet'in nassî kaidelerine pek intibak edemeyen Türkmen kütleleri üzerinde tabiatıyla fazlası ile müessir olmuşlardı. Devrin büyük şahsiyetlerinden çoğu, yukarıda söylediğimiz gibi aynı zamanda sûfî'dir."[3]

Bu anlatımlardan, Kafesoğlu'na göre, Selçuklu idarecileriyle, Türkmen ahalinin İslâmî anlayışının farklı oduğu neticesi çıkar.

Sunnî-Hanefî olduğu ifade edilen Alparslan'ın, kaynaklarda kaydedilen, Şafiî karşıtlığı ve düşmanlığı, üzerinde durulacak ilginç bir konudur. Bu durumu Nizamülmülk Alparslan'dan bahisle şöyle anlatır: '[Alparslan'ın] Eğer vezirim Şafiî mezhebinden olmasaydı daha kuvvetli siyasetçi ve daha heybetli olurdu', dediğini defalarca duydum. Kendi mezhebinde pek ciddi olması sebebiyle

---

[1] Kafesoğlu, a.g.m., s. 403.

[2] Kafesoğlu, a.g.m., s. 404.

[3] Kafesoğlu, a.g.m., s. 404.

Şafiî mezhebinde olmayı bir kusur saydığından devamlı endişe edip, korkuyordum."[1]

Selçuklu elçileri Karahanlı sarayına vardıklarında, sarayda yapılan sohbette, Karahanlı sultanının, Alparslan'dan bahisle "onun vezirinin [Nizamülmülk] Rafizî olduğunu" duyduğunu söylemesi üzerine, Nizamülmülk şunları yazıyor: "Onun Şafiî mezhebinden utandığını ve her zaman bana dert yandığını bildiğimden, Maveraünnehirlilerin Semerkant Sultanının huzurunda vezirine Rafizî dedikleri kulağına ulaşırsa, benim canıma hemen kıyar diye düşündüm. Hiç suçum olmadığı halde, isteksizce bu sözün Sultan'ın kulağına gitmemesi için 30.000 dinar harcadım."[2]

Ancak, Alparslan'ın veziri Nizamülmülk'ün, bir Reform hareketi gibi, ülkenin her yerinde açtırdığı ve tarihte Nizamiye medreseleri diye anılan Şafiî medreselerine müdahale etmemiş olması da, Vezir'in görüşlerinin yanında izaha muhtaç kalır.

Selçuklular devrinde de memleketin her yerinde, Ali soyuna büyük saygı gösterilirdi. Sultan Alparslan zamanı, Halife'nin baş nakibi de Ali soyundan gelmekte idi.[3]

Nizamülmülk, Şiîleri kötülemekle beraber, onların Selçuklu devletine ve Alp Arslan'a yakınlığını da anlatır:

"Şiilik iddiasında bulunarak, Rafızîlerden daha büyük kuvvet toplayabilir, bütün dinlere saygılı olduğunu söyler, ellerinden gelen kötülük, bozgunculuk ve katilden geri kalmayarak, Müslümanlık adına hareket ettiklerini iddia ederler. Fiillerinde kâfirlerin fiillerini örnek aldıklarından, içleri görünüşlerinin, sözleri de yaptıklarının ve Hz. Muhammed Mustafa (s.a.)'nın dininin tam zıddıdır. Ülke için onlardan daha amansız düşman yoktur. Bugün devlete yakınlığı olan Şia gömleğinden başlarını çıkaran güruh bunlardır. Efendimiz [Alp Arslan] huzurunda işlerini yaparak, kuvvetleniyor ve Dünya Sultanını (Allah mülkünü daim kılsın) Abbasî halifeliği hanedanını yıkmak için saldırmaya teşvik ediyorlar. Bendeniz ser-

---

[1] Nizamülmülk, a.g.e., s. 139.

[2] Nizamülmülk, a.g.e., s. 141.

[3] Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, C. 4, s. 1517.

puşunu başından çıkarmasa, daha birçok rezillikleri görülür, fakat Cihan Padişahı onlar hakkındaki tecrübelerim ve uyarılarımdan dolayı bendenizden incinmekte, bu konudaki gösterdiği tutarsızlıklarını açıklamamı istememektedir."[1]

Selçuklu devletinin, elçilerini genellikle, o devirde saygın bir yerleri olan seyyidlerden seçmeye özen gösterildiğini yine Nizamülmülk'ün şu sözlerinden anlıyoruz:

"Elçi olarak gönderilen adam cesur, mert, silahşör, ata binmeği iyi bilen olmalıdır. Savaşçı da olursa çok doğru olur. Şimdi bizim adamlarımızın böyle olduğunu onlara göstermeliğiz. Elçi Seyyid veya Şerif olursa şeref ve soy olarak daha çok hürmet edileceğinden ve kendisine kötülük yapılamayacağından, daha iyi olur."[2]

Sultan Alparslan'ın, halifelikle ilişkisi zayıftır. Selçuklu sultanları arasında halifelikle en az temasta bulunan da o idi. Bu durumu bazı yazarlar, "halifeliğin işine daha az karıştı" diye yazarlar.

Selçukluların, Şiîliğe düşmanlığına gerekçe gösterilen bir olayı: "Dâimâ muzaffer" büyük Türkmen beyi Artuk Bey'in, Karmatîler'in bulunduğu al-Ahsa' ve Bahrayn adalarını itâate almış" olduğu şeklinde yazan Prof Kafesoğlu, devamla "İslâm dünyasında ikilik ve korkunç bir düşmanlık yaratan bu akîdenin yayılmasında ocak vazîfesini gören Fâtımî devletinin ortadan kaldırılması Selçuklu sultanlarının başlıca gâyelerinden idi."[3] diyor, ki yine aynı Artuk bey, Melikşah ile arası bozulunca, Suriye Selçuklu Meliki Tutuş tarafından Kudüs valiliğine atanır. Musul-Halep hakimi, Melikşah'm halası Safiye Sultan'n kocası olan Müslim'le bir antlaşma yapar ve Şiî-İsmailî Mısır Fatımî devletiyle ittifak kurar.[4]

Alparslan zamanında, Suriye'de hakimiyeti elde eden Türkmenlerce camilerde Şiî usulünce hutbe ve ezan okutuluyordu. 1076 yı-

---

[1] Nizamülmülk, a.g.e., s. 258.

[2] Nizamülmülk, a.g.e., s. 141.

[3] Kafesoğlu, Selçuklular Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. X, s. 371.

[4] Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Çağ Yaymları, İstanbul 1997, C. 7, s. 380.

lında Suriye'yi alan Atsız Bey, usulü kaldırıp, Abbasî halifesi ve Melikşah adına hutbe okutmuştu.[1]

Burada tekrar belirtmemiz gerekir ki, genelde konumuz olarak ele aldığımız şiîlik, bugün Anadolu Alevilerinin de dahil olduğu 12 imamcı (isnaaşeri) Şiîlik yahut diğer adıyla Caferiliktir. Yukarıda değinilen Karmatilik ve Fatımî Şiîliği ise 12 imamcı Şiîlikten ayrı ve farklıdır.

Atsız 1079 yılında, Mısır'a yürür. Kahire önlerinde Fatımî ordularıyla yapılan savaşta, Türkmen beyi Şökli'nin babasının 700 Türkmen savaşçı ile Atsız'ı terkedip Fatımîlere katılması neticesinde savaşı kaybeder ve çekilir. Atsız, bu yenilgi üzerine, Melikşah'ın kardeşi Tutuş'tan yardım ister. Yardım amacıyla gelen Tutuş, Şam yakınlarında Atsız Bey ile birleşir, ancak, güvenmediği için, Atsız Bey'i yay kirişi ile öldürtür.[2]

Elimizde yeterli kanıt bulunmadığı için, Fatımî taraftarı olduğunu söyleyemeyeceğimiz Tutuş'un ölümünden sonra, yerine geçen, oğlu Suriye sultanı Rıdvan da, kardeşi Davud'la iktidar mücadelesi yaparken, Mısır Fatımî halifesiyle anlaşarak birlik olmuş ve Fatımîlerin teklif ettiği, aşağıda belirtilen antlaşma doğrultusunda bir ittifak yaparlar.

Bu ittifak üzerine Rıdvan, başta Halep olmak üzere, hakim olduğu bütün bölgelerde, Fatımî halifesi adına hutbe okunması için emirler gönderdi. Bağdat Abbasî halifesinin atadığı Halep kadısını ve hatibini azlederek kadılığa Şiî Fazlullah ez-Zevzevenî'yi, hatipliğe de Şiî Ebû Turab Haydere b. Ebû Üsame'yi atar. Halep'te, 28 Ağustos 1097'de yapılan bir törenle Sünnî hutbesi yerine Şiî hutbe okutulmaya başlanır.[3]

Fuat Köprülü, İran Seluklu sahasındaki mezhebî vaziyeti şöyle verir:

"Samanilerin ve Gaznelilerin takip ettikleri Sünnîlik siyasetini daha büyük bir azimle devam ettiren Selçuklular zamanında, sünnîliğin

---

[1] Kafesoğlu, a.g.m., s. 371.

[2] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 87.

[3] Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Çağ Yay., İstanbul 1997, C. 7, s. 423.

ve hanefîliğin imparatorluk memleketlerinde, resmi ve hakim mezhep sıfatı ile, muzaffer olduğu muhakkaktır. Hanefîlikten sonra, imparatorlukta yayılmış olan en mühim Şafiî'ilik idi. Selçuklular devrinde imparatorluğun her tarafında kurulan hanefî ve şafiî medreseleri, sünnîliğe düşman ve devletçe tâkibâta mârûz diğer mezhep ve zümrelere karşı mücâdele edecek unsurları yetiştirmekte idi. Şiîlik Kum, Kâkşân, Sebzvâr, Türşîz, Rey ve Ferahan gibi, mahdut sahalarda ve Kûhistan gibi, bazı mıntakalarda hakim idi; Fars'ta bâtınîlerin sab'iya şubesine mensup olanlara, Kûh-i Geylûye'de bir takım mülhidlere tesadüf olunduğu gibi, İsfahan ve Nişapur gibi büyük şehirlerde de, az sayıda olmakla beraber, şiîlere rastlanıyordu. Mamafih mezhep mücadeleleri hanefîler ile şafiîler arasında çok şiddetli idi."[1]

Köprülü, Şiîlerin bulunduğu sahaları verirken, Şiîliği tasnif etmeden verir. Esasen kaynaklarda yazılan bu bilgiler yerleşik halka ait olup, konar göçer halde taşrada yaşayan Türkmen muhitini kapsamaz.

Köprülü'nün Hanefî ve Şafiî medreselerin karşı olduğunu söylediği, sünnîliğe düşman ve devletçe tâkibâta mârûz diğer mezhep ve zümrelerle, "bâtınîlerin sab'iya şubesi" dediği gruplar 12 imamcı Şiîlik değildir. Burada söz konusu olan Sebiye (yedi imamcı), Fatımîler'in mensup olduğu İsmailî mezhebinin yeni bir kolu olan ve meşhur Hasan Sabbah'm öderlik ettiği batmî-Rafizî İsmailî-Nizarîlik'tir. Suikast eylemleri ile meşhur bu zümre, Hasan Sabbah'ın, "Kartal yuvası" anlamına gelen Alamut adlı kaleyi ele geçirip (Eylül 1090) teşkilatlamasmdan sonra öne çıkar. Bu tarihten sonra, bu hareket, Selçuklu Melikşah'ın da gündemini işgal eder. Bu cereyan, Sünnîlik tarafından Rafizî olarak kabul edilmekle beraber İslâm dışına atılmamışlardır. Ancak, 12 imamcı (Alevî-Caferî) Şiîliğin sert tekilerine maruz kalmışlar ve İslâm dışı oldukları konusunda fetvalar da verilmiştir.

Alamut kalesini dağıtmak ve bu zümreyi yok etmek için yıllarca uğraşan Melikşah, 12 Mart 1087 günü Bağdat'a girdikten hemen sonra, buradan Nizamülmülk'le beraber, 23 Mart 1087 günü, Hz.

---

[1] Köprülü, M. Fuad, Harizmşahlar Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 5/1, s. 284 – 285.

Ali'nin türbesini ziyaret etmek amacıyla Necef'te ve Hz. Hüseyin'in türbesini ziyaret amacıyla da Kerbela'ya gitmiş, önemli bağışlarda bulunmuştur.[1]

Melikşah, Kardeşi Tekiş'in Horasan'da isyanını bastırmak üzere çıktığı seferde, İmam Rıza'nın Tus'da bulunan türbesini de ziyaret etmiş dualarda bulunmuştur. Türbeyi ziyaretten çıkınca, veziri Nizamülmülk'e nasıl dua ettiğini sorar, O'da "Allahın seni muzaffer kılması için dua ettim." cevabını verir. Sultan Melikşah'ın da, "ben öyle duâ etmedim, bilakis: "Allah'ım hangimiz Müslümanlar hakkında hayırlı halk için daha yararlı olacaksak onu müzaffer kıl" diye dua ettiğini söyler.[2] Melikşah ve Sultan Sencer devirlerinde, Semerkand'da valilikleri Hz. Ali sülalesinden gelen şahsiyetler yapıyordu.[3]

Hz. Ali'nin oğullar Hz. Hüseyin ve Hz. Hasan neslinden gelen Seyyidler, Selçuklular ve daha önceki hanedanlar devrinde imtiyazlı bir sınıftı. Prof. Dr. Aydın Taneri de, Prof. Dr. F. Köprülü'den aktarma yaparak, Hz. Hasan soyundan gelen bu seyyidler için: "Onlar, başta müderrisler, vaizler, imam ve hatipler olmak üzere, umumî efkâr üzerinde çok etkin bir din adamları sınıfı vücuda getirmişti"[4] der.

Bütün bunlara rağmen Selçuklular devri boyunca Türkmenler arası anlaşmazlık ve çatışmalarda, inanç ayrılıklarından sözedilemez. Halifelikle olan ilişkilerden Sünnîlik anlaşılamayacağı gibi, halifeliğe muhalefet veya düşmanlıktan da, aksi anlaşılmamalıdır. Daha birkaç asır boyunca Türkmenler için, değil mezhep ayrılıkları, din ayrılıkları dahi bir sorun olarak görülmeyecektir. O devirde halifelik makamında dahi mezhep ayrımı pek öne çıkmıyordu ki, halifelerin çok sayıdaki Şiî vezirleri buna örnektir. Şiî mezhebinden Şerefüddin Enûşirvân b. Hâlid bunlardan biridir. Şerefüddin, Sultan Mahmûd Gaznevî ve Sultan Mes'ûd'a da vezirlik etmişti. 1138'de

---

[1] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 111.

[2] İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 10, s. 182.

[3] Barthold, Türkistan, s. 338.

[4] Taneri, Prof. Dr. Aydın, Harezmşahlar, T. Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, s. 178.

Bağdat'ta ölen Şerefüddin, Hz. Ali'nin türbesinde defnedilmiştir."[1]

Avcıoğlu, Sünnî Selçuklu yönetiminin, Türkmenlerin önemli bölümünü Sünnî İslâma kazanamadıklarını söylemektedir.[2]

Devletin görünümü ve İran Selçuklu sultanları, Melikşah'tan itibaren daha da bozulmuş, Köprülü'nün dediği gibi, eski Türk/Oğuz töre ve âdetlerine öyle çok da bağlı olmadıkları, "askerî ve siyasî kudreti şahsında temsil eden bir Türk şefi'nden ziyade şark saraylarının karışık ve debdebeli saray protokolleri içinde kaybolmuş Sâsâni-Bizans tipinde bir İslâm imparatoru"[3] durumuna girmişti. Bunlara rağmen, yine de birçok yönden Türk töresinden vazgeçilmiyordu.

ANADOLU SELÇUKLULARI DEVRİ

Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, Alparslan'la yaptığı savaşta ölünce, oğulları Mansur, Süleyman Şah, Alp-İlek ve Devlet (Dolat) da esir alınmıştı. Bunlar, Alparslan'ın ölümüyle kaçarak, Bizans sınırında yığılan, Kutalmış'a bağlı Türkmenlerle buluşur ve onların başına geçerler. Kutalmış'ın oğulları, bir süre sonra (1073-1074), Güneydoğu Anadolu'da ortaya çıkar. Bunlar, İran Selçuklularının'dan kaçarak, Anadolu'ya yayılmış bulunan Türkmen topluluklarıyla da irtibatı sağlar.

Kutalmışoğulları Suriye'ye gelip Türkmen reisi Şöklü ile ittifak kurarlar. İran Selçuklularına bağlı komutan Atsız, 1075 yılında Taberiyye'de bunları mağlup eder ve Kutalmışoğullarını esir alır. Kardeşlerinin esir olduğu haberini alan Süleyman Şah hemen Suriye'ye iner, Atsız'dan kardeşlerinin bırakılmasını ister. Fakat isteği yerine getirilmez. Süleyman Şah buradaki uğraşılarından kesin so-

---

[1] İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 11, s. 70.

[2] Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, C. 4, s. 1755.

[3] Köprülü, Orta Zaman Türk Hukuk Müesseseleri, II. Türk Tarih Kongresi (1937) Zabıtları, , İstanbul 1943, s. 410.

nuç alamaz. Buralarda bir süre faaliyette bulunduktan sonra, Antakya'yı kuşatır, ardından Marmara bölgesine yönelir. Bu sırada Bizans yönetimi imparator boşluğundan dolayı bir kargaşa yaşamaktadır. Bu durumdan yararlanan Süleyman Şah, devrin önemli bir dinî ve siyasi merkezi olan İznik şehrini alır ve başkent yapar. Böylece Anadolu'da, yaşatmakta olduğumuz Türk devletinin başlangıcı kabul edilen Anadolu Selçuklu Devleti burada kurulur. Tarihçiler, devletin kuruluşu ile ilgili değişik tarihler verirler: Osman Turan, Ali Sevim ve Erdoğan Merçil 1075,[1] İbrahim Kafesoğlu 1078[2] ve Z. V. Togan da 1081[3] tarihlerini verirler. Suriye müelliflerinin ve Anonim Selçuknâme'nin kayıtlarında, Süleyman Şah'ın İznik'i 1075 tarihinde fethettiğinin kaydedilir.[4]

Süleyman Şah, bu arada kardeşi Mansur'la anlaşmazlığa düşer. Kaynaklarda, Mansur, Bizans imparatoru Nikephoros Botaniates ile işbirliğine yönelince, Süleyman Şah'ın, Melikşah'tan yardım istediği, Melikşah'ın da, komutanı Porsuk'u göndererek, Mansur'un bertaraf edildiği kaydedilir. Aynı yerde, Süleyman Şah'ın, kendi adına para bastırıp, hutbe okuttuğunun tespit edilememiş olmasına işaretle, Arap kaynaklarına dayanılarak, Süleyman Şah'ın bu tarihlerde Melikşah'a tâbi olduğu ileri sürülür.[5] Bu değerlendirme ve Süleyman Şah'ın, İran Selçukluları tarafından Anadolu'yu fethetmekle görevlendirildiği tezi tarihçiler arasında tartışmalıdır. Nejat Kaymaz, "Kutalmışoğullarınca ele geçirilen ve bir devlet kurulan - orta yayladan Marmara ve Ege kıyılarına kadar uzanan- batı bölgesinin, ne böyle bir görevlendirme ile fethedildiğini, ne buradaki devletin böyle bir izin ile kurulup İmparatorluğa bağımlı olduğunu, ne de onun başındakilere Büyük Sultan tarafından bir unvan verildiğini kabul edebiliriz"[6] diye yazar ve şu görüşü ileri sürer:

---

[1] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 90.

[2] Kafesoğlu, Selçuklular Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 10, s. 379.

[3] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 202.

[4] Turan. O., Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 54.

[5] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 91.

[6] Kaymaz, Doç. Dr. Nejat, Malazgirt Savaşı İle Anadolu'nun Fethi Ve Türkleşmesine Dair, Malazgirt Armağanı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993, s. 262.

"Mansur'un ölümü ile devletin başında yalnız kalan Süleyman Şah, acaba, Melikşah'a boyun eğip, onun uysal bir vassalı olmayı kabul etmiş midir? Kanımıza göre etmemiştir. Çünkü, sultan unvanını kullanarak ona açıkça cephe almış ve böylece, Büyük Selçuklu tahtında iddiası bulunduğunu belirten bir davranış göstermiştir."[1]

Melikşah, Porsuk'u, İznik hakimiyetine de son vermek için gönderi. Fakat Porsuk başarılı olamaz. Bu sefer gönderilen Emir Bozan, Süleyman Şah'ın veziri Ebül Kasım'ı mağlup eder ve öldürür. Ancak İznik'i alamaz. Bu gibi olaylar, Süleyman Şah'ın kurduğu Anadolu devletinin, İran Selçukluları tarafından kabul görmediğini gösterir. Anadolu Türkmenleri, Togan'm ifade ettiği üzere: "Kutlamış'ın başarısızlığa uğraması neticesinde, garp diyarına atılan bir zümre olduklarını müdrik idiler ve Alp Arslan'ın oğullarıyla hesaplaşma yolundaki azimlerini kolay kolay bırakmadılar. Bidayette onlar, asla Anadolu'da kalmak niyetinde değildiler; Şarka dönüp orada hâkimiyeti paylaşmak istiyorlardı. Alp Arslan gibi Melikşah da, Kutlamış oğullarının şarka dönmek tecrübelerini şiddetli tedbirlerle akim bırakmak, belki de Müslihiddin Lâri'nın tabiriyle garpta onların köklerini kurutmağı" kararlaştırmıştı.[2]

Avcıoğlu da, aynı kanaatleri paylaşarak şunları yazar: "Büyük Selçuklular, Bizans ülkesinin fethi için değil, daha çok Anadolu'da rakip bir Selçuklu devletinin kurulmasını engellemek için Anadolu işleriyle ilgilenirler, Porsuk ve Bozan gibi komutanları bu işle görevlendirirler."[3] Melikşah, aynı amaçla, Bozan'ı Bizans imparatoruna elçi olarak gönderir. Bu vesileyle gönderdiği mektup, yukarıdaki görüşleri doğrular:

"İmparator, senin durumunu biliyorum. Tahta çıkar çıkmaz birçok tehlikelere marûz kaldınız. Lâtinlerle işi bitirdikten sonra size karşı İskit (Peçenek)lerin nasıl hazırlandıklarını, Ebû'l-Kasım'ın da Süleyman ile aranızda mevcûd muahedeyi bozarak nasıl Kadıköy

---

[1] Kaymaz, Doç. Dr. Nejat, a.g.m., s. 263.

[2] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 202.

[3] Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, 1. Cilt, s. 137.

(Damalis)e kadar yağma ettiğini öğrendim. Eğer Ebû'l-Kasım'ın o bölgelerden atılmasını istiyorsan, kızını oğluma gönder. Böylece benimle müttefik olacak, hiçbir engel ile karşılaşmayacak ve yalnız Anadolu'da değil, İlirya'ya kadar Avrupa'da da muvaffakiyete ulaşacaksın. Bundan böyle göndereceğimiz kuvvetler sâyesinde kimse sana karşı koyamayacaktır".[1]

Süleyman Şah'ın, İznik'te hutbe okutmadığı üzerinde de durulur.

Hutbe, o devirde henüz halifeyle bağlantılı dinî bir hüviyettedir. Anadolu Selçukluları'yla düşman olan İran Selçukluları'nın, Halife ile ittifak içinde bulunması dolayısıyla hutbe okutmadıkları mümkündür. Ancak buna rağmen Süleyman, Sultan olduğunu ilan etmiştir.

"Aynı dönemde Bizans metinleri Süleyman'dan Sultan diye söz etmeye başlarlar. Kendisinin tek Sultan olduğunu öne süren Melikşah'ın, ya da Melikşah'ca korunan ve böyle bir unvanı vermede yetkisi olan tek kaynağın, Halifenin, Süleyman'a bu unvanı vermemiş olduğu ortada. Fakat o bunu istemeden ya da Bizanslı dostlarından kendisine böyle bir unvan vermelerini talep etmeden, adamlarının ona, daha pek çok durumlarda olduğu gibi, bu unvanı yakıştırmış olmaları da mümkündür. Hangi bölgelerde olduklarını ya da hangi grupları kapsadıklarını saptama olanağımız yoksa da Anadolu'daki bir grup Türkmence Süleyman'ın başbuğları olarak kabul edildiği ve bu unvanın onlar için taşıdığı anlam çerçevesinde de ona Sultan denildiği bilinmektedir."[2] diyen Cahen, Anadolu Türkmenleri hakkında, "Anadolu'daki Türkler Müslümandı ama, Müslümanlık onlar için henüz büyük bir önem taşımıyordu ve onların Müslümanlığı, yeni, ilkel, camileri, bilginleri ve Arapçası olmayan bir Müslümanlıktı"[3] diye yazar.

Aanılan sebeplerden, Anadolu Selçukluları, İran Selçuklularının yıkılışına kadar Halifelikle ilişkilere önem vermeyeceklerdir.

---

[1] Turan. O., Selçuklular Zamanında Türkiye, 1993 s. 86.

[2] Cahen, Claude, Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler, 1994, s. 90.

[3] Cahen, Claude, a.g.e., s. 91.

Süleyman Şah, Bizans ile iyi ilişkiler kurar. Bizans'ta meydana gelen hakimiyet kavgalarında, imparator olan I. Aleksi Komnen'in yardımına koşar. 1081-1082 yıllarında, Makedonya ve Epir'i ele geçirmeğe çalışan Sicilyalı Robert Guiscard'ın Norman çetelerine karşı, imparatora destek verir.[1] Süleyman Şah, Peçenek Türkleri tarafından da sıkıştırılmış olan yeni Bizans imparatoru I. Aleksis Komnenus ile bir dostluk antlaşması yapar (1081)[2] ve Bizans'ın dostluk ve yardımlarını görmeye başlar. Cahen, bu ilişkilere dikkate değer bir şekilde değinir: "Biraz da Bizanslıların bu tutumunun yardımıyladır ki Süleyman, Boğazların çevresinden Kuzey Suriye'ye kadar uzanan bir alanda, bir krallık değilse bile bir çeşit egemenlik kurabilmiştir. Aleksis Komnenus, (selefi) Botaniates'in eski arkadaşı Philaretes'in hâlâ (Antakya'daki) egemenliğini sürdürmesini hoş karşılayamazdı. ...Aleksis Komnenus'un Süleyman'la bir antlaşma yaparak Orta ve Doğu Anadolu'yu, yani Philaretes ve öteki düşmanlarının ülkelerini ona bırakmış olması mümkündür."[3]

Bu bilgiler, Malazgirt zaferiyle beraber, Süleymanşah'ın Alparslan'ın talimatıyla, Anadolu'yu fethettiği doğrultusundaki zorlanmış görüşleri doğrulamaz.

Süleyman Şah, Bizans'la barışı sağladıktan sonra, veziri Ebû'l-Kasım'ı İznik'te bırakarak, hakimiyetini genişletmek üzere Anadolu'ya döner. Böylece, Anadolu'nun "fethi" doğudan değil batıdan, yani Malazgirt'ten değil İznik'ten başlar. Süleyman Şah, daha sonra ele geçireceği Konya'ya gelerek güneye iner; Tarsus''u ve Antakya'yı alır.[4] O devirde Trablusşam bölgesinde, merkezi Akka olan, dinî ağırlıklı bir Şiî (12 imamcı) beyliği kurulmuştu (1070-1109). Ammariye veya Ammaroğulları denilen bu beylik, Abbasî ve Fatımî halifeliklerinin İslâmî anlayışından farklı bir itikat taşıyordu. Cahen, bunların Şiîliğin İsmailî (Fatımî) olmayan bir kolu-

---

[1] Melikoff, İrene, Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe, Cumhuriyet Yay., İst. 1998, s. 60.

[2] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 92.

[3] Cahen, Claude, a.g.e., s. 91.

[4] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 92.

na (12 İmamcı) bağlı olduğunu ve "Bağdat ile Kahire arasındaki siyasal-dinsel çatışmalarda tarafsız bir tutum" takındıklarını söyler.[1] Ailenin kurucusu Eminüddevle Ebû Talib Hasan b. Ammar, Trablus kadısı idi. Bölgenin Fatımî valisi Muhtarüddevle'nin ölümü (1070) üzerine, Fatımîlere isyanla bağımsızlığını ilan ederek burada bağımsız bir yönetim kurmuştu. O, 100 bin cildi aşkın kitabı ve kurduğu medreselerle Trablusşam'ı ilim ve kültür merkezi haline getirmişti. Trablusşam halkının genellikle Fatımîlerden yana olduğunu bildiğinden Fatımilerle iyi geçinmeye çalıştığı gibi, İran Selçukluları ile de arası iyi idi. Hatta Melikşah'm, Ammarîler'in bu hakimiyetini tanıyıp onayladığı da onlara verdiği menşur'dan anlaşılıyor.[2]

Süleyman Şah, Tarsus'u aldıktan (1082) sonra, Ammaroğulları'nın Şiî (12 İmamcı-Caferi) reisi, Kadı Celâlülmülk b. Ammar'a elçi gönderir, o yöre için bir kadı atamasını ister.[3] O da, bir Ammarî prensi (kadı prens İbn Ammar)[4] buraya kadı olarak atar. Yine Süleyman Şah, Anadolu'da hakimiyetini kurduğu şehirlere, Ebû Talib İbn Ammar'dan Şiî kadılar ve hatipler isteyerek görevlendirir.[5] Avcıoğlu bu konulara değinirken, Büyük Selçukluların "Sünnî İslâmın şampiyonluğunu yaparken, Anadolu fatihi Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın Şiîliğe yöneldiğini" söyler.[6]

Şah İsmail ve Şah Tahmasb devrinde, Suriye'nin bu bölgesinden, 12 İmamcı Şiî din bilginlerinin İran'a getirilerek, 12 imamcı Şiî ekolünün İran'da gelişmesi için, medreselerde görevlendirirler.[7]

---

[1] Cahen, Claude, a.g.e., s. 92.

[2] Özaydın, Abdülkerim, Ammâroğulları mad., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 3, s. 76.

[3] Özaydın, Abdülkerim, a.g.m., s. 76.

[4] Cahen, Claude, a.g.e., s. 92.

[5] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 424.

[6] Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, C. 1, Tekin Yay., İstanbul 1978, s. 138.

[7] Bkz: Muhammad Bâqır el- Khunsârî, "Kitâb Ravdatu'l-Cennet fî Ahvâli'l-'Ulemâ ve's-Sâdât", (Tahran, Mektebe: Ismâtliyân, 1972), s. 35-45; Hasan-i Rumlu, "Ahsenu't-Tevârîkh" I. cilt, s. 253-256. nak. Adel Allouche, Osmanlı – Safevî İlişkileri, s. 161.

Süleyman Şah, Antakya'yı fethedince, Melikşah'ın halası Safiye Hatun'un kocası Şerefüddevle, Halep'teki naibi ile ona haber göndererek, Antakya'nın eski hakimi Hristiyan Philaretos'un kendisine göndermekte olduğu haracı, ondan da ister ve kendisini Sultan'a karşı gelmekle korkutmak ister. Süleyman Şah, Mısır emiri Şerefüddevle'ye cevap olarak şu mektubu gönderir.

"Benden önceki Antakya hakiminin gönderdiği haraca gelince; o bir kâfirdi, bu sebeple hem kendisinin ve hem de adamlarının baş vergisini (cizye) gönderiyordu. Ama ben Allah'a şükür Müslümanım, sana hiçbir şey göndermem."[1] Bu cevap üzerine Şerefüddevle Antakya'yı yağmalar; Süleyman'a bağlı Türkmenler de aynı şekilde, karşılık olarak Halep'i yağmalar. Halepliler, Süleyman'ın karşısına çıkıp askerlerinin yağmacılığından şikâyetçi olur. Bunun üzerine Süleyman, "Yapılan bu nevi işlerden son derece nefret ederim, fakat emîriniz beni bu işlere zorladı. Benim, Müslümanın malını yağma etmek ve şeriatın yasakladığı bir malı almak gibi bir âdetim yoktur." diyerek yağmalanan malları geri dağıtır.[2]

Abbasî halifesine tâbi olan Şerefüddevle Müslim, Kuzey Irak ve Elcezire'de bir Arap devleti kurmak istiyordu. Süleyman Şah'ın güneye inmesiyle kuşkuya kapılan Şerefüddevle, Melikşah'la da arasının iyi olmaması yüzünden yeni müttefik aramaya başlamıştı. Bunu gerçekleştirmek için, Melikşah'la arası açıldığından Türkmen emiri Artuk Bey'le (Müslim'in eski dostu ve o da Abbasî halifesinin savunucularından idi.) ilişki kurarak onunla şöyle bir antlaşma yapmıştır (1085):

1- Kendisi de (Müslim) Selçuklu vassallığından ayrılacak,

2- Büyük Selçuklu İmparatorluğuna tâbi Suriye Selçuklu meliki Tutuş "Büyük Sultan" olarak tanınacak,

3- Sünnî Bağdat halifeliğinden ilişki kesilecek ve Şiî Mısır-Fatımî halifeliğine resmen bağlanılacak."[3]

---

[1] İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 10, s. 129.

[2] İbnü'l-Esir, a.g.e., C. 10, s. 129.

[3] Sevim, Ali, Selçuklu-Mısır Fâtımî Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış, VIII. Türk Tarihi Kong. Ankara 11-15 Ekim 1976, C. 2, Türk Tarih Kur. Yay., Ankara 1981, s. 747-748.

Müslim, Artuk Bey'le yaptığı antlaşmayı gerçekleştirmek için bu sıralarda Şam'da bulunan Tutuş'a başvurur. Ayrıca amcası Mukbil b. Bedran'ı da Fatımî halifesine gönderir ve kurduğu ittifakı bildirerek, "Irak, Elcezire ve Kuzey-Suriye'yi fethedeceklerini, bu nedenle kendilerine para ve askerî yardımda bulunmalarını"[1] ister.

Bu antlaşmada, Türkmenler için dinî-mezhebî tercih sözkonusu değildir. Bundan sonra da görüleceği üzere, bu tür ittifaklar hep siyasi şartlarla sınırlı kalmıştır. Bu ittifakı sağlayan Müslim, Haziran 1085 tarihinde, Halep'in kuzeyinde, Anadolu fâtihi Süleyman Şah'ın üzerine gider, yapılan savaşta yenilip öldürülür.

Tutuş'la arası açık olan Süleyman Şah, Melikşah'a elçiler gönderip Halep ve Antakya'nın yönetiminin kendisine verilmesini ister. Melikşah, Süleyman Şah'ın talebini kabul eder. Ancak haber Süleyman Şah'ın ölümünden sonra gelir. Bu sırada Tutuş'la, Halep'e üç mil kadar uzaklıktaki Aynu Seylem yöresinde yapılan savaşı kaybeden Anadolu fatihi Süleyman Şah, üzüntüden kalbine bıçağını saplayarak intihar etmiştir (4 Haziran 1086). Tutuş, cesedin başında, "Biz, sizlere zulmettik, sizleri bizlerden uzaklaştırdık ve işte böyle öldürüyoruz"[2] diyerek üzüntüsünü ve aynı zamanda da, Arslan Yabgu ve Mikail aileleri arasındaki eski kırgınlığı belirtmiş oluyordu.

Süleyman Şah'ın ölümünden sonra Suriye'ye gelen Melikşah, Süleyman Şah'ın Antakya'da bulunan aile ve çocuklarını tutuklatarak İran'a götürür ve hapsettirir.[3] Osman Turan'a göre de Horasan'da kendilerine iktâ vererek muhafaza altına alır.[4]

Anadolu'ya yerleşmiş bulunan ve bağımsız hareket eden diğer beyliklerle pek ilgilenmeyen. Melikşah'ın amacı, halen Mikailoğullarına karşı düşmanlıkları devam eden Kutalmışoğulları'na bağlı Türkmenleri etkisiz kılmaktı. Antakya'ya gelir gelmez, Bizans imparatoru I. Aleksis'le bağlantıya geçer ve komutanlarından Emir Bo-

---

[1] Sevim, Ali, a.g.m., s. 748.

[2] Turan, Osman, Selçuklu Tarihi, s. 47 vd.

[3] Kaymaz, Doç. Dr. Nejat, a.g.e., s. 263.

[4] Turan, Osman, I. Kılıç Arslan Mad., İslâm Ansiklopedisi, Cilt 6, s. 681.

zan'ı da, Süleyman Şah'ın veziri Ebul-Kasım'ın yönelttiği İznik üzerine gönderir. Melikşah, Bizans imparatoruna yaptığı dostluk çağrısında, imparatorun kızını oğluna ister, buna karşılık da, Türkmenleri Anadolu'dan geri çekeceğini, Süleyman Şah'ın ele geçirdiği İznik'ten Antakya'ya kadar olan toprakları da imparator Aleksis'e geri vereceğini teklif eder.[1] İmparatorun, Ebul-Kasım'la ilişkisini devam ettirmesinden bu antlaşmanın gerçekleşmediği anlaşılıyor. Bu olaylar bize, Arslan Yabgu'dan sonra başlayan iki Selçuklu kolunun düşmanlığının Anadolu'ya da taşındığını gösteriyor.

Melikşah'ın gücünden korkan Bizans imparatoru, vezir Ebul-Kasım'la ilişkiye girmiş, onu da yine Bizanslaşmış bir Türk komutanı "Tatikos"un yardımıyla kontrolde tutmuştur.[2]

Olayların bu şekilde gelişmesiyle, Melikşah, Bozan'ı tekrar İznik'e, Ebul-Kasım üzerine gönderir. Ebul-Kasım, Melikşah'tan özür dilemesine rağmen, Bozan tarafından boğdurularak öldürülür.[3]

Melikşah'ın ölümü üzerine (1092), 6 yıldır İran'da gözetim altında bulunan Süleyman Şah'ın oğlu Kılıç Arslan, küçük kardeşi Davut (Kulan Arslan) ile birlikte kaçarak Anadolu'ya gelir.

I. Kılıç Arslan, İran'dan Anadolu'ya gelirken maiyetinde Oğuzların Yıva (Navakiye) boyundan, kalabalık bir Türkmen kütlesi vardı.[4] Osman Turan, bu Yıva oymağının, I. Kılıç Arslan'a yolda katıldığını söyler.[5]

Yıvalar, daha ilk Türkmen göçlerinde, Azerbaycan ve Doğu-Anadolu bölgelerinde yerleşmeye başlamışlardı. Daha sonraki devirlerde kuzey Irak, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da görülürler. Kara-Koyunlu Devletini oluşturan en önemli ana oymaklardan biri olurlar.

---

[1] Cahen, C., Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler, s. 94.

[2] Cahen, C., a.g.e., s. 94.

[3] Cahen, C., a.g.e., s. 95.

[4] Kafesoğlu, Selçuklular Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 10, s. 373; Osman Turan, I. Kılıç Arslan Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 6, s. 681.

[5] Turan, Osman, a.g.m., C 6, s. 682.

I. Kılıç Arslan İznik'e gelerek, Anadolu Selçuklu Devleti'nin 2. Sultanı olarak babasının tahtına oturur.

Melikşah'ın ölümü ile İran Selçuklu Devleti'nin karışıklık dönemi, daha doğrusu dağılma dönemi de başlar. İç karışıklıklar yüzünden Anadolu üzerindeki etkilerini devam ettiremezler. Melikşah'ın oğulları arasında başlayan kavga Irak, Suriye ve Doğu Anadolu'daki Türkmen yöneticilerinin de bağımsız hareket etmelerine neden olur. Bu durum, Türkmen tehlikesine karşı İznik'le iyi geçinmeye çalışan Bizanslıları da rahatlatır ve kaybettikleri İznik'i yeniden almak harekete geçirir.

Bu sırada, Alman, Lombard ve Fransız kuvvetlerinden oluşan bir Haçlı ordusunu Alexis Komnenos Anadolu tarafına geçirir. Bu Haçlılar Anadolu'da ilerlediği sırada Türkler tarafından, boğaz ve vâdilerde, pusuya düşürülerek imhâ edilir (Eylûl 1096). Haçlı ordusundan pek azı kurtulup İstanbul'a dönebilir. 1097 baharında, bir Haçlı ordusu tekrar İzmit'e doğru ilerler ve İznik'i muhâsara ederler. Bu sırada başkent dışında bulunan I. Kılıç Arslan da döner. Ancak Haçlı kuvvetlerinin sayıca üstünlüğü karşısında I. Kılıç Arslan, onları dağ, geçit ve vâdilerde sıkıştırmak, geçeceği yerlerde ikmâl güçlüklerine uğratmak maksadı ile, çekilmeğe karar verir. Haçlılar ile yapılan antlaşmaya göre, 16 veya 22 yıldır Selçuklu payitahtı olan şehir Bizanslıların yönetimine verilir ve imparatorun, Peçenek Türkleri'nden meydana gelen ordusu da şehri teslim alır. (26 Hâziran 1097)."[1]

İlk Haçlı kuvvetlerini oluşturan Alman, Lombard ve Fransızlardan oluşan, kuvvetli bir Haçlı ordusu, 1101 yılında tekrar Anadolu'ya girer. Ancak hazırlıklı olan Türkler, bu orduyu Merzifon ile Amasya ve Konya Ereğlisi ile Niğde arasında, çete savaşlarıyla imha eder.

İznik'in kaybından sonra Konya'yı başkent yapan I. Kılıç Arslan, Kutalmışoğulları'nın izlediği siyaset doğrultusunda, geçtiği yerleri kendisine bağlayarak doğuya yönelir. O. Turan, I. Kılıç Arslan'ın bu hareketinin, "İran'daki amcazâdelerine karşı Selçuklu ha-

[1] Turan, Osman, a.g.m., s. 684.

kimiyetini elde etme" gayesine yönelik olduğunu ve gerçekleştirmeye çalıştığı bu gayenin "Kutalmış'tan beri Selçuklu saltanatını ellerinde tutmak" dâvasının bir devamı olduğunu yazar.[1]

I. Kılıç Arslan'ın doğu harekâtına değinen Cahen de, bunun İran Selçuklu devletine karşı olduğunu vurgulayarak, "Kılıç Arslan, ailenin iki dalı arasındaki geleneksel düşmanlığı unutmuş olamazdı, çünkü kendisi de bunun acısını çekmişti" diye yazar.[2] Urfalı Matthieu da I. Kılıç Arslan'ın, "İran'daki amcazâdelerine karşı üstünlük davası" güttüğünü ve bunun için kuvvet topladığını yazıyor.[3] Togan da, Kılıç Arslan'ın maksadının "büyük Selçuk hükümranlığını paylaşmak, yahut orasını tam olarak ele geçirmek idi"[4] diyor.

I. Kılıç Arslan bu seferlere yönelirken, Bizans ile de iyi ilişkiler kurmuş, ordusundan bir kısmını, İmparator Aleksis'e yardıma göndermişti. Tam bu sırada, İran Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar'ın ordusu ile Habur civarında karşılaşır. I. Kılıç Arslan, bizzat savaşır, hatta İran Selçuklu ordusunun büyük kumandanlarından Emir Çavlı'nın üzerine atılarak onu yaralar. Fakat ordusu tamamıyla bozulan I. Kılıç Arslan, ok yağmuru altında, atı ile birlikte Habur suyuna atlar ve giydiği zırhların ağırlığından suda boğulur (Temmûz 1107).

Yetmiş yıl sonra, II. Kılıç Arslan dönemi, Bizans imparatoru Manuel, kalabalık bir ordu ile Anadolu'ya girer. Türkmenlerin vurkaç hücumları altında, Konya yakınındaki Düzbel dediğimiz Miryakefalon'a kadar ilerlerler. II. Kılıç Arslan, 50 bin kişilik bir kuvvetle bu büyük Bizans ordusunu Düzbel boğazında sıkıştırır. Bizans ordusu, Türkmen boylarının geleneksel savaş düzeni ve metodlarıyla mağlup edilerek önemli bir kısmı yok edilir (1176). Bu savaş, tarihçilerimiz tarafından, Anadolu'daki Türk egemenliğinin sonsuz olarak sağlandığının tartışmasız bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.[5]

---

[1] Turan, Osman, a.g.m., s. 686.

[2] Cahen, C., Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler, s. 100.

[3] Turan, Osman, a.g.m., s. 687.

[4] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 202.

[5] Togan, a.g.e., s. 203.

Buraya kadar, Selçuklu Türkmenleri arasındaki olaylar, töreye dayanan siyasi hakimiyet anlaşmazlıklarından meydana geldiğini anlatmaya çalıştık. Bundan sonra, meydana gelecek olaylar, devletin yapısı ve politikalarıyla, Türkmen ahali arasında görülecektir ki, Osmanlı devletinde de devam edip 17. yüzyıla kadar sürecektir.

Araştırmacı ve yazarlar tarafından, genellikle mezhebî ayrılıklardan kaynaklandığı şeklinde ele alınan olaylar, günümüze kadar Sünnî-Alevî çatışması gibi algılanagelmiştir. Bundan sonraki bölümlerde, bu konuları ve ayrılıkları, Anadolu tarihi içinde, tarihi oluşumu ve gelişimi açısından ele almaya çalışacağız.

ANADOLU SELÇUKLULARI'NDA İRAN ETKİSİ

Anadolu Selçuklularının yönetici tabakaları Anadolu sahasında, sürekli savaşlar yüzünden askeri bir zümre olarak kalmışlar, yerleşik hayatın daha Horasan'da kazanılan tecrübesiyle, uygarlık oluşumunda, çok fazla rol oynayamamışlardır. Sakin bir hayatı yakalayamamış olmaları, çeşitli bilimsel sahalardaki oluşumlara da yeterince eğilememişlerdir. Ancak, tarih boyu, Avrupa sahasında olduğundan farklı olarak, Anadolu'ya gelen Türk kitlelerinin kalabalık oluşu, yerli topluluklar arasında karışıp dillerini, kültürlerini yitirerek kaybolup gitmelerini önemli ölçüde önlemiştir.

Ancak, Selçukluların ilk dönemi, İran'da ve Ön-Asya'da sürekli savaşlarla meşgul olmaları yüzünden, Arap, Fars, hattâ Kürt gibi Müslüman kavimler arasında azlık olarak yerleşen Türk toplulukları çok zaman bu kavimler içinde erimişlerdir. Afganistan'da, Hilmend havzasında yaşayan Türkler'le, İran'da, Siistan, Kûhistan, Fars, Cıbâl, Khuzistan ve Irak-Arap ve Suriye taraflarındaki Türklerin azınlık olarak yaşayan kitleleri de, Moğollar'ın geldiği zamana kadar ve sonraki devirde de, yerli kavimler arasında erimiş olması da kaynaklarda ifade edilmektedir. Bugün, Horasan'da ve Fars vilayetinde Selçuklulara mensup Türkmenler'den, tamamıyla İranîleşmiş olanları da bulunmaktadır. Togan da önemli bilgiler verir: "Sultan Sencer'e nibetle "Senceri" ismini alan kabileler ve yine onların hizmetinde bulunan "tülek" ismindeki oymak ve Fars vi-

layetinde yerleşen Salgur ve Ağaçeriler'in bir kısmı Moğollar geldiği sırada artık Farslaşmış bulunuyorlardı. Mezopotamya'da Araplaşan Bayat, İranda Farslaşan ve Kürdleşen Şul (eski Çur, Çul, Sûl) Kücat, Ağaçeri, Khalaç, Ilak, Kürdüstan'da kürtleşen Bayat, Avşar, Beğdeli, Eyva (Yıva) uruğları, Huzistan'da Avşarlar, Luristan'da Beğdelli, Tilkü ve Uluğ-Çinler bu cümledendir. Bayat, Avşar, Khalac gibi kabilelerin, Fars vilayetlerindeki Türkmenlerin dağlarda ayrı uruğlar halinde göçebe kalanları milliyetlerini muhafaza etmişlerse de, Arap ve Fars şehirlerinde yerleşenleri 3-4 batında ana dillerini kaybetmişlerdir."[1]

Kaşgarlı Mahmud, İran etkisinin Türkistan'da da bulunduğunu yazar: "Oğuzlar Farslarla çok karışmış oldukları için birçok Türkçe kelimeleri unutmuşlar, yerine Farsça kelimeler kullanır olmuşlardır."[2]

Türkmenler bu tecrübe döneminde Arap ve Fars kültürü ile de tanıştı. Anadolu'da başlayan yeni hayat ve devletin yeniden organizasyonunda da bu kültürlerin önemli rol oynadığını görüyoruz. Hatta Fars kültürünün üst tabakalarda ileri boyutlara ulaşması sonucunda, devletin resmi dili olarak Farsça tercih edilir. Bu yabancı etki devletin sisteminde de etkili olur. İşte Anadolu'da şehirli Türk ile konar-göçer Türk, bir başka deyimle halkla aydın-yönetici kesim ve çevresi arasında ilk çelişkiler bu zamanda kendini gösterir.

Türkmenler, Anadolu'ya ilk geldiklerinde, Türk kültür ve geleneklerini koruyorlardı. Anadolu'da coğrafyaya verdikleri adlar hep Türkçe idi. Anadolu'nun güney kesimine yerleşen "Üç-Ok" yahut "İç-Oğuz"lar, yerleştikleri bu bölgeye "İç İl" ve kuzey bölümüne yerleşen Bozok boyları da, bu kesime Bozok diye kendi adlarını vermişlerdi. Bu gün de bu adlar yaşatılmaktadır. Ancak yabancılaşma şehirlere yerleşenlerde, yönetici ve aristokrat tabakada görülüyordu.

Bu bakımdan ilk zamanlardan itibaren, İranîleşen kent halkı ve yönetici sınıfla, kırsal kesimin bozkır göçerileri olan büyük kitle bir

---

[1] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 216-217.

[2] Mahmud Kaşgarî, Divanü Lûgat-it-Türk, C. 1, s. 76.

türlü bağdaşamamıştır. Şehirliler, bu Türkçe'den başka bir dil konuşmayan Türkmenlere iyi gözle bakmamışlar, onları aşağılayarak "etrâk-ı bî idrâk" olarak adlandırmışlardır.

Devletin üst kademelerinde İran kültürünün etkisi o kadar ileri gitmiştir ki, devrin Türk asıllı tarihçisi Aksaraylı Kerimeddin Mahmud, Türkler de dahil şehirlileri "Tacik" (İranlı) olarak adlandırmış, kendisini de Türk'ten gayri saymış olacak, ki Türkler için "hunhar Türkler, köpek ve kurt gibidirler, ellerine fırsat geçerse yağmayı ganimet bilirler, fakat düşman kuvvetli gelince kaçarlar" vs. gibi Türkler için çok ağır sözler yazmıştır.[1]

Selçuklular'da, II. Kılıç Arslan'ın, oğluna, İran mitolojisinden alınan Keyhüsrev adını vermesi, isimlerde de İran geleneğini başlatır. XIII. yüzyılda, Selçuklu sultanların, Keyhüsrev, Keykâvus, Keykubat, Keyferidun, Siyavuş, Feramuz gibi İranî adlar yaygınlaşır.

Selçuklular dönemi, Anadolu'ya yalnız İran-Fars kültürü değil, devlet yönetimini teslim edecekleri İran-Fars unsurunun İslâmî itikadı olan Şafiîlik hattından Sünnîlik de girer. Zaten Selçuklulardan önce, İran'ın Fars-Şafiî itikadı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Müslümanlaşmış kesimine girmişti. Bugünkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaygın olarak görülen Sünnî-Şafiî muhit, o dönemden önce oluşmuştu.

İleride görüleceği gibi, Safevî Şah İsmail'in 1515 yılından itibaren İran-Fars-Şafiî muhitinde başlattığı zorla Şiileştirme hareketi başarılı olmuştu ki, Bugünkü İran Şiiliği o dönemin eseridir. Ancak, 1514 Çaldıran savaşından sonra Yavuz Selim'in, tampon bölge olarak Anadolu'nun doğu kesiminde, Osmanlı kontrolünde oluşturduğu eyalet sahası, Şah İsmail'in bu hareketinden kurtulmuştu.

Yönetimin önemli kademelerinde İranlı memurların çalıştığı Selçuklular medrese eğitiminde, sanat, bilim ve edebiyatta İran etkisindeydiler. Yönetimin önemli kademelerinde İranlı memurlar bulunuyordu. "Sultanlar eğitimi koruyorlar, medreseler yaptırıyorlardı; medreselerden, sınıfsal olarak onlara yakın kişiler, ideolojik

---

[1] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 215.

bakımdan kendilerine yakın din adamları çıkıyordu. Medreseler, yabancı bilginlerin (İranlıların) yönettiği, ama yerli ulemayı çıkaran ilahiyat ocaklarıydı."[1]

İranlılaşan sarayın ve Selçuklu sultanlarının tercihi ile İran kültürünün hakim olduğu şehirlerde Farsça konuşuluyor ve yazılıyordu. Melikoff'un da işaret ettiği gibi,[2] şehirlerde oturan İslâm ve İranlılaşmış nüfus için Arap ya da Fars dillerinde yazılmış eserlerden örnekler halen çok miktarda elde bulunmaktadır.

Yönetici kadrolar İranlılar'dan oluşuyordu. Pek çok İranlı'nın "Rum"u (Anadolu) ikinci vatan olarak gördüğünü yazan Cahen, "Pek çok yerde tarihin bir Türk-İran kaynaşmasına" tanıklık ettiğini söyleyerek aynı şeyin, "Türk-Arap kaynaşması" için söylenemeyeceğini ifade eder.[3]

Togan, Selçukluların ilk zamanlarında, İslâmî yönden giren Arapça'nın eğitimde çok önem taşıdığını, resmi dilin, Hülagü zamanında vezir olan Sahib Fahreddin Ali İbn Hüseyin'e kadar Arapça olduğunu ve bu vezir tarafından Arapça yerine Farsça'nın resmi dil yapıldığını yazar.[4] Togan, bir başka yerde de şunları söyler:

"Celâleddin Rumî'nin eserleri, önce Arap edebiyatı vasıtasıyla Türklere aşılanan fikri sistemlerinin, daha büyük bir kuvvetle Fars dili vasıtasıyla aşılandığını gösteren belgelerdir. Sultanlar, Arapça isimleri yanına birer eski İran hükümdarları ismini de almayı âdeta bir kaide şekline soktukları gibi, aile hayatına dahi İran itiyatları girmiştir."[5]

Cahen de, "Celâleddin-i Rumî ve çevresindekiler Farsça yazmışlardır. Türkiye'nin bütün tarihi boyunca Farsçanın Arapçadan daha yaygınlıkla kullanılmış olduğunda hiç kuşku yok. Bunun nedenleri hem ilk Türklerin, hiç değilse aristokrasinin İran toplumu ile ilişkileri sonucunda Farsçayı bilmeleri"[6] ve Selçuklular zamanı

---

[1] Gordlevski, Anadolu Selçuklu Devleti, Onur Yayınları, s. 314.

[2] Melikoff, İrene, Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe, s. 75.

[3] Cahen, C., a.g.e., s. 253.

[4] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 213

[5] Togan, a.g.e., s. 216.

[6] Cahen, C., a.g.e., s. 250.

ortaya konulmuş olan bütün sanatın "İran-İslâm" sanatına dayandığını ileri sürer.[1]

Babinger de, şu sözleriyle aynı görüşü paylaşır:

"Şarkta hükümet süren Selçuk hükümdarları gibi Rum sultanları da sanat, ilim ve edebiyatı teşvik ve himaye ediyorlardı. Fakat, bunlar Türk değil, halis Acem tarz ve üslubundadır.[2]

Köprülü, Togan ile aynı kanaati paylaşarak, İran kültürünün, Büyük Alaaddin zamanında "hayatın her şubesinde" şiddetle görüldüğüne işaret ederek, Ahmed-i Fakih, Şeyyad Hamza, Gülşehri ve Yunus Emre'yi, Türkçe yazan mahdut şairlerden, bu kültürün içinde yetişmiş alimlerden Kadı Urmevî'yi, şairlerden Bedreddin Yahya ve Emir Kuni'yi "canlı şahitler" olarak gösterir[3] ki, aslında medrese ve saray çevresindekilerin hepsi bu ekolün mensuplarıydı.

Miryakefalon savaşı (Eylül 1176) ile Anadolu'nun yurt yapılması kesinleşip siyasi devlet yapısının pekişmesiyle, devlet kurumları gelişmeye başlar. İhtiyaç duyulduğundan, İran'dan, İran'ın meşhur (Şafiî) medreselerinden yetişme bürokratlar Anadolu'ya akmaya başlar. Bu, öyle bir duruma gelir ki, başta vezirler ve mali işlerden sorumlu makamları olmak üzere, neredeyse devlet kademelerinin tamamı İranlılardan oluşur.[4] Farsça, bu devirden sonra, daha da etkinleşir ve aydınların, medreselerin ve devletin resmi dili haline gelir.[5]

Türkçe, bilim ve edebiyat dili olarak Arapça ve Farsça karşısında ancak Beylikler Devrinde üstünlük sağlar.

---

[1] Cahen, C., a.g.e., s. 67.

[2] Babinger, F., Anadolu'da İslâmiyet, s. 13.

[3] Köprülü, Fuad, - F. Babinger, Anadolu'da İslâmiyet, s. 53.,

[4] bakz. Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, Müsâmeretü'l-Ahbâr, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000, s. 69, 117, 118, 208, 221, 227, 248 ve başka yerlerinde.

[5] Bu hususta bakz. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş adlı eseri, s. 215 ve çok yerinde; René Grousset, Bozkır İmparatorluğu; Prof. Dr. Hasibe Mazıoğlu, Selçuklular Devrinde Anadolu'da Türk Edebiyatının Başlaması ve Türkçe Yazan Şairler, Malazgirt Armağanı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993; Köprülü, Ord. Prof. Dr. Fuad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 7. Baskı. , Ankara 1991, s. 227; Prof. Dr. Faruk Sümer, Yabanlu Pazarı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1985; Prof. Dr. Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, C. 1, Cem Yay., İstanbul 1974.

Bu devirde İran sahasında ve medreselerinde Sünnî anlayışın hakim olması dolayısıyla, Anadolu'ya gelen ve Selçuklu devlet kademelerine yerleşen İranlı unsur da aynı anlayış ve inanışa sahipti. Kaynaklarda da aksine bir görüşe rastlanmaz. İlk zamanlarda, Anadolu fatihlerinde pek rastlanmayan Sünnî itikatların gelişip Anadolu'da çoğunluğa ulaşmasının ilk temellerinin de, İran'dan gelen bu Şafiî unsurlar tarafından atıldığı kanaatindeyiz. Sünnî olmayan, Köprülü'nün değimi ile "Heteredoks" bir inanca sahip Türkmenler, devleti yöneten İranlı tabaka ile aynı itikada sahip olsalardı, kaynaklarda mutlaka kaydedilirdi. Y. N. Öztürk, konuda şu tespitleri yapar:

"Türk kitle ayrıca, Selçuklu yönetim kadrolarının ve tabii ki buna bağlı olarak bir yığın devlet imkanının İran uyruklulara teslim edilişinden de çok rahatsızdı. Bu kitle, kurdukları devletin kadro ve imkanlarının yabancı unsurlara peşkeş çekilmesine asla tahammül edemiyordu. Selçuklu yönetimi ise, Türkmen unsurları, üçüncü sınıf adam olarak görmeye devamla, üst kademe görev ve hizmetleri İran asıllı veya tandanslı unsurlara vermeye devam ediyordu."[1]

Bugün, Anadolu Aleviliğinin İran'dan geldiği gibi yaygın bir kanaatin karşısında, Selçuklu devleti ve medreseleri üzerinde kesin hakimiyet sağlamış olan Fars dilinin yükselmesinin aracı rolünü oynayan bu İranlı unsurların arasında Şii/Alevi inanca sahip bulunanlara rastlanmaz. İranlı unsurlar, daha çok Sünnî İslâm tarzı bir eğitimin gelişmesinde hizmet etmişlerdir. Eğer bu İranlı muhit, Şiî bir inanca sahip bulunsalardı, mutlaka etkileri ortaya çıkar ve kayıtlara geçerdi. Aksine, ilerideki bölümlerde de ele alındığı gibi, Şii/Alevi İslâm anlayışı 16. yüzyılın başlarından (Şah İsmail devri) itibaren Türkmen göçleriyle, Anadolu'dan İran'a akmaya başlamış ve 16. yüzyılın sonlarında bütün İran'ı sarmıştır.

---

[1] Öztürk, Yaşar Nuri, Tarih Boyunca Bektaşilik, Yeni Boyut Yay., İstanbul 1990, s. 68.

ANADOLU SELÇUKLULARI'NDA BİZANS ETKİSİ

Selçukluların üst tabakası Anadolu'ya yerleştikten sonra, yukarıda anlatmaya çalıştığımız İran etkisine açık oldukları gibi, siyasi çevrenin ve şartların gereği Bizans etkisine de açık olmuşlardır.

Bizanslılar ile olan ilişkiler, Bizans İmparator ve asilzadelerinin kızlarıyla evlenme şeklinde oluyordu. Daha ilk Haçlı seferi zamanında Selçuklu sarayı Hristiyan kadınları görmüştü. Sultan I. Kılıç Arslan, şövalye Raymond'un bacısı İzabella ile evlenmişti. I. Kılıç Arslan, oğullarından birine, Romalıları hatırlatan Kayser adını vermesi ancak Bizans etkisi ile izah edilebilir.

I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in karısı bir Rum kızı idi. Bu konuda örnekler çoktur. I. Alaaddin Keykubat bu Rum kızından doğmuş, annesiyle birlikte kaldığı Bizans sarayında, kuvvetli bir Bizans kültürüne maruz kalmıştı. Sultan olduğu zaman, ülüş sistemini kaldırarak, merkezi usulü tatbik etmesi yine Bizans etkisiyle idi.[1]

II. Alaaddin Keykubat'ın annesi Gürcü kraliçesi Rusudan'm kızı "Gürcü Hatun" diye anılan Tamara idi. G. Keyhüsrev'in bundan başka hanımlarından biri Papaz kızı ve diğeri de Ermeni Kir Barta'nın kızı idi.

1263'de Sarı Saltuk'un Rumeli'ye geçerek, buralarda, özellikle de Dobruca'da İslâmın tebliğine başladığı zamanda, bir Grek papazının kızından doğan II. İzeddin Keykâvus'un Moğollara mağlûp olup Bizans'a sığınmasıyla bir Hristiyanlaşma olayı görmekteyiz. Osman Turan bu olaydan şöyle bahseder: "Keykâvus imparator tarafından mensupları ile Rumeli'ye sürgün ve hapsolunmuş; bazı beyleri ve oğlu İstanbul'da zorla Hristiyan edilmişti. Dobruca'da yaşayan bu Müslüman Türk cemaati bilâhare Hristiyan olmuştur ki, Gagauzların (Keykâvus) da aslında bu Müslüman Türkler olduğu gözüküyor."[2]

Gordlevski, 15. Yüzyıl da, Makedonya'da, Hristiyan olup, Sel-

---

[1] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 207.

[2] Turan, Prof. Dr. Osman, Türk Cihan Hâkimiyeti Meffkûresi Tarihi, C. II, Boğaziçi Yay., 9. Baskı. , İstanbul 1996. s. 192.

çukluların soyundan geldiklerine inanan bir ailenin yaşadığını ve bunların, Bizans imparatoru VIII. Mihail'in yanında geçici sığınak bulan (1259) II. İzzeddin Keykavus'un torunları olduğunu yazar.[1] Muhtemelen bu ailenin, Osman Turan'm bahsettiği Gagauzlardan bir grup olduğu anlaşılıyor.

Bizans sarayında yetişmiş, kuvvetli bir Bizans kültürü almış ve aynı zamanda dindar bir Müslüman olan Sultan I. Alaaddin Keykubad, Konya çevresindeki surların yapımında, surların üzerine, aldığı kültürün etkisiyle Bizans türü beyaz mermer heykeller yerleştirmişti.[2]

Selçuklu ordusunda da çok miktarda gayrimüslim bulunuyordu.[3] I. Keykâvus ile I. Keykubad, servetin bolluğu yüzünden, rehavete girmişler ve askerliği de ihmal etmişlerdi. Türkmenleri darıltıklarından ve bu yüzden onlara güvenmediklerinden ordularını Ermeni, Gürcü, Kürt ve İranlı[4] hatta Franklar'dan teşekkül ettirdiler. Bu yabancılaşma ve değişme konusunda Prof. Dr. M. Akdağ da şunları yazar:

"Herhalde Türkler Anadolu'yu fethettikleri ve Haçlılarla çarpıştıkları zaman, kendilerine kesin zaferi sağlamış olan ordu, bu bahsettiğimiz yüzyılda mevcut değildi. Sultanın kuvvetlerini Rum, Ermeni, Frenk, Arap, Kürt, Kazvinli ve sair muhtelif milletlere mensup derleme insanlar teşkil ediyordu. Osmanlı rejimindeki "Acemi Ocağı"nın dip örneği olduğu anlaşılan "Gulâmhane", devlete sadık askerler yetiştirmek üzere, bir mektep vazifesini görmekteydi. Divan ve saray memurlarından birçoğu "has gulâm"lardan (Osmanlılarda da enderunlulardan) yetişiyordu. Yalnız vezirin (sâhib'in) ilim ve fazl sahibi medreseli bir kimse olması lâzım geldiğinden, bu zat hemen daima sağlam karakterli birisiydi. Fakat, o da Anadolu dışından ısmarlama geliyordu ve bu haliyle cemiyete de yabancıydı. Divan beylerinden bazıları ve subaşılar çoğunlukla "has gu-

---

[1] Gordlevski, Anadolu Selçuklu Devleti, s. 333.

[2] Gordlevski, a.g.e., s. 333.

[3] Turan, O., Keyhüsrev II. Mad. İslâ Ans., C. 6, s. 624.

[4] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s . 204.

lâm" dan çıkma oldukları için, içtimaî itibardan mahrumdurlar. Bütün kuvvetlerini ölçüsüz zenginliklerinden alan bunlar için, başarının ilk şartı servet sahibi olmaktan ibaretti."[1]

Anadolu'ya gelen Türkmenlerden hep göçebe diye bahsolunmuştur. Türklerdeki bu göçebelikten, develerle uzun yolculuklara çıkıp, sürekli yer değiştiren bir göçebelik anlaşılmamalıdır. Türk göçebeliği, köylere bağlı, mevsimine göre otlaklara göç eden mevsim sonu kışlağına dönen, konar-göçer de denilen yarı göçebelikti. Türkmenler içinde, hayvancılık ve çiftçiliğin dışında bir uğraş veren ormancı ve oduncu Türkmenler de bulunuyordu. Ağaç-eri dediğimiz, bugün halk ağzında Tahtacı olarak adlandırılan bu Türkmenler, ormanlık bölgelerde, daha çok da Toroslar'ın ormanlık bölgelerinde yaşıyorlardı. Cahen bu devirde, Anadolu'nun çoğu bölgelerinde Türk çiftçilerinin de bulunduğunu yazar.[2]

Anadolu'nun yerli ahalisi ile çoğunluğu oluşturan Türkmenler arasında çatışma görülmemiştir. Din farkı Türkmenler için önem teşkil etmiyordu. Çoğunlukla yerleşik şehir hayatı yaşayan Hristiyan ahali ile uyumlu ilişkiler kurulur. Birbirinin uğraşlarına ve üretimlerine ihtiyacı vardır.

Cahen bu konuya dikkat çekerken şu konuyu önemle vurgular: "Avrupalıları da Müslümanları da en çok etkileyen, özgür yaşamları yönünden kadınlar olmuştur. Türkmen kadınları örtünmezlerdi. Ricoldo di Monte Croce, onların, kervanı durdurmaya bile gerek görmeden çocuk doğurduklarını söyler ve bu denli sağlıklı oluşlarına hayranlık duyar."[3]

Şehirlerdeki, İrânileşmiş yönetici ve üst tabakalar, Türkmenler karşısında kendilerini "Müslüman" olarak görmüşler, kendilerini ve düşüncelerini açıklamak için Türkçe'yi değil Farsça'yı kullanmışlardır. Ne var, ki bu yöneticiler, Anadolu'nun yurt yapılmasında ve Türkleşmesinde, ordulardan daha çok rol oynayan, Anadolu'da Türk milli hayatını kuran, bu Türkmenleri hor görüp aşağılamışlardır.

---

[1] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, C. 1, 1974, s. 64.

[2] Cahen, a.g.e., s. 152.

[3] Cahen, a.g.e., s. 158.

Türkmenler, Anadolu'ya yerleştiği zamanlardan itibaren, kurdukları, oturdukları ve ilgilendikleri her yere Türkçe adlar vermişler. Bizanslı yazarlar da eserlerinde bu Türk adlarını kullanmışlardır.[1] Cahen, bu konuda şunları yazar:

"Her ne kadar Müslüman yazarlar Anadolu'dan ve artık siyasal açıdan bir değer taşımasa da Selçukluların Anadolu'da kurdukları devletten "Rum" diye söz etmişlerse de, hiç olmazsa Barbarosa'nın Haçlı Seferi'nden başlayarak Batılı yazarlar da bu ülkeden, Türklerin egemenliği altında olan başka hiçbir ülkeye vermedikleri bir adla, "Turchia", Türkiye diye söz etmeye başlamışlardır. "Turchia"nın sınırlarını belirlemenin çok güç olmasının yanı sıra Anadolu'daki bu Türk niteliği hangi biçimlerde kendini ortaya koymuş olursa olsun, o çağlarda yaşayanların gözünde Anadolu'nun Türk yönünün ülkenin bütününe bir özellik kazandırmış olduğu kesindir."[2] Bunu sağlayan da, daha çok Anadolu'nun her yerine yerleşmiş olan Türkmen ahaliydi. Siyasi yönetimin ve işlenebilir verimli toprakların da bu kozmopolit kadroların elinde bulunması, Türkmenleri şehir muhitinden ve devletten uzaklaştırmıştı.

Türkmenlerin, Anadolu'da meydana getirdikleri milli bir Türk içtimaî hayatının yanında, onların içinden gelen sultanların, "devlet merkezinden vilâyetlere kadar divanın başlıca elemanlarını "gulâmhane" çıkmalarından seçmiş olması, millî bir cemiyet haline gelme çağını idrak etmiş olduğunu söylediğimiz Türkiye için, siyasî bir kusurdu."[3]

Bu farklılaşma ve yabancılaşmadan dolayıdır ki, Türk ahali, tarihin her devrinde olduğu gibi, kendi sosyal bünyesine uymayan, kozmopolit hale gelmiş olan şehirdeki soydaşlarına daha uzak kalmış, onlara aşağılayıcı anlamda "yatuk/yatalak/catalak" demişlerdir.

Kaşgarlı Mahmud, yatuk kelimesini şöyle açıklar: "yatuk: yatuk neng = atılan unutulan her şey. Tenbele "yatuğ kişi" denir. Oğuzlar-

---

[1] Cahen, a.g.e., s. 151.

[2] Cahen, a.g.e., s. 150.

[3] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, a.g.e., C. 1, s. 64-65.

dan bir takımları vardır ki şehirlerden dışarı çıkmazlar, savaş yapmazlar. Onun için bunlara "yatuk" denir, "tenbeller ve atılmışlar" demektir.[1]

Selçuklu hanedanı arasındaki mücadeleler ve iktidar değişiklikleri hep şehirlerde, saray ve divanda olup bitiyor, Türkmenleri etkilemiyor, üstelik sultanı ve devlet yönetimini onların gözünden düşürüyordu. Cengizlilerin Anadolu kapılarına geldiği zamanda, yeni bir Türkmen/Oğuz göçü ile Anadolu'da Türk unsuru ve Türk milli hayatı canlanıp yükselirken, şehirlerin, İranlı-Bizans karışığı bir kozmopolit çevrenin ürünü olan devlet yöneticileri, hakimiyetlerini bir başka unsura (Kayı-Karakeçili Türkmenleri) kolaylıkla teslim ediyorlardı. Yeni ortaya çıkan Türkmenler de, önceki soydaşlarıyla müşterek olan milli hayat tarzında bütünleşirken, yabancılaşmış yönetici kadrolara da hiç ilgi göstermemişlerdir.

Türklüğün vasıf ve kabiliyetlerini unuttuklar için, büyük kitleden kopan yöneticiler, makamlarını devam ettirebilmek için, Moğollara önemli ölçüde vergi veriyorlardı, Çok ağır gelen bu vergileri ödeyebilmek için çoğu kez kendi şahsi giderlerini bile kısmak mecburiyetinde kalıyorlardı. Devlet yönetimini ellerinde bulunduran, sorumsuz yabancı (gayri Türk) yöneticiler, birbirinin ayağını kaydırıp iyi makamlara oturmak için, Selçuklu sultanını dahi ciddiye almayıp Moğol beylerine ve büyük hakanına rüşvet ve hediyeler veriyorlardı. Bu yolla vezirliğe gelmiş olan İranlı Sâhip Şemseddin İsfahanî, rakiplerini temizledikten sonra, Sultanı da kukla haline getirmiş, Konya'da kendisine debdebeli ve eğlenceli merasimlerle dolu bir hayat yaratmıştı.

Muineddin Pervane, Sinop'ta halkı soyarken, sultana yapılan şikayetler yüzünden, Sultan Rükneddin Kılıç Arslan tarafından ihtar alınca, derhal Moğollar'la işbirliği yapmış ve Moğollar'a, sultanın kendilerine karşı isyana hazırlandığını ihbar eder. Bu ihbar üzerine, Selçuklu Sultanı dövülmüş ve üzerinden atlar geçirilerek öldürülmüştü. Muineddin, adamı ve sadık bir dostu olan Mesud ibn Hatîr'i

---

[1] Mahmud Kâşgarlı, III, s. 14.

beylerbeyi unvanı ile Niğde valisi yaptırmış, aynı şekilde Niğde ve yöresini soymaya başlamış, sonra o da idam edilmiştir. [1]

Siyasi yönden sarsılan devlet, Moğollara verilen vergiler ve yöneticilerin talanından ekonomik bir çöküntü ile de karşı karşıya kalır. Devlet idarecileri, bu durumda, kırsalda ve uçlarda yaşayan Türkmenlere yükleniyor, ağır vergiler talep ediyorlar ve bunları zorla da olsa topluyorlardı. Zaten yönetici sınıftan uzaklaşmış olan Türkmen ahali, bu ağır şartların da etkisiyle, kıpırdamaya başlamıştı.

Birçok tarihçi ve yazarın, mezhebi ayrılıktan kaynaklandığım yazdıkları Türkmen ayaklanmaları, anılan şartlar yüzünden başlar.

BABA İLYAS AYAKLANMASI

Selçuklular devrinde Anadolu'da meydana gelen ve devleti tarihi bir değişime sürüklemiş olan en önem Türkmen hareketi (1239-1240) Baba İlyas adıyla anılan olaylardır.

XIII. yüzyılın başlarında, Doğu'da başlayan Cengiz Han hareketiyle Anadolu'ya büyük bir Türk göçü daha başlar. Cengiz orduları karşısında bozguna uğrayan Celaleddin Harezmşah büyük bir Türk kitlesi ile Azerbaycan ve Doğu-Anadolu'ya girer. Ayrıca Türkistan, Horasan, İran ve Azerbaycan'dan gelen Türk kitleleri, Anadolu'nun muhtelif bölgelerine yerleşmişti. Bu kitleler, Selçuklularla gelen, Türkmenlerle köken ve kültür birliğine sahip olmalarının yanında, daha çok dinî şahsiyetlerin, sûfî şeyhlerin, babaların ve dervişlerin yönlendirdiği kitlelerdi. İnanç telâkkileri Anadolu'ya önceden yerleşmiş Türkmenlere aynıydı. Baba unvanı ile anılan bu sûfî dervişlerin önde gelenlerinden Baba Hasan Surhabî, Baba Ahmed, Baba Abidin, Baba Afif, Baba Mazıd, Baba Farac, Baba Çoban Marağî, Baba Kuli Erdebili, Baba Talip Türk gibi birçok babanın adları sayılır. Mahmud Şebüsteri'nin Saadetname'sinde, başta

---

[1] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, C. I, s. 71-72.

saydığımız Baba Hasan Surhabî'den hürmetle bahsedilerek, bunun yanında 72 babanın bulunduğu kaydedilir.[1]

XIII. yüzyılda, Ahmet Eflâkî'nin, Selçuklu sarayında büyük nüfuzundan bahsettiği Baba Merendî de,[2] Azerbaycan'dan gelen Türkmen/Oğuz babalarından idi.[3] Mevlânâ Celaleddin Rumî, babası ve Hacı Bektaş-ı Veli de bu şahsiyetlerden idi.

Bu babalar, tamamen Kalenderiye, Haydariye, Vefaiye, Yeseviye gibi Türk tarikatlarına mensup şeyhlerdi. F. Köprülü, Kalenderiye ve Haydariye gibi Türk tarikatlarında şeyhlere ve dervişlere baba denildiğini ve bunların, Türk dinî gelenekleriyle, Şiîliğin (12 İmamcı-Alevi) esaslarının karışmasından oluşan bir İslâmî anlayışa sahip olduklarını söyler.[4] Prof. Dr. Orhan Türkdoğan, Baba İlyas'ı, 1107 yılında kurulan Vefaiye tarikatının Anadolu'daki şeyhi olarak tanımlar.[5]

Asıl adı "Ebû'l-Beka Şeyh Baba İlyas b. Ali Horasanî"[6] olarak kaydedilen Baba İlyas, Moğol istilası sırasında Anadolu'ya gelen Horasan kökenli Türkmen babalarındandır. Selçuklulara karşı isyanı dolayısıyla, Azerbaycan'dan Anadolu'ya gelen babaların en mühimi sayılır. Bir Vefaî dervişi olan, Baba İlyas, Elbistan yöresine yerleşen, yine Vefaî tarikatından Türk şeyhi Dede Karkın (Garkın)'ın halifesi idi. Menkıbeye göre, Dede Karkm, baş halifesi Baba İlyas'ı, Rum (Anadolu)'u irşatla görevlendirir. Baba İlyas'ın Dede Karkın'la ilişkisi bu kadardır.[7]

Dede Karkın'ın, "Moğol istilası" sebebiyle, etrafındaki mürüt-

---

[1] Köprülü, M. Fuad, Baba Mad., İslâm Ansiklopedisi Cilt 2, s. 165.

[2] Ahmet Eflâkî, Ariflerin, Menkıbeleri, Çev.: Tahsin Yazıcı, C. 1., Remzi Kitabevi Yay., İst.-1986. s. 161-162.

[3] Köprülü, M., Fuad, a.g.m., s. 165.

[4] Köprülü, M., Fuad, a.g.m., s. 166.

[5] Türkdoğan, O., Alevi-Bektaşi Kimliği, s. 143.

[6] Cevat Hakkı Tarım, künyesini "Şucaeddin İlyas bin Aliyyül-Horasanî" olarak vererek Oğuz boylârından .Bayındır âşiretine mensup olduğunu yazar. Bkz: Tarihte Kırşehri-Gülşehri ve Babailer–Ahiler–Bekteşiler, 3. Bas. Yeniçağ Mat. İstanbul 1948, s. 25.

[7] Ocak, Ahmet Yaşar, Babaîler İsyanı, Dergâh Yay., 2. Baskı, İst.-1996, s. 98.

leriyle Anadolu'ya geldiği ve Elbistan'a yerleştiği, Prof. Dr. A. Yaşar Ocak'ın, muhtemelen I. Alâeddîn Keykubâd olduğunu söylediği sultanın kendisiyle dostluk kurarak, 17 köyü ona vakıf olarak verdiği kaydedilir.[1]

(172) Elvan Çelebi'ye göre, Dede Karkın'm, aralarında Baba İlyas'ın da bulunduğu dört yüz halifesi vardı."[2]

Karahanlılardan beri Türklerde görülen İslâmî anlayışın daha çok Şiî-İmamiye (isna aşeriye) olduğundan yukarıda bahsetmiştik. Dede Garkın'ın temsil ettiği İslâmî inanç tarzının aynı olduğu, Elvan Çelebi'nin Menakıb-ı Kudsiyye'de, belirtilir:

"Şi'a şi'a güruh güruh gelür
Halisan muhlisan mürit olur"[3]

Baba İlyas isyanında, Türk-Moğol egemenliğinin etkisi önemli bir yer tutar. İleriki bölümde bahsedileceği gibi, İlhanlıların İslâmîyeti Şiî-İmamiye, yani Alevî hattından kabullerinde, Türkmen sufî şeyhlerinin, Türkmen babalarının rolü en başta gelir. Elvan Çelebi, Baba İlyas'ın Cengiz Han ve İlhanlılarla ilişkisinden de bahseder:[4] Amasya'nın Çat köyüne yerleşen Baba İlyas, Kayseri'de kadılık yaptıktan sonra, Amasya'daki Mesudiye Dergâh'ının da şeyhliğini yapmış olduğu belirtilir.[5]

Menkıbe'ye göre, Baba İlyas, şeyhi Dede Garkın'da görüldüğü gibi Türk destanlarının önemli bir motifi olan "boz at" denilen bir ata sahipti.[6]

Aynı motif Köroğlu destanında "kır at", Hz. Ali menkıbelerinde "düldül" olarak görülür. Kendisini ziyaret eden, Selçuklu sultanı I. Alaaddin Keykubat'ın, bu "boz at"a sahip olmak için çok büyük bir istek duyduğu ifade edilir. Sultan bu atı satın almak istemiş, başa-

---

[1] Ocak, Ahmet Yaşar, a.g.e., s. 99.

[2] Elvan Çelebi, Menâkıbu'l-Kudsiyye, Hz.: İ. E. Erünsal - A. Yaşar Ocak, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995, s. 15. s. 15.

[3] Elvan Çelebi, a.g.e., s. 13.

[4] Bkz. Elvan Çelebi, a.g.e., s. 158.

[5] Yetkin, Çetin, Başlangıçtan Atatürk'e Türk Halk Eylemleri ve Devrimler, s. 69.

[6] Elvan Çelebi, a.g.e., s. 59.

rılı olmayınca, savaş payı olarak talep etmiş, ancak elde edememiş.[1] Hristiyan Simon de Saint Quentin de, Baba İlyas'ın bu meşhur atmdan bahseder.[2]

Dede Garkın'da görüldüğü gibi, Baba İlyas da, Türk Şamanizmine dayanan birçok kerametlerin sahibi olup, büyü usulüyle sayrıları iyileştiriyor, muska ile dargın, ayrılmış evlileri birleştiriyordu. Torunu Elvan Çelebi onu, "yeşil sancaklı [seyyidlere mahsus] ve arşda tahtı; nurdan İmameli ve boz atlı" bir seyyid ve bir veli olarak gösterir; Prof. Dr. Melikoff, onun bu özelliklerini, bir zamanların "şamancı kam-ozan'ın ayrıcalıkları" olarak değerlendirir.[3]

Baba İlyas'ın öldüğü gün "boz at"ın üstünde göğe çıkarak kaybolması rivayeti de eski Türk-Şaman inançlarında rastlanır. Eski Türk inançlarında, şamanların bir atın üzerinde "Gök Tanrı" ile buluşmak üzere göğe çıkışı ana motiflerdendir. Türk dünyasının her yerinde, yaygın bir şekilde bu motif Hz. Ali için de anlatılmaktadır. Prof. Dr. A. Y. Ocak, Baba İlyas için: "hiç tereddüt etmeden Baba İlyas'ın, İslâmî kimliğinin altında, çok derinlerde kalmış tipik bir şaman olma hüviyetini henüz kaybetmemiş bir Türkmen babası olduğu söyleyebiliriz."[4] diyor.

Prof. Dr. O. Turan da, Baba İshak'ın inanç yapısını ele alırken, onun eski Türk dinî akidelerini ve aşırı Şiî (12 imamcı) inançları taşıyan eski bir Türk şamanı olduğunu söyler.[5]

Baba İlyas'ın meclisleri de, Elvan Çelebi'ye göre, Ahmet Yesevî'de ve şaman geleneğinde olduğu gibi, kadınlı erkekli bir arada yapılırdı ve kadınlar kapanmak gereği duymazlardı. İbn Batuta, Anadolu'da Türklerin, kadınlara çok saygı gösterdiklerini, Sünnî muhitte bile örtünmediklerini, bütün törenlere katılıp, erkeklerle birlikte oturduklarını anlatır.[6]

---

[1] Melikoff, İrene, Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe, s. 68.

[2] Melikoff, İrene, a.g.e., s. 71.

[3] Melikoff, İrene, a.g.e., s. 69.

[4] Ocak, Ahmet Yaşar, Babaîler İsyanı, s. 96.

[5] Turan, Prof. Dr. O., Selçuklular Zamanı Türkiye, s. 425.

[6] Melikoff, İrene, a.g.e., s. 83.

Baba İlyas'ın başlattığı isyan, çoğu araştırmacılar tarafından mezhebi bir (Alevi) ayaklanma olduğu şeklinden ileri sürülür. Ancak son zamanlarda ciddi bilim adamlarının tetkikleri, bunun böyle olmayıp, sosyo-ekonomik nedenlerden meydana geldiğini ortaya koymuştur.

Türkmenler, Müslüman olmakla beraber, eski Türk kültür ve inançlarını İslâmî bir görünümle muhafaza ediyorlardı. Bağlı oldukları şeyh ve babalar, Ortaasya'daki bazı şamanlar gibi dini önderler olup, içlerinde geniş ailelere liderlik yapanlar da bulunuyordu.[1] Hacı Bektaş-ı Veli, Baba İshak ve Baba İlyas da bunlardandı. Bu şeyhlerin Şiî–Alevî oluşları, Sünnî muhitte mezhebi bir isyan gibi gösterilmesine neden olmuştur. O devirde Türkmenlerin bu İslâmî anlayışını etkileyecek, zorlayacak karşıt bir tepki sözkonusu değildir. Selçuklu devleti bu şeyhlerin, vakıf arazileri üzerine kurulmuş zaviyelerini, arazileriyle beraber resmen tescil ediyor, ayrıca vergi muafiyeti de tanıyordu.[2] Böylece Anadolu'da yüzlerce güçlü Türkmen şeyh ve babaları ortaya çıkmıştı.

Selçukluların son devrinde, onlara muhalif olup belki de, Selçuklu devletinin yıkılmasında önemli rol oynayan bu Türkmen şeyh ve babaları, Osmanlı devletinin kuruluşunda en önemli unsur olmuşlardır. Yavuz Sultan Selim ve Kanunî çağına kadar da Türk toplumu içinde aynı etkin vaziyetlerini muhafaza etmişlerdir.

Babai olayında, Türk muhitinin ağır suçlanmasına neden olan sorunlardan biri ve belki en önemlisi de, Baba İlyas'ın "Baba Resûl" diye peygamberlik iddiasında bulunduğu varsayımıdır.

Bu iddia Türk kaynaklarında pek yer almaz. Baba İlyas'ın "Resûlluk" iddiası, daha çok Hristiyan Simon de Saint-Quentin'de ve özellikle Ebü'l-Farac'ın iddialarıdır. Ebû'l-Farac, Süryanice yazdığı eserinde, Baba'nın, kendisinin Allah tarafından gönderildiğini, Hz. Muhammed'in Peygamber olmadığını iddia ettiğini ileri sürüyor.[3] Arap kaynaklarında ise, daha çok "Baba Veliyullah" iddiası

---

[1] Ocak, Ahmet Yaşar, a.g.e., s. 64.

[2] Ocak, Ahmet Yaşar, a.g.e., s. 64.

[3] Gregory Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C. II, s. 539.

geçer. Bu konuda en sıhhatli kaynak sayılan Elvan Çelebi, Menâkıbu'-Kudsiyye'de, büyük dedesi için söylenen peygamberlik iddiasını "ol niçün didüre resûlem ben" (O niçin ben Resûlüm diye söyletsin) diyerek reddeder.[1] Prof. Dr. A. Y. Ocak da:

"İşte kanaatimizce olayın, 'iftira, sınıfsal düşmanlık, Türkmen düşmanlığı, hükümet yanlılığı vb.' bir takım gerekçelerle reddi mümkün olmayan gerçeği budur. Dikkat edilirse, bu ana çizgi, o sırada Anadolu'da yaşayan veya yakın bölgelerde bulunan, İbn Bîbî gibi hükümet görevlisi olan veya Arap tarihçileri gibi, Selçuklu hükümetiyle hiçbir bağlantısı bulunmayan, Müslüman olan veya olmayan, Katolik veya çok farklı bir başka Hristiyan mezhebinden olan çağdaş tarihçiler tarafından ortaya konmaktadır" diyerek fikrini ortaya koyarken, devamla: "Bizce bu gayretler, bilimsel yaklaşımlardan çok, muhtelif hissî, ideolojik ve spekülatif yaklaşımların sonucudur."[2] diye gerçeği vurgular.

Baba İlyas için "Veliyullah"lık iddiasında bulunmuş olabilir. Bu motif Türk "Veli Kültü" ile, daha kutsileştirilmiş bir şekilde uyuşmaktadır. Mehdilik inancı, Türkmenler'de, 12. İmam'ın şahsında birleştirildiği için, bu şekildeki bir iddia da mümkün görülmemelidir. İmamiye inançlarına göre ise, Mehdi tek şahsiyettir. (12. İmamdır), o da kıyamet günü zuhur edecektir. Aşıkpaşaoğlu, büyük dedesi Baba İlyas'tan şöyle bahseder:

"Tanrıya hamdolsun ki bizi nimetlendirip İslâma ulaştırdı ve kendisine salâvât ve selâm olsun, sevgilisi Muhammed'in ümmetinden kıldı.

"Ben ki fakir Derviş Ahme Âşıkı'yim. Babam Şeyh Yahya, onun babası Şeyh Selman, onun babası Âşık Paşa, onun babası da zamanın kutbu Baba İlyas'tır ki Seyyid Ebülvefâ'nın halîfesidir. Tanrı hepisinin mezarını nurlandırsın."[3]

XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selçuklu, yönetimine ve merkezi şehirlere medreseli İran unsurlarının yarattığı muhit, şehir-

---

[1] Elvan Çelebi, Menâkıbu'l-Kudsiyye, s. 43.

[2] Ocak, Prof. Dr. Ahmet Yaşar, Babaîler İsyanı, s. 106.

[3] Aşıkpaşaoğlu Tarihi, 1992, s. 11.

li devlet yöneticileriyle Türkmenler arasında farklılıklar yaratmıştı. Şehirli, elit yönetici tabakalar Türkmenleri hakir görüyor ve aşağılıyordu.

İran kültürünün ve unsurlarının meydana getirdiği şehir muhitinde, eserlerini Farsça yazan müellifler Türkmenleri hep "Etrâk-i bî-idrak (idraksiz, akılsız Türkler), Etrâk-i Mütegallibe (zorba Türkler),[1] Etrâk-i Hârici veya Etrâk-i Havâric (isyancı, dinsiz Türkler) gibi aşağılayıcı terimlerle anmışlardır.

Babaî Türkmen ayaklanmasında, bardağı taşıran son damla II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Sultanlığı (1237-1245) ile başlar. Genç yaşta Sultan olan II. Gıyaseddin, Gürcistan hükümdarının kızı olan zevcesine büyük bir aşkla tutulmuş, bu yüzden devlet işlerini unutarak zevk alemine dalmıştı. Eş olarak aldığı Gürcü kızı onu o kadar büyülemiş ve etkisi altına almıştı ki, adını paralar üzerine yazdırmak suretiyle ismini idâme ettirmek girişiminde dahi bulunmuştu.

Gıyaseddin, bu Gürcü kadının etkisiyle kendini sefahete vermiş, av partileri, içki meclisleri tertip ederek, yaşamaya başlamıştır. Devlet işlerinden elini çekerek yetkilerini bir anlamda veziri Sâdeddîn Köpek'in üstüne devrettiğini bütün kaynaklar yazar. Bu vezir ve maiyyetindekiler, memleketi kendi siyasî menfaatleri doğrultusunda idare ediyor, devlet memuriyetlerini ve bir takım yüksek mevkileri rüşvet karşılığında sanki peşkeş çekiyorlardı. Bu otorite boşluğundan ve denetimsizlikten yararlanan mültezimler, halkı yüksek vergilerle eziyorlardı.[2]

Babaî ayaklanmadan önce, anılan nedenlerden ötürü, Anadolu'nun güney kesimlerinde, Harezmliler'le, 70 bin kadar olduğu belirtilen Türkmen ahali baş kaldırarak etrafı yağmalamıştı.[3]

Yöneticilerin rehavetinden meydana gelmiş bu ortamda, şehirlerde de tepkiler meydana geliyordu. Şehirlerdeki, gazilerin de bağlı olduğu fityan (Ahi) zümreleri bu tepkilerin başını çekiyor, hatta

---

[1] bkz. Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, a.g.e., s. 71.

[2] Ocak, Ahmet Yaşar, Babaîler İsyanı, s. 44.

[3] bkz. Köprülü, Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s. 97.

silahlı ayaklanmalara bile başvuruyorlardı.[1] Çiftçilerin durumu da aynı idi.

Asıl Babaî isyanı, Baba İlyas'ın halifesi Baba İshak tarafından, sultanın vergi memurunun kendisine yaptığı haksızlık ve hakaretler vesile yapılarak başlatılır. Olayın başladığı tarih de oldukça ilgi çekicidir. Elvan Çelebi, ebcet hesabıyla bu tarihi 10 Muharrem 637 (12 Ağustos 1239) olarak verir. Bilindiği gibi 10 Muharrem, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit olduğu gün olup, Şiîlerce yas günüdür. Bu gün, aynı zamanda da, Şiî-Alevî muhitinde, Hz. Hüseyin'in, baş eğmeyip başkaldırdığı gün olarak da anılmaktadır.[2] Bu Türkmen isyanı, Baba İlyas'ın ve halifesi Baba İshak'ın ölümü ile birlikte çok kanlı çatışmalara neden olmuştur.

Saint Quentin'e göre, Türkmenler bu isyanda, Selçuklu ordularını on iki defa mağlup etmiştir.[3]

Günümüzde, bazı araştırmacı ve yazarlarca gösterilmeye çalıştığı gibi, Babaî isyanı, mezhebî bir ayaklanma değildir. O devirlerde, Sünnî-Şiî anlaşmazlığı veya çatışması sözkonusu değildir.[4] Hatta, Yavuz-Şah İsmail devrine kadar da, böyle bir probleme rastlanmadığını söyleyebiliriz.

Ancak, sonradan meydana gelen Türkmen ayaklanmalarında, daima dini bir yön aranması alışkanlığı devam ettirilmiştir. İsmet Kahyaoğlu, "Uluslar arası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi (4-7 Eylül 1989 Ankara)'ne sunduğu bildirisinde, Babaî-Türkmen ayaklanması için: "Farklı bir İslâmî anlayış ve yaşayıştan dolayı kendilerine karşı menfi vaziyet alan devlet otoritesiyle mücadele etmek durumunda kalmıştır. Tarihte Baba İshak isyanı (1240) olarak bilinen bu olay dinî mahiyette bir isyan olup devlet güçleri tarafından zor bastırılabilmiştir."[5]

---

[1] Ocak, Ahmet Yaşar, a.g.e., s. 61.

[2] Ocak, Ahmet Yaşar, a.g.e., s. 126.

[3] Ocak, Ahmet Yaşar, a.g.e., s. 136.

[4] Ocak, Ahmet Yaşar, a.g.e., s. 147.

[5] Kayaoğlu, İsmet, Anadolu'da XIII. Yüzyıl Derviş Tarikatları ve Sosyal Zümreler, Uluslar arası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1997, s. 21.

derken, aynı bildirisinin daha ileri ki bölümünde bu görüşün tam aksi olan bir değerlendirme yapar: "Her ne kadar yöneticiler ve medreseden yetişenler sünnî İslâmîyeti benimsemiş olsalar da göçebe olan Türkmenler arasında İslâm öncesi inançların ve geleneklerin var olduğu gözlenmektedir. Meselâ, eski Şaman dönemi Kamların yerini Türkmen Babaları almıştır. Baba İshak bu Türkmenlerin içinden çıkmıştı. Farsçayı resmî dil kabul eden, kendi dil ve kültürüne yabancılaşan sultanlara karşı 1240 yılında başlayan Türkmen ayaklanması, merkezî otoriteye bir tepkidir. Bu hareket Sünnîliğin ve Şiîliğin dışında kalan bir hareketti. Türkmenler arasında Şiîliğin bazı şeklileri, bir asır sonra, ülkenin doğu kesiminde görülür."[1]

Yine, günümüzde bu hareketin dinî bir hareket olup, katılan Türkmenlerin ve başçılarının din dışı, Rafizî bir inanç taşıdıklarını ileri süren çevrelerin yanında, aynı çevrelerin de saygı duyduğu bilim adamı Prof. Dr. O. Turan, Baba İshak'tan bahisle: "Şöhreti ve müritleri arttıkça, halkı Allahın ve hûlefây-i râşidîn'in yolundan ayrılan Gıyas al-Din Kayhusrav aleyhine tahrik ve kendisine celbediyordu."[2] diye yazmaktadır. Osman Turanla aynı kaynaktan faydalandıkları anlaşılan iki önemli tarihçimiz, A. Sevim ve E. Merçil de, müşterek yazdıkları, Selçuklu tarihinde: Baba İlyas halifelerinden Baba İshak'ın "Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'e karşı "cihad" ilan ederek ayaklanmasının nedeni olarak 'Tanrı yolundan ayrılıp kötü bir yaşam sürmesi" (1240)[3] şeklinde verirler.

İsyanın ilk evresi Amasya çevresinde başlamış, Tokat, Çorum ve Sivas dolaylarına yayılmıştır. Kanlı neticelenen İkinci evresi ise, Kefersud, Maraş, Malatya ve Elbistan çevrelerinde gelişmiş, 2,5 ay sürdükten sonra, Orta Anadolu'da Frank askerlerinden kurulu Selçuklu ordusu tarafından, Türkmenlerin imha edildiği savaşla son bulmuştur.

Tamamen Türkmenlerden oluşan bu isyanın bastırılmasında, Selçuklu yönetimince, Frank askerlerinden oluşan bir ordunun kul-

---

[1] Kayaoğlu, İsmet, a.g.m., s. 26. 27.

[2] Turan, Osman, Keyhusrev II. mad., İslâm. Ans., C. 6. S. 623.

[3] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 470.

lanılmış olması da ayrıca manidardır. "Ebû'l-Farac, Selçuklu ordusunun Frank askerleri, Baba İshak'ın Türkmen ordusuna hücum etmeden önce, "yüzlerinin üzerine haç işaretleri yaparak bu sapık adamların üzerine saldırdılar"[1] diyor. Prof. Dr. O. Turan, Ebû'l-Farac'ın verdiği bu bilgiyi: "onların da, Müslüman Selçuklu askerleri gibi, Baba İshak'ın ruhaniyetinden endişe duyduklarına (yahut korktuklarına) dair bir delil"[2] olarak değerlendirir.

Bu olayla ile ilgili çok farklı düşünceler ileri sürülmüş, tartışılmış ve tartışılmaya da devam edilmektedir. Bilimsel ve gerçekçi yorumların ortak fikri, Prof. Dr. Y. N. Öztürk'ün şu görüşlerinde birleşir:

"Muhtelif düşünceleri hareket noktası alan değişik araştırıcı ve yazarlar, bu isyana, kendi inanış ve ideolojileri açısından yaklaşmış ve 'ideolojik ağırlıklı' açıklamalar getirmişlerdir. İsyanın, insan unsuru olarak kullandığı kitle, göçebe Türkmenlerdir. Bunlar, daha alt ayrıma girdiğinde, Ahmet Yaşar Ocak'ın da işaret ettiği gibi, Kalenderîler, Haydarîler, Yesevîler vs. olarak sıralanabilir. Alt ayrımda adları ve çeşitleri ne olursa olsun, bu kitle, Selçuklu yönetiminden şu veya bu nedenle şikâyetçi, şu veya bu nedenle horlanıp ezilen, şu veya bu nedenle haklarının ihlal edildiğine inanan bir kitleydi. Bu halis Türk kitle ayrıca, Selçuklu yönetim kadrolarının ve tabii ki buna bağlı olarak bir yığın devlet imkanının İran uyruklu kişilere teslim edilişinden de çok rahatsızdı. Ocak'ın da söylediği gibi, bu kitle, kurdukları devletin kadro ve imkanlarının yabancı unsurlara peşkeş çekilmesine asla tahammül edemiyordu. Selçuklu yönetimi ise, Türkmen unsurları, üçüncü sınıf adam olarak görmeye devamla, üst kademe görev ve hizmetleri İran asıllı veya tandanslı unsurlara vermeye devam ediyordu. İyice bunalan göçebe-Türkmen unsurlar, fitilleri ateşlenmeğe hazır halde bekliyorlardı. Bu fitili ateşlemede, derin bir hürmetle bağlı oldukları Babalara yani tasavvuf büyüklerine ümit bağladılar Toplumsal patlama noktasına gelindiğinde, kitlenin harekete geçmesi, kitle ruhunda ve şu-

---

[1] Gregory Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C II, s. 540.

[2] Turan, Prof. Dr. Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 426.

urunda en hakim değere 'yöneticilik rolü'nü vermektedir. Babaî isyanında bu rol, Türkmen kitlenin bağrına bastığı Babalara verilmiştir. Eğer Babalar olmasaydı, patlama, başka bir değerin bayraklığı altında ortaya çıkacaktı. Önemli olan, patlamayı hazırlayan şartların, bir isyanı gerekli kılmış bulunmalarının kabulüdür.

"Bu isyanda, elbette ki daha bazı sebeplerden, daha bazı yan etkilerden söz edebiliriz. (...) Fakat bizim için, üzerinde fikir imal edilecek nokta esas etkendir. Bu esas etken, Babaîler isyanı için konuştuğumuzda, göçebe-Türkmen kitlenin perişanlığı ve huzursuzluğudur."[1]

ANADOLU SELÇUKLULARI'NDA İSLÂMİYET

Anadolu'ya gelen Türkmenler, İran Selçukluları ile, aralarındaki anlaşmazlıklardan dolayı, şehirler dışında, genellikle konar-göçeri hayatı tercih eden kitlelerdi. Bu bakımdan, İran şehir kültürü etkisinden uzak kalmış, Anadolu'ya dolmaya başladıktan itibaren de çoğunlukla, hayvancılıkla meşgul olmalarından, yine kırsal kesimlere, hayvanlarını besleyecekleri mera ve yaylak mıntıkalarına yerleşmişlerdi. Şehirlere yerleşmiş olanlar ise, daha çok yönetici tabakalardı. O devirde nüfusu oldukça az olan Anadolu'da, eski nüfusun büyük çoğunluğu şehirlerde ve merkezi köylerde yaşıyordu. Bu bakımdan Türkmenler ahali, yabancı kültür etkisinden uzak, milli bir sosyal muhit meydana getirebilmişlerdi. Şehirlerde yeni oluşmaya başlayan medreselerin, etkisinden de uzak bulunuyorlardı. Şehirlere yerleşenlerin önemli bir kısmı ise, Hristiyan yerli kültürlerin ortamında, İranlı bürokratların, İran'dan taşıyıp getirdiği İranî kültürün de iştirakiyle, etkilenecekleri, oluşmakta olan kozmopolit çevrenin içinde bulunuyorlardı.

Anadolu Selçukluları'nın, İran'daki soydaşlarından, siyasî olarak ayrıldıkları önemli bir konu dinî sahada görülür. İran Selçuklu idarecilerinin halifelikle olan yakın ilişkileri, Anadolu Selçuklula-

---

[1] Öztürk, Y. N., Tarih Boyunca, Bektaşilik s. 68.

rı'nda pek görülmez. İran Selçukluları'mn içinde bulunduğu, halifelikle olan ilişkiden ve İran'ın (Şafiî) Sünnîliğinden doğan dinî ortam Anadolu'da bulunmadığı için halife ile yakın ilişkiler kurulmamıştı.

İlk zamanlarda, Anadolu Türkmenleri'nin İslâmî inançları, ne İran ne de Arap etkisi taşır. Türk kavrayışı çerçevesinde bir İslâmî anlayışa sahiptirler.

Zaman ilerledikçe, şehirli sınıfların itikadı anlayışlarında değişmeler gözlenir. Bu değişmeler daha çok, İran Selçukluları'nın ortadan kalkmasından sonra, XIII. yy. başlarında görülür. İran Selçuklu yönetici sınıfının tam da ispat olunamayan Sünnîliğine, "militan Sünnîlik" diyen C. Cahen, Anadolu Selçukluları'nın buna karşı olduklarını "hiç değilse, benimsememiş olduklarını" ileri sürer ve "Türkmenlerin arasında Sünnîlik kadar Şiîliğin de etkili olduğu, bir yandan da Türkmenlerin İslâmlaşmasından önceki atasal inançlarına hâlâ bağlı kaldıkları bir gerçektir. Halk arasında bu inançların köklü olması, Selçukluların Abbasi Halifeliği ile inançların nasıl ortaya konulması gerektiği konusunda bir antlaşmaya varmalarını hiç değilse dış görünüşüyle Sünnî bir kalıba bürünmelerini"[1] önlememiş olduğunu yazar.

Şehirlerde yaşayan ve daha çok yöneticilerin, feodalların, büyük tüccar ve zanaatkarların oluşturduğu Müslüman ahalide yüzeysel de olsa Sünnîliğe bağlı göründüğünü yazan Gordlevski, bunlardaki dindarlığın, "varlıklı sınıfların yapmacık ve ikiyüzlülüğünü ortaya koyan, işin yalnız gösteriş yanıydı."[2] diyor ve kırsal kesimde, köylerde ise tamamen Aleviliğin egemen olduğunu vurguluyor. Yoksul taşralı halkın, şehirlerde oluşmaya başlayan bu Sünnî anlayışa muhalif inançh önderlerin peşinde gittiği ve Anadolu'da Sünnîlik karşıtı (siyasi) bir ortamın oluştuğu kaydedilir. Anadolu'nun bu Şiî yapılı ortamı, Horasan'dan, Şiî eğilimli babaların, Kalenderilerin ve yüzlerce sufî dervişlerin önderliğinde Türk kitlelerini "cihat bölgesi" Anadolu'ya çekiyordu.[3]

---

[1] Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 245.

[2] Gordlevski, Anadolu Selçuklu Devleti, s. 316.

[3] Gordlevski, a.g.e., s. 317.

Türklerin ilk defa İslâmîyeti kabul ettiği, Seyhun ötesindeki Türk ülkelerinin yani Maveraünnehir'in, hiçbir zaman sünnî olmadığını ve daima alevî etkilere tâbi kaldığını ileri süren F. Babinger, oralardan gelen Anadolu Selçukluları'nın da, "sünnî olduklarının kabulü katiyen hatadır" diyerek, onların Şiî olduklarını iddia eder. Hatta, Konya Selçuklu binalarında görülen "Çar Ali" dediği süsleme şekillerinin, Şiî ruhiyatının kanıtları olduğunu söyler.[1] O devirlerde Türkler, şiîlikleri yüzünden, ehl-i sünnet müellifler tarafından İslâm düşmanı gösterilir. Bir (Sünnî) Arap coğrafyacısı iki haydudu kötülerken, onları "İslâmiyet'in Rum ve Türklerden daha azılı düşmanları" olarak tanımlar.[2]

Muhammed bin Mahmud el-Hatb, H. 683 (1284-1285)'de, "Fustat uladele fi Kavaid is-saltana" adlı eseri yazmasındaki gayeyi, o zamanın Türkiye'sini sarmış olan, din ve dünya için tehlikeli olduğunu söylediği "Ehl-i Sünnet harici" zümrelere dikkat çekmek olduğunu, "filhakika o devrin padişahlarının umur-ı küllî ile meşgul olmaları, ulema ve eşrafın mevki ve para peşinde bulunmaları, halkın hamiyetsizlik ve ahlaksızlığı, ihtisap (zabıta) işlerinin yolunda gitmemesi yüzünden Batınîlerin küstahlıklarını artırdıklarını, işsiz ve serserilerin (mübahî) iltihakı ile sayılarının her gün çoğaldığını, miktarları milyonları aşan bu taifenin, Türkistan, İran, Anadolu (Rum), Suriye Mısır ve Magrip'te bulunmadığı hiçbir memleketin kalmadığını" yazar.[3]

1219'da Konya'ya gelmiş olan tabiî ilimlerde derin bilgisiyle tanınan Cevherî, hatıralarını yazdığı eserinde, Rum'da (Anadolu) Şiîler arasında bulunduğundan bahisle, o çağda şiîlerin Anadolu'da kökleştiğini aktarır.[4]

Sünnî oldukları iddia edilen Selçuklu sultanlarının, Şiîliğin saygın önderleri kabul edilen seyyidlere karşı gösterdikleri ilgi de dikkate değerdir. Savaşlardan "gazi hakkı" diye elde edilen ganimetle-

---

[1] Babinger, F., Anadolu'da İslâmiyet, s. 14.

[2] Babinger, F., a.g.e., s. 14.

[3] Akpınar, Turgut, Türk Tarihinde İslâmiyet, İletişim Yay., 2. Bsskı. , İst. 1994, s. 91.

[4] Cahen, C., Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 255.

rin beşte birinden seyyidlere de pay ayrılması hukukî-örfî bir uygulama idi.

Sultanlar seyyidlere ve onların takipçisi olan sufî şeyhlere, saraylarının kapılarını seve seve açıyorlar, toplantı ve şölenlerde, devletin üst tabakasını teşkil eden, ulemayla, kadıyla, din temsilcisi v.b. yan yana oturtuluyorlardı. Seyyidler daima yüksek konumda bulunuyorlardı.

İbni Batuta, Konya'da, misafir olarak kaldığı İbni Kalem Şah adıyla tanınan belde kadısının dergâhını şöyle tanımlıyor: Onlar fütüvvette kendilerini Emirü'l-Müminîn Ali b. Ebû Tâlib radıyallahu anha kadar uzanan bir tarikata bağlarlar."[1] İbn Batuta, Anadolu seyahati sırasında onlarca böyle misaller anlatır. Ancak, çoğu yerde, gördüğü bu tür Şiî-Alevî görünümleri Ahilik, sufîlik, dervişlik diye tanımlar, asıl itikadi tanımlarda bulunmaz. Bu da, Sünnî oluşu göz önüne alınırsa, doğal karşılanmalıdır. İbn Batuta, Anadolu'da gördüğü Sünnî motifleri biraz abartarak anlatır, ki o da Alanya'da, Sinop'da görüp anlattığı bir iki misalle sınırlıdır. Eğer başka yerlerde de rastlamış olsa idi, kitabında mutlaka yer verirdi diye düşünüyoruz. İbn Batuta'nın, onlarcasına işaret ettiği, alevî kimlikli motifler taşıyan anlatımlarından birini de Sivas'tan anlatır; yoruma ihtiyaç duyulmayan yazdıkları şöyledir:

"Bundan sonra Sivas'a yollandık. Bu da Irak'a tâbi olup Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biridir. İleri gelen askerî kumandanlar ve valiler orada otururlar. Şehrin inşa tarzı güzeldir. Sokakları geniş, çarşıları kalabalıktır. Orada "Dârü's-Siyâde" [Beyler Konağı] denilen ve medrese tarzında inşa edilmiş olan bir konak vardır ki, şürefadan [Peygamber soyu] başkası oraya misafir edilmez. Nakibü'l-Eşraf[2] bu konakta oturmaktadır. Misafir kalan şeriflere ikametleri süresinnce yiyecekleri, içecekleri, aydınlanacakları ve oturacakları eşya verildiği gibi, yola çıkacakları zaman da yol harç-

---

[1] İbni Batuta Seyahatnâmesi, Cilt I-II, İstanbul 1993, s. 201.

[2] Nakibü'l Eşraf'lar, seyyidlerin soyağacını tutar, evlenmelerini, doğumlarını ve ölümlerini kayda almakla görevli oldukları gibi, onların geçimlerinden de sorumlu idiler.

hkları görülür."[1] Selçukluların, resmi dil olarak Farsça'yı kullanmış olmaları da bunu açıkça gösteriyor. Bu, devletin her tarafını sarmış olan etkinin, dini sahaya da girmemiş olduğunu düşünemeyiz. Mutlaka etkili olduğunu düşünürsek, toplumun büyük çoğunluğunun Şiî (12 imamcı) veya şimdiki adıyla Alevi olması, buna karşı, İran etkisi altına girmiş olan şehirlerde de Sünnîliğin gelişme göstermiş olması çok doğal idi. Çünkü, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi o devirde, hatta Şah İsmail çağına kadar, İran (Fars) kültüründe İslâmî yapı tamamen Şünnî-Şafiî itikatları taşıyordu. Böyle bir potansiyelin, bulunduğu muhiti, Sünnîlik yönünde etkileyeceği de doğaldı.

Türklerin, bugün Şiî-Alevî olarak adlandırılan İslâm anlayışlarından, Türk sufîliği, Türk tasavvufu denilerek bahsedilirken, onlar arasında Sünnî akidelerin varlığından bahsedilmez, bazen değinilse bile, örnek verilmez. Türklerin kendilerine mahsus İslâm anlayışlarından Şiîlik yahut Alevîlik diye bahsedilmek mecburiyeti hasıl olunca da, mutlaka İranî bir etiket vurulmaktadır ki, buna bir tek örneğin verilmiş olduğuna rastlayamadık. Çünkü, o devirlerde, İranî diye kastedilen Fars toplumu Sünnî-Şafiî mezhebine sıkı bir bağlılıkla mensup bulunuyorlardı. Yine Türklerdeki bu İslâmî anlayışın, İranî dinler olan Zerdüştlük, Mani ve Mazdekizm'in İslâm dini ile bir sentezinden oluştuğunu ortaya atarlar ki, yine bu konuda verilmiş bir tek örneğe rastlanmaz ve bu fikirler kuru iddialar olarak kalır. Bilim adamlarımızda rastlanılan bu tür fikirler, daha çok ideolojik yorumlar olup bugün İran'ın mezhebî yapısından kaynaklanan ve ülkemizdeki çoğunluğu oluşturan Sünnî muhite haklı olarak gösterilen saygı hissiyatının bir neticesidir.

Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisine yazdığı Selçuklular maddesinde, aynı konuya değindiği bölümde şunları yazar:

"İslâm-Türk tarîkatlarının doğuşunda Türklerin İslâm olmazdan önce taşıdıkları dinî telakkîlerin müessir olacağı ve Türk tasavvufunda izler bırakacağı ne kadar tabiî ise, aslında bu iktidar mücâdelesi mevzuu iken, İran sâhasında İslâmî cilâya bürünmüş Zerdüşt-

---

[1] İbni Batuta Seyahatnâmesi, Cilt I-II, s. 201.

lük, Mani ve Mazdek dinleri gibi eski inançlar ile hüviyet birliği kazanarak, bir nevi mezhep kisvesi altında meydana çıkan Şi'îlik cereyanının da, Peygamber âilesine derin bir muhabbetle bağlı kalmak, ehl-i sünnet akîdelerinin müsâmaha tanımaz sertliğine cephe almak v.b. konularda aynı görüşü taşıyan ve müşterek kaynaklardan beslenen tasavvuf hareketi ile birleşmesi dolayısı ile, Türk efkârında yer etmesi de o kadar tabiî idi."[1]

Bu görüşler içinde, İslâmî bir cilaya bürünmüş olduğunu söylediği Zerdüştlük, Mani ve Mazdekî gibi inançlarla hüviyet birliği yaparak ortaya çıkmış bir Şiîliğin ne olduğunu ve örneğinin de nerede bulunduğunu bilmiyoruz. Bu iddiaya, en azından bir örnek de verilmiyor. Bahse konu devirler, Türklerin ilk Müslüman olmaya başladıkları asırlardır.

Bu gibi iddialar ancak 1515'de, Şah İsmail'in Sünnî-Şafiî olan İranh Farslar üzerinde, büyük katliamlarla kurduğu baskı neticesinde onlara Şiîliği kabul ettirmesinden iki-üç asır sonra söz konusu olabilir, ki henüz böyle bir kaynak yahut çalışma hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. Prof. C. Cahen'in, bu konuda şunları söyler: "İran'da Safevîlerce Şiîliğin resmen yeniden düzenlenmesine değin, Sünnîliğe ve Şiîliğe özgü ögeler her zaman gerektiğince açık bir biçimde anlaşılamamıştır."[2]

Kafesoğlu, aynı metnin devamında da, önceki fikirlerinin yanında, farklı olarak şunları da yazar:

"Nitekim XI. asırdan itibâren belirmeğe başlayan halk velîleri Türkmen "babalarında" da aynı temâyül şiddetle hissediliyordu. Eski Türk kam-ozan (halk şâiri-efsuncu) tavırları ile ortaya çıkan bu râfızî telakkî sâhipleri, hiçbir yadırgama uyandırmadan, Türkmenler arasında büyük bir muhabbet ile seviliyor ve sayılıyorlardı. Hattâ yalnız geniş halk kitleleri değil, birer sünnî Müslüman olarak İslâmiyet'in korunmasını taahhüt ettiklerini ve bu itibarla şi'îlik ve kolları râfızî cereyanlara karşı amansız mücâdelelerde bulunduklarını gördüğümüz Türkmen hükümdarları (Selçuklu sultanları) bile

---

[1] Kafesoğlu, Selçuklular mad., İslam Ans., Cilt 10, s. 405.

[2] Cahen, Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler, s. 256.

şi'î telakkîler ile dolu fikirlerin yayıcıları olan sûfîlere karşı hürmetkârâne davranıyorlardı. Msl. Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah zamanlarının ünlü mutasavvıfları, Baba Tahir Uryan, Abu Said Abu'l Hayr v.b. pek mûteber şahsiyetlerdi. Bir yandan halkı temsil eden bu sûfîler, bir yandan da münevverlere hitap eden, yukarıda adlarını zikrettiğimiz, büyük sûfîler iki cepheli sûfîlik cereyanının gelişmesine yardımcı olmuşlardır ki, tasavvuf hareketleri, bu iki cephesi ile Anadolu'ya intikal etmiştir. Anadolu tasavvuf bakımından büyük şahsiyetlerin yeri olmuştur. Bu sûfîler gerçekten yüksek bilgili ve zekâ, bedîî duygu, edebî kabiliyet yönlerinden müstesna kimselerdi. Esâsen Selçuklu Türkiyesi'nde, msl. Muhy al-Din İbn al-Arabi (Şiî idi; ölm. 1240) gibi, nâdir yetişen sistemci bir din feylesofunun çalışmasına müsait zemin bulunuşu memleketin mânevî ve rûhî vasfını ortaya koymağa kifâyet eder."[1]

Yalnız bu metinde "birer sünnî Müslüman olarak İslâmiyet'in korunmasını taahhüt ettiklerini ve bu itibarla şi'îlik ve kolları râfızî cereyanlara karşı amansız mücâdelelerde bulunduklarını gördüğümüz Türkmen hükümdarları (Selçuklu sultanları)" diye ifade edilen görüşlere katılmak mümkün değil. Türkmen hükümdarlarının, İslâmiyet'in korunmasını kime karşı taahhüt ettikleri anlaşılmamakta, Türkmen hükümdarlarının keskin hatlarla ifade edilen bir inançsal yapıya sahip olduklarının ifade edilebildiği somut kaynakların mevcudiyeti ileri sürülmemiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, Atatürk'ün isteği ile ülkemizde de ders okutmuş olan, konunun saygın bilim adamlarından Prof. Dr. F. Babinger, "Rum Selçukluları"ndan bahisle, onlarda Sünnîlik-ehl-i sünnet mezhebinin mevcudiyetinin "Katiyyen gayr-i malum" olduğunu ifade ederek şunları yazar "Birçok karineler bu konuda şüpheye imkân bırakmıyor, ki Rûm Selçukları Şiî bir mezhebe mensuptular. Yâni tek bir kelime ile alevî idiler."[2]

Yine tanınmış bilim adamı Gordleviski de, Selçuklu hükümdarlarının dıştan, yüzeysel İslâm gözüktüklerini, Hristiyan anadan do-

---

[1] Kafesoğlu, Selçuklular mad., İslam Ans., Cilt 10, s. 405.

[2] Babinger, Anadolu'da İslâmiyet, s. 13-14.

ğup, Hristiyan kadınlarla evlenen Selçukluların, aslında Batı'nın, Bizans'ın etkisine kapılmış Hristiyanlar olduklarına dair ağır bir yorum yapmasının yanında tereddütle, "ya da dünürleri Halife Nasiridinillah"ın (Fatımî) Doğu etkisine kapılarak bir başka aşırılıktan, İsmaililerdendi."[1] diye iddialı olmadığı bir ihtimali ileri sürer.

O devirde, İran'da tam oturmuş olan Sünnî-Şafiî mezhep anlayışı üzerine, Selçuklu veziri Fars asıllı Nizamülmülk tarafından kurulmuş olan "Nizamiye medreselerinin, İranlı unsurlarının, Anadolu Selçuklu devletinin yönetici kadrolarında çoğunlukta olup, Sultan da, gerek siyasî hâkimiyetinin sembolü olmak ve gerek şehirde oturan Türk-Müslüman cemaatin idaresini İslâm esasları dahilinde sağlamak gayesiyle, eline geçen her şehre İran'dan bir kadı tayin edip yolluyordu."[2] Devlet dilini Farsça yapacak kadar, İran kültürünün etkinliğini sağladıkları göz önünde bulundurulursa, o çevrenin, mutlaka bu kültürün İslâmî anlayışından da etkilenmiş olması mümkün görülmelidir. O da, Sünnî İslâmîyet idi ki, Selçuklu yönetiminde hissedildiği iddia edilen Sünnîlik etkisinin bu yolla, yani İran Sünnîliği yolu ile geçmiş olmalıdır. Çünkü, Anadolu Selçukluları'nın, Araplarla ilişkisi, bu tarz kültürel ve itikadi etkilenmeleri yaratacak boyutta değildi.[3]

Mirza Bala'nın, konunun netleşmesine kanıt oluşturacak kadar dikkate alınması gereken, Şiîliğin ya da Alevîliğin Türklerden İranlılara geçtiğini vurgulayan görüşleri de şöyledir: "XIII. Asra kadar Selçuklular İran kültürünü Anadolu'ya yaymışlardır. Göçebe Oğuzlar, başka yerlerde olduklarının aksine, XII. yüzyılda Selçuklular içinde tehlike teşkil eden bir kargaşalık unsuru olmaktan ileri gidemediler. Bunların Sünnî İslâmîyet'e pek uymayan dini telakkilerinin İran'ın dini tarihi üzerindeki etkisi şüphesiz Şiiliğin yayılmasında hayli âmil olmuştur."[4]

---

[1] Gordlevski, Anadolu Selçuklu Devleti, s. 334.

[2] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, C. 1, s. 13, 46.

[3] Cahen, Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler, s. 99.

[4] Bala, Mirza, İran Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 5/2, s. 1020.

Türkler Türkistan'da, İran'da, Azerbaycan'da ve Anadolu'da yalnızca kendi dillerinde İslâmı anlatan Türk babaları ve sufî dervişlerine yönelmişler, İslâmı onlardan öğrenerek, ancak onları pir tanımışlardır. Sünnî oldukları söylenen Selçuklu Sultanları'nın, Türkmenlerin Pir tanıdığı, Şihâbeddin Suhravardi Maktul gibi semâ ve raks ayinlerini icra eden şahsiyetlere temayül göstermeleri[1] Türkmenlerin ruhunu okşama, onlarla ilişkisi iyileştirmek ihtiyacından kaynaklanmış olsa gerek.

Prof. Dr. A. Yaşar Ocak Türkmen kitlenin Şii/Alevi İslâmî inancını, "konar-göçer Türk boylarının kendi yapılarına uyarladıkları İslâm anlayışının, Sünnî bir İslâm olmadığını kabul etmemek için bir neden yoktur. Nitekim Osmanlılar zamanında buna Râfizîlik denmekteydi."[2] sözleriyle ifade eder ve bunu, heterodoks İslâm yahut başka bir ifadeyle "Türkmen Müslümanlığı" olarak tanımlar.[3]

Anadolu Selçuklularında Sünnî anlayış, 13. yüzyılın başlarından itibaren Selçuklu sarayına ve devlet idaresine dolmaya başlayan İranlı unsurun etkisiyle görülmeye başlamıştı. 12. yüzyılın sonlarına kadar, Şii/Alevi anlayış şehirlerde de hakim idi. Türkmenlerin bu anlayışı, Suriye ve Irak gibi Sünnî halifenin etkin olduğu bölgelerden de farklı idi. Gordlevski şu bilgiyi nakleder: "Halep'ten Nureddin Zengi, Sultan II. Kılıç Arslan'a elçi gönderdiği zaman, o, sultanın inanç yenilemesini istemişti. Demek, 12. Yüzyılın ikici yarısında, dışarıda, Selçukluların tam Müslüman olduklarından kuşkulanılıyordu."[4]

F. Babinger, Anadolu Beylikleri'nden bahisle, bu beyliklerin "aleviliğe mensubiyeti ispat olunabilir"[5] derken Anton Jozef Dierl de: "Göçebe Aleviler İslâmîyeti Sünnîliğin anladığından daha farklı bir şekilde yorumlamalarına karşın İslâmî inançların yayılmasın-

---

[1] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 220

[2] Ocak, Babaîler İsyanı, s. 77.

[3] Ocak, a.g.e., s. 78.

[4] Gordlevski, Anadolu Selçuklu Devleti, s. 306.

[5] Babinger, Anadolu'da İslâmiyet, s. 16.

da en önde gelen savaşçılar" olduklarına işaretle: "Selçuklular dönemi Alevi-Bektaşiliğin kahramanlık dönemidir. Bu dönemde Hacı Bektaş, Anadolu'ya Gürcistan'a ve Balkanlar'a, İslâmîyet için kahramanlıklar yapmaya yolladığı kırk yiğit savaşçının komutanı olarak tasvir edilir."[1] demektedir.

El-Cevheri hatıralarını yazdığı eserinde Anadolu'da geniş Şiî muhitinden memnuniyetle bahseder.[2]

İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun (ölümü: 1316) On İki İmam Şî'îliği"ni kabul etmesinin Anadolu'da bu mezhebin, bir Moğol eyâleti durumunda bulunan Anadolu'daki Şii/Alevi köylü ve göçebe Türkmenler tarafından sevinçle karşılandığı bilinmektedir. Olcaytu'nun, Anadolu'da da Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın adlarının konulmasını ve anılmasını yasakladığı[3] olayı vardır ki, o devirdeki Anadolu'nun dini temayüllerini ifade eden önemli bir göstergedir.

Anadolu'da, Yezit-Muaviye adları da, benimsenmiyordu ve bugün olduğu gibi kötü anlamlarda da kullanılmakta idi. İbn Batuta, Gölhisar'dan Denizli'ye giderken, Karaağaç ovasında Germiyanlılar'ın yol kesip soygun yaptıklarından bahisle ahali arasında bunlar için, "Germiyanlıların Yezid b. Muâviye soyundan oldukları söylentisi vardır." demektedir.[4]

Bu tepkilerin yanında, Ehlibeyt evladının adlarına büyük rağbet olup, onların soyundan (seyyid) olmak da büyük bir saygınlık kazandırıyordu. Mevlânâ'nın da anne tarafından seyyid olduğu, Ahmet Eflakî'nin aktardığı, Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'in şu sözlerinden anlıyoruz:

"Sultan Veled buyurdu ki : Büyükbabam, büyük Mevlânâ mü-

---

[1] Dıerl, Anton Jozef, Anadolu Aleviliği, s. 48.

[2] Cahen, Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler, s. 255.

[3] Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 9-10.

[4] Germiyanlılar Türkmen boylarından biri olup, Anadolu'da, önce Malatya yöresine yerleşmişler iken, Moğolların baskısı ile batıya yönelmişler, Kütahya ile Denizli bölgesine gelerek, burada bir beylik teşkil etmişlerdir (1283 – 1428). İbni Batuta Seyahatnâmesi, Cilt I-II, s. 197. İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler, Hz. İsmet Parmaksızoğlu, M.E.B. Milli Eğ. Basımevi, İstanbul 1971, s. 14;

ritlerine ve arkadaşlara: "Oğlum Mevlânâ Celâleddin'e saygı gösterip değer verin, büyük ağırlamada bulunun. Çünkü o, soyludur ve soyu da hayli büyüktür. Onun soyluluğu da ezelîdir. Büyükannesi, Şemsü'l-imme-i Sarahsî'nin bir kızı olup, Hüseynî idi."[1]

Devrin, Selçuklu veziri ve tarihçisi olan Aksarayî'nin, Anadolu'nun İlhanlı beylerbeyi, Çobanlılardan Timurtaş Noyan'dan bahsederken, onun şarabı yasaklaması dolayısıyla, şarap içilmesinin "Mehdi'nin ortaya çıkacağı zamanın belirtilerinden" biri olduğunu ifade etmesinden,[2] o devir saray çevresinde, Şii/Alevi inancında yer alan 12. İmam Mehdi'nin zuhur edeceğine dair inancının bulunduğunu anlıyoruz

Alevi araştırmacı yazar Baki Öz, Anadolu'nun bu gerçeğini, "Anadolu'ya ilk gelip yerleşen İslâm toplulukları Alevilerdi. Anadolu'daki Alevilik, İslâmın bir kolu olarak Anadolu'da doğmamıştır. Aleviliği Anadolu'ya Türkler taşımışlardı." diye vurgular.[3]

Stanford J. Shaw da şunları yazar:

"Göçebeler arasında pek geçerli olan Şiîlik ve özellikle mistik sofilik Türk Anadolu'sunda en önemli ve yaygın din oldu. Türkmenler halk üzerindeki etkilerinden dolayı Büyük Selçukluların başlarından attıklarına sevindikleri mistik liderlerini de birlikte getirmişlerdi. Bütün Anadolu boyunca bu liderler kendi tarikatlarını kurdular, konfederasyon biçiminde örgütlendiler"[4]

---

[1] Ahmed Eflakî, Âriflerin Menkıbeleri, C. I, s. 243.

[2] Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, Müsâmeretü'l-Ahbâr, s. 263.

[3] Öz, Baki, Alevilik Nedir, Der. Yay. İstanbul 1996, s. 34.

[4] Shaw, Stanford, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. I, E Yay., 2. Baskı, İstanbul 1994, s:29.

ALTINCI BÖLÜM

XIII. YÜZYILDA ORTAASYA'DAN GÖRÜNÜM

HAREZMŞAHLAR DÖNEMİ

Harezmşahlar devleti, İran Selçuklularının bir vilayet iken Selçukluların son yıllarında, bölgenin valilerinden, Oğuzların Beğdili boyundan Atsız'ın oğlu (1127-1156) İl Arslan (1156-1172) zamanında tam bağımsız bir devlet haline gelmiştir. İl Arslan'dan sonra, oğlu Harezmşah Alâeddin Tekiş, onun oğlu Harezmşah Alâeddin Muhammed ve onun oğlu, son hükümdar, meşhur Celaleddin Harezmşah Menguberdi (ölm. 1231), bu devleti hükümdarları olmuşlardır.

Cengiz Han'ın, hakimiyetine son verdiği, Oğuz Beğdili boyunun kurduğu Harezmşahlar devleti, konumuz açısından üzerinde az durulmuş tarihî bir sahadır. Tarihî ve İslâmî konulardaki yazımlarda, onlar, Sünnîliğin savunucuları ve temsilcileri olarak gösterilirler. Ancak Harezmşahlar devleti ile ilgili tarihî kaynaklarda, bu hanedanın Ehlibeyt yanlısı olduğu anlaşılıyor. Kısa hakimiyetlerine rağmen, onlar hakkında, az da olsa, yapılan çalışmalar dinî temayüllerle ele alınmıştır. Cengiz Han'la olan mücadeleleri nedeniyle, daha çok Cengizoğullarını yermek amacıyla ele alınırlar. Birbirlerine düşman olmalarına rağmen, Müslüman olmadığını bildiğimiz Cengiz ve sonra gelen neslinde görülen Ehlibeyt'e saygı ve yandaşlığı, Harezmşahlarda da...

Harezmşahların, Sünnî gösterilmesi, mezhebi kaygılardan kaynaklanır. Esaslı bir kaynağa dayanmayan bu iddialarda, Arap seyyah İbn Fadlan'ın seyahatnamesindeki bir kaydın birinci derecede etkin olduğu kanaatindeyiz.

İbn Fadlan, Harezmşahlar devleti zamanından ikibuçuk önceki (922'de)bir tarihte, Bulgar Türklerinin hakanına Abbasî halifesinin gönderdiği elçilik heyyetiyle Harezm ülkesinden geçerken, sadece "Ardeklû" adlı bir köyle sınırlı olarak, oranın halkından şöyle bahseder: "Orada, şehre bir günlük mesafede Ardekü adında bir köy vardır. Halkına Kerdelîler derler. Konuşmaları kurbağaların vakvaklarına çok benzer. Her namazdan sonra Emir el-Mü'minîn Alî b. Ebû Talib'e lanet ederler."[1] Eseri tercüme eden Ramazan Şeşen, aynı yerde düştüğü dip notta da şu bilgiyi verir: "Ardekû: Cürcâniyye'ye bir konak mesafede, güneye doğru giden yol üzerinde bulunan bir köydür. Kerdelîler hakkında kesin bir bilgi elde edilememiştir. Kerdelîler'in namazdan sonra Alî b. Ebû Talib'i lânetlemeleri onların koyu Mu'tezilî olduklarını gösterir."

Mutezilî akımı Türkler arasında görülmez. Bu anlayış daha çok Arap çevrelerinde görülmüştür. Emevîler devrinde, bu bölgeye çok sayıda Arap halkın yerleştirildiği bilinmektedir ki, onların meydana getirdiği dar muhitin kalıntıları olabilir. Z. V. Togan, Oğuz/Beğdili boyuna mensup Harezmşahlar hakimiyetinden önceki devirde, Harezm halkından bahisle bu konuya değinirken, onların "namazlardan sonra Hazreti Ali'in tel'in" ettiklerini ve bunun, yaşatmakta oldukları bir Emevî geleneği olduğunu ifade ediyor.[2]

Harezmşahlar'ın itikadi inançlarıyla ilgili olarak hükmü Fuat Köprülü verir: "Harizmşahlar, Hanefîlik ve Şafiî'ilik gibi, iki büyük Sünnî mezhebinin himayesini dini siyasetlerine esas yaptılar; Şiîler ve İsmailîler gibi, siyasi gayeler takip eden zümrelerin imhası için var kuvvetleri ile çalıştılar."[3] Köprülü, bu düşüncesini, Harezmşah Alâeddin Tekiş'in, Kum, Rey ve Ave seyyidlerinin (alevilerin) nakibi olan İzzeddin Yahya'yı öldürdüğü olayına dayandırır. Bu düşüncesinin yanında Köprülü, Tekiş'in oğlu Harezmşah Alâeddin Muhammed'in, Abbasi halifesi Nasırlidinillah'ın yerine, Tirmiz seyyidlerinden birini halife ilan ettiği olayı hatırlatarak, "Sey-

---

[1] Şeşen, Ramazzan, İbn Fazlan Seyahatnamesi, s. 30.

[2] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 77.

[3] Köprülü, M. Fuad, Harizmşahlar mad., İslam Ans., Cilt 5/1, s. 285.

yidler, Selçuklular ve daha evvelki sülaleler devrinde olduğu gibi, bütün imparatorluk memleketlerinde imtiyazlı bir sınıf" oldukları-na da işaret eder.[1]

Abbasî halifesiyle olan çekişme, aslında daha Tekiş zamanında başlamıştı. Nasırlidinillah'ın, hakimiyet alanını dinin dışına taşırıp, siyasi hakimiyete de yönelmesi ve siyasi olaylara müdahale etmesi, Harzemşaları rahatsız etmiş olup onların da dini konulara müdahalesine yol açmıştı. Aynı zamanda Halife, ısrarlı talebine rağmen Harezmşah Muhammedin adına hutbe okumamıştı. Halife, Sultan Muhammedi yumuşatmak için devrin saygın adamlarından Şeyh Şıhabeddin Sühreverdî'yi gönderir. Bu görüşme, Harezmşahların anlayışı hakkında bize önemli bilgiler verir. Şeyhin, Sultan'la görüşmesi ikinci defadır. İlk görüşmede, Şeyhe saygıyla davranan Sultan, bu sefer Şeyhi bekletir, huzuruna aldığı zaman da ilgi göstermez hatta oturtmayarak ayakta tutar. Bu durum karşısında Şeyh, bir hadis okumak için izin ister. İzin verilince Şeyh, hadisi okur. Hadis, Hz. Pegamber'in, Müslümanların Abbasilere zarar vermemeleri tembihi üzerine idi. Seyyidlere karşı himaye ve saygı göstermesi ile tanınan Sultan, hadisi dinledikten sonra şu cevabı verir: "Ben Türküm ve Arapça az bilirim, fakat senin okuduğun hadisin manasını anladım. Ancak Abbas oğullarının hiç birine benim zararım dokunmadı, onlara fenalık etmek için de çalışmadım. Halbuki onlardan [seyyidlerden] bir çoğunun daima Emirülmüminîn'in [halifenin] hapishanesinde bulunduğunu, hatta orada çoluk çocuk sahibi olduklarını işittim; eğer şeyh bu hadîsi Emirülmüminîn'in huzurunda okusa idi daha iyi ve yerinde olurdu."[2] Devlet Şah, bu görüşmede Sultanın, şeyh'e hitaben: "Her ne kadar siz bu hanedanı mübarek yapıyorsanız da Hazret-i Peygamber'in hanedanından daha mübarek değildir. Siz tahakküm ve takviye ile bu hanedanı mübarek yapmışsınız." dediğini kaydediyor.[3]

Sultan Muhammed, Bağdat'ta, Halifenin üzerine yürümeye karar

---

[1] Köprülü, a.g.m., s. 285.

[2] Barthold, Türkistan, s. 397.

[3] Devlet Şah Tezkiresi, Tercüman 1001 Temel Eser, C.II, İstanbul 1977, s. 190.

verince, Buhara reisi ve Sünnîlerin lideri Burhaneddin Muhammed'i, oğlu ve kardeşleriyle birlikte, Sünnîlerin ayaklanma ihtimaline karşı Harezm'e getirterek muhafaza altına almıştı. Sultan Muhammed'in Bağdat'a hareket etmesinden sonra, Cengiz kuvvetlerinin hücumu korkusu ile Harezm'den kaçmaya çalışan Terken Hatun onları nehre atarak öldürtmüştü.[1]

Sultan, Bağdat seferine çıkmadan önce, ülkesindeki imamları toplayarak, hilafetin Ali evladından Hz. Hüseyin sülalesinin hakkı iken Abbasî hanedanı tarafından gasbedilmiş olduğuna dair fetva çıkartarak, Bağdat'a, halife üzerine yürümesini meşru hale getirir. Bununla beraber, Tirmiz seyyidleri'nin ileri gelen şahsiyeti, Ehlibeyt evlatlarından Seyyid "Alâü'l-mülk Tirmizî"yi de halife tayin eder.[2]

Son Harezmşah Celaleddin, Cengiz Han'a yenilir ve askerleriyle birlikte Anadolu'ya çekilir. Beğdili boyuna mensup olan Celâleddin, son mağlubiyetinden sonra, yalnız ve ağır yaralı bir şekilde kaçar ve evinde misafir olduğu bir Kürt tarafından öldürülür (1231). Celaledin'in öldüğü yer farklı gösterilmekle beraber, O'nun Tunceli taraflarında öldüğüne dair olan görüş, tarihçiler tarafından daha çok rağbet görmektedir.

Bilindiği gibi bugün anılan bölgeler, Oğuz Beğdili aşiretine mensup Alevi vatandaşlarımızın yaygın olduğu bölgelerdir. Anadolu'ya gelen Oğuz boylarının en kalabalık olanlarından biri olan Beğdililer'in büyük çoğunluğu, II. Bayezid ve Yavuz Selim devrindeki olaylar nedeniyle İran'a göçmüşlerdir. Zamanımızda da, İran'da bu boy adını ve kimliğini korumakta olup tamamı Şiî/Alevi inancı taşımaktadırlar.

---

[1] Köprülü, M. Fuad, Harizmşahlar mad., İslam Ans., Cilt 5/1, s. 285.

[2] Barthold, Türkistan, s. 398: Barthold başka bir eserinde de şu bilgileri vermektedir: "XIII. Yüzyılın başlangıcında Harezmşah Muhammed, Abbasî halifelerine karşı baş kaldırdığı zaman Tirmiz seyyidlerinden Ala'ül-Mülk Tirmizî'yi halife ilân etmişti. İbn Battuta'nın rivayetine göre, XIV. Yüzyılda Mâverâünnehr'in bütün idaresi bir süre için Tirmiz'in sahibi Seyyid Ala'ül Mülk Hüdâvendzâde'nin eline geçmişti. XIV. Yüzyılın sonu ile XV. Yüzyılın başında Timur'un yakınları arasında iki kardeş seyyidin adı geçmektedir. Hanzâde lâkabını taşıyan bu seyyidlerin adları Ebu'l-Mealî ve Ali Ekber idi." Barthold, Wilhelm, Uluğ Bey ve Zamanı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Çev. Prof. Dr. İsmail Aka, Ankara 1997, s. 7; -Köprülü, Fuad, de, İlk Mutasavvıflar adlı eserinde bu konuyu ele almaktadır. bakz. İlk Mutasavvıflar, s. 198; Devlet Şah Tezkiresi, C.II s. 189.

TÜRK-MOĞOL İMPARATOLUĞU

CENGİZ HAN

Türk tarihinin, aynı zamanda dünya tarihinin en önemli olaylarından biri olan Cengiz Han hareketi Asya'da yeniden göç dalgalanmaları yaratmıştı. Asya'nın doğu ucunda başlayıp, Avrupa'ya kadar, çok kısa bir zamanda, bilindiği kadarıyla, dünyanın en büyük devletini kurmuş olan Cengiz hareketi, kurulduğu Büyük Avrasya kıtasında, siyasi, sosyal ve kültürel açıdan büyük değişmeleri doğurmuştu. Ruslar, asrımızın başlarında ileri sürdükleri Avrasya teorilerini, kendilerini Cengiz devletinin varisleri olduğunu, geçmişte Cengiz örneğini vererek, Avrasya kıtasında siyasi bir birliğin kurulmuş olduğunu, bu görevi şimdi de Rusların üslendiğini v.s. ileri sürerek savunmuşlardır. Bu görüşlere değinen araştırmacı (Bilgi Ünv. Öğr. Üyesi) Arif Acaloğluoğlu, "Turancı Avrasyacılığı" da ele aldığı inceleme yazısında şu bilgileri verir: "Avrasyacılık bir bakıma da 19. Yüzyıl boyunca ve 20. Yüzyıl başlarında aralıksız olarak sürdürülen bu tartışmaların kısırlığına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır, Türkçülüğün ortaya çıkışıyla bir benzerlik arz etmektedir. Ayrıca, Avrasyacı tezin Rus düşünce tarihinde oynamış olduğu rol, yine bir Avrasyalı olan büyük düşünür Yusuf Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset'inin Türk tarihindeki rolü ile hemen hemen aynıdır. Fakat, siyasi ve ideolojik hedefler farklı ve hatta birbirine karşıdır. Türk milli düşünce tarihindeki Türkçülük ve Turancılık ile Rus milli düşünce tarihindeki Avrasyacılık ana hatlarıyla aynıdır. Hatta olayın siyasi boyutunu bir anlığına ikinci plana alırsak, Avrasyacılık Rus Turancılığıdır diyebiliriz. Bu siyasî boyut ise günümüzde çok önemlidir. Avrasyacı okul, Turan halklarının (Fin-Uğur, Moğol, Türk, Mançu) etno-kültürel bağlarını ve İskit, Hun, Göktürk, Moğol imparatorlukları gibi devletler çerçevesinde siyasi kader birliğini haklı olarak öne sürmekte ve Rusların da (tarih boyunca bu çerçeve içerisinde bulunmalarından dolayı) bunlarla bütünleştiğini, dolayısı ile bir Avrasya (Turan) halkı sayılabileceğini savunmaktadır. Cengiz İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, bayrağın Moskova Çarlığı'na geçtiğine ve gene bir Turan devleti olarak bu Çarlığın

(daha sonraki adıyla Rusya İmparatorluğu ve daha sonra da SSCB) adı geçen devletlerin mirasçısı olduğunu öne sürmekteler. Turan gerçekleri açısından burada bir çelişme olduğu da söylenemez. Bilimsel olarak fazla itiraz doğurmayan tezler, zaman zaman (özellikle bazı çıkar çevreleri tarafından) siyasi bir hüviyet kazandırılarak güncelleştirilmektedir."[1]

Türk-Moğol hareketi, batıya yayılmış Türkmenlerin kurduğu devletleri ve onların siyasi-sosyal yapılarını da önemli ölçüde etkilemiştir. Selçuklu Devleti'nin yıkılması ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşu zeminini hazırlayan da bu hareket olmuştur.

Asıl adı Timuçin olan Cengiz Han, Çin kaynaklarına göre "Kara-Tatarlar"dandı.[2] Çinliler, o devirde Tatarları, sosyal seviyelerine göre, ak, kara ve "yabani" tatarlar diye üç zümreye ayırıyorlardı. Cengiz'in mensup olduğu konar-göçer Kara-Tatarlar, o devirde Gobi Çölü'nün kuzeyinde yaşıyorlardı.

Büyük Moğol İmparatorluğu'nu kuran Cengiz Han, 1155'te, merkezi Moğolistan'ın doğu kısmında bulunan Kerülen nehri boyunda dünyaya gelir. Çevredeki kabilelerini birleştirerek güç toplar ve 1202 yılında Hakanlığını ilan eder. Birçok ülkeyi ilhakla kurduğu büyük imparatorluğa Çin'i de katmak için çıktığı seferde, 1127 yılında ölür.

Cengiz'in kurduğu İmparatorluk bir Türk İmparatorluğu idi. İslâmcı tarihçi ve yazarlar Cengizlileri gayritürk anlamda Moğol olarak gösterirler ki, her halde bunların, ilk zamanlar Müslüman olmadığına, İlhanlı Hülagü'nün Abbasi halifeliğine son vermesine tepkilerinden olsa gerek.

Batıya gelen Moğol ordularının büyük rütbelileri Cengiz Han'ın mensup bulunduğu kabilelerden idi; askerlerinin çoğu halis Türk'tü. Aralarında bulunan ve Moğol denilen küçük bir azınlığı teşkil eden unsurlar, sonradan Türkleşerek, onlarla bütünleşmişlerdir.[3]

---

[1] Acaloğlu , Arif, Avrasyacılık Üzerine, Teori Dergisi, Ekim 1998, Sayı: 105, s. 8.

[2] Barthold, W., Cengiz Han Mad., İslâm Ansiklopedisi, Cilt 3, s. 91.

[3] Asım, Necip, Celâlüttin Harezemşah, İstanbul. Devlet Matb., İstanbul 1934, s. 7.

Bugün Moğolca denilen dili konuşan kavimler XII. asırdan önce, bugünkü Moğolistan'a hayli uzak düşen ve Mançurya'nın kuzeydoğusunda, Yakutlar ülkesiyle Amur nehri arasındaki topraklarda yaşıyorlardı ve "bu Moğolların Türk kavimleri ile karışıp onların dilleri etkisi altında kalıp Altay zümresine girmelerinden evvelki dilleri, keza kadimen umumî bir isimleri bulunup bulunmadığı malûm değildir."[1]

Dimitri Kantemir, 1712 tarihinde yazdığı eserinde, Türk adının Osman Bey'in ortaya çıkışından önce tanınmış olduğunu ve bu adın "özellikle Cengiz Han'ı izleyerek İran'a ve Anadolu'ya yayılan İskit kabilelerine verildiği"ni yazar.[2]

İran şairi Şeyh Sa'di, Gülistan adlı eserinin önsözünde, Cengiz Han'ın Horasanı istilası sırasında vatanı olan Horasan'ı terk etmek mecburiyetinde kaldığını, Cengizlilerden Türkler diye bahseder: "Ey dostlarım, yadellerde bu kadar zaman kalmamın nedenini bilir misiniz? Yurdumu terk etmemin nedeni, Türklerin kabalığı ve gaddarlığıdır."[3]

Moğol Adı Hakkında

İslâm kaynaklarında "moğul" veya "mogol" şeklinde kaydedilen bu kelimeye, sülale ve devlet adı olarak, Cengiz öncesi rastlanmaz. Sülale ve devlet adı olarak Cengiz zamanında, millet adı gibi kullanılması ise, ondan sonraki zamanlara aittir. Barthold, bu konuda şu bilgileri verir:

"Bu ismin kökeni XII. yüzyılda şimali Çin'de hüküm süren Kin sülalesine karşı kıyam etmiş olan beylerin idaresi altındaki küçük bir ülke olsa gerektir. Kin (kin-şi) vakayinamelerinde 1147 'de bu moğullar ile barış yapıldığı ve 1161'de ise, Meng-ku-ta-ta (moğul tatarları) 'ya karşı sefer edildiği kaydedilmiştir. Moğul ananesinin Kinlere ve Buyir-Nor gölü tatarlarına mağlup olduklarını ve bilaha-

---

[1] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 66.

[2] Kantemir, Dimitri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi, C. I, Cumhuriyet Yay., İst.-1998, s. 37.

[3] Kantemir, Dimitri, a.g.e., C. I, s. 36.

re Cengiz Han tarafından intikamları alındığını bildirdiği prensler, anlaşılan, bu ülkenin hükümdarları idi. Bunların sonuncusu olarak Kutula-Kaan (Türkçe kagan) zikredilir;"[1]

Ahmed Yesevî menkıbesinde, "muğan" (Muğlar) denilen bir gruptan bahsedilir.[2] Emel Esin, aynı eserde geçen "Pir-i Mûgan" tabirinin "Muğ"lar ile ilgili olduğunu[3] ve Muğ (Türkçesi Mogoç) dininin de, Fars bölgesinde, Hazar kıyılarından itibaren, Merv'de eski Kengeres illerinden Uygur bölgesine kadar, Türkler arasında yaygın olduğunu belirtir.[4] Togan da, bunların, Semerkant, Buhara ve Horezm gibi şehirlerde görülebildiğini yazar.[5]

Tarihlerde, Medler devrinde "Muğ" adlı nüfuz sahibi ruhani ailelerin bulunduğu kaydedilir.[6] Günaltay, başka bir eserinde Muğlar hakkında şu bilgileri verir: "Ninova'nın alınmasından sonra Medya'da, Asur kâhinlerine benzeyen bir Muğ'lar zümresi teşekkül etmişti. Hatta Asur dininden, Medya'lılar arasına bazı merasim bile girmişti. Ninova'da olduğu gibi Hagmatona'da da tanrılara kurban kesmek, uzun ve beyaz elbiseli Muğ'lara mahsus bir imtiyaz olmuştu."[7]

Anlatımlarda, Muğlar'ın bir katliama uğrayarak dağıtıldığını, önemli bir kısmının Türk yurtlarına göçtüklerinden bahsedilir. Bir zaman sonra, Orta Türkistan'da başka inançların hakim olmasıyla daha doğuya çekildikleri ve bu uzak yörelerdeki boylar üzerinde hakimiyet kurmuş oldukları ifade edilir. Bu yörelerdeki halkın Muğlara tâbi olmasından, bunlara Muğ olmuş olanlar anlamında

---

[1] Barthold, W., Cengiz Han mad., İslâm Ansiklopedisi, Cilt 3, s. 91.

[2] Hoca Ahmed Yesevî, Divan-ı Hikmet, Haz.: Dr. Hayati Bice, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993, s. 212.

[3] Esin, E. a.g.e., s. 124.

[4] Esin, E. a.g.e., s. 124.

[5] Togan, Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidî, Oğuz Destanı, Enderun Yay., 2. Baskı, İstanbul-1982, s. 108-109.

[6] Günaltay, Yakın Şark IV, II. Bölüm, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987, s. 630.

[7] Günaltay, İran Tarihi, C. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1948, s. 119.

"Muğ-ol" (Moğol) dendiği ileri sürülür. Bu konuda, Z. V. Togan şu tespitleri kaydeder:

"Mongollar ise kuzeyde Kırgızların, güneyde (Hsining taraflarında) Karlukların komşuları olmuşlardır. Mongollar muhakkak ki bizim bilmediğimiz bir tarihte Türkistan'da büyük bir hezimete uğratılıp bir kısım Sibirya ve Yenisey başlarına gelerek kuzeyin köpek derisi giyen ve avcılıkla uğraşan kavimlerine karışmışlar; bu kısmı ise Amur nehri ortalarına kadar atılarak Su-Mongol ismini almışlardır. Oğuz Destanı ise onların doğuya Oğuz Han tarafından atıldığını söylemektedir."[1]

Moğol ismi, Oğuzname'de, Oğuz Han'ın mağlûbiyete uğrattığı üç amcasına "Mung-ol" diye verilen Türkçe kelime olarak anılır.[2] Bir başka kaynakta da Oğuz Han'ın dedesi olarak anılır ve "Moğol" adı han ismi ve "Mung-ol" ise, Yenisey ve Selenga nehirlerinin başlarında yaşayan kavim ve sülale adı olarak geçer.[3] Bir Çin kaynağına göre (Grum Grj. 325, 382: Men-gu-yu-mu-ki den naklen) Men-gu'lar Çin hududunda ilk defa olarak 907-960 seneleri arasında zuhur etmişlerdir.[4] "Moğolca" denilen dil ise ismini ancak, Cengiz Han'ın zamanından sonra almıştır.[5]

Cengiz Han'ın zuhuru ile Türkistan'dan batıya doğru, Selçukluların peşinden büyük Türk göçleri başlamıştı. Önden gelen Türkmen-Oğuzlar, Müslüman olmalarının yanında , eski inanç ve törelerini de tam muhafaza ediyorlardı. Ancak Türkistan'ın doğu ucundan dalgalanarak gelen Cengizli itici güç, henüz Müslümanlığa girmiş değildi. Yaşayışlarında Türk töre ve yasaları canhlığını koruyordu. Bu hayat İslâm inanç ve tefekkürü ile de uyum içindeydi. Cengizlilerin, İlhanlılar adıyla İran arazisinde yerleşmeleri İslâm medeniyet merkezleriyle tanışmalarını sağlamıştı.

Cengizliler'in önemli özelliklerinden biri, bütün dinlere ve

---

[1] Togan, Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidî, " Oğuz Destanı" s. 84.

[2] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 70.

[3] Togan, Oğuz Destanı s. 84.

[4] Togan, Prof. Dr. Z. V., Moğollar, Çingiz ve Türkler, İst.-1941, s. 27.

[5] Togan, a.g.e.,, s. 7.

inançlara eşit ve hoşgörüyle bakmalarıydı. Bugünkü anlamda tam laik bir anlayışa sahiplerdi. Bunun yanında, eski çağlardan beri, Tek Tanrı inancını bütün motifleriyle muhafaza ediyor, bu inançlara bağlılık ve büyük hassasiyet gösteriyorlardı. Cengiz'in oğlu Ögedey (Oktay), savaşlarda insanları kılıçtan geçirdiği iddiasıyla, kendisini katillikle suçlayan Papa'ya, gönderdiği mektupta: "Ben adam öldüremem. Kimim ki? İnsanı ancak Allah öldürebilir." diyor, olayları Tanrı'nın takdiri olarak ifade ediyordu.

Timurlular bölümünde geniş şekliyle ele aldığımız bir konu da, konumuz açısından büyük önem taşır: Cengizliler hareketinin batıya yöneldiği zamanlarda, aralarında rivayet edilen Moğol ananesinde, Cengiz Han'ın soyunun, Hz. Hüseyin'in oğlu Hz. Zeynelabidin'e dayandığı ve bu sülaleye (Ehlibeyt nesli) özel bir ilgi ve saygı gösterilmesi konusudur (bk. Timurlular). Bu inancın taşındığını ifade eden bilgiler ve menkıbevî anlatımlar kaydedilmiştir. (bak. İlhanlılar böl.).

İslâmî anlatımlarda, Hz. Ali ve neslinden bazılarına atfedilen bir rivayet Cengiz Han için de anlatılır; Moğollar'ın en eski kültürel inançlarında da bulunduğu söylenen rivayet, "müstakbel cihan fatihinin avucunda bir kan pıhtısı olduğu halde dünyaya geldiğidir."[1] Avucunda kan veya bir işaret olduğu halde doğmak motifi, Anadolu'da Hz. Ali menkıbelerinde rastlandığı gibi, birçok yerde anlatılan halk masallarının kahramanlarına da yakıştırılır.

Cengizliler'in, Horasan, İran ve Anadolu'da Ehlibeyt nesline karşı özel bir ilgi ve hürmet gösterdikleri malumdur.

Cengiz Han, Özbekistan'daki o zamanlar Alevîler'in (Ehlibeyt soyu) yerleştiği, "seyyidler şehri" Tirmiz'i aldığında, şehri kılıçtan geçirmesine rağmen, seyyidlere dokunmadığı, bütün şehir binalarını yıktığı halde, "seyyidlere ait" Ulu Camiye saygı göstermiş ve yalnız bu camiyi yıkmamıştır.[2]

Cengiz Han zamanı (1220), Subutay, Meşhed'e geldiğinde, Meşhed etrafında büyük bir katliam ve tahribat olmuş, fakat Ali ev-

---

[1] Barthold, W., Cengiz Han Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 3, s. 91.

[2] Roemer, R. Hans, Timurlular Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 12-1, s. 3.

ladından (8. İmam) İmam Rıza'nm türbesine hiç dokunmamışlardır.[1]

XV. asırda, Tirmiz'deki bu seyyidlerle, Cengiz soyundan gelen Timur ahfadı arasında da iyi ilişkiler olduğu bilinmektedir.

En önemlisi, bu konunun dünyaca ünlü "Cengiz Yasası"nda yer almış olmasıdır.

Dr. Erenjen Kara-Davan'ın, "Bir Komutan olarak Cengiz Han ve Mirası" (12-14. yüzyıllarda Moğol İmparatorluğunun durumuna ilişkin tarihi kültürel inceleme), adlı eserine de, Cengiz Han'ın İmparator ilan edilişi ve İmparatorluk Teşkilatı adlı 6. Bölümde ve aynı bölümün Büyük Yasa adlı ekinde; meşhur Cengiz Han yasasına ait bilgiler yar almış ve kaynaklarda korunmuş olan, Bilik ve Yasa başlıklı iki bölümden oluşan Yasa maddelerinin tümü bu bölümde verilmiştir.

Anılan eserde Cengiz Yasası'nın 10. maddesi aynen şöyledir:

"Madde 10- Ali Bek Talip Oğulları'ndan olan hiç kimse vergi ve haraca tâbi tutulmayacaktır; keza dervişlerden, Al-Kuran hafızlarından, fakihlerden, tabiplerden, ilim erbabından, münzevi hayat yaşayan ve kendini dualara vermiş olan ilim erbabından, müezzinlerden ve ölüleri yıkayanlardan vergi ve haraç alınmayacaktır."

Ali Bek, açıkça anlaşılacağı gibi Hz. Ali'dir. Türkçe ifade edilen, "Ali Bek Talip oğlu" adının Arapça karşılığı "Hz. Ali bin Ebû Talib"dir.

13. yüzyılın ilk yıllarına ait bu Yasa'nm, insan şahsiyeti, inançları ve insan hakları açısından, 21. Yüzyıla, belki de ötesine hitap edebilecek yüksek bir anlayışı ifade eden, 11. ve 17. Maddeleri de aynen şöyledir:

"Madde 11- Tüm dinlere (herhangi birine üstünlük tanınmaksızm) eşit derecede saygı gösterilecektir. Bu, Tanrının hoşuna gider.

"Madde 17- Her hangi bir mezhebe diğeri karşısında üstünlük tanımak, keza diğer kişilere hitap ederken (yüceltici) fahri unvanlar kullanmak yasaklanmıştır; sultana ve diğer kişilere hitap edilirken sadece adı kullanılacaktır."[2]

---

[1] Mınorsky, V., Tûs Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 12/2, s. 127.

[2] Khara-Davan, Dr. Erenjen, Çingis Khan kak Polkovodets ve Yego Nasiedie. Kulturno-İstoriçeskiy Oçerk Mongolskoy İmperii XII-XIV vekov. Almatı, KRAMDS-Ah-

Cengiz Han'ın, Türkistan Türkleri tarafından kutsallaştırılmasına bir örnek de, Devlet Şah'ın naklettiği menkıbevî bir olaydır. Harezmşah sultan Muhammed'in, Cengiz Han'la yaptığı savaşlarda hep mağlûp olması yüzünden, büyük oğlu Celaleddin babası Sultan'a şöyle bir soru yöneltir: "Sizin kahramanlığınız ve siyasetiniz alemce malûmdur. Yirmi sene istediğiniz gibi bağımsız olarak İran'da hükümet sürdün. Şimdi de şu bir avuç dinsizden kaçıyorsun. Müslümanları kâfirlerin elinde rüsva ve perişan ediyorsun." Bu soru üzerine Sultan Muhammed de şöyle cevap verir: 'Ey oğul benim duyduğum şeyleri sen duymuyorsun.' Celâlüddin bu nasıl söz dedi. Sultan şöyle devam etti. Muharebe saflarına yaklaştığım her zaman, bütün Ricalül-gayb'ın[1] bana 'Ey kâfirler, fısku fücur çıkaranları öldürünüz' dediklerini duyuyorum. Gayrı ihtiyarî olarak bir korku, bir dehşet beni istilâ ediyor. Evlâd, eğer beni bu konuda mazur görürsen yeridir. Din büyüklerinden ilâhi sırları keşfedenlerden (Eshab-ı keşf) Cengiz Han'ın askerlerinin önünde Resulullah'ın ve Hızır aleyhisselâm'ın bulunduğu ve onlara rehberlik etmiş oldukları nakledilmiştir."[2]

İLHANLILAR VE İSLÂM

Cengiz Han'ın baskılarıyla, Harezm ve Horasan'ı terk eden Celaleddin Harzemşah, Anadolu'ya geçmiş, hakimiyet bölgeleri olan Harezm, Horasan ve İran'ın büyük bir parçası Cengizler'in hakimiyeti alanına girmişti. Cengiz Han'ın oğlu Mengü zamanında da buralar, Moğollar'ın Horasan umumî valiliğinin yönetimine girmişti. 1253 yılında Mengü Kaan, kardeşi Hülagü'yü (1217?-1265) büyük bir ordu ile İran ve Irak üzerine gönderir. Barthold, Hülagü'nün İran'daki İsmailîlere ve Halife'ye karşı gönderildiğini yazar.[3]

---

med Yessevi Yayınevi, 1992, s. 184-185.. Birinci baskısı 1929'da Belgrad'da yapılmıştır. Kitapta 13 bölüm ve 4 ek vardır. (Anılan eserden ilgili bölümü, çalışmamız için, Rusçadan, Bilgi Üniversitesi Öğretim üyelerinden Türkolog Arif Acaloğlu çevirdi)

[1] Ricalül-gayb: Her devirde olan fakat görülmeyen ve Allah'ın emirlerine göre insanları idareye çalışan mübârek kimseler. Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Lûgat, s. 1070.

[2] Devlet Şah Tezkiresi, Tercüman 100 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 191.

[3] Barthold, Hulagu Mad., İslâm Ansiklopedisi, C-5/1, s. 581.

O sırada halife, Hülagü'nün dağıttığı İsmailî baskısından kurtulmuş, iyi geçinmekte olduğu Hz. Ali taraftarları (12 İmamcı Şiiler)'nı baskı altına alıp sıkıştırmaya başlamıştı. Devrin büyük Şiî (isnaaşeri) alimi Nasreddin-i Tusî de Hulagu'nun yanında onun saygısını kazanmıştı. Halifenin veziri, yine Şiî olan İbn Alkame, kendisi de baskı altına girince, gizlice Hülagü'ya başvurarak, Bağdat'a davet eder. Nasreddin-i Tusî'nin de tavsiyelerine uyan Hülagü Bağdat üzerine yürür ve iki aylık muhasaradan sonra, Bağdat alınır (1258).[1] On gün sonra da Halife Müsta'sım bir çuvala konduktan sonra atlara çiğnetilerek öldürülür.[2]

Hülagü, Bağdat'ta halifenin üzerine yürürken bilgeler ve müneccimlerle istşare sırasında, onların hepsi halife makamını korumak gayesiyle, "Hilâfet hanedanı büyüktür. Halife'nin öldürülmesi, dünyanın ahvalinin bozulmasına neden olur. Dünyanın dört bucağına göğün yağmur yardımı kesilir. O büyük hanedanın ortadan kaldırılması uğursuzluk getirir" dediler.

Hülagu, bunları dinledikten sonra Hace Nasir'e dönerek şöyle der:

"Bunlar akla aykırı konuştular. Müminlerin Emiri Osman'ı ve Ali'yi öldürdüler. O zaman gök, yağmur yağdırma görevini bırakmadı. Üstelik de onlar, Hazret-i Peygamber'in Allahın selâmı üzerine olsun yakınlarından, halifelerin en seçkinlerinden ve büyüklerindendiler. Öyleyse Halife Musta'sım'ın öldürülmesiyle gök, güneş ve gezegenler görevlerini, niye yapmaz olsunlar? Bu konuda Allahın elçisi (A.S.) şöyle buyuruyor: `Ay ve güneş, Allahın işaretlerinden iki işarettir. Herhangi birinin ölümüyle tutulmazlar"[3]

Hulagu, Bağdat'ın alınışından bir süre sonra ölen İbn Alkame'nin yerine, Bağdat şahneliğine, yine onun oğlu Şerefüddin'i tâyin etmiş ve böylelikle Bağdat'ta Şiî hâkimiyetinin devamı sağlanmıştır.[4]

---

[1] Hammer, Osmanlı Tarihi, s. 372-373.

[2] Çağatay, Neşet, İslâm Tarihi C. I, s. 192.

[3] Bu hadisi Hz. Peygamber, oğlu Halil'in ölüm gününe rastlayan güneş tutulmasını, onun ölümüne bağlayanlara cevap olarak söylemiştir.) dedi. Bkz. Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, Müsâmeretü'l-Ahbâr, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000, s. 38.

[4] Aka, Prof. Dr. İsmail, X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, s. 80.

Çoğu tarihçi ve yazar, halifeliğe karşı olan tavrından dolayı Hülagü'yü İslâm düşmanı gibi gösterir. Ancak onun Bağdat Halifesi'ne ve Suriye melikine gösterdiği tepkinin asıl sebebi, onların adaletsizce icraatları idi. Menfi tanıtım ve tenkitlere rağmen Hülagü yüksek vasıflı bir hükümdardı.

Cengizleri, İlhanlıları, istilâcı olarak tanımlayıp Türk tarihinin dışında gösteren anlayış, ümmet kaygısı ve telakkisiyle oluşmuş bir anlayıştır. Togan da, bu anlayışa tepkisini şu şekilde koyar: "Türk müverrihlerinden bazılarının eserlerinde Arapların Türk ülkelerini istilâ safhalarını "fütuhat" diye, Müslümanlığı daha henüz kabul etmemiş olan Türk hakanlarının, Cengiz'in hattâ Temür'ün Türk illerini bir devlet etrafında toplamak yolundaki girişimlerini ve komşu İran ülkelerini fetheylemelerini "istilâ" diye tesmiye eylemeleri, Türk tarihini dinî İslâmî duygular altında öğrenmek itiyadından ileri gelmektedir. Vaktiyle Katolik Almanlar da eski Cermen vilâyetlerinin Romalılardan geri alınmasını "barbar Cermenlerin istilâsı" (Invasion) şeklinde tavsif ederlerdi."[1]

Anılan anlayışın, Hülagü'ye karşıt bir tavır içinde olmalarında, onun, devrin Ehlibeyt yanlısı çevrelerle –ki tamamına yakını Türkler idi– olan dostane ilişkileri de rol oynamıştır. Onlar, Hülagü'nün ve devamcılarının üstün vasıflarını görmek hatta hatırlamak istemezler. Abu'l-Farac, Muhtasar üd-düvel adlı eserinde (s.497) onun için şöyle diyor: "Hülâgu, hakîm, halîm, düşünceli ve bilgili bir adamdı. Hukemâ ve ulemâyı severdi"[2]

Moğollar'ın Şiî muhiti ile ilgisi, Hülagü'nün gelmesinden daha önce var idi. Şiî alîm Nasreddin-i Tusî, Mengü Kaan tarafından biliniyordu. Reşideddin'in anlattığına göre, Mengü Kaan, Hülagü'yü Ön Asya'ya gönderdiği zaman, Nasreddin-i Tusî'yi kendisine Karakurum'a göndermesini emretmiş idi. Hülagü İran'ı fethettikten sonra, 1256'da, İsmailîler (Haşhaşîler)'in merkezi olan Alamut ve Maymundiz kalesinin alarak İsmailîleri dağıtmasına yardımcı olan Nasreddin-i Tusî'yi bulmuş ancak, kendi yanında alıkoymuştur.

---

[1] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 71.

[2] Gregory Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C.II, s. 585.

Strothmann: "Bu nedenle Nasir al-Din al-Tusi, bugünkü şî'anın gözünde hâlâ, iki büyük düşmanı, gulat'ı ve mukaddes âileyi iğfal etmiş olan küstah Abbâsîleri, imha etmiş olmak şerefini hâiz bulunmaktadır."[1]

Hulagu, İran'ın Meraga şehrinde ona meşhur rasathaneyi yaptırmıştı. Hülagü, bu rasathanede, Çin'den getirdiği alîmler heyetini ve Arap alîm Muhyiddin al-Magribi'yi, Nasreddin-i Tusî'nin maiyyetine vermiştir. Togan, Nasreddin-i Tusî'nin, yine büyük bir Türk bilgini olan el-Birûnî'yi takip ettiğini ve ona "bir hayırlı halef olmayı kendisine gaye" edindiğini söyler.[2] İslâm Ansiklopedisine Şi'a maddesini yazan Strothmann, mutaassıp bir Şiî dediği Nasreddin Tusî'yi (ölm. 672=1274), Hulagu'nun "mutemet adamı" olarak tanıtır.[3]

Bütün karamalara rağmen Hülagü, zamanında, üstün özelliklerinden dolayı hep övülmüştür. Devrin meşhur şairi Sadi Şirazî'nin onun için söyledikleri dikkat çekicidir:

"Semânın yer ehlini minnetdar edecek bir işi, kâinatı yaratan Tanrı'nın bu cihan ehline indirdiği büyük bir rahmeti o dur, ki İlha-

---

[1] Strothmann, R., Şî'a Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 11, s. 510.

[2] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 223.

[3] Strothmann, R., Şi'â Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 11, s. 510. Tûsi. "Al-Tusi, Nasir Al-Din Abu Cafar Muhammed B. Muhammed B. Al-Hasan, Moğul istîlası sırasında yaşamış astronom, müellif, Şiî temâyüllü siyâset adamı olup, 11 cemâziyelevvel 597 (18 şubat 1201.'de Tûs'ta doğmuş ve 18 zilhicce 672 (26 haziran 1274.'de Bagdad'da vefat etmiştir. Nasir al-Din al-Tusi, ilk vazifesine, İsmailîlerin Sertaht şehrindeki vâlisi Nasir al-Din Abd al-Rahim b. Abi Mansur'un yanında astronom olarak başladı. Halîfenin sarayına geçmek için yapmış olduğu başarısız bir teşebbüsten sonra; önce Sertaht'ta sonra da Alamut'ta aynı vazife ile çalışmalarını aksatmadan göz altında bulunduruldu. 654 (1256.'te Haşişiyun'dan Rukn al-Din Hurşah'ı, Hulagu'ya teslim etti. Sonra Bagdad'ı fethinde onun yanında müşâvir olarak çalıştı. Hulagu'nun emriyle Merâga rasathânesini kurdu. Nâzır ve evkaf müfettisi oldu ve ölümüne kadar devamlı olarak Abaka Han'ın devrinde de sarayında ki nüfûzunu muhâfaza etti. Tusi'nin siyâsî tutumu, oniki imâm tâlimine karşı kuvvetli bağlılığıyla kendini gösterir; bu becerikliliği ve kabiliyeti yanında, bu oniki imâma bağlılığı onu ve Moğulların hilâfete karşı azınlıkta olan İran'i-Şiî hâkimiyetinin bir reîsi yapmıştır. Şiîlik, onun tesiriyle Moğu istîlası devrinde belirli himâye gördü ve cenûbî Mezopotamya'daki mukaddes makamlar muhâfaza edilebildi. Eserleri arasında yazılmış bulunan iki kitabı vardı: Tacrid al-akaid (Tahran, ts.) ve Kavaid

nın yazı ve fermanına boyun eğerek yeryüzündeki boyunlar kesilmekten kurtulmuştur. Ma'murenin kara ve denizlerinin en uzak köşeleri onun adli ve kuvveti sâyesinde de kılıçtan geçme belâsından kurtularak amân sahasına girmiştir. Rum sultanı ve Rus padişahı ona minnetle haraç veriyor, Hind ve Sind mihraceleri ona boyun eğerek kalan vergisi veriyorlar". Yine aynı şair, Hülegü'nun veziri Hoca Şemseddin Cuveyni'ye de hitap ederek: "İlhanın sahib-divanının kalbine hitab ediyorum: Onun (yani İlhanın) yasasında zavallılara karşı cevr ü zulüm yoktur. Tanrı Magrib ü Meşriki İlhana vermiştir, sen (yani Şemseddin Cuveyni) de yer yüzünün hazinesinin emini ve muhâfızısın."[1] diyerek Hülagü'yü ifade etmeye çalışmıştır.

Büyük bir devlet adamı ve askerî komutan olan Hülagü'yü Memlûklu elçisi Sarım Özbek, hükümdarların en adili olup hoş sohbet bir şahsiyet olarak anlatır. Onun sisteminde şikayet sandıklarının bulunduğu ve bu sandıklara atılan şikayet mektuplarını, cuma günleri bizzat kendisinin okuduğu kaydedilir.[2]

Hülagü için, "Kâfir idi ve Kârdân[3] Bezmde[4] âyin nedir bilürdü + Rezmde (savaş, cenk) hîle nedir kılurdu" diyen ilk Osmanlı şairlerinden Ahmedî (ölm. 1412), Hulagu'nun fethettiği yerleri tahrip etmesine karşı itiraz eden birinin (Güney Azerbaycan'ın Urmiye kentinde) Hulagu'ya, "bu şehirler artık senindir, bunları neden yıkıyorsun?" diye sormasına karşılık Hulagu'nun şu cevabı verdiğini yazar:

"Ülkesi tarafından fethedilmiş olan düşmanın kendinden evvel

---

al-akaid (Tahran, 1305, talebesi İbn al-Mutahhar'ın şerhi ile birlikte). Oniki imâm nazariyesi bu eserde açıkça belirtilmiş olup, bu durum Farsça olarak kaleme alınış bulunan metafiziğe dâir al-Fusul'ünde de açıkça ele alınmıştır. Tusi'nin itikada dâir eserlerinde mantık ve felsefe dâima Şiî rivâyetlerinden alınmış malzemeyle işlenmiş haldedir; bunlar, İbn Sinâ mektebine âit görüşlerdir. R. Strothmann, Tûsi Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 12/2, s. 132 – 133.

[1] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 225.

[2] Togan, a.g.e., s. 223.

[3] Kâr-dân: İş bilir, işten anlar.

[4] Bezm: İçkili, eğlenceli meclis.

yapmış olduklarını yakmak, temelinden koparıp yıkmak, sonra dönerek gelip onu yeniden yapmak icabeder, tâ ki o düşmanlar, bir zaman gelip te, bunlar önceleri benim mülkümdü diyemesin. Devlet kahr ve şiddetle alınır fakat şefkat ile muhafaza edilebilir."[1]

Şair Enverî de eserinde (1464), Hülegü hakkında: "Kâfir iken ol kılur İslâma meyl" diyerek sempatisini belirtir.[2]

Nasreddin-i Tusî, Hulagu üzerinde büyük bir etki bırakmıştı. Zaten başlangıcından beri, Moğollar ile Şiî (12 imamcı)'ler arasında iyi ilişkiler kuruluyordu. Hulagu'nun, Şiî Tusî vasıtasıyla Müslüman olduğu bile kaydedilir. Bu ilişkiler sonucu "Irak'taki Şiilerin çoğunlukta bulunduğu şehirlerin ahalisi temsilciler göndererek bağlılıklarını bildirdiler. Meselâ Hille'den gelen temsilciler, Hülegü'den şehre bir şahne tayinini isteyip, tayin edilen Buka Temür'ün şehre girişi sırasında Moğol askerleri parlak törenlerle karşılanmıştı. Necef ve Küfeliler de aynı yola başvurdular. Bu yüzden Şiilerce mukaddes kabul edilen yerlerin korunmasına büyük özen gösterilmiş, Şiî uleması ve toplulukları Moğollar tarafından himaye edilmiştir.[3] Şiîlerce kutsal kabul edilen yerler onarılmıştır.

İlhanlıların İran ve Doğu Anadolu'ya yerleştikleri çağda, onlardan önce Horasan, İran ve Anadolu'ya yerleşen Türklerde İslâm artık yayılmıştı. Bu Türklerdeki İslâm anlayışı, o devrin pîr, derviş ve babalarının İslâmî anlayışlarından da anlaşılacağı gibi, Fars ve Arap anlayışlarından farklı, kendi kültür ve ilahi tefekkürleriyle bağdaşmış bir İslâm anlayışı idi ki, Bugün izlerini Alevi-Bektaşi ve İmamiye (Caferi) Şiîliği'nde görüyoruz. O devir Şiîliğinin İslâmî anlayış şekli Türk ruhuna ve töresine uygun geliyor, İslâm dini bu hatla Türkler arasında daha kolay ve süratli yayılıyordu. Bunun içindir ki İlhanlı Hülagü, Müslüman olmadığı halde Şiîlere (İmamiye) yakınlık göstermiş ve zamanında "Sünnîlerin bertaraf ettiği

---

[1] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 224; Togan, Azerbaycan Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 2, s. 104.

[2] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 224.

[3] Aka, Prof. Dr. İsmail, X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, s. 80.

Şiî cemaat vakıfları" desteklenerek tekrar etkin hale getirilmiştir.[1]

Hülagü Bağdat'ı aldıktan sonra, (1258'de) Halep meliki Nasır'a yazdığı mektup, o devir Arap muhitinde görülen İslâmî anlayışı ifade etmekle birlikte, henüz Müslüman olmamış Türklerin ilahi anlayışı hakkında da bir fikir verir:

"Melik-ün Nâsır bilsin ki, Bağdat üzerine yürüyüp Tanrının kılıcı ile burasını aldık ve oranın sahibini (yani Halifeyi) yanımıza çağırarak iki soru sorduk, sorularımıza karşılık veremedi, bundan dolayı Kur'ânınızda 'Tanrı hiçbir kavmin elindeki nimeti, bu kavmin kendi kendisini bozmayınca almaz' denildiği gibi, kendisinin yapmış olduğu işler yüzünden bizim gazabımıza müstahak oldu. Bundan sonra Tanrının buyurduğu gibi, her ne yaptılarsa cezasını buldular. Çünkü biz, Tanrı'nın kuvveti ile aldık ve onun kuvveti ile muvaffak olduk ve olmaktayız. Hiç şüphe yoktur ki biz Tanrı'nın yeryüzündeki askerleriyiz; kendisi gazabına uğratmak istediği kimselerin üzerine bizi gönderir. Hâdiseler size ibret ve sözümüz size nasihat olsun. Nice kimseleri yok ettik, nice çocukları atasız bıraktık, yeryüzünün üstünü değiştirdik ve altüst ettik; size kaçmak var, bize ise kaçanları yakalamak var, sizin için bizim kılıcımızdan kurtulmak yoktur; siz nerede bulunursanız bulunun oklarımız size yetişir, atlarımız her attan ziyade koşar ve oklarımız bütün siperleri deler, kılıcımız indiği yere yıldırım gibi iner, akıllarımız dağlar gibi sağlamdır, sayımız ise kumlar gibi çoktur, bizden amân dileyen selâmete erer, bizimle savaşa yeltenenler sonunda pişman olurlar. Siz bize 'kâfir' diyorsunuz, biz de size 'fâsık' diyoruz. Biz bütün işleri tedvin ve takdir eden Tanrı tarafından, size musallat edildik. Yeryüzünün batı ve doğusu bizim elimizdedir, hiçbir yere kaçıp kurtulamazsınız."[2]

Aksarayî'nin, Hulagu için, "aziz", "sahibi devlet" ve "baba" anlamlarına gelen, "icen" tabirini kullandığına işaret eden Togan, bu-

---

[1] Spuler, Bertold, İran Moğolları, Türk Tarih Kurumu Yay., 2. Baskı, Ankara 1987, s. 266.

[2] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 224-225.

nun, "bir Müslüman âlimi için gayrimüslim bir hükümdara karşı gösterilmesi mu'tad olmayan âzami bir ihtiramdır"[1] der. Togan, Ermeni tarihçileri Malakya ve Kirakos, Vardan ve Orbelyan'ın, Hülagü'yü "Eyi tabiatlı, adil, Tanrı'dan korkan bir hükümdar" olarak tamttıklarını kaydeder.[2]

Selçukluların da Şiî olduğunu ve yöneticilerinin, Payitahtları Konya'da, "sönük ve zahiri bir hayat" yaşadıklarını yazan Babinger, "Cengiz Hânîlerin" ileride kabul edecekleri İslâm akidesinin (Şiî-İmamiye), Selçukilerinkinden farksız olduğunu ileri sürer ve Müslüman olmadığı bilinen Hülagu'nun, o sıralarda Türklerin İslâmî akidesi olan Aleviliğe yakınlığının ifadesi olan bir görüşü aktarır: "Hülagu, müverrih İbnü't-Tıktaka tarafından doğrudan doğruya Ali'nin halefi ve vecdli bir alevî sıfatıyla pek taşkın bir surette tebcil [ululama] edilmiş, adeta semavîleştirilmiştir."[3]

Abbâsî halifeliğinin ortadan kalkmasıyla, İlhanlıların hâkimiyeti İran'ın doğusunda ve Türkistan'da Türk halk sufiliğiyle birlikte tarikatları de artmış, Türk velilerine tâzim, Şiîliğin mukaddes saydığı yerleri ziyaretler, mucizelere inanış gibi Türk milli motiflerinin canlanması yanında, Hz. Ali ve bütün Ehlibeyt'e saygı ve ululama da yaygın hale gelmişti.

Roemer, Türk tarzı olan bu dini harekete "Halk Müslümanlığı" adının verildiğini söyler.[4]

Hülagü devrinde, Halifeliğin lağvedilmesi, İsmailîlerin dağıtılması, İmamiye (12 İmamcı) Şiîliğini rahatlatmış, sosyal hayatta ön safa çıkarmıştır. Moğolların, İslâm mezheplerine karşı kayıtsızlığı, bu dönemde resmi olan Sünnîliği oldukça zayıflatmış, rakip durumunda olan İmamiye mensuplarının Moğollara yakınlaşmasını sağlamıştı. Hülagü'nün Nasreddin Tusî'yi yanına alıp, öne çıkarması da bu topluluklarla Moğollar'ın bütünleşmesinde önemli bir etken olmuştur. Zaten İmamiye inancını taşıyan topluluklar çoğunlukla

---

[1] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 224.

[2] Togan, a.g.e., s. 225.

[3] Babinger, F., Anadolu'da İslâmiyet, s. 16.

[4] Roemer, R. Hans, Timurlular Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 12-1, s. 363.

Türkmenlerdi. Bu bakımdan İlhaniler, İran'a geldiklerinde, kültür, dil ve anane birliği içinde oldukları bu Türkmenlerle hemen birlik olmuşlardı.

Selçuklu hakimiyetinin son bulması ile İlhanlıların gelişi arasındaki zamanda İran'da mezhep mücadeleleri ileri bir safhada idi. Bazı muhafazakar tarihçiler her ne kadar bu mücadeleleri Şiîlerle Sünnîler arasında gösteriyorsa da, esas mezhep mücadelesi, genellikle Fars İranlıların yaşadıkları yörelerde, Hanefîlerle Şafiîler arasında cereyan ediyordu. Köprülü de Moğol istilasını kolaylaştıran nedenler arasında saydığı bu mücadelelere değinilirken: "Bazen mezhep münaferetleri -Sünnîler'le Şî'îler, Hanefîler'le Şafiî'îler mücadelesi- tarzında şehirliler arasında, yahut şehirle köy arasında, yahut göçebe kabîlelerle yerleşik halk arasında, muhtelif unsurlar veya aynı unsura mensup muhtelif kabîleler arasında mevcut olan bu mücadeleler hakkında, henüz hiçbir ciddi tetkik yapılmamış, tarihî kaynaklarda bunlara âit mevcut rivayetler esaslı bir surette toplanmamıştır."[1] diyor. Köprülü, Barthold'a dayanarak yaptığı bu değerlendirmede bahsi geçen Şiîler'in kimler olduğu açıklanmıyor. Bundan, kaynak olarak yararlanan yazarlar ve okuyucular da, bu Şiîler'in bugünkü Aleviler veya başka yerlerdeki çoğunluğunun Oğuz Türkleri/Türkmenler olan İmamiye Şiîleri olduğu şeklinde algılıyorlar. Halbuki Barthold, açıkça bu Şiîleri İsmailî adıyla anar, ki bunlar daha çok, diğer mezheplerle değil, siyasî hakimiyetle yani halife makamıyla mücadele halinde olmuşlardı. İddiaları tamamen siyasi idi. İsmailîler ilk İran'da göründüklerinde, Mısır Fatımî halifeliği ile birlikte idiler. Dar bir sahada bulunan bu İsmailîler, etnik mensubiyet olarak da Fars değillerdi. Daha öncede belirttiğimiz gibi bunlar, Fars olmayan, hatta tarih boyu Farslar'la hakimiyet mücadelesi içinde olmuş, İran'ın kuzey kesimlerini yurt tutmuş Arî olan dağlı kabilelerdi. Kaynaklarda, bunlardan ön safhalarda görülen daha çok Deylemliler'dir.

XI. yüzyılın sonunda, Fatımîler'le araları bozulan bu İran İsmailîleri, XII. yüzyıl sonunda da, İmamiye/Alevi olan Türklere karşı,

---

[1] Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 181-182..

Sünnîliğin en büyük makamı ve temsilcisi olan Abbasî halifeleriyle ittifak antlaşmaları bile yapmışlardı.[1]

İran'da, mezhep mücadeleleri tamamen şehirlerde görülüyordu. O devre ait olayların görüldüğü şehirler Fars ahali ile dolu idi. Kırsal kesim ise Türkmenlerin yerleşim alanları idi. Barthold, köy halkı olarak ifade ettiği kırsal kesimin ekseriyetini Şiî, şehirlerin ahalisinin ise Şafiî ve Hanefîler'den oluşturduğunu yazar.[2] İsmailî hareketinin dışındaki mezhebi olaylar daima, kaynaklarda, Şafiîler'le Hanefîler arasında cereyan eder. Barthold, -aynı yerde- Rey (Tahran)'da, bu mücadelelerde Şafiîler'in galip geldiğini kaydeder.

İlhanlıların sonraki yıllarda, İslâmîyeti, Şiî-İmamiye hattından kabul etmelerinde, bu inanca sahip olan Türkmen ahalinin önemi büyük olmuştur.

İlhanlılar, Müslümanlığı kabul etmeden önce, bazı dinlere girip çıkmışlardı. İçlerinde Hristiyanlığı kabul etmiş olan küçük bir grubun "gittikleri yere götürdükleri bir çadır kiliseleri vardı. Han geldiğinde, çadırın içinde hatunuyla birlikte oturacakları, altın kakmalı bir taht (divan) hazırlanıyordu. Tatarlar içkisiz toplantı düşünmedikleri için, rahip, Hânın ve Hatunun her kadehini kutsuyordu. Ardından, göreneğe göre, katılan herkese yiyecek dağıtılıyordu. Bol bol yenip içiliyor ve toplantı, çoğu kez, sarhoşlukla sona eriyordu.

"Bu çizgiler, bazı bölgelerdeki Bektâşî-Kızılbaşların Âyin-i Cem'lerini düşündürmüyor değildir. İç-Anadolu Alevîlerinde benzerini görmemiş olmamla birlikte, Deliorman'da katıldığım Âyin-i Cem'de alkollü içki -rakı- kullanıldığını fark edince çok şaşırmıştım. Burada da, Baba, katılanların içtiği her kadehi kutsuyordu. Bu uygulama, aynı şekilde, Trakya Alevîlerinde ve Elmalı yöresi Tahtacılarında özellikle Abdal Mûsâ kutlamalarında da görülmektedir."[3]

Abaka da babası Hülagü gibi, hiçbir dine girmeyip, Şamanî kal-

---

[1] Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 57.

[2] Barthold, a, g, e., s. 57.

[3] Melikoff, İrene, Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe, s. 151. 152.

mıştı. Saraylarında yaptıkları Şamanî ayinler, Müslüman Türkmenlerin toplantı ve törenlerle aynı olduğu için, (Azerbaycan ve Anadolu'daki) Türkmen şeyhlerini etkileyerek kendilerine yaklaştırmıştı. "Hülegü ile Abaka'nın takip ettikleri "millî" siyasetin bariz tarafı şunlardır: Kendileriyle beraber gelen kalın Türk ve Mogol kütleleri, fethedilen ülkelerde gelişi güzel yaylalara göre dağılmayıp; Azerbaycan'da, Irak'ın şimal bölgelerinde ve Anadolu'da derli toplu olarak muayyen mıntıkalarda yerleşmişler, bununla Azerbaycan Türklüğü'nün sağlam milli unsur olarak teşekkülü temin edilmiş olup, yerli Müslüman Oğuz göçebelerine kendilerini göçebelerin han ve hükümdarları olarak tanıtmış idiler. Azerbaycan Türklüğü, Safevîler devrinde Fars kültür merkezlerinden olan İsfahan'a ve Kacarlar zamanında da Tahran'a (eski Rey'e) naklolunmakla, İran unsurunun kesif bulunduğu yerlerde eriyip gitmek tehlikesine maruz kaldıkları halde, erimemiş ve asıl vatanlarındaki (Azerbaycan'da) kesafetlerini dahi kaybetmemişlerdir."[1]

İlhaniler, İslâma temayül edince, Müslüman ve gayrimüslim İlhanlılar ve Türkmenler arasında yakınlaşma (ülfet) artar. 'Bu işte bilhassa Türk sûfileri önayak olmuşlardır. Bu nevi şeyhlerin musiki ve davul sesleri altında Türkçe manzum 'şathiyat' yani saçma sapan sözlerle hizmet ve dini karıştırarak şiirler söylemeleri, meczup olmaları Şamanî 'Kam'ların âyinleri ile hemen hemen birdi. Hanlar bu nevi Türkler şeyhlerini 'orda'larına kabul ettiler. Abaka Han'ın Anadolu'nun Danişmend vilâyetinde maruf şeyhlerden Aybek Baba isminde bir şeyhi çok beğendiği zikrolunuyor."[2]

Abaka da, önceki hanlar gibi dinler arasında ayrım yapmamış, çeşitli dinlere mensup tebaaya eşit bakmıştır. Abaka'nın Fars vilayeti genel valisi olan Uygur Engiyanu, mutaassıp bir Şaman, veziri olan Doğu Türkistanlı Celâleddin Khutani de çok dindar olan bir Müslüman idi.[3]

Iraklı Arap Alimi Abdurrezak İbn al-Fûvatî Abaka Han'ı, Müs-

---

[1] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 227.

[2] Togan, a.g.e., s. 267.

[3] Togan, a.g.e., s. 226.

lüman olmamasına rağmen faziletli bir padişah olarak zikreder. İlhanlılar zamanı yetişen bir Türk tarihçi olan Kerimeddin Aksarayî de Abaka'yı yücelterek şöyle anlatır: "Abaka, âdil padişah idi, memleketinde hiçbir fitne ve serkeşlik unsuru bırakmadı. Bu âdalet eseri, o yaşadıkça güneş gibi parladı. Onun zamanında serçe kuşu atmacanın yanı başında yuva kurdu, güvercin doğan kuşunun yanında istirahat etti, koyun kurtlara komşu oldu. Böylece onun zamanında hiç kimse kanunun dışında hareket etmeyi tasavvur edemedi."[1]

Abaka, imar işlerine büyük önem verirdi. Yaptığı büyük işlerden biri de, Irak umum valisi Soğuncak Aka'ya ve naibi Ata Melik Cüveynî'ye emir vererek, Enbar şehri civarından, Şiîlerce kutsal sayılan, Hz. Ali'nin türbesinin bulunduğu Necef şehrine ve Kûfe'ye kadar uzanan "Nehr Anbar" adlı su kanalıdır. Buna ilaveten, o zamana kadar ıssız bir çöl vaziyetinde kalmış bu sahada, devlet hazinesinden 100.000 "kızıl altın" dinar (Bağdat dinarı) harcayarak 150 köy kurdurarak, bu sahayı şenlendirmiş,[2] Müminlerin Emiri Hz. Ali'nin türbesinin bulunduğu Necef'te bir ribat[3] inşa ettirdi.[4]

Şair Ahmedi de Argun Han'ı Gürcistan'da İslâmiyet'in zaferini sağlayan bir Müslüman hükümdar olarak anar.[5] Z. V. Togan da "Hülagü ve Abaka Hanların gerçekten Anadolu Türkünce kendi milli hükümdarları (olarak) telakki edildiğini söyler.[6] Şamanî olan Keyhatu'nun üç hanımının üçü de Müslüman idi. Bunlardan, Calayır İlkay noyanın Anadolu'da İslâmîyeti kabul eden oğlu Togu Noyanın kızı Ayşe Hatun Müslümanların hamisi olarak tanınmıştır.[7]

---

[1] Togan, a.g.e., s. 226.

[2] Togan, a.g.e., s. 308.

[3] Ribat: Sufîlerin meskeni hanikâh veya fakirlerin, talebelerin oturduğu zaviye manalarında kullanılmıştır.)

[4] Mirza Muhammed İbn. Abdu'l-Vahhab Kazvinî (Esere yazdığı giriş yazısında); nak: Bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihangüşa, C. I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988, Tatih-i Cihanguşa, C. I, s. 24.

[5] Togan, a.g.e., s. 228.

[6] Togan, a.g.e., s. 226.

[7] Togan, a.g.e., s. 266.

Hülagü'nün 14 oğlundan biri olan, büyük kardeş Abaka'dan sonra hükümdar olan Ahmet Teküdâr Han (1.4.1282-26.7.1284), daha, İran'ın Nihavend ve Dinavar valiliği sırasında Müslümanlığı kabul etmişti.[1]

Teküdar Ahmed Han, Abdurrahman Baba adında bir Türk şeyhini kendine pîr edinmiş, ona " baba" diye hitap ediyor ve onu devlet işlerine de karıştırıyordu. Azerbaycan-Arran'da yaşamakta olan, İşan Mengli isminde bir Türk şeyhi ile pek canciğer idi. Ona "karındaş" diye hitap eder, kışın Arran'da kışlarken, şeyhin derme evini kendi ordasına yakınına diktirir ve onun evine giderek, semâ (yani musikili ve şarkılı zikir) ayinlerine katılırdı.[2]

GAZAN HAN DÖNEMİ
(Gazan Mahmut İlhan) (9.10.1295 – 17.5.1304)

İlhanlıların son kudretli çağında, Ön-Asya Türk tarihinin büyük bir olayı, İlhanlı Gazan Han'ın Müslüman oluşudur. Baydu Han'la İlhanlık mücadelesi sırasında, galibiyeti halinde Müslüman olacağını vadeden Gazan Han, veziri Nevruz'un da teşvikiyle, meşhur sufi Sadeddin'i Hamevî'nin oğlu (şeyh), Sadreddin İbrahim'i davet eder ve bugün Anadolu Alevilerinde de yaşamakta olan Türk geleneğince, ondan hırka giyerek Müslümanlığı (Şiî-İmamiye) kabul eder (16.06.1295).[3]

Budist rahiplerin lalalığında yetişmiş olan Gazan Han[4] Müslüman oluktan sonra, Budist ibadethanelerini yıktırır. Budist rahiplerin bir kısmı, Gazan Han'a uyarak Müslüman olur, budist kalanlar ise memleketlerine dönerler.[5]

Gazan Han Müslüman oluşu şahsıyla münhasır kalmamış, İlhanlı başbuğlarım, boybeylerini, kabile ve tebaalarıyla beraber çok geniş bir kitleyi etkilemiştir.

---

[1] Sümer, Teküder Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 12/1, s. 144; Köprülü, Anadolu'da İslâmiyet, s. 58..

[2] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 267.

[3] Köprülü, a.g.e., s. 99, d.not 82.

[4] Köprülü, Bahşı Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 2, s. 234.

[5] Köprülü, a.g.e., C. 2, s. 234.

Bu zamanda Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu gibi büyük Türkmen/Oğuz boyları ve İlbeyleri başta olmak üzere, Karsak/Varsak gibi eskiden Kars ilinden Toroslar üzerine gelen kabileler ve Cengizli başğbuğları ve ilbeyleriyle gelen Türk-Moğol boyları ve oymakları da toptan İslâm dinine döndüler.

Gazan Han, aynı yılda (1295), Tebriz'de, tahta geçince de İslâm dinini devletin resmi dini yapmıştır. Gazan Han, İlhanlı devletinin büyük şehirlerinde Hz. Ali Evlâdı (Seyyidler) için misafirhaneler yaptırdı. Hz. Ali'yi sehabelerin hepsinden ziyade severdi. Her vesilede Şiî (Caferi) olduğunu söylerdi.[1]

Gazan Han, yalnız İlhanlıların değil, devrinin de büyük bir hükümdarı olarak tarihe geçmiştir. Osmanlı tarihçisi Enveri onu, "Bizanstan vergi alan, Şam'ı fethederek burada (hatta Mısır'da) kendi namına hutbe okutan"[2] en büyük İlhani hükümdarı olarak kaydeder.

Gazan Han'ın İslâm kimliğinde, en büyük özelliği, Ehlibeyt'e ve o nesilden gelen Seyidlere büyük bir saygı ve bağlılık göstererek, onları himaye etmesiydi. Şeyh Safi ile de ilişkileri bulunmakta idi. birçok kaynakta, Gazan Han'ın bu tavrı hakkında malumat bulunmaktadır.[3]

Tabiat, İktisat (bilhassa ziraat) ilimleriyle meşgul olan Gazan Han aynı zamanda tarihçi idi. Türk ve Dünya tarihini bir mütehassıslar heyetine yazdırmış, Türk kavimlerinin umumi tarihini ilk olarak o tasnif ettirmiştir. Bu nedenle Togan: "Türk kavimlerinin umumi tarihini ilk olarak tasnif ettirmek şerefi, Gazan Han'a aittir."[4] demektedir.

Gazan Han, Müslüman olduktan sonra da eski Türk inanç ve geleneklerinin yaşamasına önem veriyordu. Buna misal olarak Rıza Nur şu olayı nakleder: "Gazan Kirmanşah'a geldi. O civârda Nevrûz vakasında bir gece gâyet me'yûs, adamsız, çadırsız, bir ağaç al-

---

[1] Nur, Rıza, Türk Tarihi, Toker Yay., İstanbul 1979, C. 2, s. 275.

[2] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 229.

[3] Abbaslı, Mirza, Safevîlerin Kökenine Dair, Belleten, sayı: 158, s. 301.

[4] Togan, a.g.e., s. 229.

tında uyumuştu. Bunu hatırlayıp yanındakilere o geceyi tasvîr etti. İnsanın kendi kuvvetine itimâd edip kibir etmemesini, buhranlarda hiç me'yûs olmayıp sebât etmesi lâzım geldiğini söyledi.

"Cengiz Han'ın kahramanlığı misali olan dayısı Kubilây Kaan'ın merkitler üzerine giderken bir ağacın önünde atından inip Tanrı'ya yalvardığını, eğer zaferi kazanırsa ağacı ziyâret edeceğini, kıymetli kumaşlarla süsleyeceğini adamıştı. Zafer kazanınca gelip ağacı süslemiş ve etrafında askerleriyle berâber dans etmiş olduğunu söyledi. Gazan hemen ağacı süsletti. Kendisi ve maiyyeti ağacın etrafında dans ettiler.[1] Gazan Han 17 Mayıs 1304 yılında, 33 yaşında ölünce, cenazesi Tebriz'e getirilmiş, yollarda kadın, erkek herkes başı açık ve yalın ayak sokağa çıkıyor, başlarına kül, toprak atarak bayatılar söylüyorlardı. Tebriz ahalisi 7 gün, matem alâmeti olan yırtık ve koyu mavi elbiseler giyerek matem tuttular."[2]

Gazan Han samimi bir Müslümandı. "Celâleddin Rumi, Müslüman olacaklarına inandığı Tatarlara feragatle bakılmasını tavsiye etmiş ve bir şiirinde: "Sen Tatarlardan korkuyorsan, Tanrı'yı tanımıyorsun demektir; ben ise onları yüz tane îmân sancağı ile istikbal ediyorum" demiştir. Gazan Han Müslüman olduktan sonra Mevlânâ'nın bu şiirini kendi hırkasına altunla yazdırmıştır."[3]

Gazan Han, 1303 yılında, Şiîlerce (Caferiye) kutsal sayılan Kerbela'yı ziyaret etmiş ve Hz. Hüseyin'in türbesine büyük hediyeler vermiş, türbe'yi ve Kerbela şehrini mamur hale getirmiştir. O zamana kadar ıssız bir çöl vaziyetinde olan Kerbela sahrasına, bugün de, kullanılan, Arapların "Nehr Gazan-i Ulya" dedikleri "Yukarı Gazan Irmağı" adı verilen, büyük bir kanal açtırmıştır. Gazan Han, bu kanalın biraz aşağısında, "Meşhed-i Seyyid-i Ebû l Vefa" civarında "Nehr Gazan-i Süflâ" yani "Aşağı Gazan Irmağı" adı verilen bir kanal daha açmıştır.[4]

Gazan Han'ın, açık olan Şiî/Alevî oluşuna karşı, bir-iki eski

---

[1] Nur, Dr. Rıza, a.g.e., C. 2, s. 276.

[2] Bkz. Çetinkaya, Nihat, Iğdır Tarihi, TDAV. Yay., İst.-1996, s. 71-72.

[3] Togan, a.g.e., s. 264.

[4] Togan, a.g.e., s. 308.

müverrihin yanlı görüşüne dayanarak, onun Sünnî olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır.

M. F. Köprülü'nün, bu konularda yaptığı araştırmalarından, eski Türk muhitinin, Şiî/Alevi bir muhit olduğu neticesi çıkmakla beraber, 1922 yılında. F. Babinger'in makalesine eleştiri olarak yazdığı makalesinde, Prof. Browne'un, Gazan Han'ın Şiî olduğunu iddia ettiği görüşüne karşı, Eflakî'ye dayanarak, Gazan Han'ın Şafiî mezhebine temayül ettiğini ileri sürer. Gerekçe olarak da, İranlı Şafiî devlet adamlarını ve Reşideddin ile beraber, Türkmen/Alevi Şeyh Barak Baba'nın ve Çelebi Arif gibi şahsiyetlerin, Gazan Han ve eşi İltutmuş Hatun tarafından iltifatla karşılandığını gösterir.[1] Bilindiği gibi Barak Baba Sünnî değildi. Bu fikirlerin 1922'de yazıldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü bu konuda, sonraki zamanlarda önemli kaynaklar ortaya çıkmıştır.

İsmail Aka da kaynak ve gerekçe göstermeden, net bir şekilde Gazan Han'ın Sünnî-Hanefî olduğunu iddia ederken şunları da ilave eder:

"Buna rağmen Gazan, Şiilere hiçbir zaman kötü gözle bakmıyordu. O Şiî ileri gelenleri ve seyyidleri vergiden muaf tutuyor, Şiilerce mukaddes kabul edilen yerleri ziyaret ederek, onarılmaları için yardımda da bulunuyordu. Kaynakların ifadesine göre, rüyasında Hz. Peygamberi görmüş, Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin ile kardeşlik akdetmişti. Bu yüzden Meşhed-i Hüseyin'e kadar bir kanal açtırılması, Ali evladına saygı gösterilmesi, onlar için hayrat yapılmasını, Darü's-Siyadeler kurulmasını buyurmuştu."[2]

OLCAYTU DÖNEMİ
(Olcaytu Hudâ-bende Muhammed İlhan) (17.5.1304-14.12.1316)

Gazan Han'dan sonra, yerine geçen Olcaytu (1304-1316) da Müslüman olmuştur.

---

[1] Köprülü, Fuad, Anadolu'da İslâmiyet, s. 58..

[2] Reşidüddin Fazlullah, Tarih-i Mübarek-i Gazani, nşr. Karl Jahn, London 1940, s. 190-191. nak: Bkz. Prof. Dr. İsmail Aka, X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, s. 80.

Olcaytu'da, kardeşi Gazan Han gibi dini konulara, milli tarihe ve diğer ilimlere ilgi duyuyordu. İslâmîyeti kabul edişinin ilk zamanlarında, Şafiî, Hanefî ve Şiî mezheplerin temsilcisi olan büyük alimleri çağırıp, onların tartışmalarını dinleyerek, tartışmanın seyrine göre her birine ayrı ayrı temayül gösteriyordu. Bu tartışmalar da, alimlerin birbirlerine karşı çok kötü ithamlar yöneltmeleri Olcaytu'yu, İslâmdan çıkıp Şamanlığa dönmek fikrine bile getirmişti.

Bu tartışmaların birinde sarayın ileri gelenleri Olcaytu'ya: "İslâmîyeti kabul edince işimiz tersine döndü, eski dinimiz ve Cengiz Han'ın yolu daha sağlam ve sevimli idi" diye o dönemde İslâm kavimlerinin "ahlâksızlıklarını" anlatarak, onu eski dinine döndürmek istemişlerdir. Olcaytu, "Artık bu dini kabul ettik, geri dönmek yoktur' demiş ve mezheplerden Şâfiiliğe meyil gösterip hükümdarlıkta sülâle usulüne fazla dayandığı için Şiiliği, daha dorusu on ikiİmam kültünü tercih etmiş ve bundan sonuna kadar samimi ve muhlis kalmıştır. Bu yüzden Olcaytu, Azerbaycan Türkleri ve ilk Osmanlılar devrinde, bir mukaddes şahsiyet gibi telâkki edilmiştir. Olcaytu, zamanımıza kadar Azerbaycan'da kudsiyet derecesine çıkan büyük bir sultan sıfatiyle câmilerde dualarda ismi yâd edilir olmuştur."[1]

Gazan Han'ın Sünnî-Hanefî olduğunu ileri süren İsmail Aka, Olcaytu'nun da Hanefî olduğunu, ancak Hanefîler'le Şafiîler arasındaki geçimsizliğin artması üzerine, Sünnî-Şafiî olan veziri Reşideddin'in ve baş Kadı Meragalı Nizameddin'in etkisiyle Hanefîlikten Şafiîliğe geçtiğini (1307) yazar ve o devirde (İran'da) Hanefîler ile Şafiîler arasındaki çatışma o kadar keskindir ki, İsmail Aka'nm naklettiği rivayete göre, bir Hanefî'nin Şafiî olmak için ne yapması lâzım geldiği sorulduğunda, "Kelime-i Tevhid" getirmesi gerektiği söylenir.[2]

İsmail Aka, Olcaytu'nun Şiî oluşunu da şöyle anlatır:

"Hanefîlerin başı olan Buharalı Sadr-i Cihan ile Şafiî olan Başkadı Meragalı Nizameddin arasında, Sultan'ın huzurunda bir cuma

---

[1] Togan, a.g.e., s. 230.

[2] Aka, Prof. Dr. İsmail, X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik, s. 80.

günü çıkan tartışma, bir süre sonra hoş olmayan bir tarz ve havaya bürününce, Sultan toplantıyı terketmiş, beylerden Kutlu Şah, orada bulunan beylere dönerek, 'atalarının dini ve Cengiz Han yasasını terk edip, kendi arasında parça parça olan bu yeni dine girmekle iyi bir iş görmediklerini' ifade etmişti.

"İşte bu gibi münakaşalar sonunda Olcaytu, 1310 yılında, Hace Sadeddin Muhammed- i Saveci ve Aveli Seyyid Taceddin'in etkisiyle 12 imam Şiiliğini tercih etti."[1]

Olcaytu'nun Müslümanlığından sonra "hutbelerde Hz. Ali ve oğulları Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in adı anılmaya başlar ezan da ilave edilerek okunur. İlhanlı paralarının üstünde de, aynı şekilde 'Lailâhe illâllâh Muhammeden Resûllulâh Aliyyun Veliyûllah' yazılı idi. Paraların bir yüzünde de, Peygamber'in ve 12 İmamın adları yazılı idi."[2]

Olcaytu, taassup derecesindeki Şiî'liğinin etkisiyle, Hz. Peygamber'in kabri yanında bulunan ilk iki halife Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in mezarlarının açılıp, kemiklerinin başka yere nakledilmesine girişim bile etmişti.[3]

Olcaytu, ilk üç halife, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın adlarının anılmasını da yasaklamış idi.[4] Doğan Avcıoğlu, Anadolu Türkmenlerinin bu yasaklamayı sevinçle karşıladığını yazar.[5]

Olcaytu'nun, 12 İmam Şiîliğini kabul ettiği tartışmada bulunan ve Olcaytu'nun bu mezhebi kabul etmesinde etkisi bulunan Şiî alimi İbn al-Mutahhar'dır.[6] Daha çok Allama lakabıyla anılır. 1250 senesinde Hille'de doğmuştur. Meşhur Şiî alîm Nasreddîn Tusî'nin öğrencisi olup, onun devamcısı ve Şiîlerin reisi sıfatıyla, Olcaytu ta-

---

[1] Aka, Prof. Dr. İsmail, a.g.m., s. 80.

[2] Sümer, Prof. Dr. Faruk, Çepniler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1992, s. 32; Köprülü, Fuad,, Anadolu'da İslâmiyet, s. 101, d.not 93.

[3] Olcaytu Mad, İslâm Ans., C. 9, s. 389; Köprülü, Anadolu'da İslâmiyet, s. 101.

[4] Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 9.

[5] Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, C. 4, s. 1754.

[6] Hüseyin, M. Hidayet, Hasan Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 5/1, s. 313.

rafından saraya kabul edilerek, onun himayesine girmiştir. Olcaytu'nun himayesindeyken, eş'arîler'le ve diğer Sünnî fıkıh mezheplerine karşı mücadele etmiş ve tenkidî yazılar yazmıştır. Olcaytu'nun İmamiye (12 İmamcı) mezhebini kabul etmesini etkileyen bu şahsiyettir.[1]

F. Köprülü de, Olcaytu'nun bu şahsiyetin etkisiyle İmamiye mezhebini kabul ettiğini kaydeder; Seyyid Taceddin Avcı (?)'nın ise ancak Habib-üs Siyere dayanarak, Şeyh Cemaleddin Mutahhar-ı Hillî'nin saraya alınmasında rol oynadığını yazar ve Seyyid Taceddin hakkında şu açıklamalar da bulunur: Tuhfe-i isna aşeriye müellifi, Sultanın refeze-i isna aşeriyeden Seyyid Taceddin'in teşvikiyle şîa-yı imamiye mezhebini kabul ettiğini, bu zatın ibn Mutahhar-ı Hillî gibi başlıca imamiye ulemasını sultanın tarafına topladığını ve bu müellifin yazdığı muhtelif eserlerin imamiye mezhebini tamim maksadıyla vücuda geldiğini söylemektedir (Hind tab'i, s. 21). Kezalik Browne de "Acem Edebiyatı Tarihi"nde Olcayto'nun Teşeyyü'ünü bu Taceddin'e isnad ediyor (c. 3, s. 50) ki bu iki rivayet de o devri şüphesiz pek iyi bilen Hamdullah Müstevfî'ye istinad etmektedir (Tarih-i Güzîde, Browne tab'ı, s. 597). Filhakika, bu Taceddin, Olcayto'nun diğer veziri Sadeddin'in başlıca taraftarlarından olduğu cihetle 711'de idam olunan pîşvâ-yı ehl-i şîa ve gulattan Seyyid Taceddin Avcı'dır.[2]

Abdulbaki Gölpınarlı da, Olcaytu'da bahisle, "hutbelerde, İmamların adlarının anılmasını emreylemiş, câmi ve mescidlere 12 İmam'ın adları yazılı levhalar astırmış, İmamiyye şiârını taşıyan paralar bastırmıştı ki, bu, geniş bir alanda, Şia mezhebinin bir resmiyet kazanmasıydı"[3] diye yazar.

Şeyh Cemaleddin, Şiîlerce çok meşhur olan, "Nehcu'l Hakk" ve "Minhat'ül Kerame" adlı eserlerini Olcaytu Hudabende adına yazmıştır.

Olcaytu, Türk-Moğol milli yasasının uygulanması konusunda

---

[1] Strothmann, R., Şiâ Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 11, s. 510.

[2] Blochet, Moğollar Tarihine Medhal, s. 15. nak: Köprülü, Fuad,, s. 100, d.not 92.

[3] Gölpınarlı, Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik, s. 167.

hassasiyet göstermiş ve tam uygulamasını ve yürürlükte kalmasını sağlamıştır. Z. V. Togan'ın da ifade ettiği gibi, "Azerbaycan ve Doğu Anadolu Türkleri, Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlular zamanında bu yasa kanunlarını kendi milli kanunları sayarak ona sadık"[1] kalmışlardır.

Olcaytu'nun, Şiî-İmamiye mezhebini kabul etmesinin Anadolu Türkleri arasında sevinçle karşılandığını yazmıştık. Anadolu camilerinde, hutbelerde, sahabenin adlarının Olcaytu tarafından yasaklanması ve mezarlarının Hz. Peygamber'in türbesinin yanından alınıp başka yere nakli girişimi rahatsızlıklar yaratmış, bunun üzerine, Sultan Veled, Olcaytu'yu bu emrinden vazgeçirmek maksadı ile oğlu Ulu Arif Çelebi'yi ona göndermek istemiş, ancak 1312'de ölümü ile bu gerçekleşmemişti. Ulu Arif Çelebi, babasının bu arzusunu yerine getirmek üzere 1316 yılında yola çıkmış, fakat yolda Olcaytu'nun ölüm (1316) haberini alınca geri dönmüştü.[2]

Köprülü, Arif Çelebi'nin bu tesebbüsü için "sırf Hazret-i Ebûbekir'e" karşı bir hürmetsizliği men maksadına matuftur"[3] diyor.

Olcaytu'nun genellikle Şiî-İmamiye (yahut Alevî) olan Anadolu Türkmenleriyle olan ilgisinin, daha doğrusu Anadolu Türkmenleri'nin Olcaytu'ya olan ilgi ve bağlılığının önemli göstergelerinden biri de Barak Baba konusudur:

"Kırım Hanı Nogay'ın yanındaki dervişlerinden biri de İlhanlı sarayına gelen ve Gazan Han'la Olcaytu'nun hizmetinde bulunan Barak Baba'dır. Barak Baba, bir anlatıma göre Tokat'lıdır. Bir anlatıma göre de Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'un Bizans'ta Hıristiyan olup sonradan gene Müslümanlığa dönen oğludur. Bu deli derviş, yırtık elbise ile gezer, davul çalar ve öğrencileriyle birlikte kendi deyişlerini söylerdi. Olcaytu'nun elçiliğini de yaptı. 1307 de Geylan'da halkın eliyle öldürüldü. Ölüsünü öğrencileri Sultaniyye'ye getirdiler. Olcaytu, ona türbe yaptı. Barak Baba'nın özel-

---

[1] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 278.

[2] Ahmet Eflâkî, Ariflerin, Menkıbeleri, s. 184.

[3] Köprülü, Anadolu'da İslâmiyet, İnsan Yay., İstanbul 1996, s. 101

liği Şiî olmasıdır. Hz. Ali'nin Olcaytu'nun kişiliğinde yenden doğduğuna inanıyordu. Moğolların Şeyhi, Tatar Şeyhi unvanlarından başka Barak Suvar unvanı da vardı."[1]

Olcaytu'nun, Şiî-Caferî mezhebine geçişi, İran'da ekseriyette bulunan Sünnî-Şafiîler'e karşı aldığı ağır tedbirler dolayısıyla, İran'ın Sünnî-Şafiî dünyası büyük sıkıntılar yaşıyordu. Bertold Spuler, Ebû Said'in Sünnîliğe geçmesini, bu sıkıntıların (Fars Şafiî halkında) doğurduğu baskılara dayar.[2]

Olcaytu'nun 1316'da ölümünden sonra, İlhanlıların Anadolu beylerbeyliğine Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş geçmişti. Ebû Said'in Sünnî-Şafiîliğe geçmesi ve İran'daki bu doğrultudaki uygulamaları Anadolu ahalisince iyi karşılanmaması Timurtaş üzerinde sıkıntılara yol açmış olacak ki, Timurtaş, Şiî-İmamiye mezhebi kimliği ile 1321 yılında Ebû Said'e başkaldırmıştı. Bu isyanda, Timurtaş, kendini bir mehdi, yani "Müslümanlarca ve özellikle Şiîlerce (İmamiye) beklenmekte olan bir kurtarıcı olarak yorumlayarak"[3] ayaklanmayı yürütmüştür.

Abu Said'in ölümünden sonra, Bağdat'ta kurulan Celayirlilerin ilk hükümdarı Hasan Büzürg (Büyük Hasan - 1340- 1356) de, Hz. Ali sülalesine karşı muhabbet göstermiş, Hz. Ali'nin Necef'teki türbesini yeniden imar ve ihya etmiştir.[4]

İlhanlı devletinin ortaya çıkışına kadar, Ön Asya Türklüğü, Farsların ve Arapların etkisine girmişler, genellikle onları takip etmişlerdi. Anadolu'nun güney kesimleri, kuvvetli bir Arap unsuru etkisi altında idi. Bu bölgenin şehirlerine yerleşen Türkler, Arapça'yı öğrenerek Araplaşıyorlardı. Geçimlerini din adamı olarak sağlayan birçok Arap, Anadolu içlerine nüfuz etmeye başlamışlardı.[5]

---

[1] Birdoğan, Nejat, Anadolu Ve Balkanlar'da Alevi Yerleşmesi, s. 52-53.

[2] Spuler, Bertold, İlhanlılar Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 5/2, s. 970.

[3] Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 294.

[4] Hasan Büzürg Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 5/1 s. 316.

[5] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 213.

İlhanlıların ortaya çıkışıyla Anadolu'da, tasavvuf gelişmiş ve bu doğrultuda çok yerde sufi dervişler, Türkmen babalar medrese ve zaviyeler açıyor, onlara bağlı müritler de çoğalıyordu.[1]

İlhanlılar'ın himayesinde gelen Aybek Baba, Buzağı Baba, Abdurrahman Baba, Baba Halil, Sarı Saltuk, Barak Baba ve Hacı Bektaş gibi bu Türk Babaları ve Yesevî şeyhleri, "İslâmîyeti âdetâ bir milli Türk dinine çevirdiler." Bu durum ortodoks İslâm çevrelerinde ve bilhassa Suriye'nin Arap uleması tarafından düşmanlıkla karşılanıyor ve bu Türkmen Babaları'nın dini ibadet ve ayinlerine "şeytan ameli" diyorlardı.[2]

İlhanlıların gelişine kadar medeni üstünlüğün İran kültüründe bulunduğunu ileri süren Barthold, "Eğer İran halkının, kendi tarihinde, cihan medeniyetinin ön safında bulunduğu bir devir varsa, Moğol devridir. Hâlbuki, pek çok âlimler, İran'da medeniyetin Moğollar tarafından yalnız tahrip edildiği fikrindedir."[3] diyor. Barthold, bir başka eserinde de, İran sahasındaki Türk dilinin kesin hakimiyetini, Moğollar'la gelen Türk dalgaları"na bağlar.[4] Gölpınarlı, bu devre kadar Ehl-i Sünnet'in hakim durumda olduğunu, ancak ilhanlı hakimiyeti ile Şiâ'nın (isna aşeriyye) da mümkün olduğu kadar bir serbestliğe kavuştuğunu söyler.[5]

Eskiden Gazneliler ve Selçukluların devlet yönetiminde çokça görülen İranlı vezir ve devlet adamları, İlhanlı idaresinde çok az yer almış, yetki ve rolleri de pek olmamıştır. İlhanlıların divan işlerinde, daha ziyade Uygurca yazan "bahşi" adı verilen katipler bulunmuşlardır. Devletin hakiki idare işlerine Türk beyleri bakmışlardır.[6] İlhanlı yönetiminde, Türk ve Moğollardan başkasının silah

---

[1] Turan, Osman, Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi, C. 2, s. 167.

[2] Togan, a.g.e., s. 271.

[3] Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 63.

[4] Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 150.

[5] Gölpınarlı, Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik, s. 86.

[6] Togan, a.g.e., s. 98.

taşımaları bile yasaktı. Vassâf bu durumu, Müslümanlar için şeref kırıcı bir tedbir olduğunu anlatır.[1]

İlhanlılar devrinde, Türk ananelerine alaka ve saygı oldukça yayılmıştır. Bu zamana kadar kendisini, sadece Müslüman olarak bilen Mevlana Celaleddin Rumî, Arap, Tacik ve diğerleriyle bir tuttuğu Türkleri, İlhanlıların etkisiyle, daha farklı görmeye başlamış, onlara ayrıcalıklı bir yer vermiştir. Mesnevî'sinde: "Eğer Türk bir seslenirse, Allah korusun, köpeği bir tarafa bırakın, erkek arslan bile kan kusar". diyor. Divan-i Kebir'inde de, köle yapılarak satılan Türklerin, padişahlığa yükselince, Türkleri köle olarak satın alan ve satan Arapların dar ağaçlarında sallandırılarak cezalandırıldığını şu cümlelerle anlatmıştır: "Öteki Türkü o bir sene esir götürmüşlerdi; bak şimdi bu sene (bunu yapan) Arap dar ağacında sallanıyor". Yine diyor ki: "Türkün başında taç vardır, bunu sana imam diye tesmiye edeyim; Hindu'nun yüzünde ise küfür damgası basılmış bulunuyor." Bir başka yerde de: "Türk odur, ki onun himayesi sâyesinde köy ehli yabancıya haraç vermekten kurtulur; Türk o değildir, ki tamahkârlığı yüzünden her uğursuzdan tokat yer".[2] diyor.

Mısır Memlûkleri'nin İbn Muhannâ gibi emirleri İlhanlılar'dan "samim al-Türk", yani "halis ve hakiki Türk" olarak bahsetmiştir.[3]

İlhanlılar, Türk diline önem vermiş, Türk ve Moğol boylarına ve orduya hitaben yazdıkları emir ve fermanları Türkçe yazmışlardır. Türk boylar arasında kullanılan dil ve yazı da Türkçe (Uygurca) idi. Bu tutumlarından dolayıdır ki, Türkmenleri de kendilerine çekmişler, devirlerinde, ikinci Türkmen dalgası dediğimiz, kendileriyle gelen Türkmenlerin, Anadolu'ya rahat bir şekilde yerleşerek, Önasya Türklüğü'nün yeniden canlanması sağlanmıştır.

---

[1] Togan, a.g.e., s. 305.

[2] Togan, a.g.e., s. 280

[3] Togan, a.g.e., s. 267.

YEDİNCİ BÖLÜM

OSMANLILAR DEVRİ

I. KISIM

BAŞLANGIÇ

Anadolu Türk Devleti'nin kuruluşundan itibaren, devletin siyasi gidişatına, sosyal ve dinî prensiplerine giderek istikamet veren daima şehir toplulukları olmuştur. Konar-göçer Türkmen toplulukları ise hayat düzenleri itibarıyla büyük şehirlerden kopuk ve devlet yönetiminden uzak bulunuyorlardı. Temelleri yarı-göçebe hayata bağlı olan bu Türkmen toplulukları, Türk kültür ve töresince tanzim edilmiş bir milli hayat çerçevesinde yaşamlarını sürdürüyorlardı.

Şehirlerde, büyük gayret ve tecrübelerle meydana gelen dinî ve içtimai birikim ve düşüncelerin müesseseleri, asıl çoğunluğu teşkil eden Türkmen topluluklarına intikali veya onlar tarafından benimsenmesi ya gecikiyor yada çoğu zaman kabul görmüyordu. Kabul görenler de konar-göçer hayatın karakterine göre, kendine mahsus bir surette şekilleniyordu. Daha açık bir ifade ile, kozmopolit şehir çevresi ile Türkmen çevresi farklı etkileşim ve gelişmeler gösteriyordu.

XIII. yüzyılın başlarından itibaren Türk-Moğol hareketinin önünden veya beraberinde Anadolu'ya doğru meydana gelen büyük Türkmen göçüyle, Anadolu'daki Türkmen unsuru daha da güçlenir. Osmanlı Devleti'ni kuran hanedan da bu yeni gelen Türkmenlerdendi yahut da Anadolu'da yaşamakta olup bu dönemde ortaya çıkmışlardı.

İkinci Türkmen göçüyle Anadolu, Türklerle tıklım tıklım dolar. Bu göç Anadolu'daki Türkmenlerin daha da güçlenmesini sağlar. Bu dönemde kırsalda, şehirlerden farklı güçlü bir Türkmen muhiti oluşur.

Bu gelişmeler, Türkmenlerle kozmopolit şehirli çevre arasındaki mesafeyi daha da açar, farklılıkları büyütür. Bu farklılıklar, zaman zaman Türkmenler ile devlet arasında kanlı çarpışmalara dönüşür. Osmanlı Devleti'nin kurucuları böyle bir ortamda, Söğüt'te ortaya çıkar.

OSMANLILARIN KÖKENİ HAKKINDA

Osmanlıların Kayı boyu olarak ortaya çıkışları konusu, rivayetlerden kaydedilmiş olup tarihi belgelere dayanmaz. Bu bakımdan, Osmanlıların kökeni konusu Tarihçiler arasında bir hayli tartışılmıştır. Onların, İlk Selçuklularla beraber gelip XII. Yüzyılın başlarında anılmaya başlanmış oldukları, Cengiz hareketinin önünden kaçarak mı, yoksa onlarla birlikte mi geldikleri veyahut bir başka şekilde mi ortaya çıktıkları üzerinde ilim aleminde bir ittifak bulunmamaktadır.

Osmanlıların, Oğuzların Kayı boyundan oldukları ve Horasan-Azerbaycan yoluyla Türkistan'dan geldikleri konusunda, ilim adamlarının büyük çoğunluğu arasında ittifak vardır; ancak Kayıların kökeni hakkında önemli görüşler tartışılmıştır. Paul Wittek, Osmanlıların, II. Murat 'dan itibaren Oğuz şeceresinde şerefli bir yer sahibi olmak için böyle bir rivayetin yayılmasını sağladıklarını ileri sürerek Osmanlıların Kayı kökeninden geldiklerini kabul etmez.[1]

Wittek'in, Oğuz şeceresi rivayeti dediği bilgi, Osmanlıların Oğuz şeceresinden oldukları Osmanlı kayıtlarında ilk defa, II. Murat 'm, Kara-Koyunlu Cihanşah'a elçi olarak gönderdiği Şükrül-

[1] Afyoncu, Doç. Dr. Erhan, Popüler Tarih Dergisi, Temmuz 2000.

lah'm Behçet'üt-Tevarih adlı eserinde geçer. Şükrullah olayı şöyle anlatır:

"Er Tuğrul, Oguz oğullarından biridir. Kırıl Buğa oğlu Kaya Alp oğlu Süleymanşahın oğludur. Kırk beşinci göbekte Nuh oğlu Yâfes oğlu Kavı Han oğlu Kara Han oğlu Oğuz oğlu Gök Alp ile Nuha ulaman Er Tuğrul, Sûleymansa tan oğlu, Osman Beğin de atasıdır.

– Şöyle ki: 852 (=1449) tarihinde merhum Sultan Murat bu güçsüzü elçilikle Mirza Cihanşah'a gönderdi. Varıp yumuşu yerine getirdik. Bir gün şagavul geldi: "Mirza sizinle yalnız konuşacağından tek olarak gitmelisiniz" dedi. "işittik ve baş eğdik" diyip gittik. Konuşma sırasında buyurdu ki: "Sultan Murat benim ahret kardeşimdir. Bu kardeşlikten başka da akrabamdır". Akrabalığın sebebi soruldu. Buyurdu ki: "Tarihi okuyucu Mevlânâ İsmail'i çağırsınlar ve Oğuz tarihini getirsinler". Mevlânâ İsmail geldi ve Moğol yazısı ile yazılmış bir kitap getirdi. O kitaptan anlaşıldı ki Oğuzun altı oğlu olmuştur. Adlan Gök Alp, Yer Alp. Deniz Alp, Gün Alp, Ay Alp, Yıldız Alp. Mirza buyurdu ki: 'Kardeşim Sultan Murat m nesebi Oğuz oğlu Gök Alpa ulaşıyor. Gök Alp oğulları, Kızıl Buğa oğlu Kaya Alp oğlu Süleymanşah oğlu Er Tuğrul'a kırk beşinci göbekte erişmiştir. Kara Yusuf'un nesebi ise kırk birinci göbekte Deniz Alpa erişmektedir. Bu iki padişahın nesebi bilinince Mirza buyurdu: Kardeşim Sultan Murat'ın nesebi bizim nesebimizden ağadır. Gökle denizin arasında fark olduğu gibi".[1]

Osmanlıların, Kırım-Kefe üzerinden deniz yoluyla Anadolu'ya geldikleri, Timurlu müverrih Khondemir, Osmanlıların Deşti-Kıpçak'tan, Rum ülkesine, Kırım üzerinden deniz yoluyla 10.000 hane olarak geldiklerini, bunların "Terâkime" ahfadından "Kıpçak Terakimesi" olduğuna dair rivayetler de nakledilmiştir.[2] Bu rivayetlerde, Osmanlıların, Davut adlı bir kabile reisinin maiyetinde, Güney Rusya, bozkırlarından deniz yoluyla Anadolu'ya geldiklerini ve

---

[1] Şükrullah, Behçetüttevârîh, Çiftçioğlu N. Atsız, Osmanlı Tarihleri, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949, s. 51.

[2] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 321.

Osman Bey'in bu Davut'un oğlu olduğuna dair bir rivayet de kaydedilir.[1]

18. yüzyıl tarihçisi Dimitri Kandemir, Oğuz Kabilesinden iki kol olarak Osmanlı ve Kırımlıların da dahil olduğu Al-i Cengizlileri sayar. Osmanlıların çıkardığı bir yasaya dayanarak Al-i Osman hanedanından erkek veliaht olmayınca, veliaht Cengiz soyundan seçilecektir diyerek, Osmanlılarla Kırımlıların aynı kökten olduklarını ileri sürer ki, yukarıdaki iddiayla örtüşür.[2]

Rusya Federasyonu içindeki Başkurdistan'da da Kay adlı kabileler bulunmaktadır. Z. V. Togan, kendisinin Başkurtlar'ın "Soklu Kay" uruğuna mensup olduğunu, Soklu Kaylar'dan başka bir de "Senekli Kay" adlı bir Başkurt uruğu bulunduğunu, bunların Soklu Kaylarla yakınlığı bulunduğunu ve bunların "Kaylı" uruğunun şubeleri olduğunu belirtir. Bu "Senekli Kay kabilesi, Komunist rejimin ilk yıllarında Başkurdistan'da başlayan isyan hareketlerin baş öncüleri idi.[3]

Riçkov, 1762'de basılan eserinde Başkurt kabilelerinden Yürektav-Kaylı, Kır-Kaylı, Aktav-Kaylı adlı oymakları sayar. S. Rudenko da Başkurtlar hakkındaki eserinde (1956), bunlardan başka, Küyük-Kay ve Soklı-Kaylı kabilelerini zikreder.[4]

Eserini 1712'de yazan Dimitri Kantemir de, Osmanlı soyunu Kuzey Türkleri ile, Kırım hanları ile irtibatlandırır: "Türklerin ortak kanaatine göre, Oğuz kabilesinden gelen iki önemli kolun olduğu belirlemeliyiz: Osmanlı ve Al-i Cengizliler kolu. Kırım Hanları bu sonuncusundandır: Bunu, Osmanlı padişahlarının çıkardıkları yasa doğrulamaktadır; yani Al-i Osman hanedanından erkek veliaht olmayınca Al-i Cengiz Han sülalesinden seçilmesidir. Zira her iki kolun da aynı kökenden geldikleri bilinmektedir. Bundan ötürü Kı-

---

[1] Köprülü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri, Belleten 1943, sayı: 28, s. 288.

[2] Kantemir, Dimitri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi, C. I, Cumhuriyet Yay., İstanbul-1998. s. 52

[3] Togan, Hatıralar, Hikmet Gazetecilik Yayını, İstanbul 1969. s. 7.

[4] Köprülü, a.g.e., s. 265

rım Hanları bir gün Osmanlı hanedanı söndüğü takdirde, yerlerine geçecekler diye büyük ümitler beslemekte idiler. Yukarda işaret ettiğim yasa henüz yürürlükte olduğundan Kırım hanlarına ümit vermektedir. Nitekim bu durum, eserimin ikinci bölümünde daha ayrıntılı olarak konu etmek üzere, benim zamanımda Sultan Mustafa'ya karşı oluşan bir ayaklanma dolayısıyla görülmüştür."[1]

Bizanslı Tarihçi "Chalcondilas" (Khalkondilas), Osman Bey'i 1298'de donanması ile Mora Eğriboz ve Şarkî-Yunanistan'ı tehdit eden Oğuz reisi Ertuğrul'un oğlu ve 1310'daki Rodos seferinin kahramanı bir denizci gibi gösterir.[2]

Bizanslılarda da, Osmanhları, kendilerinden sayan rivayetler anlatılmıştır. XV. yüzyılda Bizanslı "Phrantzes", Ertuğrul'un babası olarak "Gui" adlı birini göstererek, bunun Bizans'ın Komnenos hanedanına mensup bir Bizanslı prensten geldiğini yazar.[3]

Emir Timur, belki bu rivayetlere dayanarak, Yıldırım Bayezid'e yazdığı mektubunda, Yıldırım'ın "gemici bir Türkmen neslinden geldiğini ve bunun kendisince malûm olduğunu, ve bütün Mısır, Suriye, Anadolu halkının da bunu bildiği"ni[4] ifade eder.

Safevîlerde de, Osmanlıların "Cuk" (Çığ) adlı zengin ve kahraman bir çoban nesli olduğu ile ilgili bir rivayete rastlanır. Şah İsmail'in oğlu Sam Mîrzâ, Tuhfe-i Sâmî adlı şairler tezkiresinde, Osman Bey'den "Delü Osman" diye bahsederek, rivayete göre, Osman'ın, sofra kurup fakirleri doyuran, zengin koyun sürülerine malik biri olarak gösterilerek, Osman'ın, sonralara, saltanat hazırlığı yaptığını söylediğini yazmaktadır. Prof. Dr. F. Köprülü, bu rivayetin İran'a, Kızılbaş Türkmenler tarafından götürülmüş olabileceğini söyler.[5]

Arap kaynaklarında, Osmanlıların ilk ceddi olarak belirtilen Os-

---

[1] Kantemir, Dimitri, a.g.e., s. 52-53.

[2] Köprülü, a.g.e., s. 287; Bzk. Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, 30-31 (238-239)

[3] Ymanç, M. Halil, Ertuğrul Gazi Mad. İslâm Ansiklopedisi C. 4, s. 336.

[4] Köprülü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri, s. 287.)

[5] Köprülü, a.g.m., s. 288.

man'ın Hicaz Araplarından olduğu iddia edilmiştir. Kıtlık yüzünden 650 (1252) yıllarına doğru Konya'ya gelerek ora halkının kıyafetlerini giyinerek orada yerleştiği kaydedilir. Osman'ın oğlu Süleyman Şah, onun oğlu olarak Osman II, onun oğlu Erden Ali. Orhan Bey'in de bu Erden Ali'nin oğlu olarak kaydedilir.[1]

Hicaz ulemasından Ahmed İbn-i el-Uleyf ise, Osmanlıların üçüncü halife Hz. Osman'ın soyundan geldiğini, Medine halkı arasında Nûşirevân-i Âdil neslinden geldiklerine dair rivayetler dolaştığını,[2] bu rivayetlerin, Medine'ye gelen bazı Anadolu uleması tarafından da anlatıldığını ileri sürer.[3]

Bu söylentiler, bilmediğimiz bir zamanda Türkler arasında da yayılmış olmalı ki, Caferî-"Azerî" Türklerinin kırsal kesimindeki köylüler arasında, Osmanlıların, Hz. Osman neslinden geldikleri konusundaki rivayetler söylenir; birkaç defa bizzat müşahede etmiştim. Söylentilerdeki bu paralellik kurma durumu, muhtemelen, sonraki dönemlerde meydana gelen Sünnî/Şii zıtlaşması devrine ait olabilir.

Abbasi ordularında Türklerin ağırlıklı olduklarından yukarıda bahsetmiştik. Bunlardan İbni Kayıglık, yani "Kayığlı" adının da bulunduğunu belirtelim.[4] Belki de Timur, "Kayığlı" adına göre, yazdığı mektupta Yıldırım Bayezid'e gemici neslinde geldiğini söylemiştir.

Osmanlı sülalesinin kökeni ile ilgili en geniş tartışma, onların Cengizlilerle aynı soya mensubiyeti konusu olmuştur. Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, meşhur eseri Bezm u Rezm'de, I. Murad'ın batıya seferini fırsat bilen İlhanlı emirleri, Sivas hükümdarı (Sultan) Kadı Burhaneddin'e gelerek, Osmanhlara hücum etmeyi teklif ederler. İlhanlı emirlerinin bu teklifine karşı Esterâbadî,:

"Onların bu teklifi her ne kadar akla ve mantığa uyuyor, yapıl-

---

[1] Yınanç, M. Halil, Ertuğrul Gazi Mad., İslâm Ans., C. 4, s. 336; Ertuğrul Mad., Türk Ans., C. 15, s. 350.

[2] Ertuğrul mad., Türk Ansiklopedisi, C. 15, s. 351.

[3] Yınanç, M. Halil, Ertuğrul Gazi Mad. İslâm Ansiklopedisi, C. 4, s. 336.

[4] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 175.

ması gereken şey gibi görünüyorsa da, Sultan [Kadı Burhaneddin N.Ç.], ilim ve irfandan, incelikten nasibi olmayan ve basit bir Moğol olan Osman oğlunun, kafirlere savaşa gittiği ve onları hizaya getirmek için, çarpıştığı bir sırada onlara saldırmayı vicdanına ve insanlığına sığdıramadı."[1] diyerek, Osmanoğullarının Moğol olarak bilindiğini anlatmak ister.

Burada şunu hatırlatalım ki, bu devirde, Moğol denilen İlhanlılar hakimiyeti ortadan kalkmış, ve eski etkinliklerini kaybettikleri için, moğol tabiri aşağılayıcı bir anlamda kullanılmaya başlanmıştı.

Bugün Osmanlıların, Oğuzların Kayı boyuna mensubiyeti ilim aleminde kabullenilmiş ve tartışılmamaktadır. Sorun, Osmanlıların, Anadolu'ya, ne zaman, nereden geldikleri ve hangi Kayı grubuna mensup oldukları konusudur. Birçok tarihçi, Kayılar'ın Anadolu'ya, Türk-Moğol hareketi sırasında Ertuğrul Gazi ile birlikte geldiklerini ileri sürerken, bazıları da, Selçuklu Türkmenleri'nin Anadolu'ya gelişleri sırasında, Kayılar'ın da bulunduğunu, Osmanlıların da bunlarla beraber olduğunu, Kayı boyundan Artukoğullarını örnek göstererek ileri sürer.[2]

Ancak, bu Kayı boyunun kökeni konusu tartışma konusudur. Kayıların Doğudaki Moğollar içinde kaydedilen Kaylara dayandığını ve bunların Türkleşmiş Moğol olduklarını ileri süren, C. Brockelmann ve Marquard gibi bazı batılı tarihçilerin bu görüşlerine karşı bizim tarihçilerimiz de farklı görüşler ortaya koymuşlardır.

Fuat Köprülü Cumhuriyetin ilk yıllarında, Osmanlıların Kayılar'dan gelmediğini ileri sürmüş ise de[3] daha sonra, Kayı oldukları fikrini benimsemiş (1934) ama bu Kayı boyunun Moğollar içinde anılan Kaylar olmadığını ileri sürmüştür.[4]

Köprülü, Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar devrinde, Anado-

---

[1] Esterâbadî, Aziz B. Erdeşir-İ Bezm u Remz, Çev.: Prof. Dr. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 353.

[2] Köprülü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri, sayı: 28, s. 250.

[3] Köprülü, a.g.m., s. 286.

[4] Köprülü, a.g.m., s. 286.

lu Türkmenleri arasında –XVI. yüzyılın ortalarında Saruhan sancağında rastlanan Kayı adlı küçük bir Türkmen oymağı dışında– Kayı adlı bir oymağa rastlanmadığını yazar.[1] F. Sümer, sonraları yaptığı araştırmalarda, XV. Ve XVI. Asırlarda, Kayı adlı Türkmen şubelerinin Konya, Isparta, Denizli, Muğla (Menteşe), Manisa, Afyon, Ankara ve Sis (Kozan) bölgelerinde yaşadığını ve bugün Kayı adlı 27 yer adı bulunmasına mukabil, XVI. yüzyılın başlarında bunun en az üç misli Kayı adlı yer adının bulunduğunu ortaya koyar.[2]

Togan, geniş bir coğrafyada görüldüğünün misallerini verdiği, Kay, Kayığ, Kayı adlarını taşıyan boyların köken itibariyle bir boy olduklarını ve Moğollar içinde görülen, Cengiz han'ın da mesup olduğu Kıyat (yahut Kayat) yani Kıy (yahut Kay) boyunun Türk olup, Kayılardan bir gurp olabileceğini ve adları olan "Kıyat Börçeğin"in, "Börü Tegin" hanlarının Kıyat aşireti içinde hanlık edenler demek olduğunu söyler.[3] Kıyatlar gibi bazı boyların aslen Türk olduğunu, bunların Cengiz'in zuhuruna kadar kısmen Moğollaşmış olduklarını, bunların iki dili de (Türkçe, Moğolca) konuştuklarını ileri sürer. "Herhalde Çengiz'in sülâlesi, eski Açina, Çin menbalarında yazıldığı şekliyle A-si-na, Bozkurt efsanesine merbut hakanlar ve teginler neslinden geliyor. Çünkü bu sülâleye ait bu gibi rivayetler daha Cengiz'in hükümdar, han olmasından önce de sülâle efradı arasında yaşamıştır. Oğuz efsanelerinde hakanlık Kay nesline ait deniliyorsa ve Cengiz de Kıyat (yahut Kayat) yanı Kıy (yahut Kay)'lardan neşet ediyorsa bu, eski Şato hanları sülâlesinin Mogol aşiretleri arasında yaşıyarak Mogollaşan bir şubesinden başka bir şey olmasa gerektir. "Kay" aşireti, Türklerin en uzak şarktaki şubeleri sıfatiyle El-Bîrûnî de "Kun"lar ile beraber, Çin menbalarında ise "Ghey" şeklinde Hıtaylarla ve "Giy" şeklinde "Ulu-Hun"larla beraber zikrolunur."[4]

---

[1] Köprülü, a.g.m., s. 272.

[2] Sümer, F., Kayı Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 6, s. 461.

[3] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 67.

[4] Togan, a.g.e., s. 68.

Cengiz, Han'ın ve nesli olan İlhanlıların Türk mensubiyeti, günümüzde, muhafazakar ve İslâmî çevrelerde kabul görmez. Çünkü onlar için Cengizliler, İslâm düşmanı, halifeliği lağveden, İslâmı Şiî hattından kabul edip, Sünnî akidelere riayet etmeyenlerdir ki, hele çok önem verdikleri Osmanlılar ile köken beraberliği, onlara göre kabulü mümkün olmayan bir konudur. Türk Tarihi de o çevre için bin yıl ile, yani Türklerin Müslüman oldukları zamanla sınırlıdır ve İslâm öncesi Türk Tarihi onların gündeminde yer almaz. Kimi grupları tarafından da keskin bir şekilde reddedilir. Fikir hayatımızda artık var olan bu anlayışa göre Türk İslâm Tarihi genellikle Osmanlı eksenindedir. Daha çok, İstanbul'un alınışından sonraki dönem gündemde tutulur ve İstanbul'un alınışı da İslâmî bir anlatımla, Hz. Peygamber'in İstanbul'un fethi ile ilgili hadisine dayanılarak izah edilir ve gündeme sokulur. Öncesi zamanlar için ise Arap-İslâm tarihi söz konusudur. Bu gibi farklı kavrayışlar Türk toplumu içindeki mezhebi tartışmaların da geniş ve temel esasını teşkil etmiştir.

ERTUĞRUL VE OSMAN BEY DÖNEMİ

Osmanlı hanedanının Süleyman Şah ile başlatılan tarihi, yukarıda değindiğimiz gibi rivayetlere dayanır. Neşrî, Oruç Bey, Münneccimbaşı ve Hoca Sadeddin gibi kaynak sayılan Osmanlı tarihçileri de aynı menkıbevî kaynaklara dayanarak bilgiler verirler. Anlatımlara göre, Osmanlıların mensup olduğu Karakeçili aşiretinin de içinde bulunduğu Kayı Oğuzlar Anadolu'ya, Süleyman Şah'm önderliğinde 50 bin çadır olarak gelmişlerdir. Anlatımlara göre bu Kayıların yurt tutmak için yöneldikleri yerler, Kuzey Suriye, Halep yöreleridir. Süleyman Şah'ın Fırat nehrinde boğulması olayından sonra geri dönmüşler, bir kısım İran'a yönelmişler, diğer kısım ise Ertuğrul Alp liderliğinde, merkezi Sürmeli Çukuru (bugünkü Iğdır ili) ve Ahlat'a kadar dayanan geniş havalisinde yerleşmişlerdir.

Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın, kendisi gibi, bir adı da Süleyman olan oğlu Sultan Kılıç Arslan I.'in Habur çayında boğulması, Ertuğrul Alp'in babası Süleyman Şah'ın Caber yakınlarında, Fı-

rat'ta boğulması olayıyla örtüşür. Esasen bu olayın, "Sultan I. Kılıç Arslan'in Habur'da boğulması vakasının Türkmenler arasında kalmış bir tahatturunun [hatırlanma] tekrarlanmasından neşet etmiş olabildiği"ni söyleyen Mükrimin Halil Ymanç, Süleyman Şah'a ait olduğu ileri sürülen Caber'deki "Türk Mezarı"nın, Irak'ın Türk hakimi İmadeddin Zengi'ye ait olması ihtimalini de ileri sürer.[1]

Osman Bey'in, aşağıda, ilgili bölümde de bahsedileceği üzere, Karacahisar'ı aldığı zaman, Selçuklu hanedanını kasdederek "Eğer o, ben Selçuk hanedanındanım derse ben de Gök Alp oğluyum derim. Eğer bu ülkeye ben ondan önce geldim derse Süleyman Şah dedem de ondan evvel geldi."[2] şeklinde nakledilen sözleri de, Ertuğrul Alp'in oğlu Süleyman Şah'ın, Kutalmışoğlu Süleyman Şah'la yahut oğlu I. Kılıç Arslan ile birbirine karıştırıldığını gösterir.

Oruç Bey tarihinde, "Cengiz Hanlılar"ın "Acem Ülkesi"ni tutuğu zaman, göçebe/yörük Oğuz tayfası olarak anılan Türkmenlerin Mahan şehrindeki Şahı olarak gösterilen Süleyman Şah'm, Mahan şehrini bırakarak Anadolu'ya, Erzurum'a, oradan Erzincan'a oradan Amasya'ya ve oradan da Halep'e geldiğini, Fırat'ta boğulması ile Caber Kalesinin önüne defnedildiğini ve buraya "Türk Mezarı" denildiği yazılır.[3]

Togan da, konuyu, Oruç Bey'in naklettiği rivayeti doğrulayacak şekilde anlatır:

"Osmanlıların Horasan'dan Ahlat yoluyla geldikleri muhakkaktır. Buna dair rivayetlerde Horasan'da bunların bulundukları mıntıkanın, Mahan (şimdiki Türkmenistan'daki Yeni-Merv) olduğuna dair teferruat, Önasya'da o zaman bir kimsenin uydurmakla alâkadar olmadığı ve uyduramayacağı bir keyfiyettir. Osmanlı rivayetleri, Kayı'larla beraber Kızıl-Buga Bahadır'ın yahut Süleyman Şah'ın kumandasında Mahan mıntıkasını Çengiz Han'ın ordusuna mukabele göstermeden terk eden uruğları 50 hattâ 70 bin hane gösterirler. Cü-

---

[1] Ymanç, M. Halil, Ertuğrul Gazi Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 4, s. 331.

[2] Aşıkpaşaoğlu Tarihi, 1992, s. 25.

[3] Oruç Bey, Oruç Bey Tarihi, 1001 Temel Eser Yay., İstanbul Tarihsiz, s. 21-22.

veyni'de, Çengiz Han'ın orduları Horasan'a girdiği vakit 70 bin hane Türkmenin Merv etrafında toplanmış, fakat oraları müdafaa etmeyip, Cebe ve Sübidey'in önünde batıya kaçtıklarını anlatıyor. Osmanlıların cetleri olan Kayı 'lar da işte bu 70 binin içinde bulunmuş olabilir."[1] Bu rivayette adı geçen Mahan başka yerlerde de görülür. Özellikle, Kayılar'ın yerleştiği bilinen Aras boylarındaki Mahan'ların da, bu konuda göz önünde bulundurulması lazımdır. M. Halil Yınanç, H. 628'de, Celaleddin Harizmşah'ın kışı geçirdiği, Aras kenarında Mahan adlı bir kaleden bahseder. Osmanlı kaynaklarında geçen, Süleyman Şah'ın yaşadığı yer olabileceği düşünülen bu kalede, Celaleddin Harizmşah'ı ağırlayan kalenin sahibi Emir İzzeddin'in, Süleyman Şah olduğunu ileri sürmenin mümkün olabildiğini söyler.[2]

Mehmet Neşri tarihinde, Gazneli Sultan Mahmud zamanı, Selçukoğullarının yüz bin kadar Türk'le Horasan'a indiği zaman, Türklerden Gök Alp Han evladından "davarlı ve rızklı" bir topluluğun Ahlat civarına gelip yerleştikleri ve Cengiz Han'ın çıkışına (1220) kadar burada 170 yıl kaldıkları, sonra Cengiz Han'ın kumandanlarından Cebe ve Sebütay'ın girmesiyle, Sultan Alaaddin I.'in (1220-1237) hakimiyeti sırasında Rum'a (Orta Anadolu) gelip "döküldüler" diye yazılır. Sonra asıl vatanlarına yöneldikleri ve bu sırada Süleyman Şah'm Caber yanında Fırat'ta boğulduğu kaydedilir.[3]

Neşrî'ye göre, içlerinden Karakeçili Osmanhları çıkaracak olan Türkmenlerin, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gelişleri Tuğrul Bey'in zamanına rastlamaktadır. O devirde, Orta Aras boylarındaki Sürmeli Çukuru olan Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesine yerleşen Türkmenler, başlarında Tuğrul ve Çağrı beylerin bulunduğu İran Selçukluları'na tâbi olmak istemeyen, Arslan Yabgu'ya ve Oğlu Kutalmış'a bağlı, zerdüştî dönemin eski Pers unsurları ile Sünnî-Şafiî İslâm akidelerinin müşterekliğini ihtiva eden yerleşik İran

---

[1] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 322.

[2] Yınanç, M. Halil, Ertuğrul Gazi Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 4, s. 335.

[3] Neşrî Tarihi, C. I, s. 36-37.

kültüründen etkilenmemiş, bünyelerinde herhangi bir yabancı motifi taşımayan, töreye bağlı yarı göçeri Türkmenler idi.

Aynı yapıyı, o çağda, Halep merkezli Suriye bölgesine yığılan Türkmenlerde de görüyoruz. Bu muhitin çerçevesini aynı karakteri taşıyan Osmanlı devletinin kurucularının en az bir buçuk asır muhafaza ettiklerini göreceğiz.

Tarihçi Dimitri Kandemir'in verdiği malûmat da (1716) dikkate değerdir. O, Süleyman Şah'ı, Oğuz-İskit aileleri içinde en soylusu olarak gösterir ve bunların Hazar denizi ile Aral gölü arasında yaşadıklarını ve bunlara "konar-göçer Tatar taifesi" denildiğini, burada yaşayan "Karakalpak diye adlandırılan İskitler"in, komşuları ile beraber Süleyman Şah'ı hükümdar ilan ettiklerini yazar.[1]

Kantemir, Osmanlı tarihçilerinin ileri sürdükleri, Osmanlıların mensup olduğu Türkmen boylarının, Cengiz'in zuhurundan 170 yıl önce Ahlat bölgesine gelmiş oldukları bilgisine vakıf olduğu halde dikkate almadığı anlaşılıyor ki, Süleyman Şah'ın ortaya çıkışını Türkistan'da gösterir[2] ve zuhuru tarihi olarak 1214, ölüm tarihini de 1219 tarihlerini verir.[3]

İdris Bitlisi, Heşt Bihişt adlı eserinde, Osmanlı tarihçilerinden farklı olarak, Ertuğrul'un babası Süleyman Şah'ın, Ahlat'ta eceli ile öldüğünü söyler ve Fırat'ta boğulup, Caber'de defnedilmesine dair anlatılan rivayetleri kabul etmez.[4]

Bu bilgilerden, Osmanlı Karakeçili Türkmenlerinin, Ertuğrul Alp'in liderliğinde, Anadolu içlerine ilk gelişleri olmayıp, Süleyman Şah'ın Fırat nehrinde boğularak ölmesinden sonra, ikinci gelişleri olduğu neticesi çıkıyor.

Türkmenlerin Anadolu'ya yerleşmeleri, Selçukluların, Horasan ve İran'a inmeleriyle, küçük gruplar halinde başlamış olsa da, asıl büyük Türkmen topluluklarının Anadolu'ya yerleşmeğe başlamala-

---

[1] Kantemir, Dimitri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi, C. I, s. 47.

[2] Kantemir, Dimitri, a.g.e., C. I, s. 47.

[3] Kantemir, Dimitri, a.g.e., C. I, s. 332.

[4] Yınanç, M. Halil, Ertuğrul Gazi Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 4, s. 334.

rı, Malazgirt Savaşının (1017) hemen akabinde meydana gelir. Selçuk oğlu Arslan Yabgu'nun ölümünden sonra, Selçuklu Türkmenleri'nin bir kısmının başına geçerek Horasan'da hakimiyeti sağlayan, Arslan Yabgu'nun kardeşi Mikail'in oğulları Tuğrul ve Çağrı Beyler, Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerle anlaşamazlar ve aralarında iç mücadeleler başlar. İşte Malazgirt öncesi Anadolu sınırlarına, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-Suriye havalisine yığılmış olan Türkmenler, Sultan Alparslan'ın Bizans Ordusunu imha etmesiyle, askeri gücü kırılmış olan Anadolu'ya akarlar.

Bu olayda ilginç olan, Anadolu hakimi Bizanslıların ordusunu imha eden Sultan Alparslan'ın Anadolu fethine girişeceği yerde, tekrar başşehri Rey'e (Tahran) geri dönmesi ve Anadolu'ya, kan düşmanları olan Kutalmışoğullarına bağlı Türkmenlerin girmiş olmasıdır. Anadolu Türk devletinin kurulmasını sağlamış olan bu Türkmen göçü çeşitli zamanlarda kümeler halinde 200 yıldan fazla sürmüştür.

Kaynaklarda ve ananelerde, Anadolu'ya gelen Türkmenlerin çıkış noktasının hep Horasan olduğu gösteriliyor. Ancak Horasan'dan kopan Türkmen kütlelerinin doğrudan Anadolu'ya geldiklerini pek söyleyemiyoruz. Türkistan ve Horasan'dan, çeşitli zamanlarda ayrılan Türkmenler bir süre, daha çok Azerbaycan ve Doğu Anadolu'nun uç bölgelerinde yerleşiyor ve çeşitli vesilelerle Anadolu'ya intikal ediyorlardı. XIII. Yüzyılın başlarında, Nesevî, bu Türkmen göçlerini tasvir ederken: "Türkmenlerin Azerbaycan'da, Karabağ ovalarında çekirgeler gibi kaynaştığını" yazar.[1] Zekeriya Kazvinî de (1280 yılında) aynı yöreleri kastederek "Mugan, geniş ovaları ve otlakları ile Türkmenlerin yurdu idi." diye yazar.[2] Osmanlı sülalesi de, kuvvetli Horasan hatıralarının yaşatıldığı bu Türkmenlerdendi.

Türkistan ve Horasan, henüz İran ve Arap İslâm anlayışı ve kültürünün etkin olduğu bölgeler değillerdi. Bu bakımdan büyük çoğunluğu Müslüman olan bu Türkmenler'deki İslâmî anlayış, kendi

---

[1] Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 506.

[2] Turan, a.g.e., s. 507.

milli kavrayışları, anlayışları biçiminde idi. Yani, bugünkü anlayışa göre, Sünnî esaslara pek uymayan, bugünkü Aleviliğin bazı İslâmî ibadet kurallarını terk etmemiş bir varyantı idi. Bu Türkmenlerin Şamanî inançlara da bağlı olduğu, bunların Anadolu'ya geldikleri zamanlarda, diğer dinlerle beraber "aşırı Şiî" Müslümanların (Selçukî Türkmenleri) yaşamakta olduğu tarihçilerimizce kaydediliyor.[1]

Osmanlı devletinin kuruluş devri olan, Ertuğrul Alp ve Osman Bey zamanı hakkındaki malumat tarihi belgelerden çok menkıbevi aktarmalara dayanır. Kendilerinden bir-iki asır sonra yazıya alınmış anlatımlarda da çoğu kez olaylar, Süleyman şah olayında olduğu gibi birbirine karıştırılır. İlk Osmanlılar hakkındaki bilgiler, sonraki, saray tarihçilerinin abartıları ile doludur. Halbuki, ilk Osmanlıların çağdaşı olan İlhanlı vezir –tarihçi Reşideddin'in tarihinde, İbn Bibi'nin Anadolu vakalarına ait eserinde ve Selçuklu tarihçisi Kerimeddin Aksarayî'nin eserinde, Ertuğrul'un ve Osman Bey'in isimleri geçmez. Togan, bu durumu: "Ertuğrul ile oğlu Osman'ın o zamanki siyasi hayatta en küçük bir ehemmiyeti olsa idi, muhakkak ki zikrederdi."[2] kanaati ile yorumlar. Osman Bey'in adı ilk defa, Anadolu kaynaklarında değil, Bizans kaynaklarında 1302 yılı olaylarında, ticaret yolu üzerinde asayişi ihlal eden birisi olarak geçer.[3]

Osman Bey'in, Şeyh Ede Bali'nin evinde misafir olduğu sırada nakledilen rüya olayının bir bölümünü, Müneccimbaşı Ertuğrul Bey adına da anlatır.[4]

Osmanlı hanedanını, kutsi meşruluğunu kuvvetlendirmek amacıyla kaydedilen rivayetlerden biri de Mevlâna Celâleddin Rumi ile ilgilidir. Ertuğrul Gazi'nin, Konya'ya sıklıkla geldiğinin ve her defasında Mevlana'yı ziyaret ettiğinin anlatıldığı rivayette, Bir keresinde, henüz çok küçük bir çocuk olan Osman Beyi de Mevla-

---

[1] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 470.

[2] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 323.

[3] Togan, a.g.e., s. 333.

[4] Müneccimbaşı Ahmed Dede, Müneccimbaşı Tarihi, Ç.: İsmail Erünsal, Tercüman Yay., İstanbul Tarihsiz., C. I, s. 44.

na'ya, hayır duasını almak için getirir. O sırada, eski Türk inanç ve geleneğine göre, Mevlana'yı Baba seçmiş olan Selçuklu hükümdarının, yeni Baba seçtiği bir kalenderî şeyhine bağlandığını işiten Mevlânâ Celaleddin: "hoş şimdi hükümdar kendine bir baba bulduysa biz de kendimize bir oğul bulduk" diyerek Osman'ın elinden tutup hayır dua eder. O'nu ulu ve devamlı olacak bir devletle müjdeler. Madem ki "bunun oğulları ve torunları benim neslime inanırlar ve bağlanırlar, devletleri daim olsun" diye de dua eder.[1]

Eski Türk inançlarına dayanan "babalık", İslâmî dönemde Türkmenlerde dini önderliğe dönüşür. Günümüz Aleviliğinde, "dedelik" olarak yaşamaktadır.

OSMAN BEY'İN ADI HAKKINDA

Osmanlı Devletinin ilk dönemi ile ilgili olarak anlatılan rivayetlerin yanında, Ertuğrul'un babası Süleyman Şah ile Osman Bey'in adları da tartışma konusu yapılmıştır. Osman Bey'e kadar, bu neslin soyunda Arap adına rastlanmaz. Ertuğrul Bey'in oğullarının, kardeşlerinin ve kardeş oğullarının adları hep Türkçedir. Ertuğrul Bey'in Babasının adı olan Süleyman adına gelince, bu adın Arap harfleri ile yazılışının Süleyman şeklinde okunmadığını, "salamon" yahut "Selman" şeklinde yazılıp okunduğu ileri sürülür. Babinger de, Süleyman adını ele alarak şunları ifade ediyor: "Şayan-ı nazardır ki, *Aşık Paşazade Tarihi* basmasında, İstanbul 1334, s. 1, satır 3'de müellif'in ceddinin ismi bütün yazmaların gösterdiği vechile her halde Selman olduğu halde birdenbire Süleyman olarak görülüyor. Acaba Osman'ın dedesinin de adı bu değilmiydi? Şiî İran'da Selmân-i Pâk'in çok bariz ehemmiyetine binaen bu keyfiyet meseleye garip bir renk bahşetmiyor mu? Buna lütfen nazarımı celbeden J. H. Mordtmann olmuştur."[2]

---

[1] Müneccimbaşı Tarihi, C. I, s. 47; bkz: Ahmed Eflâkî, Ariflerin Menkıbeleri, C. I, s. 152-163.

[2] Babinger, F., Anadolu'da İslâmiyet, s. 31, dipnot.

Aşıkpaşaoğlu'nun tarihini günümüz Türkçesine çeviren Atsız da, ilk sayfada, Aşıkpaşaoğlu'nun soykütüğünü verirken Şeyh Selman adının karşısına parentez içinde (veya Süleyman) diye not düşmüştür.[1] Yine onbirinci sayfada, Âşık Paşaoğlu, kendi neslini şöyle tanıtır: " Ben ki fakir Derviş Ahmed Âşıkî'yim. Babam Şeyh Yahya, onun babası Şeyh Selman, onun babası Âşık Paşa, onun babası zamanın kutbu Baba İlyas'tır ki Seyyid Ebülvefa'nın halîfesidir."[2]

Cevat Hakkı Tarım da, mezar taşları kitabelerine dayanarak, Aşık Paşa'nın oğlunun adını "Selman" olarak kaydedildiğine işaret eder.[3] Süleyman adı ile Salamon/Selman adları Arap harfleriyle farklı yazılmaktadır.

Azerbaycanlı Türkolog Arif Acaloğlu, Hz. Süleyman'ın dini bir isim olarak, yalnız Hristiyan yahut İslâm ananesine ait edilmesinin doğru olmayacağına işaretle bu adın: "gösterilen dinlerden önce yarandığını ve onun oluşmasında merkezi Asya (Türk-Mongol) ananelerinin büyük rol oynadığını" bilim adamları A. N. Veselovski ve G. N. Potanin'nin, daha geçen yüzyılda ispat ettiklerini kaydediyor.[4]

Acaloğlu'nun düştüğü notta, keza diğer kaynaklarda görüldüğü üzere Kitab-i Mukaddes'ten bildiğimiz Hazreti Süleyman adı Rusça'da ve Batı kaynaklarında "Solomon" olarak yazılmakta olup, Müslüman geleneğine ait "Süleyman" adından farklıdır. Fakat Süleyman adının köken itibariyle eski İbranice Solomon adından kaynaklandığı da bir gerçektir. Ne var ki, birçok araştırmacılar Solomon/Süleyman adının Ortadoğu kültürlerine sonradan girdiğini, aslında Turani kökenli olduğunu vurgulamaktadırlar. Örneğin Avrasya'nın coğrafyası, tarihi, halkbilimi ve Türkoloji üzerine ciddi eserler vermiş olan Rus bilim adamı G. N. Potanin daha geçen yüzyılda "Solomon" adının kökenini ve anlamını araştırmış, bu adın Türk

---

[1] Aşıkpaşaoğlu Tarihi, 1992, s. 1.

[2] Aşıkpaşaoğlu Tarihi, 1992, s. 12.

[3] Tarım, Cevat Hakkı, Tarihte Kırşehri-Gülşehri ve Babailer, s. 28.

[4] Acalov, Arif, Azerbaycan Mitoloji Metinleri, İlim Neşriyatı, Bakü 1988, s. 183.

kökenli olduğu kanaatine varmıştır. G. N. Potanın'e göre söz konusu ad, Doğu Türklerinin inançlarında, mitlerinde ve destanlarında önemli bir yer işgal eden Çolpon/Tsolmon/Solmon adından kaynaklanmaktadır. Bu görüşe göre Çolpon/Solmon hem yıldız, hem de bu yıldızla ilgili bir kutsal varlığın adıdır. İlgili mitolojik metinler ve efsaneler, İskit ve Hun dönemlerinden başlayarak Batıya doğru yayılmaya başlamış, sonuçta Ortadoğu ve Batıda halk edebiyatı örneklerinde ve dini metinlerde yer almıştır.[1]

Osman Bey'in adına gelince, babasının ve amcalarının adının Türkçe oluşu, "Osman" adının, gelenek dışına çıktığı kanaatiyle tarihçiler tarafından tartışılmasına neden olmuştur. Bu adın, Arap adı "Osman"la aynı olmadığı üzerinde tartışmalar yapılmıştır.

Osman adı ilk olarak, Orhan Bey'in cülûsunun üçüncü yılında Bursa'da kendi adına bastırdığı zamanın hükümdarlık alameti olarak kabul edilen gümüş akçede görülür. Ord. Prof. İ.H. Uzunçarşılı, bu sikkenin bir tarafında, "Orhan bin Osman", basıldığı yer olan Bursa, daha altında 3 rakamı ve kenarında ise paranın basıldığı yılı belirten H. "727" (1327) tarihi ile Osmanhların mensup oldukları Kayı boyunun damgasının bulunduğunu yazıyor.[2] Z. V. Togan'ın verdiği bilgiye göre, Mekece vakfiyesinin 1348 tarihli metninde, Orhan Bey adını "men ki Şucâeddin bin Fahreddin Osman'ım" diye yazdırmıştır.[3]

F. Babinger, Osman'ın, İslâmîyeti ilk kabul ettiği zaman eski adını "Osman" olarak değiştirmiş olduğu görüşündedir.[4] M. H. Yinanç, İslâm Ansiklopedisine yazdığı "Ertuğrul" maddesinde, kaynaklara dayanarak, Osman Bey'den "Utman Bey" olarak bahseder.[5]

---

[1] Potanin, G. N., Vostoçnıe Motivı v Srednevekovom Zapadnoyevropeyskom Epose, Moskova, 1899 (Orta Çağ Batı Avrupa Destanlarında Doğu Motifleri); Aynı yazar: Saga o Solomone (Solomon Destanı). Tomsk, 1912; İlgili yerleri Türkçe'ye Arif Acalov Çevirdi

[2] Uzunçarşılı, Ord. Prof. İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, C. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988, s. 125.

[3] Togan, a.g.e., s. 338.

[4] Babinger, Anadolu'da İslâmiyet, s. 17.)

[5] Yinanç, M. H., Ertuğrul Gazi Mad., İslâm Ans., C. 4, s. 332.

Osman adı, Arapça kök anlamı olarak "sâkşiken" (sap kıran) manasına gelir. Bir başka açıklamaya göre ise, "kırılmış bacakları yerine getiren" ve kelimenin Arapça kökü olan "Asm", "sınmış", "kırılmış" kemiğin sarılması manasına gelmektedir.[1]

Bu tartışmalarda, Osman Beyin adının aslında, daha çok "Otman", yabut "Utman" olduğu üzerinde durulmuştur ki, bu adların, Türkçe "Ataman" adının söylenişi olduğu ileri sürülmüştür. Osmanlılarla, Horasan'dan gelen Alp-Eren, derviş ve babalardan, Otman Baba'nın adı, önemli kanıtlardan biri olarak ele alınmıştır. Otman Baba'ya ait velayet-name'de, Osman Bey'in adına göre verildiği söylenen Osmancık şehrinin adı da "Otmancık" olarak geçer.

Şihabeddin el-Ömerî, Mesalikü'l-Ebsar adlı eserinin yedinci faslında, "Bursa Memleketi"ni anlatırken "Bunun sahibi, Organ bin Tuman dır" diye Osman Bey'in adını "Tuman" olarak yazar.[2] Yazıcızâde Ali'nin Tarih-i âl-i Selçuk adlı eserinde de Osman Bey'in adı "Otman" olarak kaydedilmiştir.[3]

Osman Bey'in adı eski Bizans kaynaklarında da farklı anılmaktadır. Macar Tarihçisi Prof. Dr. Moravcsik Gyala, Osmanlı devletinin kurucusu Osman Bey'in adının XVI. asır Bizans kaynaklarında Bizans harfleriyle "Atuman"/Ataman okunan şekilde yazıldığını, aynı kaynaklarda, III. İslâm halifesi Osman'ın adını ise, Bizans harfleriyle "Osman" okunur şekilde yazıldığını kaydeder. Moravcsik, Bizanslıların Osman Gazi'nin adını Türkmenlerden, Ataman, Atuman (ata ve man'dan meydana gelmiş) şeklinde duyduklarını ve bu şekilde yazdıklarını, eğer, Arap "Osman" adının söylenişi gibi işitmiş olsalardı, Osman Gazi'nin adı "Ataman" gibi değil, Arapça "Osman" adının yazılışı ile yazarlardı diyor. Moravcsik, aynı yerde, 1347 sıralarında rol oynayan, fakat Ertuğrul'un oğlu ile bir şahıs olmayan bir Osmanlı kumandanının adının Bizans kaynaklarında

---

[1] Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, C. 1, İstanbul, 1993, s. 78. (Terceme-i Kamus'dan)

[2] Yücel, Prof. Dr. Yaşar, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1991,

[3] Gökbilgin, M. Tayyip, Osman I. Mad., İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 9, s. 434.

"Atumanos" (Atuman-os/Ataman-os) olarak kaydedilmiş olduğunu ifade eder. Moravcsik, bu adın Bizans'a da geçtiğini ileri sürer ve buna örnek olarak, 1283'de ölmüş olan Teba başpiskoposu "Simon Atumanos"un adını verir.[1]

Ataman adı, kaynaklarda boy beyi, reis, lider anlamlarında daha çok kullanılmıştır. "Ata" ve "man" sözünden oluşan bu kelimdeki Ata ile yapılan birçok isim vardır; V. yüzyılda yaşamış bir Hun reisinin adı "Atakam" dır. Aynı isim Németh, "Ataşaman" (Ata-şaman) olarak yazar. Atakan (Ata-han), Atacan (Ata-can) Atabek (Ata-bey) gibi, Mustafa Kemal'e verilen Atatürk (Ata-Türk) adı da aynı kuralla oluşmuştur. Ataman'daki man eki de Türk kelime ve adlarında çokça kullanılır: Karaman (Kara-man), Koca-man, ve Türk-man (Türkmen) gibi. Moğolca'ya da geçen Ataman kelimesi başbuğ anlamında kullanılmıştır.

Hun hükümdarı Mete Han'ın babasının adı olan Teoman yahut Tuman veya Taman ile Orhun yazıtlarında, Bilge Kağan abidesinde (güney cephesi 14)[2] geçen "Taman Tarkan" adları da Ataman adının başka söylenişleri olmalıdır.

Reis, lider ve kumandan anlamlarında kullanılan bu kelime, eski Bulgar ve Hazar Türkçesi'nden Slavca ve bazı batı dillerine de geçmiştir: Slavca'da "hatman" (hetman), Çekçe'de "hejtman". Ayrıca bu yolla Almanca'ya "gauptman" şeklinde girmiştir. Lehistan ve Litvanya' da XV. yüzyıldan 1792ye kadar kralların tayin ettiği başkumandanlara, unvan olarak "hatman" denilmekte idi. Ataman adı bütün Türk lehçelerinde kullanıldığı gibi, Türk asıllı oldukları bilinen, Karadeniz'in kuzeyindeki Don Kazakları da reislerine, Ataman, Atman, Hatman/Hetman, diyorlardı.1648 – 1764 yılları arasında Dinyepr Kazakları'nda seçimle başa gelen kumandanın da unvanı "Hatman" idi, ki aynı zamanda bu Ukrayna Kazaklarının ordusunda en yüksek rütbe olarak kullanılıyordu. XVI. yüzyıldan sonra büyük Hatman'ın savaşlardaki temsilcilerine de "Sahra Hat-

---

[1] Bkz. Prof. Dr. Gy. Moravcsik, Türklüğün tetkiki bakımından Bizantolojinin ehemmiyeti, II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul 1943, s. 495-498.)

[2] Ergin, Muharrem, Orhun Abideleri, 1000 Temel Eser 32, İstanbul 1970, s. 30.

manı" denilmiştir. Hatman unvanı Osmanlı kaynaklarında da geçer.[1]

Sencer Divitçioğlu da, Osman Bey'in adının Osman değil, "Ataman" ya da "Otman" olduğunu söyleyerek, Bizans tarihçilerinden Pchymeres ve Nikephoros'un ona "Atman", Arap tarihçilerinden İbn Battuta, al-Umari ve İbn Haldun'un da ona "Otman" dediklerini ifade eder.[2]

Osman Bey'in tarihte ilk defa zikri, yerli kaynaklarda değil, Bizans kaynaklarında 1302 yılında, İlhanlılarla Bizans'ın ticari ilişkilerini sağlayan ticaret yolu üzerinde, Bizanslıları meşgul eden birisi olarak geçer.

İlhanlılar ve Germiyan-oğulları ile Bizanslılar arasında bulunan Osman Bey de İlhanhların hizmetinde bulunuyordu. Bu bölgedeki "Uç Türklerinde başlayan Bizans fetih fikrinin "Gazan zamanında Rumeli'nden dönüp gelen ve Olcaytu zamanında İlhanlıların himayesini gören dervişleri ve (Çepni'ler başta olmak üzere) akidece yarı Şiî Türkmen uruğları tarafından" beslendiğini ileri süren Togan, bunu, eski Araplar zamanındaki "gazilik" anlayışına dayandırmanın yanlış olduğunu söyler.[3] Ertuğrul Bey'in ve Osman Bey'in adlarına "gazi" sözünün ilavesi sonraki yüzyıllardadır.

S. Divitçioğlu da, Osman bey'e gazi denilmesi konusunda şunları kaydediyor: "Bilindiği gibi bu tez Bursa'daki Orhan Bey Camii'nin bir kapı-üstü yazıtındaki şu ibareye dayanır "Sultanü'l-guzat gazi bin el-gazi" (Gazilerin sultanı, gazi oğlu gazi). Divitçioğlu, bu kitabe hakkında Ş. Tekin'in de şu görüşünü ilave ediyor: "(Bu kitabe) muhtemelen 1417 tarihini taşıyan başka bir orijinal kitabenin veya bundan sonraki devirlere ait herhangi bir kitabenin üslubundan takliden yazılıp, eski Bursa'daki (Hisar) Şehadet Camii'nin Doğu kapısı üzerine konulmuş olabilir".[4]

---

[1] Nagıyev, Ferhad, Hatman mad., T. D. V. , İslâm Ansiklopedisi, Cilt 16, s. 484.

[2] Divitçioğlu, Sencer, Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu, Yapı Kredi Yay., İst. 1999, s. 37.

[3] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş s. 333.

[4] Divitçioğlu, Sencer, Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu, s. 51.

Sonraki tarihlerde, "gazi" unvanıyla anılan Osman bey, yaşadığı devirde bu unvanı kullandığı bilinmemektedir. Osman Bey'e, sonradan verilen bu unvan, O'nu, kâfirlerle savaşan bir din mücahidi gibi gösterme eğiliminden dolayıdır.

Aşıkpaşaoğlu'nun, Ertuğrul Bey'in ölümünden sonraki durumu anlatan, "Söğüt'te Osman Gazi'yi babasının yerine lâyık gördüler. Osman Gazi, babasının yerine geçince yakın komşu kâfirlerle iyi geçinmeye başladı."[1] ifadeleri de bu konu hakkında farklı bir fikir vermektedir:

Eldeki kaynaklar, Osman Bey'in, Şii-Alevi akidelere mensup bulunan, Horasan Erenleri diye isimlendirilen sufi dervişlerin, şeyhlerin, dedelerin, babaların ve Ahilerin oluşturduğu bir cemiyete mensup olduğunu gösteriyor. Köprülü, Osman Bey'in, "göçebe olmayan ve sünnî İslâm akidelerine bağlı bulunan yerleşik unsura mensup bir şahsiyet olduğu" iddialarına işaretle, "bâzı garip fikirler" diye, bunların tamamıyla esassız olduğunu söyler.[2]

Osmanlı devletini kuruluşu bile, bu muhitin tasavvuruna göre, anılan şeyh-erenlerden, Osman Bey'in kayınpederi Şeyh Ede Bâli tarafından müjdelendirilir: "Bir gece Osman Gazi, rüyasında bu şeyhin koynundan bir ay çıkarak, gelip, kendisinin koynuna girdiğini, hemen göbeğinden bir ağaç bittiğini, âlemi tuttuğunu, gölgesinde dağların bulunduğunu, bu dağların dibinden pınarların çıkıp aktığını kiminin bahçesini suladığını, kiminin çeşmeler akıttığını görür. Osman Gazi bu düşünü ertesi gün gelip, o azize anlattı. Şeyh, "ya Osman, müjdeler olsun. Hak Taâlâ sana ve senin evladına saltanat verdi, bütün dünya evladının himayesi altında olacak, hem de kızım Mâl Hatun sana halâl (eş) oldu" diyerek, hemen kızını Osman Gazi ile evlendirdi."[3]

Neşrî'nin anlattığı bu rivayeti, diğer Osmanlı tarihçileri de, aşağı yukarı aynı şekilde verirler. İslâm öncesi Türk inanç unsurlarıy-

---

[1] Aşıkpaşaoğlu Tarihi, 1992, s. 15.

[2] Köprülü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'eleleri, s. 299.

[3] Neşrî Tarihi, C. I, s. 46.

la bezenmiş bu rivayet, Osman Bey'in nasıl bir muhitten yetişmiş olduğunun da çerçevesini ifade eder.

Şeyhin koynundan çıkan ay motifi, Türk mitolojisinin önemli motiflerinden biridir. Halk masallarında sıkça görüldüğü gibi, Satuk Buğra Han Destanı'nda, Timur'un, soyunu dayandırdığı Cengiz Han'ın şeceresinde (v.s.) de, "parlak bir aydan (nur)" türeme motifini görüyoruz, ki bu anlatımlarda, nurun, Hz. Ali soyundan bir imamın (İmam Zeynelabidin) zürriyeti olduğuna inanılır.

Osman Bey'in göğsünden çıkan ağaç, eski Türk inançlarındaki (doğurucu) cennet yahut hayat ağacı ve altından akan sular da, Hızır'ın içerek ölmezliğe erdiği "hayat suyu" motifidir.[1]

Bu hayat ağacı yahut Cennet ağacı inancı halen Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran'daki Şiî Türkler (Azeri) arasında, daha çok köylerde yaşatılmaktadır. Bu inanç motiflerinden biri şöyledir: Düğün sonunda gelin, damat evine getirildiği sırada, damat evin damına çıkar, kapı üstünde durur, sağdıcı ve solducu (yardımcıları) da yanındadır. Sağdıcın elinde "şah" adı verilen, bezenmiş bir ağaç dalı bulundurması gelenektendir. Bu bezenmiş ağaç dalı (şah) törenden sonra gerdek odasına alınır. Bundan, evlilerin çok nesilli olacağına inanılır.

Bugün Asya Türklerinde olduğu gibi, Anadolu'da, Aleviler arasında, bu kutsal ağaç kültü canlılığını halen korumaktadır.

İlhanlı Sultanı Gazan Han, Selçuklu III. Sultanı Alaeddin'i azlettikten sonra, "Selçuklu devleti yıkıldığında", Türkmen beyleri yahut uç beyleri ve kabile reislerinin, Osman Bey'i' etrafına toplanıp onu "hükümdar" ilan ettikleri zaman, hepsi gelerek Osman Bey'in önünde, eski Oğuz töresince diz çökerler. Osman Gazi de bizzat elleriyle, hepsine ayrı ayrı bir kadeh kımız sunar ve onlar da itaat edeceklerine söz vererek içerler.[2] Bu eski Türk geleneğinde and içme törenidir, ki itaat edeceklerinin yeminidir.

---

[1] Eski Türk inançlarındaki hayat ağacı kültü ve motifleri için bkz: Ocak, Ahmet Yaşar, Bektaşi Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi Motifleri, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983, s. 83 vd; Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, C. I., çok yerinde.

[2] Gökbilgin, M. Tayyip, Osman I. Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 9, s. 437; Münecimbaşı Tarihi, C. I, s. 68-70.

Eski geleneklerinde Türkler, bir sözleşme ve karar verecekleri zaman, kımız, şarap, bazan da içilecek herhangi bir meyve suyunun içine birkaç damla kanlarını akıtarak karıştırırlar ve ilgili kişiler "and" dedikleri bu karışımdan birer kadeh içerek dönülmesi söz konusu olmayan bir mutabakat sağlarlardı. Bugün, yemin yerine "and içmek" diye kullandığımız terimin kökü bu eski (İslâm öncesi) Türk geleneğine dayanır.

Türk kültür ve geleneklerinin muhafaza edildiği Türkmen grupları arasında kurulan Osmanlı devleti, İran-Arap kültür unsurlarının çokça girdiği Selçuklu devlet geleneklerinin etkisi dışında oluşur. İlhanlı devlet usulü ve gelenekleri etkisi ağırlıklıdır.

İlk Osmanlı belgelerinde paraya karşılık kullanılan "sim-i râyic", "vucûh-i dirhem-dinar" İlhanlılardan alınma tabirlerdi. Vali, çaşnigir ve sübaşı tabirleri de İlhanlılardaki içeriği ile kullanılmıştır. En önemlisi, Osmanlılara geçmiş olan, İlhanh devletçilik ananelerinin başında, "şeriat" ile muvazi "kanun" (yasak) yaşatmak ve vergilerden "tamga" ile bir de adı "koyun hakkı" şeklinde değiştirilen "kopçur" ve askeri ikta sistemidir.[1]

Osmanlılarda ilk zamanlar görülen bayraklardan Akbayrak da İlhanlı bayrağı olup, onlardan alınma idi. Devlet teşkilatı ve tabirlerinden daha bir çoğu İlhanhlar'dan alınmıştır.[2]

Osmanlı devletinin ilk esaslarının İlhanlılardan alınması, şeriat yerine daha çok İlhanlıların yasak ve tamga sisteminin kullanılmış olması v.b. nedenlerledir ki, Kadı Burhaneddin, Yıldırım Bayezid'e "ilim ve faziletten mahrum sade bir Moğol oğlu diye hitap etmişti. Kadı Burhaneddin bu sözleri, Osman Bey'i, İlhanlıların hizmetinde ve İslâm kültüründen uzak biri olarak gördüğü için sarf etmiştir.[3]

Osmanlıların, damat, güvey yerine İlhanlılardan aldıkları "küregen", zengin yerine yine İlhanlılardan geçen "bay"[4] gibi birçok

---

[1] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 340.

[2] Togan, a.g.e., s. 340.

[3] Togan, a.g.e., s. 490.

[4] Togan, a.g.e., s. 341.

tabir, Doğu Anadolu ve "Azeri" sahasında halen kullanılmaktadır.

OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞ DEVRİ HAKKINDA

Osmanlı Devletinin kuruluş tarihi tartışmalıdır. Bu gün, 1299 yılı kabul edilmekle beraber, genelde tartışılmaktadır. Kimi görüşler de, Osman Bey'in, Karakeçili aşiretine Bey olduğu tarih olarak 1281 yılını gösterir. Tanınmış Osmanlı tarihçisi Halil İnalcık, Osman Bey komutasındaki Türkmenlerle Bizans arasında meydana gelen ve Bizans'ın yenilgisiyle neticelenen "Bapheus" (Koyunhisar) savaşının tarihi olan 27 Temmuz 1301 tarihini, devletin kesin kuruluş tarihi olarak kabul eder.[1]

Siyasi olarak, İlhanlıların, Emir Çoban yönetimindeki Anadolu Beylerbeyliğine bağlı olduğu bilinen Osman Bey, Togan'a göre, başlangıçta Kastamonu beyliğine, sonralar da Germiyan oğullarına bağlı idiler ki, bu nedenle de adları geçmez. Âbu'l-Fida, 1330 yıllarında Rum ve İstanbul hududundaki Türkmen beyliklerini sayarken Orhan Bey'in idaresindeki bir beylikten bahsetmez.[2] Yine Togan aynı yerde, Çobanoğulları zamanında tertip olunan ve 1349-1350 tarihli, İlhanlılara ait bütçe cetvelinde, İlhanlıların Anadolu beylerbeyi, Çobanlıların hanı Enüşirvan'a vergi veren beylerden biri olarak anıldığını yazar.

Osman Bey adına ne bir sikke ne de bir kitabe bulunmadığını yazan İ. H. Uzunçarşılı da, gerek Osman Bey'i ve gerek Orhan Bey'i, İlhan'ın hazinesine yıllık vergi veren ve İlhan'ın hâkimiyetini tanıyan Türkmen reisleri olarak tanımlar.[3]

Osman Bey'e beylik verilmesini, Selçuklu hükümdarı III. Alâeddin Keykubat'a bağlayan görüşlerin iddiası doğrulanamamaktadır. Hayrullah Efendi'de, Osman Beye sancak ve nakkarenin İlhanlı hükümdarı Gazan Han tarafından verildiğine dair bir kayıt bulun-

---

[1] Afyoncu, Doç. Dr. Erhan; Popüler Tarih Dergisinin Temmuz 2000.

[2] Togan, a.g.e., s. 338.

[3] Uzunçarşılı, Ord. Prof. İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, C. I, s. 114.

maktadır[1] ki, bu bilgi, Osman Beyin İlhanlılarla ilişkilerine göre, gerçeğe daha yakındır.

Buraya kadar verilen bilgilerden anlaşılan şudur ki, Osmanlılar, Selçuklu resmî muhitinden daha çok İlhanlılarla müştereklikler taşıyorlardı.

Gazan Han'ın ve halefi Olcaytu'nun, Şiîlği kabul ederek meydana getirdikleri itikadi muhit, Osmanlıların ilk dönemiyle benzerlik içindedir. Köprülü, o devir muhitini şöyle anlatır:

"Olcaytu devrinde bir aralık şi'a-i isnâ-aşerîyeyi devlet dini olarak kabul eden İlhanlı saraylarında ve Moğol ümerasının maiyyetinde büyük mevkî kazanan bâzı Türkmen Babaları'nın mevcudiyetini bildiğimiz gibi, Moğollar'ın himayesine dayanarak müritleriyle beraber Anadolu'ya gelip propagandalarına devam eden bâzı Türk dervişlerinden de haberdarız. Bu Türkmen Babaları, artık yalnız köylerde ve göçebeler arasında kalmayarak, Selçuk saraylarında ve uc beylerinin yanlarında bulunuyorlardı; ... Her halde, XIV. asır başlarında, garbî Anadolu beyliklerinden bâzılarında bu Türkmen Babaları'nın ve Şiî propagandasının oldukça nufuzu olduğu, Aydın Oğulları'ndan Khıdr Bey'in 1348 tarihli bir muahedesinde, şiîliğini gösteren açık kanıtlar bulunmasıyla ve ilk Osmanlı hükümdarlarının Heterodoxe dervişlere karşı himâyekâr vazıyeti ile açıkça anlaşılıyor."[2]

Böyle bir muhitte yetişen Osman Bey, dervişane ruh yapısında olmalıdır ki, ölümünden sonra miras olabilecek önemli bir varlık bırakmamıştır. Kendisinden kalan şahsi varlığı, M. Tayyib Gökbilgin'in kaydına göre, "Denizli bezinden yapılmış sarıklık bez, at için zırh takımı (yançuk), bir tuzluk, bir kaşıklık, bir çift çizme, Ala-Şehir dokumasından kırmızı renkli sancaklar, bir sâde kılıç (Ruhî'ye göre iki uçludur), bir tirkeş, bir mızrak, birkaç at, misâfirlerine ikrâm için beslediği üç sürü koyun" ve iri tâneli bir tesbih ile, Karaca-Hisar'ın fethi sonra Selçuklu sultanı tarafından gönderildiği ileri sürülen bir davul (veya nakare) idi."[3]

---

[1] Togan, a.g.e., s. 488.

[2] Köprülü, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, s. 100.

[3] Necib Âsım-Mehmed Ârif, Osmanlı Tarihi I. s. 635 v.d., nak: Gökbilgin, M. Tayyip, Osman I. Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 9, s. 442.

Gökbilgin, Osmanlı tarihçisi Ruhî'ye göre kılıcın iki uçlu bir kılıç olduğunu söylüyor.[1]

Hammer, Zülfikâr namı verilen bu iki uçlu kılıcın, Osman Bey'e beylik verilmesinde gönderilen hediyeler arasında bulunduğunu, uçlarından birinin Asya'yı, diğerinin Avrupa'yı Temsil ettiğini belirterek, Zülfikâr şeklinin sonraki devirlerde, Osmanlı hükümetinin paşalarının mühürlerinde de kullanıldığını belirtir.[2]

A. De Lamartin, Osmanoğulları'nın, bayraklarına işleyerek, bir ucu ile Asya'yı, diğer ucu ile Avrupa'yı tehdit eden[3] bir sembol hâline getirildiğini söylediği, "iki sivri uçlu" diye tanımladığı Osman Bey'in kılıcının, ve sancağının, imparatorluk hazinesinde olduğu gibi muhafaza edildiğini (19. asır) söyler.[4]

Kaynaklara göre, Osman Bey'in giyimi de Türkmen/Oğuz milli kıyafeti idi. Verilen bilgilerden, onun kaftanı Türkistan tarzı olup, bugün dahi Türkistan'da, özellikle Özbekistan'da halen giyilmekte olan "çıbın" denilen kaftanvari giysinin aynı olduğu anlaşılıyor.[5]

Osman Bey'in, kırmızı renkli yuvarlak bir başlık giydiği kaydedilir.[6] Müneccimbaşı Osman Bey'in giydiği başlığı, "Başına kırmızı çuhadan yapılmış çağatayî tarzda horasanî taç" diye anlatır."[7] Türkmenlerin, İslâm öncesi devirlerden beri başlarına giydikleri başlıkta kırmızı renk kullandıkları, bu rengin, kutsal anlamlı halinin "kızıl" yahut "al" şeklinde ifade edildiği ileride ele

---

[1] Gökbilgin, M. Tayyip, Osman I. Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 9, s. 442.

[2] Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, C. 1, Üçdal Neşriyat Yay., İst.-1993, s. 88-89.

[3] Zülfikar'ın iki ucunun, Asya ve Avrupa'yı tehdit etmesinin sembolize edilmesi kişisel düşüncelerdir. Zülfikar motifleri arasmda böyle bir anlayış Türk halk inanç ve geleneklerde mevcut değildir.

[4] Lamartine, A. De Aşiretten Devlete C. 1, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 70.

[5] Müneccimbaşı Tarihi, C. I, (Ç.: İsmail Erünsal), 1001 Temel Eser s. 69; Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, C. 1, s. 89.

[6] Hammer, a.g.e., C. 1, s. 89.

[7] Müneccimbaşı Tarihi, C. I, s. 69.

alınmıştır. Çalışmamızın konusunu teşkil eden, XVI. yüzyıldan itibaren Türkmenlere, aşağılayıcı anlamda söylenen "Kızılbaş" adı da, Oğuz Türklerinin bu geleneksel başlığına dayanır. Al yahut Kızıl rengi, güneşin doğuş ve batış anında gökyüzüne yansıttığı kutsal renktir. Türkler'in, Göktanrı'ya dönük olduğu için başlıklarında, kutsal olduğuna inandıkları kızıl rengi kullanmaları, eski inançlarından kaynaklanır. Selçuklular devrinde de, Karamanlıların Konya'ya hücumu tasvir edilirken Türkmenlerden, "kızıl börklü ayağı çarıklı" olarak bahsedilir. Osman Bey de aynı geleneksel Türkmen/Oğuz muhitinin önderi idi. Bunun içindir ki, İtalyan (Venedik-Ceneviz) kaynaklarında Osman Bey'den "Kızılbörk Othman" (Kızılbaş Osman) diye bahsedilir.[1] Birçok yazar, aynı kaynaklardan yararlandıkları halde, Osman Bey'in başlığından bahsederken hep beyaz sarıklı diyerek, kızıl veya kırmızı kısmından –"Kızılbaş"lığı çağrıştıracağı için– bahsetmezler.[2] Ancak, kaynaklardan anlaşıldığı üzere, yukarıda da ifade edildiği gibi, Osman Bey de halkı gibi kızıl börk giymekte idi.[3]

Türkmenlerin kızıl börk giydikleri, Orhan Bey devri (1324-1362) kaynaklarında daha açık görülmektedir. Hammer, Orhan Bey zamanı, Rumlar'ın sırma işlemeli külâh, Türkmenler"n ise kırmızı keçeden (İdris, varak: 108; Sa'dü'd-dîn, varak: 23.) yapılmış külâh giydiklerini ve Osmanlıları Rumlardan ayırmak için de, askerlerle padişahların maiyyet memurlarına beyaz keçeden külâhların giydirildiğini yazar[4] ve devamında şunları yazar:

"Yıldırım Bâyezid zamanında beylerin ve diğer zabitlerin hizmetindeki şahıslar, Osmanlı Devleti'nde ilk beylerbeği olan Timurtaş'ın teşviki üzerine, kırmızı keçe külahı tekrar kullanarak, Sultân Orhan zamanındaki beyaz keçe külah yalnız saray halkında kalmış-

---

[1] bkz. Çetinkaya, N., Iğdır Tarihi, s. 68, 224.)

[2] bkz. Ziya Nur, Osman Bey'in "Başına "ak çalma"dan burma bir tülbend sararmış ki, "Horasânî" diye mâruftur." diyor. Aksun, Ziya Nur, Gayr-ı Resmî Tarihimiz, Marifet Yay., İstanbul 1997, s. 16.

[3] Divitçioğlu, Sencer, Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu, s. 88.

[4] Hammer, a.g.e., C. 1, s. 96.

tır. Kırmızı ve beyaz külahlar, Sultan Mehmed saltanatına kadar sadelikle devam ederek, o vakit bin türlü işlemelerle süslenmeye başlandı ve beyazları Yeniçerilere tahsis edildi. O zamana doğru diğer muhtelif serpuşlar da ortaya çıktı. Keçe külahlar "börk" olarak adlandırıldı."[1]

Horasan Erenleri dediğimiz şeyh, baba ve dervişler çevresi ile beraber ahilerin de tam desteğini alan Orhan Bey,[2] babasının yerine, bey olunca, beyliğin toprakları daha da genişlerken, idarede de zorluklar çıkıyordu. Yeni alınan yerlerdeki beyler devlet adına hareket ederek vergi de topluyorlardı. Orhan Bey Kardeşi Alaeddin Bey (paşa) ile görüşürken, Alaeddin Bey'n tavsiyesi ile, o zamanda herkesin kızıl börk giymesinden dolayı, devlet adına görev yapanların bunlardan ayırt edilmesi için, beyaz başlık giydirilmesini tavsiye eder ve Orhan Bey'de bu uygulamayı başlatır. "Kızıl Börk"lü yahut "Kızılbaş" adı Anadolu'da Türkmenleri tanımlarken, XVI. yüzyıldan itibaren Türkmenleri hor gören aşağılayıcı anlamda kullanılmaya başlanmıştır. Bugünkü menfi anlamı ile Alevilere verilen Kızılbaş adının kullanılması da bu tarihlerden itibaren başlar.

Orhan Bey, Osmanlı devletinin kuruluş aşamasının mimarları olan Alp-eren dervişlere, babalara ve ahilere yakınlığı ile bilinir ki, fütuhatında bunlardan çok yardım görmekte idi. Alp-eren şeyhlerden, Şeyh Ede Balı, Abdal Musa, Abdal Murat ve Azerbaycanlı (Hoylu) Geyikli Baba gibi, İlhanlılar devrinde kuvvet bulan "mutedil Şiîliğin" tanınmış şahsiyetleri, Orhan Bey üzerinde en çok tesir bırakanlardı.[3]

Alphonse de Lamartine, Orhan Bey'in, "Bursa'nın iki ufkuna doğru" yöneldiğini söylediği çift uçlu bir kılıcından bahseder[4] ki, bu da Osman Bey'in eşyaları arasında çıkan kılıcı gibi, Hz. Ali'nin kutsal kılıcı Zülfikâr'ı sembolize eden bir kılıç olmalıdır. Aynı ta-

---

[1] Hammer, a.g.e., C. 1, s. 97.

[2] Uzunçarşılı, Ord. Prof. İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, C. I, s. 496-497.

[3] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 371.

[4] Lamartin, Alphonse de, a.g.e., C. 1, s. 71.

rihçi Orhan Bey'in, bayrağının, üzerinde "yeniay" ve çift uçlu kılıç şekli bulunduğunu kaydediyor.[1] Bu, Zülfikâr şeklinin bulunduğu bayrak, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışına kadar, Devletin sancağından en küçük askeri birimlere kadar her yerde kullanılmıştır.

Osman Bey gibi, Orhan Bey'de kızına, Hz. Ali'nin zevcesi, Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fatıma'nın adını vermiştir. Osmanlı padişahlarının ekseriyeti, kızlarına Fatıma adını vermişlerdir.

Orhan Bey devrinde de devletin genişleyen teşkilatı, Bizansı ve Selçukluları taklit etmemiş, Türk milli töre ve yasası çerçevesinde kalarak, daha çok İlhanlıların devlet usul ve sistemi uygulanmıştı.[2] Bu sistem, Selçukluların kozmopolit yapısından bizar olmuş Türkmenlerin an'anevi yaşayışlarına daha uygundu.

Oruç Bey, Osman Bey zamanında toplumda etkili olan şu gayriSünnî, Alevi meşrepli şahsiyetlerden, "ulema ve şeyh"lerin adlarını, Şeyh Ede Balı, Tursun Fakih, Molla Hattab bin Abu'l Kasım Karahisarî, Şeyh Muhlis Paşa Karamani, Aşık Paşa, Elvan Çelebi, Ahi Hasan, Baba İlyas, Ahi Evren Sultan (İran Azerbaycanı'mn "İran Türkistanı" denilen Hoy şehrinden gelme), Geyikli Baba, Kumral Abdal[3] şeklinde sayarken, Aşık Paşaoğlu da, Orhan Gazi zamanında, Alevi olarak bilinen etkili şahsiyetleri şöyle sıralar: "Dervişlerden Kara Hoca, Âşık Paşam Hazreti, Geyikli Baba, Yunus Emre, Şeyh Tapduk Emre, Ahi Evren ve Karaca Ahmet Sultan vardı. Bunlar kerametleri zâhir olmuş, duaları kabul olunan azizlerdi.[4]

Orhan Bey'in oğlu Murat (I.) Hüdavendigâr da, dedesinin ve babasının usullerini devam ettirmiş, devrin Alp-eren şeyh, baba ve ahilerine yakın olmuş onlara saygı ile himayekâr olmuştur. "Ahiler mezhebine" girmiş, Ahilik kuşağı bağlattığının yanında, bir ahi şeyhi gibi Ahilik kuşağı da bağlamıştır. Togan, bu bilgilerin, I. Mu-

---

[1] Lamartin, Alphonse de, a.g.e., C. 1, s. 62.

[2] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 339.

[3] Oruç Beğ, Oruç Beğ Tarihi, s. 80.

[4] Aşık Paşaoğlu, a.g.e., s. 163.

rat'ın kendisi tarafından Türkçe olarak yazılan vakfiyede de kaydedildiğini belirtir.[1]

Hacı Bektaş Dergâhı'nın Meydanevi kapısında bulunan 769 (M. 1367-1368) tarihli kitabede Murat I. Han'ın adı "Melik-i Meşayih sülâle-til Evliya Ahi Murat " (Evliya Sülalesinden Şeyhlerin Meliki Ahi Murat) diye yazılmıştır. Bu bilgileri aktaran Cevat Hakkı Tarım, Bektaşilerle Ahiler arasında itikadi bir birliğin bulunduğunu, bu kitabeden de anlaşıldığını vurguluyor.[2]

Osmanlı Devletinin kuruluş devrinde, Yeniçeri Ocağı'nın kurumlaşma safhası, Türklerin nasıl bir İslâmî anlayış taşıdıkları hakkında bize önemli bilgiler verir.

I. Murat Devrinde, Rumeli'deki fetihler neticesinde ele geçen savaş ganimeti genç Hristiyan unsurun, nasıl değerlendirilmesine çözüm aranırken, bunların eğitilerek devlet hizmetlerinde çalıştırılmasına karar verilir. Yeniçeriliğin oluşumunu ve kuruluşunu sağlayan ve Osmanlı tarihçilerinin benzer şekilde naklettikleri bu konuyu Aşıkpaşaoğlu şöyle anlatır:

"Bir gün Karaman ilinden Kara Rüstem derler bir bilgiç kişi geldi. Kazasker olan Çandarlı Halil'e geldi. Dedi ki: "Efendi! Bunca hanlık malını niçin ziyan edersiniz?". Kadı: "O dediğin hangi maldır" diye sordu. Rüstem: "İşte bu esirler ki gaziler alırlar. Tanrı buyruğundan bunların beşte biri hanındır. Niçin almazsınız" dedi. Kazasker bunu hana arzetti. Han: "Tanrı buyruğu neyse yap" dedi. Kendi Gelibolu'da oturdu. Her esirden 25 akça aldı. Bu yeni iş iki bilgicin tedbiridir. Biri Çandarlı Halil, biri Karamanlı Kara Rüstem.

"Gazi Evrenüz'e de ısmarladılar: Akınmdan elde edilen esirlerin beşte birini al dediler. Beş esiri olmayanın her esirinden 25 akça al dediler. Bu tertip üzerine Evrenüz de bir kadı tayin etti. Hayli oğlanlar toplandı. [Kadı Candarlı Halil] Hana dedi ki: "Bunları Türklere verelim. Türkçe öğrensinler. Bunları da çeri yapalım." Öyle yapıldı. Günden güne çoğaldılar. Tamam Müslüman oluncaya kadar Türkler nice yıllar bunları hizmette kullandılar. Sonra devlet

---

[1] Togan, a.g.e., s. 346.

[2] Tarım, Cevat Hakkı, Tarihte Kırşehri-Gülşehri ve Babailer, s. 12.

kapısına getirdiler. Ak börk giydirdiler. Adları eskiden beri çeri iken Yeniçeri koydular. Yeniçeri bunun zamanında ortaya çıktı."[138]

Mehmed Neşrî de aynı doğrultuda anlatır: "Çandarlı Hayreddin Paşa, "bunları Türk(ler)e verelim, hem Müslüman olsunlar, hem de Türkçe öğrensinler, sonra, götürelim "yeniçeri" olsunlar"dedi. Bunun üzerine öyle ettiler. "Yeniçeri" günden güne arttı. Önce Türk'e vererek bir nice yıl kullanır, hem Türkçe öğrenir, hem de Müslüman olur, ondan sonra, Kapı'ya götürerek "Ak Börk" giydirdiler. Adını "Yeniçeri" kodular." Bunun üzerine, "Yeniçeri" ve "Solak"lar Murat Han zamanında ihdâs oldu."[139]

Metinlerde geçen "Türklere verelim" sözlerinden anlatılmak istenen Türkmen ahalidir. Bu Hristiyan gençler, Türkmen ailelere çok cüzi bir ücretle verilirdi. Bu gençler, ailenin bir ferdi gibi aile içi hizmetlerde çalışırlar ve buna karşılık da, bunları teslim alan aile de sorumlulukları doğrultusunda, bu gençlerin Türkçeyi ve İslâm dinini öğreterek bir Müslüman gibi yetişmesini sağlıyorlardı. Birkaç sene sonra, arzu edilen seviyeye gelen bu gençler tekrar toplanır, ihtiyaç duyulan kadarı saray hizmetlerinde kullanılır ve diğerleri de asker olarak hizmete alınırdı. Devlet, bunların Türk ailesi yanındaki durumuna karışmaz, bunların eğitimi, tamamen Türk ailenin milli töre ve anlayışı ile İslâmî itikatları doğrultusunda gerçekleşirdi.

Yeniçerilerin İslâmî itikatları, Ocağın kurulduğu 1363 yılından, ortadan kaldırıldığı 1826 yılına kadar, Şiî (Caferî)/Alevî İslâm anlayışı olan Bektaşilik olmuştur; çünkü dağıtıldıkları Türk muhitinden ve Türk ailelerinden öğrendikleri İslâm anlayışı ve kavrayışı böyle idi.

Bu şekilde, Anadolu Türk ahalisinin İslâmî anlayışı, Ahilikten sonra, bir başka resmî teşkilatta, Yeniçeri Ocağı'nda sistematize edilerek temsil edilmiştir.

Kendisini Ahi sülâlesinden gösteren Murat I. hakkında bu gibi bize ulaşan bilgiler, bugünkü değimle Alevî olan Anadolu Türk mu-

---

138 Âşık Paşaoğlu, a.g.e., s. 51-52.

139 Neşrî Tarihi, C. I, s. 98.

hitinin inanç, kültür ve tasavvurlarının devlet yapısında da mevcudiyetini göstermektedir. İslâmî itikatlarda, Ehlibeyt ve Hz. Ali kültü, halk inançlarında olduğu gibi, teşkilatlanmış gruplar olan Yeniçeriliğin ve Ahiliğin de bütün itikadi sahasını kaplıyordu.

Bazı iddialara göre, Alevî meşrepli olup Bektaşi tarikatına girmeleri, o dönemde yaşadığı ileri sürülen Hacı Bektaş Veli'nin etkisine bağlanır.

Bu iddia, Fığlalı'nın verdiği bilgiye göre: "John Kingsley Birge'nin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulduğu Yunus Emre Divanı'nın iç kapağındaki dört cümlelik bir kaydın ebced hesabıyla yapılan değerlendirmesine göre Hacı Bektaş, 645 veya 646/1248'de doğmuş; 680/1281'de Horasan'dan Anadolu'ya geçmiş; 92 sene yaşamış ve nihayet 738/1337 tarihinde ölmüştür."[140] şeklindeki nottan kaynaklanmaktadır.

Yeniçeri ocağının resmi kuruluşu 1363 tarihi olarak kabul edilmektedir. Bu bakımdan, 1270/71 tarihinde öldüğü bilinen Hacı Bektaş'la irtibatlandırmak mümkün değildir.

Bu konuda en açık ve kesin bilgiyi Aşık Paşaoğlu verir: "Her kimse ki Hacı Bektaş, Osmanlı Hanedanından birisi ile konuştu derse yalandır. Şöyle bilesiniz."[141]

Yeniçerilerin Bektaşiliği, genellikle Hacı Bektaş devamcılarından Abdal Musa'ya bağlanır.[142] Yeniçerilerin inanç tarzı Alevi/Bektaşilik, tarikata intikal etme yoluyla değil, o zaman, bu inancı taşıdığı anlaşılan Türk ahalinin yanında geçirdiği zaman içinde, Türk aileden aldığı orijinal inançtır. Bektaşilik tarikatına bağlanmaları ise, daha sonraki dönemlerde, Yeniçerilerin disipline edilmesiyle ilgilidir.

---

[140] Fığlah, Ethem Ruhi, Milli Bütünlüğümüz Ve Hacı Bektaş Velî, s. 5.

[141] Âşık Paşaoğlu, a.g.e., s. 166.

[142] Aşık Paşaoğlu, a.g.e., s. 166.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

TİMURLULAR

EMİR TİMUR DEVRİ

Yıldırım tahta oturunca devletin hakimiyet alanını genişletmek yoluna gitti. Devrinde Anadolu bir siyasi birlik içinde değildi. Anadolu bağımsız beyliklerden oluşan bir siyasi yapı içindeydi. Yıldırım, Anadolu birliğinin, devleti güçlü kılacağı düşüncesiyle, 1390 yılında Saruhan, Aydın, Germiyan, Menteşe, Hamid ve Teke beylikleri bölgesini, 1392 yılında da Kastamonu beyliğini zaptetti. Nihayet 1397-1398 yılları arasında Karaman beyliğini kendisine bağladı. Bu sırada Timur da, kendisini mirasçısı kabul ettiği İlhanlıların topraklarını kendisine bağlamakla meşguldü. Bu sırada İlhanlı Ahmet Celayir ile Kara-Koyunlu Kara Yusuf Türkmen, Timur'dan kaçarak Yıldırım'a sığınmıştı. Yıldırım bu vesileyle Anadolu birliğini doğuya yaymak üzere bu beylerin yurtlarını da hakimiyetine almak için Eretnaoğullarına ait Sivas, Erzincan bölgelerine girdi. Timur, Yıldırım'a üç mektup yazıp Erzincan hâkimi Tahraten'in irsî mülküne müdahale etmemesini ister. Bu arada Yıldırım'a sığınmış olan, Timur'un düşmanları Ahmet Celayir ve Kara-Koyunlu Kara Yusuf Türkmen'in teslim edilmesini de ister. İsteklerinin reddedilmesi, Timur'un Anadolu içlerine girmesine neden teşkil eder. Böylece Emir Timur Anadolu'nun siyasi hayatına kaydedilir.

Timur, daha küçüklüğünde sık sık derviş tekkelerine giderdi. Hz Peygamber'in soyuna karşı büyük bir saygı gösterirdi.[1] Onun haki-

[1] Roux, Jean-Paul, Aksak Timur, s. 168.

miyet sahasında ve halefleri zamanında da, Yalnız Sultan'ın ve Ehlibeyt neslinin, yani seyyidlerin dokunulmazlığı vardı."[1]

Seyyidler ve taraftarları, Timur'u kendilerine yakın görüyorlardı. Alevi Serbedarîler'in son hükümdarı Hace Ali Müeyyed, müşkül düştüğü bir sırada, Tatu adlı bir adamını Emîr Timur'a gönderip, ondan yardım istemişti. Timur da, ülkesini ve kendisini himayesine alarak ona yardım etmiş ve Horasan'ı onun yönetimine vermek istemişti; Ancak Ali Müeyyed: "Ben ömrümün sonuna kadar sizin ayaklarınızın dibinde ömrümü geçirmek isterim" diyerek bunu reddetmiş, bütün aile efradı ile yedi yıl Timur'un yanında kalmış, ona müsahiplik etmiştir. Emir Timur, onu çok sevmiş ve onun için "Ben ömrümde Ali Müeyyed gibi metanetli ve doğru hiçbir adam görmedim" demiştir.[2] Nizamüddin Şamî de şu bilgiyi verir: "... daima sadakat ve hayırhahlıktan ayrılmayan, Sebzvarlı hoca Ali Müeyyed gelerek yeri öpmekle müşerref oldular. Emir Timur bunların her ikisine de izaz ve ikramda bulundu, Kemer ve kılıç verdi; hil'atler giydirdi. Hoca Ali Müeyyed, şîîlik'le meşhur olduğundan kendisine mezhep ve itikadı hakkında sualler sordu; mumaileyh cevabında: ... herkes kendi padişahlarının dinindendir. Yani, benim mezhebim Emir Timur'un mezhebidir" dedi. Bu, Emir'in çok hoşuna gitti ve takdir etti."[3]

Ali Müeyyed, İlhanlı Olcaytu'dan sonra, İlk olarak Horasan'da Şiî İmamiye mezhebini, resmi devlet mezhebi yapmıştır. Devlet yönetiminde, ulemadan çok, seyyidlere ve onların görüşlerine yer vermiştir. Sarayında, Sahibizaman (12. İmam Mehdi) için sabah akşam at hazır bulundurma geleneğini uyguluyordu.[4]

Bazı araştırmacılarımız, Serbedarilerin Timur ile birleşmesini, bir Şiî devletinin fethi gibi yorumlarlar. Ancak, yukarıdaki bilgiler

---

[1] Barthold, Wilhelm, Uluğ Bey ve Zamanı, s. 21.: Prof. Dr. İsmail Aka, X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik, s. 84.

[2] Devlet Şah Tezkiresi, Tercüman 1001 Temel eser, İstanbul 1977, C. II, s. 344.

[3] Şâmî, Nizamüddin, Zaferâme, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987, s. 101-102.

[4] Köprülü, Anadolu'da İslâmiyet, s. 69.

bunu doğrulamaz. Timur'un ısrarla Sünnî olduğunu vurgulamaya çalışanlar, buna en kuvvetli kanıt olarak, Timur'un, Mazanderan seyyidlerinin hakimiyetine son vermesini gösterirler. F. Köprülü de, aynı görüşü savunmasının yanında, Timur'un, Mazenderan şiiliği üzerinde büyük etkisi bulunan Şeyh Hasan-ı Cevri'nin müridi olduğunu söyler. Köprülü, sufî temayüllü dediği Timur'un, Gurhan lâkabını almasını da, Şiî şeyhi Hasan-ı Cevrî müritlerine "gurhan" denildiğini ve bundan dolayı verilmiş olabileceğine bağlar.[1]

Gurhan lâkabının "hanlarhanı", başka bir görüşe göre de Moğolca "gürgen" (güreken/küreken=damat) kelimesiyle bir yakınlığı olduğu yönünde görüşler de bulunuyor.[2]

Hasan-ı Cevrî, İran ve Irak sahalarını dolaşmış, ancak bu sahalar sünnî olduğundan bir hayli ağır tehditlerle karşı karşıya kalmış, buralarda tutunamayarak Türkistan'a sığınmıştır. Belh, Tirmiz, Herat gibi Türk şehirlerinde yaşadıktan sonra, Şiî Serbedarlar develetini idare etmiş ve bir meydan savaşında ölmüştür.[3]

Fuat Köprülü, Timur'un Sünnî olduğunu, tanınmış ehl-i sünnet ulemaları Seyyid Şerif Cürcânî ve Sadeddin Taftazânî'ye gösterdiği saygılı davranışlarına dayanarak, "Timur'un sünnîliğine hemen kat'î olarak hükmedebiliriz." şeklinde ileri sürer. Köprülü bu düşüncesinin yanında, "Teşkilatında isnâ aşeriye [on iki imamcı] temayülatını gösteren bazı şeyler ve kendisinde alevilik belirtilerini gösteren birtakım hususiyetler" bulunduğuna da işaret ediyor.[4] Başka bir yerde de, Timur'un, İmam-ı Azam Ebû Hanefî'nin mezarını ziyaret etmesine işaretle "onun, Ehlibeyt'e şiddetle taraftar ve sûfîye akaidine önem veren bir Sünnî" olduğunu iddia eder.[5]

Köprülü, ikna edici olmayan nedenlere dayandırdığı bu iddiaları ileri sürdüğü aynı eserdeki bölümlerde, ilmi çalışmalarında kaynak olarak kullandığı, bazı eserlerde Timur'un Şiî olduğunun

---

[1] Köprülü, a.g.e., s. 101.

[2] Haıg, T. W, Gurkan Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 4, 825.

[3] Köprülü, Fuad, a.g.e., s. 70 vd.

[4] Köprülü, Fuad, a.g.e., s. 74.

[5] Köprülü, Fuad,, a.g.e., s. 111.

kaydedildiğini de aktarır ve bu konudaki bir görüşünü de şöyle anlatır:

"Timur'un 794'de Mazenderan ve havalisinde hükümran olan Seyyid Kıvameddîn oğullarını mağlup ve oralardaki bütün kaleleri tahrip ederek sûi akide ile müştehir yani pek açık batınî-şiî temayülatına malik Seyyid Kıvamüddin dervişlerini Mahaneser, Amul, Sari nevaisinde cidden müthiş bir katliama uğraması ve Kıvamüddîn ailesini batıniye temayülatıyla itham eyleyerek kısmen Harezm ve kısmen Taşkent'e sürmesi, onun müfrit Şiî temayüllerine aleyhtar olduğunu gösterdiği gibi, yine ertesi sene Isfahan civarındaki İsmailîleri te'dip etmesi de sünnîliğine diğer kuvvetli bir kanıttır. Her halde Timur kendisinin bütün alevî temayüllerine rağmen asırlardan beri koyu batıniye akaidiyle malul olan bu havalide icra-yı te'dibatı, saltanatının emniyeti nokta-i nazarından zarurî görüyordu."[1]

Köprülü'nün yukarıda "batınî –şiî" ve yalnızca batınî dediği cereyan yedi imamcı (sebiyye) İsmailî zümreleridir ki, söz konusu olan Şiîlik, 12 imamcı Şiîliktir.

Yine Köprülü: "Hakikî ve mutaassıp bir Müslümün olan *Timur* daha hayat-ı siyasîsinin ilk zamanlarından itibaren Maveraünnehir âlim ve sûfîlerinin manevî müzaheretini temine çalışmak suretiyle İslâmîyet kuvvetinden istifade cihetini asla gözden kaçırmamış"[2] diyor, O devirde Sünnîliğin önde gelen, hatta Timur'un siyasi merkezlerindeki Sünnîlerin en büyük şahsiyeti, Nakşibendi tarikatının kurucusu ünlü Bahaeddin'in Timur'a çağdaş olmasına rağmen, kaynaklarda Timur ile bunlar arasında herhangi bir irtibatın meydana gelmediği, başka bilim adamlarınca ileri sürülmektedir.[3]

Mazanderan'da görülen Şiî lik, İsmailî Şiîliktir. Bunlar, daha önceki bölümlerde anlattığımız gibi, İran'ın Kuzey dağlık kesimlerinde yaşayan, Arî kabilelere mensup az sayılı İsmaililerdir. Mazan-

---

[1] Köprülü, Fuad,, a.g.e., s. 74.

[2] Köprülü, Fuad,, a.g.e., s. 73.

[3] Barthold, Wilhelm, Uluğ Bey ve Zamanı, s. 19; Prof. Dr. İsmail Aka, X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik, s. 83.

deran seyyidleri ve Şii/Alevileri, İmam Zeyd'in hareketinin bir uzantısı olarak, Emevîlerden kaçarak o bölgelere gelen seyyidlerin önderliği ile Deylem'de kurulmuş olan Zeydi-Alevî (seyyid anlamında) devletinin bakiyeleriydi. Bunlar, Hasan Sabbah'ın etkisiyle Nizarî İsmailîliye girmişlerdir. Timur'un bunlara müdahalesi, isyanları dolayısıyladır. [1]

Togan, "O, [Timur] Mazenderan'da müfrit şiîlikle [İsmaili, Alamut İsmaililerinin bakiyeleri], Suriye'de müfrit Sünnîlikle mücadele etti. Mazenderanlılar onu Yezid telakki ettikleri halde, Suriyelilerce O Şiî idi"[2] der.

Timur, yazdığı eserinde, "Ben, her zaman seyidlere gereken saygıyı gösterdim, alimlere ve şeyhlere önem verdim"[3] derken, bir rüyasının gerçekleşmesi üzerine de, "bana yardım etmiş olan peygamber torununa teşekkürlerimi ifade etmek için İmam Rıza'nm mezarını ziyaret ettim"[4] diyor.

Sefere çıkarken "tuğ alaslamak", kadınların orduda ve ayinlerde iştirak etmesi, "toy ve kurultay adabı", yine orduda uyguladığı eski şamani yuğ (yas) merasimleri, onun milli törelere ne kadar tutkun olduğunun örnekleridir. İslâm şeyh ve seyyidlerinin mezarlarını ziyaretle, onlardan yardım dileyen iyi bir Müslüman olmasına rağmen, ölümünde, eski Türk-şamani töreniyle gömüldüğü söylenir.[5]

Timur, şeyhleri, dervişleri Ehlibeyt nesli olan seyyidleri yakınında bulundurup korurken, eski Türk inançlarını devam ettiren "Bahşi"leri de sarayında ve ordusunda çok sayıda muhafaza ediyordu. Togan, "Temür ömrünün sonuna kadar eski ananelere sadık kalmış ve İslâmîyeti, İslâm mukaddesatını kendi Türk ve Moğol türeciliği bakımından anlamıştır."[6] diye yazar.

---

[1] Farrére, Claude, Türklerin Manevi Gücü, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 196.

[2] Togan, Giriş I, s. 389.

[3] Timur, Avtobiyografiya Tamerlana–Tamerlan: Epokha, Liçnost, Deyaniya (Timur'un Özgeçmişi. Tamerlan: Dönemi, Kişiliği, Eseri), "Guraş" Yay., Moskva, 1992, s. 47. (İlgili kısımları Rusça'dan Türkçe'ye, çalışmamız için Arif Acal çevirdi.)

[4] Timur, a.g.e., s. 58.

[5] Togan, Z. V., Temür Bek"in İslâmiyete Bakışı, Atsız Mecmua, sayı 13, s. 11.

[6] Togan, Z. V., a.g.m., s. 9.

Altmordu hanı Toktamış'la savaşı sırasında yanında Emir Seyyid Bereke, Hace Nizameddin Yusuf ve Şeyh İsmail gibi sufi şeyhler bulunuyor, onun muzaffer olması için duahanlık ediyorlardı.[1]

Barthold, Timur'un torunu uluğ Bey zamanında da seyyidlerin en nüfuzlu kimseler olduğunu kaydediyor.[2]

Timur, büyük saygı gösterdiği seyyidlere, zengin vakıflar tahsis ediyor, muhteşem türbe ve tekkeler inşa ettiriyordu.[3] Bunlardan, Hoca Ahmed-i Yesevî'ye yaptırdığı türbe ve Şah İsmail Safevî'nin ceddi Şeyh Safiyüddin Erdebilî ocağına tahsis ettiği vakıflar önemlilerindendir.[4]

Babinger de, şunları kaydediyor: "Meşhed'de İmam Rıza Kütüphanesinde bulunan bir vakıfnamenin 'Vakıfname-i Emir Timur ber emlâk-i Şeyh Safiyuddin ve evlâd'dır. Timur'un dinî nokta-i nazardan gayr-i kabil-i inkar bir surette alevîliğe olan nisbetini bilvasıta ispat ettiği farzolunabilir."[5] Timur'un, Irak'ta, şehirlere hep Şiî valiler tayin etmesi de anlamlıdır.[6]

Aksak Timur adlı eseri yazan J. P. Roux, oldukça geniş bir din kültürüne sahip olduğunu söylediği Timur'un, "Bu kültürü, Barlas kabilesinin çevresinde dört dönen Sûfilerle, onlara karşı olanların muhitlerinde çocuk yaşlarından beri edinmiş" olduğunu ve Bütün Türk-Moğollar gibi, onun da dinsel tartışmalara büyük ilgi duyduğunu, Sünnîler ile Şiiler arasında yapılan tartışmalardan hoşlandığını yazar.[7]

Emir Timur'un, Suriye seferi sırasında gösterdiği tavır oldukça dikkat çekicidir. Timur, Halep'i aldıktan sonra, şehrin ileri gelenlerini ve din adamlarını toplayıp sohbet ederdi. Yine bir toplantı sıra-

---

[1] Ravzatü's-Sefâ, c. 6, s. 93; İbni Arabşah tercümesi, s. 15, nak: Köprülü, Anadolu'da İslâmiyet, s. 110, d.not 166.

[2] Barthold, Wilhelm, Uluğ Bey ve Zamanı, s. 19.

[3] Köprülü, Fuad,, Anadolu'da İslâmiyet, s. 74.

[4] Köprülü, Fuad,, a.g.e., s. 110..

[5] Babinger, F., Anadolu'da İslâmiyet, s. 19.

[6] Roux, J. .P., Aksak Timur, s. 242

[7] Roux, J. P., a.g.e., s. 179.

sında geçen sohbetlerden, şehrin vak'anüvisti İbnü Şıhne'den şöyle nakledilir:

"Timur, ikinci suâl olmak üzere, toplanmış olan fakîhlere (Hz.) Alî'den hilâfeti gasbetmiş olan Muâvîye ve Alî'nin oğlu Hüseyin'i şehit eden Yezîd hakkında ne düşündüklerini sordu. Sünnî mezhebinden bir kadı:

'Din için cihad ettiler" cevâbını vermesiyle Timur hiddetlenerek:

'Muâviye zâlim, Yezîd câni idi; ey Halep ahâlîsi, siz de Hüseyin'i katleden Şamlılar kadar suçlusunuz.' dedi."[1]

Hammer Tarihinin mütercimi Mehmet Ata, bu sohbetin İbnü Şıhne'deki aslını uzunca not düşmüştür. Orjinalde ilgili kısım şöyle geçer:

"Timur'un son suali şöyle oldu: "Ali ile Muâviye hakkında ne dersiniz?Yanımda bulunan kadı Şerefü'd dîn'e, ne cevap vereyim diye işaret ettim; Timur Şiî idi; ben Kadı Şerefü'd dîn'in sözlerini istima' ile meşgûl iken Kadı İlmü'd dîn el-Mâlikî bir söz söyledi ki meâli "Onların cümlesi müctehiddir" demekten ibârettir. Timur bundan ziyâde hiddetlenerek:

"Hak Alî'dedir; Muâviye zâlimdir; Yezîd fâsıkdır; siz Halepliler Şam ehline tâbisiniz; onlar Yezîdîlerdir, Hüseyin'i katl etdiler" dedi."[2]

"Timur Halep'den ayrılmadan bir gün önce, şehrin kadısını ve müftüsünü –Muâviye ve Yezîd hakkında tekrar cevap istemek için– bir daha çağırır. Vakanüvîs, Cihangîr'in fikrine göre cevap verdi, "Hakk Alî'de olduğunu, (Hazret-i) Peygamber kendilerinden sonra Hilâfetin ancak otuz sene devam edeceğini beyân buyurduklarından Muâviye meşrû Halife değilse de birçok meşhûr fakîhlerin re'yleri mûcibince meşrû halîfe hakk-ı kazâyı te'sirli surette olmak üzere istediklerine tevdi edebileceklerini söyledi."[3] Timur'un

---

[1] Hammer, Osmanlı Tarihi, C.I, Üçdal Neşriyat, s. 347.

[2] Hammer, a.g.e., s. 348.

[3] Hammer, a.g.e., s. 349.

Şam'ı alışında "(Hazreti) Peygamber'in iki muhterem zevcesinin kabirleri üzerine Cihangir'in emriyle muhteşem kubbeler yapıldı. (...) inşaatın süratle yapılmasına nezâret için tâyin olunan şehzâdelerin, kumandanların ikdâmı sayesinde yirmi beş gün zarfında tamamlandı. Bu münasebetle bir gün Timur, özel bir mecliste Şam ahâlîsi hakkında infiâl gösterdi; Timur, Şamlıların vaktiyle enbiyâ ve hele Ali ve oğlu Hüseyin (Hz.) haklarında kötü muâmele gösterdiklerini ve Peygamber'in zevcelerinin kabirleri üzerinde ot bitmesine müsamâha ettikten başka, bu kabirleri rüzgârların aşındırmasından muhafaza için bir kubbe bile yapmadıklarını beyan ediyordu. Tatar Şehinşahı'nın Ali ve Hüseyin hakkındaki bu dînî hürmetkarlığı ve Muaviye ile Yezîd'in ilk taraftarları hakkındaki infiâlleri o mecliste hazır bulunanlara, daha sonra orduya intikal ederek, asker teslîm mukalevenâmesini ve onun hükmünce bir milyon duka alındığını unutarak şehre girdi ve ateşe verdi, ahâliyi katliam etti (9 Şa'bân 803 - 25 Mart 1401)."[1] Ordu, Timur'un karşı olmasına rağmen, "Hz. Ömer'e karşı Hz. Ali'nin hakkını iade etmek amacıyla" her yeri ateşe verdiler.[2]

Osmanlı tarihçisi Oruç Bey de, Timur'un Şam seferi sırasındaki olayları şöyle anlatır: "Şam'ın hisarına yürüdü. Yağma ile aldılar. Yezid'in mezarını buldurdu. "Ben Yezid taraflısıyım" diye çağırttı. Bu hiyleye kanarak ne kadar Yezidli varsa inanıp geldiler. Hepsini Ümeyye Camisi'ne koyup öldürttü. Bazısını da ateşte yaktırdı. Yezid'in kabrini açıp bulduğu kemiklerini yaktırdı ve içini askerin pisliği ile doldurdu."[3] Aşıkpaşaoğlu da aynı konuyu aynı şekilde aktarır.[4]

Yine, Osmanlı tarihçilerinden Neşri de benzer ifadeleri kullanır: "Dimaşk'a vardı. Hisarını yaptılar. Cenk edip, iki taraftan mübalağa (lı) adam kırıldı. Sonunda (Timur) şehri yağma etti, orada Ye-

---

[1] Hammer, a.g.e., 351-352.

[2] Lamartin, Alphonse de, a.g.e., s. 134.

[3] Oruç Beğ, Oruç Beğ Tarihi, s. 58-59.

[4] Âşık Paşaoğlu Tarihi, s. 68.)

zid'in kabrini buldurarak, çıkarttı, ateşte yaktırdı, kabrine pislik doldurdu. Şam'a en çok zulmetmesi, Yezid'in kabrinin Şam'a yakın olmasındandı."[1]

Timur, Erzurum önlerine geldiğinde, şehri almak hazırlığı yaparken, özgeçmişini yazdığı eserinde bir olayı şöyle anlatır: "Allahın lütuflarından birisi de bu oldu ki, 1398 yılında, 400 000'lik süvari ordusu ile Erzurum üzerine yürüdüm. Ben ordu ile beraber şehre doğru ilerlerken, geçtiğimiz yolun her iki tarafını dikkatle izleyerek neler olup bittiğine bakıyordum. Az sonra gördüm ki, Irak tarafından bize doğru büyük bir insan kitlesi hareket etmektedir. Bir saat sonra, ordunun hareketi sırasında koruma görevi yapan askerler yanıma gelerek Irak tarafından yine bir yığın Arabın gelmekte olduğunu söylediler. Bir saat daha geçti, Kerbela ve Necef'ten gelen büyük bir bedevi ve seyid kitlesi orduma intikal etti. Bu kişilerin başında seyid Fattah vardı, ön saflardakiler beyaz bir bayrak taşıyorlardı.

"Böylesine bir desteğin gelmesine sevindim ve bu kişilerin Allahın iradesiyle gelmiş olacaklarına karar verdim. Seyid Fattah yanıma gelerek dedi: 'dördüncü halife Ali rüyamda bana. emretti ki, beyaz bayrağı kardeşim Timur'a götür.' Necef halkı da, (Erzurum'u almak isteğimin gerçekleşebilmesi için) beyaz bayrağın bana yardım olarak getirildiğini söylediler. Tüm bunları işittikten sonra, Allah'a şükürler ederek yere kapandım; bu olayı tarihlere yazmaları için talimat verdim."[2]

Timur, Pasinler ovasına geldiği zaman, Yıldırım Bayezid tarafından ülkelerinden mahrum edilen birçok Türkmen hükümdarı, bey ve emirleri, Timur'a bağlılık bildirmek üzere gelmişlerdi. Bunlar arasında, Menteşe oğlu, Germiyan-oğlu Yakub Bey, Aydın-oğlu İsa Bey'in oğlu Musa Bey ve Saruhan-oğlu Hızır Şah'da bulunuyordu. Yıldırım Bayezid'in, Osmanlı hakimiyetini Anadolu'nun ta-

---

[1] Neşrî Tarihi, C. I, s. 166.

[2] Timur, Avtobiyografiya Tamerlana–Tamerlan: Epokha, Liçnost, Deyaniya (Timur'un Özgeçmişi. Tamerlan: Dönemi, Kişiliği, Eseri), "Guraş" Yayınevi, Moskva, 1992, s. 50-51. (ilgili kısımları Rusça'dan Türkçe'ye, çalışmamız için Arif Acal çevirdi.)

mamına yaymak için yaptığı girişimler, bunlar gibi birçok Türkmen beylerini kendisine düşman hale getirmişti. Bu şartlar içinde meydana gelen Ankara Savaşı da Yıdırım'ın mağlûbiyeti ve bir süre sonra da ölümüyle neticelenmişti.

Timur mezkür eserinde, Ankara savaşının bir gün öncesinde hazırlıklarını yaptıktan sonra, uyuma zamanı şu sözlerini zikrediyor: "Umudumu Ehlibeytin desteğine bağlayarak, salavat çevirdim ve uyudum."[1] Osmanlı tarihçisi Mehmed Neşrî, Ankara savaşından sözederken, "Bayezid Han o gün ikindiden sonra Huseyn gibi Kerbelâ'ya benzeyen susuz bir yere kondu."[2] diyerek, bu iki Türk gücünün karşı karşıya geldiği anı Ehlibeyt ilişkisiyle tasvir eder.

Timur'un seyyidlere olan saygı ve tutkunluğunun, yaşantısında birçok örnekleri var. Babası Torağay Bey'in mezarı bugün "Künbed-i Seyyidân" adını taşıyor. Torağay'ın kubbesi altında, yanında gömülü üç saygın seyyidin de mezarı bulunmaktadır. 1404 tarihinde, İspanya kralının Emir Timur'a elçi olarak, Semerkand'a gönderdiği Ruy Gonzales de Clavijo da, Timur'un seyyidlere çok saygı gösterdiğini, halkın, Timur'a ulaştıramadığı talepleri ve şikayetleri ancak seyyidler vasıtasıyla hallettiklerini kaydeder.[3]

Timur, Şehrisebz (Keş) şehrinde Babası Torağay Bey'in gömüldüğü mezarla aynı yerde bulunan, Şeyh Şemseddin Külâlın'ın mezarı üzerine yaptırdığı türbe etrafında, kendisi ve oğulları için de türbeler yaptırmıştı.[4] Timur kendisini bu şeyhin müridi sayardı.[5] Ancak Timur Semerkand'da defnedilmiştir. Ahmed Yesevî'nin türbesi de Timur tarafından yaptırılmıştır.[6]

Emir Timur'un Semerkand'daki, Gûr-î Emîr ("Gûr-î Mir") adı verilen türbesindeki mermer mezar taşı ve mezarı üzerindeki yeşim

---

[1] Timur, a.g.e., s. 59.

[2] Neşrî Tarihi, C. I, s. 167.

[3] Clavijo, Ruy Gonzales de, Anadolu Orta Asya ve Timur, Ses Yay., İstanbul 1993, s. 172.

[4] Clavijo, Ruy Gonzales de, a.g.e., s. 131.

[5] Togan, Z. V., "Temür Bek"in İslâmiyete Bakışı, s. 7.

[6] Roemer, R. Hans, Timurlular Mad., İslâm Ansiklopedisi C.12-1, s. 366.

taşında bulunan kitabeler, Timur hakkındaki en önemli belgelerdendir.

1941 yılında Özbekistan'da, Timur'un ve oğullarının mezarlarının açılıp incelenmesiyle ilgili olarak kurulan komisyonun üyelerinden A. A. Semenov (tarihçi), 1943 yılında mezarlar üzerindeki kitabeleri okumuş ve yazıya almıştır.[1]

Semerkand'da bulunan, Gûr-î Emir türbesinde, Emir Timur'un mermer mezar taşı (ve diğerleri) üzerindeki kitabede, onun Cengiz soyundan olup, şecerelerinin Hz. Ali neslinden geldiği kaydediliyor.

Kitabede, Timur'un soyunun verildiği bölüm:

"Bu, büyük sultan ve asıl hakan emniyet ve amanı (etrafa) yayan Emîr Timur Küregen'in mezarıdır (Timur) bin Turagay bin Bargul bin Emîr Aylangir bin Emîr İcil bin Emîr Karaçar Noyan bin Emîr Sugucicin bin Emîr İrdamcı "Barlas" bin Kaçulay (Han?) bin Emîr Tumanay. Bundan sonra Çengiz Han bin Yesugey bahadır bin Emîr Bartan bin Emîr Baysunkur bin Emîr Kaydu bin Emîr Tumanay (galiba bu ad Tutumtin olsa gerekir) bin Emîr Buga bin Emîr Budancir. Bu asılzadenin babası malûm değildir, anası ise Alankuva'dır. Hikâye ederler ki bu (oğul) onun tarafından zina ile (peyda) edilmiş değil, fakat tanrının arslanı Galip Ali bin Ebû Talib'in -Allah ona kerem eyleye- soyundan birinin temiz ışığı dokunmasiyle peyda olmuştu."[2]

Uzunca yazılmış bu kitabenin sonu, Timur'un ağzından şöyle biter:

"Haram ettiklerinden helâlinle, günahlardan itaatinle fazlın ile senden başkasından beni koru, Tanrım, ben hiçbir şey değil iken beni yarattın, ben nefsime zulmettim, günahlara girdim, günahlarımı

---

[1] Abdulkadir İnan, Semenov'un, bu çalışmalarla ilgili ilmi makalesini Türkiye Türkçesine çevirerek, ilk defa, Belleten'in Ocak 1960 tarihli 93. Sayısında (cilt XXIV) sonradan, İnan'ın, Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan "Makaleler ve İncelemeler" adlı eserinde de aynen yayınlanmıştır.

[2] Semenov, A. A., "Gûr-i Emîr. Türbesinde Timur'un ve Ahfadının Mezar Kitabeleri, Ç. A. İnan, Makaleler ve İncelemeler, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987, s. 591-592.

itiraf ediyorum, Tanrım beni affedersen mülkünden bir şey eksilmez, azap edersen saltanatında bir şey fâzla olmaz. Tanrım hakikat şudur ki sen bana muhtaç değildin, senden başka beni affedecek kimse yoktur, günahımı affet! Ey rahim, büyüklü ve kerem sahibi Tanrı. Muhammed'e onun bütün ahfadına salavat olsun![1]

Semenov, makalesinde, kitabe ile ilgili şu açıklamayı yapıyor: "Bu şecere Timur'un Çengiz Han ile soydaş olduğunu ve Hulefâ'i Râşidîn'in dördüncüsü olan Ali neslinden geldiğini ispat etmektedir Bu şecere büyük Emîrin seyyidliğini teyid etmekle kalmıyor, aynı zamanda onun -şiî değilse bile- şiîlere karşı sempatisini gösteriyor. Timur'un ilk ceddinin halife Ali neslinden türediği Uluğ Bey tarafından konulan mezar taşı (yeşim taşı) kitâbesinde ve Timur'un oğlu Mîranşah'ın mezar taşı kitâbesinde hemen hemen aynı sözlerle ifade edilmektedir. İhtimal ki Timur'un sevgili torunu Mehmet Sultan'ın muhteşem mezar taşında da aynı sözler tekrarlanmıştı. Fakat bu taş çok yıpranmış ve harap halde bulunmaktadır. Bu kitâbeler Timur'un ve Timurluların Alevîlerden olduklarını, ihtimal ki şiîliklerini, sanki ısrarla ilân etmeye çalışıyorlar. Timur torunlarının tarihinde bu cihete dair birçok kayıtlar buluyoruz."[2]

Timur'un mezarındaki, mermer taşı üzerinde yazılı kitabedeki soyu ile alakalı bu bilgiler, yine aynı mezarın üzerini örten, torunu Uluğ Bey tarafından konulan yeşim taşı üzerinde de görülür:

"Bu Mezar büyük sultan, asîl hakan Emîr Timur Küregen'in mezarıdır. Timur bin Emîr Taragay bin Emîr Bargul bin Emîr Aylangir, bin Emîr İcil, bin Emîr Karaçar Noyan, bin Emîr Sugucincin, bin Emîr İrdamcı "Barulas" bin Emîr Kaçulay bin Emîr Tumanay Han, Çengiz Han'ın mensup bulunduğu dal bu kökten ayrılmıştır. Bu yüksek şan ve şeref sahibi bu mezarda defnedilen (sultan) bu kökten neşet etmiştir. Çengiz Han ise bin Emîr Yesugey bahadır, bin Emîr Bartan Bahadır, bin Kabul Han, bin Emir Tumanay Han, bu zat ise bin Emîr Baysungur, bin Kaydu Han bin Emîr Tutumtin bin Buka, bin Budancar. Bu asîl zatın babası malûm değil,

---

[1] Semenov, A. A., a.g.m., s. 595.

[2] Semenov, A. A., a.g.m., s. 597.

ancak anası Alankuva'dır, hikâye ederler ki o (Alankuva) tab'an sadakatli ve iffetlu idi, fahişe değildi; o, yüce kapıdan giren ve insan şeklinde tecelli eden ışıktan oldu. Bu (ışık insan) Emîrü'l-mü'minîn Ali bin Ebû Talib'in evlâdından olduğunu söyledi. Onun (Alankuva'nın) bu iddiası asîl torunlarının herkese (karşı) galip olmalariyle tasdik olunuyor (Emîr Timur) Şaban ayının 14 üncü günü 807'de öldü (15 Şubat 1405)."[1]

Bu kitabenin son kısımlarında da şu dua yer alır:

"Hamd o Tanrı ya ki vadesinde sadık oldu, kuluna yardım etti, askerini aziz kıldı, düşmanlarını mağlup etti... Tektir, ondan sonra hiçbir şey yoktur. Ganimetleri helâl eden savaşlara teşvik eden onun peygamberine, kâfirlere sert, onun salihlerine merhametli olan Ehlibeytine salavat olsun. (...).[2]

Bu şecere, aynı şekilde, Timur'un oğlu Miranşah'ın mezar taşına oyulmuş kitabede de bulunmaktadır:

"Bu büyük sultan // Sultan Mîranşah'ın (son) istirahatgâhıdır. Mîranşah bin Emîr Timur Küregen, b. Emîr Taragay b. Emîr Bargul b. Emîr Aylangir, b. Emîr İcil. B. Emîr Karaçar b. Emîr Sugucin bin Emîr İrdamcı "Barlas" b. Emîr Kaçulay Bahadır, b. Emîr Tumanay // B. Emîr Cengiz Han b. // Emîr Yesugey Bahadır // b. Emîr Burtan Bahadır, b. Emîr Kabul Han, Emîr Tumanay, b. Emîr Baysungur, b. Emîr Kaydu, b. Emîr Tutumtin, b. Emîr Buka, b. Emîr Buzancır. Bu asîl zatın babası mlûm değil fakat anası Alankuva ona gebe olmuştu. Bu zinadan değildi, belki Allahın galip arslanı Ali b. Ebû Talib'in zürriyetinden (birinin) pâk nurundandı"[3]

Timur, ölümünde, daima yanında bulundurduğu, kendisine duahanlık eden, çok saygı duyduğu, Ehlibeyt neslinden Seyyid Bereke'nin türbesinde, yüzü Seyyid'in yattığı tarafa çevrilmiş olarak gömülmüştür.[4]

Semenov, verdiği bu bilgilerden sonra şunları söyler:

---

[1] Semenov, A. A., a.g.m., s. 596.

[2] Semenov, A. A., a.g.m., s. 597.

[3] Semenov, A. A., a.g.m., s. 597.

[4] Prof. Dr. İsmail Aka, X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik, s. 83.

"Timur haleflerinin şiîliğe karşı bu temayüllerinin nereden geldiği yukarıda anılan Timur'un mezar taşı kitâbesinin şahadeti ile sabittir. Halefleri için büyük babalarının ideolojisi ve zaferleri en büyük otorite idi. Bazı tarihçilerin Timur'un şiîliği hakkında ortaya attıkları mesele, mezar taşı kitâbesine göre, herhalde Timur'un şiîliği lehine halledilse gerektir."[1]

Timur devrinde, Şiîliği temsil eden, Ehlibeyt hakkında şiirler yazan şair şeyhler, çok saygı görürlerdi ve toplumda etkin şahsiyetlerdendiler.

Timur ve oğlu Şahruh, fırsat buldukça Meşhed'e giderek, İmam Rıza'nın türbesini ziyaret ederdi. Hanımı Gevherşad tarafından yaptırılan ve 1418 yılında tamamlanan Meşhed'deki İmam Rıza'nın türbesi yanındaki Cami'nin açılışında karı-koca hazır bulunmuşlar ve Şahruh, camiin bitişiğindeki İmam Rıza'nın türbesine 3.000 miskallik altın bir kandil bağışlamıştır.[2] Devlet Şah Tezkiresinde, İmam Rıza'nın kabrine yakın bulunan yerde bir "Medrese-i Şahruhî"[3] (Şahruh Medresesi) adlı bir yapıdan bahsedilir ki, anılan camiinin külliyatından olmalıdır.

Hakimiyeti, Safevî Devleti'nin kuruluş dönemine rastlayan, Timur'un torununun oğlu Hüseyin Baykara 12 imamcı Şiî idi. Tahta çıktığında, hutbelerde 12 imamın adlarının çekilmesini ve sikkelere imamların adlarının yazılması konusunda yayınladığı ferman bilinmektedir.[4] Hüseyin Baykara, devrin meşhur Şiî şeyhlerinden Şah Kasım-ı Nurbahş'm da müridi idi.

Hüseyin Baykara'nın Herat valiliği sırasında (1480) Afganistan'da Hz. Ali'nin mezarının bulunmasından sonra Hüseyin Baykara, üzerine muhteşem bir türbe yaptırmıştır ki, bu eser, Afganistan'ın Mezar-ı Şerif şehrinde, bu gün de muhteşem varlığını korumaktadır.

---

[1] Semenov, A. A., a.g.m., s. 598-599-600.

[2] Hafız-ı Ebrû, Zubdetü't Tevârih, Fatih Ktb. Nr. 4370/1, 546a; Matla-ı Sa'deyn, s. 378. v.dv. Prof. Dr. İsmail Aka, X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik, s. 85-86.

[3] Devlet Şah Tezkiresi, c. III, s. 505.

[4] Semenov, A. A., a.g.m., s. 598 v.d.

Belh civarında Hz. Ali'ye isnad edilen bu mezarın bulunmasından bahseden o devrin kaynaklarına dayanarak "şeklen Sünnîliğin hükümran olduğu o sahalar halkı arasında Ehlibeyte hürmet ve muhabbet hislerinin ne kadar samimî bir şekilde kökleşmiş olduğunu" ifade eden F. Köprülü, büyük Türk şairi Ali Şir Neva-i'yi de içinde saydığı, Horasan'ın ileri gelenlerinde görülen Aleviliğin, hemen her devirde bilumum ehl-i sünnet sûfîlerinde görülen bir müştereklik olduğunu söylüyor.[1]

Hüseyin Baykara, Şah İsmail ile de yakın dostluk kurmuştu. Bu konuda Safevîler bölümünde bilgi verilmektedir.

BABUR ŞAH DÖNEMİ

Timurlulardan, Hindistan Türk imparatoru Babur Şah, konumuzla ilgili önemli bir şahsiyettir. XVI. yüzyıl başlarında, Özbeklerin Maveraünnehir'e inerek başlattıkları hakimiyet mücadeleleri, Timurluları sıkıntılara sürüklemişti. Şah İsmail'in Özbek Şeybani Han'ı mağlup etmesi, bu sıkıntıları geçici de olsa ortadan kaldırmıştı. Bu durum en çok Babur Şah'a yaramıştı. Şah İsmail'le iyi ilişkileri olan Babur Şah, Şah İsmail'in Çaldıran yenilgisinden sonra, Hindistan'a çekilerek, Hindistan Türk İmparatorluğu'nu kurmuştur. Babur, inanç olarak Şiî/Alevî (12 imamcı) İslâm anlayışına mensuptu. Babur'un, bu inancı, Şah İsmail'in yardımı karşılığında kabul ettiği ileri sürülür.[2]

Şah İsmail, Şeybani'yi yendikten sonra, Babur Şah'ın kız kardeşi Şeybani'nin eşi Hanzade Beyim'i Babur'a yollamıştı. O'da, bu dostça davranış üzerine, şehzade Mirza Han'ı hediyelerle, Şah İsmail'e gönderir (1510). İleri sürülen iddia'ya göre, Şah İsmail bu heyetin gelişinde, Babur'un Şiîliği kabul etmesi şartıyla, onun hakimiyetini tanıyacağı gibi, Özbeklerden aldığı bütün Maveraünne-

---

[1] Köprülü, Fuad, Anadolu'da İslâmiyet, s. 82.

[2] Bayur, Y. Hikmet (Tarih Özeti kısmı), Babur, Vekayi Babur'un Hatıratı Haz. Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1987, C. I, s. 0101.

hir bölgelerini vereceğini teklif etmiş, Babur da bunun üzerine Şiîliği kabul etmiş.[1]

Bu sadece bir iddia olarak kalmıştır. Babur'un, kendisinden önceki devrin durumu ve aşağıda verilen bilgiler göz önünde bulundurulduğunda, Babur'un şiîliği Şah İsmail'in yardım teklifi karşılığı olarak kabul ettiği şüpheli kalmaktadır.

Anılan düşüncenin sahiplerinden Hans Roemer, aynı metnin devamında, o devirlerde Orta-Asya'nın itikadi vaziyeti hakkında da şunları söyler: "Müslüman dünyasının büyük bir kısmında çok canlı bir dinî hareketin bulunduğunu göstermektedir. Bu hareket, en geç, Abbasî halifeliğinin ortadan kalkması, Moğulların hâkimiyeti ve bu yüzden Müslüman şarkın din âlimlerinin baskı altına alınmalarıyla başlamıştı. Bu hareketin en mühim belirtileri arasında, halk sofuluğu, tarîkatlerin artması, velîlere tazim, mukaddes sayılan yerleri ziyaretler, mûcizelere inanış, Ali ve bütün Ehlibeyte tazim bulunmaktaydı. Böyle belirtiler, çok defa şi'îlik damgasını taşır ise de, şi'îlik inanç ve taraftarlığının emareleri sayılmaya yetmez. Bir müddetten beri bunun için, daha ziyâde Küçük Asya'daki durum göz önünde tutularak, "halk Müslümanlığı" tâbiri kullanılmaktadır; ama daha şarkta, Timurluların hâkimiyet sahasında da buna benzer bir gelişmenin olduğunu gösteren ve bunu ispata yarayacak belirtiler de yok değildir."[2]

Babur, 1511 yılında, Semerkand gibi, çoğu Sünnî olarak ifade edilen bazı şehirlere girdiği zaman, Şiî olduğu bilindiği halde, sevinç gösterileri ile karşılanmıştır.[3] Babur devrinde, Hutbe 12 İmamın ve Şah İsmail'in adına okunmakta idi.[4] Paralarında da 12 İmamın adları yazılıydı.

Londra'daki British Müze kataloğunda, tarihi ve basıldığı yer belli olmayan, Babur'a ait örnek bir paranın bir tarafında:

---

[1] Roemer, R. Hans, İslâm Ansiklopedisi Timurlular Md.,C. 12-1, s. 360.

[2] Roemer, R. Hans, a.g.e., s. 363.

[3] Bayur, Y. Hikmet (Tarih Özeti kısmı), Babu, Vekayi Babur'un Hatıratı, C. I, s. 0102.

[4] Grenard, Fernand, Babur, 1001 Temel Eser, İstanbul 1971, s. 108.

"Lâ İlâhe İllallah - Muhammedün Resullullah - Aliyün Veliyullah"

Diğer tarafında:

"Sultan Babur Bahadur" ve paranın etrafında da 12 Şiî İmamının adları yazılı idi. Bulunan diğer paralarda da aynı şekildedir.[1]

Babur, inancı doğrultusunda dervişlere de muhabbet besliyordu. Bu ilişkisini, meşhur olmuş şu sözleriyle ifade etmektedir:

"Demeyiniz ki hükümdarlıktan dervişliğe giden yol uzundur. Padişah olan ben, dervişlere hizmet etmekle iftihar ederim."[2]

Burada önemli bir konuyu da hatırlatmak gerekiyor: Babur Şah'ın, çok önemli ve yıllara göre anlatılan "Vakay-i Babur" adlı eseri, 914 H. yılı başında (Mayıs 1508), "Ben onunla hammamın..." şeklinde yarım kalmış bir cümle ile kesilir ve 11 yıl sonra 925 H. yılı Muharrem ayında (ikinci kanun 1519) "Dokuz Yüz Yirmi Beş Senesi Vakayii" başlığı[3] ile tekrar başlar. Aradaki bölüm yoktur yahut kayıptır. Bu tarihler arası, Babur'un, Şah İsmail'le irtibatta bulunduğu devreyi içermektedir. Bu konuda kanaat ileri sürmekten imtina ederek, yorumu bilim adamlarına bırakmayı daha uygun görüyoruz.[4]

Babur devri, Türk dilinin ve Türk kimliğinin çok öne çıktığı bir devirdir. Türk diline önem verilmiş, kendisi de sade bir Türkçe ile yazmıştır. O, Türk olmakla da övünen bir Türk hükümdarıdır. 1526 yılında "Panipat" savaşında, kendisine hemen teslim olmayan Biyana emirine, bir elçiyle beraber gönderdiği şu beyitleri de açıklayıcı bir örnektir:

"Ey Biyana miri Türkle çarpışma
Türkün çevikliği ve kahramanlığı apaçıktır.

---

[1] Bayur, Y. Hikmet (Tarih Özeti kısmı), Vekayi Babur'un Hatıratı, C. I, s. 0103.)

[2] Bıyıktay, Halis, Timurlular Zamanı Hindistan Türk İmparatorluğu, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, s. 47.

[3] Bakz. Babur, Vekayi Babur'un Hatıratı, Haz. Reşit Rahmeti Arat, C. II s. 243-242.

[4] R. R. Arat'ın, bu konudaki bazı yorum ve tetkikleri için Bkz.. Babur, Vekayi Babur'un Hatıratı, C. I, s. 018-019.

Eğer çabuk gelmez ve öğüt dinlemezsen
Apaçık olanı açıklamağa ne hacet vardır."[1]

Zamanımızda, tutucu çevreler ve yazarlar, genellikle, Babur Şah'tan ve devletinden, Türk yerine hep Moğol diye söz ederler. R. R. Arat, bu konuyu da, bir başka şekilde, şu sözlerle ifade etmektedir:

"Dekken Türk ve Müslümanlarının ve onların en tanınmış tarihçisi Frişte'nin Babur ve devletine hep "Moğol" demesi ve bunlar hakkında hiçbir yerde Türk sözünü kullanmaması tabiî görülebilir ve bu Osmanlı tarihçilerinin Timur ve Timurilere Tatar ve Safavilere Acem ve Kızılbaş demelerine benzer."[2]

Babur Şah'm oğlu Humayun da, Safevîlerle iyi ilişkileri sürdürmüştür. Humayun, Kabil, Kandehar ve Gazne'de hakimiyet süren kardeşleriyle giriştiği mücadelede, Şah Tahmasb'dan yardım istemişti. Alacağı yardımla bu ülkeleri ele geçirdiği takdirde, buralarda Şiîliği hakim kılacağını ve hutbelerde 12 Şiî imamının adlarını zikredeceğini, Safevî şahına taahhüt etmişti.[3] Sembelli Şeyh Hamid, Humayun'un askerlerinin râfizî (gayri sünnü) olduğunu ve Şiî adları taşıdığını, Kabil'de bizzat Humayun'a söylediği kaydedilir.[4]

Timurluların hakimiyet dönemi olan XV. asır ile XVI. yüzyılın ilk yarısı, Ortaasya'da, Şiîliğin gittikçe kuvvetlendiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde şiîlik, daha çok büyük şehirlerin dışındaki ahali arasında görülür.

---

[1] Hikmet Bayur, önsöz, Babur, Vekayi Babur'un Hatıratı, C. I, s. 012.

[2] Hikmet Bayur, a.g.e., s. 016.

[3] Bala, Mirza, Hümayun mad., İslâm Ansiklopedisi, Cilt 5/1, s. 630.

[4] Bala, Mirza, a.g.m., s. 630.

DOKUZUNCU BÖLÜM

OSMANLILAR

II. KISIM

II. BAYEZİD DÖNEMİ

Fatih'in ölümünden (1481) sonra, Amasya sancak beyi olan oğlu II. Bayezid, kardeşi Cem'in padişahlık iddiaları karşısında, Yeniçerilerin ve İstanbul'daki bazı güçlü devlet adamlarının desteği ile padişah olur.

II. Bayezid, Otlukbeli savaşında (1473), Osmanlı ordusunun sağ cenahına kumanda ettiği gibi, askeri terbiyesinin yanında, Amasya valiliği sırasında, etrafında daha çok tanınmış bilim ve san'at adamlarını bulundurmakla da tanınıyordu. Fatih devrinin kozmopolit saray muhitinden uzak, halka yakın bir muhitte yetişmişti. O, Amasya'da, bir san'at çevresinde, eğlence, zevk ve sefa içinde, içki meclislerinin kurulduğu bir hayat yaşıyordu, İçki düşkünlüğü yüzünden, babası Fatih'in tekdirine bile uğramış, kendisini bu hayata alıştırmakla itham edilen Müeyyedzade Abdurrahman Efendi'nin katledilmesi bile emrolunmuş, ancak Bayezid, onun kaçmasını sağlayarak kurtarmıştı.[1]

---

[1] Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Bayezid II. Mad., İslâm Ansiklopedisi Cilt 2, s. 392.

Tarihçi Kandemir, II. Bayezid'in hacca gitmeği tasarladığını, ancak babasının aniden ölmesiyle halef olunca bunu gerçekleştiremediğini yazar.[1]

II. Bayezid'in padişah olduğu zamanda, Fatih devrinin saray ortamında oluşan muhite rağmen, sarayda halen Türk milli muhiti kendisini muhafaza ediyordu. Oğuz destanları anlatılıyor, Hunlar devrinden kalma gelenekler hâlâ yaşıyordu. Bu devirde, sarayda, ölen bir şehzadenin "Hunlar'da, Göktürklerde ve Oğuzlarda olduğu gibi, atlarının kuyrukları kesiliyor ve yayları kırılıp naşının üzerine konuyordu. Yine bu yüzyılda Osmanlı pâdişahları yas alâmeti olarak, yine eski Türkler gibi, karalar giyiyorlar ve yaslı iken bol, bol gözyaşı döküyorlardı. Silâhlara da hânedanın mensup olduğu iddia edilen Kayı boyunun damgası vuruluyordu."[2] Bayezid'in, herhangi bir isyan hareketine mani olmak için, sarayda rehin tutulan oğlu Korkut ile, Cem Sultan'ın oğlu Oğuz Han'ın adları, Osmanlı sarayında son demlerini yaşayan Türk milli muhitinin ürünleri idi. Fatih'in ölümü üzerine, Bayezid'in tahta çıkmasını isteyen Yeniçeriler, şehzade Korkut'u, babasının vekili sayarak ona biat etmişlerdi.[3]

II. Bayezid devrinde, Türkmen göçebe ve köylüleri tarihçilerce, "sathî bir İslâmiyet'in görünüşü altında" diye tanımlanan eski dinî inanç ve telakkilerinin yaşatıldığı bir sosyal hayatı sürdürüyorlardı.[4]

Bektaşilik tarikat olarak, Bali Baba (Balım Sultan) tarafından bu devirde kurulur ve kurumlaşır.

Gedik Ahmet Paşa, Kırım seferinden dönerken (1475), Balım Sultan'ı, konuk olduğu Dimetoka tekkesinde görür; 24 yaşındaki bu dinamik genci çok beğenen Paşa onu, babasının izniyle saraya

---

[1] Kantemir, Dimitri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi, C. I, s. 167.

[2] Sümer, Faruk, Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?, Belleten C. XXIV, sayı: 96, s. 594.

[3] Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, II. Bayezid, mad., İslâm Ansiklopedisi, Cilt 2, s. 392.

[4] Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 7.

getirir. Özel bir eğitimden sonra, görevle Hacı Bektaş tekkesine yollanır. O, burada uzun hizmetlerden sonra postnişinliğe (Bektaşi liderliği) yükselir. Bektaşi olarak bilinen Sultan II. Bayezid'i, saray erkânı ile birlikte, Balım Sultan'ın Bektaşî yaptığı kaydedilir.[1]

S. Hayri Bolay, Bali Baba'nın Dimetoka'da, II. Bayezid'in çocukluk arkadaşı olduğunu, Bayezid'in yumuşak idaresinden faydalanmak suretiyle, Karaca-höyük'e gelerek bu tarikatı kurduğunu yazar.[2]

İrene Melikoff da, Balım Sultan'ın Dimetoka'daki Kızıl Deli tekkesinden getirilmesinin, Sultan Bayezid'in isteği ile gerçekleştiğini, Hacı Bektaş tekkesinin postnişinliğine de Sultan Bayezid'in bizzat atadığını,[3] Sultan'ın bunları "Trakya Bektâşîleri ile Anadolu Bektâşîleri arasındaki bağları güçlendirmek" niyetiyle yaptığını çok kuvvetli bir ihtimal olarak ileri sürer.[4] Balım Sultan, 1516 yılında ölmüştür.

Bektaşi kaynaklarına göre, Bektaşi tarikatına girmiş olan Osmanlı padişahlarından önde gelen olarak sayılan II. Bayezid,[5] altı büyük tekke yaptırmış, Hacı Bektaş Veli'ye bağlılığından, türbesini ziyaret ettiğinde, oranın imar işleriyle meşgul olmuş, selefleri gibi çeşitli bağışlar yaparak, türbenin çatısını da kurşunla kaplatmıştır.[6] Melikoff, Bektaşilik tarikatının, ilk Osmanlı padişahlarının teşvik ve gayretiyle oluştuğunu şu görüşlerle ileri sürer: "Dervişler çevresi ile ilişkisi bulunan ve onların hem mânevî, hem cenkçi güçlerinden yararlanan ilk Osmanlı sultanlar, bu yol birlikteliğinin yayılışını kolladılar ve teşvik ettiler; onu bir mülkleştirici dervişler tarikatı yaptılar, Trakya ve Balkanların fethinde ondan yararlandılar.

---

[1] Sümer, Ali, Hacı Bektaş Veli, Ankara 1970, s. 29'dan nak: Prof. Dr. Fuat Bozkurt, Alevîliğin Toplumsal Boyutları, 3. Basım, Tekin Yayınevi, 1993, s. 50.

[2] Bolay, Prof. Dr. S. Hayri, Hacıbektaş'ta Sorulan Bazı Sorular, s. 136.

[3] Melikoff, İrenè, 1828 Sonrası Bektaşi Tarikatleri (Makale), Yabancı Araştırmacıların Gözüyle Alevilik, terc. Er seven, İlhan Cem Ant Yayınları, İstanbul-1997, s. 88; Melikoff, İrene, Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe, s. 210.

[4] Melikoff, İrene, a.g.e., s. 211.

[5] Bozkurt, Prof. Dr. Fuat, a.g.e., s. 72.

[6] Melikoff, İrene, a.g.e., s. 125-207.

Ve bu tarikata, Hristiyan öğelerden başlanarak oluşturulmuş yeni orduyu, Yeniçerileri bağladılar."[1]

Sultan Bayezid, Türk velilerinden, Koyun Baba'nın Amasya civarındaki Osmancık'ta bulunan mezarı üzerine de muhteşem bir türbe ile zengin bir tekke külliyesi yaptırmıştır.[2]

Bektaşi tarikatına girmiş olan Sultan II. Bayezid'nin bu tavırları, Sünnîlik karşıtı olarak yorumlanmamalıdır. Çünkü, o tarihlere kadar bu motifler, Türkler arasında mezhep ayrılıklarını belirleyen ayrıcalıklar olmayıp, bütün Türklerde görülen müşterek bir hassasiyetti. Bu zamana kadar, Türklerin kültür ve inançlarında Ehlibeyt sevgi ve saygısı, Hz. Ali yanlılığı ve bağlılığı, bir mezhebi yöneliş değil, Türk Müslümanlığı'nın, Türk inanç kültürünün ortak inanç unsurları idi. İrene Melikoff bu konuda şöyle bir tespit yapar:

"Ali'ye saygı, Ehlibeyt-i Nebevî'ye sevgi, hattâ Kerbelâ şehitleri için gözyaşları, Şiîlik için bir kanıt sayılmaz. Bunlar, Şiîlik ile sünnîliğin arasında çekişmelerin bulunmadığı bir dönemde, halk edebiyâtında da kullanılan temalardır. Bu çekişme XV. Yüzyıl sonlarından önce görünmeyecek ve özellikle XVI. Yüzyıl başlarında kendini belli edecektir."[3]

1492 yılında bir Kalenderî Türkmen dervişin Sultan II. Bayezid'e yaptığı suikast girişimi neticesinde, birçok Türkmen aşireti, şeyhleri ve beyleri ile beraber Rumeli, Yunanistan, Sırbistan ve Arnavutluk gibi yerlerin ücra köşelerine sürgün edilmiş,[4] bundan dolayı da Türkmenler arasında rahatsızlık peyda olmuştu. Devlet, duyduğu endişelerden ve Şah İsmail'in ortaya çıktığı bu dönemde, çoğunlukla, sipahi olan Teke Türkmenleri'nin Erdebil'e gidip dönmemeleri yüzünden, sipahi sınıfında azalmalar olur. Bu nedenle de Erdebil ziyaretleri yasaklanır (1502). Teke-eli'nden bazı Şiî-Alevî Türkmenler, yine Rumeli'nin çeşitli yerlerine ve yeni fethedilen (1500), Yunanistan'ın Mora yarımadasındaki Mudon ve Koron ka-

---

[1] Melikoff, İrene, a.g.e., s. 204.

[2] Babinger, Koyun Baba Mad., İslâm Ansiklopedisi, s. 881.

[3] Melikoff, İrene, a.g.e., s. 86. 85.

[4] Babinger, Anadolu'da İslâmiyet, s. 22.

leleri civarına sürülür.[1] Hoca Sadeddin, Edebil'e giden Türkmenlere hariciler derken, Mudon ve Koron'a sürülen Türkmenler için "müritler ve Ali dostları" tabirlerini kullanır.[2] Erdebil ziyaretleri, Sultan II. Bayezid'le arası iyi olan ve ona "baba" hitabıyla saygı gösteren Şah İsmail'in ricası ile, geri dönmek şartıyla serbest hale getirilmiş ise de, yine de kontrole tâbi tutulmuşlardır.

İpek Yolu ticaret hattının, Hindistan deniz yolunun keşfedilmesiyle güneye, Osmanlı toprakları dışına kayması, Avrupa taraflarındaki çok masraflı faaliyetler, yabancı köken dönme-devşirme yöneticilerin her türlü istismarı ve israfı devleti ekonomik bunalıma sürüklemişti. Bu durumdan çıkmak için halka ağır vergiler konulur. Osmanlı arazi ve vergi memurlarının zulme varan haksız baskılarından yılmış olan Şiî Türkmen ahali büyük ölçüde Safevî topraklarına göçe başlar. Faruk Sümer, II. Bayezid'in aczi yüzünden, Osmanlı memurları tarafından "Anadolu'daki Şiî halk şöyle dursun Sünnîlere bile baskı yapılmakta idi"[3] diyor.

Osmanlı tarihçileri, II. Bayezid devrinde, devlet mekanizmasının bozulduğundan ve yaradılışındaki gevşeklikten memleket işlerine yeterli dikkati göstermediğinden ortak kanaat olarak bahsederler. Amasya'da şehzade olduğu zaman, iç hizmetlerde bulunan, devlet işlerinde tecrübesi bulunmayan "kullarını" üstün mevkilere getirir. Ağalar sınıfından bir kısım imtiyazlı kişileri vezirlik koltuğuna oturtur. Osmanlı tarihçisi Celâl-zâde bu durumu, "Sarayda beslenmiş boş kafalar, saltanat işlerinden habersizler, hilafet üslubunda nâmsızlar, işleri yürütmede anlayışsız, aklı kısa ülke düzeniyle ilgili düşüncelerde kalpleri zayıf, ilmi cılız kimseler vezirlik koltuğunda tam yetki sahibi oldular." diye anlatır:

Çoğu devşirme olan idarecilerin tahripkâr yönetimi her şeyi daha da kötü hale getirir. Türk ahaliyi de canından bezdirir. Fatih Sultan Mehmet zamanında Osmanlı idaresine geçen, Osmanlı'ya he-

---

[1] Tekindağ, M. C. Şehabeddin, Teke-Eli Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 12/1, s. 126.

[2] Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't-Tevarih, c. III, s. 346.

[3] Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 13.

nüz ısınamamış olan yerlerde de büyük tepkileri doğurur. Enderunî devşirme yöneticilerin, Türk töre ve gelenekleriyle bağdaşmayan keyfi yönetim tarzları, Türkmen ahalinin daima itirazlarına ve tepkilerine neden oluyordu.

1495 yılmda, Anadolu'da başlayan ve 3 yıl devam eden taun hastalığından birçok insan kırılır. Altı yıl boyunca da kıtlık olur. Tacü't-Tevarih'de bu facialı durum şöyle anlatılır: "Elli altmış dirhem çeken bir ekmeği, bir Osmanlıya alan memnun olurdu. Rumeli toprakları tahıl bolluğu ve çeşitli ürünleriyle tanınmış iken, öyle oldu ki, kuru çalılığa döndü. Bir tane buğdayı ele geçirmek sevgiliye kavuşmak gibi başarı sayılıyordu. Şöyle ki fukarası aç, zenginleriyse muhtaç kaldılar. Böylece kıtlık yüzünden halk zor duruma düşmüştü. Anadolu vilayetleri ise daha kötü olup hatta, Bolu çevresinde iki aydan artık ekmeksiz geçinmek, ot ve saman yemekle yetinmek zorunda kalındığı anlatılmaktadır. Bu kıtlık ve yokluk yıllarında, taun ve veba salgını günlerinde ise, ülkede sular iyice kabarmış bulunuyordu. Kuraklıktan serap görülen çöller bile gözeler, akar sularla dolmuş, kuyular taşmıştı. Seller hadden aşmıştı. Bu arada Beyşehir gölü taşıp Konya ovasını denize döndürmüştü."[1]

O sıralarda ortaya çıkan Şah İsmail, Anadolu Türkmenleriyle Safevî devletini kurmuş, devletin yönetim kadroları da Anadolu Türkmenlerinden oluşmuştu. Bu nedenle, Safevî ülkesi, Anadolu'da baskıdan yılmış Türkmenler için yaşanılacak cazip yerlerdi. Fırsat bulanlar, hayati tehlikelere rağmen oralara göç ediyorlardı. Kemalpaşa-zâde bu vaziyeti şöyle anlatıyor: "Ömründe ne diyarında kendüye kimse âdem dimeyen bîkârlar tuman beyleri olup hadden ziyâde itibar buldular. İşiden çıkdı gitti... yerden ayrılup yurdun terkidüb çiftin çubuğuna dağıttı. Evin ocağın yaktı harâb etti. Ana vâran, beyler olurmuş [Şah İsmail'e gidenler orada bey oluyormuş], deyü zikrolan tâifeden kalanları dahî kemân-ı intikamı kurmuşlardı (Ali Emirî, nr. 29, 8a)".[2]

Yine, Kemalpaşa-zâde, Şah Kulu isyanı anlatırken şunları söyler:

---

[1] Hoca Sadeddin, Tacü'l Tevârih, C. III, s. 347.

[2] Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 27.

"Yerlerinde raiyyet idiler. Anda vardılar devlete girdiler ve esbâb-ı şevketi tekmîl ettiler. Ol tâifenin kalanı dahi terk-i diyâr etmek istediler. Ölüsü dirisine yüklenip cümlesi çıkub gitmek istediler. Beyt-i Türkî limüellifihi:

Türkler terk edip diyârların
Sattılar yok bahaya davarların."[1]

Bütün bu anlatılanlardan dolayı yılgın hale gelmiş olan halk ile hantallaşmış devlet mekanizması, 14 Eylül 1509 yılında meydana gelen, "Osmanlı tarihinin kaydettiği" en büyük depremle de hayli sarsılır. Büyük yıkıntılarda binlerce insan ölür. Sultan II. Bayezid, Depremle ilgili gözlemler yaptıktan sonra, büyük bir üzüntüye kapılır. Yukarıda, yolsuzlukları ve türlü türlü din dışı adetler çıkarmakla suçladığı devlet erkânını, bu sefer daha ağır bir şekilde suçlayarak, Solak-zâde'nin aktardığı şu hitabette bulunur: "Zulüm ve fesâdınız, cevr ve bidâdınız elinden mazlumların ahlarının âteşi Allahın gazabına neden olmuştur. Bu sizin zulmünüzün semeresidir ki, işte zuhur eyledi."[2]

Osmanlı Devletinin bu bunalımlı döneminde, birçok halk hareketleri meydana gelir. Bunların en önemlisi, Antalya yöresinde, eski adıyla Teke ilinde meydana gelen, Şah Kulu adıyla anılan Türkmen şeyhinin başlattığı ayaklanmadır.

ŞAHKULU AYAKLANMASI

Bu olay, Osmanlı tarihlerinde genellikle, Safevî tahriki olarak gösterilir. Aslında ise, devletin asli unsuru olan, köylü ve göçeri/yörük Türkmenlerin kitlelerinin, adaletsizliklere karşı başkaldırısıdır.

İsyanın başçısı, Osmanlı tarihçilerinin aşağılayıcı anlamda "Şeytan Kulu" dedikleri Şah Kulu, yahut "Şah Kulu Baba Tekeli"

---

[1] Sümer, a.g.e., s. 27.

[2] Solak-zâde Tarihi, C. 1, Kültür Bak. Yay., Ankara 1989, s. 437.

veya "Karabıyıkoğlu", Antalya'nın Korkuteli kazasına bağlı Yalımlı köyünden,[1] saygın bir Türkmen önderi ve şeyhidir. Esas şöhreti, Şeyh Haydar'ın müridi ve halifesi olan babası Şeyh Hasan Halife'den gelir. Çağdaşımız olan tarihçi ve araştırmacıların çoğu, Şeyh Hasan'ı, Şah İsmail'in dedesi Şeyh Haydar'ın, Osmanlılara karşı ayaklanmaları organize etmek üzere Anadolu'ya gönderdiğini ileri sürerler.

Şeyh Cüneyd'in ve arkasından Şeyh Haydar'ın Anadolu'ya gelişleri Türkmenler arasında heyecan yaratır. Bilindiği gibi, Osmanlı hanedanını ve Türkmen ahali eski tarihlerden beri Şeyh Safi'nin dergâhı Erdebil Tekkesi'ne saygı ve bağlılık gösterirlerdi. İşte o sıralarda, Şah Kulu'nun babası Hasan (Karabıyık),[2] Şeyh Haydar tarafından, kendisinin halifesi yapılır ki, bundan dolayı o tarihten sonra Hasan Halife diye anılmıştır.[3] Şunu da belirtelim ki, Şeyh Cüneyd ve oğlu Şeyh Haydar, Anadolu'da, Osmanlı devletine ait topraklarda faaliyet göstermemişlerdir.

Hasan Halife ve oğlu Şah Kulu Baba Tekeli, Yalımlı köyü civarında bir mağarada Tanrı'ya ibadetle meşgul olan[4] sufî bir derviş hayatı yaşıyorlardı. Bu yaşantıdan dolayı meşhur olmuşlar, Anadolu ve Rumeli Türkmenleri arasında büyük bir saygınlık kazanmışlardı. Sultan II. Bayezid dahi, onlara aynı saygıyı gösteriyordu. Bektaşi olduğunu bildiğimiz II. Bayezid Han, bağlılığından ve onların dualarını almak için bu baba oğul Türkmen şeyhlerine her sene 6-7 bin akçe nezir yolluyordu.[5]

Şah Kulu isyanı, Osmanlı belgelerinde, kimi yerde mezhebi (Şiî) bir ayaklanma, kimi yerde de bir Türkmen devleti kurmak amacına yönelik bir ayaklanma gibi gösteriliyor. Gerçi, o zamana kadar bir kısım ahalisi, Safevî devleti topraklarına göç etmiş olan

---

[1] Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. 2, s. 230.)

[2] Tekindağ, M. C. Şehabeddin, Teke-Eli Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 12/1, s. 126.

[3] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 230.

[4] Uzunçarşılı, a.g.e., C. 2, s. 230.

[5] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 230.

Teke havalisi Türkmenleri, manen Şah İsmail'e bağlılık içinde olsalar dahi, bu bağlılık isyanın sebebi olarak değerlendirilemez. Çünkü, bazı belgelerden, Şah Kulu'nun, Şah İsmail'in öldüğünü iddia ederek, Türkmenlerin Safevîlere olan meylini, bir Türkmen devleti kurma düşüncesine yönlendirdiği anlaşılıyor.[1] Şah Kulunun ayrı bir devlet kurma emeline yönelmiş olması da, İsyanın sebebi sayılamaz. Bu amaçlar isyan süreci içinde gelişmiş olmalıdır.

İsyanın asıl sebebi, adaletsiz, zorba yöneticiler tarafından yapılan baskıları ile, fakir Türkmen ahalinin topraklarına el konulup topraksızlaştırılması, ayrıca da ağır vergiler talep edilmesidir. Prof. Dr. Yaşar Nuri Öztürk, Türkmen isyanlarını, "arazi memurlarının veya diğer yerel yöneticilerin haksızlıklarına, baskılarına karşı çıkış olduğu anlaşılıyor. Zaten, eskiden beri devletin esas kurucusu Türkmenleri ezip, devşirme zümreleri odak noktalarına yerleştiren politika, yönetime karşı nefretle dolu bir şuuraltını oluşturmuştu."[2] diye değerlendirir.

İsyan zamanı, halk çok kötü bir durumdadır. Ahmet Refik, Türkmenlerin Safevî dergahına meyletmelerini ele alırken, kabahati Osmanoğullarına yükler ve halkın ekonomik durumunu da ifade ederek şöyle yazar: "Fatih Anadolu'yu Osmanlı ülkesine katmıştı. Fakat halk refah ve saadet nimetinden mahrumdu. Yüce dağlar ortasında "tekâlifi örfiyye ve şakka" [ağır vergiler] ile muzdarip olan halk, kendisine dinde bir ilticagâh [sığınak] buluyor, Şeyh Safînin neslinden İran'da saltanat süren Şah İsmail'in istilâ hırsile dolu kudretine iman ediyordu."[3]

Şah Kulu isyanına, tımarları elinden alınan sipahiler de aynı nedenle katılmışlardır. Şah Kulu isyanını incelemekle görevlendirilen bir memurun divana sunduğu raporunda şöyle deniliyordu:

".... Çağırub söylerlermiş ki: Bir dahi tımar satarlar mı. Tımar-

---

[1] bkz. vesîka, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. 6187'den nak: M. C. Şehabeddin Tekindağ, Teke-Eli Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 12/1, s. 127.)

[2] Öztürk, Tarih Boyunca Bektaşilik, s. 190.)

[3] Ahmet Refik: On Altıncı Asırda Rafizilik Ve Bektaşilik, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul, 1932, s. 7.

larımızı satun alı alı cemi rızkımız tükendi. Tımar almağa deve gerek, mal gerektin. Yoldaşa tımar yoktur. Nerede nıaldar etrak taifesi varsa, bezirgan oğulları varsa, kadı oğulları, mütevelli oğulları varsa cümlesi ehl-i tımar oldular. Padişahın ne kadar ahçısı, seyisi, mehteri vesair hüddamı varsa cümlesi ehl-i tımar oldular, yoldaşa dirlik kalmadı. Görsünler, imdi tımarı nâ-mahalle verüb Sipahi taifesini zulmetmekten ne fitneler zahir olsa gerektir."[1]

Anadolu'nun her tarafında görülen bu durum, Osmanlı kaynaklarında şiirle de ifade edilir: (şiirin nesir hali)

"Yiğidi tamamen görevden aldılar, arzu geçidine yol eylediler.

Kılıçları bilmeyenler asker oldu. Çürük ve kötü, yiğit yerine geçti.

Boşluk orduyu kapladı, yiğit tavşan ve sıçana benzedi.

Her boşalan timar açık artırmaya çıktı. Adalet ve lutfun gözü hasta oldu.

Alçaklar rüşvetle yükselip, zenginler gül gibi elde tutuldular."[2]

Bu uygulamayla, halktan ve sipahilerden alınan toprakların, kul taifesine, saray çevresine yığılmış devşirmelere verilmesi, "Osmanlı-Türk karşıtlığını daha da belirgin bir duruma getirmiştir."[3] Böylece, Türk'ü ifade etmeyen Osmanlı kimliğinin oluşumu da asıl bu dönemle başlar.

Şah Kulu ayaklanması sırasında, şehzadeler arasında taht kavgası da başlar. Celâl-zâde'ye göre, Şehzade Ahmet, Şah Kulu ayaklanmasının sebebini, Teke valisi şehzade Korkut'un, hakimiyet endişesi ile Manisa'ya çekilip, Teke vilayetini başsız bırakmasında bulur: "Kardeşim Korkut babamın gönlü yokken Mısır'a giderek Çerkes beylerine varıp, zamanla kendisine arka ve yardımcı olmaları için onlarla ilgi kurdu. O günahkarın bir suçu da sancağı olan

---

[1] Uluçay, Çağatay, Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu, İ. Ü. Ed. Fak. Der., C, VI, sayı 9, Mart 1954, s, 55'den Nak: Yetkin, Çetin, Başlangıçtan Atatürk'e, s. 138.

[2] Celâl-zâde Mustafa, Selim-Nâme, s. 441.

[3] Şahabettin Tekindağ: Sah Kulu Baba Tekeli İsyanı; BTTD, C. I., sayı 3, s. 35; Selahattin Tansel, Yeni Vesikalar Karşısında İkinci Beyazıt Hakkında Mütalaalar Bell., C. XXVN, sayı 106, s. 228.

Teke ilinden izinsiz kalkıp, Saruhan'a geldi. Onun hareketleriyle Şeytan Kulu ayaklandı."[1] Bu nedenle kardeşi üzerine sefer düzenlemek ister ancak, II. Bayezid buna izin vermez.

Celâl-zâde, Şah Kulu isyanının aynı nedenlerle, onun bağımsız devlet kurma iddialarına bağlar.[2]

Şah Kulu isyanının nedenlerini, taraflı, peşin hükümlü görüşler, Safevî uzantılı mezhebi bir kalkışma gibi gösterirler. Kaynaklar, ve ciddi araştırmacılar, isyanın, devletin yüksek vergi taleplerinden, toprak rejiminde ve diğer konularda uyguladıkları adaletsizlikten dolayı dayanılmaz sıkıntılara düşen Türkmen ahali ile devlete askeri hizmetler yapan sipahiler tarafından başlatıldığını söylerler.[3]

Şah Kulu, başlangıçta, bölgenin ileri gelen Türkmen beyleri ile, devletin baskılarından kaynaklanan sorunları görüşmek üzere, o havalinin kavşak noktası konumundaki "Döşeme Derbendi" denilen yerde gizli toplantılar düzenlemeye başlar. Bu toplantılara, tımarları elinden alınmış olan Tekeli sipahiler de katılıyordu. Şehabettin Tekindağ, bu sipahilerden, Çakır-oğlanlar "Bilhassa, bu Tekeli sipâhîlerden Çakır-oğlanları, Kızıl-oğlu, Göle-oğlu, Dede-Alisi ve Hızır[4] adlarını zikreder. Bir defasında, bölge valisi şehzade Korkut'un sübaşısı olan Hasan Bey bu toplantıların birine baskın düzenler ve çok kişiyi yakalar; ancak Şah Kulu kaçmayı başarır. Hoca Sadeddin Şah Kulu'nun teşkilatlanmasını h. 916 yılının 10 Muharrem (19 Nisan 1510) olarak gösterir ve "Alevi töresine göre

---

[1] Celâl-zâde Mustafa, a.g.e., s. 484.

[2] Celâl-zâde Mustafa, a.g.e., s. 465-466.

[3] Bkz: Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. 2; Şahabettin Tekindağ, Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı, Belgelerle Türk Tarih Dergisi, Sayı:3, 1967; Şehabeddin Tekindağ, Teke-Eli Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 12/1; Çetin Yetkin, Başlangıçtan Atatürk'e Türk Halk Eylemleri ve Devrimleri,; Faruk Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu, Ankara-1992; Ahmed Refik, On altıncı asırda Rafızîlik ve Bektaşîlik,; Prof. Dr. Mustafa Akdağ, Celali İsyanları, Cem yay. İstanbul 1993; Prof. Dr. Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, C. 1; Baki Öz, Osmanlı'da Alevi Ayaklanmaları, 2. Baskı, tarihsiz.

[4] Tekindağ, M. C. Şehabeddin, Teke-Eli Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 12/1, s. 126; Şahabettin Tekindağ, Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı, s. 36.

toplanarak Şahkulu sanıyla tanınan bir aşağılık herifi kendilerine baş ve buğ seçtiler."[1] diye anlatır.

Bu olay isyanın başlamasına neden olur. Şah Kulu ve kendisine bağlı Türkmen şefleri, yandaşlarına çağrıda bulunarak toplanmalarını isterler. çoluk çocukları ve yükleriyle, fakir düşmüş Türkmen Şiî-Alevî Tekeli halkı[2] ayaklanmada önemli rol oynayan Varsaklar ve tımarları ellerinden alınan sipahiler, bu çağrıya uyarak Şah Kulu'ya katılırlar. O sırada Manisa'ya çekilmekte olan şehzade Korkut'un kuvvetlerine karşı savaşa tutuşulur, yardıma gelen, Korkut'un sübaşısı Hasan Bey'in kuvvetleri de yenilir ve Hasan Bey Antalya kalesine sığınır (29 Mart 1511).[3]

İsyan başladığında ilk önce şehirler basılır, haklarında haksız hükümler veren, halktan topladıklarıyla zenginleşmiş bulunan kadılar öldürülür. Zarar gördükleri her hedefe yönelip dağıtırlar.

Osmanlı tarihçileri, kadın ve çocuklarında katıldığı bu yoksul Kızılbaş-Türkmen hareketini aşağılayıcı sözlerle anarlar. İran asıllı Osmanlı tarihçisi Hoca Sadeddin Efendi, şehzade Korkut'tan bahisle, Teke havalisini kastederek, "ol ilin halkı onun adaletli gölgesinde güven ve huzur içinde oldular. Ama ol diyarda yaşayan Türklerin varlıkları doğuştan yaramaz olup, yaradılışlarından dik başlı olduklarından başka, huzursuzluk da onların aşağılık yapılarında ikinci bir huy gibiydi." diye yazar. Yine bu Türklerden, "her biri insan biçiminde hayvana benzer kişiler"[4] ve başka bir yerde de "Anadolu Türkünden birkaç ayağı çarıklı hırsızlar" diye söz eder.[5] Bu, İranlı Osmanlı saray tarihçisi Hoca Sadeddin Efendi, beş ciltlik eserinde birkaç istisnanın dışında, Türk ve Türkmen adlarını daima aşağılayıcı, ve küfür ifade eden sıfatlar ekleyerek kullanır. Kemal Paşa-zâde de Türkmenlerden, "ömründe ve diyarında kendüye kimse âdem dimeyen bîkârlar" [ömründe ve ülkesinde kendisine

---

[1] Hoca Sadeddin Efendi, Tacü'l Tevârih, C. IV, s. 43.

[2] Tekindağ, Şahabettin, Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı, s. 39.

[3] Tekindağ, Şahabettin, a.g.m., s. 38.

[4] Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., C. IV, s. 43.

[5] Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., C. IV, s. 77.

kimsenin adam demediği, adam yerine koymadığı işsiz güçsüzler] diye bahseder.[1] Prof. Dr. Faruk Sümer ise, Şah Kulu ayaklanmasını başlatan ahalinin, tımarları ellerinden alınmış olan sipahilerle, Teke dağlarının yoksul (Türkmen) köylüleri olduğunu ifade eder.[2]

Ayaklanma haberi İstanbul'a ulaşınca, Amasya Sancak Beyi Şehzâde Ahmet, Niğde Sancak Beyi Şultan Mehmet ve Anadolu Beylerbeyi Karagöz Ahmet Paşa, Şahkulu eylemini bastırmakla görevlendirildiler. Şah Kulu, Osmanlı kuvvetleriyle yapılan savaşlarda galip gelir. Durumun gittikçe tehlikeli bir hale geldiğini gören sadrazam Hadım Ali Paşa, Şah Kulu'nun üzerine kendisi yürür. Bu sırada İran'a yönelmiş olan Şah Kulu'ya, uzun bir takipten sonra, Sivas civarında Gedik-Hanı denilen yerde yetişir. Türkmenlerin kadın ve çocuklarıyla girdikleri bu savaşta, Şah Kulu ölür ve Türkmenler Safevîlere katılmak üzere İran'a giderler.[3]

Sadrazam Ali Paşa da aldığı bir darbeden ölür. Savaşı, Türkmenlerin kazandığını yazan Hammer, Ali Paşa'yı, savaş meydanında öldürülen ilk Osmanlı sadrazamı olarak kaydeder.[4] Şahkulu olayını bastırmak için Ali Paşa'yla birleşen Şehzade Ahmet, "saltanat bana verilmiştir" diyerek Ali Paşa'nın kendisiyle hareket etmesini ister, bunu sağlayamayınca da isyancılara karşı çıkmaktan çekilir.[5] Şehzade Ahmet'in, bu olaydan önce, Beyşehir civarında,

---

[1] Sümer, Faruk, *Safevî Devletinin Kuruluşu*, s. 27.

[2] Sümer, Faruk, a.g.e., s. 32.

[3] Ahmet Refik, Ş. Tekindağ, F. Sümer, Ç. Yetkin, F. Bozkurt, Y.N. Öztürk, varolan verilere dayanarak Şahkulu'nun Gedikhanı Savaşında öldüğünü yazarlar. N. Birdoğan ise Şahkulu'nun bu olaydan sonra yandaşlarını alıp "Hafik üzerinden Erzincan'a doğru kaybolduğu"nu söyler. M. Bayrak, Ç. Uluçay'a dayanarak Şahkulu'nun Erzincan'a ulaştığını ve oradaki bir çatışmada öldüğünü söyler. Tahsin Yazıcı ise Şahkulu'nun Şehriyar'da Şah İsmail'e ulaştığım ve onun tarafından öldürüldüğüne değinir (İslâm Ansiklopedisi Şah İsmail mad.). Osmanlı kaynaklarında da farklı fikirler vardır; Hoca Sadeddin (IV/63) ve Müneccimbaşı savaş sırasında kaybolduğunu, Solakzade ise Gedikhanı savaşında "öldürüldüğünü" yazarlar (II / 454). bkz. Baki Öz, Osmanlı'da Alevi Ayaklanmaları, Ant yay. No: 14, 2. Baskı, tarihsiz, s. 172.

[4] Hammer, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 381.

[5] Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 231.

Hisar Dağı'na sığınan 3.000 "Aleviyi" öldürdüğü ileri sürülür.[1] Bunun yanında, Şehzade Ahmet, Saltanat konusunda umutsuzluğa düşünce, Kızılbaş Türkmenlerle birleşip "Kızılbaş olan" oğlu Murat 'ın sığındığı Şah İsmail'den de yardım istemiştir.

Sebebi ne olursa olsun, 50.000 kişinin öldüğü[2] bu Kızılbaş-Türkmen ayaklanması, daha doğrusu kardeş kavgası, Anadolu Türklüğüne büyük zarar vermiştir. II. Bayezid'i de çok uğraştırmış ve üzmüştür. XVI. yüzyılda kaleme alınmış, Grekçe bir vakayinâmeye göre, Sultan II. Bayezid'in, "bundan böyle Kızılbaşlarla savaşmaktansa, Macar ve Venedikli kafirlere karşı savaşmanın daha iyi olacağını" söylediği kaydedilir.[3]

Ayaklanan Türkmenler İran'a yönelirken, geçtikleri yollarda birçok yağma ve baskınlar yaparlar. Erzincan'a yaklaşırken, Tebriz'den Anadolu'ya gelmekte olan 500 kişilik bir ticaret kervanına baskın yaparak çoğunu katlederler.[4] Öldürülenler arasında, kervanla Hacca gitmekte olan, tanınmış âlim Şeyh İbrahim Şebüsteri de oğlu ile beraber öldürülür.[5]

Şah İsmail, Tebriz'e ulaşan bu Türkmenleri bölük bölük ayırarak, kumandanlarının birliklerine dağıtır. Üçüncü günü bunlar için büyük bir ziyafet düzenler. Geniş meydanda iki büyük kazanda su kaynatır; görenler yemek pişirilecek diye düşünürler.

Şah İsmail, Tekeli Türkmenlerin ileri gelenlerini huzura kabul eder ve uzun sohbet ve mülakattan sonra tavrını sertleştirerek, bir sorgulamayla, onların Anadolu'da başlatmış oldukları isyan konusunu açar.

Hoca Sadeddin bu görüşmeyi şöyle nakleder:

[1] Öz, Baki, Osmanlı'da Alevi Ayaklanmaları, Ant yay. No: 14, 2. Baskı, tarihsiz, s.171.

[2] Tekindağ, M. C. Şehabeddin, Teke-Eli Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 12/1, s.128.

[3] Baştav, Şerif, 16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi (1373-1512. Giriş ve Metin, Ankara 1973, A.Ü.D.T.C.F., Yayınları 237, s. 180'de nak: İrenè Melikoff, 1828 Sonrası Bektaşi Tarikatleri (Makale), Yabancı Araştırmacıların Gözüyle Alevilik, terc. Er seven, İlhan Cem, Ant Yayınları, İstanbul-1997, s. 91.

[4] Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 231.

[5] Solak-zâde Tarihi C. I. s. 455; Hammer, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 382.

"Şah İsmail :

"Babam Sultan Bayezit Han hazretlerinin koruyucu gölgesinde bunca zamandan berü çoluk ve çocuğunuzla ferahlık içinde yaşarken neden gerekti ki boynunu bağlılık lâlesinden çıkarıb ayaklanma doruğuna tırmandın?" O da karşılık olarak, Ol padişah yaşlandığından vücudunun rahatsızlığı ülkenin kargaşasına yol açtı. Ülkeye düzen getirecek önlemleri almaktan el çekti. Vezirlerin ellerini uzatmalarıyla nice zulümler çıktı. Anların ettiklerine dayanamayıp bu yolu seçtik. Özellikle Şah hazretlerinin kapısına yüz sürmek ve güzel varlığını görmek de Murat ımız ve gönlümüzün tek dileği idi. Kapılarında kul olmayı hora geçer hizmet sanıp kalkıp geldik. Şah da ayıttı, memleketi yakıp yıkmaya ne gerek var idi? Ona da böyle yanıt verdi ki, çeke geldiğimiz bunca zulmün öcünü almak ve çevremize adam toplamayı kolaylamak için yağma ve talana cesaret olundu. Şah ayıttı. Bu yanıt da geçerli değildir. Hoşa giden anlayış üzere bizden yana had sevgi duyduğun iddia idersin. Bizimle Sultan Bayezit Han arasında baba oğul töresinin geçerli olduğunu bilirken, buna el uzatmanın bize dokunacağını ne hoş aklına getirmedin? Özellikle bizim kervanımıza nasıl saldırıya kalkıştın? Tüccara saldırmak yol kesicinin işidir. Yaptığın sözüne uymuyor ve de yalanını gerçek kılıyor diye söyleyince artık yanıt vermeye gücü kalmayıp suçunu kabul etti. Şah yeniden ayıttı. Ya bu otagayı başına padişahlardan kimin izniyle koydun? Ol da ayıttı ki, gaziler alâmetidir. Şah dedi. Otaga takmak padişahlar iznine bağlıdır. Hem sen ne zaman gazi oldun? Müslümanlar kanını haksız yere dökmek gaza mıdır? ve bu tutumunla gaza iddiasında bulunmak yerinde midir? Bu azarlayıcı konuşmadan sonra seçkin beylerinden Dev Sultan'a dönüp "bu otagadan hazzun var ise başından al başına sal" dedi. Dev Sultan'da o anda otagasını alup başına takup saçma töreleri üzere Şah'a secde eyledi. O anda katında hizmette olan dev kılıklı kızılbaşlara işaret olundu. Üşüp ikisini bile kaldırup ol iki kazana attılar. Şah öteki beylerini de öldürtüp geride kalan askerlerini elden geçirdi. Beğendiklerine görev verip ötekileri azad eyledi."[1]

---

[1] Hoca Sadeddin Efendi, Tacü'l Tevârih, C. IV, s. 66-67; Solak-zâde Tarihi C. I. s. 455; Hammer, C. I, s. 455-457.

Müneccimbaşı, bu geri kalan ve bölük bölük ümerasına dağıttığı Türkmenleri sonradan, Şah İsmail'in kılıçtan geçirttiğini yazar.[1]

NUR ALİ HALİFE AYAKLANMASI

Şah Kulu İsyanın sonlarında, meydana gelen önemli bir Türkmen ayaklanması, Rumlu[2] Türkmen Beyi Nur Ali Halife'nin ayaklanmasıdır.

II. Bayezid'in son döneminde, şehzadeler arasında mücadele başladığı sırada, Nur Ali Halife, Koyulhisar'a gelir. Avşar, Varsak, Karamanlı, Turgutlu, Bozoklu, Tekeli ve Hamideli Türkmenlerinden[3] topladığı kuvvetle[4] harekete geçer. Niksar'dan sonra, Tokat üzerine yürürken, Faik Paşa kuvvetlerini yenerek Tokat'a girer. Tokat âyânı Şah İsmail adına hutbe okutur (1512).[5] Hoca Sadeddin, "ol tarafın Türk'ü, Kızılbaş'a tutkun idiler" diyor.[6] Solak-zâde de, "yanına yirmi bin miktarı âdem ve savaşçı ile savaş meydanının ölü yiğitleri olan soysuz Etrak [Türkler] cem oldu" diyerek bu olayı, "bu tarafın soysuz Türkmenleri, arsız ve idrâksiz âdemleri, geniş mezhepli olup, ekserisi Kızılbaş idiler. Memleketin reâyâsından pek çok dinsiz ve kötü düşüncelileri bir araya toplayarak, Osmanlı memleketlerini pâyimal ettiler." diye anlatır.[7]

---

[1] Müneccimbaşı Tarihi, C. II, s. 431-432.

[2] Osmanlı devleti teşkilatında, Sivas, Şebin Kara Hisar, Tokat, Amasya sancaklarının bulunduğu bölgeye Eyâlet-i Rum denilirdi. Bütün Anadolu'ya verilen Rum adından ayırmak için de buraya Rûmiyye-i suğra (küçük Rum) deniliyordu.

[3] Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 229.

[4] Uzunçarşılı 3-4 bin, Ahmet Refik 20 bin kadar diyor, Bkz. Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 229; Ahmed Refik, On altıncı asırda Rafızîlik ve Bektaşîlik, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul 1932, s. 9.

[5] Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, 5. Kitap, s. 2245; Prof. Dr. Fuat Bozkurt, Alevîliğin Toplumsal Boyutları, 3. Basım, Tekin Yayınevi, 1993, s. 53.

[6] Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't-Tevarih, C. IV, s. 84.

[7] Solak-zâde Tarihi, C.. I, s. 461.

Amasya valisi şehzade Ahmet, ayaklanmayı bastırmak için Yularkıstı Sinan Paşa kumandasında bir kuvveti Nur Ali Halife üzerine gönderir; ancak Osmanlı ordusu mağlup olur, Sinan Paşa da 2.000 askerle savaş meydanında öldürülür. Bundan sonra, Türkmenler Sivas'a yönelirler. Bu sırada, Sultan I. Selim'le rakip olan şehzade Ahmet ve oğlu şehzade Murat da, Safevîler'e yönelme eğilimi içinde idiler ki, Nur Ali Halife'nin başarıları görülünce, Şehzade Murat, etrafındaki kendisine bağlı 10.000 kişiyle, "kızıl börk" giyerek "kızılbaş" olur.[1] ve Nur Ali Halife'ye, dolayısıyla Safevîlere katılır. Şehzade Ahmet, hakimiyet iddiasıyla Karaman'da hükümdarlığını ilan ettiği zaman, bütün hazinesini harcayarak, Karaman'ın, Şah İsmail'e sadakat beslediklerini bildiğimiz Türkmenlerden asker toplamaya başlamış,[2] Şah İsmail'den de yardım istemişti.[3]

Celâl-zâde, Selim-nâme'de, şehzade Murat'ın Kızılbaşlara katılmasını ve Şah İsmail'e sığınmasını, biraz farklı bir şekilde anlatır. O sırada Sultan Selim'de padişahlık tahtına oturmuş, ordunun da sempatisini ve desteğini almıştı. Celâl-zâde, olayı şöyle anlatır: (Şehzade Ahmet'in) "yanında olan alçaklar şöyle düşünüp tedbir aldılar:

"–O tarafta bulunan asker ve ordu zorunlu olarak padişahlarına uyar ve itaat ederler. Bu vilayetlerde kızılbaş topluluğu pek çok, oğullarından birini kızılbaş edelim. Şah tacı giysin. Kısa zamanda üzerine birçok kızılbaş toplanır. Hazır ordu ve askerdir. Onlarla Sultan Selim'e karşı koruz, diye hazırlık yapıp, buna göre değerli çocuklarından büyük oğlu Sultan Murat'ı bunun için kasıtlı olarak kızılbaş topluluğuna uyup, başına kızıl tac giyip, İslâmî geleneği bıraktırdılar. O topluluk sevinçli ve neşeli olup, önceden gizlice âlet ve malzemeleri ve harp levazımı hazırdı. Hemen çıkıp Sultan Mu-

---

[1] Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, 5. Kitap, s. 2245; Prof. Dr. Fuat Bozkurt, Alevîliğin Toplumsal Boyutları, s. 53.

[2] Celâl-zâde Mustafa, Selim-Nâme, s. 466.

[3] Selim Mad., Meydan Laorus, C. 11, s. 155.

rat üzerine toplandılar. Birkaç gün içinde üzerine yirmi binden fazla. Zırhlı ve dev naralı silahlı çapkınlar toplandılar. Sultan Murat onların gönlünü edip:

"Gelin, atam Sultan Ahmed üzerine varalım ona yardım edelim, deyince o grubun halifeleri, öncüleri ve ileri gelenleri razı olmayıp:

"Bizim şâhımızın güzel izinleriyle çıkmadın. Sen şah tacını giyip, o yolu seçtiğin için sana tabi olduk. Bir iştir oldu. Önüne düşelim Şah İsmail'in sarayına varalım."[1]

Nur Ali Halife, geri çekilerek, yanındaki Türkmen topluluğu ile beraber, o zaman Şah İsmail'in yönetiminde olan Erzincan'a gelir. Şah İsmail de onu Erzincan valiliğine tayin eder. Şehzade Murat ise, Tebriz'e giderek Şah İsmail'e sığınır. Şah İsmail, kendisine bir makam ve dirlik verir, dirliğine giderken de ölür (1513).[2]

Bazı yazarlar yanılgıyla, Nur Ali Halife'nin Çaldıran savaşından önce öldüğünü yazarlar. Çaldıran savaşına katılan Nur Ali Halife'nin tekrar Erzincan'a döndüğü malûmdur. Çaldıran Savaşı'nda da Şah İsmail'in ordusunda yer alan Nur Ali Halife, savaştan sonra Bıyıklı Mehmet Ağa tarafından, Tunceli'nin Ovacık yöresindeki Tekir Yaylağı'nda kıstırılmış, yapılan çarpışmada Nur Ali Halife öldürülmüştür (Haziran 1515).[3]

Bilindiği kadarıyla, Şah İsmail'in, Osmanlı topraklarına tecavüzü, vaki olmamıştır. Çaldıran savaşına kadar, Osmanlı devletinin sınırı Sivas'a kadar idi. Şimdi Sivas'ın bir kazası olan Suşehri ise o zamanlar Safevîlerin sınır şehri idi. Şah İsmail'in, o zamanlar Memlûklulara tâbi olan ve Osmanlılara da düşman bulunan Dulkadiroğlu Alâüddevle üzerine giderken (1508), Kayseri civarında, Osmanlı toprakları yakınından geçmiştir ki, bu olayla ilgili, Şah İsmail, Osmanlıların bu seferi yanlış yorumlamamaları için II. Bayezid'e' "Baba" diye hitap ettiği ve seferin gayesini anlatan bir dostluk mektubu göndermişti.

---

[1] Celâl-zâde Mustafa, Selim-Nâme, s. 513.

[2] Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 36.

[3] Yetkin, Çetin, Başlangıçtan Atatürk'e Türk Halk Eylemleri, s. 142.

Trabzon valisi Yavuz Selim'in, bir ara Bayburt, Erzincan yörelerine sefer yaparak, Safevîlere ait bu topraklardaki Türkmen ahaliye çok zarar vermesi,[1] Şah İsmail, Sultan I. Bayezid'e şikayet etmişti. Sultan da Yavuz'u azarlamış ve halkın zararlarını ödettirmişti.

[1] Celâl-zâde Mustafa, Selim-Nâme, s. 431.

ONUNCU BÖLÜM

KIZILBAŞLAR DEVLETİ

SAFEVİLER

XVI. yüzyılın başında ortaya çıkan, Safevîler Devleti üzerinde, Türkiye'de, Prof. Dr. Faruk Sümer'in dışında yeteri bir araştırmanın yapılmış olduğu söylenemez. Azerbaycan'da, bu konuda en geniş çalışmalar, "Azerbaycan Safeviler Devleti" adlı eserle tanınan Prof. Dr. Oktay Efendiyev tarafından yapılmıştır. Osmanlı tarihçileri ve onların çağdaş uzantıları diyebileceğimiz tarihçi ve araştırmacılar tarafından, karalanarak, asılsız ithamlarla ele alınmış ve bunun etkisiyle toplumda yanlış kanaatlerin oluşmasına sebebolmuşlardır.

Türk devletleri arasında Türk kimliği açısından, ilk sıralarda yer alması gereken Safevî devleti, genel Türk tarihi içinde pek anılmaz. Prof. Dr. Faruk Sümer, bu devletin kimliğini, "Safevî devletinin gerek dayandığı zümre, gerek devlet teşkilâtı ve kültür bakımlarından kendisinden önce aynı ülkedeki Türk devletlerinden farksız olduğu ve hattâ belki onların bazılarından daha fazla Türklük vasıflarını taşıdığı"[1] şeklinde ifade eder. Sümer, Safevî devletini kuran ve geliştiren unsurun, tamamen Anadolu'lu Türkmenler olduğu gerçeğini de eserinin daha birinci sayfasındaki önsözünde belirtir.[2]

Safevîlerin, tam bir Türkmen devleti olduğu tartışmasızdır. yine de, Safevî devletinin, "Fars/Acem devleti" ve hatta, Anadolu Türk-

---

[1] Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 6.

[2] Sümer, Faruk, a.g.e., s. 1.

lüğünün düşmanı gibi, gösterilmesi, büyük bir yanılgıdır. Sümer, Safevî devletinin "milli bir İran devleti" olduğu görüşünü taşıyan ciddi bilim adamlarının artık bulunmadığını ifade eder.[1]

Safevîler konusu, genellikle mezhep taassubuyla ele alınmaktadır. Bu bakımdan hem Türkiye'de hemde İran'da, sahiplenilmez ve üzerinde dikkatle durulmaz. Günümüz Türkiye'sinde, mezhebi farklılık açısından değerlendirildiği için, Safevîler, Türk kimliği ile ele alınmaz ve sahiplenilmez. İran'da ise, Şiîlik, bugüne kadar gelen süreç içinde, daha çok itikadî yönden, köklü medreseler çevresindeki çalışmalarla geniş bir içerik kazandığından, Safeviler dönemindeki sufî anlayıştan uzaklaşmıştır. Bunun yanında, bugünkü İran devletinin, ulusal ve siyasal birliği de Fars ekseninde sağlanmış vaziyettedir. Bu bakımdan, Safevî devleti ve donemindeki dinî-siyasî özellikler, İran'ın, çağımızdaki yapısıyla çelişkilidir.

Anılan nedenlerle, Safevîler, her iki ülkede de dışlanmaktadır. Bu doğrultuda, İran'da, özellikle 20. yüzyılın ilk yarısında, Safevîlerin, dinî ve milli kimliği üzerinde, saptırmaya yönelik iddialar ileri sürülmüştür.

Tarihî kayıtlarda Safevî sülalesi hakkında, seyyidlik iddialarından dolayı Araplara ve Şah İsmail'in büyük atası olup, bu devlete adını veren Şey Safîyeddün (1252-1334)'nin, şeyhi ve kayınpederi Şeyh Taceddin Zahid (ölm. 1300)'in[2] Kürt olduğu iddiasıyla, Kürtlere dayandığı hakkındaki malûmattır. Bu kayıtların tek dayanağı Safvetu's-safa adlı tarihi yazmanın, sonradan tahrif edilerek çoğaltılan nüshalarıdır;[3] daha doğrusu, bu tahrif edilmiş nüshala-

---

[1] Sümer, Faruk, a.g.e., s. 1.

[2] Şeyh Safiyüddin'in iki karısından biri Şey Zahid'in Bibi Fatıma adlı kızı idi ki, Safevî hanedanı bu Bibi Fatıma'dan gelenlerdir.

[3] "1357 yılında tamamlanmış olan Safvetu's-safâ'nın müellif nüshasının başlangıcına çok sonraları, belki de Şah Kasım Envar'ın, Gilân ve Horasan taraflarına gönderildiği, takriben 1375/76 yıllarında birçok sayfaları yeniden yazılarak değiştirilmiş ve ilâveler yapılmıştır." Hele Safvetu's-safa'nın sayfalarını inceledikçe oldukça büyük uyumsuzlukların ortaya çıkması da gösterir ki, "neseb-nâme şeceresi ve üç hikâye çok sonradan ilâve edilmeseydi," eserin bütünlüğü umumî ruhu ile uyuşturulur, böyle apaçık bir ayrılık teşkil etmezdi. - Mirza Abbaslı, Safevîlerin Kökenine Dair, Belleten sayı: 158, s. 326.

ra dayanarak iddialarda bulunan Ahmet Kesrevî'nin[1] yazmalarıdır.

Safvetu's-safa'nın sonraki nüshalarına eklenen, Farça'nın bir lehçesiyle yazılmış ve Şeyh Safîüddin'e atfedilen şiirlere dayanarak, onun neslini Farslaştırmaya da, girişenler de çıkmıştır. Bunlar da iddialarını Kesrevî'ye ve uydurma rivayetlere dayandırırlar. Bütün bu iddialar, yukarıda bahsettiğimiz eserin tahrif edilmiş sonraki nüshalarının dışında ilmî bir kaynağa dayanmazlar.

Aşağıda bu iddialar üzerinde durulmaktadır.

SAFEVİLER HAKKINDAKİ KÜRTLÜK İDDİASI

Bu konudaki iddialardan biri, Safevî ailesinin bir Kürt nesline dayandığı iddiasıdır.

Bu iddia, XIV. Yüzyılın başlarında yazılan, yazarı belli olmayan ve aslı da mevcut bulunmayan, Safvetu's-safa adlı esere sonradan yapılan ilavelerle tahrif edilmiş nüshalarındaki rivayetlere dayanırlar.

Eserde, Şeyh Safiüddin'in yedinci atası Zerrin Külâh Fîruzşah'tan "El-Kürdî el-Sencanî" olarak bahsedilir. Ahmet Kesrevî de buna dayanarak Firuzşah'ın Kürt aslından geldiğini yazar. Kesrevî, Safvetu's-safa'daki "el-Sencanî" adının yanlış yazıldığını ve bunun aslının "el-Sencarî" olduğunu, bu yerin de, o zaman Diyarbakır vilayetindeki "Sencarî" olduğunu zannederek, esassız ve kararsız bir şekilde "Sözün kısası biz öyle anlıyoruz ki, Şayh Safî'nin ataları Kürdistan Sancar ya da o çevreden gelmişlerdir."[2] iddiasında bulunur.

Azerbaycan İlimler Akademisinden Dr. Mirza Abbaslı ve yine

---

[1] Ahmet Kesrevî, İranlı Türk asıllı olup, medrese tahsilli tarihçidir. 1920'lerden itibaren, İran sarayına yakınlığı ile bilinir. Kesrevi, Büyük Rıza Şah'ın, İran ahalisinin Fars asıllı olduğu iddiasıyla başlattığı asimilasyon politikalarını destekleyen, İran tarihi araştırmalarında, bu politikayı güçlendirmek amacıyla yönlendirici çalışmalarıyla tanınır. Kesrevî, uydurma rivayetler ileri sürerek, İran Türklerinin Fars aslından geldiklerini de iddia etmiştir.

[2] A. Kesrevî, Şeyh Safî ve Tebareş, Tahran, 1324 Şemsî (1945 M.) s. 37 nak: Mirza Abbaslı, Safevîlerin Kökenine Dair, Belleten sayı: 158, s. 326.

Azerbaycanlı bilim adamı, Safevîler uzmanı Prof Dr. Oktay Efendiyev v.b., başta Kesrevî'nin bu görüşleri olmak üzere, Safevîler hakkında ileri sürülen bu gibi iddiaları, belgelere dayanarak çürütmüşlerdir.[1]

Mirza Abbash'ya göre, Safvet'us-safa'nın tahrif edilmiş bir nüshasındaki, bir rivayette, Şey Safî'nin, kayınpederi ve şeyhi, Şeyh Zahid'le, akrabalık ilişkisine dayanılarak, Şeyh Zahid'in "El-Kürdî el-Sencanî" diye anılmasından, Şeyh Safî'nin yedinci atası Fîruzşah'ın da adı "El-Kürdî el-Sencanî" olarak Safvetu's-safa'ya ilave edilmiştir.[2] Kesrevî'nin dayandığı Saffetu's-safa'da geçen "El-Sencanî" adının "El-Sencar" olarak değiştirilmesinin ve Safevîlerin atalarının "Kürdistan" taraflarından gelme olarak gösterilmesinin kasıtlı olduğunu ileri süren Abbaslı, XII. ve XIII. yüzyıllarda çok iyi tanınan Arap coğrafyacısı ve gezgin bilgini Şeyhu'l-İmam Yakut el-Hamavî'ye de dayanarak bu iddiaları çürütür. Yakut el-Hamavî'nin eserinden örnekler göstererek, Sencan denilen yerin, Merv[3] şehri yakınında bir yer olduğunu belirtir. Abbaslı aynı eserde, Horasan'ın Nişapur Şehri civarında ve ayrıca Azerbaycan'da "Babu'l-Ebvâb (Derdend) yakınında Sencan adlı yerlerin de bulunduğunu yazar.[4]

İran'ın tanınmış bilgini Sait Nefisî, 1927 yılında yazdığı eserinde, Safvetu's-safa'da gösterilen "Sencan"ın, Yakut'un eserinde gösterilen Merv yakınındaki yer olduğuna işaret eder ve "Sencan Merv yakınında bir yerin adıdır... Böylelikle de Şeyh, yani Şeyh Zahid Gîlânî'nin ata-babaları Horasan taraflarından gelmişlerdir."[5] diyerek, diğer görüşleri çürütür.

---

[1] Abbash, a.g.m.,; Prof. Dr. Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safeviler Devleti, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993, s. 33 vd.

[2] Abbaslı, a.g.m., s. 329.

[3] Merv, halen, Türkmenistan'ın tarihi Türk şehirlerinden biridir. İran Selçuklu devleti kurulduğu zaman, Çağrı Bey'in hakimiyetindeki bölgelerin yönetim merkezi idi. Çağrı Bey, Selçukluların ikinci başşehri sayılan Merv'de otururdu.

[4] Abbaslı, Mirza, Safevîlerin Kökenine Dair, s. 329.

[5] Abbash, a.g.m., s. 329.

Safvetu's-safa'nın tahrifle çoğaltılmış nüshaları ve onlara dayanan Kesrevî'nin yazmaları, ülkemizde de bazı bilim adamlarını da yanıltmıştır.

Prof. Dr. Faruk Sümer, Safevî devletinin "millî bir İran devleti" olmadığı üzerinde dururken, Kesrevî'nin yorumlarına dayanarak, Safevî soyunun, "Fîruz Şah adlı Sincar'lı bir Kürd'ün neslinden geldiği şüphe götürmez bir şekilde, ortaya konmuştur. Tahmin etmek mümkün olabilir ki, Safiyüddin İshak'ın atası Fîruz Şah, Kürtlerin X. yüzyılda Âzerbaycan ve Errân yayılmaları esnasında Erdebil'e gelmiş ve şehrin yakınında bir yerde yerleşmiştir."[1] diyor ve kaynak olarak da, yine Kesrevî'nin "Şeyh Safî ve Tebâreş" adlı eserini ve Z. V. Togan'ın, 1957 yılında, Fransızca yayınlanmış bir makalesini veriyor.

Togan, anılan makalesindeki görüşlerini, Safvetu's-safa'nın, ilave ile "sahteleştirilmiş"[2] olduğu bildirilen 1542 tarihli Azerbaycan tercümesi olan bir nüshasına dayanarak ifade eder. Bu nüshadaki sözkonusu iddialar, tarihi, yazarı ve asıl nüshası bulunmayan Safvetu'us-safa'nın, 1337 yılında, Tevekkül İbn İsmail ibn Bezzaz tarafından çoğaltılan orijinal nüshada bulunmamaktadır.

Anlatılanlardan çıkarılan netice şudur: Şeyh Safiyüddin'in yedinci atası Fîruz Şah'ın Kürt aslından geldiği, Şey Zahid'in, anılan yazmalarda, ilave ile, "El-Kürdî el Sencanî" diye anılmasına dayandırılıyor. Ancak Şeyh Zahid'in, Horasandaki Merv yakınında bulunan Sencan'dan geldiğinin kaydedilmiş olması, onun da Kürt aslından gelmediğini ortaya koyuyor.

Mirza Abbaslı, Safvetu's-Sefa'nın başlangıcında yer alan, Şeyh Safî'nin atalarından söz eden bölümde, Şeyh Safî'nin ulu atası Firuz'un, Sencan vilâyeti tarafından Azerbaycan'a göç etmiş olan "Şeyh-ı erbabu'tarîk İbrahim Edhem evladından bir hükümdar"la arasındaki yakın ilgiye değinildiğini ve bu hükümdarın Mugan ve Arranı ele geçirdikten sonra Erdebil vilâyetinin yönetimi Fîruz'a

---

[1] Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 1.

[2] Efendiyev, Oktay, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 34.

bıraktığını naklediyor[1] Zahid ve sufî bir şeyh olan İbrahim Edhem, İslâm Ansiklopedisinde[2] verilen bilgiye göre, bugün Afganistanda bulunan Belh şehrindendir. Bu şehir, Şeyh Zahid'in ve Firuz Şah'ın geldiği kaydedilen Merv şehriyle aynı havalide, birbirine yakın mesafede bulunmaktadır.

SAFEVİLERİN HAKKINDAKİ FARSLIK İDDİASI

Bazı dönemlerde, belki de zamanın politik ortamında, ihtiyaç duyulduğundan olacak ki, Safevî sülâlesinin Fars aslından geldiği iddiasında da bulunulmuştur.

Safevîler hakkında ileri sürdüğü yanlış malûmatla, konuyu yönlendirmiş olan Kesrevî, Safevîlerin Fars lehçesinde konuşan zümrelere bağlı sayılmaları hakkındaki görüşleri ilk kez, Şemsî 1316/17-M. 1937-1938) yıllarında Tahran'da yayınladığı "Azeri ya zeban bastan Azerbaygan" adlı eserinde ileri sürmüş, bundan sonra, Safevîler'in Fars aslından geldiği konusu bazı İranlı bilim adamları tarafından da benimsenerek savunulmaya başlanmıştır.

Kesrevî, anılan kitabında, Safevîler'in atası Şey Safî'nin Fars dialektlerinden biriyle konuştuğu iddiasında bulunur. Bu iddiasında da, esas olarak iki kaynağa dayanır. İlki, Saffetu's-safa'nın, tahrife uğramış nüshasına ilave edilmiş olan ve Şeyh Safî'ye maledilen, bir Fars lehçesiyle yazılmış şiirlerdir. Diğeri, Safevîler'e ait kaynaklardan, 1648'de Şah Tahmasb zamanında yazıldığı belirtilen "Silsiletü'n-neseb-i Safevîyye"de, yazarının, "Şeyh Hazretlerinin şiirlerindendir"[3] diyerek örnek verdiği, bir Fars lehçesinde yazılmış şiirlerdir.[4]

Mirza Abbaslı, kendisinde mikrofilm olarak mevcut olduğunu

---

[1] Abbaslı, Mirza, a.g.m., s. 328.

[2] bkz. C., Van Arendonk, İbrahim Mad., İslâm Ansiklopedisi C. 5/II, s. 886.

[3] Silsiletü'n-neseb-i Safevîyye, Berlin ns., 1924, s. 29 nak: Abbaslı, M., a.g.m., s. 315.

[4] Abbaslı, Mirza, a.g.m., s. 315.

söylediği, Safvetü's-safa'nın, İbn Bezzaz'ın, 1357 yılında tamamladığı ilk nüshasında ve sonraki bazı esas nüshalarda Şeyh Safî'ye ait şiir bulunmadığını, Şeyh'in de şiir yazmadığının apaçık kaydedilmiş olduğunu söylüyor.[1] Ahmet Kesrevî, bu konuyu da şöyle geçiştirmeye çalışır:

"O hanedanın (Safevflerin) taraftarları İbn Bezzaz'ın kitabına çok el gezdirmişler [tahrif etmişler anlamında], Şîahk ve seyyitliğe uygun gelmeyen ne varsa darmadağın etmişler.[2] Şu yönden de kuşku duymak gerektir ki, "bu mısradan başka mübarek tab'larının şiir yazısından bir şey malûm değildir" cümlesi de o kitaba katılmıştır. Anlaşılıyor ki, Şeyh Safî'nin orada kimi şiirleri, şialık ve seyyitliğe uygun gelmemiştir, Bu cümleyi Şeyhin böyle şiirleri olduğunu bildirmemek için yazmışlar."[3]

Kesrevî'i, kaynak gösterdiği ve ilmî değeri bulunmayan kaynaklarda, söz konusu şiirlerin dili ve lehçesi hakkında bilgi verilmediğinden, bu şiirlerin, Fars dilinin mahalli bir dialekti olan, –yalnız, Kesrevî'nin faydalandığı Saffetu's-safa nüshasında "Pehlevî" diye yazılan– "Azerice"[4] dediği lehçe ile yazıldığını, bunun da, Safevî hanedanının ana dili olduğunu, dolayısıyla Azerbaycan Türklerinin de eski dillerinin bu olduğu çağrışımına gönderme yapar.[5]

Kesrevî'nin, bu iddiaları ileri sürdüğü yıllar, I. Şah Rıza Pehle-

---

[1] Abbaslı, Mirza, a.g.m., s. 320-321.

[2] Kesrevî burada Safvet'us-safa'nın tahrife uğradığına işaret eder ki, eserinin bir başka yerinde de bu hususu daha açık birşekilde itiraf ediyor: "Şah Tahmasb, kendi egemenliği yıllarına dek Saffetu's-safa'da yapılmış birçok üstü örtülü düzeltmelerle yetinmeyip onda daha esaslı "tashîh ve temizleme" tashih ve tenkit işlerini Mîr Ebu'l-feth adli bir kâtibe yaptırmıştır. Bu gibi düzeltme ve temizlemelerin hangi amaçla yapıldığını artık ayrıca açıklamaya gerek yoktur." A. Kesrevî, Şeyh Safî ve Tabariş, Tahran 1323 Şemsî, 1944 M. S. 14, nak: Mirza Abbaslı, a.g.m., s. 323.

[3] Abbaslı, Mirza, a.g.m., s. 320.

[4] Rahim-zade Safevî'nin, 1962'de Tahran'da basılan „Şerh Cengeha ve Tarih-i Zindegani Şah İsmail Safevî" adlı eserinde (s. 50), Âzerî dediği İranî lehçeyi şöyle tanımlıyor: "Azerî dialekti, Kürt dialektleriyle Talışçaya ya da Kürtçe ve Mazenderan dialektine yakındır. Onların her üçünü de andırır." Bkz. Mirza Abbaslı, a.g.m., s. 327.

[5] Bkz. Mirza Abbaslı, a.g.m., s. 287-329.

vî'nin, Farslaştırmayı şiddetli devlet politikası haline getirdiği ve uyguladığı bir devirdir ki, aslen Türk olan Kesrevî de, iddialarıyla, sanki bu süreçte görevli olduğu hissini uyandırıyor. Kesrevî, iddialarının, askıda kaldığını anlamış olacak ki, "Azerî ya zeban bastan Azerbaygan" (s. 45) adlı kitabında, bilim dışı bir mantıkla yanılgısını telafiye çalışır:

"Kimileri derler ki, bu şiirlerin belki de Şeyh Safi'nin müritlerinden biri yazmıştır. Ben, bu mümkün değildir derim. Öbür yandan da bu, bizim görüşlerimize, yani şiirlerin Âzeri dilinde söylenmesine aykırı düşmez. Zira, eğer bir adam, Şeyh Safî adına şiir söylemişse, hiç kuşkusuz onun (Şeyh Safî N.Ç.)kendi diliyle söylemiştir."[1] Kesrevî burada, Şeyh Safî'nin, Farsçanın bir lehçesiyle konuştuğunu anlatmaya çalışıyor.

Esasen bilim adamı olmayan, medrese tahsilli, İran aydınları arasında "o bir molla idi" diye anılan Kesrevî'nin bu düşüncesini, Mirza Abbaslı, çok da ciddiye almadan, alaylı bir dille eleştirir, "Elbette burada da A. Kesrevî'nin iddiasının bilimsel olmadığı apaçıktır. Çünkü, özellikle X. yüzyıldan bu yana Gazneliler, Selçuklular ve Selçukî Atabeyleri, İlhanlılar ve Timur Oğullarının, hatta birçok Safevî hükümdarlarının saraylarında yetişmiş yüzlerce şair şiirlerini sundukları şahısların yani birçok Türk hükümdarlarının ana dilinde yazmamışlardır"[2]

Mirza Abbaslı'nın sözlerinden anlaşılan şudur: Şeyh Şafî'ye şiir yazan şair, kendi diliyle değil, Şeyh Şafî'nin diliyle yazmıştır diyen Kesrevî, bunun bir kural olduğunu anlatmak istiyor. Abbaslı'da, Türk hükümdarlarına, yüzlerce şairin yazdığı şiirlerin Türkçe olmamasını ima ederek, bu şairler, Türk hükümdarlarının dili Türkçe ile yazmamakla, sözü, Kesrevî'nin "kuralını" bozduklarına getirerek bir tür alaya alıyor.

Mirza Abbaslı, Safvetu's-safa'da, Şeyh Safî'nin Türkçe, Farsça, Arapça, Moğolca ve Gîlanca'yı çok iyi bildiğinin kaydedildiğini,[3]

---

[1] Abbaslı, Mirza, a.g.m., s. 322.

[2] Abbaslı, Mirza, a.g.m., s. 323.

[3] Abbaslı, Mirza, a.g.m., s. 325.

ayrıca Şeyh Safî'nin hayatına dair Garibî ve Begaî tezkirelerinde onun Türkçe Kara Mecmua adlı felsefî bir eseri olduğu, bu eserin el yazmasının Safevî hükümdarlarının hazinesinde saklandığından söz edildiğini de kaydeder.[1]

Kesrevî'nin, anlatmaya çalıştığımız yanlış iddiaları, birçok ciddi bilim adamını yanılttığı gibi, Safevîlerin İranî olması arzusunda olan İranlı araştırmacılara da, malzeme olmuştur. Tahran Üniversitesinden Prof. Dr. Nasrullah Felsefî, Kesrevî'ye dayanarak aynı iddiayı öne sürer: "Safevîlerin ecdadı aslen İranî idi. Hatta Âzeri dilinde, Âzerbaycan'ın yerli dili olan Bûmî diliyle konuşuyorlardı."[2]

İranlı tarihçi Muhammed Cevad Meşkur da, Şah İsmail'i Türk hükümdarı gibi değil, üç nesilden beri Türkçe konuşmaya ve Türkçe şiirler yazmaya "mecbur olan" bir İranh gibi tanıtır. Meşkur, daha da ileri giderek, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerini de Farslaştırmaya yeltenir:

"İran Türkleri Türkmen ve Tatar ırkının mahsulüdür. Azerbaycan Tatarları Türkçe konuşsalar da, fiilen İranhdırlar; onlar, saf İranlıların köken itibariyle Türkmen, yahut Tatar ırkı ile karışmasını teşkil ediyorlar.[3]

Bunlardan başka İran'ın tanınmış araştırmacılarından, Said Nefîsî, Zebîhullah Safa, Doktor Ahmet Tâcbehş, Abbas İkbal Aştiyânî, Rahim-zade Safevî v.b. da bu yanlış fikirlere katılmıştır.[4]

SAFEVİLERİN SEYYİDLİĞİ İDDİASI

Safevî hanedanının Arap aslından olduğu da iddia edilmiştir. Ancak bu iddialar dar bir çerçevede kalmıştır.

Safevî hanedanının, Şiâ'nın yedinci imamı Musa Kazım'dan

---

[1] Abbaslı, Mirza, a.g.m., s. 318.

[2] Abbaslı, Mirza, a.g.m., s. 326.

[3] Efendiyev, Oktay, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 34.

[4] Abbaslı, Mirza, Safevîlerin Kökenine Dair, s. 314.

geldiğine inanılır. Bunun kaynağı da, Şeyh Haydar'ın, kendisini Musîye'l-Safevî olarak adlandırmış olmasıdır. Halbuki, Şey Haydar bu adı, büyük dedesi "Sadreddin Musa Safevî"ya izafeten kullanmıştır.[1]

Walther Hınz, güvenilir bulmadığı bir kaynağa dayanarak, "bu mukaddes sülâleden Firuz Şah adında birisi 1174 yılında sırma takke ile Güney Arabistan'dan Azerbaycan'a göç etmiş imiş." diye, kabul etmediği bir rivayetin mevcudiyetinden bahseder[2] ki, bu asılsız rivayetler de, muhtemelen Safevîler'in seyyitliği iddiasını etkilemiş olabilir.

Şey Safî'nin çağdaşı olan, Hamdullah Mustofî'nin "tarih-i güzide" adlı eserinde, "onun ne Şiîlik, ne de Sünnîlik mezhebinin belli kollarından birine bağlılığına asla değinilmemiştir. Halbuki eserin üçüncü babında bir mukaddime ve altı fasıl ile Muhammed Peygamber, onun evlâdı ve ashabından uzun uzun söz edilmiştir. Yazar, eserinin beşinci bab'ını teşkil eden altı fasıllık sonuncu bölümünde, kişiliğini göklere çıkardığı Şeyh Safî'nin Hz. Muhammed ve İmamlarla ne hısımlık ne de yakınlık ilişkisine dokunulmamıştır. Ondan ancak, büyük, azametli şeyhler sırasında söz edilmiştir."[3]

Safevî hanedanının seyyid olduğu iddiası, yine Safvetu's-safa'daki, sonradan ilave edilmiş uydurma rivayetlere dayanır.

Fuat Köprülüe, kaynaklarda, Safevîler'in seyyid soyundan geldikleri iddiasının, Şeyh Safî devrinde görülmediğini söylüyor.[4]

F. Sümer, Safevîler'in seyyidlik iddialarının, XV. yüzyılın ikinci yarısından, yani Şeyh Cüneyd'den itibaren ortaya atılmış oldu-

---

[1] Abbaslı, Mirza, a.g.m., s. 304.

[2] Hınz, aynı bahiste kendi düşüncesini de şöyle ifade eder: "Safevîlerin gerçekten Ali nesline mensup olmalarına İranlılar'ın inanmalarının ehemmiyetini, İran'ın başka itikattaki (Sünnî) düşmanları, batıda Osmanlılar'a ve doğuda Özbekler'e karşı mücadelelerinde bu sülâleye bir kuvvet vermesinde aramalıdır. Bu günkü İran, İran Devletinin kutsî menşelerini kabul etmemekle beraber Safevîlerin kendilerinin bile bu mensubiyetin doğruluğunda şüpheleri olduğunu sanmaktadır. Bu son iddiada ifrata varıldığı meydandadır." Bkz. Walther Hınz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, 1992, s. 5.

[3] Abbaslı, Mirza, Safevîlerin Kökenine Dair, s. 303.

[4] Köprülü Fuad M., Bayrak Mad., İslâm Ansiklopedisi Cilt 2, s. 414.

ğunu, onların da, bundan sonra kendilerini Hz. Ali ahfadından saymış olduklarını belirtir.[1] Faruk Sümer, Şeyh Cüneyd'in, Anadolu'ya gelip Şiî Türkmen zümreleriyle tanıştıktan sonra Şiîliği kabul etmiş olabileceğine değinerek, Şeyh Cüneyd'in Anadolu'da, Türkmenler arasında bir seyyit gibi dolaştığını söyler.[2]

Safevî sülâlesinin seyidliğini iddia edenlerin gerekçelerinden biri de, Şiîlik hattından İslâma giren İlhanlı hükümdarı, Gazan Han'ın, çağdaşı Şeyh Safî'ye gösterdiği ilgidir. Gazan Han tarafından, İlhanlı veziri Reşideddin'e yazdırılan meşhur tarih eserinde, Gazan Han'ın, Peygamber evladına gösterdiği saygıdan, seyyidlere tanıdığı imtiyazlardan genişçe bahsedilmektedir. Gazan Han'ın Şey Safî ile ilişkisini, bazı çağdaş İranlı araştırmacılar, Reşideddin'in verdiği bu bilgilerden esinlenerek, Şey Safî'nin de Şiî olduğu iddiasını ileri sürmüşlerdir ki, kaynaklarda, onun daha çok Şafiîliği hakkında malûmat bulunmaktadır.

Esasen, Safevî neslinin kutsallaştırılması gibi, hanedanların kutsallaştırılması, o devrin hemen her toplumda rastlanan bir özelliğidir. Kökenleri kutsi motiflerle bezenmiş hanedanlar daha rahat bir hakimiyet devresi yaşamışlardır.

Bu motif, Avrupa toplumlarında, eski Yunan'da, Romalılar'da görüldüğü gibi, özellikle şark milletlerinde, Araplar'da, Farslar'da daha belirgin bir şekildedir. Çin'de, Japonya'da gördüğümüz, İmparator neslinin kutsallaştırılması, Ortaçağ'dan intikal eden geleneğin devamıdır.

Aynı gelenek Türklerde de görülür. Göktürkler ve öncesi Türk inançlarında, hakanların soyları daima kutsal motiflerle bezenmiş destanlarla anlatılır. Orhun Abideleri'nde de hakanların soyları ve vazifeleri, Tanrı ile ilişkilendirilerek ifade edilir.

Yukarıdaki bölümlerde değindiğimiz üzere, Karahanlılarda, Cengizlilerde, Osmanlılarda, Timurlular'da, Kara-Koyunlular'da, Akkoyunlularda v.b. hanedanların soylarının kutsallaştırıldığını görüyoruz.

---

[1] Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 2.

[2] Sümer, Faruk, a.g.e., s. 10.

Türklerden ilk Müslüman olan Satık Buğra Han'ın soyu, İslâmî motiflerle, Hz. Ali'nin torunu, dördüncü Şiî imamı Zeynelabidin hattından Hz. Peygamber'e uzatılır. Timur'un soyu da, Cengiz üzerinden aynı soyağacında, Hz. Ali soyuna dolayısıyla Hz. Peygamber'e götürülür.

Osmanlılar, Kara-koyunlular ve Akkoyunlular da soylarını, Oğuz şeceresi ile Hz. Nuh'a dayandırarak kutsallaştırmışlardır.

Safevî soyunun kutsallaştırılma girişimlerini de aynı gelenek doğrultusunda değerlendirmek gerekir. O devirde, özellikle Türkler nezdinde, seyyidlere gösterilen aşırı saygı, Safevîlerde de vardı. Halbuki, Osmanlıların, seyyidleri kutsal soyun mensupları olarak saygı gösterip, koruma altına aldıkları bir devirde, Safevîler gerçekten seyyid olsalardı, Yavuz'un mektuplarında da rastlandığı gibi, Safevî Şah İsmail'in soyu hakkında küçümseyici ifadeler kullanılmazdı.

Yine, seyyidlere karşı aynı hassasiyetin gösterildiği Türkistan'da, hakimiyeti elinde bulunduran Şeybanî Han, "İsmail daruga"[1] diye hitap ettiği Şah İsmail ile olan anlaşmazlığında, ona gönderdiği mektupta,

"Sen keşkül ve asâ vârisisin. Lâkin ben Cengiz evlâdıyım, kılınç ve ülke vârisiyim. Eğer dervişliğe kanaat etmezsen cezanı göreceksin." diyor ve Şah İsmail'in egemenlik iddiasını "Terekeme Akkoyunlular" ile olan akrabalığına dayandığını ifadeyle, "Egemenlik iddiasını ancak padişahlarla çekişme gücünde olan ve atababadan Padişahlar soyuna mensup olan kişi yapabilir."[2] diye, Şah İsmail'in soyunu aşağı görüyordu.

Ortaçağ geleneklerine göre, Aslen Türk soylu olan Safevîlerin, soylarının seyyid olarak kutsallaştırılması ve çeşitli milletlere mensup olan Şeyh ve din adamlarının Safevî tarikatının mensubu gibi gösterilmesi, onların kimi yerde Arap, kimi yerde de Farsça konuşan zümrelere bağlanmasına neden olmuştur.

---

[1] daruga, İlhanlılar'da, Timurlular'da, Kara-koyunlu, Ak-koyunlu ve Safevîler'e herhangi bir şehrin veya kasabanın idari ve inzibati işlerine bakan memurlar idi. Safevîler'de köylere de daruga tayin ediliyordu.

[2] Ahmet b. Ebu'l-feth İsfahanî (.....?) Leningrat Enstitüsünün elyazmaları fonu İnv. s. 386. vr. 285-b nak: Abbaslı, Mirza, Safevîlerin Kökenine Dair, s. 311.

SAFEVİLER HANEDANININ TÜRKLÜĞÜ

Safevî hanedanının soyu hakkında, yukarıda da ele aldığımız gibi, ileri sürülen görüşler bu gün artık, ilim alemince dikkate alınmamaktadır. Zaten, anılan, tahrif edilmiş kaynakların ve uydurma iddiaların yanında, artık, Safevîlerin Türklüğünün dışında, başka bir millete mensubiyetleri doğrultusunda ciddi iddialar bulunmamaktadır.

Ahmet Kesrevî ve onun gibi düşünenler iddialarının dayandığı Saffetu's-safa'nın muhtelif yerlerinde, Şey Safiyüddin'in "Pîrî Tork" yahut "Pîrî Turk" (Türk Pîrî) olarak kaydedildiğini görmezden gelirler. Kaynaklarda, Şey Safî'nin Şiraz'da müritleriyle olan görüşme ve sohbetlerinden bahseden anlatımlarda, ona hep "Türk Pîrî" diye hitap edildiği kaydedilmiştir. Bu toplantılardan birinde, "bütün Fars'da", cesareti ile tanınan Emir Abdullah'ın Şeyh Safî'ye "Ey Türk'ün Pîrî"[1] diye hitap ettiği kaydedilir.[2]

Şeyh Safî Şiraz'da, tanınmış ilim ve irfan temsilcileriyle, birçok kez irfânî, felsefî tartışmalar yapar. Onlar da, Şeyh Safî'yi Türk gibi tanınmış ve ona her zaman "Ey Türk pirî" demişlerdir.[3]

Safevîler'e ait önemli kaynaklardan, Cihan-Aray-i Şah İsmail-i Safevî (müellifi bilinmiyor) adlı eserde, Şey Safî'nin mürşidi ve hocası Şeyh Zahid Gilânî ile ilk görüştüğünde (1277), onun Erdebil'den Gilân'a gelmiş bir Türk genci (Cevân-ı Tork) olarak tanındığı tekrarlarla kaydedildiğini, İskender Bey Münşî'ye ait Tarih-i Alem Aray-i Abbasî adlı eserde ve hatta A. Kesrevî'nin her yerde başvurduğu Şeyh Hüseyin b. Şeyh Abd'ul-zâhidî'nin Silsiletü'n-nesebi Safevîyye adlı eserinde de, Şey Safî'nin "Türk Pîrî"diye anıldığını, yine M. Abbaslı'dan öğreniyoruz.[4]

---

[1] Safnetu's-Safa'da, (gösterilen elyazma nüsha vr. 15.)'da ki hitabet şöyle geçer: "Emîr Abdullah (Tanrı ona rahmet eylesin) bir saatten fazla başını önüne eğerek sustu. Sonra başım kaldırıp dedi ki: "Ey Türk pîri, bizim himmet kuşumuz bu mertebeye dek uçamamıştır.. Ey Türk pîri, böyle bir hali ve senin vakıanı doğudan batıya dek, Şeyh Zahit Gilânî'den başka hiçbir kimse aydınlatamaz." Mirza Abbaslı, a.g.m., s. 316.

[2] Efendiyev, Oktay, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 35.

[3] Abbaslı, Mirza, Safevîlerin Kökenine Dair, s. 316.

[4] Abbaslı, Mirza, a.g.m., s. 317.

Safvetu's-safa'da, Kesrevî'nin bir türlü görmek istemediği kayıtlardan olan, mekıbevî bir rivayet de şöyle anlatılır: "Bir gün Şeyh [Safî] oturmuştu. Mihrabın duvarının yarıldığını gördü. Oradan bir adam çıkıp Şeyh'e dedi ki: Ey Pîr-i Türk ... Onun cemalinin bedri, hüsn ve kemâlinin yetkinliği öyle bir dereceye çıkmıştır ki, o daima Türk pîri olarak anıldı."[1]

Efendiyev, Safvetu's-safa'nın İbn Bezzaz nüshasından, Mevlânâ Ahmet ve Mevlânâ İbrahim Tebrizî Safevî'nin anlattığı bir olayı şöyle aktarır: "(biz) Erdebil'e geldik. Şeyh'in yanında (evinde), –(Allah) onun ruhunu aziz tutsun– bizim için siyah ekmek ve su getirdiler. (o anda) fark ettirmeden birkaç Türk içeri girdi. Onlar için beyaz ekmek ve bal getirdiler." Meğer Şeyh Safi'nin evinde Türklere üstünlük veriliyormuş." Aynı eserde, Şeyh'in "Türk köyünde" (Deh'i Türk) oturduğundan bahsedildiğini nakleden Efendiyev, "bu da Safi devrinde Erdebil arazisinin Türk ahalisine işarettir" diyerek, Z. V. Togan'ın, mezkür makalesinde, bu konuya değinen görüşlerini de aktarır: "Safvetu's safa'nın Azerbaycan tercümesinde (1542) Şeyh Safiüddin'e aitmiş gibi gösterilen Türk şiirlerinden ve vecizelerinden bazıları gerçekten de ona ait olabilir. Erdebil sakinlerinin ekseriyeti ve özellikle de Kızıl Orda'ya ve Kırım vilayetine seyahat eden, Şey Safi şagirtleri, hakikaten Türkçe konuşuyorlardı."[2]

Bartold, "bu Erdebil şeyhleri, şüphesiz Fars değil, Türk kökenlidirler"[3] diyor ve başka bir yerde de, "Azerbaycan, artık o zaman öz ahalisi itibariyle Türktü. Türk kabileleri de bu şeyhlerin çevresinde daha sıkı birleşiyorlardı"[4] diye yazar. Rus bilim adamı İ. P.

---

[1] Safvetü's-safa gösterilen elyazma nüsha vr. 14a nak: Mirza Abbaslı, a.g.m., s. 317.

[2] Togan, Z. V., Sur l'origine des Safevides, Mélanges, Massignon, Damas, 1957, III,, s. 352. nak: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safeviler Devleti, Baku 1993, s. 263-264.

[3] (Barthold, V.V., Soçineniya, t. II. Çastı I. M., 1963, str. 748 nak. Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safeviler Devleti, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Baku 1993, s. 33.

[4] Bartold, V.V., Mesto Prikaspiyskih oblastey visterii musul manskogo mira, Bakû, 1925, s. 100-101, nak: Mirza Abbaslı, Safevîlerin Kökenine Dair, s. 305.

Petruşeviski de aynı görüşü paylaşarak Safevî şeyhlerinin dilinin, Azerbaycan Türkçesi olduğunu belirtir.[1]

İréne Melikoff, Şah İsmail'in, Teke Türkmenleri ile aynı boydan olduğunusöyler.[2]

Dr. Rıza Nur Türk Tarihi adlı eserinde, "bu sülâle Türktür" dediği Safevîler hakkında şunları yazar:

"Safevî tarikatını kuran büyük babasının soyca İmam Musa Kâzım'a nisbeti ve bu suretle Arab olması lâzım ise de bu uydurmadır. Çünkü o vakit bütün Müslüman memleketlerinde, bilhassa İran'da her saltanata geçmek veya sivrilmek isteyenin mutlaka kendisini ya Evlâd-ı Resûle veya bir pâdişah sülâlesine mensup göstermesi, bu yolda şecereler uydurması âdet ve zarurî idi. Halbuki bu zâtın Erdebilli olduğunda şüphe yoktur. Erdebil o vakit ve şimdi de Türk'tür. Hele bu sülâlenin bütün istinatgâhının Türkmenler olması bu bâbda katî bir delil mâhiyetindedir. Çünkü Türk ve Acem arasındaki büyük nefret ve düşmanlık bir Acem'in Türkler tarafından himâye edilmesine kat'îyyen mânidir. Türk olmasalardı, bu Türkmenler onlara istinatgâh olmazlardı. Bu sülâlenin zuhûru târihinde sahnede hiçbir Acem yoktur, her şey Türk'tür. Hattâ bunların sâde taraftarları değil, düşmanları bile hep Türk'tür. Sonra Şâh İsmail "Hatayî" mahlasıyla bir dîvân yazmıştır. Bu şiirler güzel Türkçe'dir ve şimdiki Azerî şivesidir. Türklerin İran'da Acemce şiir yazmaları umumî bir âdettir. Böyle bir moda ve cereyan içinde bir Acem'in Türkçe şiir yazması imkân hâricinde gibi bir şeydir. Böyle bir muhitte Şâh İsmail'in Türkçe şiir yazması onun Türklüğünde şüphe bırakmaz."[3]

Batılı görüşlerde de, Safevîler'n Türk kimliği üzerinde bir kabulsüzlük, görülür ki, Walther Hınz'ın iddiası buna bir örnek görüşdür. Hınz, "Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd" adlı eserinde "Umumiyetle Türk bilinen İsmail'in hangi ırktan olduğunu incelemek fay-

---

[1] Petruşeviski, İ, P., Gosudarstva Azerbaydjana, v XV v., s. 205. nak. Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 33.

[2] Melikoff, İrene, Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe, s. 224.

[3] Nur, Rıza, Türk Tarihi, Toker Yay., İstanbul 1979, c. 5, s. 118.

dasız olmasa gerektir." sözleriyle başladığı incelemesinde, "Bir çok kuşak geriye ecdadı takip olunursa" diye konuya girerek, Şah İsmail'in, baba annesinin yani Uzun Hasan'ın kız kardeşi, dedesi Cüneyd'in eşi ve babası Şeyh Haydar'ın annesi olan Hatice Begim'in, Gürcü kızından doğduğu, Şah İsmail'n annesi Halime (Marta) Begim'in de, Uzun Hasan'ın, Trabzon Rum imparatorunun kızı olan eşi Despina Hatun'dan doğduğunu ileri sürerek, "İsmail'in damarlarında akan kanda... Türk kanının üstün bir durumda olmadığı görülür." diye garip bir iddiada bulunmuştur.[1]

İLK SAFEVİ ŞEYHLERİNDE MEZHEBÎ DURUMU

Safevî hanedanı hakkında, yukarıda ele aldığımız konuların yanında, en önemli konu, onların mezhebî mensubiyet meselesidir. XVI. yüzyıldan itibaren, Anadolu Türkleri arasında görülen ayaklanmaların nedenleri hep Safevîlere dayandırılır. Hatta, 1334 yılında ölmüş olan, Safevî tarikatının kurucusu, Şah İsmail'in ulu atası Şeyh Safiyüddin'e kadar götürülür.

Günümüz bilim adamları ve araştırmacıları, genellikle, bu sülaleyi kökeninden itibaren, Anadolu'daki Şiî-Aleviliğin kaynağı olarak gösterirler. Yüzyıl öncesine kadar, İran bilginleri ve fikir adamları ile dindar Şiî muhit, Safevîler'le beraber İran ahalisinin, İslâmın ilk dönemlerinden beri Şiî olduklarını ileri sürmüşlerdir. Ancak İran'da da, asrımızın ilk çeyreğinden sonra, özellikle 1979 İslâm devriminden sonra, Safevîler konusu sanki rafa kaldırılmış gibi pek gündeme alınmamaktadır.

Safevî sülâlesi, dinî-tasavvufî bir akımın, bir cemaatin şeyhleri olarak, Şeyh Safiyüddin'le ortaya çıkarlar ve geniş bir coğrafyada taraftar bulurlar. Şeyh Safiyüddin, müridi olduğu ve aynı zamanda da kayınpederi olan Şeyh Zahid Gilânî (ölm. 1300)'nin ölümünden sonra, onun halefi olarak, Erdebil'de Şeyhlik makamına oturur. Bu dönemde, tarikat etrafında büyük bir mürit kitlesi toplanır. Tarika-

[1] Hınz, Walther, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 63-64.

tın ilkeleri, Horasan, Kafkas, Azerbaycan, Anadolu, Irak, Suriye ve İran'ın bazı yerlerinde benimsenir, taraftar bulur. Sufîlik akidelerine dayanan tarikat ilk zamanlarda mezhebi bir disiplin göstermemekle beraber, Şeyh Safiyüddin, o devirde İran ahalisinin büyük çoğunluğunun mensup olduğu Şafiî mezhebine yakındır. Bu konuda ciddi bilim adamları ve araştırmacılar arasında da ittifak bulunmaktadır.[1] Togan, Akkoyunlu Cihan Şah'ın vakıf belgelerinde, Şey Safi'nin Sünnî olduğunun kaydedildiğini söyler.[2]

Şeyh Safî, tarikat ilkeleri açısından sufîliği takip etmiş, tarikatını, herhangi bir mezhebî çerçeveye yerleştirmemiştir. Safvetü's-sa-

---

[1] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 367; Yazıcı, Tahsin, Safeviler Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. X, s. 53; Aka, İ., X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik, s. 89; Türkdoğan, Prof. Dr. Orhan, Alevi Bektaşi Kimliği, s. 101; V.V. Bartold, Mesto Prikaspiyskih oblastey visterii musul manskogo mira, Bakû, 1925, s. 100-101, nak: Mirza Abbaslı, Safevîlerin Kökenine Dair, s. 305;

Mirza Abbaslı İran kaynaklarından şu bilgileri aktarır: "Bu dönemin ilk kaynaklarından olan ve Hace Reşideddin Fazlullah'tan 22 yıl sonra aşağı yukarı 1340 yıllarında tamamlanmış Hamdullah Mustofî-i Kazvinî'nin (1281-1351) "Nüzhetü'l-kulûb" adlı eserinde Şeyh Safî'nin yaşadığı Erdebil şehrinden söz edilirken onun müritlerinin dinî mensubiyetleri üzerine şöyle denilmiştir: 'ekserisi Şafiî mezhebinde olup Şeyh Safiyyeddin Erdebilî'nin mürididirler...' Kimi Avrupa ve İran bilim adamları, başta A. Kesrevî, Hamdullah Mustofî'nin yalnız bu küçük işaretine dayanarak Şeyh Safî'nin Şîalığa değil, o devrin sufî batınîliği takiyyesi ile ilgili olarak Sünnî-Şâfiî mezhebine meyil gösterdiğini ispatlamaya çalışmışlardır. (A. Kesrevî 1316 ve ikinci kez 1317 Şemsî (M. 1937-1938) Tahran'da bastırdığı 'Azeri Ya Zeban Bastan Azerbaygan' eserinde Şeyh Safî'yi Sünnî sayar. O bu görüşünü sonraları başka eserlerinde de tekrarlanmıştır. Lâkin, yedi yıl sonra yazdığı 'Şeyh Safî ve Tebâreş' adlı önemli eserinin, Şeyh Safî'nin Mezhebi bölümünde onun dini tarikatlarla ilgisini çok iyi bir biçimde belirterek, önceki görüşlerini de bir araya toplayıp düzelten bir biçimde yazmıştır. Tasavvufla ilgisi olanlar pek iyi bilirler ki sufîlerin kendilerine özgü bir yaşama tarzı vardır. Sufîlerin dünyasında din ve mezhepten söz edilmez. Onların dediklerine göre, sufîler, bâtın ehlidirler, zâhir ehli dedikleri din ve mezhep taraftarlarını da görmeğe gözleri yoktur. Böyle iken bile sufîler zâhir ehlinin zararlarından kurtulmak ve onların dinsiz tanınarak ürkütmemek için, kendilerini dindar gibi gösterip belirli bir mezhebe bağlamaya çalışmışlardır. Bunun içindir ki Şîalar arasında yaşayan sufîler Şiîlik mezhebini Sünniler arasında yaşayanlar da Sünnilik mezhebini kabul ederdi. Şeyh Safî ve onun taraftarlarının Şafiî olması da bununla ilgili idi. Bkz. Ahmed Kesrevî, Şeyh Safî ve Tebâreş, Tahran 1944, s. 420, nak. Mirza Abbaslı, Safevîlerin Kökenine Dair, Belleten sayı: 158, s. 302.

[2] Togan, Sur l'origine des Safavides, in Melanges Louis Massignon, Tome III. Damas 1957, s. 357. nak. Burhan Oğuz, Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin... II., s. 370.

fa'da Şeyh'in müritlerinin çoğunun Şafiî olduğu, bunun yanında Hanefîlerin ve Şiîlerin de bulunduğu, hatta, Budist ve Hristiyan taraftarlarının bile olduğu malûmatı veriliyor.[1] Mirza Abbash'ya göre, Safvetü's-safa'da, onun Şi'a'lıkla ilişkisi olmadığı,[2] Şeyh'in, Şi'a'lığı tamamiyle reddettiği kaydediliyor.[3]

Şeyh Safî'nin ölümünden (1334) sonra, oğlu Şeyh Sadreddin (1334-1392) ve torunu Hoca Ali (1392-1429) ile onun oğlu Şeyh İbrahim (1429-1447) zamanında, Erdebil dergâhının müritleri daha da çoğalmış, şöhretleri geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu şahısların etkinliği, Bursa'da Osmanlı sarayına da ulaşmıştı ki, buradan Erdebil dergâhına her yıl "Çerağ akçesi" adı altında nezir yahut bağışlar gönderiliyordu.[4] (Çerağ akçesi, Yavuz Sultan Selim dönemine kadar gönderilmiştir.)

İsmail Erünsal tarafından, Arapça aslından yalnız iki cildi Türkçe'ye çevrilerek basılan, Müneccimbaşı'nın "Sahaif-ül-Ahbar fî Vekayi-ül-A'sâr" adlı eserinin, nedense basılması uygun görülmemiş olan, Arapça yazılı üçüncü cildinde Şey Safiyüddin hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Walter Hınz, üçüncü ciltten, Şeyh Safiyüddin'in etkisinin genişliği ve İlhanlıların kendisine olan ilgisi hakkında kaydedilen şu bilgileri aktarır: "Zâhid Geylânî, 700 senelerinde ölünce postunu Safiyyüddin'e vasiyet etti, Safî de irşad mevkiine geçerek keramet ve hârikalarıyla şöhret kazandı; ahalinin çoğu ve Cengiz hükümdarlarıyla emîrleri kendisine kemâl üzere itikat ettiler ve çok mazalim def'ine bais oldu. Müritleri o kadar çoğaldı ki bir gün Emîr Çoban ona, bizim askerimiz mi çoktur yoksa sizin müritleriniz mi deye sorunca: sizin askeriniz dahi cümlesi müridimizdir, ziyadelik nasıl sorulur cevabını verdi. Emîr Çoban ve

---

[1] Abbaslı, Mirza, a.g.m., s. 290.

[2] Abbaslı, Mirza, a.g.m., s. 289.

[3] Abbaslı, Mirza, a.g.m., s. 293.

[4] Hınz, Walther, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 7.

Sultan Ebû Said dahi kendisine inâbet ve itikat üzere idiler Bu hâl üzere 735 tarihinde ölmüştür."[1]

Timur'un Anadolu'dan dönüşünde, Hoca Ali'nin ziyaretine Erdebil'e gittiğinde, Şeyh, Timur üzerinde derin bir etki bırakmış, onun isteği ile Anadolu'dan getirdiği Türkmenleri (3000) serbest bırakıp, Erdebil arazisinin yönetim ve gelirini Erdebil dergahına vakfeder. Bu olayla ilgili vakıfnâmeler, iki yüz yıl sonra, Şah Abbas'ın askerleri tarafından Batı Türkistan'da bulunmuştur.[2] Hoca Ali, Erdebil'de kalan Anadolu Türkleri için bir mahalle kurmuştur.[3] Bunlar asırlarca Sufîyan-ı Rum yani Anadolu Sufîleri olarak anılmışlar, Safevî devletinin kuruluşunda, çekirdek kadroyde yeralmışlardır.

Safevî sülâlesinin Şeyh Cüneyde kadar Şiî olmadıklarını vurgulayan Abdulbaki Gölpınarlı,[4] Şeyh Safiyüddin ve oğullarının, kendilerini Sünnî bir tarikat olan Halvetîliğin mümesilleri sayıldıklarını ve müridlerinin mezhepleri ne olursa olsun, onların, Halvetîye tarikatına mensup olduklarını ileri sürer.[5]

Safevîler hakkında yazılmış, büyük çoğunluğu İran eserlerinde, özellikle Safvetü's-safa'da, Şey Safiyüddin'in akrabaları ve yakınlarının adlarında, Şiî likte, hiçbir devirde görülmeyen, Ebû bekir,

---

[1] Müneccimbaşı, Sahayif-ül-ahbar, C. III, s. 179-180, nak: Hınz, W., Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 7.

[2] Hınz, bu konuda şu bilgileri veriyor: "Şah Abbas'ın saray kâtibi İskender Münşî bu hâdise ve Anadolu esirlerinin serbest bırakılması hususunda şu mülâhazaları serdetmektedir: Bu hususlar hükümdar fermanında kayıtlı olmamakla beraber halk arasında eskiden beri böyle söylenegeldiği için ben de kitabıma koydum. Üzerinde Moğolların damgası ve Emîr Timur'un mührü bulunan ve eski harflerle yazılmış bulunan tomarlarda Hoca Ali'nin Timur'la buluşması ve Hocanın kerametleri ve bu gibi hâdiseler kaydolunmuştur. Bu vesika Belh üzerine yapılan seferde Andehut kalesinin zaptında (1602) İranlıların eline geçmiş ve Şaha gösterilmişti. Walther Hınz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, 1992, s. 8.

[3] Yazıcı, Tahsin Safeviler Mad.,, İslâm Ansiklopedisi, C. X, s. 53.

[4] Gölpınarlı, A., Kızılbaş Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. VI. s. 789.

[5] Gölpınarlı, A., Bayramiye Mad., İslâm Ansiklopedisi, c. 2, s. 424.

Ömer, Osman ve Ayşe gibi isimlerin bulunması,[1] onun Şiî olmadığının bir başka kanıt sayılır. Bu adlara Şiî muhitinde pek rastlanmaz. İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun Şiî mezhebine girmesiyle, Anadolu'da, Ebû bekir, Ömer, Osman adlarını yasaklamasını hatırlayalım.[2] buna açık bir örnektir.

SAFEVİLER DEVLETİ (DEVLET-İ KIZILBAŞAN)

Şeyh Safiyüddin'in son dönemlerinde, önemli siyasi gelişmeler gözlenir. Anadolu'da, Selçuklu hakimiyeti son bulur, bağımsız beylikler ortaya çıkar. Osmanlı devleti kuruluş aşamasını tamamlamış ve büyüme sürecine girmiştir. İran ve Anadolu'da hüküm süren İlhanlılar, dağılma dönemindedir. Anılan coğrafyanın birçok yerinde, siyasi değişmeler ve gelişmeler cereyan etmektedir. Şeyh Safiyüddin'in ölümünden (1334) sonra yerine geçen oğlu Şeyh Sadreddin Musa (1334-1393) da aynı ortamda yaşar. Bu arada, Şeyh Zahid Gilânî'den beri bütünlük içinde gelen tarikat, iki kola ayrılmanın ilk dönemini yaşar. Şey Zahid Gilânî'nin halifelerinden Muhammed Halvetî (ölm. 1378-79) ve onun devamcısı olan Yeğeni Ömer el-Halvetî, Halvetîye tarikatını kurarak, Tebriz'de irşad faaliyetine başlar. Erdebil dergâhı ise sülalenin adıyla faaliyetini yürütmeye devam eder.[3]

Şeyh Sadreddin, şeyhlik postuna oturduğunun ilk yıllarında, İlhanlı İmparatorluğunun dağılması ile, devrini siyasi olaylarına ilgilenmeye başlar. "Şeyh Sadreddin dönemi, müridlerinin silalandığı görülür. Şeyh Sadreddin, gerektiğinde, yandaşlarının silahlı mücadelesine olumlu bakar. Çatışmalara doğrudan ya da dolaylı olarak katılır.[4] Şey Sadreddin'in bu siyasi temayülleri, tarikat muhitinde

---

[1] Abbaslı, Mirza, Safevîlerin Kökenine Dair, s. 297-299.

[2] Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu, s. 10.

[3] Uludağ, S., Halvetîyye mad., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ans. C. 15, s. 394.

[4] Abbaslı, Mirza, Safevîlerin Kökenine Dair, s. 294.

bazı rahatsızlık ve itirazlar doğurur ki, bu da tarikatta gruplaşmaların başlangıcı olur. Sadreddin gösterdiği bu siyasi temayülden dolayı, İlhanlıların son bulmasıyla, bölgede hakimiyet kuran, İlhanlı emirlerinden, Çobanîler sülalesinin reisi Melik Eşref Çobanî ile arası açılır ve birkaç kez uğradığı suikasttan zor kurtulur. "Zulüm" ve "gaddarlığıyla tanınan Melik Eşref, Şey Sadreddin'i, ahaliyi isyana teşvik etmekle suçlayarak, havalide yağma yaptırır ve emirlerinden Orgunşah (Argunşah)'ı Erdebil'e, Şeyh'in üzerine gönderince, Şeyh de, Gilân'a yandaşlarının yanına kaçar. Sadreddin, burada boş durmaz, Kızıl-Orda hanı Cani Bey'le ilişkiye geçerek yardım ister. 1356 yılında, Cani beyin Melik Eşref'in hakimiyetine son verinceye kadar Glân'da kalan Sadreddin, Cani Bey'in korumalığında, tekrar Erdebil postuna oturur.[1] Bu olaylarla Erdebil dergâhına siyaset de girmiş olur.

Şeyh Sadreddin'den sonra, "İslâm dünyasında velî addedilen, pek büyük bir şöhret kazanan ve hükümdarlar tarafından ziyaret edilen"[2] oğlu Hoca Ali'nin (1393-1429), Timur üzerinde de büyük bir nüfuzu bulunmaktadır. Timur'un, ziyaret maksadıyla Erdebil'e gelerek, Hoca Ali'yle dostane ilişkiler kurması, tarikattaki siyasi temayülleri de güçlendirir. Timur, Erdebil'de bulunduğu sırada, Anadolu (Rum) beylerine, Erdebil'de yaşayan mürşidinin ziyaretine gelmek isteyen Anadolulu müritlerin sıkıştırılmamalarını ve onlara engel yaratmamalarını emreden bir de ferman göndermişti.[3]

Hoca Ali'nin Kudüs'te ölümünden sonra Şeyhlik postuna, oğlu Şeyh İbrahim (1429-1447) oturur. Baba-oğul bu iki Şeyh zamanında Erdebil dergâhı (Darül-İrşad)'nın etkisi, Anadolu'dan Çin'e, Mısır-Arabistan'dan Kafkasya'ya kadar geniş bir sahaya yayılır. Artık tarikat geniş bir alanda, büyük bir kitleyi etkisi altında bulundurmaktadır.

---

[1] Abbaslı, Mirza, Safevîlerin Kökenine Dair, s. 295.

[2] Yınanç, M. H., Cüneyd Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 3, s. 242.

[3] Efendiyev, Oktay, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 35.

ŞEYH CÜNEYD

Şeyh İbrahim'in ölümünden (1447) sonra, tarikata girmiş olan siyasî temayüller, babadan oğula geçen şeyhlik geleneğini de bozar. Şeyh İbrahim'den sonra, sülalede ilk defa post mücadelesi başlar. Onun altı oğlundan biri olan Cüneyd'in şeyhlik postuna oturması gerekirken, şeyhliğe, bu mücadelede galip gelen İbrahim'in kardeşi Şey Cafer getirilir. Bu nedenle Safiyüddin ailesi içinde şeyhlik mücadelesi, siyasi bir karakterle başlar. Bölgenin hakim gücü Kara-Koyunlu devletinin Şiî hükümdarı Cihan Şah, Sünnî Şeyh Cafer'e destek verir ve Şeyh Cüneyd'i Erdebil'den çıkarır (1448). Bu arada, Cihan Şah, kızını, Şeyh Cafer'in oğluna vermek suretiyle akrabalık da kurar.[1]

Bu olay, tarihimizde, Türkler arasında, Çaldıran savaşıyla başlayan, kimi tarihçiler tarafından mezhebi ayrılıktan kaynaklandığı ileri sürülen kanlı savaşların ve bugün dahi devam ettiğine üzüntü ile şahit olduğumuz mezhebî ayrılığın başlangıcı sayılabilir. Bu süreç, geniş dairesi içinde Oğuz Türklüğü'nün birbirine küskün iki kampa ayrılması sonucunu da maalesef doğurmuştur.

Bu zamana kadar, Sünnî-Şafiî olan tarikatta, Şiîlik ilk defa Şeyh Cüneyd'de görülür. Cüneyd'din Şiî olduğu konusu, bilim adamları tarafında tartışmasız olarak kabul edilmesinin yanında, Şiîliği ne zaman ve hangi nedenlerle kabul ettiği tartışılmaktadır.

Bazı görüşlere göre, Erdebilden uzaklaştırılan Cüneyd'in, amcası Şeyh Cafer'le post mücadelesinde taraftar kazanmak için siyasi gaye ile Şiîliği öne çıkardığı ileri sürülür.[2] Kimi görüşlere göre de, Şeyh İbrahim'in yerine önce Şeyh Cüneyd'in geçtiğini ve bu sırada siyasi amaçla Şiîliği öne çıkardığı ileri sürülür. Prof. Dr. Oktay Efendiyev'in naklettiğine göre, J. Auben de (J. Auben, Etüdes Safevîdes, s. 46), Cüneyd'le Cafer arasındaki mücadelenin, Ca-

---

[1] Yazıcı, Tahsin, Cüneyd-i Safevî Mad., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ans., C. 8, s. 123.

[2] Yazıcı, Tahsin, Cüneyd-i Safevî Mad., C. 8, s. 123; M. Halil Yınanç, İslâm Ansiklopedisi Cüneyd mad., c. 3, s. 242.

fer'in sünnî, Cüneyd'in ise Şiî olmasından kaynaklandığını öne sürüyor.[1]

Anlaşılan odur ki, Şeyh Cüneyd, Erdebil'den ayrıldıktan sonra Anadolu'ya gelince, yahut Erdebil'den ayrılmadan, Anadolu'ya gitmeyi düşündüğünde, Anadolu'da yardım almayı düşündüğü Türkmenlerin Şiî oluşu onun şiîliği kabul etmesinde önemli bir rol oynamıştır. Prof. Oktay Efendiyev, Türkmenlerin Şiîliğini daha geniş bir sahada yayılmış olduğunu ifade ediyor. Efendiyev, Cüneyd'in bir devlet kurmaya yönelip güç arayışından bahisle şöyle devam ediyor: "Bunların, sonunda Orta-Asya'dan Kuzey Suriye'ye, Azerbaycan'a ve Ermenistan'a uzayan geniş alan üzerinde yaşayan Oğuz kökenli Türk aşiretlerinde bulacakları istemlerini egemenliği altına almış güçlü bir ordu gerekiyordu.

"Safevîler, bu sonuncular arasında büyük bir popülerliğe sahip Şiiliğe ilgi duymaları nedeniyle, bu Türk aşiretleriyle ilişkilerini güçlendirirler."[2]

Cüneyd'in Anadolu'ya gelişi ve buradaki faaliyetlerle ilgili malûmatın ana kaynağı Aşıkpaşaoğlu'dur. Onun verdiği bilgilere göre, Cüneyd, Erdebil'den ayrılarak Anadolu'ya, Osmanlı topraklarına gelir ve hediyelerle birlikte bir derviş heyetini Sultan II. Murat'a göndererek, ondan mesken kurup dualarla meşgul olmak için Kurt Beli'ni ister. Sultan II. Murat, gelen dervişlerin her birine bin akçe harçlıkla, Şeyh Cüneyd'e de 200 filöri (200 duka altın) göndererek, "bir tahtta iki padişah sığmaz" diye Cüneyd'in teklifini reddeder. Bunun üzerine Cüneyd, Osmanlı ülkesini terk ederek Karaman'a, Konya'ya gider, Şeyh Sadreddin Konevî zaviyesine yerleşir. Aşıkpaşaoğlu'nun kaydına göre, Cüneyd'in burada, sonradan Fatih'in de hocası olacak olan Mevlâna Hayreddin'den ders alır, Şeyh Muhyiddîn-i Arabî'nin kitaplarıyla tanışır ve zaviyenin şeyhi Şeyh Abdullatif (Makdisî) ile sahabe ve Ehlibeyt arasında mukayese ile

---

[1] Efendiyev, Oktay, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 264.

[2] Efendiyev, Prof. Dr. Oktay, Safevi Devletinin Kuruluşunda Türk Aşiretlerinin rolü, s. 311.

hangisinin üstün olduğuna dair yaptığı bir tartışmada,[1] Ehlibeyt'in (Ehlibeyt) üstün olduğunu savunarak tepki görür. Aşıkpaşaoğlu'nun naklettiği bu vaka, Şeyh Cüneyd'in şiîliğini belgeleyen en önemli olaydır. Cüneyd'in bundan önceki hareketlerinde Şiî temayülü çok açık değildir.

Anadolu o devirde, Prof. Dr. Faruk Sümer'in ifadesiyle "Şiîliğin İran'a Anadolu'dan getirilmiş" olduğu gibi önemli neticeler doğuran, şiîliğin hakim sahası durumunda idi. Erdebil postunda hak iddiasıyla mücadeleye başlamış olan Cüneyd'in geleceği ve destek beklediği tek yer Anadolu Türkmenleri olmuştur ki, belki de, Türkmenlerin inançlarıyla, ters düşmemek ve onlarla inanç birliği kurmak için şiîliğe (Caferiye) Anadolu'da girmiştir. Belki de, bu değişim, anılan mecburiyetlerle beraber, Muhyiddin-i Arabi'nin kitaplarından etkilenerek, Konya'da meydana gelmiştir. Bu konuda kesin bir şey söyleyemiyoruz. Abdulbaki Gölpınarlı, Aşıkpaşaoğlu'na

---

[1] Aşıkpaşaoğlu bu tartışmayı şöyle anlatır: "Şeyh Cüneyd, Şeyh Abdüllatife sual etdi : "Ataya eshâb mı evlâdur [evlâ= üstün, daha iyi], yohsa evlâd mı evlâdur" [burada eshab'dan sahabe evlâd'dan Peygamber soyu kasdediliyor] dedi. Şeyh Abdüllatif cevab verdi ki : "Sual etdügün makamda eshâb evlâdur. Zîrâ eshâbun hakkında kelâm-ı Kadîmde "muhâcirîn ve l-ensâr" deyü anılmışdur. Ve dahı mezâhib-i erba'a [dört sünnî mezhep; Hanefi, Şafiî, Hambelî, Malikî] eshâbdan alınmışdur. Evlâddan alınmış değüldür" dedi. Şeyh Cüneyd dahı Şeyh Abdüllatife hitâb edüb dedi kim: "Ol âyetler eshâb hakkında nâzil olduğı vakıt sen oradamıydın" dedi. Şeyh Abdüllatif dahı eyitdi kim : "Sen bu i'tikad ile kâfirün oldun. Ve dahı bu i'tikad ile sana uyanlar dahı kâfir olur" dedi. Hoca Hayreddîn, Cüneydün koltuğına girüb odasına aldı, gitdi. Fakîr dahı Şeyh Abdüllatifün koltuğına girüb odasına aldum, gitdüm. Heman ki sabah oldı, Şeyh Cüneyd, Konyadan çıkdı, gitdi, vilâyet-i Varsağa girdi.") Aşıkpaşaoğlu, Tevârih-i Al-i Osman, Osmanlı Tarihleri, Düzenleyen: Çiftçioğlu N. Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1947, s. 250.

Aşıkpaşaoğlu'ndan verdiğimiz bu alıntı, Milli Eğitim Bakanlığı'nın yayınladığı "Âşık Paşaoğlu Tarihi"nde (İstanbul 1992) yoktur. Eseri hazırlayan Atsız'dır. Mili Eğitim Bakanlığı'nın bu baskısı, Atsız'ın hazırladığı, Türkiye Yayınevi tarafından, 1947 tarihinde İstanbul'da "Ahmed Âşıkî, Tevârîh-I Âl-i Osman" adıyla yayınlanan esas nüshanın, günümüz Türkçesiyle sadeleştirilmiş şeklidir.

Esrin Orijinali, 161. bab ve Fasıl kısmıyla son buluyor. M. E. Bakanlığı baskısı ise 160. babla bitirilmiştir. 1947 baskısındaki 161. bab ve Fasıl kısmı, Şeyh Cüneyd'in Anadolu'ya gelişini anlatmaktadır. Şeyh Cüneyd'in, Sünni inançla Anadolu'ya gelip burada Türkmenlerin yaygın inancı Aleviliğe nasıl geçtiği hakkında bilgiler veriliyor. Mill, Eğitim Bakanlığı "Yayınlar Dairesi Başkanlığı'nın 13.7.1990 tarih ve 5711 sayılı yazıları ile ikinci defa 20.000 adet" olarak 1992 tarihiyle basılan nüshadan, 161. bab ve Fasıl kısmı atılmıştır. Bu konu ilgililerin ve bilgililerin dikkatine sunulur.

dayanarak Cüneyd'in, Şiîliği Anadolu'da kabul etmiş olduğuna işaret ederek şunlar söyler: "bu hânedânın [Safevî] şiiliği benimsemesi, bu sülaleden ilk saltanat davasma kalkışan ve Safiyüddin Erdebili'nin torununun torunu, Şeyh Şah İbrahim (ölm. 1447)'in oğlu Şeyh Cüneyd (1460) zamanındadır. Zâten Şeyh Cüneyd'in, her hâlde Suriye, Anadolu ve Azerbaycan'daki Şiî -bâtınî boyları elde etmek, hattta Sımavna kadısı oğlu Bedreddin'in yoluna mensûp sûfileri yanına toplamak için şiiliği kabûl ettiğini ve bu yüzden Osman-Oğulları ülkesinde ve Karaman'da kalamadığını Âşık Paşa-zâde'den öğreniyoruz."[1]

Bu konuda, Prof. Dr. Faruk Sümer de şöyle düşünüyor:

"Anadolu'ya gelen Şeyh Cüneyd bu ülkede kendi maksadı için, belki de ümit etmediği derecede, elverişli bir zemin buldu. Dolaştığı köylüler ve göçebeler arasında Şiî ve Şiîliğe mütemayil ve müsait pek çok zümreler ile karşılaştı. Şimdi şurada şu suali sormak yerindedir: Cüneyd Anadolu'ya geldiğinde Şiî mi idi? Bu soruyu cevaplandırmak kolay olmamakla beraber, onun bu ülkeye geldikten sonra Şiîliği kabul etmesi de mümkün, hattâ belki muhtemeldir. Cüneyd'in, Anadolu'da, yalnız ünlü bir tarikatın şeyh ailesine mensup olarak değil, aynı zamanda bir seyyîd olarak dolaştığı da muhakkaktır."[2]

İsmail Aka da, aynı doğrultuda bir kanaatle "Anadolu'ya gelen Cüneyd, burada kendisi için elverişli bir zemin buldu. Buna rağmen onun Anadolu'ya geldiğinde Şiî olup olmadığını söylemek de mümkün değildir."[3] demektedir.

Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları adlı eserinden, aşağıya aldığımız metinde, Konya'da, Şeyh Cüneyd'in yaptığı anılan tartışmaya da değinir:

"Niçin bu ülkede yaşayan bu iki tip, Türk tipi ile Osmanlı tipi birbirine bu kadar zıttır? Niçin Türk tipinin her şeyi güzel, Osmanlı tipinin her şeyi çirkindir? Çünkü Osmanlı tipi Türk kültürüne ve

---

[1] Gölpmarlı, Kızılbaş Mad. İslâm. Ans., C.VI. s. 789.

[2] Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 10.

[3] Aka, Prof. Dr. İsmail, X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik, s. 89.

hayatına zararlı olan emperyalizm sahasına atıldı, kozmopolit oldu, sınıf menfaatini millî menfaatin üstünde gördü. Gerçekten de, Osmanlı imparatorluğu genişledikçe, yüzlerce milleti siyaset dairesine aldıkça, idare edenlerle idare olunanlar ayrı iki sınıf haline giriyorlardı. İdare eden bütün kozmopolitler Osmanlı sınıfını, idare olunan Türkler de Türk sınıfı'nı teşkil ediyorlardı. Bu iki sınıf birbirini sevmezdi. Osmanlı sınıfı, kendini millet-i hakime (hâkim millet) suretinde görür, idare ettiği Türklere millet-i mahkûme (mahkûm millet) gözüyle bakardı. Osmanlı, daima, Türke (eşek Türk) derdi. Türk köylerine resmî bir şahıs geldiği zaman, Osmanlı geliyor diye herkes kaçardı. Türkler arasında kızılbaşlığın meydana çıkışı bile, bu ayrılıkla izah olunabilir.

"Şâh İsmail'in dedesi olan Şeyh Cüneyd, Oğuz boyları arasında Oğul mu önce gelir, yoksa sahâbeler mi diyerek propaganda yapıyordu. Oğuz boyları, Oğuz Han'ın çocukları ve Kayılar'ın amca oğulları değil miydiler? Nasıl oluyordu da, padişahın Enderun'dan çıkan devşirmelerden mürekkep olan sahâbeleri (yakın adamları) bunlara tercih ediliyordu. O tarihteki halk şeyhleri, Türklerin o zamanki zulme maruz kalışlarını vaktiyle Ehlibeyt'in (Peygamber Soyu) uğramış olduğu eziyete benzetiyorlardı. O zaman, Türkmenlerin büyük bir kısmı. bu benzeyişe aldanarak, baba ocağından ayrıldılar; kendi kendilerine ayrı bir edebiyat, âyrı bir felsefe, ayrı bir mâbed yaptılar."[1]

O devirde İran, Sünnî-Şafiî mezhebinin en yoğun ve kuvvetli bir kalesi durumundadır. Sünnî-Şafiî itikadın ilmi merkezleri, Farsça ve Arapça ile yüksek eğitim veren meşhur medreseleri, İran'dadır. İran ahalisinin büyük çoğunluğu Şafiî mezhebine mensuptur. Şiîlik, yalnızca, Kum, Meşhed gibi bazı şehirlerde, vaktiyle Araplardan baskı görerek gelip yerleşmiş olan Ehlibeyt neslinden gelen seyyidler çevresinde görülür. Anadolu'da ise, çoğunlukla İran medreselerinde eğitim almış ulemanın da etkisiyle büyük şehirlerde yö-

---

[1] Gökalp, Ziya, Türkçülüğün Esasları, M. E. B., Yay., İstanbul 1972, s. 38.

netici tabakaların etrafında ve kırsal kesimin bazı yerlerinde görülen Sünnî anlayışın dışında, çoğunlukla konar-göçer bir hayat yaşayan Türkmen ahalinin büyük ekseriyeti Şiîdir.[1]

Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub da, "Yağılar", "isyanlar başçısı" dediği enistesi Şeyh Haydar'ı "sûfî-nesep" olduğu halde, atalarının adını kötüleyerek, egemenliği ele alma çabasıyla suçlar.[2]

Cüneyd, anılan tartışma üzerine, Konya'dan ayrılarak Varsakların diyarına (Taş eli=İçel) gider. Varsaklara gelen Cüneyd, birçok Varsak oymağını etrafında toplar, Ancak, Şeyh Abdullatif'in Karamanoğlu İbrahim Bey'e, "Bu Şeyh Cüneydün murâdı sofuluk değüldür. Şeri'at (ı) bozub kendü emâret taleb eder, dedi. Öyle olsa, Karamanoğlı dahı Varsak beglerine "Şeyh Cüneydi dutun"[3] diye haber göndererek Cüneyd'in tutuklanmasını ister. Cüneyd, buradan kaçarak, Mısır Memlûklu devleti yönetimindeki Halep vilayetinin dahilindeki Amanus bölgesine gelir. Bu havalinin hakimi Türkmen beyi Bilaloğlu'ndan, Ersuz (Cebeliarüs) dağında, eski Haçlılardan kalma ıssız bir kaleyi ister ve alır. Bu kaleyi tamir ederek merkez yapar. Cüneyd buradan, Antakya, Kilis, Antep, Maraş, Hârım ve

---

[1] Babinger, bu konuda şunları yazar: "Bunların ehemmiyetten ârî bakiyeleri "Kızılbaş" ve "Tahtacılar" namı altında zamanımıza kadar sürüklenmiş olup, bunların muammâî menşeleri Avrupa tetebbu alemini epeyce zaman uğraştırmıştır. Bulgaristan'da bile tesadüf olunan Kızılbaşların Safeviye mensuplarının hakiki bekayası olduğu meselesi artık devam edemez. Bu mülahazanın tenkidi zımmında hassaten ibretbahş bir ifadeyi nakledeceğim ki o da, keyfiyetin aslına asla vakıf olmaksızın şu yolda bir rivayette bulunan bir Avusturya-Macar Antalya viskonsolosuna (bkz. Tibor Pözel v. Viranyos, Şarka Ait Avusturya Aylık Mecmuası, yıl 41, Viyana 1915, S. 306. Bunun için bkz. Vital Cuinet, Osmanlı Asyası, c. 1, S. 855.) aittir. Göçebe olmayan yerli halktan başka liva dahilinde yani bu İsmail'in zuhurundan çok evvel Şiîliğin bir kalesi olan Teke sancağında "Yörük" namıyla daha binlerce göçebe vardır. Bunlar hayvan yetiştirirler ve ya deve sürücülüğü ederler yahut kereste işlerler ki "Tahtacılar" bunlardır ve adeta hükümetin nüfuzu dairesinden hariç yaşarlar. Yakın zamana kadar İran tebası addolunuyorlardı ve hükümet de bunu zımmen kabul ediyordu. Ancak, son zamanda bu intizamsızlık ref' edilmiştir." Franz Babinger, Anadolu'da İslâmiyet, s. 22-23.

[2] Abbaslı, Mirza, Safevîlerin Kökenine Dair, s. 310.)

[3] Aşıkpaşaoğlu, Tevârih-i Al-i Osman, Osmanlı Tarihleri, Çiftçioğlu N. Atsız, s. 250.

Amık ovasında yaşayan Türkmen beylerine haberler göndererek, etrafında önemli bir kuvvet toplar. Aşıkpaşaoğlu, Sımavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin'in de bu sırada, adamlarıyla gelerek Şeyh Cüneyd'e katıldığını yazar[1] ki, muhtemelen bu bir yanlış yazılımdan kaynaklanmıştır. Çünkü Şeyh Bedreddin 1420 yılında idam edilmişti. Aşıkpaşaoğlu, ihtimalen, Bedreddin'in idamından sonra, isyan halinde olup dağılan müritlerini kastetmiş olmalıdır. Tahsin Yazıcıoğlu (v.b.) da, Cüneyd'e gelenlerin Şeyh Bedreddin'in müritleri olduğunu yazıyor.[2] Cüneyd, yerleştiği ve Memlûklu topraklarında olan Ersüz dağındaki karargahında toparlandığı sırada, bazı tanınmış din adamlarının Memlûklu Sultanına müracaatı üzerine, Memlûkların Halep valisi Cüneyd'in üzerine yürür. Cüneyd, bunun üzerine, Çepni Türkmenlerinin kalabalık olduğu Canik'e (Samsun-Giresun) gider, Türkmenlere de, "beni bulmak isteyen Canik'te Mehmet Bey'in yanında bulur" diye haber salar. O sırada Trabzon'da hüküm süren Rum-Pontus devleti zayıf bir durumdadır. Cüneyd, burayı alıp yerleşmek gayesiyle Trabzon'u muhasara eder. Kuşatmanın zorluğu ve bu arada Fâtih'in, kendisine bağlılık bildirip, vergi veren bu ülkeye saldırdığı için Cüneyd'in üzerine yürümesi konusunda, Şehzade Bayezid adına Amasya'yı yöneten Hızır Bey'e emir vermesi, Cüneyd'i, Trabzon muhasarasını kaldırarak çekilmeye mecbur eder.[3]

Cüneyd, buradan ayrılarak Akkoyunlu topraklarındaki Hısnı Keyf'e gider ve sonra da Uzun Hasan'la buluşur (1456). W. Hınz'a göre, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Cüneyd'e dostluk ve saygı ifade eden bir mektup yazarak, Hısnı Keyf'den yanına davet eder.[4] Aşıkpaşaoğlu da, Şeyh Cüneyd'in doğrudan Uzun Hasan'a

---

[1] Aşıkpaşaoğlu, a.g.e., s. 250.

[2] Yazıcı, T., Cüneyd-i Safevî mad., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ans., C. 8, s. 124.

[3] Yazıcı, Tahsin, Cüneyd-i Safevî mad., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ans., C. 8, s. 124; geni bilgi için bkz. Yınanç, M. Halil, Cüneyd Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 3, s. 244.

[4] Hınz, Walther, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 26.

gittiğini, önce tutuklandığını sonra Uzun Hasan'ın, Kara-Koyunlu hükümdarı Cihan Şah ile olan mücadelesinde silahlı müritleriyle kendisine yardım edebileceğini söylemesiyle serbest bıraktığını ve kız kardeşi (Hatice Begim/Beyim) ile evlendirdiğini kaydeder.[1]

Bazı görüşler, bu olaylarının mezhebi ayrılıklardan kaynaklandığını ileri sürerler. Her ne kadar mezhebî anlayış farklılıkları bulunmakta ise de, siyasi olaylarda böyle bir saflaşma görünmez. Şiî olan Şeyh Cüneyd'i Erdebil'den kovan güç, amcası, Şafiî Şeyh Cafer ile Kara-Koyunlu hükümdarı Şiî Cihan Şah'ın akrabalıkla kurdukları müşterek gücüdür. Bunun yanında, bu ittifaka karşı, Sünnî olduğu söylenen Uzun Hasan ile Şiî Cuneyd'in de akrabalıkla meydana getirdikleri birliktelik, olayların mezhep ayrılıklarına dayandığı tezini geçersiz kılmaktadır.[2]

Cüneyd, Uzun Hasan'ın yanında üç yıldan fazla bir süre kalır. Bu süre içinde etrafına bir hayli Türkmen mürit toplayarak vurucu bir güç meydana getirir.[3] 1459 yılında buradan ayrılan Cüneyd, etrafındaki Türkmenleri maddi yönden güçlendirmek amacıyla, "Hristiyan Çerkezlerle" savaşmak için kuzeye yönelir.[4] Meydana gelen ilk çatışmada da ölür. Hammer, Cüneyd'in bu seferini Hristiyan Gürcüler üzerine planladığını, ancak sonra Şirvan ülkesine yöneldiğini ve bunlarla yaptığı savaşta öldüğünü yazar.[5] Tahsin Yazıcı bu olayı biraz daha geniş anlatır: "Şirvanşah'ın ülkesinden geçe-

---

[1] "Cüned, Uzun Hasana gitdi. Uzun Hasan. Çüneydi dutdı. Cüneyd eyidür : "Beni niçün dutarsın? Cihanşah gibi düşmanun var. Benüm silahlı yigirmi bin sofıya gücüm yeter. Ben de sanâ yardımcı olayın" dedi. Uzun Hasan dahi yemin edüb Uzun Hasanun kız karındaşın aldı. Aşıkpaşaoğlu, Tevârih-i Al-i Osman, Osmanlı Tarihleri, Çiftçioğlu N. Atsız, s. 250.

[2] Cüneyd'in Kafkasya yürümesi sırasında, onun uğraşılarından endişelenen, amcası olan Erdebil Şeyhi, Şafiî Cafer, Şirvanşah "Halil Allah"ı Cüneyd'e mani olması için gönderdiği mektupta, "Cüneyd'in hilâfet (baş şeyhlik) ve irşad iddiasının doğru olmadığı ve bir hâricî olan bu adamın te'dibi lâzım olduğu"nu yazıyordu. Yınanç, Cüneyd Mad., İslâm A. c. 3, s. 244.

[3] Yınanç, M. Halil, İslâm Ansiklopedisi Cüneyd mad., c. 3, s. 244.

[4] Yazıcı, Tahsin, Cüneyd-i Safevî mad., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ans., c. 8, s. 124; Sümer, F., Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 11.

[5] Hammer, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 367.

rek Taberseran'a akın yaptı (1459), daha sonra kışı geçirmek üzere Karabağ'a geldi. Ancak amcası Câfer'in mektubu üzerine onu tehlikeli bulan Şirvanşah Sultan Halil Karabağ'ı terk etmesi için haber gönderdi. Cüneyd elçiyi öldürdü ve burasını terk etmeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Sultan Halil harekete geçti. Bunu haber alan Cüneyd kaçtıysa da takip edilerek Karasu vadisinde sıkıştırıldı. Buradaki savaş sırasında öldürüldü (4 Mart 1460). Onun öldürülmesi üzerine etrafındakiler kaçtılar, ancak birkaç sadık müridi Cüneyd'in cesedini kaçırıp Kurbal veya Kumal denilen bir yerde gömdü."[1] Cüneyd'in ölümünden sonra, ona bağlı Türkmenler, henüz yeni doğmuş olan oğlu Haydar'ı kendilerine şeyh seçerler.

ŞEYH HAYDAR

Cüneyd, Kafkas seferine çıktığı zaman, Uzun Hasan'ın kız kardeşi olan eşi Hatice Begim, Haydar'a hamiledir. Haydar'ın, gün ve ay olarak ne zaman doğduğu açık değildir, ancak onun, Cüneyd'in ölümünden sonra (1460) Diyarbakır'da doğduğu yaygın bir kanaattir.[2]

Haydar,[3] 9 yaşına kadar, Diyarbakır'da, dayısı Uzun Hasan'ın yanında yetişir.[4]

---

[1] Yazıcı, Tahsin, Cüneyd-i Safevî mad., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ans., C. 8, s. 124; Ayrıca bkz. Hınz, Walther, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 34 v.d.

[2] Prof. Dr. İsmail Aka, X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik, s. 90; Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safeviler Devleti, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Baku 1993, s. 264.

"Cüneyd öldüğünden bir ay sonra bir oğlı doğdu. Adını Haydar kodılar beşikdeyiken. Şeyh Cüneydün müridleri, beşikde yatur iken ana tâbi oldılar." Aşıkpaşaoğlu, Tevârih-i Al-i Osman, Osmanlı Tarihleri, Düzenleyen: Çiftçioğlu N. Atsız, s. 250.

[3] Bu ad ona Hz. Ali'nin arslan anlamındaki adından dolayı verilmiştir. Hz. Ali'nin annesi Fatıma binti Asad, Hz. Ali doğunca ona kendi babasının adı olan Asad ("arslan") adını verir. O sırada seyahatte olan, Hz. Ali'nin babası Ebu Talib seyahatten dönünce bu adı Ali ile değiştirir. Anlaşılıyor ki, Asad adından sonra "arslan" Hz.. Ali'nin arslan sıfatı, arslanın Arapça adlarından bir diğeri olan Haydar adıyla anılmıştır. (bkz. Huart, Cl., İslâm Ansiklopedisi, Haydar Md., c. 5/I, s. 387.

[4] Prof. Dr. İsmail Aka, X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik, s. 90.)

Uzun Hasan'ın, Kara-Koyunlu Cihan Şah'ı mağlûp ederek öldürmesiyle (1470 yılı başı) Kara-Koyunlu devleti sükût eder. Bunun üzerine Uzun Hasan, Haydar'ı da alarak Erdebil'e gelir ve büyük bir törenle Haydar'ı, Erdebil dergâhının irsi şeyhi olarak ilan eder. Haydar'ın o sırada yaşı küçük olduğu için, 1448-49'dan beri Şeyhlik makamını tutmuş olan Şeyh Cafer'i, kovmayarak, onun kayyumu olarak muhafaza eder.[1] Haydar'ın Erdebil postuna yerleşmesiyle, babası Şeyh Cüneyd'n müridi olan Türkmenler de büyük ölçüde Erdebil'de, Haydar'ın etrafına toplanırlar. Bu Türkmenlerin ekseriyeti Anadolu'dan, bilhassa Karaman, Teke, Hamid eli ve Şam havalisinden gelirler.

Haydar, Şeyh Cafer'in ölümüyle, artık Erdebil dergâhının hükümran şeyhidir. Uzun Hasan'ın ölümünden (5-6 Ocak 1478) az evvel muhtemelen 1477 sonbaharında, Uzun Hasan'ın, Alemşah Begim lâkaplı kızı Halime Begim'le evlenir. Haydar'm, Halime Begim'den, Sultan Ali, "Seyyid" İbrahim ve Şah İsmail adlı üç oğlu olmuştur.

Haydar da, babası Şey Cüneyd'in yolunda yürümüş ve Erdebil merkezli bir devlet oluşturmak için uğraşmıştır. Etrafına toplanan Türkmenler, genellikle Anadolu'nun yoksul insanları idi. Sümer'e göre, Haydar'ın, 1486'da Demirkapı (Derbend) ötesindeki Kafkas kavimleri üzerine, Türkmenlerin durumunu düzelmek için, ganimet amacıyla yaptığı seferinde, on bin kadar olan bu Türkmenlerin giyimleri bile perişan vaziyettedir, kiminin atı, kiminin de silahı yoktur.[2]

Şeyh Haydar'ın Kafkasya'ya üç seferinden bahsedilir. İlk iki seferi ganimet amaçlıdır. Bu seferlerde elde edilen ganimetlerin tamamını Türkmenlere dağıtır ve onların atlanmasını ve silahlanmasını sağlar. Haydar kendisine bağlı yerlerin ahalisinden vergi almaz, ganimetlerle geçinip, taraftarlarının güçlenmesini sağlamaya çalışır. Elde ettiği ganimetlerden bir kısmını da Tebriz'e, Akkoyun-

---

[1] Efendiyev, Azerb. Safeviler Dev. s. 264; Hınz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 15.

[2] Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 13.

lu Sultanı Yakub'a yollar. Amaç onları düşman olarak karşısına almamak ve zaman kazanmaktır. Son seferden önce, Haydar'ın siyasi faaliyetlerinden endişelenen Akkoyunlu yöneticiler, Haydar'ı Tebriz'e çağırarak, Akkoyunlulara bağlı kalacağına dair kadı önünde Kur'an üzerine yemin de ettirmişlerdi.[1]

Haydar'ın, Kafkasya'ya olan üçüncü ve son seferi ilk iki seferinden farklı olarak, Şirvanşahlardan, babası Şeyh Cüneyd'in intikamını almak amacını taşır.[2] Haydar 1488 yılında Şirvanşahlara saldırır. Şirvanşah Ferruh Yesâr, Tebriz'den, damadı olan Akkoyunlu hükümdarı Yakub'dan yardım ister. Şeyh Haydar'ın, etrafında toplanan çok sayıdaki Anadolu Türkmenleri ile bir devlet kurmaya yöneldiğini sezen Yakub Bey, kayınpederi olan Ferruh Yesâr'ın yardımına bir kuvvet gönderir.

Haydar, Akkoyunluların destek verdiği Şirvanşah ordusu ile yaptığı savaşta, bir ok darbesi alarak ölür (9 Temmuz 1488).[3]

Şeyh Haydar'ın devrinde konu ile ilgili önemli olay, Kızılbaş adının resmiyet kazanmasıdır. Şeyh Haydar'ın, taraftarlarına, Şiîlerce kutsal sayılan 12 imama izafeten 12 dilimli kızıl tac giydirmesi, taraftarı olan Anadolu Türkmenlerini tanımlayan Kızılbaş adının, itikadi ve siyasi içerik kazanmasına neden olur. Bütün tarihçi, bilim adamı ve araştırmacılar tarafından ittifak halinde kabul edilen bu olay, içeriğine değinilmediğinden hep yanlış anlaşılmalara sebebiyet vermiştir. Bazı görüşler, "kızıl börk" giyilmesini Şeyh Haydar'a bağlıyorsa da, bu görüşler yanlıştır. Söz konusu olân Şeyh Haydar'ın kırmızı börkü 12 dilimli hale sokmasıdır. Çünkü aşağıda geniş izahatını verdiğimiz "Kızıl börk", çok eski zamanlardan beri Türklerin geleneksel baş giyimidir. Şeyh Haydar'ın yaptığı ise, Türkmen kızıl börkünü, taraftarlarına has bir şekle (12 dilimli) sokup kendi dergahına bağlılıklarının anlaşılmasını sağlamaktı. Bu konuyu, "Kızılbaş ve Kızılbaşlık" başlığıyla, etraflıca ele aldık.

---

[1] Avcıoğlu, D., Türklerin Tarihi, c. V, s. 2238.

[2] Huart, Cl., İslâm Ansiklopedisi, Haydar mad., c. 5/1, s. 387; Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 36.

[3] Yazıcı, Tahsin, İslâm Ansiklopedisi, Safevîler mad., c. 8, s. 54.

KIZILBAŞ VE KIZILBAŞLIK

Bugün, yazarlar, araştırmacılar ve bir kısım bilim adamları, büyük ölçüde Osmanlı tarihçilerinin etkisiyle, Kızılbaş adını, tamamen, Şeyh Haydar'ın, Türkmenlere giydirdiği söylenilen 12 dilimli "Tac-ı Haydarî" denilen kızıl yahut kırmızı başlıkla ortaya çıktığını ve "İran menşeli" itikadî bir çerçeveyi ifade eden bir söz olarak kullanmaktadırlar.

Bu kesimin dayanakları da esasen Osmanlı kayıtlarıdır. Osmanlı kaynaklarında Kızılbaş diye, genellikle, isyancı, talancı, rafızî,[1] mülhid,[2] zındık[3] diye, Anadolu Türkmenleri kastedilir.[4] Genellikle, Osmanlının dönme-devşirme tarihçileri, Türk ve Türkmen adlarını da Kızılbaş'a mensubiyetle, "etrak-ı bi idrak" (idraksız Türk", akılsız Türk), "düşüncesiz, yaramaz Türk", "soysuz Türkmen", "cibiliyetsiz Türkmen", "dinsiz Türkmen" gibi, daha birçok karalayıcı. aşağılayıcı sıfatlarla anarlar.

Bugün ülkemizde Kızılbaş denilince, biraz düzeyli çevrelerde, müfrit şiîlik, Anadolu'nun Alevî Türkmenleri, zamanında Safevî devletine bağlı olan taraftarlar ve onların şimdiki uzantıları anlaşılmakla beraber, kimi zaman da, yanlış olarak İranlılar kastedilerek kullanılır. Orta düzeyli bazı çevrelerde ve sünnî halkın bazı muhitlerinde, bunların yanında, daha çok, din dışı, rafızî, mülhid, sapkın, daha çok da, ana-bacısıyla cinsel ilişkide bulunan (ensest) anlamında "mum söndürenler" ve benzeri birçok ağır suçlamaların yakıştırıldığı anlamlarda kullanılmaktadır.

Bu suçlamalarda çok daha ileri gidildiğine de rastlanmaktadır.

---

[1] rafızî: din dışı, dinin kurallarını hiçe sayan, sapkın anlamında; Ferit Develioğlu (Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat adlı eserinde) şu anlamlarla veriyor: "râfıza: bir şiî fırkası [Hz. Ali'nin çocuklarına şerîat ve târihî hakikat dışı muhabbet gösterip taraftar olmakla ayrılır]. râfızî: râfızî: râfıza fırkasından olan, Hz. Ebûbekir ile Ömer'in halifeliğini kabul etmeyen, onlara dil uzatan.

[2] mülhid: Allah'ı inkâr eden, dinsiz, imansız. Develioğlu, Ferit, a.g.e., ,

[3] münafık, ahirete inanmayan. Develioğlu, Ferit, a.g.e., ,

[4] Ahmet Refik, bu hususta birçok resmî Osmanlı belgesi yayınlamıştır. Bkz. Ahmet Refik, On altıncı asırda Rafızîlik ve Bektaşîlik, , İstanbul 1932.

Prof. Dr. Fuat Bozkurt'tan öğrendiğimize göre, 1975 yılında Almanya'da, Karl Steuerwald adlı bir Alman'la, Cemal Köprülü'nün müştereken hazırladıkları ("Lahgenscheidts Taschenwörterbuch Deutsch-Türkisch, Berlin-München 1975") sözlükte (s. 139), Almanca'da "Yakın akrabalarla zina yapan (niedere Umgangssprache) anlamına gelen "Blautschande" kelimesinin Karşılığı "Kızılbaşlık" şeklinde yazılarak açıklanmıştır. Bozkurt, sözlükteki bu açıklamanın cumhurbaşkanına kadar yazılan yazılar sonunda anılan sözlüğün son baskılarından çıkarılmış olduğunu belirtir.[1]

Kızılbaş Türkmenler Türkiye'de de çeşitli adlarla anılırlar. Aşağılayıcı sıfatların yanında, bunlar için genelde Alevî ve Kızılbaş adı kullanılmakla beraber, değişik yörelerde onlar Türkmen, Yörük, Sıraç, Abdal, Çepni, Tahtacı ve Bektaşi adlarıyla da anılmaktadır. Radikal-dinci çevrelerde onlara, aşağılayıcı bir tarzda "Mum söndürenler" deniliyor.

Türk devletinin kurucu unsuru, Türklüğün her yönden taşıyıcıları olan Türkmenlere, kötü anlamlarla, "Kızılbaş" diye yakıştırılan bu iftiranın kaynağı hep merak konusu olmuştur. Bu iftiranın, oluştuğu muhit veya kültür dairesi, Türk sahası olamaz. Türk değerleri, Türk tasavvuru, Türk inanç alemi, değil kendi soyuna, hiçbir topluluğa böyle bakmaya müsait değildir. Bu olsa olsa, Türk çevresine yabancı, Türk algılayış biçîmini kavrayamayan kozmopolit, "mozayik" kimlik meraklısı muhitin eseri olmalıdır. Bu iftira, asırlardır atılmakta, ancak hiçbir örneğe ve belgeye de dayandırılamamıştır. Oysa, bu Alevi Türkmenler, millî kimliklerine Türk gelenek ve göreneklerine sıkı sıkıya bağlı, Türk hayat tarzını yaşamaktadırlar. Onlar namuslarına büyük hassasiyet gösterirler, kendi muhitlerinden olmayanlarla, kız almak ve vermek gibi bir ilişkiden bile kaçınırlar. Tarihin hiçbir devrinde, ne beylerin ne sultanların. ne de padişahların saraylarının zevk alemlerinin süsü olan, her cînsten cariyeler sürüsünde, onların obalarından çadırlarından çıkma Türkmen kızları görülmemiştir. Türk Töresi, zenginlerin. Sultanların sarayla-

---

[1] Bozkurt, Prof. Dr. Fuat, Alevîliğin Toplumsal Boyutları, s. 43.

rına kızlarını, ne pahasına, hangi şekilde olursa olsun göndermek için, birçok topluluğun adet haline getirdiği bu ilişkiye kapalıdır. Onun içindir ki, Selçuklu ve Osmanlı sultanlarından, Türkmen anadan doğan birkaç kişi vardır. Türkmen kızı evinden obasından gelinliği ile, ancak evinin izzetli hatunu olmak için, ana olmak için çıkar. Bu iftira, yalnız bu topluluğa değil, top yekûn Türk aile kurumuna atılmış bir iftira sayılmalıdır.

Alevi Türkmen soydaşlarımıza atılan bu iftira, genellikle "Kızılbaş" yahut "Mum söndürenler" veyahut da "Mum söndü yapanlar" diye ifade edilir. Bundan kastedilen şudur: bunlar "gece ayin yaparlar, ayin sonunda lambaları söndürerek birbirlerinin eşleri, kızları veya kız kardeşleriyle ilişkiye girerler." Çoğu zamanda kendi kızı veya kız kardeşi ile ilişkiye girenler anlamında kullanırlar. Şunu da hatırlatalım ki, iftira sahibi şahıs veya çevreler, kendilerinin de çok iyi Müslüman oldukları iddiasını taşırlar. Türkler, tarih boyu, kan düşmanları tarafından dahi, bundan daha ağır bir şekilde suçlanmamışlardır. İftira sahiplerinin, bunu İslâmî inançlarının neresine layık görüp oturtabildikleri, düşündürücü ve anlaşılmaz bir haldir.

Bu iddianın en küçük bir kanıtı veya belirtisi bile gösterilememiştir dedik. Biz bu konu ile ilgili olarak, Türklerle alâkalı olmayan, tarihi olayın de bu iftiraya kaynak teşkil etmiş olabileceği ihtimali üzerinde duracağız.

Yukarıdaki bölümlerde sırası geldikçe İran'ın, daha doğrusu Fars toplumunun, Şah İsmail devrine kadar Sünnî-Şafiî mezhebine mensup olduğunu vurgulamıştık. İran Farslığının, Şiîliği kabulü, Şah İsmail'in, Çaldıran savaşında (1514) yenilmesinden sonra Sünnî düşmanı kesilmesiyle, baskı ve kanlı katliamlar neticesinde gerçekleşmiştir. Aynı dönemde, Anadolu'da da Sünnîleştirme politikaları uygulanmaya başlar. Bu değişimlerin oluşmasından sonradır ki, her iki tarafın ahalisi, birbirlerini, mezhebî mensubiyetlerinden dolayı suçlamaya başlarlar. Şiîler, Sünnîleri Yezid yanlısı, Sünnîler de, Şiîleri Rafizî, zındık v.s. olarak suçlarlar. Artık, Sünnîlik Anadolu, Şiîlik/Alevîlik de İran kimliği olarak algılanmaya başlar. Anadolu Sünnîliğinin suçlamalarında İran unsurları ele alınır. Şiîliğin/Alevîliğin suçlanmasında, İranî kimlik söz konusu olduğundan,

İran'ın (Farslar'ın) İslâm öncesi inanç ve kültür unsurlarının, Anadolu'ya yabancı olanları da, Şiî/Alevi Türkmenlere yakıştırılarak suçlamalara eklenir. Bunlardan, tarihi bir olay çok büyük önem taşıyor ki, kanaatimizce bu iftiranın kaynağını teşkil eden unsurlardan biri olduğunu düşünüyoruz. ettiğini kuvvetli bir ihtimal olarak görüyoruz.

İran'da, V. yüzyılın sonlarında, Zerdüştlüğün bir kolu olan Mezdekizm ortaya çıkar. Bu mezhebin kurucusu olan Mezdek adlı biridir. Bu devirde İran Sasanî (Fars) devletinin başında da "Kubâd" yahut "Kuvat" bulunmaktadır. Bu ad, Türkçede "Kabad", sonraları da "Kavad" olarak telaffuz edilmiştir. Her şeyi mubah ve ortak sayan Mezdek, Kuvad'ı da, mezhebine sokar. Kuvad, daha İktidar mücadelesi sırasında, hapiste iken. Ona muhafızlık eden zindancı, yanına gelip giden karısına aşık olur. Kavad da, karısı ile zindancının cinsel ilişkisine muvaffakat eder,[1] bu nedenle zindandan kaçmayı başarır. Sonra, bir fırsatını bulup hakimiyeti ele alır (485). Kuvat, Mazdeke uyarak, kız kardeşi ile evlenir. Düğününe bilinen dünyanın her yerinden davetliler çağırır ki, bu şekilde bu olay her tarafta duyulur. Daha sonra halk isyan eder, Mazdek kaçar, Kuvad'ı da hapse atarlar. Bilahare, Kuvad'ın evlendiği kız kardeşi kraliçe Kuvadı zindandan çıkarmıştır.[2] Türkler de, bu kavat adını, bugün dahi kullandıkları kötü anlamıyla, konuşma dillerinde kullanmaya başlarlar. Selçuklu Sultanlarında görülen Key-Kubad adı da aynı İranî ada dayanır. İran kültür etkisine, kendilerini unutacak derecede kaptıran bir sarayda İranî adlar da mutlaka ki, hakim olacaktı.

Tarihçi Kırzıoğlu bu konuya bilhassa dikkat çeker: "Dilimizdeki "karısını, kız kardeşini, kızını başkaları ile cinsi ilişkide bulunduran veya böyle hallere göz yuman" mânasına hakaret yerinde kullanılan "Kavat" kelimesi "Kitâb-ı Dede-Korkud" da sövme ve küfür söyleme sırasında "mere kavat, kavat oğlu kavat" şeklinde geçmektedir, Bu sözün, İran şahı I, Kavad'ın zındıklığı kabul etmesinin hâtırasından kaldığı anlaşılıyor. Lügatlerimizde bunun Arap-

---

[1] Nur, Rıza, Türk Tarihi, c. V, s. 102.

[2] Kırzıoğlu, M. Fahrettin, Kars Tarihi, C. I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 196.

ça "kıyâdet" ten çıkan "kavvâd" sözünden bozma olduğu yazılı ise de, bu arapça şeklin, "Kitâb-ı Dede-Korkud" ile göçebe Türkmenlerde görülen "kavat"ın bu İran şâhı ile alâkalı bulunduğunu düşünmek daha doğru olsa gerektir."[382] Şiîliğin/Alevîliğin İran kökenli algılanması gibi bir yanılgıyla, İslâm öncesi, İran'da meydana gelmiş olan Kavad olayının verdiği menfi tasavvurlar, mezhebi çekişme devirlerinde, İranlı yahut İran yanlısı gibi kabul edilen Anadolu Türkmenlerine yönlendirilmiş çirkin suçlamanın kaynağını teşkil ettiği yahut edebileceği, dikkatten kaçmıştır.

Bütün menfi yakıştırmalara rağmen onlar Kızılbaş adıyla anılmaktan gururlanmışlar, "kızılbaş sözünü bizzat kendilerini ifade etmek için iftiharla kullanmışlar, devletlerini (devlet-i kızılbaş), hükümdarlarını (padişah-ı kızılbaş) ve ülkelerini de (ülke-i kızılbaş) bu tabir ile vasıflandırmışlardır."[383]

Şah İsmail bir deyişinde:

"Yüreği dağ olmayınca bağru kanlu la'l-tek
Heç kimin haddi yokdur kim Kızılbaş olmağa"[384]

derken, Türkmenlerin gururunu okşuyordu.

Alevi Türkmenler, Kızılbaş adını, Osmanlı devşirme idarecilerinin, ahlakdışı anlamlarla kullanıp halka da yayması sonucunda bırakmak zorunda kalmışlardır ki, bazı kesimleri bir süre Bektaşi adıyla anılmış, II. Mahmud'un, 1826 tarihinde Yeniçeriliği lağvetmesi ile Bektaşi adı da yasaklanmıştır. Bundan sonra başlayan sürecin, tespit edemediğimiz bir safhasından itibaren de, bunlara Alevî denilmiş, kendileri de bu ismi benimsemiş ve kullanmaya başlamışlardır. Halbukî Alevî adı, tarihte, Hz. Ali soyundan gelenleri yani yalnızca Seyyidleri tanımlamak için kullanılmıştır. İran Şiî literatüründe de Alevi denilince Hz. Ali'nin soyundan gelenler anlaşılır.

Kızılbaş adının çıkış noktası, Türkmenlerin, çok eski bir Türk

---

[1] Kırzıoğlu, a.g.e., s. 196.

[2] Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, Önsöz, s. I.

[3] Bağrı kana bulanmış lâl gibi, kızgın demirle yüreği dağlanmadan, Kızılbaş olmak hiç kimsenin haddi değildir

geleneğinin devamı olarak "Kızıl Börk" giymelerine dayanır. Kızıl başlık giymek, Türklerin çok eski bir geleneği idi. Yani Safevî devletinin kuruluş sürecinde, Şeyh Haydar devrinde başlamış değildir. Türkmenlerin milli-itikadi geleneklerince giydikleri Kızıl Börk'den dolayı, siyasi olarak Safevî yanlısı, itikadi olarak da Şiî anlamında Kızılbaş diye anılması, XVI. yüzyılın başlarından itibaren görülmüştür.[1]

Prof. Dr. Faruk Sümer de bu konuyu önemle vurgular: "XIII. ve XVI. yüzyıllarda Anadolu'daki Türk göçebe unsurunun kızıl börk giydikleri kesin bir şekilde bilinmektedir. Bu usulün daha sonraki yüzyıllarda da yaygın olduğunda şüphe yoktur. Bu nedenle Safevî mürîd ve askerlerinin giydikleri külâh ve taçların kızıl renkte olmasının bu gelenekle ilgili bulunması her halde imkânsız değildir."[2]

Hatta şunu da belirtmek gerekir ki, Türkler arasında, onlara mahsus hale gelmiş olan "Ali'ye saygı, Ehlibeyt-i Nebevî'ye sevgi, hattâ Kerbelâ şehitleri için (dökülen) gözyaşları, Şiîlik için bir kanıt sayılmaz. Bunlar, Şiîlik ile sünnîliğin arasında çekişmelerin bulunmadığı bir dönemde, halk edebiyâtında da kullanılan temalardır. Bu çekişme XV. Yüzyıl sonlarından önce görünmeyecek ve özellikle XVI. Yüzyıl başlarında kendini belli edecektir."[3]

"Kızıl tac kabul edildikten sonra, İran'daki Safevî şahlarına tâbi olan bu zümreye Sünnîler tarafından kızıl-baş denilmiş, aleyhlerine birçok kötü isnâdlar uydurulmuş ve bu ad muhâlifleri tarafından daima tayip (ayıplama) maksadı ile kullanılmış, buna karşılık kendileri tarafından da kızıl elbisenin ve bilhassa kızıl tacın kudsiyetine âit bir hayli hikâyeler icât edilmiştir."[4] Bunların içinde, Kızıl börk giymenin kaynağı olarak en yaygın olanı Hz. Ali ile alaka-

---

[1] Esasen Şiî bir tarikat olan Bayrami tarikatinin kurucusu Hacı Bayram Veli (öl. 1428), daha XV. yüzyılın başlarında, Kırmızı çuhadan başlık giyen Türkmenlerden, müridlerinin başlıklarını, diğer tarikatlerden ayırmak için beyaz börke çevirmişti. Gölpınarlı, Kızılbaş Mad, İslâm Ansiklopedisi, C. V.I. s. 789.

[2] Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, Önsöz, s. I.

[3] Melikoff, İrene, Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe, s. 86. 85.

[4] Gölpınarlı, Kızılbaş Mad, İslâm Ansiklopedisi, C. VI. S. 789.

lı olanıdır. Rivayete göre, Hz. Peygamber'in de katıldığı bir savaşta (?), Hz. Peygamber'in, ok darbesiyle bir dişi kırılır ve düşer. Bunu gören Hz. Ali, Hz. Peygamber'in mübarek dişini alır ve kaybolmasın diye kendi başına çakar ve böylece muhafazaya alır. Hz. Ali'nin başı kanar ve bütün başlığını (yahut "sarığını") kırmızıya boyar. Bunun için de, bu olaya atfen Kızıl börk giyilmiş. Bu anlatım halkın itikadî tasavvurunda yaratılmış olup, aslı yoktur. Bu misalde olduğu gibi, "Her ne kadar Aleviler, Kızılbaş adının İslâmdan kaynaklandığını söyleseler de bu adın İslâm'la bir ilgisi yoktur. Her şeyden önce bu ad Türkçe'dir. İkinci önemli neden ise Aleviliğin hiç bulunmadığı bölgelerde bile Türkler arasında kullanılır. Genellikle "sapkın inanç" anlamına gelir."[1] Müneccimbaşı da, Kızılbaşlar sözünü genellikle, Şah İsmail ve Safevî devleti mensuplarından çok, Anadolu ve Anadolu'dan Şah İsmail'e giden Türkmenler için kullanır. Osmanlının karşısında olunca "kızılbaş", yanında olunca Türkmen diye ifade edilir.[2]

Kızılbaş sözü, aynı inançta (Alevi) olanların tamamını kapsamaz. Kızılbaş sözü yalnızca Şiî-Alevi inançlı Türk soylulara mahsustur. "Bunların dışındaki Şiî zümrelere ve Bektaşilere bu ad verilmez. Kızılbaşların erkânında Bektâşi erkânının büyük etkisi inkar edilemez; fakat bu mezhebi bektaşilikle karıştırmamak lazımdır. Bektâşi'lik bir tarikattır ve her isteyen bu tarikata girebilir ise, de kızılbaşlığa giremez. Kızılbaş, erkek olsun, kadın olsun, mutlaka kızılbaş soyundan gelir.[3] Bunun içindir ki "Bütün Kızılbaşlar Bektaşi, fakat bütün Bektaşiler Kızılbaş değildir" genel tespitine varılmıştır. İran'da da Kızılbaş sözü yalnızca Şiî Türkler için kullanılır.

Dede-Baba Bedri Noyan, bunların hepsinin Caferî mezhebine mensup olduğuna işaretle, "Caferi topluluğu Türkiye'de esaslı iki

---

[1] Bozkurt, Fuat, Aleviliğin Yeniden Yapılanma Sürecinde Toplum-Devlet İlişkisi, Alevi Kimliği Semp., Ç.: Bilge Kurt Torun, TVY. Yay., İst.-1999, s. 104.

[2] D'ohsson, 18. yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 84.

[3] Gölpmarlı, Kızılbaş Mad, İslâm Ansiklopedisi, C. VI. s. 790.

koldur: Esas Babagân (Bektaşiler) ve Dedegân kolu (Aleviler) dur. Bektaşilerin, genel olarak, köylerde yaşayan bölümüne Alevi denir. Halk arasında bunlara Kızılbaş da denir"[1] diye ayırır. Sosyolog Prof. Dr. Orhan Türkdoğan, Alevi zümreleri arasındaki küçük nüans farklarına rağmen onları "Türk standart kültürü"nün temsilcileri olarak tanımlar.[2]

Bugün, Asya kıtasının birçok yerinde rastladığımız, Kızılbaş adıyla anılan zümrelerin hepsi de Türk/Türkmen asıllıdır.

Anadolu ve Azerbaycan'ın dışında, büyük çoğunluğu İran'da yaşarlar ki, bunların da büyük ekseriyeti, Safevîler dönemi Anadolu'dan giden Türkmenlerdir.

Afganistan'da birçok Türk asıllı Şiî zümreler olmakla, bunlardan yalnızca Herat'ta,[3] bir zümre ile Kabil'in bir mahallesini (Kızılbaşlar Mahallesi) teşkil eden bir zümre Kızılbaş adını taşıyor. 1993 Şubat ayında, Afganistan'a yaptığımız bir seyahatte bu Kızılbaş zümresinin varlığına şahit olmuştuk. Bunları bize anlatan dostumuz "bunlar, vaktiyle (batı yönünü göstererek) o taraflardan gelmişler" diyordu. M. Bambridge, Dünyada Türkler adlı kitabında şu malûmatı veriyor: "Kızılbaşlar Kabil'de yaşarlar; bunlar Pers işgali sırasında kurulan ve İran'da Safevî devletini destekleyen Türk aşiretlerden alınan askerlerden oluşturulan garnizonun soyundan gelenlerdir."[4] Anlaşılan odur ki, bu zümre, Anadolu'dan giden Türkmen vatandaş ve soydaşlarımızdır. Yine bunlar gibi, Şah İsmail zamanında Özbekistan'a yerleşen bir Kızılbaş zümresi de vardır ki, bunlar "Türk" olarak adlanıyorlar, kendileri de kimliklerini Türk olarak ifade ediyorlar. Cumhuriyet gazetesinin 25.8.1998 tarihli nüshasında, gazetenin yazarlarından Mustafa Balbay, Özbekistan

---

[1] Noyan, Bedri, Bektaşilik-Alevilik Nedir? Ant/Can Yayınları, İstanbul 1995, s. 13.

[2] Türkdoğan, Prof. Dr. Orhan, Alevi Bektaşi Kimliği, s. 117.

[3] Dames, M. Longworth, Efganistan Mad., İslâm Ansiklopedisi Cilt 4, s. 146.

[4] Bambridge, Margaret, Dünyada Türkler, Say Yayınları, 1995, s. 50.

seyahati sırasında tanıştığı Nadirbeg'e "kimler var burada" diye sorduğunu ve Nadirbeg'in'de, –eliyle yerleştirip gelmiş gibi– "Şu karşı Amankutan'da Kızılbaşlar var, ..." şeklinde cevap verdiğini anlatır.

Sahip oldukları Türk kimliğini, Türk töre ve geleneklerini hiçbir şekilde yitirmeyip yaşatan bu devlet kurucu Türkmen topluluğu, İlahiyatçı bilim adamı Prof. Dr. Yaşar Nuri Öztürk'ün nezdinde gerçek asli kimlikleriyle tanımlanır: "...bu kitleler (Yörükler, Türkmenler, Kızılbaşlar, Tahtacılar, Bektaşiler vs.) ayrı etnik gruplar değildi. Bunların hepsi öz be öz Türk'tü. Bunlar, kendilerini Şiîlik-Alevîlik-Batınîlik vs. itham eden ezici çevrelerin aksine, İran başta olmak üzere, bütün yabancı zevk ve eğilimlere kapalı idiler. Ama, uysal hizmetçiler halinde tutulmaları için susturulmaları, bunun için de itham edilmeleri gerekiyordu. Şiîlik, Batınîlik yaygarasının temelinde bu vardır. İlave edelim ki, Hristiyan çevrelerin heterodoksi yaygarasını ısrarla ve semirterek beslemelerinin bir başka sebebi daha mevcuttur: "Bizans'ı tarihe gömen kuvvetin besleyici kitlesi olan Türkmen-sufîleri, İslâmın dışında göstererek ortalığı bulandırmak"[1]

Kızıl tac'ın eski bir kökten geldiğini söyleyen Gölpınarlı, "Kızıl-başlıkta inanç, daha ziyâde göreneğe ananeye dayanır."[2] diye tanımladığı, Kızılbaşların o devirdeki itikadi anlayışları, Türk'ün İslâmı algılayışının, kavrayışının oldukça net ve sade bir şekli idi. Bunlarda inanç, bir yaşayış biçimi şekline girmiş ve asırlardır taşıdıkları, Türklüğün hayat tecrübelerinin birikimleriyle yoğrulan milli vasıflarıyla bütünleşmiş, Türk tarzı idi. Zaten, kızılbaş adının dayanağı olan giydikleri başlığın Kızıl Börk oluşu da, eski tek Tanrı inancının mitolojik içeriğini ifade ediyordu. Bu bakımdan Türkmenlerin çok eskilerden beri neden Kızıl börk giydiklerinin ve bunlara, "Kızıl" ve "baş" sözlerinin birleşmesiyle verilen "Kızılbaş" adının derin köklerinin üzerinde durmak gerekiyor.

---

[1] Öztürk, Tarih Boyunca Bektaşilik, 24.

[2] Gölpınarlı, Kızılbaş Mad, İslâm Ansiklopedisi, C. VI. s. 791.

TÜRK KÜLTÜRÜNDE BAŞ ve BAŞLIK

Kızılbaş adının kaynağı olan Oğuz/Türkmenlerin Kızıl börk giyerek başlarını kırmızı/kızıl renkle süslemeleri, mitolojik birikim ve tasavvurundaki inançlarla ilgilidir.

Türklerde, kendini takdim, düşünce ve inançlarını ifade etmede, "baş"ın önemi büyüktür. Yas hali, mutluluk hali, kabul ve reddiyeler, bir kadının medeni vaziyeti, insanın vasıfları, sosyal siyasi durumu, etnik ve kabile mensubiyeti v.s. çoğu zaman başıyla, baş süslemesiyle ve başına giydiği başlıkla ifade edilir. İnsan vücudunun en mükemmel yeri başıdır. Düşünme, konuşma, duyma, görme ve beslenme merkezleri hep baştadır. Eski Türk inançlarına göre Tek Tanrı göğün bilinemeyen yüceliklerindedir. Türklerdeki bu eski telakkinin izleri bugün de İslâmî bir görünümde yaşatılmaktadır. Tanrı'ya karşı yapılan dualarda, niyazlarda eller havaya kalkar, yüz yukarı çevrilir. Halk ağzında söylenen "yukarıdaki", yukarıdaki Allah", "üstümüzde Allah var", "Allah başımıza taş yağdırır" vs. söylemler hep eski Türk kozmik inançlarından kaynaklanır. Bu anlayışa göre gökte olan Tanrı'ya, insan bedeninin yönelmiş olan kısmı baş kısmıdır ki, yukarıda verilen misallerden dolayı da baş kutsiyet ve değer kazanmış olmalıdır.

Türkler arasında, özellikle de Kızılbaş Türkmenlerde gördüğümüz semah ayini veya gösterisi de baş ile alakalıdır. Bugün İran Türkleri, Azerbaycan ve ülkemizde, genellikle Kars ve Iğdır civarında, Terekeme ve "Azerî" Türkleri günlük konuşmalarında, karşısındakine dostluğunu ve sevgisini belirtmek için sık sık, "başına dönüm", "başına dolanım" yahut "başına dönüm, gadanı[1] alım",

---

[1] Gada: dert, elem, hastalık, kötülük vs. anlamında kullanılır; gada/kada yahut d/z değişmesiyle "kaza", eski Türk inançlarında kötü ruhu ifade eder. (bkz. Behlül Abdullayev, Hakkın Sesi, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1989, s. 52) Şimdiki, kullandığımız kaza geçirmek söylenimi de o kötü ruhdan kaynaklanır.

"başına kurban olum" diye başa ant içmek hitaplarında bulunurlar ki bu, eski Türk inançlarının izlerini taşır ve semah ile aynı tasavvura dayanırlar.

Eski Türk inançlarına göre, hasta birinin etrafında dönülünce, onda olan hastalık dönenlere intikal eder ve hasta da iyileşirdi. Sağlam bir insanın etrafında dönüldüğü zaman da, onun keder ve üzüntüleri dönenlere geçerek mutluluğa kavuşur. Şiî Türklerde, halk arasında söylenen, bir çaresiz hastayı veya kötü vasıfları olan birinden bahisle "(falanın) başına dönesi" diye yapılan beddua yahut kargış sözleri de aynı inançla bağlıdır. Azerbaycan Türklerinde, bir çocuk, büyüklerinden birinin etrafında dönerse, ona, kızgınlıkla tepki göstererek mani olurlar ki, zarar görmesin.

Aslında eski inançlarda bu başa dönme olayının dönenlere faydalı etkileri de var. Ancak etrafında dönülen şahsın ve yerlerin kutsiyeti bulunmalıdır. Çünkü kutsanmış yerler ve şahıslarda insana geçecek hastalık ve kötülükler bulunmadığı için ancak dönenler onun kutsiyetinden faydalı şeyler alırlar. Ancak kutsiyeti olmayan yerlerin ve insanların etrafında dönmek, eski Türk inançlarına göre kutsal insanların ve yerlerin hamisi olan iyilik ruhlarını kıskandırıp gazaplandırracağı için, onların zarar vermesine neden olurlar.[1] Bir hastanın etrafında gönüllü dönen yakınları, onun hastalığının, paylaşarak kendilerine geçmesini ve hastanın iyileşmesini sağlamaya çalışırlar. Yine hastanın iyileşmesi için kutsal sayılan, türbe, ocak veya pir yatırları gibi yerlere götürüldüğünde bu sefer hastayı o yerin etrafında dolaştırmaya başlarlar ki, bu yerin kutsal şifası hastaya geçsin ve onu iyileştirsin.

Azerbaycan Türkleri, bir şahıs hastalandığında onun başı etrafında hayvan dolaştırırlar, bununla da, hastalanan şahsın mutlak iyileşeceğine inanılır. İnanca göre, onun bütün dert ve hastalığı, ağrı-acısı, etrafında döndürülen hayvana geçmiştir.

Tarihi kaynaklarda bu geleneğe çokça rastlanmaktadır. VIII.

---

[1] Abdullayev, Behlül, Hakkın Sesi, s. 59.

yüzyılda, Uygur Türklerinde, otağ etrafında dönmek merasimine rastlanıyor. Uygur kağanı ile evlenmiş olan soylu bir hatunun tahta çıkması dolayısıyla yapılan tören şöyle anlatılır:

"Çinli olan Hatun, Çin elbiselerini çıkarmış, al renkte Türk elbiseleri ve altın tâc giyerek Kağanın bulunduğu kalenin önüne gelmişti. Kale üstündeki Kağan doğuya dönmüş, Hatun ise batıya müteveccihdi. Kağanın önünde eğildikten sonra, bir tahta oturtulan Hatun, otağ etrafında, dokuz kere döndürülmüş"[1] ve bu şekilde de takdis edilmiştir.

"Gök-tengri'de kut bulan Türk hükümdarlarından Göktürk kağanı, güneşe teşbih ediliyordu: bir keçe üzerinde havaya kaldırılarak, doğuya açılan, muhtemelen gök timsali, gök rengindeki kubbeli çadırın etrafında, dokuz kere, güneş istikametinde, döndürülürdü."[2]

Türk yazıtlarında, kağanlığa geçme merasiminde de bu tören görülür. Göktürk kağanı bir keçe üzerinde havaya kaldırılarak, girişi doğuya açılan, gök rengindeki kubbeli çadırın etrafında, dokuz kere, güneş istikametinde, döndürülmüştür.[3]

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran'a seferi (9 Temmuz 1514) zamanı bu törenin yapıldığı görülüyor. Haydar Çelebi, Seyahatnâmesinde bu olayı şöyle verir: "Kunduz suyu yakınında Tat mescidi önündeki Öşkçü kayası konağına. Kapı halkına cephane dağıtıldı, Eski bir usûl gereğince Yeniçeri tayfası otağı hümayun etrafın da halka çevirip Tavaf edip) yürüyüşe geçtiler.[4]

Bu geleneğin, bu gün Anadolu'da ve diğer Türk yurtlarında, çeşitli vesilelerle uygulandığı görülmektedir. Varsak Türkmenlerinde (Feke ve Yahyalı köylerinde), "gelin kız evinden ayrılıp oğlan evine götürülürken önce caminin çevresi yedi defa, daha sonra da me-

---

[1] Esin, Emel, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, s. 103.)

[2] Emel, Esin, "Kün-Ay" (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi), VII. Türk Tarihi Kongresi, C. I, s. 329.

[3] Emel, Esin, a.g.m., s. 329.

[4] Haydar Çelebi Ruznâmesi, Tercüman Yay., Tarihsiz, s. 68.

zarlığın çevresi bir defa olmak üzere dolandırılır, oradan da oğlan evine götürülür."[1]

BAŞ VE BAŞLIK ÜZERİNE BEDDUA ve YEMİN

Eski Türklerin, Kızılbaş konusunun mitolojik kökleriyle alakalı baş ve başlık kutsiyetinin izlerini bugün baş ve başlık üzerine yapılan beddua ve yeminlerde de görüyoruz. Türkmen sahası bu konuda oldukça zengindir.

– Papağın boş kalsın.

– Seni görüm papağını yere çalasın

– Seni doğanı, görüm kara giysin göy çalsın.

Başına (veya başıma) taş düşsün. (baş taşı koysunlar anlamında. Yani, sen ölesin, sana baş taşı, mezar taşı koysunlar).

– Başımım sadakası olsun.

– Papağı önüne koyup düşünmek. Ahilerde de görülen bu usulü, İbn Batuta, Anadolu seyahatinde, Ahi zaviyelerinde yapılan toplantı ve ayinlerde herkesin külâhını önüne koyarak oturduğunu kaydederek tasvir eder.[2]

Bunların yanında, "Başın yüce olsun," "Başın aşağı olsun," "başı harab," "başı dik," "kafasız," "kafalı" v.b. birçok algış (alkış) ve kargış söylenimleri de çoktur. Başın yüce ve yüksek olması anlayışına, Kutadgu Bilig'de de rasthyoruz:

"başıng kökke tegse bedüklük atın
kirip yatgu ornung kara yir katın"[3]

Yani, "Büyüklük ve şöhretle başın ne kadar göklere yükselirse-yükselsin, sonunda girip-yatacağın yer kara topraktır."[4]

---

[1] Gökbel, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Anadolu Varsaklarında İnanç ve Adetler, Atatürk Kül. Merk. Başk. Yay. Ankara 1998, s. 110.

[2] Turan, O., T. Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi, C.II, s. 177.

[3] Arat, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig [Yusuf Has Hacib] I Metin, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1991, 3. baskı, s. 482 (4820. beyt)

[4] Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985, s. 348 (4820. beyt)

Başa yemin edilmesi ile ilgili bir misal Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer'le alakalı bir olayda anlatılır: "Nişapur'da şafîler ile hanefîler arasında meydana gelen kavgada hanefîlerden 70 kişi öldürülür. Sultan Sencer büyük hacip Mahmud Kaşanî'yi çağırarak, "Şafîler'in reisi Şeyh Muhammed bin Yahya'ya git, bu ülke senin mi, yoksa benim mi?, eğer benim ise sen oradan çık, eğer senin ise benimle savaşa hazırlan. Yoksa bu ülkeyi terk edip çık git" demesi için emir verir. Sultan Sencer, sonradan pişman olur. Mahmud Kaşanî de Şeyhin yanma varınca bu mesajı şeyhe vermemiş daha olumlu davranmıştı. Geri döndüğünde Sultan Sencer, ne olduğunu sorar, ağır mesajının iletilmediğini duyunca çok sevinir, ancak inanmaz Mahmud Kaşanî'ye o sözleri söylemediğine "başıma and iç" diye yemin ettirmişti."[1]

Eski Türk geleneklerinde başa kül dökmek gibi, ocak kültü ile ilgili davranış ve yakınmalar da vardı. Bu gün de bu kült yaşamaktadır. Yaşam hayat, mutluluk, aile hayatını ifade eden "yanan ocak" sönerse felaket demektir. Ondan geriye kalan "kül"dür. Anadolu'da ve başka Türk sahalarında, bir felakete uğranması veya aileden birinin ölmesi halinde, genellikle kadınlar başlıklarını açar, saçlarını yolup, yüzlerini yırtarken başlarına da, felaketin ifadesi olarak kül yahut toprak seperler, ağlaşırlar.

"Başı küllü", "kül başına", "başıma kül", "başına kül elensin" gibi kargamak sözleri aynı anlamları ifade eder.

BÖRK'ÜN KUTSALLIĞI, BÖRK ÇIKARMA YAHUT BAŞ AÇMA

Türklerin, başlıklarına önemli anlamlar vermesi ve kendilerini başlıklarıyla tanımlama gelenekleri, başlık taşımayı gerekli bir töre haline getirmiştir. Her Türk, başlıklı olmak zorunda idi. Bu geleneğin, çok eski olduğunu, daha 11. yüzyılda atasözüne dönüşmüş bu-

---

[1] Sevim, Prof. Dr. Ali - Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 226.

lunduğunu, Mahmut Kaşgarî'nin kaydettiği, "Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas,"[1] bugünkü söyleyişle "Tat Türksüz olmaz, baş börksüz olmaz"[2] Türk atasözünden de anlıyoruz. Eskiden, Türklerde başı açık dolaşmak ayıp sayılırdı. Aşağılayıcı anlamda, bu gün de kullandığımız "başı açık, baldırı çıplak" sözü aynı geleneğe dayanır. Kafkasya'da, Gürcüler başlık giyimine pek önem vermedikleri için, Türkler onlara "başı açık" demişlerdir. Tarihi kayıtlarda da, Gürcüler birçok yerde böyle anılmışlardır. Dede Korkut destanında, Gürcülerin Tatyan bölgesindeki bir kalesinden bahisle "başı açuk Tatyan kalası" diye bahsedilir.[3]

Türklerde, börksüz olma, daha doğrusu baş açma, yahut börk çıkarma, bazı durumlarda söz konusu olup, eski inanç ve geleneklere göre uygulanıyordu. Türkler börklerini, ancak kutsallığı ve saygıyı ifade etmek, sevinç ve üzüntülerini belirtmek için, törenlerde bir davranış olarak çıkarırlardı. Bu geleneksel davranış hali, bugün dahi, bazı vesilelerle yapılmaktadır. Bazı muhitlerde, köylerde, okullarda, askerlikte v.s. gördüğümüz, bazen sevinç ifade etmek için başlıkların, keplerin, sevinç çığlıklarıyla havaya atılması, bazen da, bir felaket veya üzüntü haberi alındığında, başlıkların yere vurulması, kökü eski Türk gelenek ve mitolojik inançlarına dayanan davranış biçimleridir. Eski Türk geleneğinde, börkü havaya atarak "algış = al gış" (sevinç, takdir, şükretme)[4] yere çalmak suretiyle "kargış = kara gış" (beddua, kahretme, matem hali), halini belirtiyorlardı.

Dede Korkut destanında, bu Türklerin geleneksel davranışı, Beyregin ölüm haberinde görülüyor: "Kırk elli yiğit kara geyüp geyüp gök sarındılar, Kazan Bige geldiler. Sarıkların yire vurdular, Beyrek deyü çok ağladılar.[5]

---

[1] Mahmud Kaşgarlı, I, s. 349; II, 281.

[2] Ögel, Prof. Dr. Bahaeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yay., 3. Baskı, İstanbul 1998, s. 756.

[3] Ergin, Prof. Dr. Muharrem, Dede Korkut Kitabı I, s. 157.

[4] Bahaeddin Ögel, "Salavat" 'ın eski türkçe'de "Alkış" karşılığı olduğunu belirtiyor. Bkz. Türk Kültürünün Gelişme Çağları s. 747.

[5] Ergin, Prof. Dr. Muharrem, a.g.e., s. 249.

Osmanlı padişahı Sultan II. Bayezid, oğlu Alemşah'ın ölüm haberini alınca, kavuğunu yere çalmış, hatta eski bir Türk matem geleneğinden olarak, saray halılarını da tersine çevirtmişti.[1] Sultan II. Bayezid'in oğlu Yavuz Sultan Selim'in ölümünde de, askerler, eski Türk âdeti üzere külâhlarını yere atıp feryad etmişlerdir.[2]

Eski Türkler Tanrıya dua ve ibadet ederken, yüksek makam sahibi şahsiyetlerin huzûruna, dinî ve millî bayramlarda toy törenlerinde, matem törenlerinde, yas (üzüntü) ve sevinç alâmeti olarak başlarını açıyor ve külahlarını ellerine alıyor veya koltuklarının altına saklıyorlardı. Osman Turan'ın "şamanî usûl" dediği bu davranışın, Büyük Selçuklularda, Anadolu'da hükümdarlar ve halk arasında da yaşadığını, Müslüman Alp Arslan'ın, şamani Cingiz Han gibi Tanrının huzûruna başını açarak çıktığını ve o şekilde ibadetini yerine getirdiğini yazıyor.[3]

Bizans tarihçisi, Menandros, Göktürkler'n ölen hanların matem (yuğ) törenlerine gelen Çin ve Bizans elçilerinin başlarını açmaya mecbur ettiklerini yazıyor.[4]

İbn Fazlan, X. yüzyılın başlarında Türk yurtlarına yaptığı seyahatte, Türklerin başlık çıkarma geleneğinden ilgi ile bahseder: "Hükümdar, ata seyissiz tek başına biner. Gezerken yanında muhafız bulunmaz. Sokaklardan ve çarşıdan geçerken herkes ayağa kalkar. Kalpaklarını çıkarıp koltuklarının altına alırlar. (200a) Hükümdar geçince tekrar başlarına giyerler. Aynı şekilde, hükümdarın huzuruna giren herkes; küçük veya büyük, hattâ çocukları ve kardeşleri bile onu gördükleri zaman kalpaklarını çıkarıp koltuklarının altına alırlar. Sonra, başlarıyla selâm verip otururlar. Daha sonra kalkıp, hükümdar oturmayı emredinceye kadar ayakta dururlar. Onun önünde oturan herkes diz çökerek oturur. Kalpağını koltuğundan

---

[1] Hammer, A. Karahan'ın özet neşri, Milli Eğitim Bakanlığı Yay. C. I, s. 354.

[2] Turan, O., Türk Cihan Hakimiyet, Mefküresi Tarihi, C. II, s. 88.

[3] Turan, O., a.g.e., s. 175-176.

[4] Menandros (Cousin, Histoire de Constantnople), III, s. 97, nak: O. Turan, a.g.e., C. II, s. 177.)

çıkarmaz. Huzurundan çıkıncaya kadar saklar. Yanından ayrıldıktan sonra tekrar giyer Şapkayı çıkarma: Bazı hallerde baştaki şapkayı çıkarmak âdeti, Türkler arasında câri idi. Bu âdeti İslâm ülkelerine asker olarak gelen Türklerde ve Moğollarda da görmekteyiz.[1]

Mevlânâ Celâleddin öldüğünde, tabutu etrafına toplanan, başka dinlerin de temsilcilerinin iştirak ettiği cenaze merasiminde, herkes başını açarak yürümüştü.[2]

Bahaeddin Ögel de, Fatih Sultan Mehmed'in hocası Aakşemseddin'in de uyguladığı, Tanrıya niyaz ederken baş açma geleneğinin, Selçuklu, Osmanlı sultanlarının da uyguladığını belirterek, Bu Türk geleneğinin, (son asırlarda) "İslâm ibadetlerinde devamı mahzurlu sayılmıştır" diyor. Bizim anladığımız, din adına, Türk kültürünü, Türk geleneklerini erozyona uğratan, bu şekilde de onun hafızasında silinmeler meydana getirmeye çalışan bir mekanizmanın ürünü olarak algıladığımız, bir yabancılaşmaya, bir farklılaşmaya işaret eder.[3]

Abbasiler, Emevîlere karşı harekete başladıklarında, Peygamber'in bayrağı da siyahtı diye siyah bayrak çekmişlerdi. Halifelik devirlerinde de, devlet hakimiyetini, bağımsızlığı, hürriyeti, mutlu hayatı temsil ediyor diye siyah renkli bayrağı kullanmışlardı. Kendilerinin dışındaki Müslümanlara da bunu kabul ettirmeğe çalışmışlardı. Bir zaman için "Selçuklu devletleri Sünnî Abbasi halifelerine uyarak siyah bayrağı kabul ettikleri halde Türk halkı ve özellikle göçebeler, millî anane icabı, bu rengin matem olarak kullanılmasına devam ettiler."[4] Araplar için bayrağın rengi olan siyah, Türkler için tam zıddı olan, kötülüğün, felaketin matemin sembolüdür. Türklerin bayrak rengi ise, Tanrısal kutsiyeti olan "Kızıl" yahut diğer söylenişiyle "al" rengidir.

---

[1] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, a.g.e., s. 58.

[2] Gordlevski, Anadolu Selçuklu Devleti, s. 326.

[3] Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları , s. 756.

[4] Turan, O., Türk Cihan Hakimiyet, Mefküresi Tarihi, C. II, s. 177.)

TÜRKLERDE KIZIL/AL RENGİ

Kızılbaş adındaki "kızıl" sözü, Türkiye Türkçesi'nde, menfi anlamlarla yapılan yüklemelerle oldukça yıpranmış ve bu yüzden de Türk dilindeki asıl anlamlarıyla kullanılamaz yahut az kullanılır bir hale getirilmiştir. Bu dil, kültür ve millî tasavvur erozyonuna en açık örneklerden biridir.

Burada, konumuzu esas ilgilendiren konu, Türkmenlerin börklerindeki kızıl rengidir. Yukarıdaki bölümlerde, çok eskiden beri Oğuz/Türkmen boylarının kızıl renkli börkler giydiğine çoğu yerde işaret etmiştik.

Kaynaklarda, Türkmen börkleri, kızıl/al renkli olduğu kaydediliyor. Ancak, börklerin bütününde kızıl renk görülmekle beraber, başka renklere de tesadüf ediliyor ki, esas olan gelenek, bütün börklerde, tepe kısmı (Tanrıya yüz tutan kısım)'nın, Tanrısal renk saydıkları kızıl renkten olmasıdır. Bu tarz bugün efelerin, zeybeklerin, seymenlerin v.s. folklorik başlıklarında da muhafaza edilmektedir.

Türk mitolojisinde, Türklerin renklerle ilgisi önemli bir yer tutar; mavi (gök mazisi, Türkuaz), beyaz/ak ve al/kızıl renkleri başta gelir. Kızıl/al rengi ayrıca kutsal motifler içerir.

Al rengi kırmızıdan farklıdır, kutsal, Tanrısal renktir. Kırmızı renk adı 12. asırdan önce pek görülmemektedir. Kırmızı, Türkçe'ye sonradan, Sogdca'dan veya Farsça'dan geçmiştir.[1]

Al renk adı kutsallık içerdiği içindir ki, Türkler, "kırmızı bayrak" değil "al bayrak," "kırmızı kan" değil "al kan," demişlerdir. Yermek, aşağılamak anlamında "karalamak" derken, yüceltmek, övmek, kutsamak karşılığı da, "allamak" sözünü kullanırlar. Bugün dilimizde kullandığımız "allamak pullamak" sözü de aynı maksatla kullanılır. Türkler, al yahut kızıl rengi, Tanrısal renk, kutsal renk kabul ettikleri için, eski Türk inancına göre, Tek Tanrı veya Gök Tanrı'nın gökte olduğunun tasavvuru ile başlarına giydikleri börkün, Tanrıya karşı

---

[1] Hey'et, Cevad, Türklerin Tarihinde Renklerin Yeri, Nevruz ve Renkler, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı:116, Ankara, 1996, s. 58.

olan, yani tepe kısmında genellikle kızıl yahut al renk kullanmışlardır. Bir başka söyleyişle, başlıklarında, Tanrısal kutsallık verdikleri Kızıl rengi kullanarak Tanrıya tazimlerini bildirmiş oluyorlardı. Bu giyimlerinden dolayı da onlar, kızıl-börklü yahut Kızılbaş diye anılmışlardır. Ancak, yabancı bir mantık, Türk tasavvurunda manevi bir ifadesi olan bu sözü, menfi anlamlı bir hale sokmuştur.

Kızıl yahut al renk, güneşin doğmak üzere iken (şafak vakti) ve yine battıktan hemen sonra gökyüzüne yansıttığı kırmızımsı renktir.[1] Türkler eskiden, genellikle, şafak sökerken, ve akşam vakitlerinde, gökteki, "göyün kızıllığı" dedikleri bu görüntü anında dua ederlerdi.[2] Eskiden "algış" şeklinde, İslâmî dönemde de salavat getirerek, bu hali kutsamaktadırlar. Türkler bu şekilde dua ile, sabah vakti onu karşılıyor, akşam vakti de onu yine dua ile uğurluyorlardı.[3]

Kırmızı (al/Kızıl), mitolojik Türk kosmik anlayışında da, göğün zirvesini ve ateşi ifade eder.[4]

"Al", Türk lehçelerinde "yüksek", "yüce" ve "kudret" anlamlarına da gelir.[5] Altay dağının adı aynı maksatla söylenmiş olup, Al=yüce-yüksek, tay=tağ/dağ demek olup Al-tay=yüce-ulu dağ, yüksek dağ anlamındadır.[6]

Radloff, Altay dağ adının "Al-Tayga" sözünden meydana geldi-

---

[1] Annagulu, Nurmemmet, (Türkmenistan Türkiye Büyükelçiliği Müsteşarı), Türkmenlerde Renk Dünyası ve Nevruz, Nevruz ve Renkler, s. 80.

[2] "Şia, güneş battıktan sonra, doğuya vuran kızıllığın semt-i re'se kadar arınmasını, akşam namazının ilk vakti bilir; yıldızların görünmesini değil. İmâm Ca'fer'üs-Sadık (A.M), "Bilerek, isteyerek akşam namazını, yıldızların belirmesine dek geciktirenden beriyim ben" buyurmuşlardır; akşam namazının vakti sorulunca, "Kızıllık, ufukta sararınca, yıldızlar görünmeden önce" cevâbını vermişlerdir." Bkz.Gölpmarlı, Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik, s. 99.

[3] Nerimanoğlu, Kâmil Veli, Türk Dünya Bakışında Reng, Nevruz ve Renkler, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı:116. Ankara, 1996, s. 69.

[4] Emel, Esin, "Kün-Ay" (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi), VII. Türk Tarihi Kongresi, C. I, s. 359.

[5] Seyidov, Mireli, Azerbaycan Halkının soykökünü Düşünürken, Bakü 1989, s.183.

[6] Seyidov, Mireli, a.g.e., s. 78.

ği üzerinde durarak, bu tabirin "yüksek taşlı dağ" anlamına geldiğini yazıyor.[1]

"Al" terkibindeki ilahi anlamlarla kutsiyet kazandırılmış olan Altay dağı, Şamanlarda, bir ruh ve tanrısal bir kutsiyetle yadedilir. Ayin ve dualarında da kutsal Altay dağına hitap edilir.[2]

Altay mitolojisinde, kutsallaştırılan, insanüstü varlıkların isimlerinin başına "al" ilavesiyle adlandırılırlar; "Al-pörü" = korkunç kurt, "Al-yış" = korkunç ve sihirli orman" gibi.[3]

Halûk Tarcan, eski Türk dili ve mitolojisini incelediği kitabında konu ile ilgili ilginç görüşler ileri sürüyor: "... güneş, gökteki ateş gibi, korkunç bir kudret ve enerjidir. Değdiği, kendisine verilen, yani al/dığı her şeyi yakar, kendi gibi alev, ateş haline getirir. Rengi al/dır, kutsal olduğu için, rengini ifade eden al kelimesi de kutsal anlamına gelir. (Prof. Dr. A. İnan) (Al/ıp gökyüzüne, Tanrı'ya götürdüğü için kutsal demektir. Al-Apa, al/an=ilah, alıp Tanrı'ya eriştiren "ilah" demektir ki, alap, sonunda Alp şekline girmiştir.(125) Alp dağlarına bu adı verenler, Kamunlar adını taşıyan, İtalyan Alplerine yerleşmiş olan Ön-Türklerdir."[4] Tarcan, kitabının bir başka yerinde de, "Alp" adını tahlil ederken de, yukarıdaki görüşlerini güçlendirmeğe çalışır: "Al-Apa, Al-Ap, sonunda Alp olmuştur. Güneş Kültü'ne ait bir kavramdır: Al, ateşin rengidir; çünkü, "ateş kendine verilen her şeyi Al/ıp, göğe götürür; yakarak Al/ır ve götürür. Bu fiil, bu nedenle hem rengi ifade eder, hem de göğe götürdüğü için kutsal ve yüksek anlamına gelir. Öyleyse Al, hem ateş rengidir hem de "yüksek, kutsal" demektir.[5]

Türk lehçelerinde, aynı şekilde birçok adlar oldukça fazladır. Kızıl-dağ adı da, daha çok dik yamaçlı dağ ve tepelere verilir. Azer-

---

[1] Radloff, N., Sibirya'dan, C. 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1994, s.68.

[2] İnan, Abdülkadir, Tarihte Ve Bugün Şamanizm, Türk Tarih Kurumu Yay., 3. Baskı, Ankara 1986s. 51.

[3] Ögel, Türk Mitolojisi I, s. 232.

[4] Tarcan, Halûk, "Ön-Türk Tarihi", Kaynak Yay., İstanbul-1998, s. 106-107.

[5] Tarcan, Halûk, a.g.e., s. 174.

baycan halk edebiyatında "al" yüksek ve dik anlamlarında da kullanılır:

"İrevanın al yokuşu
Gider yazı, gelir kışı,
Şirin olur yar öpüşü."

Buradaki "al yokuş" sözü, yokuşun çok dik ve yüksek olduğunu anlatır.[1]

Bugün bütün Türk topluluklarında bilinip oynanmakta olan aşık oyunları var. Bilinen en eski Türk oyunlarındandır. Bu oyun, koyunun arka bacağının diz kısmından çıkarılan aşık denilen kemikle oynanır. Aşığın dört yüzü "cik", "bök", "tokan" ve "alçı" adlarını alır. Aşığın, oyunda en makbul duruşu, en dik olan alçı duruşudur ki, oyunda kazanmanın sembolüdür. Alçı adı verilen bu duruş, "al" sözünün dik anlamıyla anlatılmıştır ve oyunda uğurlu sayılmıştır. Azerbaycan halk ağzında söylenen "falanın aşığı alçı durup" sözüyle anılan kişinin şansının açıldığı, işinin uğurlu gitmiş olduğu ifade edilmek istenir.[2] Radlof da, "al" sözünün "uluğ" sözünden geldiğini ileri sürüyor.[3]

Eski şamani inançlara göre ateş, kötü ruhları kovar, insanın kötü ruhlardan temizler. Abdulkadir İnan'ın nakline göre, VI. Yüzyılda Göktürk Kağanına, elçi olarak gelen Bizans elçileri iki ateş arasından geçirilerek, onlarla beraber gelmesi muhtemel olan kötü ruhların kovulması sağlanıyordu. Bu adet Moğol saraylarında da var. Başkurt ve Kazak Türkleri, yağlı bir paçavrayı ateşleyip hastanın etrafında, "alaslama" dedikleri, "alas, alas" diye dolaştırarak, hastaya musallat olmuş kötü ruhları kovmuş oluyorlardı.[4] Buna Anadolu'da "Alazlama" denilmektedir. Bu eski Türk töreninin devamını, bugün, Nevruz törenlerinin yapılmakta olduğu Kars, Iğdır ilimizde ve "Azerî" Türk muhitinde görmekteyiz. Nevruz bayramından bir önceki Salı akşamı (halk ağzında "ahır (son) Çarşamba"

---

[1] Seyidov, Mireli, Azerbaycan Halkının soykökünü Düşünürken, s. 182.

[2] Abdullayev, Behlül, Hakkın Sesi, s. 52-53.

[3] Ögel, Türk Mitolojisi I, s. 232.

[4] İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, s. 68.

akşamı), güneşin batışıyla ateşler yakılarak, halk ağzında "ala-alav" denilen bir tören yapılır. Ev halkının hepsi ateşin üzerinden "ağırlığım uğurluğum ateşe" diye atlarlar. Bekâr kızlar şansları açılsın diye "atıl matıl Çarşamba, bahtım açıl Çarşamba" diyerek ateşin üstünden atlarlar. Paçavralardan yapılmış yumaklar yakılarak havaya atılır. Bu gelenek, Anadolu'da da, kısmen yaşamaktadır. Rıza Nur, ateşten atlama geleneğinin Türklere mahsus olduğunu ve Sinop'ta bu geleneğin yaşadığını ve kendisinin de bizzat katıldığını söyler.[1]

Al/kızıl sözündeki, yukarıda örneğini verdiğimiz insanüstü, korkunç anlamlarının, günümüzde, bütün Türklerde olduğu gibi, Anadolu'da da ve zengin varyantlarıyla, daha çok Alevi/Kızılbaş Türkmenlerde yaşayan en canlı örneğini, mitolojik inançlara dayanılarak var olduğuna inanılan, loğusa kadınların ve yeni doğan çocukların düşmanı olan "al-kızı" yahut "al-karısı" motifinde de görmekteyiz.

"Al-karısı" motifi, esasen, Türk mitolojisinde ikili bir anlam taşır. Türklerle kültürel akrabalığı bulunan Kitanlarda, "Kırmızı-kadın" dedikleri Al-karısı'nın faydalı, hayat verici, koruyucu bir motifinin de bulunduğu biliniyor.[2] Kitan imparatorunun annesi de "kırmızı kadın" (Albastı?) olarak telakki ediliyordu.[3] Türk mitolojisinin önemli motiflerinden "Umay" ana, Budist Türklerde "Umay Katun" adıyla kızıl renkli olarak anlatılır.[4]

Mitolojik anlayışlar, din değiştirmelerden etkilendiği üzere, muhtemeldir ki, Türklerin İslâmîyet'e geçişiyle, "Al-karısı"nın, hayat verici, koruyucu rolü dışlanmış unutulmuştur. İslâm dininde, Tanrı ile kul arasında bu müspet rolü oynayan bir varlık yoktur, yani Tanrının insanlara bahşettiği lütufları, onun adına sağlayan bir varlık yoktur. İnsanoğlu, dua ve niyazlarını ifade ettiği zaman Tanrı ile aracısız şekilde yüz yüzedir. Ancak, İslâm'da, Tanrı ile insan

---

[1] Nur, Rıza, Türk Tarihi, c. 12, s. 205.

[2] Seyidov, Mireli, Azerbaycan Halkının soykökünü Düşünürken, s. 183.

[3] Ögel, Türk Mitolojisi 1, s. 299.

[4] Esin, Emel, İslâmiyet'ten önceki Türk Kültür Tarihi, s. 133.

arasında, insana kötülükler yapan bir varlık, bir "melek", yani şeytan vardır. Kanaatimizce, Al-Karısı'nın faydalı rolü, İslâmî inançlara uymadığı için, "Al-karısı'nın bu yönü unutulmuş ve Al-karısı, kötü vasıflarıyla yaşatılmış olmalıdır. Ancak "al/kızıl" renginin koruyucu vasfı unutulmamıştır. Yeni doğum yapmış kadınların saçma veya omuzuna takılan kırmızı kurdela, Al-karısı'ndan korunmak içindir. Halk inancına göre Al-karısı kırmızı/al renkten korkar.

Daha 1072-3 yılında yazılmış olan, Kaşgarlı Mahmud'un Divaü Lûgat-it Türk'ün de, kızıl rengin, kadınların bezeği olduğunu anlıyoruz: "Kılnu bilse kızıl kedher" = kendini sevdirmeyi bilse kırmızı giyer (kadın güzel görünmeyi, iyi geçinmeyi bilirse kırmızı ipekli kumaş giyer)."[1]

Başka Türk boylarında da söylendiği gibi, Kazakistan'da ağızlarda yaygınlaşmış şekilde söylenen "Kızın gözü kırmızıda" değimi ve henüz evlenmeyen kızların, kırmızı takılar ve kırmızı başörtüsü takarak bekâr olduklarını ifade etme geleneği,[2] Türk tasavvurundaki kızıl/kırmızı kültüyle alakalıdır.

Türkmenistan'da, bugün de kadınlarda kırmızı giyinmek ilk tercihtir. Türkmenistan Türkiye Büyükelçiliği Müsteşarı Annagulu Nurmemmet Kırmızı rengin Türkmenler için kutsallık anlamını da içerdiğini, Güneş'in doğuşu olarak algılandığını ve Kırmızı rengin kan rengi ile aynı olmasından dolayı, Türkmenlerce daha da kutsallaştırılıp sevilmesine neden olduğunu söylüyor.[3]

Kızıl sözü, renk anlamının yanında, aynı mitolojik anlayıştan kaynaklanarak, bildiğimiz altın anlamında da kullanılır. Azerbaycan ve Türkistan lehçelerinde, altına "kızıl" derler. sözü kullanılır. Çok eski devirlerde para yerine değer olarak kürk kullanırlardı. Türkler kürke "ten/tın/tın" derlerdi. En değerli kürkler de güneş kızıllığının (al) renginde olanlardı. Güneş kızıllığı renginde olan en değerli

---

1 Mahmud Kaşgarlı, I. 394.

2 Kadaşeva, Doç. Dr. Karlıgaş (Kazakistan Almatı Ünv. Türk Dilleri Bölümü Başkanı), Kazak Medeniyetindeki Semboller, Nevruz ve Renkler, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı:116. Ankara, 1996s. 96.

3 Annagulu, Nurmemmet, Türkmenlerde Renk Dünyası ve Nevruz, s. 79-80.

kürkler için de yine güneşin rengi olan "al" sözü ilaveli "al-tın" al kürk, kızıl kürk diyorlardı ki kıymetin değer birimi idi. Bugün, kıymet değeri olarak kullandığımız madene verilen altın (al-tın) adının anlamını kaynağı, anılan eski Türk anlayış ve kavrayışına dayanır. Türkistan Türklerinde, küçük bir gümüş sikke olup, genellikle sikkeye denilen, asrımızın ilk çeyreğine kadar Türkistan'da para birimi olarak kullanılan "tenge"[1] sözü de aynı (al-kürk) "ten/tın" kökenlidir. Bugünkü Kazakistan Cumhuriyeti'nin resmi para biriminin adı da, anılan kürk adından türemiş "tenge"dir. Rusça'da para karşılığı olarak kullanılan "dengi" sözü de, Türkçe'den Rusça'ya geçmiş olan "tenge"nin Rusça söylenişidir.

TÜRKLERDE BAŞLIK ANLAYIŞI

Türk kültüründe baş giyiminin önemli bir yeri vardır. Eski Türk inançlarında börk'ün kutsallığı vardır. Şaman inançlarında börk sihir gücüne sahiptir. Bugün Orta-Asya şaman inançlarına göre, güçlerinin büyük bir bölümü külâhlarının içindedir. Ayinlerde, külâhları daima başlarında olur; külâhsız ayin yapmaları halinde güçlerinin kaybolacağına inanırlar.[2] Anadolu Kızılbaş-Alevilerinde de, mürşidin yahut dedenin başında "kızıl tac" yoksa âyin yapılmaz.[3]

Türkler, eski Gök-Tanrı tasavvurunun sembolü olan Gök kubbeyi de yerin, dünyanın börkü olarak telakki etmişlerdir. Türklerdeki Gök kubbe, çadır ve börk anlayışı, aynı Türk kosmik tasavvuruna dayanır. Gök kubbe dünyanın, çadır ailenin, börk ise insanın koruyucu örtüsüdür.

Başlık (börk) Türk'ün kişiliğini belirler. "Dost başa, düşman ayağa bakar" atasözü, baş giyiminin önemini belirtir. Günümüzde, birçok Türk muhitinde (özellikle kırsal kesimlerde) başlıksız, börk-

---

[1] Huart, Cl., Tenge Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 12/1, s. 162.)

[2] Eröz, Mehmet, Alevilik Bektaşilik, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yaymı, İstanbul 1992. s. 26.

[3] Eröz, Mehmet, a.g.e., s. 27.)

süz dolaşmak ayıp sayılır, kınanır. Köroğlu destanının Azerbaycan anlatımında, Köroğlu, İhtiyarlık çağında, şehre gitmek için yola çıkacağı zaman kılıcını ve börkünü çıkarıp atar. Karısı börkünü atmasına itiraz edince, Köroğlu "daha köroğluluk benden gitti" diye, ihtiyarladığını, yiğitlik vasıflarını kaybettiğini anlatmak ister.

Türkler, çok eski devirlerden beri giydikleri başlıklarla tanımlanır. M. Ö. 480 yılında Sakalar, başlarına giydikleri dik, sivri başlıklarıyla dikkati çekerler.[1] Sakalar hakkında önemli bilgiler veren, Pers kıralı Darius'a ait olan Behistan kitabesinde, Sakalar üç guruba ayrılıyordu:

a) Saka humavarga,
b) Saka tiay para daray (Denizin ötesindeki Sakalar),
c) Saka tigrakhauda (Sivri başlıklı Sakalar.)[2]

İbn Fazlan, M. 922'de gittiği İdil-Ural bölgesinde, Türklerin, hepsinin, kalpak ("keçeden yapılma yüksek külâh") giydiklerini özellikle belirtir.[3] Kaşgarlı Mahmud'da da, Türklerin giydiği uzun börke "sukarlaç börk" denildiğini kaydeder.[4] Türklerin börklerine verdiği önemden dolayıdır ki, Oğuzlar, ta uzaklardan börklerinden tanınırlardı. Sultan Alparslan da, aynı uzun börkten giyiyordu.[5]

Atillâ'nın askerlerinin başlarında boynuzlu başlıklar olduğu rivayet edilir. Rıza Nur, Tukyuların börklerini, yırtıcı kuş kanatlarıyla süslediğini ve bunların "ak veya kırmızı" renkte olduklarını yazıyor.[6]

Türklerde külâh, börk aynı zamanda hakimiyetin de simgesiydi. Hakanlar, padişahlar, kaftan, kemer ve kılıçla beraber bir de börk yahut külâh göndererek birbirlerinin hakimiyetlerini tanıdıklarını

---

[1] Herodotos, Herodot Tarihi, Çev.: Müntekim Ökmen, Remzi Yay., 3. Baskı, İstanbul 1991, s. 345; Kırzıoğlu, Kars Tarihi, s. 114, Resim 26, s. 568.

[2] Durmuş, Dr. İlhami, İskitler (Sakalar) Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. Ankara 1993, s. 27.

[3] Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, a.g.e., s. 58.

[4] Mahmud Kaşgarlı, I, s. 493.

[5] Köymen, Mehmet Altan, Alp Arslan ve Zaman Türk Giysi Kuşamı, s. 61.

[6] Nur, Rıza, Türk Tarihi, c. 12, s. 347.

bildiriyorlardı; yine hükümdarlar, beylerine, valilerine yetki verdiklerini ifade için aynı hediyeleri verirlerdi. Eskiden, Osmanlılarda, devlet büyüklerinden birine karşı ayaklandıkları zaman, konağının kapısına çiviledikleri bir börkle, onun dine ve devlete zararlı olduğuna işaretle, ayaklanmalarının sebebini ifade etmiş oluyorlardı.[1]

Börkün anlamlarından dolayı, herkes istediği şekilde börk giyemezdi. Herhangi bir başlığı giyecek olanın sosyal, siyasi durumuna uygun olması gerekir. Osmanlılarda (18. yy) Avrupai başlık giymek, çok ayıp hatta ihanet gibi karşılanıyordu; bunun için de, ahalinin giydiği başlığın, dinî ve millî mensubiyetine uygun olması gerekirdi.[2] İran Selçuklularında, devlette hizmete alınan "gulam" ve kölelere börk giymeleri izni, uzun bir süreçde, yeterli bir eğitimden sonra verilirdi.[3]

Türklerde, halk arasında sosyal psikolojik vaziyetlerini ifade etmek için çok fazla örnekler bulunmaktadır. Bunlardan bir misali Azerbaycan edebiyatından aldık. Asrımızın başlarında yaşamış, Azerbaycan'ın tanınmış şahsiyeti, Yusuf Vezir Çemenzeminli'ni "Kan İçinde" adlı romanında, Şerbaf Kazım adlı biri, sokakta biriyle tartışırken başındaki börkü yere düşer ve biraz çamur bulaşır. Tartışmadan sonra, börküne bulaşan çamurun farkına varmadan börkünü giyer ve bir tanıdığının evine ölüm dolayısıyla taziye için gider. Evde toplanan taziye meclisinde, Şerbaf Kazım'a da başsağlığı verilmeye başlanır. Kazım, ailesi ve yakınları arasında bir ölüm olayı olmadığı için buna şaşırır. Kazım, sonradan anlar ki, başsağlığı, börküne bulaşan çamurdan dolayı veriliyormuş. Meğer, orada

---

[1] D'ohsson, 18. yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler, s. 84.

[2] "Hiçbir Türk kendi milletine has olandan başka bir kıyafet giymez. Aksini yapmak utanç verici birşey olduğu gibi bu şekilde davranmak, dinin de desteklediği bir esastır. Müslümanlarca âdet olmayan bir elbise, hele bir başlık, irtidat işareti sayılır. Bu durum muhtelif şeyhülislâmların fetvalarıyla sabittir. Bu fetvalara göre eğer bir Türk, meselâ başına bir İran başlığı, yahut kendi milletinden olmayan bir topluluğu ait başlık giyerse sadakatsizlikle suçlanır, hattâ imanını ve nikâhını bile yenilemek zorunda kalır." D'ohsson, 18. yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler, s. 84.

3 Nizamülmülk, Siyasetnâme, s. 151.

biri ölünce, yakınları bunu bildirmek amacıyla börklerine çamur sürerlermiş.[1]

KIZIL BÖRK GELENEĞİ

Kızıl börk giymek, yukarıdaki bölümlerde yer yer değindiğimiz gibi Türklerde eskiden beri görülmektedir. Yukarıda, günümüzde kötü anlamlarda kullanılır hale gelmiş olan "kızılbaş" sözünün, Türk kültürü, tasavvuru ve inançlarındaki yerini tespit amacıyla, Türklerin, başla ilgili tasavvurlarını ve kızıl/al rengine olan ilgisini anlatmaya çalıştık.

Kızılbaş sözünün, kötü, tahkir edici anlamlarla kullanılması, bilindiği gibi Anadolu'da, Osmanlı devrinde, XVI. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Türk dünyasında, Kızılbaş adının menfi manada kullanılması küçük istisnaları ayırırsak, pek yayılmamıştır. Türk tasavvurundaki, kızıl rengin ve baş kültündeki kutsiyetin ifade ettiği anlamlar, "kızıl börk"te sembolize edilmiştir.

Bugün, Kızılbaş adının ortaya çıkması, genellikle, Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'a bağlanır ve toplumda da böyle bilinir. Bu bakış açısıyla da, 4-5 asır önce meydana gelen olaylara divan tutulur.

Geleneksel olarak kızıl börk giyme Türk tarih ve kültürünün her safhasın görülen, Türkün kendini tanımlama ve tanıtmak anlamıyla kullandığı, bir sembolik geleneğidir.

Tarihte kızıl börk giyimi her ne kadar Oğuzlara/Türkmenlere mahsus görünüyorsa da, diğer Türk boylarında da kutsallık anlatan anlamlarla kullanıldığı görülür. Boylarını belirtmek için, Çigiller gibi ak, Kıpçaklar gibi kara börk giyenlerin yanında, Çin tarihi kayıtlarından sarı sarık giyenlerden de bahsedilir. Anadolu'ya, İslâm öncesi, Türkistan'dan gelip yerleşe Kamsarakanlara sarı başlık giymelerinden olacak ki, "sarı kalbaş" denilmiştir.[2]

---

[1] Nakleden: Abdullayev, Behlül, Hakkın Sesi, s. 61.

[2] Uras, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Yeni Matbss, Ankara 1950, s. 95.

Şah İsmail'le yaptığı savaşta ölen Özbek Muhammed Şeybani (Şeybek) Han, Şah İsmail'in Türkmenlerinin Kızıl börküne karşılık, rengini tespit edemediğimiz börkünü değiştirerek yeşil sarık sardığından kendisine "Yeşilbaş" lâkabı verilmiştir. Şeybani han, "İtalya kaynaklarında da "Yeşilbaş" lâkabı ile anılır.[1]

Haydar Çelebi, "21 Ocak 1516 tarihinde, Şeybani'nin kardeşi Ubeyd Han'dan Yavuz'a gönderilen mektuba cevap yazıldığından bahsederken Ubeyd Han'ı da "Yeşilbaşın Kardeşi" diye tanıtıyor.[2]

Kuzey Türklerinin ve Çağatayların da "kırmızı kumaştan külâh" giydikleri biliniyor.[3] Kızıl börk yapımında ihtiyaç duyulduğundan olacak ki, Barthold, Samaniler devrinde (X.-XI. yy) Semerkand'dan Türk ülkelerine satılan mallar arasında kırmızı kumaşların önemli bir yer tuttuğunu yazıyor.[4]

Altay Türklerinde, şaman din adamları olan kamlar âyin törenlerinde kırmızı külâh giyerlerdi.[5] Kırgızların Argın boyları arasında, "Kızıl-Börük" ("kırmızı kalpak") adlı bir boy'um da bulunduğunu belirtelim.[6]

İlk defa Kızıl Börk giyilmesi, illa da Safevî Şeyh Haydar'a dayandırılıyorsa da, bu yanılgı, kimi yerde yanlış bilgiden, genellikle de mezhebi taassuptan kaynaklanır.

Erdoğan Merçil'in verdiği bilgiye göre, Babai Türkmenleri de kırmızı başlık giyiyorlardı.[7] Elbistan yakınlarında Moğolları yenen Karamanlılar, Konya istilâsına geldikleri sırada (1261) "kızıl börklü" oldukları kaydedilmiştir.[8] Fuat Köprülü, Anadolu'daki bu Türkmenlerle, Horasan'da Sultan Sencer'e isyan eden Türkmenle-

---

[1] Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 31.

[2] Haydar Çelebi Ruznâmesi, Tercüman Yayınları, s. 172.

[3] Björkman, W., Sarık Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. X, s. 233.

[4] Barthold, Türkistan, s. 254.

[5] Eröz, Mehmet, Alevilik Bektaşilik, İstanbul 1992, s. 19.

[6] Arat, R. Rahmeti, Kara Kalpaklar Mad. İslâm Ans., C. 6, s. 285.

[7] Merçil, Erdoğan, Babaîlik mad., Meydan Laruss, C. II, s. 27.

[8] Turan, Osman, Selçuklu Zamanmda Türkiye, s. 560.

rin aynı içtimai muhitten olduklarını söylüyor[1] ki, muhtemelen bunlar da kızıl börk giyiyorlardı. C. Cahen, XIII. Yüzyılın ilk yarısında, Anadolu'da kırmızı börk imalatının çok fazla olduğunu ve bunların önemli ölçüde ihraç edildiklerini yazmaktadır.[2] Faruk Sümer de, XIII. Yüzyılda Türkmenlerin giydiği börkün kızıl renkte olduğunu söyleyerek bu görüşleri teyid ediyor.[3]

İbn Batuta, XIV. Yüzyılın ilk yarısında geldiği Anadolu'da (Denizli'de), erkeklerin kırmızı börkleriyle tanındıklarını kaydeder.[4]

Osmanlı Devleti'nin ilk döneminde Türkmenler, tamamen kızıl börk giyiyorlardı. İtalyan kaynaklarında, Osman Bey'in "kızıl börk Otman" (yahut Atman/Ataman) diye kaydedilmesinden, onun da kızıl börk giymekte olduğu anlaşılıyor. Orhan bey zamanında da Türk ahali hep kızıl börklü idi. Hammer, Osman Bey'in, "kırmızı yuvarlak bir külâh" giydiğini;[5] D'Ohsson da, Türk tarihçilerine göre I. Osman (ın) "Tac-ı Horasani" denen kırmızı kumaştan bir başlık" giydiğini, Tatarların ve Çağatayların da aynı başlığı taşıdıklarını[6] kaydederler.

Yukarıda, Orhan Bey zamanına ait bölümde izah edildiği gibi, Osmanlı devletinin kuruluş devrinde de bütün Türkmen ahali kızıl börk giymekte idi. Orhan Bey, devlet görevlilerinin halktan ayırt edilmesi için, kardeşi Alaeddin Paşa'nm tavsiyesi ile resmi vazifelilere ak börk giydirmişti. O devirlerde, Türkmen ahaliye dağıtılan, devşirilecek çocuklara da, Türk usulü kızıl aba ile kızıl börk giydiriliyordu.[7]

Fuat Köprülü, devlet görevlilerini halktan ayırmak için, onlara ak börk giydirilmesi ilk defa, kaynakların "kızıl börklü Türkmenler" olarak kaydettiği Karamanlılarda, Karamanoğlu Mehmed be-

---

[1] Köprülü, Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s. 49.

[2] Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 311.

[3] Sümer, Prof. Dr. Faruk, Oğuzlar, s. 409.

[4] İbn Batuta, İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler, 1971, s. 14.

[5] Hammer, Osmanlı Tarihi, M.E.B. yay., İstanbul 1991, C. I, s. 10.

[6] D'ohsson, 18. y.y. Türkiyesinde Örf ve Adetler, s. 79-80.

[7] UzunçarşılıDevşirme Mad. İslâm Ansiklopedisi, C. 3. s. 564.

yin askerlerine üniforma gayesi ile ak börk giydirmesi ile görüldüğüne işaretle, Orhan Bey tarafından konulan, resmi görevlilere ak börk giydirilmesini bu olaya bağlıyor.[1] Esasen ak börk giyme ahilerden esinlenmiş bir olaydır. Ahilerin bu kimliği ak börk giymelerinden anlaşılıyordu.

1418 yılında ölmüş olan Kalkaşendî'nin (Şahabeddin Ahmed bin Ali) Subh-ül-âşa adlı eserinde (c. 5, s. 319), o devirde, Osmanlı askerlerinin keçeden yapılmış kırmızı ve beyaz tartor yani börk giydikleri kaydedilir.[2]

Osmanlı tarihçileri, o devirde, Alaşehir'de Kızıl renkli bezlerin (Alaşehir ivadası) kızıl börk yapımı için çokça imal edildiğini hatta "kızıl sancak" dedikleri bayrakların da bu bezden yapıldığını haber verirler.[3]

Dimitri Kantemir, I. Murat Han'ın, Bolinya (Bolonya) Kalesi'nin fethedilmesinde, kaledeki "depolarda çok miktarda kırmızı başlıkların bulunduğu[4] ve Sultan Murat'ın, bunları askerleri arasında bölüştürüldüğü nü yazar.[5] Bir Bizans kalesi deposunda bu kadar kırmızı başlığın neden muhafaza edildiği anlaşılamıyor. Bu konuda, Karahanlılar devrinde, yukarıda değindiğimiz gibi, Türklerin, başlıklarında kırmızı kumaş kullandıkları için, yabancı tüccarların, Türklere en çok kırmızı kumaş sattığı, kırmızı kumaşların en büyük alıcısının Türkler olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu kırmızı başlıklar, muhtemelen Türkmenlere satılmak için hazırlanmıştı diye düşünmemize imkan veriyor.

A. De Lamartine, Osmanlıların savaş elbisesi olarak Kırmızı

---

[1] Birdoğan, Nejat, Anadolu Ve Balkanlar'da Alevi Yerleşmesi, s. 34.

[2] Uzunçarşılı,, Ord. Prof. İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, C. III. I. Kısım, s. 126-127.

[3] Neşrî Tarihi, C. I, s. 74 ve 100.

[4] Kantemir burada şu notu düşüyor: "Kızıl Kalpaklar (Başlıklar:) İskuf, Türklerin eskiden savaşa giderlerken kullandıkları, fakat bugün artık kullanılmayan bir başlık (serpuş) olduğu sanılmaktadır." Bkz. Dimitri, Kantemir, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi, C. I, s. 357.

[5] Kantemir, Dimitri, a.g.e., C. I, s. 91.

yünden çeket ve kaftan giydiklerini ve bunun, atalarından kalan bir gelenek olduğunu söylüyor.[1]

Orhan Bey zamanında, bütün devlet görevlilerinin beyaz başlık giymesi usulü, Yıldırım Bayezid tarafından kısmen değiştirilerek, Beyaz börkün yalnız padişahın hizmetinde olanların giymesi diğerlerinin ise yine kırmızı börk giymesi usulü getirildi.[2] Peçevi de bu değişikliği şöyle kaydediyor: "Emir'ül'ümera, Timurtaş beyin tavsiyesiyle beyaz külâh padişahın askerlerine ve yakınlarına tahsis edildi. Devlet büyüklerine ve saltanat erkânına kırmızı börk giydirildi."[3] Fatih devrinde de kızıl börkü, tamamen Türklerden oluşan kamu leşkeri (Vilayet askeri) giyiyordu ("kızıl börklü kamu leşkeri"). Fatihin oğulları, Sultan Bayezid II ile kardeşi Cem arasındaki taht kavgasında, Cem Sultanın Bursa'ya giren ordusunun, Anadolu Türkmenlerinden meydana gelen "kamu laşkeri" oldukları ve bunların tamamen, kızıl börk giydikleri, Osmanlı tarihçisi İbni Kemal tarafından kaydediliyor.[4]

Bu devirde Anadolu Türk ahalisinden meydana gelen askerler, kaynaklarda hep kızıl börklü olarak kaydedilmiştir. Çoğu Osmanlı tarihçilerinde olduğu gibi, İbni Kemal'in eserinde de kızıl börklü Türk askerlerini tasvirleri verilir. Bunlardan bazı örnek notları, aşağıya alıyoruz.[5]

---

[1] Lamartin, a.g.e., s. 82.

[2] Müneccimbaşı Tarihi, C. I, s. 89.

[3] Peçevî, İbrahim, Peçevî Tarihi, C. 1, Çev.: Murat Uraz, Neşriyat Yay., İstanbul 1968.s. 9.

[4] İbn Kemal, Tevârih-i Âl-i Osman VIII. Defter, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, s. 108.

[5] Bir kış günü kar altında ordunun yürüyüşünü tasvirde:

"Azabun başındağı kızıl börk, kardan ağarub yeniçeriye döndi." İbn Kemal, Tevârih-i Âl-i Osman VIII. Defter, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1991, s. 108.

Otlukbeli de:

"Azabun kızıl börkünden meydân-ı dest-i kenâr-ı kûhsâr başdan başa lalezâr oldı; yeniçerinün ak börkünden cihân gülzârının içi serâsker zanbak-ı ter ile toldı." İbn Kemal, a.g.e., s. 339.

Otlukbeli savaşı anlatılırken:

"Anadolu leşkeri bir uğurdan al diye çıkub düşmenle yüze yüz oldı; nefîr'i dâr'ü-gîr ça-

Türkmenlerin başlarına kırmızı yahut kızıl börk giymeleri, uzun zaman, birçok değişikliğe rağmen yine de terk edilmemiştir. "Osmanlı Tarihi" adlı eserini 1859'da yazan Fransız tarihçi Alphonse De Lamartine, Orhan Bey'in giyiminden bahsederken, o devirde Türklerin başlarına kırmızı keçeden külahlar giydiğini belirterek: Ayni külâh şimdi. Sultan Mahmut'un yenileştirdiği Osmanlı Ordusu'nun askerinin başında kullanılıyor. Savaşçılar, keçe külahın çevresine Hindistan dokuması beyaz şal sarıyorlardı. Bu şal, hem kafalarına gelen kılıç darbelerinin etkisini yumuşatıyor, hem

---

lındı, sancaklar çözüldi, alaylar bağlandı, saflar düzüldi, azab askeri atlının önüne gecüb fevc fevc turdı, başlarında kızıl börk deryây-ı hûnîn gibi mevc urdı." İbn Kemal, a.g.e., s. 348.

Hırvatistan seferi sırasında: "Bir rûzgârda leşker-i cerrâh ol kişvere akın etmiş değildi; deşt ü derde akıncı geş ider görüb ol diyârda ekinci kişţezârına ôd salmış sanurlardı; Türk'ün kızıl börkiyle kûhsâr üsti lâlezâra dönmüşdi, onlar tağlar başın evrek çalmış sanurlardı." İbn Kemal, a.g.e., s. 483.

Osmanlı Ordusunun Saray Bosna fethi anlatılırken:

"Türk zeber-destelerinün ki kimi çınâra kimi serve beñzerdi, başlarındağı kızıl börk ağaçlar üzerinde konmuş gelgûn tezraka beñzerdi." İbn Kemal, a.g.e., s. 474.

Fatih zamanı ordunun İşkodra üzerine yürümesi bahsinde:

"...kızıl börkle lâleler, segirdim salmış akıncılar gibi deşt ü dere yayılub târ-ü-mar oldı, safder-i muzaffer-fer İskender-i gazengeresere buyurdu ki diyâr-ı deryâ-bâra sefer ide;" İbn Kemal, a.g.e., s. 436.

Eflak'da Kazıklı Voyvoda ile muharebede Evrenos Beğ'in akıncıları:

"Türkün kızıl börki öñlerini bürüyüp gözlerine kan görünür." İbn Kemal, a.g.e., s 211.

Vilâyet-i Arnavud'da Bozurşek üzerine yürüyen ordu için:

"ol kara tağı başdan başa ak dülbend ve kızıl börk tutub kuru taş arasında güller açılub lâleler bitti." İbn Kemal, a.g.e., s. 270.

İsa beğ'in Arnavud diyarına akınında:

"Ol bed-reylerün alayı ortasında türkün başındağı; kızıl börki sebzezâr arasında berk-i lâle gibi yıldırıyub ellerindeki gönderlerin bayrakları sehâb içinde şafak gibi tâb urdu." İbn Kemal, a.g.e., s. 170.

Süleyman Paşa'nın Kara Buğdan seferinde, ordusuyla Tuna'yı geçtiğinde orduyu İbn Kemal şöyle tasvir eder. "Sancakların gülgûn ve âlaları ve gâzîlerün kızıl börkleri ol deşt ü hâmûnı pür-lâlezâr kıldı." İbn Kemal, a.g.e., s. 379.

Aynı yerde Türk askerlerinin toplanmasına değinerek: "Türk'ün kızıl börkiyle sahrây-ı Saray âbâd humây-i nu'mâna döndü." İbn Kemal, a.g.e., s. 437.

Tuna boyunda Sava suyundaki Sirem adasına, Minnet-oğlu Mehmed beğ'in akınında:

de onları Anadolu'nun kavurucu güneşinden koruyordu."[1] diye yazıyor.

ŞAH İSMAİL'İN ORTAYA ÇIKIŞI

ERDEBİL – GİLAN (LAHİCAN) – ERZİNCAN SAFHASI

Şeyh Haydar, üçüncü Kafkas seferinde, Akkoyunluların yardımı ettiği Şirvanşah Ferruh Yesâr'la yaptığı savaşta öldüğünde (9 Temmuz 1488) iki oğlu, Ali ile İbrahim vardır. Şah İsmail ise onun ölümünden bir hafta sonra, 17 Temmuz 1488'de Diyarbakır'da (?) doğar.[2]

Şeyh Haydar'ın ölümüyle, ona bağlı Türkmenler, büyük oğlu Şeyh Ali'nin etrafında toplanmaya başlar. Bunu tehlikeli gören, Uzun Hasan'ın oğlu ve İsmail'in dayısı, Akkoyunlu hükümdarı Yakup Bey, bu üç kardeşi, kız kardeşi olan anneleri Âlem Şah ile birlikte, Fars'daki İstahr kalesine hapseder.[3] Burada beş yıla yakın bir zaman kalırlar. Bu arada da, Yakup bey ölür, Akkoyunlu hanedanı arasında taht kavgaları başlar. 1492 yılında, tahtı ele geçiren, Uzun Hasan'ın torunlarında Rüstem Bey, tahtı ele geçirir ve Akkoyunlu hükümdarı olur. Bu sırada Rüstem, Yakup Bey'in oğlu Bay Sungur ile de zorlu bir mücadele yürütüyordu. Rüstem Bey, Bay Sungur'la yaptığı mücadelede, Şeyh Haydar'a bağlı Türkmenlerden yararlanmak için, Yakup Bey'in İstahr kalesine hapsetmiş olduğu, Şey Haydar'ın üç oğlunu, Ali, İbrahim ve İsmail'i, Anneleri Âlem Şah Begim'le beraber serbest bırakır. Bay Sungur'u bertaraf eden (13 Ağustos 1493) Rüstem, bir süre sonra, büyük kardeş Şeyh

"Kızıl börki Türkün tutub yer yüzin
Adamın içi oldı deryây ı hûn
Göğün yüzini al bayrak temam
Büridi ve oldı havâ lâlegûn." İbn Kemal, a.g.e., s. 182.

[1] Lamartin, Alphonse de, Osmanlı Tarihi, s. 86.

[2] Yazıcı, Tahsin, İslâm Ansiklopedisi, Safeviler mad., c. 8, s. 54.

[3] Sümer, Faruk, Safevi Devletinin Kuruluşu, s. 14.

Ali'nin etrafına toplanan Türkmenlerin büyük bir kuvvet olmasından endişelenmeğe başlar. Şeyh Ali de, babasının yolunda olup, siyasi gayelerle hazırlık içindedir. Rüstem, tehlike gördüğü Şeyh Ali'yi bertaraf etmek için, yine Akkoyunlu hanedanına mensup olan, Türkmen Dana Halil Bey'in oğlu Eybe (Ay Aba'dan Ayba/Eybe) Sultan'ı gönderir. Eybe Sultan, Şeyh Ali'yi Erdebil'in "Şamasi" köyü yakınında mağlûp eder, Şey Ali bu savaşta ölür. Bu sırada Şeyh Ali'nin yanında, Anadolulu Türkmen beylerinden, Karamanlı Rüstem Bey, Şamlı Hüseyin Bey Lele, Gacar Karapiri Bey bulunmaktadır.[1] Tahsin Yazıcı'ya göre, Şeyh Ali, ölmeden önce, küçük kardeşi olan henüz altı yaşındaki İsmail'i, tarikat şeyhliğine halef göstermişti.[2]

İsmail, Erdebil'e kaçırılır ve Annesi Âlemşah Sultan, onu Erdebil'de, Şey Safiyüddin'in türbesine saklar. Akkoyunlu hükümdarı Rüstem'in, onları bulup yok etmesi için görevlendirdiği Eybe Sultan Erdebil'e gelir ve halkı zulüm ve katle maruz bırakarak, İsmail'i aramaya başlar. Annesi Âlem Şah İsmail'i buradan alarak Gazi Ahmet Kakuli adlı Safevî müritlerinden birinin evine saklar, tehlike yaklaşınca üç gün kaldıkları bu evden çıkarak, Hancan adlı bir kadına sığınırlar. Bu sırada, Şeyh Cüneyd'in kızlarından, Şah İsmail'in de halası olup Türkmen Beylerinden Muhammed Han Türkmen'in eşi olan Paşa Hatun da Şah İsmail'in yanındadır. Burada bir ay saklandıktan sonra, tehlike sezilince, Paşa Hatun İsmail'i, "Rumlular"ın mahallesinde oturan, Dulkadirli Türkmenlerinden (Anadolulu) "Ubayi Cerrah adlı hanımın evine getirir. Ubayi yahut Sümer'e göre Aba (ebe) adını taşıyan bu hanımın evinin bulunduğu "Rumluların mahallesi (Mahalle-i Rumiyan), Şey Hace Ali'nin zamanında, Timur'un yanında Erdebil'e getirilip, Hace Ali'nin ricasıyla bırakılarak yerleştirilen Anadolulu Türkmenlerin oturduğu mahalle idi. Bu mahallenin de aranmaya başlanması üzerine, "Uba" yahut "Aba", İsmail'i evden çıkararak, Erdebil'in Cuma Mesci-

---

[1] Efendiyev, Oktay, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 36.

[2] Yazıcı, Tahsin, Safevîler Mad., İslâm Ansiklopedisi, c. 8, s. 54.

di'nin yanındaki "Allahvermiş Ağa"nın türbesinde sakladı. Ancak burası da tekin yer değildi. Uba Hatun, bu sırada, kendisinden tedavi için yardım isteyen, Şeyh Ali'nin yenildiği savaşta yaralanarak bu camide saklanmakta olan bir yaralı Türkmen mürit ile İsmail'i görüştürür. Bu yaralı Türkmen, "Şamasi" savaşı sonrasından kaçan Karamanlı Rüstem Bey'in 80 adamıyla, Erdebil yakınında bulunan "Bagrov" dağında gizlenmekte olduğunu ve Şah İsmail'e yardımcı olmak için fırsat aradığını bildirir. Uba hanım, bu yaralı Türkmeni hemen, Karamanlı Rüstem Bey'e gönderir. Rüstem Bey de, adamlarıyla, gece yarısı şehre girerek, İsmail'i alıp, "Bagrov" dağı yakınındaki "Kerkan" köyündeki "hatip Ferruhzad"m evine getirir. Bu sırada, İsmail'in yanında Rüstem Bey Karamanlı ile beraber, Türkmen beylerinden Şamlı Lele Hüseyin Bey, Kıpçak Mansur Bey, Kırk Seyyid-i Ali, Çurban Bey, Hadım Bey Halife, Dedebey, Gök Ali Bey, bulunmaktadır.[1] İstişareden sonra, İsmail'i, onun halası Paşa Hatun'un kocası Muhammed Bey ve kardeşi Ahmedî Beyle beraber, onların dostu olan Reşt hakimi Emir İshak'ın yanına götürmeye karar verirler. Kafile önce "Tulunav" hakimi Emir Muzaffer'in yanına gelirler. Bunu duyan Eybe Sultan, Emir Muzaffer'e tehdit mektupları göndererek, İsmail'i teslim etmesini ister. Bunlara kulak asmayan Emir Muzaffer, İsmail'i, korunması için sıkı tembihler yaptığı "Kesker" hakimi Emir Siyavuş'un yanına gönderir. Dört gün sonra buradan çıkan kafile Reşt'e varırlar. Bir süre sonra burayı da emin görmeyen Türkmen müritler, bu sefer İsmail'i, Gilana götürüler. Lahican'da, Biyepiş hakimi Hz. Ali soyundan "Kârkiye Mirza Ali"nin yanına götürürler. Burada, "Gök Efriddun" medresesinin karşısındaki bir binaya yerleşirler. Kekiye Mirza Ali, İsmail'e çok ilgi gösterir, onun eğitimi için, tanınmış alimlerden olan Şemseddin Lahici'yi ona öğretmen tayin eder. Türkçe'den başka dil bilmeyen İsmail burada, Farsça ve Arapça ile Kur'an ilimlerini öğrenir.

İsmail'in Lahican'a geldiği sırada, Erdebil'de, İsmail'i, Anado-

---

[1] Efendiyev, Oktay, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 36.

lu Türkmenlerinin mahallesindeki evinde saklamış olan Türkmen Ubay hanım, Akkoyunlu hükümdarı Rüstem tarafından yakalanır ve Tebriz'in pazar meydanında idam ettirir.[1]

İsmail Lahican'da bulunduğu sırada, Anadolu'dan, Karacadağ ve Eher'den kalabalık Türkmen toplulukları sıkça onun ziyaretine geliyorlardı. Akkoyunlu hükümdarı Rüstem, İsmail'i bizzat ele geçirmek için Gilan'a yürümek isterken, yine Akkoyunlu hanedanından Göde Ahmet ve Aybek tarafından öldürülür.[2] Burada altı yıl kadar kalmış olan İsmail, Rüstem'in ölümünü ve Akkoyunlu hanedanının taht kavgası yüzünden birbirlerine girmiş olmasını fırsat bilerek, Ağustos 1499'da Lahican'dan, Erdebil'e gitmek üzere yola çıkar. 12 yaşında olan İsmail, Lahican'dan çıkarken yanında 7 Türkmen boyundan 7 Türkmen Beyi bulunuyordu.[3] Bunlar, Şamlı Lele Hüseyin Bey, Dulkadırlı Türkmenlerinden Dede Abdal Bey (Abdulali Bey Dede), Hadim Bey Hulefa, Karamanlı Rüstem Bey, Karamanlı Bayram Bey, Hınıslı İlyas Bey Aykutoğlu ve Gacar Kara Pirî Bey adlı Anadolu'lu Türkmen beyleri bulunuyordu.[4] İsmail'in, doğumundan beri korumaya alan ve onun yetişmesine itina gösteren, etrafındaki Anadolulu Türkmenlerin, Lahican'dan çıkışlarıyla taşıdıkları esas niyetleri, İsmail'in önderliğinde bir Türkmen birliği ve devleti meydana getirmekti. Lahican'dan, çıkan İsmail, önce Kızıl Özen Irmağı kıyısına yerleşmiş olan Şamlı Türkmenleri'ne uğrayarak, onlardan da katılım sağladıktan sonra, Erdebil'e yönelir. Oktay Efendiyev, bu sırada İsmail'in etrafındaki Türkmen kuvvetini 1500 olarak veriyorlar. Faruk Sümer bu rakamı abartılı bulur ve İsmail'in birçok yerden ve Erdebil'den geçerek gelip yerleştiği Ercûvan'da yanında ancak 1000 kişinin bulunduğunu kay-

---

[1] Efendiyev, Oktay, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 38.

[2] Yazıcı, Tahsin, Şah-İsmail Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 11, s. 275.

[3] Tahsin Yazıcı, bu 7 Türmen boyunu şöyle sıralıyor: Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Tekelü, Dulkadır, Avşar ve Kaçar. Yazıcı, Tahsin, Şah-İsmail Mad., İslâm Ans., C. 11, s. 275.

[4] Efendiyev, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 38-39; Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 17.

dediyor.[1] Erdebil "darül-irşad"ına[2] gelen İsmail ve yanındaki Kızılbaş Türkmen beyleri, İsmail'in büyük atası Şeyh Saf'nin mezarında, zaferler dileyerek, ziyaret merasimi ve sufîyane ayinler yaparlar. Erdebil valisi Câkirlü Sultan Ali Bey'in tepki göstermesi üzerine, Erdebil'den ayrılarak kuzeyde yer alan Astara yöresindeki Erûvan'a yerleşir. Anadolu'dan Erdebil'e ziyarete gelen Anadolulu müritlerden bir kısmı da, buraya yönelir. İsmail 1499-1500 kışını Ercûvan'da geçirir.[3]

Türkmen beyleri, Anadolu ve Suriye Türkmenlerinden yardım alarak güçlü bir ordu meydana getirmek için Erzincan'a gitmeğe karar verirler. Buradan, yardım umdukları Türkmenlere, Erzincan'da toplanmaları için ulaklar (pervaneciler) gönderirler. 1500 yılının baharına doğru, Ercûvan kışlağından ayrılarak Gökçegöl'ün güneyinde yer alan bir yaylada yerleşirler. Burada kendisine Karabağ'a yerleşmiş olan Türkmen-Oğuzların Yirmidörtlü ulusundan Tokaçlı oymağı da katıldı.[4] İsmail'in kendisinden yardım umduğu Kara-Koyunlulardan Baranlu Sultan Hüseyin'in tavır değiştirmesi ve kendisini yakalaması tehlikesi doğunca, İsmail buradan hareketle Sa'ad Çukuru'na (Bugünkü Iğdır Ovası) geldi.[5] İsmail, buradan hareketle, yolda (Dokuz Ulam'da) Bayburd'lu Karaca İlyas ve adamlarıyla da birleşerek, Kağızman yoluyla Erzurum üzerinden Erzincan'a, oradan da Ustaclı Türkmenlerinin yoğun yaşadığı Tercan'ın Sarıkaya yaylağına gelerek yerleşir. Osmanlı tarihçileri ve bir kısım çağdaş tarihçi ve yazarlar da bu olayı, Şah İsmail'in, Osmanlı topraklarına tecavüzü gibi kaydederler. Halbuki bu sırada bölge henüz Osmanlı Devleti topraklarına dahil değildi. Osmanlı Topraklarının sınırı ancak Sivas yakınlarına kadar uzanıyordu. Za-

---

[1] Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 18.

[2] "darül-irşad", Şeyh Safi'nin ve neslinin türbelerinin bulunduğu alana, verilen addır.

[3] Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 17.

[4] Kırzıoğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993, s. 142.

[5] Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 18.

ten, İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd de Anadolu seyahati sırasında, Osmanlılara ait olan yerlere girmemişti. Şah İsmail'in, dedesi Uzun Hasan'ın Akkoyunlu devletinin toprakları üzerinde kuracağı Safevî devletinin ilk sınırları Sivas'a kadar uzanmaktaydı. Yavuz Sultan Selim'in, 1508'de Trabzon valisi iken, Erzincan ve Bayburd'a kadar inerek, buralarda tahribatlar yapması, hattâ Şah İsmail'in kardeşi İbrahim'i de esir alması,[1] yukarıda da değindiğimiz gibi, Şah İsmail tarafından Safevî topraklarına tecavüz olarak kabul edilmiş ve aynı yıl, Şehzade Selim'in bu davranışlarından şikayet etmek amacıyla İstanbul'a, bir elçilik heyeti de yollamıştı.[2] Şah İsmail gönderdiği bu elçilik heyeti vasıtasıyla, "baba" diye hitap ettiği Sultan I. Bayezid'e ve Osmanlı devletine karşı olan dostluk ve bağlılığını da bildirmişti.

İsmail Sarıkaya'da, Ustacalu Türkmenleri karşılar ve Ustacalu Çavuşlu obasından Baba Süleyman'ın babası Oğlan Emet'e konuk olur. Sarıkaya yaylağında 2 ay kadar kalan İsmail'in etrafında, bu kısa süre içinde her taraftan gelen Anadolu Türkmenlerinden 7 bin, bir başka kaynağa göre de 12 bin[3] kişilik bir kuvvet toplanır. Şah Tahmasb'ın tarihçisi Gazi Ahmed Gaffari Kazvinî, İsmail'in Erzincan-Sarıkaya'daki hazırlıklarını anlattığı bölümün sonunda, İsmail'in Türkmenleri davet ettiği fermanı Dulkadir eline ulaşınca, düğünü sırasında bunu duyan ve gerdeğe girmek üzere olan genç bir Türkmen, aynı günün zifaf gecesini beklemeden, Erzincan'ın yolunu tutup İsmail'e ulaştığını anlatır.[4]

Bu devrin çağdaş Osmanlı tarihçilerinden Lütfü Paşa, Türkmenlerin, Erzincan'a gelerek İsmail'in etrafında toplanmalarını şöyle anlatır:

---

[1] Rıza Nur, kaynak göstermeden, İsmail'in kardeşi İbrahim'in, Gilan'da bulunduğu sırada öldüğünü yazıyor. Bkz. Nur, Rıza, Türk Tarihi, c. 5, s.116.

[2] Hammer, Osmanlı Tarihi, C. I, s. 341.

[3] Sümer, "Tekmîletu'l-ahbâr'da (243) on iki bin kişi olduğu söyleniyor ki, bu da kabule şâyân bir rakamdır." Diyor. Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 20.

[4] Kazvinî, "Tarih-i-Cihanara", Tahran neşri, şemsi 1343, s. 264-265, nak: Mirza Abbaslı, Şah İsmail Hatayi'nin Ömür Yolu, s. 12; Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 18.

"Erzincan'a gelindiğinde, dedelerinin ve babalarının müritlerinden ve mühübblerinden nihayeti olmamağın varup Erzincan'a, İsmail'e mülagi olurlar. Kimi atını, kimi silahını alarak. İsmail dahi bunlara: 'Kim benim mühümmim (karşıda duran işlerim) vardur. Bana müavinet edermisiniz?' deyince ol gelenler dahi iki bin adam olup, dediler ki: Şeyhimiz oğlusun, yoluna can ve baş koyarız! Hizmet buyurunuz!"[1]

Sarıkaya'da toplanan Türkmen beyleri, hareket konusunda bir istişare meclisi kurarlar. Toplantıda, bazı görüşler ileri sürülür. Bir kısmı kışı burada geçirdikten sonra, gelecek baharda, Akkoyunlu Elvend'e karşı yürümeği, bazıları da buradan ayrılarak, kışı Sa'ad Çukuru'nda geçirmeği, bir kısmı da yaklaşmakta olan kışta Gürcistan'a cihat etmeyi ileri sürdüler. Toplantı sonunda, vakit kaybetmeden, Safevîlerin kan düşmanı Şirvanşah Ferruh Yesâr'ın üzerine yürümeğe karar verilir.[2]

Şah İsmail'in etrafında, Sarıkaya yaylasında toplanmış olan Türkler "Ustacalu, Şamlu, Rumlu (başlıca Sivas, Amasya Tokat bölgelerinin yerleşik Türk halkı), Tekelü, Zûlkadr ile yine Anadolu'daki Karaman bölgesi halkına (başta Turgudlular olmak üzere) ve Varsaklara (Tarsus bölgesi Türkmenleri) mensuptular.[3] Efendiyev, bu 7 boydan Rumlu ve Karamanlıların yerine Avşar ve Kacar'ları sayar[4] ki, bu bu boylar ihtimal ki, Rumlu ve Karamanlıların içinde bulunuyorlardı. Efendiyev, "Safevî Devletinin Kuruluşunda Türk Aşiretlerinin Rolü" adlı, Rusça yazdığı ve 1975 yılında Fransızca'ya çevrilmiş makalesinin Türkçe çevirisinde, Şirvanşah ile yapılan savaşta, İsmail'in yanındaki Türkmen reislerini şöyle sıralıyor: "Abidin Bey (Şamlu), Hüseyin Bey (Lala Şamlu), Muhammed Bey (Ustacalu), Ahmet Bey (Sufioğlu Ustacalu), Bayram Bey (Karamanlı), Kılıç Bey (Karamanlı), Karaca İlyas (Bayburdlu Gus

---

[1] Lütfü Paşa, "Tevarihi-ali-Osman", İstanbul neşri, h. 1241, s. 198 nak: Abbaslı, Mirza, Şah İsmail Hatayi'nin Ömür Yolu, Işık Neşriyatı, Bakü 1981, s. 12.

[2] Efendiyev, Oktay, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 40.

[3] Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 18.

[4] Efendiyev, a.g.e., s. 40.

Mirza), İlyas Bey (Hunuslu), Sultanşah Bey (Afşar), Lele Muhammed (Tekeli), Bekir Bey (Gacirli), Bayburdlu Piri Bey Pervaneci (Afşar), Salman Bey (Hazin Dulkadirli)'dir"[1]

İsmail, Ağustos ayında, bu kuvvetle Erzincan'dan, Şirvanşah'ın ülkesine doğru yola çıktı. Şirvanşah Ferruh Yesâr da bunu işitince, 20 000 atlı ve 6000 yayadan oluşan ordusu ile harekete geçer. Gülistan kalesi yakınındaki Cebânî denilen yerde, yapılan savaşta, Ferruh Yesâr, büyük bir moral gücüne sahip olan Türkmen savaşçıların önünde bozguna uğrar, ordusu dağıldığı gibi kendisi de savaş meydanında ölür. İsmail, böylece dedesinin ve babasının da intikamını almış olur.

Bu savaştan sonra, Kür nehrinin "ağzına" yakın Mahmud Âbâd'a gelen İsmail, Bakü şehrinin fethi için, Ustacalu Muhammed Beğ ile Hınuslu Aygud Oğlu İlyas Bey'i gönderir ve bu beyler başarıyla Bakü'nün fethini gerçekleştirirler.[2]

İsmail, dedesi Şeyh Cüneyd ve Babası Şeyh Haydar gibi, Anadolu Türkmenlerine dayanarak elde ettiği bu başarılardan sonra, oldukça moral bulur ve güçlenir. Bu arada, Akkoyunlu hanedanı arasında meydana gelen çekişmelerde, Rüstem Bey öldürülmüş, onun yerine geçen, Sultan II. Bayezid'in yeğeni ve aynı zamanda damadı[3] olan "Göde Ahmed"de bertaraf edilmiş, iktidar kavgası iki Akkoyunlu şehzadesi, Elvend Mirza ile Murat Bey arasında sürüyordu. İsmail'in birdenbire ortaya çıkması ile bunlar, Baba Hayrullah adlı bir dervişin girişimi ile anlaşarak, Akkoyunlu memleketini aralarında bölüştürürler. Elvend Mirza, Anadolu'daki Akkoyunlu toprakları ile Azerbaycan'ı, Murat Bey de, İrak-ı Arap ve İrak-ı Acem ile Fars bölgesini alır.[4] Bu bölüşmeden memnun olmayan, Akkoyunlu sülalesine vezirler vermiş meşhur Muhammed-i Keçeci aile-

---

[1] Efendiyev, Prof. Dr. Oktay, Safevi Devletinin Kuruluşunda Türk Aşiretlerinin rolü, Yabancı Araştırmacılarının gözüyle Alevilik, İlhan Cem Erseven,İstanbul-1997, s. 37.

[2] Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 21.

[3] Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. 2, s. 227.

[4] Avcıoğlu, D., Türklerin Tarihi, c. V, s. 2240.

sinden, Akkoyunlulara uzun zaman vezirlik yapmış olan Emir Zekeriya, Tebriz'den çıkarak gelir ve İsmail'e katılır. İsmail de ona "Kilid-i Azerbaycan" lâkabını vererek vezir yapar.[1]

Bu sırada, Elvend Mirza, Şah İsmail'i ortadan kaldırmak için harekete geçer. İsmail'de, Gülistan'ı vazgeçerek, Elvend'in üzerine yürür.. İki ordu, Nahçıvan'ın Şerur şehri civarında karşılaşır. İsmail, 7 bin kişiyle, 30 bin kişilik Elvend'in ordusunu[2] bozguna uğratırlar, Elvend Mirza da Diyarbakır'a kaçar. Bu zaferle, Elvend'in hakimiyeti altındaki Acem Irak'ı ile Fars ve Kirman eyaletleri İsmail'in eline geçer.

SAFEVİLER (KIZILBAŞLAR) DEVLETİ'NİN KURULUŞU

Şerur savaşıyla Azerbaycan'ı ele geçirmiş olan İsmail Tebriz'e yönelir. İsmail Tebriz'i almayı ve taht şehri yapmayı, daha evvel tasarlamıştı.

İsmail, Şerur savaşından sonra, Türkmen kuvvetleriyle, herhangi bir direnişle karşılaşmadan Tebriz'e girer, Tebriz'in Cuma caminde Cuma günü hutbe okunmasını ister. O devirde 300 bine yakın ahalisinin 2/3 Sünnî (Şafiî) olan[3] Tebriz'in bu durumuna göre, (Şiî) hutbe okutulmasına tereddüt eden bazı beylere rağmen İsmail, Cuma namazında, Mevlâna Ahmed Erdebilî adlı hatibe Şiî usulünce, kelime-i şahadet"in sonunda "Aliyyün Veliyullah" eklenerek, 12 İmam adına hutbe okutturur. Bu sırada, İsmail, minberin birinci basamağında, kırmızı çizme ve savaşçı kıyafetiyle[4] sağ elindeki kılıcını cemaate doğru yukarı kaldırmış vaziyette durmuştur.

---

[1] Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 21.

[2] Efendiyev, Oktay, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 45.

[3] Minorsky, V. Tebriz Mad.İslâm Ansiklopedisi C. 12-1, s. 89.

[4] Şah İsmail, hayatı boyunca şatafatlı, süslü şahlık kıyafeti giymemiş olup günlük hayatında da her zaman, savaş kıyafetleri giymiştir. Bkz. Mirza Abbaslı, Şah İsmail Hatavi'nin Ömür Yolu, s. 19.

Halkın başkaldırması ihtimaline karşı da, Tebriz'in her tarafında Türkmen savaşçılarca tedbir alınmıştı.[1]

Tebriz'de,12 İmam adına Hutbenin okunması ve sikke basılmasına karar verilmekle,[2] İsmail, "Şeyh"liğini Şahlığa çevirerek Safevî Devleti"nin, diğer adıyla "Kızılbaşlar Devleti"ni ilân eder.[3]

Safevî devletinin kuruluşu ve yönetimi, istisna olan birkaç Azerbaycan'da yerleşmiş Oğuz/Türkmen kabilesinin dışında, tamamen Anadolu Türkmenlerine dayanmaktaydı. Safevî devletinin kuruluşuna katılan Türkmen boyları, kaynaklarımızda gösterildiği şekilde şunlardı: Ustaclu (Erzincan, Sivas, Amasya, Tokat civarından gelme), Şamlu (Suriye'den, Şam civarından gelme. Bunlar Şamlu Türkmenleri adıyla anılmaktadırlar. Şamlu Türkmenleri kuruluşu içinde, Bayat, Afşar, Beğ-dili/Badıllı, Döger, Yüregir, Kınık, Bayındır, Salur ve Eymir gibi birçok Türkmen oymakları bulunmaktaydı), Halep Türkmenleri (Alplu ve Gündüzlü Afsus oymakları), Rumlu (Sivas'tan göçme), Çepni Türkmenleri (Karadeniz Bölgesinden), Musullu (Güneydoğu Anadolu, Kerkük-Musul'dan), Te-

---

[1] Şah İsmail Tebriz'e gelince (1501 sonbaharı) Şiî Müslümanlığı devlet dini ilan eder. "Anonim tarihçinin malumatına göre, tac koyma arefesindeki gecede İsmail, bu konuda emirler ve Şiî ulemaları ile maslahatlaşmıştı. Onlar İsmail'i ifratçılıktan çekindirmeye çalışmış, (ahalisinin %60 dan fazlası sünni olan) Tebrizde halk heyecanlarının başlanabileceğini iddia etmişlerdi. Lakin İsmail Şiîliğe geçmeği kati kararlaştırdığı cevabını vermişti: 'Eğer halk bir tek söz bile dese, Ben Allah'ın yardımı ile kılıcıma el atarım ve bir kişiyi bile sağ koymam' (Yukarıdan) talimat alan İsmail Tebriz'in Cuma mescidine geldi ve oranın 'tanınmış Şiîlerinden' olan hatibine emretti ki, minbere çıksın ve hutbe okumağa başlasın. İsmail, kendisi minberin aşağısında, mescide gelmiş Tebrizlilerin başları üzerinde, kılıncını kaldırmış halde durmuşdu. Onun silahdaşları her türlü mukavemeti boğmağa hazır vaziyette yakınında durmuşlardı." Anonim Tarih, varak 73a - 74a nak: Efendiyev, Oktay, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 48.

[2] Sümer, F., Safevi Devletinin Kuruluşu, s. 22 ve Safeviler Maddesi, İslâm Ans; Aka, Prof. Dr. İsmail, X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik, s. 90.

[3] Mirza Abbaslı, "Cihanarayi Şah İsmail Safevî" (varak 37) adlı esere dayanarak, İsmail'in şah unvanını almasını farklı şekilde anlatır: "Orta çağ sufî görüşü ile ilgili olarak mürşid çoğu zaman "Şah" adlandırılıyordu. İsmail 900 hicride (1194) büyük kardeşi Sultan Ali öldürüldükten sonra, dedelerinin töresine uygun olarak Darül-İrşad'a canişin tayin olunduktan sonra taraftarları ona "Şah" diye hitabetmişlerdir." Abbaslı, Mirza, Şah İsmail Hatayi'nin Ömür Yolu, s. 10.

kelü (Antalya'dan), Bayburdlu, Karadağlı, Çapanlı, Turgutlu ve Karamanlı (Konya havalisinden), Dulkadırlı Türkmenleri (Maraş, Elbistan ve Yozgat yöresinden. Bu kuruluş içinde Cerit Silsüpü ve İmanlu Avşarı oymaklar da bulunuyordu) Varsaklar (veya Karsaklar. İçel-Tarsus), Avşar/Avşarlu (Urmiye-Van), Gacer (Karabağ göçebe Türkmenleri), İspirlü (Erzurum), Hınıslu (Erzurum), Tokaçlu (Karabağ İgirmidörtlü ulusundan).[1]

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Şah İsmail'in kurduğu Safevî devleti, Anadolu Türkmenlerine dayanan tam bir Türk devleti idi. Doğumundan itibaren Türkmenlerce yetiştirilmişti. İsmail'in lalalığını Lele (lala) Hüseyin Bey, dedeliğini de Dulkadırlı (Zûlkadir) Dede Abdal Bey yapmış, kuvvetli bir Şiî ve Türkmen terbiyesi almıştı. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resûlzade de, "Kafkasya Türkleri" adlı eserinde, Safevîlerin dayandığı esas gücün, Azerbaycan, Kafkasya ve Anadolu Türkmenleri üstünde büyük nüfuz ve teşkilatları bulunan "Oğuz Dedeleri" olduğuna işaret eder.[2] Şah İsmail'in de bu Oğuz Dedeleri soyundan gelmiş olduğu iddiası, Osmanlı yönetiminden bıkmış olan Anadolu Türkmenleri'nin Şah İsmail etrafında kolayca toplanıp, Safevî devletinin bir anda kurulmasını sağlamıştır. Bu devlet, kurucu unsuru dili ve teşkilâtı itiba-

---

[1] Yazıcı, Tahsin, Safevîler Mad. İslâm Ansiklopedisi C. X, s. 54; Kırzıoğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, s. 143; Kayabalı, İ. - Arslaoğlu, C., Azerbaycan Dergisi, Ankara, sayı 225, s. 112; Yınanç, M.H., Ak-Koyunlular mad., İslâm Ansiklopedisi C. I, s. 262; Sümer, F., Safevî Devletinin Kuruluşu, çok yerinde.

[2] Resûlzade, Mehmet Emin, Kafkasya Türkleri, s. 13; "XV. yüzyılın ortalarında Anadolu'daki göçebe ve köylülerin dinî inançları hakkında sarih bilgilere sahip değiliz. Anlaşıldığına göre, medresenin tesiri dışında kalan köylü ve göçebelerin mühim bir kısmı sathî bir İslâmiyetin görünüşü altında Orta - Asya'dan getirdikleri eski dinî inanç ve telâkkilerini devam ettiriyorlardı. Onların dinî hayatlarına "dede" unvanlı şahıslar hâkimdi. Safevî devleti kurulduktan sonra da bu dedeler, İran'a gelen Moğollar'ın kam veya şamanları gibi, hânedân nezdinde de ehemmiyet kazanmışlardır. Şah İsmail ve Tahmasb'ın oğullarından her birinin lalası (atabeğ = atalık) alduğu gibi, dedesi de vardı. Bu dedeler hemen her bakımdan eski kam veya şamanların muakkibleri gibi görünüyorlar. Türkler'de çıkardıkları büyük siyasî şahsiyetlere bile çok derin bir saygı ve bağlılığın mevcudiyeti malûmdur." Sümer F., Safevi Deletinin Kuruluşu, s. 7.

riyle tam bir Türk devleti idi. Safevîler konusunda en yetkili bilim adamımız Faruk Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu ile ilgili eserinde, bu devletin tam bir Türk devleti olduğunu her vesileyle ifade etmektedir.[1]

Ancak, bu devirden sonra yaşamış, Türk'ün değerlerine yabancı devşirme Osmanlı ve Fars kökenli İranlı tarihçilerin uydurma nakilleri ve onların devamcılarının aynı zihniyeti tekrarları, bu Türk devletinin ve devrinin bugün dahi yanlış anlaşılmasına ve anlatılmasına sebebiyet vermiştir. Halen de vermektedir.

Safevî karşıtlığında, Osmanlı tarihçileri ile aynı kanaati taşıyan, İranlı bilim adamlarından Nasrullah Felsefî, Şah İsmail'i şöyle değerlendiriyor: "Devrin bütün tarihlerinden malum olduğu gibi,

---

[1] Türkler devletin kaderine hâkim olduktan başka kuvvetli bir millî kültüre de sahip idiler. Zengin şifahi edebiyetları yanmda yazılı (bilhassa manzum) edebiyatları da vardı. Bununla ilgili olarak Sâm Mirza ve Sâdıkî gibi tezkireciler, şiir yazan Türk beğlerine hususî bölümler tahsis etmişlerdir. Bizzat Safevî sarayında Çukurova Türkleri'nin varsağıları dinlenir iken Fuzûlî ve Ali Şir Nevaî gibi Türk edebiyatının iki büyük üstadının divânları da okunuyordu. Devlet merkezinin İsfahan'a nakledilmesi, Türkçe sarayın resmî dili olarak orada da Şah Abbas ve halefleri zamanında hâkimiyetini koruduğu gibi, bu şehirde türkçe şiirler yazan birçok şâir de yetişti. Çünkü Türkçe yalnız emirlerin dili değil, hânedânın da ana dili idi. Şah İsmail'in Farsça'dan çok Türkçe şiirler yazması ve Ali Şir Nevâî'nin eserlerine düşkünlüğü ana dilinin Türkçe olmasından ileri geliyordu. Osmanlılar ile Safevîler'in birbirlerine karşı düşmanlık ve münâferetine rağmen, iki ülke Türkleri arasında kültürel münasebetlerin devam etmesi çok dikkate şâyândır." Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu, s. 5-6;

– Doğan Avcıoğlu da Safevi Devleti'ni şöyle tanımlıyor: "Safevî Devleti, Onaltı Türk devleti arasında yer alan Gazne ve Hindistan Babür İmparatorluğu'ndan, hatta İran Büyük Selçuklu Devleti'nden daha çok Türk devletidir. İlk iki devlette, Türk kökenli yönetici asker tabaka, kısa sürede yerlilerce özümlenir. İran Selçuklu Devleti ise, Farsça dili, İranlı kâtip sınıfının devlette ön planda oynadığı rol ve göçebe Türk ögenin uçlara sürülmesi nedeniyle, Türk ögeden çok İranlı ögenin ağır bastığı bir yapıya sâhip'tir. Buna karşılık Safevî Devleti'nde, Anadolu'dan sürekli göçler nedeniyle, İran'da Türk öge en büyük yoğunluğa ulaşır. Üstelik bu kez Türk öge, yönetici durumdadır. İranlı kâtipler, önemsiz mali görevlerle yetinme durumunda bırakılırlar.

Devlette Türkçe önemli bir rol oynar. İran ve hatta Anadolu Selçuklu divânında Türkçe herhangi bir belgeye rastlanmaz. Türkmen devleti Kara-Koyunlular açısından da durum farklı değildir. Osmanlı müttefiki Orta Asya Özbek hanlarından İstanbul'a yollanmış Türkçe mektup yoktur. Ancak Ak-Koyunlu prenslerinin birkaç Türkçe mektubu bulunur. Safevîlerde ise, Türkçe, resmî yazışmalarda daha fazla kullanılır. Safevî sarayının Isfahan'a taşındığı. zamanda bile, resmî dil Türkçedir." Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, c. V, s. 2247.

onun taraftarları da esasen Türkmen ve Tatar taifelerinden olanlar idi. Hatta tahta çıktıktan sonra o, İran kökenine ve diline -milletin iki başlıca esasına- hor bakıyordu. O, İran'ın yerli ahalisini kendisine tâbi etmiş ve onları kökence Türkmen olan Kızılbaş taifelerinin hakimiyeti altına düşürmüştür. Şirin Fars dili Osmanlı İmparatorluğunda ve Hindistan'da siyaset ve edebiyat dili olduğu bir devirde o, Türk dilini İran sarayının resmi dili yapmıştır. Hatta o kendisi de yalnız Türk dilinde şiirler yazıyordu. Neticede bu yabancı dil [Türkçe] Safevîler sarayında öyle geniş yayıldı ki, bu sülalenin hakimiyetinin sonuna dek o, ve onun hakimiyetinden sonra da sarayın resmi dili olarak kaldı." Felsefî, eserinin başka bir yerinde de tenkitlerini başka birinden iktibasla daha açık şekilde devan ettirir: "Şah İsmail vilayetleri aldıktan sonra, ele geçirilmiş ganimetleri, esirleri ve toprakları Kızılbaş (Türkmen) reisleri arasında paylaştırıyordu. Böylelikle, kökeni ve dili itibariyle Türk olan taifeler İran'ın her yerinde yerli Fars dilli İranlılar üzerinde ağalık etmeye başladılar. İran'da imtiyazlı ve kudretli zümre meydana geldi ve bütün askerî ve mülki mevkileri, vazifeleri ele geçirerek İran halkını tam yetki ve azametle idare etti. Buna göre de Safevîler devrinde şahlarını, İran Şehinşahı adlandırmalarına rağmen, İran ülkesine Kızılbaş devleti (Memleket-i Kızılbaş) adını verdiler. İran sarayında Türk dilinde konuşuyorlardı. Şah İsmail Türk dilinde şiirler yazardı. Kızılbaşlar kendilerini Türk kökenlerine, asıl -necabet ve adsanlarına göre İran'ın yerli ahalisinden yüksekte tutar, onları (İranlıları O.E.) hakaretle Tatlar ve Tacikler (olarak) adlandırıyorlardı.[1]

Felsefî'nin dediği gibi, Osmanlı ve bazı Türk saraylarında Farsça konuşulurken, Şah İsmail'in, İran'da Türkçe'yi resmi dil yapması, Osmanlı yönetimi gayri Türk unsurların elindeyken, İran'da yerleşen, İsmail'in devleti tamamen Anadolulu Kızılbaş Türklerin eline terketmesi, bir İranlı Fars için kabul edilmez bir şeydi. Her Türk'ün tarih şuurunda abideleşmesi gereken Şah İsmail olayı, Osmanlı devşirme tarihçilerinin hışmına uğramış olması pek de anla-

---

[1] Felsefi, N., Zindengani-i Şah Abbas-i Evvel (I.), Tahran 1334 Şemsi, C. I., s. "he", "ze", "ye" ve 169'dan nak: Efendiyev, Oktay, Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 31.

şılmaz değildir. Kimlikleri böyle bir olayı kabullenir olamazdı. Onların içinde ve uzantılarında, devletin asli ve kurucu unsuru olan Türkleri kabullenmiş görünenlere de pek rastlanmaz.

İranlı Felsefî'nin, yukarıdaki gerçekçi fakat kendine göre, menfi olarak değerlendirdiği Şah İsmail'i, en mülayim Osmanlı tarihçilerinden Celâl-zâde de, şöyle değerlendiriyor: "Ataları Şeyh Haydar saltanat sevdası umuduyla baş başa olduğundan zamanındaki Acem şahlarıyla savaşıp, sonunda öldürüldü. Bu sırada Şah İsmail, Gilan bölgesinde küçük bir yerde gizlenip kalmış iken zikri yüce Allahın kudreti yardımına yetişip, saltanat yoluna çıkıp Acem ülkesi boş bulup, baş kaldırdı. Az zaman çok hanedanın devlet çırası fitilini söndürüp, birçok ülkeler içinde zulüm ve cefadan dillerinde gizlilik varken, intikam rüzgârıyla fitne ve bozgunculuk ateşini alevlendirip, birçok memleket ve bölgeleri istilâ ederek ülkeler sığınağı şah oldu. Giderek Irak, Fars, İsfahan ve Horasan'a da saldırarak o memleketleri de emri altına aldı. Kudret ve saltanat avazı doğuya vaveyla salıp, taht sahibi sultanlar arasında sarsıntı meydana geldi."[1]

Başka Osmanlı tarihlerinde de, daha ağırlarını gördüğümüz bu tepkinin muhatabı Şah İsmail adlı Türk oğlu ne yapmıştı? O, Osmanlı'nın devşirme yöneticilerinin zulmünden kaçan Anadolu Türkmenleriyle ve onların "yeni bir devlet kurmak" amaçlarıyla bütünleşerek, Anadolu dışındaki Türk hakimiyetinin dağılmağa başladığı büyük bir coğrafi alanda, çok kısa bir zamanda (birkaç yılda), Osmanlı Devletinden sonra, yönetiminde yalnızca Türklerin bulunduğu, dünyanın ikinci büyük devleti olacak olan bir Türk Devleti kurmuş ve kendi sahasındaki Türk varlığını tekrar ihya etmişti. Osmanlının devşirme yöneticilerinin Safevî devletine karşı gösterdikleri hazımsızlığın uzantıları, bu gün de, içeride ve dışarıda, Türklüğün yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğu sırada, İstiklâl Savaşı'yla, Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde kurulan, Türk'ün ve Türk tarihinin büyük harikası Türkiye Cumhuriyeti'ne de aynı gözle bakmakta ve O'nu bir türlü kabullenememektedirler.

---

[1] Celâl-zâde Mustafa, Selim-Nâme, s. 419.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLILAR

III. KISIM

ŞEHZADE SELİM – TRABZON VALİSİ

II. Bayezid'in saltanatının başından itibaren baş gösteren olaylar ve devlet adamlarının acizliği, devlet hazinesini sarsmış, devleti işlemez hale getirmişti. İlk dönemlerde Balkanlardaki savaş ve uğraşılar da oldukça masraflı olmuş, bunların telafisi için de, Anadolu'nun, zaten fakirlik içinde yaşayan ahalisi ağır vergilere maruz kalmış, bundan dolayı da halk arasında kıpırdanmalar başlamıştı. Bunlarla beraber, Sultan Bayezid'in yaşlılığı dolayısıyla, yerine kimin padişah olacağı da, saray erbabının entrikaları, şehzadeler arasında büyük bir gerginlik ve rekabet yaratmıştı.

O sıralarda Trabzon valisi Yavuz Selim, bu umumî durumdan endişelenerek, yönetime talip olup hazırlık içinde bulunuyordu. Devletin içinde bulunduğu durumun ve en önemlisi Türkmenlerin ülkeyi terk etmelerinin gelecekte ne gibi tehlikeler yaratacağını bildiği için tedbirler de düşünüyordu. Bu doğrultuda tedbirler almak ve hem de taraftar ve güç toplamak için, Anadolu'ya, özellikle Türkmen memnuniyetsizliğinin dorukta olduğu bölgelere ve Karaman iline haberciler gönderip "Gürcü kâfirlerine akınım vardır, toyumluktan [ganimet] memnun olan gençler ve yiğitler gelsinler" diye Türkmenleri davet ederek gönüllerini almak yoluna başvurur. Fakir düşüp göçmeğe hazırlanan birçok Türkmen grupları Trabzon'a, Şehzâde Selim'in yanına toplanır. Celâl-zâde bu olayı, bu sefer (küfürle andığı bu Türkmenlerin inançlarını unutup) Türk-

menleri göklere çıkararak anlatır: "Osmanlı ülkesinde olan şehir, kasaba ve köylerden ve konar göçer çadır sahiplerinden, savaş ve gazayı sevenler, yiğitler ve savaş arslanları Trabzon'a sefer edip, bu bahane ile, birçok kahramanlar, savaş sevenler, cihad süsleyenler oraya varıp, toplanmışlar, kalabalık bir topluluk olup, kendi mutlu şahısları binlerce kudret, büyüklük ve saygı ile ata binip, zafer bahşeden askerle cihadını Allah yolunda niyyetile Gürcistan vilâyetinin bir tarafına akın edip kinli küfür ehlinin üzerlerine saldırmışlar. Enine boyuna geniş bir ülke, hızlı atlarla çiğnenip, hızlı doru atlarla ezilip, mamuresini yıkık ve viran, onarımlı yerlerini sığınak ve yuvayı perişan ve yok eyleyip, aile ve çocuklarını esir, mal ve mülklerinin hepsini yağma ve talan ile gâzileri ganimetlendirip, doyurmuşlardır.[1]

Sultan Selim, bu seferlerde elde edilen ganimetlerden, töre gereği alınması gereken beşte biri de almayıp Türkmen kitlesine bırakır ve bu şekilde onların gönlünü almak suretiyle önemli bir güç kazanır. Selim, bu Kafkas seferi sonrasında Türkmen başçılarını, beylerini, huzurunda toplayarak şu hitabette bulunur:

"– Atalarımın sarayında bulunan hünersiz yan kesiciler, mal ve mülke düşkünler, bağış ve hediyyeye tapınanlar belaya uğrayanlardır. Büyük atalarımdan beri sarayımızda hizmet edegelen halk çocukları, faydalı ve seçkin pehlivan ve tanınmış yiğitleri ileri getirmekten el çekip, devamlı terbiye ve iyilikleri kul topluluğuna ait olup, kuldan başkasına makam vermediklerinden, vilayet ve ülke halkının yararları kızılbaş grubuna yönelip, o hanedanla buluşmak üzere olmuşlar, diye işittim. Gürcü'ye akın etmeyi o nedenten isteyip, sizi getirmekten maksadım bu idi. Mutluluk bahşeden bakışlarım sizin grubunuzadır. Dedelerimizin zamanından beri bize şöyle öğüt verilirdi:

'Sarayımızda asıl kulumuz, yolumuza sadakatle can ve baş koyup bize yoldaşlık ve hizmet edenlerdir. Yüksek makamlar ve yararlı dirlikler onlarındır. Noksan sıfatlardan uzak olan yüce Hak ben kuluna devlet bağışlarsa iyilik bahşeden bakışlarım halk çocuk-

[1] Celâl-zâde Mustafa, Selim-Nâme, s. 446.

larınadır. İyilikle yönelişim yarar ve seçkin kılıç vuran pehlivanlaradır. Onlar sâmimi kullardır. İçlerinde Müslüman, adaletli, temiz inançlı, dindâr, iyilik prensipli olanları ileri çekmek gerek. Kullarımıza niye minnet edelim. Yoksa kuldur diye beceriksizlere, pinti ve alçaklara değer verip, yaramazı adam etmek padişahlık alâmeti değildir. Halk çocuklarından yüz çevirmek uygun olmaz. İnşallah ben bu niyette kararlıyım. Her biriniz yerli yerinize varıp, benim bu temiz inançta olduğumu vilâyetinizde olan yiğit ve kahramanlara tembih edip bildirin. Kızılbaşlara [Safevîler kastediliyor.] yönelip sevmekten vazgeçsinler"[1]

Selim'in Türkmenlere bu şekilde yaklaşması, onların gönlünü okşar, ve Selim'e karşı sempati beslemeğe başlarlar. Selim-nâme'de bu durum etraflıca ele alınarak, Türkmen meclislerinde, Türkmen ozanlarının sazlarında Selim'in adı şükranla "Yürü Sultan Selim devran senindir"[2] diye anılmaya başlar. Dönme-devşirme Osmanlı yöneticilerin tahkir etmesinden, zulmünden bıkkın hale gelen Kızılbaş Türkmen, töresine uyan, kendisine saygıyla yaklaşıp sahip çıkan liderleri sevmiş ve ona ölesiye bağlanmıştır. Yavuz Selim'in şehzâdeliği döneminde, Türkmenlere, yukarıda ifade edildiği gibi davranması ve yanaşması, nasıl Türkmenlerin sazlarında terennüm edilmişse, Osmanlı yönetiminin zulmünden doğuya kaçan Türkmenler, kendilerine muhabbetle yanaşan Şaha sadakatle bağlanmışlardır. Şahın, Kafkas seferini, sazlarında:

"Şah niyet eyledi "Kızıl alma"ya,
Yanı sıra hanlar, beyler yerisin"
diye gururlanarak seslendirmişlerdir.

Şehzâdeler arasında saltanat mücadelesinin başladığı sırada, Yavuz Selim'in Türkmen'in gönlünü kazanıp yanına çekmesiyle, Türkmenlere düşman olan, sarayın dönme devşirme yöneticileri de, Selim'in kardeşi şehzade Ahmet'i tutarlar. Ancak, bunlara güvenmiş olan Ahmet, padişahlığı kaybedince, bunlar hakkında Selim'le aynı kanaate varır: "Gerçekte kendimizde gurur olup cihan devleti-

---

[1] Celâl-zâde Mustafa, Selim-Nâme, s. 447-448.

[2] Celâl-zâde Mustafa, Selim-Nâme, s. 448.

ni felaket ve gevşeklikten uzak ve terkedilmiş diye ölçüp biçerek, sarayda kendi yanımızda yetişen, yerle göğü ayıramayan, gurur deryasına batmış, gerçekten, âlemdeki değişiklikleri ve konuları bilmeyen acemi grubunu meydana getirip kendilerini adam sanıp ileri getirdik. Bizi, ötesi karanlık bir çukura çektiler. İşimiz ah, vah oldu. İşte bu duruma eriştik. Kardeşim Selim, bunlara dost ve arkadaş olmayıp, nerede bilgili ve olgun kimse varsa onları dost ve arkadaş edindi. Sonunda onu bu dereceye ulaştırdılar."[1]

Kaynakların verdiği bilgilere, ve mücadelesinin sonucuna göre, Sultan Selim, memlekette olup biteni iyi kavramıştı.

İstanbul'un alınışıyla, Osmanlılar ile Avrupalılar arasındaki ilişkiler Osmanlıların lehine dönmüş, ticaret yolları ve merkezleri Osmanlı kontrolüne girmişti. Bundan dolayı da Osmanlı devletinin gelirleri artmış ve ülke oldukça güçlenmişti. İstanbul'un alınmasının ekonomik sebepleri de bulunuyordu. Hindistan ve diğer Ortaasya ülkeleri ile bağlantı içerisinde olan Karadeniz'in kuzey bölgeleri ve İtalyanlar, Karadeniz'den, İstanbul·Boğazı yoluyla güney memleketleri ile yoğun bir ticaret ilişkisi kurmuşlardı. Bu yolun da kontrolü, kuzeyde Kırım limanları ve boğazda da İstanbul'daydı. Bunun yanında Trabzon limanı da önemli bir ticaret merkeziydi. Tebriz'den gelen kervanların bir kısmı da, Erzurum üzerinden Trabzon limanlarına ulaşıyordu. Fatih'in Trabzon'u fethinde ve Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasanla olan savaşta, bu konu önemli bir rol oynamış olmalıydı Bu devirde, İpekyolu hattında, Akkoyunluların en önemli ticareti İran ipeği idi. Osmanlılar ipek ticaretini kontrolde tutmak ve ipek pazarının Bursa merkezli olması için hassasiyet gösteriyorlardı. İran ipeğinin ülkeye girişinde, biri Tokat'ta, diğeri Bursa'da olmak üzere iki gümrük vergisi uyguluyorlardı. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Tokatta uygulanan gümrük vergisini "Fatih'in çıkardığı haksız bir bid'at" sayarak protesto ediyordu. Osmanlıların Tokat'ta aldıkları gümrük vergisini kaldırma-

[1] Celâl-zâde Mustafa, Selim-Nâme, s. 515.

yarak, bunda ısrar etmeleri neticesinde, Akkoyunlular, 1472 yılında Tokat'ı alarak tahrip etmişlerdi.[1]

O çağda Avrupa sanayiinin hammaddesi, anılan yollardan ve Anadolu üzerinden, Hindistan ve Asya içlerinden sağlanıyordu. Bu da Osmanlı Devleti'ne büyük gelirler temin ediyordu. Devlet gelirlerinin önemli bir kısmını, kervan yollarından ve gümrüklerden elde ediliyordu. Osmanlı Devleti bu avantajını iyi kullanarak Avrupa ülkeleri üzerendeki etkisini geliştiriyor, bir taraftan da toprak genişlemesiyle Avrupa içlerine sokuluyordu. Avrupalılar da boş durmuyor çareler arıyorlardı. Daha Fatih döneminde bu yolun avantajlarından faydalanmak isteyen Cenevizliler, Venedikliler, Portekizliler v.s. gibi Avrupa'nın tüccar milletleri, doğuda, bu ticaret yolu üzerindeki, Kara-Koyunlu, Akkoyunlu ve diğer doğu ülkeleriyle ittifak arayışlarına girmişlerdi.

1492 yılında Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfinden sonra, aynı yılda Portekizliler, Vasco de Gama öncülüğünde, Ümit Burnu'ndan Hindistan'a ulaşan deniz yolunu keşfettiler. Bu yol Avrupa için çok ekonomik ve kârlı neticeler verdi. Vasco de Gama'nın bu seferi "120 milyona" mal olmuştu. İlk sefer olmasına rağmen, gelen mallardan devlete kalan kazanç 600 milyon idi.[2] İspanyollar, sonraki yıllarda, Basra körfezini kontrol eden Hürmüz boğazını ve Kızıldeniz ağzındaki "Sokotra" adasını da alarak bu yollara da hakim olurlar.[3]

II. Bayezit'in son dönemleri, Vasco de Gama'nın Hindistan seferi hattı önemini artırmış, doğu ticaretinin en önemli potansiyel yolları artık, Malaka boğazı ve Malabar sahil limanlarından hareketle, Hindistan'a ve oradan, Basra Körfezi'nden başlayarak, Fırat nehrinden su yoluyla ve buradan kervanlarla kara yoluyla Suriye üzerinden Akdeniz limanlarına ve yine Hindistan'dan gelip Kızıldeniz üzerinden Mısır'ın İskenderiye limanına kaymıştı.

---

[1] İnalcık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu, Eren Yay., İstanbul 1996, s. 209.

[2] Öztuna, Yılmaz, Türkiye Tarihi, C. 7, Hayat Yay., s. 134.

[3] Yücel, Prof. Dr. Yaşar, Sevim, Prof. Dr. Ali, Klasik Dönemin Üç Hükümdarı, Fatih - Yavuz - Kanuni, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1991, s. 197.

Ticaret yollarının, Osmanlı topraklarının dışına kayması, Osmanlı gelirlerinde önemli düşüş meydana getirir. Bu gelişme, zaten var olan ekonomik sıkıntıyı büyütür. Balkanlardaki savaşların da getirdiği masraflarla da, devlet krize sürüklenir. Anadolu'da meydana gelen para darlığı, düzensizlik ve yönetici tabakaların adaletsizliği, ahalide ciddi huzursuzluk doğurur. Bununla beraber "Mültezimler, âmiller, kısa zamanda zengin olabilmek için reayâdan fahiş para almışlar ve halkı hükümetten soğutmuşlardır."[1]

Mesuliyet ve mensubiyet duygularından yoksun, çıkarcı devşirme devlet yöneticilerinin, bu vaziyeti kavrayıp endişelenmesi beklenemez olduğu gibi, sarayda, devletin yönetici çevresinde, hakim olan irticaî düşünce de, ihtiyaç duyulan tedbirlere ve yeniliklere kapıları kapatıyordu. İmparatorluğun etrafında, Avrupalıların, özellikle denizlerdeki başarılarının meydana getirdiği değişim ve gelişimler, yöneticiler tarafından farkına varılıp kavranamıyordu. Deniz sahasına kayan devletlerarası yarışta Osmanlı devleti yoktu. Kuvvetli bir deniz gücünün oluşturulması için gayrette gösterilmiyordu. Gelibolulu Mustafa Ali Efendi, o dönemle ilgili, şu bilgileri verir: "... aklı başında bir insanın, şeriatın ya da aklın buyruğu ile bir adaya geçmek dışında, gemiye binmesi ve deniz yolculuğu yapması doğru değildir ve zaten topraktan yaratılmış olan insan ile koca dalgalı ve kudurmuş deniz arasında bir ilişki kurulması da mümkün olmaz."[2] Ancak burada, devlete bağlı olmayan, Akdeniz'de etkin, korsan Türk denizcilerinin varlığını da belirtmemiz gerekir. II. Bayezit devrinde devlet görevi alacak Kaptan-ı Derya Kemal Reis ile Barbaros Hayrettin Paşa da bunlardan idi. Meşhur Pirî Reis, Kemal Reis'in erkek kardeşinin yahut kız kardeşinin oğlu olup onun yanında yetişmiştir.[3]

Hammer, o sıralarda donanmadaki gemi sayısının "alelâde yet-

---

[1] Uluçay, Çağatay, Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu, s. 53.

[2] Gelibolulu Mustafa Ali, Mevaidü'n-Nefais fi Kava'idi'l-Mecalis (16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Gelenekler-Görenekler ve Sosyal Hayat). Çev: Cemil Yener, İstanbul 1975, s. 179.

[3] Ezgü, Fuat, Pirî Reis Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. IX, s. 561.

miş kadırgadan ziyâde" olmadığını yazıyor.[1] Büyük tersane yapımına, ancak, kuvvetli bir donanmaya ihtiyaç duyan Sultan Selim teşebbüs eder.

Devletin gücünü ve güvenliğini ilgilendiren siyasi ve stratejik gelişmelerin meydana getirdiği problemler ve bu doğrultuda meydana gelen olaylar, maalesef, Osmanlı tarihçileri tarafından iyi kavranamamış, yanlış ve yönlendirici nakil ve yorumlarıyla, tarihî olayların doğru algılanamamasında etken olmuşlardır.

Osmanlı tarihçileri, bu devrin iç olaylarını da, hep mezhebi açıdan, Kızılbaş dedikleri Kızıl börklü Türkmenlerin mezhebi ayaklanmaları ve Safevî tehdidi olarak yazarlar ve Yavuz'a da bu çerçeveden bakarlar. Günümüzde bazı araştırmacı-yazarlar da aynı şekilde bu devir olaylarını, Alevi ayaklanmalarına karşı, sünnîliğin galibiyeti gibi gösterirler. Karşıt kesim de durumu, yalnızca, Yavuz'un sünnîlik davasıyla, Kızılbaş Türkmenlere karşı mezhebi bir temizleme operasyonu olarak değerlendirirler. Neticeleri itibariyle, görünüşte bu görüşler, sistemli bir propagandanın etkileriyle, toplumda ve aydın çevrelerde hakim durumdadır; ancak olayların gerçek sebepleri yeterince araştırılmamış ve tartışılmamıştır.

Yukarıda anlatılan, Selim'in Trabzon valiliği dönemi olaylarına değinen Vahit Çabuk, mezhebi kaygılarını her vesileyle ortaya koyduğu, 10 ciltlik "Osmanlı Tarihi" adlı eserinde, örnek olacak şu değerlendirmeği yapıyor:

"... durumu lehinde kullanmak isteyen Selim, ağabeyi Amasya'da zevk ve safa meclislerinde, Kızılbaşlarla şiir ve edebiyat eğlenceleri ile vaktini geçirirken, Şiî tehlikesinin eriştiği boyutları babasına ve sadrazama mektuplar yazarak haber verdi. İstanbul'dan umduğu ilgi ve yardımı görmemesine rağmen, daha önce de bahsedildiği gibi, Karaman ve Sivas'tan gelen bir kısım gaziler ile Erzincan'a ve Safevî topraklarına akınlar yaptı. Bu akınlarla mücadele tecrübesini artıran Selim'in Sünnîliğin liderliğini üstlendiği bu devrede, birçok yiğit maiyyetinde görev almak için Trabzon'a akın etmeye başladılar."[2]

---

[1] Hammer, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 390.

[2] Çabuk, Vahit, Osmanlı Tarihi, Emre Yayınları, İstanbul 1999, C. 3. s. 348.

Bilinmektedir ki, Çaldıran savaşına kadar, Türkler arasında Şii-Sünnî anlaşmazlığına dair bir belge bulunmamaktadır. Yavuz'un "Sünnîliğin liderliğini üstlendiği" gibi bir iddianın hiçbir esasa dayanmadığı gibi, çoğu ciddi tarihçi ve araştırmacı, bu dönemde Yavuz'un hangi mezhebe mensup olduğu konusunda hüküm yürütmekten imtina ederler. Vahit Çabuk'un, Trabzon'da toplandığını belirttiği yiğitler ise, Yavuz'un "kul takımı" dediği, devşirmelerin dışladığı Kızılbaş Türkmenlerdir.

Dursun Dağaşan da, hangi kaygıyla ifade edildiği aanlaşılamayan şu satırları yazar:

"Herhangi bir sebeple gayrimemnun olanlar, şakîler, malı müsadere edilen veya müsadere ihtimali olanlar ile Müslümanlığı seçtiği halde, imam ve ibâdeti ile samimî olmayan bazı dönmeler Şâh İsmailci veya İrancı görünüşlerdir."[1]

Dağaşan'm, "Şah İsmail'ci" gösterdiği ve "bazı dönmeler" diye bahsettiği kimseler, herhalde, kendisine göre "Sünni olup propaganda neticesinde Şiîliğe geçenler" olmalıdır. Çalışmalarımız sürecinde, bizim rastlamadığımız böyle önemli bir iddiaya, ilmi disiplinin gereği, hiç olmazsa bir örnek verilmeliydi.

XV. ve XVI. yüzyıllarda, Anadolu'daki Türkmen olayları, ısrarla ve yanlış olarak hep mezhep içerikli olaylar olarak gösterilir. Prof. Dr. Süleyman Sarıtaş, bir makalesinde bu gerçeği şöyle ifade eder.

"Anadolu fethedilmiş, sırası ile Anadolu Selçukluları ve onun yıkıntıları üzerinde de Osmanlı İmparatorluğu kurulmuştur. Bütün bu dönemlerde Türkler arasında Alevî-Sünnî kavgasına ait en ufak işaretler yoktur. Sadece bazı derviş grupları ve ahi loncaları arasında hizmet yarışından kaynaklanan ufak sürtüşmeler vardır. Türk tarihinin bahtsız savaşlarından olan Yavuz Sultan Selim-Şah İsmail kavgasından sonra Anadolu'da Türkler arasında husumet tohumları atılmış ve bölünmeler başlamıştır."[2]

---

[1] Dağaşan, Dursun, Türk Toplumunda Dinî Tartışmalar ve Hoşgörü, Atatürk Kültür Merkezi.Yay., Ankara 1997s. 4

[2] Sarıtaş, Prof. Dr. Süleyman, Bugünkü Alevîlik Ve Bektaşilik, Orkun, Mart 1999, Sayı: 13.

Mezhebi ayrılıklar, ancak, XVII. yüzyıdan itibaren görülmeye başlayıp, XIX. yüzyıla kadar olan bir süreç içinde gelişerek, gündemimize girmiştir.

YAVUZ SULTAN SELİM'İN PADİŞAHLIĞI VE GELİŞMELER

Yavuz Selim, daha Trabzon'dan yola çıkarken, kafası, yukarıda kısaca değindiğimiz, devletin önemli konularıyla meşgulken, "Türksevmez" olarak tanıdığımız, aslı, İran'ın önemli Fars şehirlerinden İsfahanlı olan Osmanlı saray tarihçisi Hoca Sadeddin, güya babasından duyduğu, Yavuz'u Trabzon'dan getiren gemide, devşirmeler meclisinde geçen bir sohbeti, –başka bir kaynakta rastlanmayan, belki de kendisinin uydurduğu– babasının anlatımıyla eserinde şöyle anlatır:

"Gemide oturmuştuk. Ferhad Paşa ve hâin olan Ahmed Paşa ol sırada katında idiler. Kimi müsahibler ve yakın nedimleri saltanat sorunları üzerinde sohbet edip, bozgun döneminde gönül avutmak ve hatır eylemek yüzünden 'Saadetlu beğümüz tahta otursa, her birimiz devlete irüb, yeni bir dönem açılsa bahtiyarlık etkinlikleri gözükse ve padişahın güçlü kolu devleti koruyucu olsa, doğuyu da, batıyı da fethetsek, aşağılık Kızılbaş'ın yığınların darmadağınık edüb pislik içindeki kâfirlerin vücudların zamanın sayfalarından kazısak' deyu söyleşirlerdi."[1]

Padişahlık tahtına oturmak için Trabzon'dan çıkan Yavuz, Edirne'de bulunan babası Sultan II. Bayezid'in İstanbul'a dönmesiyle, kuvvetleriyle Edirne'ye girer (Haziran 1511). Civardaki hapishâneler tamamen boşaltır, eski kadıları görevden alır, yerine kendisine bağlı olan yenilerini tayin eder. Buradan İstanbul üzerine yürür.[2]

Devletin yöneticisi kul takımı da, Sultan Bayezi'di tahtından, şehzâde Ahmet lehine feragat etmeye zorluyordu. Yavuz'un İstan-

---

[1] Hoca Sadeddin, Tacü't Tevârih, C. IV, s. 123-4

[2] Hammer, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 379.

bul üzerine yürüdüğü duyulunca, bu hareketin başçısı olan Ali Paşa, Sultan Bayezid'i, savaşa teşvik eder. İki ordu, Çorlu'nun Uğraş köyü civarında karşılaşırlar. Bayezid şavaşa gönülsüzdür, hatta oğlu Yavuz'un, gelip elini öpmesini ummaktadır. Şehzâde Ahmed'in has adamı olan Ali Paşa, hasta vaziyette yatmakta olan Padişaha yaklaşarak perdesini kaldırıp, Kırım tatarlarından oluşan, Selim'in ordusunu göstererek:

"– Bu hâl ile gelen bir oğul babasının elini öpmek mi, yoksa onu tahtından indirmek mi ister?" diyerek Bayezid'i tahrik eder.

Öteki vezîrler de, Bayezid'in hücum emri vermesi için baskı yaparlar. Pâdişâh da hasta vaziyetiyle yastıklarına dayanarak orduya hitâben:

"– Kullarım, siz ki benim ekmeğimi yiyorsunuz,. âsîler üzerine yürüyünüz! diye emrini verir ve on bin askerin hepsi birden "Allahu Ekber" sesleriyle hücuma geçer.[1] Yavuz'un ordusu, iki bin kayıp vererek dağılır; kendisi de Karabulut adlı meşhur atı sayesinde zor kurtulur ve kayınpederi olan Kırım hanının yanına sığınır.[2]

İstanbul'da, 1512 Mart ayının altıncı günü Yeniçeriler toplanarak bir gösteriyle, Selîm'in pâyitahta getirilmesini Pâdişahtan isterler. Durumdan korkuya kapılan Bayezid bu isteği kabul etmek mecburiyetinde kalır. Yeniçeriler Selîm'e derhal haber gönderirler.[3] Yeniden toparlanan Selim, 1512 yılı baharında İstanbul üzerine yürür ve 19 Nisan 1512 günü Yenibahçe kapısından İstanbul'a girer; vezirler, diğer devlet büyükleri ve kardeşi Şehzâde Korkut tarafından karşılanır. Yeniçerilerin desteği ile II. Bayezid, padişahlığı oğlu Selim'e, devreder.

Geçen kısımlarda anlatılan sebeplerden ve İpekyolu ticareti güzergâhının, Osmanlı topraklarının dışına taşması, bu nedenle de devletin gelirlerinin darbe almış olması, ayrıca deniz ticaret yollarının da büyük önem kazanması, Yavuz Selim'in dikkatini doğuya çevirir.

---

[1] Hammer, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 379.

[2] Hammer, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 380.

[3] Hammer, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 386.

Yavuz Selim'in, bu stratejik kavrayışı, Saray'ın, yolsuzlukla meşgul yöneticilerinde bulunmamaktaydı. İstanbul gibi stratejik önemi çok büyük olan bir şehrin alınmasıyla, siyasi boyutları oldukça büyüyen Osmanlı devletinde, bu zamana kadar denizlere önem verilmemişti. Daha İstanbul'un alınışı sırasında, deniz hakimiyetinin önemi görülmüş ancak 60 yıl kadar geçmesine rağmen, Fatih Sultan Mehmet'in yaptırdığı bir kadırga tersanesi ile, Haliç'deki küçük bir tersaneden başka bir tersane yapımı düşünülmemişti.[1]

Bu dönemde, Basra hattı, Fırat nehrine kadar Safevî hakimiyetinde idi. Kızıldeniz ve Suriye ise, Mısır Memlûklu hakimiyeti altındaydı.

Yavuz, Osmanlı ülkesinin doğusunda güçlenmiş olan Safevîler üzerine yürüyüp, hem Osmanlı'ya rakip olan bir kuvveti zayıflatmak hem de Safevîler üzerinden Basra bölgesine hakim olacak ve böylece kervan yolu ticaretinin önemli bir kısmını hakimiyeti altına alacaktır. Yine, Yavuz'un tasarısına göre, Suriye ve Kızıldeniz'e hakim olan Mısır'ın fethi ile de Süveyş gibi değeri biçilmez bir deniz üssüne sahip olunacaktır. Osmanlılar bu üssü kullanarak, önce Kızıldeniz'in Doğu ve Batı yakasına iyice yerleşecek, daha sonra da Hindistan'a sürekli seferler düzenleyecektir. Basra Körfezi de, hem Hindistan-Süveyş yolunda stratejik bir bölge, hem de Hint-Avrupa ticaretinin önemli bir kavşak noktasında bulunması sebebiyle ele geçirilecektir.[2] Sonraki tarihlerde görüleceği üzere bunlar büyük ölçüde gerçekleşmiştir.

ÇALDIRAN SAVAŞI HAZIRLIKLARI

Yavuz Sultan Selim, padişah olunca, önce şehzadeler problemini kanlı bir şekilde halleder ve hemen Safevîler üzerine yapmayı düşündüğü seferin, hazırlıklarına girişir.

---

[1] Yücel, Prof. Dr. Y., Sevim, Prof. Dr. Ali, Klasik Dönemin Üç Hükümdarı, s. 140.

[2] Sevinç, Necdet, Osmanlı Sosyal Ve Ekonomik Düzeni, Üçdal Neşriyat Yay., İstanbul 1985, s. 178.

Yavuz'un bu seferi sırasında, devletin baskılarından yılmış olan Anadolu Türkmen ahalinin Safevî topraklarına göçü devam ediyordu.

Yavuz, bu durumu önlemek için çeşitli tedbirlere başvurur. Şah İsmail ile yapacağı savaş sırasında, Anadolu'daki Türkmenlerin tehlikeli olaylar çıkarmasından endişe ediyordu. Yavuz, Türkmenlerden silahlı olup tehlike teşkil edenleri, zararsız hale getirilmeleri ve sefer sırasında problem çıkarmamaları için, şüpheli görülenlerin "yediden yetmişe varınca ol yaramazlardan idüğü saptanan eşkıyanın adları defter olınub mutlu kapuya bildirilmesine"[1] diye ferman çıkarır. 40 bine yakın Türkmen adını ihtiva eden bir defter hazırlanır. Yavuz'un tehlikeli görüp hedef aldığı Türkmen sayısı budur. Hoca Sadeddin, bunların akibeti hakkında: "bunların kimi ortadan kaldırılıp, kimi de hapse attırıldı"[2] derken, Solak-zâde de aynı malûmat verir: "uğurlu pâdişâh hazretleri Anadolu'da ikamet buyurduğunda, kızılbaşları teftiş için vilayet valilerine hükm-i şerifler göndermiş ve yedi yaşından yukarıda olanlardan, ne kadar kerih[3] gürûha mensub var ise, bütün eşkıyanın isimlerini defter ettirmiş idi. Toplamı kırk bin mikdarı olan bu sapıkların kimi maktûl ve kimi mahpûs olmuş idi."[4]

Bu bilgilerden, Yavuz'un 40.000 Türkmeni, Alevî olduğu için, katlettiği düşüncesi üretilir. Halbuki, Yavuz'un bu fermanı yayınlaması, Toprağını, çiftini-çubuğunu terkederek, İran'a gitmek isteyen Türkmenlere mani olmak amacını taşır.

Bunlardan öldürülen veya idam edilenler için değişik rakamlar verilir.

Tarihçi, İsmail Hâmi Danişmend, "memurların ifratı ve bir takım sûiistimaller"i yüzünden birçok günahsız kişilerin de cezalandırıldığını, bu operasyonun hem Anadolu'da hem de Rumeli'de yapıldığını yazar.[5]

---

[1] Hoca Sadeddin, Tacü't Tevârih, C. IV, s. 176.

[2] Hoca Sadeddin, a.g.e., C. IV, s. 176.

[3] çirkin, iğrenç, pis kokan.

[4] Solak-zâde Tarihi, C. II, s. 16.

[5] Danişmend, İsmail Hakkı, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. 1, Türkiye Yay., İstanbul 1971, C.2, s. 7.

Türkmenlerin çarptırıldığı cezaların mahkemelerce verildiği biliniyor. Bu olaylarla ilgili mahkeme zabıtlarının tümünü elden geçirmiş olan Prof. Dr. Mustafa Akdağ, 40 bin rakamına atıf yaparak bu çapta kitle katliamına rastlanmadığını, "Eğer öyle kanlı bir olay geçse idi, bu defterlerde yer alması zorunlu idi" diyerek rakamı abartılı bulur.[1]

Faruk Sümer de, bu rakamın abartılı olduğunu söyler: "Yavuz Selim'in meşhur seferine çıkmadan önce tehlikeli gördüğü kırk bin Kızılbaş'tan bir kısmını öldürtüp bir kısmını da hapsettirdiğine dâir Osmanlı müverrihlerinin sözlerinin mübalağalı olduğu muhakkaktır. Bu kadar çok sayıda insanın öldürülmesi ve hapis olunması pek mühim bir mesele teşkil ederdi. Daha sonraki arşiv belgelerinin de gösterdiği gibi, bunlardan ancak faal olanları öldürülüyor, hapsediliyor veya sürgüne gönderiliyordu."[2]

Ancak, taraflı görüşler, bu olaydan önceki ve sonraki ayaklanmaları, Yavuz'un bu önlemleriyle beraber ele alarak, olayı büyük katliam şeklinde, daha abartılı rakamlarla verirler.

Bunlardan ötürü Yavuz'un, kendi soyu ve tebaası olan Alevî/Kızılbaş Türklerin, yalnızca Alevî itikat taşımalarından dolayı, baskı ve şiddet siyâseti gütmüş olduğu ileri sürülemez.

Yavuz, Trabzon valiliğinden beri, Osmanlı toplumunun büyük çoğunluğunu teşkil eden, kendi soyundan gelen Türkmenlerin göçlerini devlet ve millet için tehlikeli bir hal olarak algılarken, bunların yurtlarını terk ederek Safevî ülkesine göçüne sebebiyet verecek politikalardan daima uzak durmuş olduğunu söylemekle zorlanmış olmayız.

Faruk Sümer, konuya değinirken, genel üretimin ana unsuru olan bu Türkmenlerin, Osmanlı askeri gücünün asıl unsuru olduğunu vurgulayarak, şu görüşlerini ifade eder: "XVI. yüzyılda bazı isyanların çıkmasında, adâletsizliğin âmil olmasının devletin siyâseti ile hiçbir ilgisi yoktur. Bu adâletsizlik ve idareden duyulan memnuniyetsizlik Sünnî Türklerin de İran'a gitmelerine veya isyan et-

---

[1] M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, C. II, s.154.

[2] Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu,s. 36.

melerine sebep oluyordu. Devletin, Kızılbaş Türkler hakkında yaptığı şey, bilhassa siyasî faaliyet gösterenleri, faaliyetlerinin mahiyetlerine göre, cezalandırmaktan ibaretti."[1]

Osman Turan da, şu kanaattedir: "Çaldıran seferine giderken bazı Alevî reislerini tenkil etmesi de, taassupla değil, sadece devletin emniyeti ve Şâh İsmâil ile işbirliği yapmaları ile ilgili idi."[2]

Türkmenlerin küskünlüğü, evletin kurucusu ve devam ettiricisi olan Türk ahaliye karşı, başka milletlerden devşirilmiş yönetici sınıfların, dayanılmaz hale gelen zulmüne, Türk ahalinin tepkisine karşı, devletin gösterdiği sertlik siyasetidir.

Yavuz döneminden sonra, Türksevmez devşirme tarihçiler, bu devrin olaylarını tamamen gerçek dışı, mezhebî çatışma çerçevesinde, uydurma olaylarla yazacaklar, bugün Türkiye ve Türk Dünyası için kanayan yara haline gelen problemlerin tohumlarını atacaklar ve bir bakıma Türklerden intikam alacaklardır. Mısır'ın fethi ve Halifeliğin Osmanlılara geçirilmesiyle, Mısır'dan getirilen çok sayıdaki yabancı din ve kültür adamının, yerleştirildikleri medreseler çevresinde yarattıkları bu devşirme tarihçilere uygun zemin hazırlar.

Zeki Velidi Togan'm bu konudaki tespitleri şöyledir:

"Osmanlı devletinde İslâm ananelerini ve şeriati yükseltmek yolunda [kendi telakkilerince N.Ç] muvaffakiyetle çalışanlar ve bu memlekette yeni bir cereyan [yani Sünnîlik N.Ç.] yaratanlar, Mısır ve Suriye'den gelen ve getirilen âlimler ve fâkihler olmuştur. Bunlar Doğuda Cengiz ve Temür zamanında yaşatılan nizama ve şiîlik temayüllerine karşı müthiş bir düşmanlık hissi beslemişler, ve belki de Doğu'dan gelen her şeyi Şiîlik telakki etmişlerdir."[3]

Her şeye rağmen, Yavuz'un başarıları, Onun sebep olduğu, acılarını günümüzde de duyduğumuz olaylarda dökülen Türk kanının önünde tarihi sorumluluğunu ortadan kaldırmayacaktır. Rahmetli Şerif Fırat, Varto Tarihi adlı eserinde bu konudaki düşüncesini, ıs-

---

[1] Sümer, a.g.e., s. 1.

[2] Turan, Osman, Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi, C. II, s. 83.

[3] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 376.

tırap duygularıyla haykırırcasına şöyle yazar: "Evet, kahraman Yavuz'un, İran tahtına, ve bütün yabancı hasımlarına çaldığı o kudretli kılıç, ve dünya kahramanları içinde yaptığı eşsiz yiğitlik ve mertlikle övünmek her Türkün hakkıdır. Biz yalnız idarî ve millî bakımdan Yavuz'un, Türklere ve Türklüğe çaldığı kılıcı övmeğiz. Ve sevinmeğiz. Çünkü Hilâfetin zehriyle sulanan bu kılıç, iki baştan Türk kanını akıtmıştır."[1]

Yavuz'un, "İran Türk İmparatorluğu"na karşısavaşa hazırlandığı XVI. yüzyılın başlarında, Türk ordularının, birbirleriyle yaptıkları savaşlardan büyük kan kaybına uğrayan Türk dünyası, dünyanın dört süper Türk devletini bağrında barındırıyordu. Bunlar: 1- Yavuz'un padişahlığında Osmanlı İmparatorluğu, 2- Şah İsmail'in başbuğluğunda, Tamamen Anadolu Kızılbaş Türkmenlerinin kurup yönettiği Safevî Türkmen İmparatorluğu, 3- Muhammet Şeybek (yahut Şaybak)'ın Özbek Türk İmparatorluğu, 4- Timurluların varisi Babur'un, merkezi Hindistan olan Türk İmparatorluğu idi. Bunların yanında bunlara tabi olan ve kimi de bağımsız birçok Türk devletleri ve beylikleri de hüküm sürüyorlardı.

Aşağıda değinileceği gibi, bu devir, Türklerin kendi aralarında, hakimiyet ve cihangirlik uğrunda yaptıkları savaşlarla, Türklüğün büyük kayıplara uğradığı bir devir olmuştur.

Yavuz'un, Safevîler üzerine, hemen sonra da, Memluklular üzerine gidişinin hakiki sebepleri, yeterince ele alınmamıştır. Sonraki Osmanlı tarihçileri de hakiki sebeplere değinmemiş, birçok uydurma sebepler öne sürmüşlerdir. Bu sebepler içinde de, ağırlığı mezhep ayrılıkları teşkil etmiştir. Tekrar ifade edelim ki, bu gibi değerlendirmeler, bu devirden sonraki tarihçilere aittir. Devrin yaşayan tarihçilerinin anlatımında mezhep anlaşmazlığı öne çıkmaz. Çünkü, o devir devlet yönetici (devşirme) kadrolarında Sünnî akideler ağırlıkta olmakla beraber, alt tabakada (halkta ve askerde) Şiî (Caferi), diğer söylenişi ile Alevî-Bektaşi anlayışı hakimdi. Halk ve asker arasında Alevi-Bektaşi anlayışın ağırlıkta bulunması, bu iki

---

[1] Fırat, M. Şerif, Doğu İlleri Ve Vorto Tarihi, Ankara-1970, s. 41.

Türk devleti arasında meydana gelecek bir mezhep savaşını mümkün kılmazdı.

Tacü't Tevârih'te, Çaldıran seferi'nin meşruluğu savunulurken, Yavuz Sultan Selim'in –Hz. Ali'yi kendisine rehber edindiğini ifade eden– şu sözler nakledilir:

"Yine ol Tanrının aslanı, doğru yolun göstericisi Tanrının keremi yüzüne parlasın Hazret-i Murtaza (Hz. Ali) kendine biat ile bağlanmayanları alt etmek ve Nehrevan Haricilerini yok etmek girişiminde bulunmuştu. Bunlar, baş kaldıranlara karşı savaşmak gereğini bildiren en sağlam kanıtlar ve apaçık tanıklardır. Bu nedenledir ki, Hak yoldan sapanları cezalandırmak suretiyle ol sakınmasız kan dökücü üzerine yılmak bilmeyen askeri salıp Tebriz'e yürümek artık gerekli olmuştur."[1]

Bazı tarihçiler, Çaldıran savaşının sebepleri olarak birkaç olay üzerinde dururlar.

Yavuz Sultan Selim padişah olunca, Şah İsmail Çağın diplomasi kurallarına aykırı bir şekilde, Yavuz Selim'i tebrik için bir elçilik heyeti göndermemişti.

Diğer bir olay, Safevî kaynaklarınca, Çaldıran savaşına neden olmakla suçlanan, Diyarbakır Beylerbeyi, Anadolu Türkmenlerinden Muhammed Han Ustaclu, Osmanlı sarayına, aşağılayıcı ifadeler bulunan bir mektupla, Selim'e, kadın elbiselerinden oluşan hediyeler taşıyan bir elçilik heyeti göndermişti. Bazı yazarlarca bu elçilik heyetinin Yavuz Selim'e gönderildiği ifade edilmişse de, bu elçilik heyetinin 1507 veya 1508 yılında II. Bayezid'e gönderildiği, yukarıda geçen mesajın ve hediyelerin de Şehzade Selim adına gönderildiği, bunların sarayda yapılan kabul töreni sırasında II. Bayezid tarafından teslim alındığı kabul edilmektedir.[2]

Başka bir olay da şöyle cereyan eder: Nur Ali Halife ayaklanması sırasında, Yavuz'la taht kavgası içinde olan kardeşi şehzade Ahmed'in oğlu Murat Şah İsmail'e sığınmıştı. Safevîlerin önemli

---

[1] Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't Tevârih, C. IV, s. 173.

[2] Âlem Ârâ-yi Şah İsmâ'îl" s. 243-247 nak: Adel Allouche, Osmanlı – Safevî İlişkileri, s. 120.

kaynaklarından olan 'Alemî Ârâ-yi Şah İsmail adlı esere göre, Yavuz Selim, Şah İsmail'e bir elçi göndererek (1513 kışı), yeğeni Murat'ın geri verilmesini ve Diyarbakır eyaletinin veraset yoluyla Osmanlılara ait olduğunu, bu nedenle Osmanlılara verilmesini ister. Şah İsmail, Selim'in yeğeni olan Murat'ın, kendisinin misafiri olduğunu, bu nedenle Türkmen töresince misafirin teslim edilemeyeceğini bildirir.

Selim'in Diyarbakır eyaletini talep etmesi ise, Şah İsmail'in Akkoyunlu hakimiyetine son vermesiyle, kaçarak Osmanlı sarayına sığınan, yine adı Murat olan Akkoyunlu beyi adına yapılmıştı. Şah İsmail ise bu talebi aşağılayıcı bir üslûpla yalanlayarak, Osmanlıların Diyarbakır'la bir ilgisi bulunamayacağını, Diyarbakır eyaletinin kendisine ait olduğunu, Akkoyunlulardan fetih yoluyla aldığını, bu sebeple sadece ordu gücü ile alınabileceğini elçilere belirtir. Bu olay Osmanlı-Safevî ilişkilerinin daha da bozulmasına sebep olur.[1]

Yavuz, Safevî devletine karşı savaş kararı almakta zorlanmıştır. Ordunun ana gücünü teşkil eden iki gruptan biri olan yeniçeriler, Bektaşi olmaları itibariyle, inanç birliğinde oldukları Safevîler'e sempati ile bakıyorlardı. Ordudaki diğer büyük güç Anadolu Türkmenleri idi ki, bilindiği gibi bunlar Yavuz'un, Trabzon'dan beri taahhütlerde bulunup onurlandırarak kendisine yakınlaştırdığı, Şiî/Alevî inançlı Kızılbaş Türkmenlerden oluşuyordu. Savaş sebebini inanç ayrılıkları ile izah etmenin ne derece tehlikeli olacağı ortada idi. Bu durum, Çaldıran savaşına kadar olan süreçte birçok defa kendisini gösterecektir. Daha ilk adımda, Edirne'de hazırlıklar zamanı rahatsızlıklar hissedilmişti. Edirne'de, askeri topladığı savaş alanındaki harp meclisinde "Padişah savaş sözünü üç defa söylemiş olduğu halde -bakışları altında titremekte olanlara- hiç biri cevap vermiyordu. Bunun üzerine Abdullah adında bir yeniçeri sessizliği bozarak hünkârın ayaklarına kapandı, arkadaşlarının padişahın emri altında İran Şahı'na karşı yürümek kararından duydukları

[1] Alem Ârâ-yi Şah İsmâ'îl" s. 511-513; Rumlu, "Ahse-nu't-Tevârîkh" I. cilt, s. 150-151 ve 2. cilt s. 72 nak Adel Allouche, Osmanlı – Safevî İlişkileri, s. 121-122.

sevinci onlar adına arz etti. Vezirlerin tereddütlerini gideren bu yiğit davranışından dolayı mükâfat olarak, Yavuz Sultan Selim, yeniçeriye Selânik sançağını tevcih eyledi."[1] Ordudaki, Şah İsmail'le yapılacak savaşa karşı bu isteksiz durum, Çaldıran savaşına kadar birçok olayda kendini göstermiş olduğu gibi, savaş sonrasında da hissedilecektir.

O devrin İslâmî anlayışına göre Müslüman bir ülkeye karşı, fetvasız savaş açmaları caiz değildi.[3] harbe girişemiyorlardı. Devrin, tam bir millî Türk devleti olan Safevîler'e karşı açılacak bu seferi dini ve hukuki usule uydurmak için, Şeyhülislâm Kemal Paşazâde ve müftü Hamza Efendi'ye, fetva ve risale hazırlatır ve bu seferi İslâmî ve hukuki açıdan bu fetvalarla meşru hale getirir.

Sultan Selîm, Şeyhülislâm Kemal Paşazade (öl.: 940/1533) ve Müftü Hamza Saru Görez (öl. 927/1512) isimli iki din adamından, Safeviler'e yani Kızılbaşlar'a savaş açılmasının caiz olduğuna dair fetvalar alır.

Hamza Saru Görez'in fetvası, sade Türkçe haline getirilmiş ve Selahattin Tansel ile Şahabettin Tekindağ tarafından kendi çalışmalarında ayrı ayrı yayınlanmıştır. Söz konusu belge, Kızılbaşları "inançsız" ve "kâfir" olarak gören çok büyük bir iddiadır. Bu fetvanın yazarı, fetva metnini, Sultan Selîm'den "onların (Kızılbaşların) erkeklerinin öldürülmesini ve onlara ait malların, kadın ve çocukların da ordu mensupları arasında bölüşülmesini emreden" bir emir vermesi talebi ile bitirmekteydi. Yine son kısımlarına, "onlardan (Kızılbaşlardan) herhangi birinin ele geçirilmesi halinde, pişmanlık ve tövbesinin kabul edilmemesi ve anında öldürülmelerini" de ilâve etmiştir.[3]

Kemal Paşazâde'ye ait olan ve Arapça kaleme alınan ikinci fetva, birincisi ile benzer bir yol takip etmekte ve Safevî kitlesini "İs-

---

[1] Hammer, Osmanlı Tarihi, C. I, s. 373.

[2] Turan, Osman, Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi, C. II, s. 75.

[3] Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in iran Seferi", Tarih Dergisi, Mart 1967, sayı 22 s. 55; Tansel, "Yavuz Sultan Selim" s. 35; Adel Allouche, Osmanlı – Safevî İlişkileri, s. 123.

lâm karşıtı" olarak tanımlamaktaydı. Söz konusu din adamı, "onların statüsünün mürted (dinden dönmüş) olarak kabul edildiklerini, ele geçirilmeleri halinde mallarının, kadınlarının ve çocuklarının ganimet olduğunu, erkeklerinden dolayı eğer Müslüman olmamaları halinde onların da öldürülmelerini" ifâde etmekteydi.[1] O da fetvasını şu sözlerle bitiriyordu: "Kur'ân'm şu âyetleri gereğince Müslümanların sultânının (yani Selîm'in) bu inançsızlarla savaşması en önemli görevlerinden biridir: Ey Peygamber! Kâfirlere ve münafıklara karşı cihâd et, onlara karşı sert davran. Onların varacakları yer cehennemdir. O ne kötü bir varış yeridir!"[2]

O devirdeki, dinî veya mezhebî çatışmalar olduğuna dair iddialar, yalnızca bu iki fetvaya dayanır.

Kemal Paşazade, Şah İsmail ve Kızılbaşlara karşı iki fetva yayınladığı söylenir. Bunlardan biri Türkçe diğeri Arapça'dır. Bu iki mektuptan sadece Arapça yazılmış olan bilinmektedir. Aynı şekilde bunun, Türkçe orijinalinin Arapça çevirisi mi olduğu yoksa ayrı dillerde iki ayrı fetva mı olduğu açık değildir.

Kemal Paşazâde'nin Fetvası

"Esirgeyen, bağışlayan, ve kendisinin zikri; tüm kıtaları ve denizleri kuşatarak kıyamete kadar tüm zamanlara yayıldığından dolayı açıklanma ihtiyacı dahi olmayan Allah'ın adıyla. Yüce, Büyük, Güçlü ve Kerîm olan Allah'a hamd, dosdoğru dine tabi olanlara o doğru yolu gösteren Muhammed'e salatü selam olsun.

Şah İsmail'in, rezil ordusunun, Alevî ve Şi'î taraftarlarının kâfirliği her tarafa yayılmıştır.

Müslüman beldelerde ve mü'minlerin diyarında, bir Şî'a taifesinin Sünnî beldelerin çoğunu yenerek, bâtıl mezheplerini izhar ettikleri ve Ebû Bekr, Ömer ve Osman'a (Allah hepsinden razı olsun) açıkça sövdükleri yolundaki haberler ve bu yönde işaretler gelmek-

---

[1] Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selîm'in Iran Seferi" s. 77.

[2] Tekindağ, a.g.m., s. 78; Bu âyet, Kur'ân'ın 9. sûresi olan Tevbe Sûresi'nin 73. âyetidir; Adel Allouche, Osmanlı – Safevî İlişkileri, s. 124.

tedir. Bu grup, doğru yolu gösteren Hulefâ-i Râşidîn imamların halifeliğini inkar ettiği gibi Şeriat'ı ve ona inananları küçük görmekte ve müctehid mezhep imamlarının yolunun, kendi reislerinin ve Şah İsmail olarak isimlendirdikleri kişinin yoluna göre zorluklarla dolu olduğunu vehmetmektedirler. Yine o grup, Şah İsmail'in yolunun kolaylaştırma yolu olduğunu vehmetmekte ve çıkarcı bir hileyle Şah İsmail'in helal saydığını helal kabul etmekte ve onun haram saydığına haram demektedirler. Şah şarabı helal saymışsa o helaldir. Kısacası onların işledikleri küfür işlerden bizlere tevatürle nakledilenler saymakla bitmez. Onların kâfirlikleri, irtidatları konusunda hiçbir şüphemiz yoktur. Onların ülkesi darü'l-harb'dir. Gerek erkekleri ve gerekse kadınları ile evlenmek ittifakla bâtıldır. Onlardan doğan çocuklardan her biri veled-i zîna'dır. Onlardan birinin kestiği şey yenmez. Onlara özgü olan kızıl takkeleri herhangi bir zaruret olmadan giyenin küfründen korkulur. Bunlar çoğunlukla küfür ve inkârın açık alametlerindendir. Onlar hakkındaki hüküm, mürtetlere uygulanan hükümlerdir. Harp diyarı olan ülkelerinde yenilgiye uğratılmaları halinde malları, kadınları ve çocukları Müslümanlara helaldir. Erkeklerinin katli vaciptir. Ancak eğer Müslüman olurlarsa, tüm diğer Müslümanlar gibi özgür olurlar. Aksi halde zındıklığını açıkça ortaya koyan kişinin derhal öldürülmesi vaciptir. Şayet bir kişi İslâm diyarını terk ederek onların bâtıl dinini seçer ve onların yanına yerleşirse, kadı onun ölümüne hükmeder ve malını varisleri arasında paylaştırarak, karısını başka bir erkekle evlendirir. Aynı şekilde onlara karşı cihad, onlarla savaşmaya gücü yeten tüm ehli İslâm üzerine farz-ı ayn'dır.

Daha zikretmiş olduğumuz hükümleri geçerli kılacak şer'î gerekçeleri nakledelim. Bezzâziye'de sahih olarak Ebû Bekr'in (r. a.) hilâfetini inkar eden kişinin kâfir olduğunu zikreder. Ömer'in (R.A.) hilâfetini inkar eden kişinin kâfir olduğu belirtilir. Aynı şekilde, Osman'ı (r.a.) tekfir etmeleri sebebiyle Hâricîlerin tekfiri vacip olmaktadır. Tatarhâniye'de "Kim Ebû Bekr'in (r.a.) hilâfetini inkâr ederse muhakkak ki o kişi kâfir olur" denilmektedir. Aynı biçimde Ömer'in (r.a.) hilâfetini inkar etmekte aynı hükümdedir.

Şeyheyn'i (Buharı ve Müslim-çev) inkar eden, hatta "Ben Ebû

Hanîfe'nin (R.A.) mezhebinden değilim" ya da "Ben Şafiî'nin (R.A.) mezhebinden değilim" dese kâfir olur. Şarap içmek gibi İslâm dininde haramlığı malum olan bir işi kim helal görürse o kâfirdir. Kmye'de ilim ve âlim ile alay eden kişinin kâfir olduğu zikredilir. Yine Bezzâziye'de, o kişilerin hükmünün "mürtet" hükmünde olduğu ifade edilir. Muhtar kitabının şerhi olan el-İhtiyâr'da "Eğer mürtetler yenilgiye uğratılırlarsa, yurtları dâru'l-harb, malları ganimet olur." denilmektedir. Kâfî'de de, "mürtetlerle nikah ittifakla batıldır" denir. Onlara üstün gelmemiz halinde iki seçenekten birini seçmek zorundadırlar: Ya Müslüman olmak ya da Arap müşriklerle yapıldığı gibi kılıç. O zaman, malları, kadınları Müslümanlar arasında bölündüğü gibi, onların da malları, kadınları ve zürriyetleri pay edilir. Bazı şer 'î kitaplarda, Allah korusun biri irtidat etse ve dârü'l-harb'e iltihak etse, kölesinin özgür, çocuğunun annesinin de boşanmış olduğuna hükmedilir. Sadru'ş-Şerî'a'da, "kâfirler bir yönden saldırıya geçtiğinde, onlara yakın olan kişilerin cihad etmesi farz- ı ayn'dır. Onların ardında bulunanlara ise, eğer haber ulaştıysa ve ihtiyaç varsa cihad farz-ı ayn olur. Daha sonra silsile halinde, doğu ve batıdaki tüm ehli İslâma farz-ı ayn haline gelir. Tüm bu sözler sahihtir ve Müslümanların sultanı üzerine, Yüce Allah'ın "Ey Peygamber! Kâfirler ve münafıklara karşı cihad et. Onlara karşı sert ol. Onların varacağı yer Cehennemdir. Orası ne kötü bir sondur. Tüm işler Allah'a döndürülecektir." buyruğunda olduğu gibi, bu kâfirlerle cihad etmesi vaciptir."[1]

Müftü Hamza Saru Görez'in Fetvası:

"Ey Müslümanlar bilin ve haberdar olun ki, reisleri Erdebil oğlu İsmail olan Kızılbaş topluluğu, Peygamberimizin şeriatını, sünnetini, İslam dinini, din ilmini, iyiyi ve doğruyu beyan eden Kur'an-ı küçük gördüler. Yüce Tanrının yasakladığı günahlara helâl gözü ile baktılar. Kutsal Kur'anı, öteki din kitaplarını tahkir et-

[1] Allouche, Adel, Osmanlı – Safevî İlişkileri, s. 188-189-190.

tiler ve onları ateşe atarak yaktılar. Hatta kendi mel'un reislerini Tanrı yerine koyup ona secde ettiler. Hazreti Ebû bekir'e, Hazreti Ömer'e söğüp, onların halifeliklerini inkâr ettiler. Peygamberimizin karısı Ayşe anamıza iftira ettiler ve sövdüler. Peygamberimizin şeriatını ve İslam dinini ortadan kaldırmayı düşündüler. Onların burada bahsedilen ve bunlara benzeyen Öteki kötü sözleri ve hareketleri benim ve öteki bütün İslam dininin alimleri tarafından açıkça bilinmektedir. Bu nedenlerden ötürü şeriat hükmünün ve kitaplarımızın verdiği -haklarla, bu topluluğun kafirler ve dinsizler topluluğu olduğuna dair fetva verdik. Onlara sempati gösteren, batıl dinlerini kabul eden ve yardımcı olanlar da kafir ve dinsizlerdir. Bu gibi kimselerin topluluğunu dağıtmak bütün Müslümanların vazifesidir. Bu arada, Müslümanlardan Ölen kutsal şehitlerin yeri cenneti âla'dır. O kafirlerden ölenler ise, hakir olup cehennemin dibinde yer tutacaklardır. Bu topluluğun durumu kâfirlerin (kitap sahibi Hristiyan ve Yahudilerin) halinden daha kötüdür. Bu topluluğun kestiği veya gerek şahinle gerek ok ile gerekse köpek ile avladığı hayvanlar murdardır. Onların gerek kendi aralarında gerekse başka topluluklarla yaptıkları evlenmeler muteber değildir. Bunlara miras bırakılmaz. Sadece İslâmın Sultanının, onlara ait kasaba varsa, o kasabanın bütün insanlarını öldürüp mallarını, miraslarım, evlâtlarını alma hakkı vardır. Ancak bu mallar İslam'ın Gazileri arasında taksim edilmelidir. Bu toplamadan sonra onların tövbe ve nedametlerine inanmamalı ve hepsi öldürülmelidir. Hatta bu şehirde onlardan olduğu bilinen veya onlarla birlik olduğu tesbit edilen kimse öldürülmelidir. Bu türlü topluluk hem kâfir ve imansız hem de kötülük yapan kimselerdir. Bu iki sebepten onların öldürülmesi vacibdir. Dine yardım edenlere Allah yardım eder, Müslümana kötülük yapanlara Allah da kötülük eder."

Müftü Hamza (Saru Görez)[1]

---

[1] Şahabettin Tekindağ, a.g.m., s. 54 - 55.

ÇALDIRAN SAVAŞI

YAVUZ'UN STRATEJİK HEDEFLERE YÖNELMESİ

Hazırlıklar bittikten sonra Sultan Selim, 20 Nisan 1514 Perşembe günü İstanbul boğazını geçer ve sefere başlar. Orduda rahatsızlıklar hissedilmektedir. Ordu, çoğunlukla devşirme askerlerden ve Balkanlardaki topluluklardan oluşmaktadır. Anadolu sipahileri bu sefere pek katılmazlar. Köylüler ve göçeri ahali bu sefere muhalefet ederler. Anadolu sipahilerine sefere katılmaları için emir gönderildiğinde "Tımar hatırı için ere kılıç çekmeyiz" diye, kimi tımardan vazgeçmiş, kimi de göçüp gitmiştir.[1]

Bu savaş Anadolu ahalisi tarafından istenmemektedir. Yavuz'un geçtiği yerlerden çekilirler. Ordu yiyecek ve hayvanları için yem tedarikinde sıkıntı çeker. Bunun için, Trabzon'a gemilerle gönderilmiş olan ve katırlarla orduya ulaştırılan erzak ve yemlerle idare edilmektedir. Donanma ile gönderilen zahireden başka yiyecek de yoktu,[2] Bu durum Yavuz'u çok sinirlendirir ve sefer boyunca yakalanan Şah İsmail yanlısı Türkmenler, öldürülür. Haydar Çelebi Ruznâmesi'nde, suçlanan Türkmenlerin, sebepleriyle ve ne şekilde öldürüldükleri tarihleriyle verilmiştir.[3] Şah İsmail'den gelen elçiler de öldürülür.[4]

Yavuz, Kayseri'de konakladığı zaman, Dulkadir hükümdarı Alâü'd-devle'den, Safevîlerle yapacağı savaşta yardım etmesi için süvari askeri istemiş, görüşmek üzere elçiler göndermiş ancak Dulkadiroğlu bu talebi reddetmiş, üstelik, ordunun geçeceği yollarda güçlükler çıkarmıştı.[5] Yavuz Selim, Alâü'd-devle'nin bu hareketini unutmayacak, Mısır üzerine giderken intikamını alacaktır.

---

[1] Gölpınarh, Abdülbaki-İsmet Sungurbey Halil bin İsmail bin Şeyh Bedrueddin Mahmud, Eti Yay., İstanbul, 1967, s. 49.

[2] Hammer, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 379.

[3] Haydar Çelebi Ruznâmesi, s. 65, 69, 73, 74, 138, 139, 140,.

[4] Haydar Çelebi Ruznâmesi, aynı yerde.

[5] Hammer, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 421.

Sefer boyunca ordu da isteksiz davranmış, birçok olaylar meydana gelmişti. Askerin içinde Yeniçerilerden başka Şiî Türkmenler de vardı.[1] Erzincan civarında Yeniçeriler ve ordu içindeki Şiî Türkmenler, seferin uzaması ve yiyecek sıkıntısını ileri sürerek geri dönmek isterler ve birlik olup padişaha şu itirazlarını bildirirler: "Üç aydır dağ ve ovalar geçeriz. Bu memleket içinde çekilip gideriz. Yol yürümekten halimiz perişan ve çektiğimiz zahmetler de haddini çoktan aşmıştır; kıyâsa gelmez. Adil padişah ve gönlünce her şeyi bilen sultanımız zayıf ve güçsüz kullarına merhamet ve şefkat buyurarak, inan-ı hümâyûnlarını şimden sonra Anadolu'ya döndürseler olmaz mı?"[2] Bu istekleri, Yavuz tarafından keskin bir şekilde reddedilir. Askerin bu isteğini benimseyen Hemdem Paşa da, bu yüzden idam edilir.[3] Askerin asi hareketlerinden dolayı, Kazasker Cafer Çelebi (Tacizâde), ikinci vezir İskender Paşa ve Sekbanbaşı Osman Ağa (Balyemez) da aynı sebeple idam edilmiştir.[4]

Kayseri'den sonra, Safev'i topraklarına girince huzursuzluk daha da artar. Bu devirde, Safevî devletinin sınırı, Safevî valisinin oturduğu, şimdiki, Sivas'ın ilçesi Suşehri'nden başlıyor, Safevîlerin müstahkem kalesi ve sınır şehri olan Kemah'tan itibaren, Fırat boyunca devam ediyordu. Harput ve Urfa da Safevîlerin Memlûklu smırındaki önemli hudut kaleleri idi. Divriği, Darende, Malatya ve Gaziantep (o zamanki adı Aymtap) de, Dulkadiroğulları'nın yönetiminde, Mısır Memlûklu devletine tâbi topraklar idi.[4]

Şah İsmail de, savaş çıksın istemiyordu. Yavuz'u tahrik edici mektuplarına cevap vermemişti. Yavuz, Erzincan civarından üçüncü mektubunu gönderir:

"İsmail Bahadır. Allah durumunu ıslah etsin. Uyulması gereken

---

[1] Selim I. mad., Meydan Laorus, C. 11, s. 155.

[2] Solak-zâde Tarihi, C. II, s. 21.

[3] Selim I. mad., Meydan Laorus, C. 11, s. 155.)

[4] Yücel, Prof. Dr.Yaşar - Sevim, Prof. Dr. Ali, Klasik Dönemin Üç Hükümdarı, s. 127.

[5] Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 38.

bu buyruk sana ulaşıcak bilesin ki, İslâmın namus perdesini yırtmağa kalkıştuğun gerçek ölçülere irişüb, yaradılışındaki kötülük tıynetidür ki fitne ve fesadun kaynağıdır. Onu zaman defterinden hançerin tırnakları ve parlak kılıçla kazımak bütün hüküm sahibi sultanların ve kudretli hakanların hepsinin boynuna borc idüğüne, Allah kıyamet gününe dek bu yoldakilerin sayılarını arttırsın bilgin imamlar fetva virmişlerdir. Allahın selamı üzerine olsun Peygamberin dini törelerini yaşatmak ve Muhammed'in şeriati yasalarını yürürlükte kılmak için düşmanını avlayan sayısız askerle senün kasdına, doğu ülkelerine şanlı yönelişi eyledik. Deniz geçildiği zamanda beğenilir bir mektup gönderip değerli içeriğinde baskı sonucu hükmün altında kalan yer ve iller Padişahlığımın mutlu gölgeliği altında gölgelenicek er isen meydana gelesin. Hak sübhanehu ve taalanın çızdığı yol ve kararı neye yönelik olmuş ise ortaya çıka deyu buyurmuştum. Pes bundan amaç şu idi ki, birkaç ay ve gün önürdiden [önceden] sen de uyarlanasun. Tedarükin idesin. Gafil bulundum. Elim altındaki askeri toplamağa zaman el virmedi deyü özür ve bahane itmeyesin. .Ama uzun bir süre ve epeyce bir vakittir ki, dökülen at nallarından yer yüzü demire bürünmüş, dizginlerin şakırtısından cihanın kulağı çınlayıp dolmuştur. Bu arada gizli, açık, iyi ya da kötü senden cesareti belirtir bir davranış görülmedi. Ola ki, şimdikî halde gökleri andıran Azerbaycan yöresinde olan dağ ve tepeler muzaffer ordunun katırları nallarıyla hilallerle dolmuş göğe benzemişken senden ne ad, ne san peyda olmuş, ne de varlığın dan bir iz ortaya çıkmıştır. öyle bir gizlenmiş haldesin ki, varlığınla yokluğun denktir. Kılıç taşırım davası idenlerin siper gibi belalara göğüs germek dayim kaygusu ve başbuğluk sevdasında olanların ok ve kılıç yarasından korkusu olmamak, her an düşüncesi olmak gerekir.

Dize: –Ülke gelinini sıkıştıranındır anı köşeye
Ki kondura öpücüğü parlak kılıcın dudağına

Selamet kaygusuyla perde gerisinde oturmayı seçenlere erlik adı hatadur. Ölümden korkan kimselere ata binmek ve kılıç kuşanmak yaraşuk değildir. İmdi bu derecede gizlenmenin, bu biçimde sessizlik köşesine çekilmenin nedeni yakın olasılıkla kıyaslanama-

yan askerimin çokluğundan duyduğun korku ve kaygu olmaktır. İmdi bu ürküntüğü gidermek için zaferleri rehber edinen askerden kırk bin er ayırdılup onların Kayseri ile Sivas arasında beklemeleri buyurulmuştur. Düşmana at oynatması ve boş meydan bulması bu denlü olur. Bundan artuk olmaz. Eğer özünde her ne çeşitten gayret ve yiğitlikten iz varsa, gelüp zaferleri kovalayan askerime karşu olasın. Ezelden yazılu olan her ne ise gün yüzüne çıkmış ola. İnşa'Allahu taala ve selamlar doğru yolu tutana."[1]

Yavuz'un bu tahrik edici mektubuna karşı Şah İsmail, anlamlı, oldukça temkinli ve kısa bir cevap verir:

"Muhabbet dolu selam ve dostluk ifade eden mektubumuzu kabul ediniz... Şerefli mektuplarınız yetişti. Onların mevzusu kin ve düşmanlık bildirse de, cürret ve metanet ifade ettiği için bize lezzet verdi. Lâkin bilemedim ki, bu düşmanlığın başlangıcı ve kökeni ne ile ilgilidir. Sizin cennetlik babanızın zamanında Alaüddevle üzerine giderken, sizin sınırlarınızdan geçmeli olduk. Ancak aramızda dostluk ve ittifaktan başka bir şey olmadı. Siz hazret de ki, o zaman Trabzon valisi idiniz, aramızda birlik ilişkileri kuruyorduk. Şimdilikte ise kin ve düşmanlığın sebebi malûm olmamaktadır. Eğer özellikle hakimiyet davası için gelmiş isen, ne yapalım öyle olsun. Ancak igeşkenlik, sözü öyle bir yere getirip çıkarır ki, eski dostluğun da temelini berbat eder.

"Bizim o tarafa gelmememizin iki sebebi vardı: birincisi budur ki, o diyarın sakinlerinin askeri bizim yüksek nesepli babalarımızın müritleridirler... ikincisi de, sizin mukaddes yürüşlü hanedanınıza olan muhabbetim idi. İstemiyordum ki, Timur zamanınkine benzer bir karışıklık, beklenilmez bir halde o memlekette meydana gelsin. Bunu şimdi de istemiyorum. Vaziyetin böyle bir hal almasından da kırılmıyorum. Niye de gerek kırılayım? Hükümdarlar arasında kin ve düşmanlık eski bir adettir. Nasıl ki, demişler: memleket gelinini o şahıs möhkem guca biler ki, suvarılmış kılıcın dudağından öpe!

---

[1] Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't Tevârih, C. IV, s. 186-187.

"Lâkin nalayık sözlerin manası yoktur. Bunlar –olabilsin ki, berşikeş (haşiş çeken [afyonkeş] münşilerin ve tiryaki [esrarkeş]muharrirlerin neşeden beyinleri kuruduğu bir anda yazılmış, öylece de gönderilmiştir.

"Öyle düşünüyoruz ki, sizin karşınıza çıkmakta bu kadar gecikmemiz sebepsiz olmamıştır... Ancak hiç kimsenin sözüne uymadan meselenin aslı konusunda düşünülse daha iyi olur. Çünkü sonuncu pişmanlık fayda vermez... Eğer iş harbe çekerse, ertelenmesin. Lâkin uzakgörenlik [uzak görüşlülük] yolu ile hareket edilsin."[1]

Mektuplardan da anlaşılacağı gibi, Şah İsmail'e göre, savaşı gerektirecek bir sebep bulunmadığı gibi, Yavuz Sultan Selim ve etrafındaki birkaç dönme adamından başka savaşa rıza gösteren yoktur. Şah İsmail'in, savaştan kaçınmasının sebebini, Anadolu'nun, Timur zamanındaki vaziyete düşmesini istemediği şeklinde ifade etmesi, Türk ruhu ve Türk birliği açısından, üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir tavırdır.

Bu seferde, yol boyunca ordu içinde meydana gelen olayların en önemlisi, Eleşkirt'te, Üç Kilise Çayırı'nda konaklandığı sırada meydana gelen, Yeniçerilerin başkaldırısıdır. Bu olay, öyle cürretkâr olmuştur ki, Yavuz Selim'in canına kastetmeye kadar varmış, Yavuzun çadırının yanma kadar gelinmiş, çadırına kurşun bile atılmıştır. Hatta Mirza Abbaslı'nm yazdığına göre, çadırının ipleri kesilerek Yavuz'un "başına yıkılmıştı."[2] Hoca Sadeddin Efendi, Yeniçerilerin baş kaldırıp gitmek istemediğini, Şah İsmail, bu durumu değerlendirmiş olsaydı, Osmanlılar için kötü neticelerin çıkabileceğini anlatmak istercesine şunu söylüyor:

"Kızılbaş (Şah İsmail) eğer biraz cesaret bulsaydı toprağından yabancıları geçirmezdi"[3]

Ordudaki, Safevî ordusuyla inanç ve etnik müştereklikten kaynaklanan bu isteksiz tavır, Çaldıran'a varıldığı anda da kendisini hissettirir..

---

[1] Abbaslı, Mirza, Şah İsmail Hatayi'nin Ömür Yolu , s. 34.

[2] Abbaslı, Mirza, Şah İsmail Hatayi'nin Ömür Yolu, s. 33.

[3] Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't Tevârih, C. IV, s. 192.

Osmanlı ordusu, Çaldıran'a gece ulaşır (23 Ağustos 1514). Çaldıran, İran'ın Hoy şehrine bağlı, Türkiye sınırına çok yakın bir kasabadır.Hoy, o zaman da, şimdi de, tamamen Türk/Oğuz ahalinin yaşadığı bir şehirdir. Tarihî kaynaklarda, "ahalisi halis Türk ve simaları Çinlilere benzeyen" bir vilayet olarak tanımlanan ve "Hoy Tümeni" de denilen bu yer "İran Türkistanı" diye kaydedilir.[1]

Yavuz akşam karanlığında Çaldıran'a ulaşır ulaşmaz, hemen harp meclisini toplar ve "şafakla beraber şavaşa başlamak, yahut askere yirmi dört saatlik bir istirahat vermek" şeklindeki iki görüşü tartışmaya açar. Bütün vezirler bu ikinci şıkkı, yani orduya bir gün istirahat vermeyi tercih ederler. Yalnız, o sırada defterdarlık görevinde bulunana Pirî, bu görüşe muhalefete cesaret ederek, askerlerin büyük bir kısmının düşmanın mezhebinden (Şiî) oldukları için kendilerine düşünme vakti bırakıldığı takdirde, Şah İsmail'in tarafına geçmeleri ve hiç olmazsa isteksiz ve gevşek hücum etmeleri ihtimalini öne sürerekdayanarak, muharebenin tehirinin tehlikeli olacağını ve savaşa hemen başlanması gerektiğini ileri sürer.

Bunun üzerine Sultan Selim:

"– İşte yegane re'y sahibi bir adam! Yazık ki vezir olamamış!" diyerek derhal hücum emrini verir.[2]

O gece, Osmanlı ordusunun Çaldıran sahasına yeni girmeye başlayıp, henüz yerleşemediği sırada da, Şah İsmail'in huzurunda müşavere yapılıyordu. Şah İsmail, şimdiye kadar yaptığı savaşların hepsinde galip gelmiş, 14 devlet ve hükümdarlığa son vermişti. Horasan ve Türkistan taraflarındaki seferlerindeki zaferleri onda "mağlubedilmez" tasavvuru yaratmıştı. Kısa bir süre içinde elde ettiği zaferler genç Şah İsmail'in cengaverlik ruhunu son derece güçlendirmişti. Mirza Abbaslı, Şah İsmail'in kişilik yapısı hakkında şu değerlendirmeyi yapıyor:

"O, güçlü bir düşmanla vuruşacağı zaman savaş kuvvetlerini reel bakımdan hesaplamak yerine, ortaçağın cengaverlik usulünü

---

[1] Togan, Azerbaycan Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 2, s. 106; Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 254.

[2] Hammer, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 427.

esas tutuyor, destan kahramanlarına benzer tarzda hareket etmek istiyordu. Bu yönü, onun emirleri ile müşaveresinde söylediği sözlerden de anlaşılmaktadır. Bazı ilk kaynakların kaydına göre, tecrübeli komutan Han Muhammet Ustaclı müşaverede Sultan Selim'in ordusunun savaş hazırlığını ve savaş taktiğini etraflıca tahlil eder. Sonunda da, biz onları şu hallerinde yalnız (düşmana dinlenme fırsatı verilmeden) 'çal-çevire düşürmekle (bir nevi tuzak şeklinde ani baskılar tarzı ifade ediliyor) mağlup edebiliriz' diye görüş bildirir. Şah İsmail'in harem emirlerinden Eşik ağası Durmuş Han cevaben: 'senin böyle kenthudalığın (köy muhtarlığı) Diyarbakır'da işe yarar. Burada Şah İsmail durmuş, söz ve emir onundur'. Şah İsmail ise bu sözleri bir nevi tasdik edercesine diyor: 'Ben harami deyilim ki, kervan yolunu keseyim' (ben harami değilim ki kervan yolu keser gibi savaşayım). Böylelikle de Sultan Selim'in ordusu gelip yerleştikten sonra savaşmak kararı alınır."[1]

Bundan dolayıdır ki, özellikle Safevî tarihçileri, Han Muhammet Ustaclı'nın teklifinin reddedilmesine sebep olan Şamlı Durmuş Han, Çaldıran yenilgisinin müsebbibi olarak gösterir ve tenkit ederler.

Safevî ordusunun tamamı, aşağıda da görüleceği üzere, Anadolu'dan göç edip İran'a giden Kızılbaş Türkmenlerden meydana gelmiştir. Safevîler'in savaş düzeni şöyle idi:

Merkezde, Mir Abdulbaki diye anılan, Şah İsmail'in muteber devlet adamlarından olup –kaynaklarda kökeni hakkında bilgiye rastlamadık– savaş sırasında, savaş meydanından kaçarken, Safevî ordusunda bulunan Irak Türkmenlerinden Sarulular tarafından öldürülen[2] Nizameddin Abdulbaki, (Seyyid) Muhammed Kemûne ve (Tekeli)[3] Şerafeddin Ali'nin başçılığı altında Kızılbaş Türkmen kuvvetleri bulunuyordu. Sağ cenahta Şamlı Türkmenleri'nin reisi Durmuş Han Şamlu, sol cenahta ise Ustaclu Türkmenleri'nin reisi, Diyarbekir valisi Muhammed Han Ustaclu, Kızılbaş-Türkmen kuv-

---

[1] Abbaslı, Mirza, Şah İsmail Hatayi'nin Ömür Yolu, s. 35.

[2] Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 40.

[3] Sümer, a.g.e., s. 46.

vetlerine kumanda ediyordu. Diğer cenahlarda ise, Erzincan valisi (Sivaslı) Nur Ali Halife Rumlu, Tebriz valisi Ustaclu Menteşe Sultan, Dulkadirli Türkmenleri'nden Fars eyaleti valisi Halil Sultan Zulkadir, Şeyh Haydar'ın halifelerinden Şamlı Türkmen reisi Hüseyin Bey Lele, Şah İsmail'in kayınpederi Hulefa Bey (Hadim Bey), Ustaclu Türkmenlerinin Çavuşlu oymağından Pire Bey Çavuşlu (şıracı başı) ve Afşar Sultan Ali Mirza, kendilerine bağlı kuvvetlerin başında bulunuyorlardı. Ustaclulardan Sarı Pirî (Korucubaşı) ve Varsakların reisi Yusuf Bey de ön saflarda bulunan birliklerle beraber bulunuyorlardı.[1] Faruk Sümer, bunlara ilaveten, Türkmenlerin Kazaklı obasından Veli Can Beğ'i de sayar.[2]

Osmanlı Ordusunun savaş düzeni, büyük savaşların verdiği tecrübelerden geçmiş, ateşli silahlara sahip, çağına göre modern bir sistemle kurulmuştu: Sağ cenahta Anadolu beylerbeyi (Arnavut devşirmesi) Sinan Paşa ve Karaman Beylerbeyisi Zeynel Paşa,[3] sol cenaha ise Rumeli beylerbeyi Hasan Paşa kumanda ediyordu.[4]

Merkezde, ön saflarda azaplar, onların arkasında düşmanın göremeyeceği şekilde, 330 civarında, –engel oluştursun diye– birbirine zincirlerle bağlanmış toplar yerleştirilmişti. Topların arkasında, yine zincirlerle birbirine bağlanmış vaziyette engel rolü oynayacak, yük hayvanları ve arabalar sıralanmıştı. Hemen arkasında, Padişaha bağlı yeniçeri birlikleri bulunuyordu. Sultan Selim kendisine bağlı kuvvetlerle birlikte, Yeniçeri birliğinin arkasında bulunuyordu. Osmanlı ordusunun arka kısmında, arkadan gelecek bir Kızılbaş tehlikesine karşı da, Şadi Bey (Hoca Sadettin'de, Saka Başbuğu görevini yapan Şadi Paşa)[5] kumandasındaki birlikler yerleşmişti.[6]

---

[1] Bakz.; Anonim Tarih, varak 274a ve G. Sarwar, g. 79; N. Felsefî, Ceng-i Çaldıran, s. 97-98'den nak: O. Efendiyev, Azerbaycan Safevîler Devleti, s. 51.

[2] Sümer, a.g.e., s. 36.

[3] Hoca Sadettin, Tacü't-Tevarih, C. IV, s. 199; O. Efendiyev'de, Zeynel Paşa geçmez.

[4] Efendiyev, O., Azerbaycan Safevîler Devleti, s. 51.

[5] Hoca Sadettin, Tacü't- Tevarih, C. IV, s. 199.

[6] N. Felsefî, Ceng-i Çaldıran, s. 96-97 nak: Efendiyev, Azerb. Safevîler Devleti, s. 51.

Hoca Sadettin bu sayılanlardan başka, kanatlarda, Hırvat asıllı Hersek Dukası Stefan Kossariç'in küçük oğlu Hersek oğlu Ahmet Paşa[1] ve Mustafa Paşa'nın kumanda ettiği birliklerle, "doğruluğu rehber edinen Kerrar (Hz. Ali)'ın adaşı" dediği Şehsüvar oğlu Ali Bey'i de öncü kuvvetlerin "baş ve buğu" olarak kaydeder.[2]

Şah İsmail'in kuvvetlerinin sayısı, Yavuz'un kuvvetlerine nazaran daha az ve ateşli silahlardan mahrum idi.[3] Bazı batılı araştırmacılar da aynı görüştedir: "Safevî ordusunun sayısı fazla olmasa da, korkunç derecede vurucu olan süvari birlikleri vardı; ancak ne topları bulunuyordu ordunun, ne de Arkebüz tüfekleri."[4] Münecimbaşı Osmanlı ordusunu 100 bin, Safevî ordusunu 40 bin, Handemir "Habîbü's-Siyer"de (C.4, s. 546) Osmanlı ordusunu 200 binden fazla, Safevî ordusunu 20 bin, İskender Bey Munşî ise (âlem Ârâ-yi Abbasî s. 42) Safevî ordusunu sadece 20 bin olarak belirtir.[5]

Çaldıran savaşı, 23 Ağustos 1514 sabahı, Anadolu Türkmen beylerinden Sarı Pirî Ustaclu'nun Kumanda ettiği Safevî-Kızılbaş ordusunun, yalın kılıçlı öncü savaşçıları olan korucu birliğinin şiddetli hücumu ile başlar.

Abartılı Osmanlı kaynaklarına nazaran daha objektif olan Safevî kaynaklarının kaydettiğine göre, Osmanlı ordusunun tüfek ve top gibi ateşli silahlarına rağmen, Türkmen savaşçılar cesaretle savaşır. Şah İsmail de fiilen savaş meydanının ortasında kılıçla vuruşur. Kaynakların kaydettiğine göre, savaşın kızgın anında İsmail, Osmanlı ordusunda bahadırlığı ve yiğitliği ile tanınan Ali Bey Mal-

---

[1] Georg Schreiber, Hersekzâde Ahmet Paşa'nın, dinî inancında dolayı değil, yükselmek uğrunda, geleceğinin yolunu açmak için müslüman olduğunu yazıyor. Bakz. Georg Schreiber, Türklerden Kalan, İstanbul 1982, s. 255.

[2] Hoca Sadettin, Tacü't-Tevarih, C. IV, s. 199.

[3] Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 36.

[4] Grammont, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, (Heyet yazımı) Yayın Yönetmeni: Jean Robert Mantran, Louis Bacque, Çeviren: Server Tanilli, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, C. I, s. 175..

[5] Allouche, Adel, Osmanlı – Safevî İlişkileri, s. 131.

koç-oğlu ile yüz-yüze vuruşur ve İsmail, kılıçla indirdiği darbe ile onun başını ikiye ayırır.[1]

Aniden başlayan top ateşinin Safevî ordusunu dağılmaya başladığı bir anda Şah İsmail, en önde olduğu halde, topların üzerine hücum ettirir.[2] Solak-zâde'ye göre koluna isabet eden tüfek mermisi ile yaralanır[3] ve atının dengesini yitirmesiyle yere düşer. Osmanlı askerleri İsmail'e doğru atılırlar. Lâkin Şah'ın bu müşkül anında, siması ve giyimi ile Şah'a çok benzeyen Afşar boyundan, Türkmen beyi Sultan Ali Mirza, "Şah benim" diye öne atılarak, Osmanlı askerini arkasına takıp uzaklaştırır. Bu sırada yetişen Hızır Ata Ustaclı adlı biri, atını İsmail'in altına çeker ve Şah'ı kurtarır. Cihanarayi-Şah İsmail Safevî, (varak 251-252'de)'de bu savaşta Şah İsmail'in yedi defa at değiştirdiği kaydedilir.[4] Solak-zâde, Hızır Ata'nın, o anda öldürüldüğünü ve sonraları, Şah İsmail'in onun kabrine bir kubbe ve imaret yaptırdığını yazar.[5]

Genellikle kaynaklar, Şah İsmail'in, göğüs göğüse, Türkmen tarzı savaşa alışmış olan Kızılbaş-Türkmen ordusunun bu savaşta yenilmesini, Osmanlı ordusunda bulunan ateşli silahlara ve topların üstünlüğüne bağlarlar. Şah İsmail'in benzeri olan Sultan Ali Mirza Afşar'ın, padişahın huzuruna çıkarıldığında, aralarında geçen bu sohbette de mevzu olur. Sultan Selim, o an için Şah İsmail diye bildiği Sultan Ali Mirza'ya: "Meğer sen bilmiyormuydun ki? ben iki yüz bin asker, top ve yeniçerilerle gelmişim, ama sen niye (böyle) miskin kuvvetlerle benimle savaşa girip adamlarını ölüme mahkûm ettin, kendin de esir düştün" diye hitabına Sultan Ali Mirza Afşar

---

[1] Anonim Tarih varak 248b-249b'den nak: O. Efendiyev, Azerbaycan Safevîler Devleti, s. 51. Efendiyev, anılan eserde, Şah İsmail ile Malkoç-oğlu'nun vuruşmasını tasvir eden bir minyatürün bulunduğunu yazıyor.

[2] Efendiyev, O., Azerbaycan Safevîler Devleti, s. 52.

[3] Solak-zâde Tarihi, C. II, s. 27.

[4] Abbaslı, Mirza, Şah İsmail Hatayi'nin Ömür Yolu, Işık Neşriyatı, Bakü 1981, s. 36.

[5] Solak-zâde Tarihi, C. II, s. 28.

şöyle cevap verir: "Ben biliyordum ki, senin büyük ordun var, lâkin, senin, toplardan meydana gelen siperlerin arkasına gizlenip, (bununla da) kendini bu dünyada da, öbür dünyada da rezil edeceğini bilmiyordum"[1]

Safevî kaynaklarının malûmatına göre, Çaldıran savaşında, Kızılbaşlardan 2 bin, Osmanlılardan 3 bin kişi olmak üzere, her iki taraftan toplam 5 bin kişi ölmüştür.[2] Şüpheli kabul edilen bu rakamların yanında, Şeref Han Bitlisî, yalnız Kızılbaşların kaybının 5 bin kişi olduğunu yazar.[3] Osmanlı tarihçileri, adetleri üzre, bu savaşta ölenlerin sayısını haddinden fazla (100-120 bin) şişirerek verirler". "Bazıları Osmanlıların 30-40 bin kişi, Kızılbaşların ise bundan iki defa daha fazla kayıp verdiklerini yazıyorlar"[4]

Bu savaşta, her iki tarafın ordu komutanları da bizzat savaşa iştirak etmiş çoğu savaş meydanında kalmıştır.

Aynı soyu temsil eden, aynı dili konuşan, "çoğu aynı ülkenin (Anadolu'nun), aynı bölge ve yörelerin, aynı boy ve obaların çocukları"[5] olan, bir milletin iki devletinin ordularının saflarında, yalnızca kendi kanlarını, Türk kanını akıttılar. Ancak asıl mağlup olup kaybeden, bu savaşla başlayan ayrılıkların acısını beş asırdır taşıyan Türklük ruhu olmuştur. Bu savaş, Türksevmez, devşirme Osmanlı tarihçilerince, mezhebi bir taassupla, Sünnî-Şiî savaşı olarak gösterilmiş, "Şiî İranh Acemlere" karşı kazanılan bir Sünnî "Osmanlı zaferi" olarak takdim edilir, günümüzde de yine onların devamcıları olan bazı Türksevmezlerce yazılıp seslendirilmektedir. Batı tarihçilerinin de bu konuya bakışları, milli tarih anlayışı açısından dikkate değerdir:

"Şah İsmail, yarı-göçebe bir Türk dünyasının, onu iktidara getiren Kızılbaşların sözcüsüdür. Farsça'yı bilse de, Türkçe düşünüp yazıyor. Yönetimi, İran'da daha önceki Türk devletlerinden kalan de-

---

[1] Efendiyev, O., a.g.e., s. 52.

[2] Efendiyev, O., a.g.e., s. 52.

[3] Şerefnâme II, s. 158 nak: Efendiyev, O., Azerbaycan Safevîler Devleti, s. 52.

[4] Efendiyev, O., Azerbaycan Safevîler Devleti, s. 52.

[5] Sümer, Safevî Devleti, s. 36.

neyim sahibi İranlı seçkinlerin ellerinde olsa da, askerî gücü Türk aşiretlerine dayanmaktadır. Bu aşiretler, onun yaydığı garip bir bağdaştırmanın müritleri; bu bağdaştırmada ise, İslâm öncesi yerel inançlar, bozkırların eski Şamanizminden gelen başka inançlara karışmış ve hepsinin üstüne, hafîf bir Şiî İslâm cilası çekilmiş durumda; ancak, bu Şiîlik de, İran'da daha sonra ete kemiğe bürünecek On İki İmam Şiîliğinden oldukça uzaktır. Sultanın uyruğu olan Anadolu Türk yarı-göçebelerinin gözünde, tanrılaştırılmış ve onların günlük dilini konuşan şah, Azerbaycan'da örnek Türk devletini yaşatmıştı: Onlara göre, bu devlet, İmparatorluğa dönüşmüş ve merkeziyetçi Osmanlı devletine; bir buçuk yüzyıldan beri, doğduğu ortamla bağı kopmuş ve gereksinmelerini anlamaktan uzak bir hanedana; kent seçkinlerinden ya da devşirmelerden gelen yerel temsilcileri yabancılardan farklı olmayan bir yönetim sistemine bin kez yeğlenir durumdaydı."[1]

O taraflı, bu taraflı Türkler, bu savaşın izlerini, hafızalarında, destan, hikaye ve anekdotlarla halâ yaşatmakta, anlatımlarda, bu iki tarafı bazen barıştırmakta, bazen de kaybeden tarafı onurlandırmaktadırlar. Bu iki tavra, yine halk tasavvurundan iki örnek verelim. Halk anlatımlarında, Savaş sorası, Yavuz Selim, tebdili kıyafetle, satranç oyununda hiç yenilmemiş olan Şah İsmail'in sarayına gider ve onu satrançta yener. Oyundan sonra Yavuz kimliğini açıklar ve hiç kimse dokunmadan gittiği gibi döner. Tasavvura göre barışmışlardır.

Bir diğer anlatım da savaş sırasında cereyan ettiği söylenen bir olayla ilgilidir. Bilindiği gibi Şah İsmail bu savaşta fiilen savaşın içine girerek vuruşur. Savaş anında, topları yanına kadar gelir ve kılıcı ile topları birbirine bağlayan zincirleri koparır.[2]

Bu olayla ilgili anlatılan, mağlûp Şah İsmail'i onurlandırmak amacı taşıyan rivayeti, Mirza Abbaslı şöyle anlatır:

---

[1] Grammont, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, (Heyet yazımı) Yayın Yön.: Jean Robert Mantran, Louis Bacque, Çev.: Server Tanilli, Cem Yay., İstanbul 1995, C. I, s. 174-175.

[2] Efendiyev, O., Azerbaycan Safevîler Devleti, s. 51; Mirza, Abbaslı, Şah İsmail Hatayi'nin Ömür Yolu, s. 36.

"Bazı ilk kaynaklarda gösterilir ki, Şah İsmail ordu kalpgâhına kendisini vurup, top zincirlerini doğrar, hatta bir top namlusunu kılıçla yarar. Bununla ilgili olarak halk arasında ağızdan ağıza gelen, bu güne kadar da muhafaza edilen bir rivayet ve darbül-mesel vardır. Bunu, Ali Asker Müçtehidi 1956 yılında Tebriz'de bastırdığı 'Emsal ve Hikem Der Lehçeyi-mehelliya Azerbaycan' adlı kitabında olduğu gibi aktarır. Aynı rivayette şöyle denilmektedir: 'Osmanlı Sultanı [Sultan Selim M. A.] Şah İsmail Safevîden rica ediyor ki, Çaldıran savaşında, top namlusunu ikiye böldüğü kılıcı ona göndersin. Şah İsmail bu dileği yerine getirerek, kılıcı Osmanlı Darülhülafesine (payitahtına –İstanbul'a–) gönderir. Sultan kılıcı eline alarak, kendi saray adamlarının gözü önünde, top namlusunun üzerinde dener. Ancak istenilen netice alınmaz. Buna göre de Sultan, Safevî hükümdarına giley-küsü mektubu yazar ve şöyle der: '... (kılıcın istenilen kılıç olmayıp, başka kılıç olduğu kanaatiyle) Anlaşılan Kızılbaşan (Kızılbaşlar) şahı bir kılıcı 'gardaşından' [Yavuz'dan] esirgemiş ve vermek istememiş'.

"Şah İsmail de bu mektuba cevabî mektup gönderir ve şöyle yazar: 'Kılıç aynı kılıçtır, [ama] kol aynı kol değil!"[1]

Çaldıran savaşında, Şah İsmail'in mağlûbiyetinden asıl memnuniyet duyan taraf, büyük çoğunluğu Şafiî İran (Fars) ahalisi olmuştur. Sünnî/Şafiî İran'da, Anadolu Kızılbaş Türkmenlerine dayanan Şah İsmail'le başlayan Şiîliğin siyasi gücü, İran'ın çoğunluğunu teşkil eden sünnî ahaliyi zor durumda bırakmıştı.

Bu konuda, Prof. Dr. Osman Turan'ın tespitleri dikkate değerdir:

"Türkiye Şiîleri kısmen Şah İsmail'i tutarken İran Sünnîleri de onun zaferi ile bayram ediyorlardı. Zira Şah İsmâil İran Sünnîlerini zorla Şiî yaparken, diğer Türk hükümdarları gibi, Yavuz mezhep hürriyetine müdahale etmiyordu.[2]

Şah İsmail'e gelinceye kadar İran'ın bir sünnî ülkesi olduğunu Osmanlı tarihçisi Celâl-zâde de teyid eder:

---

[1] Abbaslı, Mirza, Şah İsmail Hatayi'nin Ömür Yolu, s. 36-37.

[2] Turan, Osman, Türk Cihan Hakimiyeti M. T. C. II, s. 83.

"Bozgunculuk, kötülük ve fitne denizinde boğulan doğu Acem ülkelerine gelince sürekli bölgeye padişah olan geçmiş sultanların durumları ne ise tarihi kitaplarda yazılmıştır. İlk asırlarda meydana gelen İran idarecilerinin ortaya çıkan çeşit çeşit konuları düşünülse, büyük bir ibret gerektirir.

O itibarı yüce memleketler, İslâm ülkesi olduğundan beri yedi sekiz yüzyıl kadar Acemistan ülkelerinde peygamberlerin sağlam şeriatı, Mustafa (Allahın rahmet ve selâmı O'na olsun) ile ilgili seçkin kanunları uygulana gelip, İslâm şehirlerinde camiler ve zaviyelerde hutbeler okunup, dört büyük halifenin (Allah hepsinden razı olsun) ismi anılıp, açıkça dinî merasim yapılmıştı.

Geçmiş İran şahlarından Akkoyunlu (Bayındırlı) zamanlarında saltanat dizgini câhiller eline düşüp, din ve şeriat işlemleri tamamen bozulup, o ülkeler zulüm ve sapıklıkla dopdolu olunca, şerefli ve yüce Allahın dileğiyle Acem çevresinin saltanat zincirini Erdebil sülalesinden Şeyh Safi (Rahmet ona) neslinden Şeyh Haydar oğlu Şah İsmâil'e nasip oldu. O, vilâyetlere bağımsız cihan şahı olunca, şahsına layık olan Acemlerin saltanatına sahip oldu. Büyük atalarının yoluna gidip, Ahmed'in açık şer'ini, Muhammed'in (Allahın rahmet ve selâmı ona olsun) mutluluk dostu yolu üzerine ayağı sabit olup, (ondan ayrılmayıp), kendinden önceki şeri'at töreli sultanların yollarından çıkmayıp İslâmın eserlerini değiştirmemeli idi. Saltanat tahtına oturunca uğursuz iblis şeytanın kötülükleriyle dost olmuş, bazı anlayışsız Türklerle arkadaşlıkla bir araya gelip sapıklık yoluna gitti. Bozguncu ve sapıkların yolu olan red ve inkar sanatlarına inanarak zulüm ve sapıklık ülkesini mamur etti. Hidâyet menbaı zaviyeleri, camileri hayvan ahırı yapıp, Peygamberin (Allahın rahmet ve selamı ona olsun) seçkin sahabelerine lânet ve kötü söz söylemekle bâtıl bir mezhep oluşturdu. Şî'a diye tanınan kötü yolu yaydılar."[1]

Şâh İsmâil'in, İran Sünnîlerini, zorla Şiîliğe sokan, dönmeyenleri ortadan kaldıran, "zulmüne ve mezhep taassubuna" uğrayan İsfahânlı Molla Hoca, bu sebeple, Farsça ve Çağatayca yazdığı ve pa-

[1] Celâl-zâde, Mustafa, Selim-Nâme, s. 552-553.

dişaha sunduğu şiirleri ile Yavuz'u kutsal bir varlık, bir veli ve mehdi gibi anar.

Celâl-zâde, eserinin çok yerinde olduğu gibi, Çaldıran savaşını anlattıktan sonra, Yavuz Selim'i yazdığı şiirlerde, sanki bir Alevî şair, Alevî bir padişahı övüyor gibi anlaşılacak kadar, Şiî inanç motifleri kullanmıştır.[1]

Türkler arasındaki itikadi farklılıklar, esasen Çaldıran savaşından sonra oluşmaya başlar. Anadolu'dan İran'a göçen Kızılbaş Türkmenler nasıl ki, Şiî-Alevi inançları Sünnî-Şafiî İran'a taşımışsa, Çaldıran sonrasında, Anadolu'ya gelen ve getirilen çok sayıdaki İranlı ulema düşünür ve sanat adamları da, kendilerine rahat bir yaşam sağlanarak, Anadolu'da sünnîliğin gelişmesinde önemli rol oynarlar.

Tebriz'e hareket edildiğinde yol boyunca, Kızılbaş diye anılan Anadolulu Türkmenler ele geçirilince hemen katledilirler. Bunlardan Hacı Rüstem adlı Türkmen beyi adamları ile beraber başları vurulurken, Hamdi Bey adlı, Anadolulu Türkmen beyi, 150 kişilik maiyeti ile birlikte Osmanlılara iltica ettiği halde, bu vesileyle verilen ziyafet sırasında, aniden, hepsi katledilir.[2]

Yavuz, Çaldıran sonrası Tebriz'e geldiğinde, o devrin sünnî Tebriz ahalîsi onu "acem adetlerince, yollara halılar sererek"[3] karşılar.

Verilen bilgilerden sünnî camii olduğu anlaşılan, ihmal edilmekle "harap ve metruk" halde bulunan Hasan Han Camii kısa zamanda tamir edilip temizlenir. 7 Eylül 1514 Cuma günü Padişah Cuma namazı kılmak için camiye gelir. Cemmatle tıklım tıklım dolan camide Ehli sünnet usulünce hutbe okunur ve dört halifeye dualar okunur. Şah İsmail'in Tebriz'i almasından beri, ehl-i sünnet mensupları böyle bir şey görmedikleri için, sevinç çığlıkları atıp ağlaşırlar.[4]

---

[1] Bkz. Celâl-zâde, a.g.e., s. 417 v.d., 390-391

[2] Haydar Çelebi Ruznâmesi, s. 80.

[3] Haydar Çelebi Ruznâmesi, s. 80.

[4] Haydar Çelebi Ruznâmesi, s. 146.

O sırada, Timurlu, Horasan hükümdarı Hüseyin Baykara'nın oğlu Bedi'üz-zaman Mirza da Tebriz'de bulunuyordu. Yavuz, 14 Eylül 1514 günü, bu şehzade ile birlikte, o devrin önemli bir ilim ve kültür merkezi Tebriz'de toplanmış olan yerli ve Şah İsmail'in Şeybani ile yaptığı savaşta, Tebriz'e getirmiş olduğu çok sayıdaki Horasanlı ulema, usta ve sanatkarların İstanbul'a gönderilmelerini emreder.[1]

Padişah 15 Eylül 1514 Cuma günü, geri dönmek üzere Tebriz'den yola çıkar. Yavuz'un dönüşü de olaylarla geçer. Nahçıvan'da konulduğunda büyük yağma yapılır. Olayları bizzat görmüş olan Haydar Çelebi Nahçıvan olayını, "Şehir halkı görünüşte ehli sünnet zannedilirse de, ekseri davranışları kızılbaşlar gibi olduğu için sipahiler şehri yağma ettiler" (21 Eylül 1514 Perşembe).[2] diye anlatır. Celâl-zâde de aynı ifadelerle olaya değinir: "... şehir halkı her ne kadar Müslüman kılığında, görünüşte İslâm ehli iseler de, şer'i prensiplerde çeşitli kabahatlere râzı ve müteşebbis olup, sünnî ve temiz mezhepli olmayıp, gerçekten Rafizîler olduğundan yağma edilip, zarar verildi."[3]

Ancak Yavuz Sultan Selim, tarihçilerin iştahla anlattığı bu Nahçıvan olayları yüzünden, "Siz askeri muhafazada ihmal gösteriyorsunuz" diye iki devşirme paşayı, vezir-i âzam Hersekzâde Ahmet Paşa ve ikinci vezir Dukakinzâde Ahmet Paşayı "çadırlarını başlarına yıkarak"[4] azledip kovar.

Erivan'a konulduğunda, o zaman tamamen Oğuz kabilelerinden oluşan Erivan halkı, "Kızılbaşlara yatkındır" diye gece yarısı katliam ve yağma edilir. Bu olay üzerine de Yavuz, vezir Mustafa Paşa'yı azleder.[5]

---

[1] Haydar Çelebi Ruznâmesi, s. 81, 146.

[2] Haydar Çelebi Ruznâmesi, s. 81.

[3] Celâl-zâde, a.g.e., s. 592.

[4] Yücel, Prof. Dr.Yaşar - Sevim, Prof. Dr. Ali, Klasik Dönemin Üç Hükümdarı, s. 123.

[5] Haydar Çelebi Ruznâmesi, s. 82; Celâl-zâde, a.g.e., s. 592.

YAVUZ SULTAN SELİM'İN MISIR SEFERİ

STRATEJİK KIZILDENİZ HATTININ ALINMASI

Yavuz, Çaldıran Savaşı sonunda, iki hedefinden biri olan, Anadolu-Basra hattındaki birçok yerler fethedilip, Bağdat-Basra yolu açılmıştı. Sıra Suriye-Kızıldeniz-İskenderiye sahası, yani Mısır, Memlûklu ülkesinin hakimiyetine gelmişti.

Yavuz dönemi, Mısır-Memlûklu Devleti'nin sınırları Malatya'yı içine alacak şekilde Anadolu içlerine kadar uzanıyordu.

Memlûklu devleti, uzun zamandan beri Anadolu topraklarına ilgi duyuyordu. Osmanlı devletinin ilk devirlerinden beri, Anadolu'nun güney kesimlerindeki beyliklerle ilişki içindeydiler. Fatih'in saltanatının son dönemlerinde, hac yolunu ellerinde bulunduran Memlûklar, bu yol üzerinde, Osmanlılara güçlükler çıkarıyorlar, Dulkadirli beylerini, Osmanlılara karşı kışkırtıyor ve destekliyorlardı.

Sultan II. Bayezid zamanında da durum aynı şekilde devam ettirirler. Bu devirde, Adana ve Tarsus civarında, Ramazan-oğulları'ndan bazı kaleleri zaptettikleri gibi, Osmanlı topraklarına gelen yolları, özellikle kontrollerinde bulundurdukları hac yolunda, hacca gidenleri soyuyor, Osmanlılar aleyhinde çeşitli olaylara sebebiyet veriyorlardı. Osmanlı ülkesinde meydana gelen, şehzâdelerin hakimiyet kavgalarında, her defasında, Cem Sultan ve Şehzâde Korkut gibi muhalif şehzâdeleri Mısır'da misafir ediyor ve onlara destek veriyorlardı.

Bunlardan başka, önemli bir olayın meydana gelmesi, ilişkileri daha da gerginleştirmişti. Sultan II. Bayezid'e elçi olarak gönderilen, Hindistan padişahı Muhammed Şah Behmenî'nin vezir-i âzamı "Hâce-i Cihan Hacı Mahmud Gavani"ı, Memlûklu toprağından geçerken yolu kesilir ve Osmanlı sarayına gönderilen değerli hediyelerle beraber bütün malları ellerinden alınır.[1]

Vezir-i âzam Davut Paşa'nın, kuvvetli bir ordu ile Karaman top-

---

[1] Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't-Tevarih, C. III, s. 243-244.

raklarına iner, Varsak Türkmen reislerini toplayıp, hediyelerle, onların gönüllerini okşar ve bölgeyi biraz rahatlatır. Bunun üzerine Memlûklar, başkumandanları Özbek'le, kuvvetli bir orduyu Anadolu'ya gönderirler ki, bu orduyla yapılan savaşlarda çok kan dökülür.

Yavuz, Safevî seferi sırasında Memlûklar ile arayı iyi tutar. Çaldıran sonrası, Mısır seferi hazırlıklarını bir taraftan sürdürürken, Mısır sultanı Kansu Gavri'ye, endişeye kapılmaması için yumuşak bir mektup gönderir.

Yavuz, Çaldıran savaşından sonra Dulkadirli ülkesine girdiği zaman, yine, Mısır sultanının bundan endişelenip, harp hazırlığı yapmaması için özen gösteriyordu.

Yavuz'un asıl niyeti, Mısır'ı ele geçirerek, Hindistan üzerinden Mısır'a ulaşan deniz ticaret yoluna hakim olmaktır. Yavuz, Çaldıran savaşından sonra, Osmanlılarla Memlûklular arasında tampon bir bölge olan Dulkadiroğullarının ülkesine girerek, Dulkadiroğlu Alâüddevle'yi öldürür, başını da Mısır'a gönderir.[1]

Bu gelişmelerden Mısır'ın telaşlanıp, Osmanlılara karşı harp hazırlıklarına başlamaması için, Memlûklu hükümdarı Kansu Gavriye, yazdığı yumuşatıcı bir mektupla da şöyle diyordu:

"Sen benim pederimsin, sizden dua isterim. Ben Alaüddevle memleketine ancak senin izninle girdim, bu bana asi idi. Pederimle Sultan Kayıtbay arasındaki fitneyi meydana getiren bu adamdı. Onun ölümü ayn-ı sevap oldu. Onun yerine tayin edilen Şehsuvarzâde hoşunuza giderse ikba ediniz, gitmezse değiştiriniz, size ait bir iştir. Ben Alaüddevle'den aldığım yerleri size iade ediyorum. Sultan daha ne arzu ederse onu da yaparım."[2]

Yavuz, gerek Çaldıran Savaşı sonrası, Bağdat'a kadar olan sahaları elde tutmak ve gerekse de Mısır'a karşı yapmayı düşündüğü sefer hazırlıkları için Vezir Sinan Paşa'yı 922 baharında, 40 bin kişilik bir kuvvetle Diyarbakır bölgesine gönderdi. O sırada Malatya valiliği Memlûklulara bağlı idi.

---

[1] Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., C. IV, s. 240 v.d.

[2] İbn-i İyaz Tarihi, C. 5, s. 43 nak: Necdet Sevinç, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni, s. 178.

Sinan Paşa Malatya hududuna varınca, Malatya'dan geçmesine, vali izin vermez. Bu sırada Sultan Selim, Alâaddin'in kesik başını Mısır hükümdarına göndermiş, Kansu Gavri de Şam'a doğru harekete geçmiş,[1] Yavuz'un niyetini anladığından, Osmanlı sınırına yığınak yapmaya başlamıştı.

Bu sıralarda Avrupa devletlerinde de, Yavuz'un hareketleri izlenmektedir. Yavuz'un bu seferleri, coğrafî-siyasî haritayı değiştirecek olmakla beraber, Avrupa devletlerinin ticaret yollarını da tehlikeye sokacaktı. Yavuz'un siyasetinin Avrupa'da bir nevi panik yaratır. Papa III. İnnocentus, Avrupa Hristiyan dünyasını Türklere karşı harekete geçirmemeye çalışır.[2]

Mısır'a karşı savaş açmak için fırsat kollayan Yavuz, Kansu Gavri'nin Suriye'ye gelmesini bahane ederek, savaş ilan eder. Savaşa fetva almak için de, "kendisinin sapık Safevîlere karşı harekete geçerken buna engel olmak isteyen bir İslâm hükümdarına karşı ne yapmak gerektiğini"[3] din adamlarına sorar; onlardan, Memlûklu hükümdarı aleyhine, savaşın caiz olduğu doğrultusunda fetva verirler.

Celâl-zâde de, Yavuz'un, Kansu Gavri'nin Suriye'ye gelmesini "yol kesme" olarak kabul ederek, onun "Arabistan padişahı olup, zahire göre Müslüman" olduğunu ve bunlarla çarpışmanın "Peygamber'in şerefli şeriati gereğince caiz midir?" diye, İstanbul'a adam göndererek fetva istediğini yazar. Bunun üzerine din adamları "Zikredilen şekilde onlar üzerine varmak şer'î olup, yol kesenlerdir. Onlarla savaşıp, çarpışmak cihad ve gazadır. Öldüren gazi ve murâbıt (ibadete bağlı kimse), ölen de şehit ve mücâhid olur."[4] Şeklinde fetva gönderirler. Bu şekilde, Çaldıran seferinde olduğu gibi, bu güdümlü din adamları Mısır seferini de kılıfına uydururlar.

---

[1] Müneccimbaşı Tarihi, C. II, s. 478.

[2] İsmet Parmaksızoğlu (Giriş kısmı), İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, M.E.B. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 60.

[3] Yücel, Prof. Dr. Yaşar - Sevim, Prof. Dr. Ali, Klasik Dönemin Üç Hükümdarı, s. 130.,

[4] Celâl-zâde, a.g.e., s. 639.

Osmanlı tarihçileri, adetleri üzere, yazımlarının bu safhasında, daha önce İslâm devleti gibi göklere çıkardıkları Mısır sultanlığını, Türk ahaliye ve Safevîlere yaptıkları gibi karalamaya başlarlar: "Görünüş itibariyle prensibi sapıklık olan kâfirlerle harp ve cihâd cennet mekan atalarımızın mutlu âdetleri idi. O tarafa dönüp bakıldığında çeşitli faydalar kesindir. Her ne kadar İslâm ülkesi ise de Mısır ve Arabistan kafirleri o mutlu ülkelerin saltanat yeri olan Kahire şehrini uğursuz çerkeslerin istilası, akıllıların akıl durumuna zıd bir konu olduğu açık bir meseledir."[1]

Hoca Sadeddin de, "Arap seferi"[2] dediği, Yavuz'un Mısır seferini, babasından naklen anlattığı, Kapı ağası Hasan Ağa'nın gördüğü rivayet edilen bir rüya ile kutsallaştırır. Kapı ağası Hasan Ağa'nın ağzından rüyayı şöyle anlatır:

"...bu gece gördüm ki, bu eşiğinde oturduğumuz kapıyı hızlı hızlı çaldılar. Ne haber var deyü ilerü vardım. Gördüm ki kapu biraz aralanmış, ol denlü ki taşrası görülür ama, adem sığmaz. Baktım gördüm ki, daş Harem taylesanlı Arap simasında nur yüzlü kişilerle dolu. Elleri bayraklı silah ve gereçleriyle hazır olup dururlar. Kapu dibinde de dört nur yüzlü kimesne durur. Ellerinde birer sancak var. Kapuyu çalanın elinde padişahın ak sancağı. Bana eydir ki, bilürmisin neye gelmişiz? Ben de buyurun dirim. Didi ki ol gördüğün kişiler Resûlullahın ashabıdır. Allahın selamı ve ana olsun bizi Resûlullah hazretleri gönderüp Selim Han'a selam itti ve buyurdu ki kalkup gelsün ki Haremeyn hizmeti ana buyruldu ve bu dört kimesne ki görürsün. Bu Sıddîk-i azam, bu Ömer-i Faruk, bu Osman-ı Zi'n-nureyn'dir. Ben ki, senin ile konuşurum Ali'yübni Ebû Tâlib'im. Var Selim Han'a söyle didi. Ve gözümün önünden yok oldular."[3]

Yavuz Selim, Mısır üzerine yürümek için bahaneyi bulur, fetvayı da alarak harekete geçer. Hareketini, evvelki mektuplarındaki üslubun aksine, Şah İsmail'e yazılanların benzeri olan bir mektupla da Kansu Gavri'ye bildirir:

---

[1] Celâl-zâde, a.g.e., s. 552.

[2] Hoca Sadeddin, Tacü'l Tevârih, C. IV, s. 135.

[3] Hoca Sadeddin, Tacü'l Tevârih, C. IV, s. 129-130.

"Kansu Gori (Gavri) "Allah şânını ıslâh etsin" Cihan değerindeki ve ona uyulması vacip olan hükmü şerifim eline gelince, bilmiş ol ki:

Hileli, yakışıksız bir yola girip bazı kimselerle anlaşarak göndermişsin.

Allahın yardımı ile yapmak istediğin fitne ve fesat tamamen ortaya çıktı. Hoş, bu akla fikre uygun olmayan vaziyetlere ancak akılsızlar baş olmak heves ve sevdasında olan ve akıllı geçinenlerin kârı değildir. O gibi kişilerin bütün durumları öğrenildikten sonra yine sana gönderildi ki, burada görüp öğrendiklerini ve gerçekleri sana anlatsınlar. Çünkü bizim, Allâh'ın yardımı ile kimsenin hile ve fesadından korkumuz ve saklı bir halimiz yoktur.

Benim yüksek yolum Şeriat-i Garrâ-i Ahmediye)'yi yüceltmek için Şark tarafınadır. Hal böyle iken, senin o dinsiz ve fesatçıyı takviye etmek konusunda bazı yakışıksız hareketlerin belli olduğu için, senin onlardan da aşağı olduğuna hükmederek şahane yürüyüşümü senin tarafına çevirdim.

Nüfus fazlalığından Cihan nefes alamaz ve savaş tan hava tazyikini hafifletmek için senin üstüne yenilmez âskerimi ve fetih sancaklarımı zafer nişaneleriyle menzil ve mesafeler aşıp gelerek senin memleketine gireceğim.

Malatya, Darende ve Divrik'te de bulunan bana aykırı olanları ve bütün ona bağlı bulunanları zapt edip memleketimin hudutlarına kattım..

Bugün Recep ayının on birinci günüdür. 10 Ağustos 1516 Pazar) saadetle Tocan dere boğazı denen yere geldim. Sende de zerre kadar hamiyet ve erkeklikten hisse ve içinde bu mertliklere ait bir iz varsa bir köşeye gizlenmemen gerekir. Bütün sana bağlı olanlarla hazır olup kılıç ve kalkan yasasına sırt çevirmeden hangi durum sana kolay görükürse ona göre davranmakta hiç kusur etme, Bütün gayretinle arzu ettiğin ve gaye edindiğin mevzii tayin et ve askerimin karşısına çık. Kaderin gizli perdesi arkasında ne varsa belli olsun.

İnşaallah selâmettir. Allah'a tâbi olarak 922 senesi Recebinin, ortasında yazılmıştır. (Ağustos 1516) Tocan boğazı yurdu.[1]

---

[1] Haydar Çelebi Ruznâmesi, s. 124-125.

Osmanlı ordusu, Merc-i Dabık denilen yerde, Mısır ordusunu ağır kayıplara uğratarak mağlûp eder. Buradan hareketle Kahire üzerine yürür, neticede, Mısır Osmanlıların eline geçer.

KANUNİ SULTAN SELİM DEVRİ

Bundan önceki bölümlerde ele aldığımız gibi, Osmanlı-Safevî ilişkilerinde, esasen mezhep ayrılığı gibi bir konunun önem taşımadığı, çatışmaların stratejik şartların bir zorlaması olduğunu vurgulamaya çalıştık. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki, bu dönem, Çaldıran sonrası İran'dan ve Mısır'ın fethiyle, halifelikle beraber Arap aleminden getirilen, müfrit Sünnî ulemanın Osmanlı medreselerine dağıtılarak etkili olmaya başlamasıyla, günümüze ederek gelen, mezhep ayrılıklarının tohumlarının atıldığı bir dönem olmuştur.

16. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı-Safevî ilişkilerinde mezhebi ayrılıkla ön plana çıkmaz. Olayların mezhebi çatışmalar şeklinde algılanması, gayri-Türk, devşirme Osmanlı yönetici ulemanın ve aynı kökenden gelen Osmanlı tarihçilerinin zorlamasıyla oluşmuştur. Ne gariptir ki, zamanımızda da, mezhebi kriterlerle hareket eden, mezhebi farklılıkları gündemde tutan anlayışların mensupları, anılan Osmanlı elit kitlesiyle aynı toplumsal karakteri yansıtmaktadırlar.

Yavuz Selim'in ölümüyle padişahlık tahtına oturan Kanuni Sultan Süleyman devrinde, Osmanlı-Safevî ilişkilerinde mezhebi ayrılıktan doğan problemlere adeta hiç rastlanmaz. Fars asıllı[1] Hoca Sadeddin Efendi'nin, babasından[2] naklettiği, Kanuni'nin huzurunda meydana gelen ve Kanuni'nin, babası Yavuz'un dönemini sorguladığı bir diyalog, Osmanlı Safevî ilişkileri hakkında önemli fikirler verir.

---

[1] Bkz. Faruk Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 26.

[2] Hoca Sadeddin Efendi, 943 (M. 1536/37. yılında İstanbul'da doğmuştur. Hoca Sadeddin Efendi'nin ailesi, Fars asıllı olup İran'ın İsfahan şehrindendir. Dedesi Hafız Mehmet, (Faruk Sümer'e göre "Hâce Cemâl". Bkz. Safevi Devletinin Kuruluşu, s. 26. Çaldıran savaşından sonra Yavuz Sultan Selim'in Tebriz' den alıp İstanbul'a getirdiği, zana-

Hoca Sadeddin'in verdiği diyalogdan bazı bölümler:

"Canına rahmet merhum babam [Hasan Can] derdi. Bir gün rahmetli İbrahim Paşa, cennet-mekân Şah Sultan Süleyman Han, cennet ve rahmet ana olsun, hazretlerinin ünlü ve keremli katında bana dönerek ayttı kî, 'merhum Sultan Selim hazretlerinin gizlerinin ortağı, yoldaşı ve sırdaşı idiniz. Ettiklerinin gerçek nedenlerine kesinkes bilginiz vardır. Padişah [Kanuni] hazretlerinin merhum babaları kimi[1] tutumlarına itirazları bulunmaktadır. Ol davranışların yanıtları varsa açıklanması istekleridir' dedi. Padişah [Kanuni] hazretleri dahi merhumun affına sığınub buyurdular ki, 'bizim hazretlerine [babası Yavuz'a] itiraz ne haddimizedir. Haşa ki, biz anlara itiraz idevüz. Sen kuşkunu anlat,' İbrahim Paşa dahi ayttı ki, 'önce bir kuraldır ki 'elçinin görevi sadece duyurmaktır,' (el-Mâide, V, 99) kavramı olgularla her şeyi bilen gönlünde açık ve elçiye zeval olmaz sözü temiz hatırlarında belli iken, Kızılbaştan gelen elçileri hapse attırmasını nasıl açıklarsınız? özellikle Mir Abdülvahhab gibi bir azizi ki gerçekten seyyidlerden soylu ve ömrünü bilime adamış bir kimseydi onu hapsettirmek uygun muydu?' diye sordu."[2]

Hoca Sadeddin'in babası Hasan Can, bazı izahlardan sonra Seyyid Mir Abdülvahhab'ın hapsedilmesini Kanuni'ye şöyle izah eder: "Mir Abdülvahhab'a ise Şah'a barışı sağlayacağına dair söz verdiği ve de ol aşağılanmaya layık kavmin kılık kıyafetiyle katına geldiği için kırılmıştı.[3]

"Paşa ikinci kez ayıttı ki, 'Töre ve yasa daha önce gelen padişahların tutumuyla davranmaktır.' 'Şah'ın eşini[4] başkasıyla evlendirmek yerinde miydi?" sualine karşı Hasan Can şu cevapları verir:

---

atkarlar, bilginler ve sanatçılardan biri idi. Sesiyle kendini tanıtmış ve Yavuz Selim'in özel hafızı olmuştu. Oğlu yani, Hoca Efendi'nin babası Hasan Can'ı ise padişah, kendisine sırdaş eylemişti. Bkz: İsmet Parmaksızoğlu, Hoca Sadeddin Efendi, Tâcü't-Tevârih, C. I, Giriş, s. III.

[1] Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., C. IV, s. 212.

[2] Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., C. IV, s. 213.

[3] Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., C. IV, s. 214.

[4] Çaldıran savaşında, Hoyda bulunup getirilen ve Şah İsmail'in hanımı olduğu (ki tartışmalıdır) söylenen Taçlı Hanım.

'Ben de dedim ki, ol kararı bilginlerle danışarak almıştır.' Şer-i şerifin ruhsat virdiği işi eylemeğe itiraz olur mu? özellikle evlenen bilginlerin önde geleniydi.' 'Şeriatçe uygun olmasa nice nikahına aldı? Hem gerçektir ki, anlarda şeriat nikahı olmaz. Nikahları mit'adır [Muta nikâhı]. Çoğu kez nikahsız yaşarlar, özellikle kendini bilmez Şah'ın büyük küçük her kesin evine dalıp mahremlerine çirkince sataşmayı başlıca alışkanlık yaptığı da yayığın söylentilerdendir. Ayrıca ol hatun, beylerinden birinin eşi iken beğenip kendisine almıştır. Çoğu kadınları da buna benzer yollardan haremine toplanmıştır,' 'öyleyse has haremi neye göre oluşmuştur ki, başkasına eş olarak verilmesi töreye aykırı düşe. özellikle bilim şerefiyle değerlenmiş, olgunluk ve bilgelik süsleriyle bezenmiş bir kimseye evlendirilmesin.' Bundan başka yukarıda açıklanan davranışlarındaki ana düşüncenin bir uygulamasıydı bu evlendirme, öylelikle Şah'ın gönlünde üzüntülere yol açа ve tasarılarını uygulamaya güçlü bir dayanak olarak bu tutumu seçmiş ola."[1]

Hoca Sadeddin'in babası Hasan Can'ın yukarıdaki ifadeleri ibret vericidir. Bu ifadeler, Bugün tertemiz bir Türk muhitini teşkil eden Türkmen Alevi kesimine yönetilen "Mum söndü" suçlamasını besleyen kaynaklarından birini teşkil ettiği şüphesizdir.

1547 yılında, Sah Tahmasb'a isyan eden kardeşi, Şirvan valisi Elkas Mirza, Osmanlılara sığınarak İstanbul'a geldiğinde, padişahlar gibi görkemli bir şekilde karşılanmıştı. O sırada Edirne'de bulunan Padişah Kanunî Sultan Süleyman, Elkas Mirza'nın "güzel bir saraya misafir edilerek her türlü itibarın yapılmasını ve hiçbir şeyin ihmal edilmemesi" konusunda ferman vermiştir. Hoca Sadeddin devamla şunları yazmaktadır: "Kızılbaş'a bu kadar iltifat gösterilmesi: Şiî şahoğlunu bir imansızdan, belki de bir hâinden başka bir şey saymayan bâzı ifratçı Sünnîlerin dedikodusuna yol açtı. Sultan Süleyman, halk arasında dönüp dolaşan sözler kendisine ulaştırıldığı vakit:

'-Biz devletin sanı ve haysiyeti neyi gerektiriyorsa onu yaptık.

---

[1] Hoca Sadeddin Efendi, a.g.e., C. IV, s. 214.

Eğer ortada bir hainlik varsa, onun cezasını Cenab-ı Hakka havale ederiz' demekle yetindi."[1]

Yavuz'un doğudaki kanlı savaşlar döneminden sonra padişah olan Kanunî, devlet politikasını Avrupa'ya yöneltmiş, denebilir ki doğuyla pek meşgul olmamıştı. Ancak 1533'den sonra Şark bölgeleriyle ilgilenmeğe başlamıştır ki, buna sebep de, bazı ekonomik ve siyasi sebeplerle beraber, Doğu Anadolu'da, Yavuz tarafından oluşturulan Kürt Eyalet beyleriyle Kızılbaşlar arasında meydana gelen olaylardı. Bu yönelişte de mezhebi tepkilere yönelik bir siyaset henüz gözlenmez. Kanun'i, Osmanlı ulemasınca katli vacip olan Kızılbaş Türkmenlere dostane davranır. Yavuz zamanında Kızılbaş Türkmen beylerinin elinde bulunan kaleler fetih ve katliamlarla alınmaya çalışılırken, bu dönemde savaşa başvurulmaz. Osmanlı sınır boylarında bulunan Adilcevaz, Erciş, Ahlat ve Van kaleleri gibi Kızılbaş Türkmen kalelerine barışçıl bir anlayışla yaklaşırlar. Peçevi tarihinde bu yaklaşım şöyle anlatılır: "İslâm serhaddine yakın bazı Kızılbaş kalelerinin kan dökülmeden ve isabetli tedbirler ile alınması işleri ile ilgilendi (1533).

"Bu maksatla da kendilerine güvenilir, iş bilir ve nükteleri ile ruhları okşayıcı adamlar tedârik edildi. ... Bu adamlar gittikleri yerlerde faydalı oldular ve ora beylerinin kalplerini okşayarak Padişaha bağlanmalarını temin ettiler. Kalelerin anahtarlarını gönderdiler ve kalelerin teslimi işinin de Sadr-ı âzamın İslâm askerleri ile o taraflara gittiği zaman yapılacağını da taahhüt ettiler."[2]

Bu zamana kadar Osmanlı-Safevî ilişkilerinde mezhebi ayrılığın henüz siyasi gündemde önem taşımadığına dair başka örnekler de gösterilebilir.

Kanuni, Osmanlı ulemasınca katli vacip olan Kızılbaş Türkmenlere dostane davranır. Yavuz zamanında Kızılbaş Türkmen beylerinin elinde bulunan kaleler fetih ve katliamlarla alınmaya çalışılırken, bu dönemde savaşa başvurulmaz. Osmanlı sınır boylarında bulunan Adilcevaz, Erciş, Ahlat ve Van kaleleri gibi Kızılbaş

---

[1] Hammer. Osmanlı Tarihi, C: II, s. 4; Bkz. Peçevî Tarihi, C. I, s. 144- 146.

[2] Peçevî Tarihi, C. I, s. 97.

Türkmen kalelerine barışçıl bir anlayışla yaklaşırlar. Peçevi tarihinde bu yaklaşım şöyle anlatılır: "İslâm serhaddine yakın bazı Kızılbaş kalelerinin kan dökülmeden ve isabetli tedbirler ile alınması işleri ile ilgilendi (1533).

"Bu maksatla da kendilerine güvenilir, iş bilir ve nükteleri ile ruhları okşayıcı adamlar tedârik edildi. ... Bu adamlar gittikleri yerlerde faydalı oldular ve ora beylerinin kalplerini okşayarak Padişaha bağlanmalarını temin ettiler. Kalelerin anahtarlarını gönderdiler ve kalelerin teslimi işinin de Sadr-ı âzamın İslâm askerleri ile o taraflara gittiği zaman yapılacağını da taahhüt ettiler."[1]

Burada dikkati çekmeye çalıştığımız şudur: Devşirme Osmanlı tarihçilerinin, Osmanlı-Safevî, yahut Osmanlı-Türkmen ilişkilerini (16. Yüzyılın II. Yarısına kadar) daima bir mezhep ve inanç sorunu şeklinde yanlış ve gerçekçi olmayan bir şekilde vermeleridir. Bu gün de, birçok araştırmacı, o dönem olaylarını, dönme tarihçilerin yazdıkları gibi algılayarak aynı yanlışlığa düşmektedir. Bu zamana kadar, Türk devletlerinin hiçbirinde inanç farklılıkları devletin sisteminde yeralmamıştır.

Anılan döneme kadar, Osmanlı-Safevî ilişkilerinde mezhebi ayrılığın henüz siyasi gündemde önem taşımadığına dair, birçok örnek verilebilir.

Önemli bir örnek. Kanunî'nin Şark seferi sırasın meydana gelen olaydır:

Yavuz Selim'in, Çaldıran'dan sonra, Osmanlılarla Safevîler arasında bir nevi tempon bölge halinde oluşturulan, Bitlis merkezli "Kürt Eyaleti"nin Sünnî-Şafiî itikatlı valisi Şeref Han (Kürt-Rûzekî), Osmanlı devletine bağlı olmasına rağmen, Osmanlılarla Safevîler arasında tarafsız ve bağımsız politikalar izler. Osmanlı yöneticileri bundan çok rahatsızdır. Devletin bu durumu düzeltmeye girişmesi, Şeref han'ı endişelendirir. Şeref Han, bu endişeden dolayı, Kanunî'nin şark seferine başladığı sırada, Bitlis'ten kaçarak Safevîlere sığınır.

---

[1] Peçevî Tarihi, C. I, s. 97.

O sıralarda, Safevî devletinin Tebriz merkezli Azerbaycan valiliğini yürüten, II. Bayezit zamanı, Şah Kulu isyanına katılarak Antalya-Teke yöresinden İran'a gelen, Şii/Alevi itikatlı Ulama Han da, Şah Tahmasb'la anlaşmazlığa düşüp, Safevî devletiyle de yaptığı savaşı kaybederek, taraftarlarıyla birlikte Osmanlı devletine sığınır.[1]

Sünnî Osmanlılara sığınan Şiî Ulama Han, Şeref Han'ın yerine, Sünni ahaliden oluşan, Osmanlılar'ın "Kürdistan Eyaleti valiliğine, Şiî Safevîler'e sığınan Sünnî Şeref Han da, Ulama Han'ın yerine, Safevîler'in, Şiî ahaliyi barındıran Azerbaycan valiliğine getirilirler.[2] Bu örnek için ayrıca yoruma ihtiyaç olmadığı ortadadır.

Bu olayı, Osmanlı tarihçileri de aynı şekilde kaydeder.[3]

Anlaşılacağı gibi, anılan olaylarda henüz inançlar ölçü değildir. Fakat, Çaldıran savaşından sonra, yabancı kökenlilerin hakimiyetine terkedilmiş olan medreselerde Sünnî sistematik içerikte genişletilerek halka aktarılmaya başlanır. Yani devle din eğitimine önem vermeye başlar.

Aynı süreci, aynı şekilde Safevîler de Şiîlik yönünde başlatırlar. İşte, Anadolu Türkmenleri'nin aleviliği ile Safevî Şiîliği ve Osmanlı Sünnîliği arasındaki farklılıklar, anılan süreçler neticesin ayrışır ve farklılaşır. Çünkü, Anadolu Türkmenleri, delete küskünlüklerinden, taşranın ücra yerlerine çekilerek inançlarını gelenekleriyle sürdürmüşlerdir. Bu sebepledir ki, ilk dönem Anadolu Türkmenlerinin inançlarını, fazla bir değişime uğramadan, bugükü Alevî muhitinde yaşatılmaktadır.

Bu süreç, Kanuni'nin son yıllarına doğru, halkta mezhebî farklılaşmasını belirgin hale getirir. Bu dönemde, gerek Anadolu'daki, gerekse İran'daki medreselerde eğitim veren hocalar içinde Türk asıllı olanlara pek rastlanmaz. Bu sebepledir ki, ne Sünnîlik, ne de Şiîlik medreselerdeki çerçevesiyle Türk ahaliye tam anlamıyla inti-

---

[1] Allouche, Adel, Osmanlı – Safevî İlişkileri, s. 149 v.d.

[2] Allouche, Adel, a.g.e., s. 150. Peçevî Tarihi, C. 1. s. 96; Münccimbaşı Tarihi, C. 11, s. 539.

[3] Peçevî Tarihi, C. 1. s. 96; Münccimbaşı Tarihi, C. 11, s. 539.

kal ettirilememiştir. Eskiden görülen, Horasan Erenleri diye andığımız Türkçe yazıp söyleyen, Türk Şeyh ve babalarının etkisini, mezhep gözetmeksizin bütün Türklerde halen yaşaması da bundandır.

O devirde, Osmanlı'nın "Kürdistan Eyaleti içinde kalan bir kısım Türkmenler de, bölgenin özelliğinden dolayı Kürtleşirler. Ancak bu kitlenin önemli bir kısmı, inançlarını muhafaza etmişlerdir. Kürt Alevîler ve Kürt Hanefîler'in bu gruptan olduğu kanaatindeğiz.

Bütün iddialara rağmen, Osmanlı devletinin sükûtuna kadar, bütün Osmanlı Padişahları, Türkmen Alevilerce kutsal sayılan her şeye, büyük önem vermiş, saygıyla yanaşmışlardır.

Kanuni'nin Avrupa seferlerinde, Türkmen/Alevilerin Piri olan Gülbaba, padişahın yanında bulunuyordu. Gülbaba Budapeşte'de ölmüş ve oraya gömülmüştür. Bugün oradan geçen her Türk tarafından ziyaret edilmektedir. Maceristan ziyareti sırasında Cumhurbaşkanlarımız tarafından da ziyaret edilmektedir.[1] Gülbaba Türbesindeki Mezar üstündeki yazıya göre, Cenaze namazını Ebû suud Efendi kıldırmış, Kanunî Sultan Süleyman da Gülbaba'nın cenaze namazına katılmış ve defin töreni bitinceye kadar mezarı başından ayrılmayarak olağandışı bir saygı ve ihtiram göstermiştir.[2]

Kanuni'nin İran seferinde (1533), Sadrazam İbrahim paşa tarafından, İlhanlı hükümdarlarından ilk Müslüman olan Şiî Gazan Han'ın türbesi ziyaret edilmiş ve büyük masraflar edilerek türbesi yaptırılmıştır. İbrahim Peçevi bu masrafların yapılmasını lüzumsuz olduğunu ifadeyle şunları yazar: "Cengiz neslinden olup en evvel Müslüman olan (Gazan Han)'ın türbesi beyhude masraflar yapılarak imâr edilmiş ve metin bir kale haline getirilmiş ve içine de Turan neslinden Mirza Mehmet ve bazı ümera ve bir miktar asker konulmuştur."[3]

Kanuni, Bağdat seferi sırasında (1533), Şiî imamlarından İmam

---

[1] Sezgin, Dr. Abdulkadir, Ülkemizde Alevilik-Sünnilik Meselesi, Ankara 1998. s. 107.

[2] Sezgin, Dr. Abdulkadir, aynı yer.

[3] Peçevî Tarihi, C. 1. s. 99.

Musa-i Kazım'ın mezarını ihtiramla ziyaret eder. Özel olarek, Hz. Ali'nin Türbesini ziyaret amacıyla Necef'e gider. Buradan hareketle, Kerbela'ya giderek Hz. Hüseyin'in mezarını ziyaret etmiş ihtiram ve bağışlarda bulunmuştur.[1]

Kanuni'de görüldüğü gibi, bütün Osmanlı padişahları ve genellikle ilmiye sınıfına mensup Türk asıllı ulema, Alevi inançlarının kutsallıklarına bağlılık ve ihtiram göstermişlerdir. Bu yaklaşımın, onların inançlarından kaynaklanmadığını, bunun yalnızca bir saygı davranışı olduğunu (ki, bu bile çok önemli bir konudur) düşünmemiz için, henüz yeterli bilgilere sahip değiliz. Osmanlı devleti içinde meydana gelen olayları mezhebi ayrılıklara dayandıran anlayış ve görüşler, ağırlıkla, Osmanlı toplumunda dönme/devşirme denilen, farklı etnik kimliğe sahip, Türksevmez muhit ve şahısların damgasını taşımaktadır. İşte bu görüş sahiplerinin zorlamacı propagandasıyla, 16. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, mezhebi ayrılıklar kendini hissetmeğe başlar.

Türk asıllıların alınmasının yasak olduğu Enderun mektebinden yetişen kadrolar II. Bayezid dönemi etkisini göstermeğe başlar. Osmanlı yönetiminde, İlmiye dışındaki kurumlarda bulunan Türkler yavaş yavaş dışlanarak, yerlerine "has gulam – enderun" mektebinden yetişenler yerleştirilmeğe başlanır. Bu şekilde Türk-Osmanlı devleti kimlik kaybına uğratılarak, devlet her yönüyle kozmopolit bir sürece sokulur. Prof. Dr. Mustafa Akdağ, bu değişimi şöyle izah eder: "Türk toplumunda, XIV. yüzyılda bilince erdiğini söylediğimiz milliyetçiliğin, ideolojik bir hayatiyet kazanarak, siyasî kurumlara hükmedecek bir kudrete erişmesini sağlayacak elemanları yok edilmiş bulunmaktaydı.

"Padişahların 'has gulâm-enderun' sistemini geliştirme politikalarına karşı, azap, timarlı sipahi, akıncı beyleri ve başka Türk asıllı zümrelerin zaman zaman gösterdikleri direnme bu konudaki fikir gelişmelerini daha geç canlandırmış, aydınlar arasında, bu iki sistemin, yani devlet idaresinde Türkler mi, yoksa 'enderunlu has gulâmlar' mı öne geçmeli biçimindeki yazışmalar ancak XV. yüzyılın

[1] Peçevî Tarihi, C. 1. s. 101.

sonları ve hele XVI. yüzyılda kendisini göstermiştir."[1] Bu yazışmalı tartışmalar sürecinde, kaybeden Türkler, kazanan enderun yetiştirmesi devşirme kadrolar olmuştur ki, bu süreçte Türklük eritilmiş, Osmanlı devleti de, her şeyi ile yok edilmiştir.

Kanuni devri, Osmanlı-Safevî ilişkilerinin genellikle barış içinde geçtiği bir dönemdir. Şah İsmail, Kanuni'nin padişah olması ve Rodos'un alınması münasebetiyle, bir elçilik heyeti göndererek Kanuni'nin padişahlığını ve Rodos'un alınmasını samimi bir üslûpla kutlarken, Yavuz Selim'in ölümü dolayısıyla de başsağlığı dileklerini bildirir. Kanuni de, Şah İsmail'e, bir heyet göndererek teşekkür eder.[2] Şah Tahmasb, Kanuni'ye dostluk mesaj ve önerileri ile elçi heyetleri gönderir. Bu heyetler Osmanlı sarayında iltifatlarla karşılanır. Bizzat Kanuni tarafından, elçilere ihtimam gösterilmesini, vezirleri ve Beylerine, elçilere ziyafetler vermeleri hakkında emirler verilmiştir. Kanuni, Şah Tahmasb'ın mektupla yapılmasını istediği bazı dostane taleplerini de olumlu karşılayarak, uygulanması için ferman yayınlamıştır.[3] Amasya Antlaşması'ndan sonra da, karşılıklı dostluk mektupları gönderilmiştir. Bu dönemde Kanuni'nin, Şah'ın elçisine ve Şah'a gönderdiği bir mektupla, Tahmasb'ın yaptığı işlerin İslâm dinine uygun olduğunu memnuniyetle ifade etmiştir.[4] Şah Tahmasb, dini yasaklara hassasiyet gösteriyordu. Bu doğrultuda ülkesinde kumar ve alkollü içkileri yasaklamış, kumarhaneleri ve meyhaneleri kapattırmıştı. Seyitlere ve muhtaçlara yardımlarda bulunuyor, vergileri azaltıp imar işlerine önem veriyordu.[5]

---

[1] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, C. 2, s. 19-20.

[2] Allouche, Adel, a.g.e., s. 144.

[3] Diyanet, A. Ekber, İlk Osmanlı İran Antlaşması (1555 Amasya Musalahası), Doktora Tezi. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1 971, s. 8.

[4] Diyanet, A. Ekber, a.g.e., s. 9-10.

A. Ekber Diyanet'in Doktora Tezinde, Osmanlı-Safevi ilişkileriyle ilgili verdiği bilgilerin yanında, Osmanlı tarihçisi Peçevi, Amasya antlaşmasından önce, bu münasebetleri ele alırken, çok menfi ilişkilerden bahseder ve doğruluğunu bilemediğimiz ve Osmanlı diplomatik üslûbuna pek de uymayan mektuplardan örnekler veriri. Bkz. Peçevi Tarihi, c. I., s. 166, 169 vd.

[5] Tarih-î Alem-ârây-i Abbâsî, s. 94'de nak: Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri, (1578-1612) İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1993, s. 12.

Kanuni'nin Nahçıvan seferinden dönüşünde, Şah Tahmasb'ın, Korucubaşı Kaçar boyundan Şah-Kulu ile gönderdiği (26 Eylül 1554), Padişahın da memnuniyetle kabul ettiği barış teklifi üzerine, 1555 yılında yapılan Amasya Antlaşması (Musa laha) ile de iki devlet arasındaki siyasi sorunlar hal yoluna girer. Osmanlı devleti, bu antlaşmaya tam riayet göstermiş ve 1578 tarihine kadar, iki devlet arasında herhangi bir çatışma meydana gelmemiştir.[1] Amasya Antlaşması'na kadar, -sınır boylarında meydana gelen bazı küçük çatışmalara rağmen- zaten ilişkiler dostluk yolunda süratle geliştirilmişti. Özellikle Osmanlı devleti bu ilişkilerde oldukça hassasiyet göstermiştir. Bu dönemde Safevîlerden gelen elçiler çok yüksek seviyede karşılanıp ağırlanıyordu. Her elçilik heyeti mutlaka uzlaşmaya vararak mutabakatla dönüyordu. Kanuni ile Şah Tahmasb arasındaki haberleşme ve mektuplar bu dostluğun boyutlarını açıklıkla sergilemektedir. Ayrıca bu dönemde saray hanımları arasında da dostluk mektupları gidip gelmekteydi.[2]

1550 yılında inşaatına başlanmış olan Sulemaniye camiinin 1558 yılında bitirilmesi ve Rüstem Paşa'nın ikinci defa sadarete getirilmesi dolayısıyla, Şah Tahmasb, Kanuni'yi tebrik için İstanbul'a fevkalâde selâhiyetli adlı bir elçi göndermiştir. Elçi Kanunî'ye Şah Tahmasb'ın bir tebriknâmesini sunmuş, ayrıca Rüstem Paşa'ya da bir tebrik mektubu göndermiştir. Elçi Tahmasb'ın kız kardeşi tarafından yazılmış bir mektubu da Haseki Sultan'a sunmuştur. Bu mektuplarla beraber, Şah Tahmasb'ın oğlu Hudabende'nin, Vezir-i âzâm Rüstem Paşa'ya, yine Şah Tahmasb'ın kız kardeşinden, Hurrem Sultan'a bir mektup takdim etmiş idi.[3]

Şehzâde Bayezid'in, isyan ederek, Anadolu'da çok tehlikeli olayların çıkmasına sebep olduktan sonra, 29 Mayıs 1559 tarihinde padişah kuvvetleriyle yaptığı ve mağlûp olduğu savaşın ardından Safevîlere sığınması olayı da, iki devlet arasındaki barışı etkilememiştir.

---

[1] Kütükoğlu, Bekir, a.g.e., s. 4.

[2] Bkz: A. Ekber Diyanet, a.g.e., s. 14.

[3] Diyanet, A. Ekber, a.g.e., s. 15.

Şehzade Bayezit, sığınma olayında, Tebriz'de törenlerle karşılanır, büyük saygı ve ihtimamla misafir edilir. Osmanlı devleti, Şehzâde ile oğullarının teslimi için ısrarlı olur. Heyetler gönderilir ve uzun müzakereler yapılır. Bu müzakereler sırasında 15'den fazla mektup alışverişi olur.[1] Neticede, Şehzade Bayezit, Tebriz'e gönderilen bir Osmanlı kuvvetine teslim edilmiş ve orada dört oğlu ile katledilmiştir (25.IX.1561)[2] Bu olayın, Şiilerce yas ayı olan Muharrem ayının 15'ine rastlaması, çoğunluğu Anadolu Türkmenlerinden oluşmuş Tebriz ahalisi arasında büyük üzüntü ve tepkiye yol açmış, Şehzade ve evlatları için yas törenleri düzenlemişlerdir. Tarihçi Hammer, bu olayla ilgili olarak şunları yazmaktadır: "Bilindiği gibi bugünlerde (Muharrem ayı) Şiîler, Kerbelâ olayı ile ilgili mersiyeler okuyarak ve Hz. Hüseyin'in şahadetini, facialarla temsil ederek ağlar ve döğünürler. Bu sefer beş Osmanlı şehzadesinin bahtsız sonuçları, Kerbelâ olayını hatırlatmak için İran'da halka gösterilen manzarayı unutturdu. Bu günlerde, halk tarafından Hz. Hüseyin'in katili hakkında gelenek haline gelmiş bulunan lanetler, Sultan Süleyman'ın masum torunlarının katilleri için nefret sesleri halinde özellikle yükseldi."[3]

CELALÎ İSYANLARI

15. Yüzyılın son çeyreğinden başlayıp 16. Yüzyıl boyunca süren ve 17. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden ayaklanmaların, Çaldıran Savaşı'na (1514) kadar olan bölümünü, ortaya çıkış sebepleriyle yukarıda ele almıştık.

Yavuz Sultan Selim döneminin son yıllarında başlayıp, 17. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar görülen, isyan, ayaklanma ve karışıklık

---

[1] Allouche, Adel, Osmanlı – Safevî İlişkileri, s. 157.

[2] Öztuna, Y., Türkiye Tarihi, C. 7 s. 40.

[3] Hammer, Joseph Von, Osmanlı Tarihi, Milli Eğitim Bakanlığı yayını, Çev. Mehmet Ata, Bugünkü dile özetleyerek yeniden yazan Prof. Dr. Abdulkıdir Karahan, İstanbul 1991, C. II, s. 5152.

şeklinde meydana gelen toplumsal hareketler "Celalî Ayaklanmaları" adlandırmasıyla, hep Kızılbaş adıyla anılan Türkmenlerin mezhebi (Alevi) isyanları olarak algılana gelmiştir. Birçok yerli ve yabancı bilim adamının akademik araştırmaları, olayların mezhebi sebeplere dayanmadığını ortaya koymuşken,[1] günümüzde çoğu kez bu olaylar, halen mezhebi başkaldırılar olarak anılmaktadır.

Bu konuda geniş araştırmalarıyla tanınan Prof. Dr. Mustafa Akdağ, Yavuz devrinden, Kanuni'nin ilk on yılına kadar meydana gelen Türkmen ayaklanmaları ile Kanuni sonrası olayları, meydana geliş şekli ve sebepleri itibariyle birbirinden ayırır. Birinci devrede meydana gelen bu Türkmen ayaklanmalarına "isyan" derken, ikinci devre için "Büyük Celalî Kavgası" ve "Büyük Celalî Karışıklıkları" adlarını kullanır: "Celâli İsyanları denince, aslında en az XVI. yüzyılın başlarından beri imparatorlukçu Osmanlı düzeninin değiştirmeye başladığı siyasî ve sosyal koşullarla atbaşı yürüyen ekonomik darlığın üzerine çöktürdükleri ağır bunalımın bütün Türkiye üzerinde yarattıkları büyük bir karışıklığın her sınıftan insanları birbirleriyle kanlı kavgaya tutuşturmasından çıkan olayları anlamak gerekir. ...Bu duruma göre "Celâlî İsyanları" deyimi söz konusu ettiğimiz iç kavganın doğasını ifâdeye hiç de uymamış olur. Onun için biz kavram yönünden "Büyük Celâlî Kavgası" biçimindeki deyimi oluntunun tarihî adı olarak kullanmayı daha uygun buluyoruz.

"Yavuz Sultan Selim zamanında başlayıp Kanunî Sultan Süleyman saltanatının ilk on yılını dolduran köylü isyanlarına gelince, onları ne özgenlikleri ve ne de oluş biçimleri yönünden şu araştırmasını yaptığımız "Büyük Celâlî Karışıklıkları" türüne başlangıç yapamadığımız gibi aralarında bir bağlantı da kuramıyoruz. Çünkü, Kanunî Süleyman'ın vergileri artırmak amacı ile giriştiği "arazi

---

[1] "Celâlî İsyanları" denmiş bulunan bu büyük oluntuyu ne bir kızılbaş - tarikat isyanı ne de timarlı sipahilerin hükümete karşı giriştikleri ayaklanma ya da Anadolu halkının kökü sarayda bulunan enderuncu düzenliği yıkma girişimi biçimlerindeki değerlendirmelerden hiç biri bizi olumlu sonuca götürmez". Bkz. Mustafa Akdağ, Prof. Dr. Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası, "Celalî İsyanları", Bilgi Yay., İstanbul 1975, s. 13.

tahriri" sıralarında en yüksek kertesine çıkan kimi bölgelerin "raiyyet = çiftçi" ayaklanmalarında başbuğ olan Şeyh Celâl,[1] Baba Zinnun, Süklün Koca, Kalender, Şeydi v.b. genel olarak halkın tarikat ve kızılbaşlık duygularını kullanmışlardı. Kendileri ve ayaklandırdıkları yığınlar da Osmanlı düzenliğine karşı çıkıyorlardı."[2]

Akdağ'ın, "genel olarak halkın tarikat ve kızılbaşlık duygularını" kullandıklarını söylediği şeyhlerin bu yöntemi tabii karşılanmalıdır. İsyanlardaki bu görünüm, bir inanç ayrılığını, mezhebi bir çekişmeyi veya talebi ifade etmez. Tarikatla anlaşılan itikadi birlik ve Kızılbaşlıkla ifade edilen sosyal, kültürel ve etnik özellikler, isyana karışan Türkmen kitlelerinin ortak değerleridir. Fatih sonrasından başlayıp, ikiyüzyıl kadar bir sürede meydana gelen Türkmen hareketleri içinde, bütün Türkmen/Oğuz boyları, Osmanlı kaynaklarında "mülhid", "rafızi" olarak adlandırılan Alevi inancına sahiptiler. Bu dönemde, genellikle boy adı çekilerek, hiçbir Türkmen kitlesi, alevi itikadının dışında, yani sünnî olarak ifade edilmez. Bu bakımdan, ayaklanan Türkmen kitlelerin, kaynaklarda, itikadi vaziyetlerinin özellikle işaret edilerek öne çıkarılması, onların itikadi bir mücadele içinde olduklarını belirlemez. Bilinen şudur ki, ayaklanmaların meydana geldiği bölge halkı büyük çoğunlukla "Kızılbaş-Türkmen" kökenli idi.[3]

Türkmen ayaklanmalarının, Kanuni'den itibaren "Celalî" adıyla anılması, Yavuz'un son döneminde (1518) Tokat yöresinde meydana gelen, Türkmen ayaklanmasının başını çeken, Türkmen şeyhi Bozoklu Celal'in adından kaynaklanmaktadır.

Bozoklu Celâl, Bozok Türkmenlerinden olup, Tokat'ta, Turhal kalesinde inzivaya çekilmiş bir Türkmen şeyhidir. Bölge Türkmenleri tarafından bağlılık ve saygınlıkla karşılanmaktadır.[4]

---

[1] Faruk Sümer, bu adın, Osmanlı kaynaklarından da örnek vererek "Celâl" değil "Celâlî" (____) olduğuna işaret ediyor. Bkz. Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu, s.74.

[2] Akdağ, Prof. Dr. M., Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası, "Celalî İsyanları", s. 14.

[3] Akdağ, Prof. Dr. M., a.g.e., s. 15.

[4] Sümer, F., Safevi Devletinin Kuruluşu, s. 74; Bkz. Öz, Baki, Osmanlı'da Alevi Ayaklanmaları, s. 175.)

Türkmenler üzerinde uygulanan baskılar, ağır vergilerin huzursuzluğu ve devlet görevlilerin zulmü, Yavuz'un da Mısır'da bulunması, Bozok havalisinde Türkmenlerin ayaklanmasına sebep olur. Bozoklu Celal'in başını çektiği 20 binden fazla[1] Türkmen, Bozok valisi Üveys Beyin evini basarak isyana başlar. Sivas beylerbeyi Şadi Paşayı Zile civarında bozguna uğratırlar. Yavuz'un, Rumeli beylerbeyi Ferhat Paşa'yı, isyanı bastırması için göndermesi üzerine, Bozoklu Celal taraftarlarıyla İran'a doğru çekilmeye başlar. Ancak Dulkadirli (Maraş) valisi Şehsuvaroğlu Ali Bey yetişerek, Türkmenleri bozguna uğratır, şeyh Celal yakalanır ve başı kesilerek İstanbul'a gönderilir (24 Nisan 1519).[2] Bu olaydan sonra, meydana gelen Türkmen ayaklanmaları, kaynaklarda, Bozoklu Celal'in adından dolayı hep adıyla "Celalî " anılmıştır.[3]

Dukadirli Şehsuvaroğlu Ali bey Yavuz'la akrabadır. Yavuz'un annesi, Ali Bey'in amcasının torunudur. 1515'de Dulkadirli Beyliği'nin Osmanlılara bağlanmasından sonra, Elbistan valiliği ile beraber Bozok sancak beyiliyine tayin edilmiştir. Saray tarafından çok sevildiğinden, Osmanlı protokolünde Kırım hanları ile bir tutulmuştur. Yavuz Selim'in, Türkmenlerin itikadi bağlılıkları bulunan Hacı Bektaş tekkesine olan tepkisine rağmen, Ali Bey, Hacı Bektaş tekkesi ile ilişki içinde olmuş, tekkeye önemli miktarlarda bağışta bulunmuştur.[4]

Şehsuvaroğlu'nun bu tavrı, onun Türkmenlerle uyuşan bir itikada sahip olduğunu gösteriyor. Buna rağmen onun, Türkmen ayak-

---

[1] Ahmed Refik. On altıncı asırda Rafızîlik ve Bektaşilik, s. 9.

[2] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası, s. 118; Yetkin, Çetin, Başlangıçtan Atatürk'e Türk Halk Eylemleri ve Devrimleri, s. 143.

[3] "O tarihten [1519] itibaren, Osman oğullarına karşı bihakkın isyan edenlere hep Celâlî namı verildi. Fakat, Celâlî ünvanını alanlar, yalnız Anadolu'da yapılan zulümlerden bizar olup ta isyan edenler değildi. Saray'a intisap ettikleri halde, Saray'ın israf ve itisafından, Anadolu'nun sefalet ve perişanlığından bizar olan, Osman oğullarına Anadolu'dan el çektirmek isteyen ümera ve sipahilere de bu nam verilirdi." -Ahmed Refik, On altıncı asırda Rafızîlik ve Bektaşîlik, s. 9.

[4] Melikoff, İ., Hacı Bektaş – Efsaneden Gerçeğe, s. 208-209.

lanmalarında gösterdiği hassasiyet göz önüne alındığında, Türkmen ayaklanmalarında mezhebi çekişmenin ön planda olmadığı düşüncesi öne çıkıyor.

Şehsuvaroğlu Ali Bey, Bozoklu Celal ayaklanmasında (1518) ve Canbirdi Gazali (1521) isyanında, Ferhad Paşa'dan önce davranarak olayları bastırmasını hazmedemeyen Hırvat asıllı dönme Ferhat Paşa tarafından, yalan ve iftiralarla itham edilerek,[1] beş oğlu[2] ile birlikte, aile efradı ve yakınlarıyla beraber katledilmiştir.[3] Bu olayda 15 bin Türkmen'in öldürüldüğü kaydedilmektedir.[4]

Yavuz Selim devrinde Osmanlı toprakları oldukça genişlemiş, devlet, fetihlerin getirdiği mali yükten dolayı, II. Bayezid dönemindeki gibi büyük para sıkıntısına düşmüştü. Kanuni'nin padişahlığı ile başlayan yeni askeri harekâtlar bu sıkıntıyı daha da büyütmüştü. Kanunî bu ağır mali sıkıntıyı aşmak için yeni yürürlüğe giren kadastro kanunu gereğince "toprak yazımı"nın yenilenmesi ve vergilerin yeniden tespit edilerek yükseltilmesinin emrini verir. Bundan, daha çok Tımarlı sipahiler, çiftçiler, köylüler ve göçebe Türkler etkilenir.

Türkmen başçılarının, İl yazıcılarının keyfi vergi artırımlarına itirazları dikkate alınmaz. Hatta cezalandırmalarla karşılanır. Bu ve benzeri baskılar yeni bir Türkmen ayaklanmasına yol açar. Ayaklanmaların başındakiler, Süklün Koca ve bazı kaynaklara göre de Baba Zünnun'dur.

O sırada, Bozok sancak beyi, yukarıda adı geçen Hırvat devşir-

---

[1] Sümer, F., Safevi Devletinin Kuruluşu, s. 75.

[2] Yetkin, Çetin, a.g.e., s. 143.

[3] Ferhad Paşa, Osmanlı dönme-devşirme yöneticilerinin tipik bir örneyidir. Aşağıda O'nun hakkında verilen bilgiler, devşirme yöneticilerin genel karakterine de örnek teşkil eder: "Hırvat cinsinden ve devşirme takımından olan bu dönme Ferhad Paşa muhtelif menbâlarda "tamahkâr", "harîs,,, "hasûd", "zâlim", "gaddar", "cellât,, ve "şirrîr" gibi pek fecî sıfatlarla tavsif edilir. Gerek Yavuz gerek Kanunî devirlerinde isyan tenkili veyahut iran'a karşı emniyet tedbirleri vazifeleriyle uzun zamanlar Anadolu'da bulunmuş olan bu devşirme ve dönme vezirin elinden Anadolu Türklerinin çekmediği kalmamıştır. İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. 2, s. 81.

[4] Allouche, Adel, Osmanlı – Safevî İlişkileri, s. 140.

mesi Ferhat Paşa'nın akrabası, yine bir devşirme olan Hersekzâde Ahmet Paşa'mn oğlu Hersekzâde Mustafa Bey'dir.[1] Mustafa Bey aynı zamanda, ana tarafından II. Bayezid'in torunu dolayısıyla da Kanunî'nin halasının oğlu idi.[2] Mustafa Bey'in emri ile Kadı Muslihiddin ve katibi Mehmet köylülerden yeni yazılan vergileri toplamaya kalkarlar. Bozoklu Dulkadirli Türkmen beylerinden Süklün Koca'ya 200 akçe vergi yazılır. Süklün Koca bunun çok fazla olduğunu ve 100 akçeye indirilmesi talebiyle şikayette bulunur. Talebi reddedildiği gibi, Türkmen töresince büyük hakaret ve aşağılama kabul edilen davranışlar görür. Saçı-sakalı kesilir[3] ve bir merkep üzerine ters bindirilerek obada dolaştırılır. Bu durum karşısında, ağır vergilerden ürkmüş olan bölge Türkmenleri ayaklanır ve ayaklanma büyüyerek geniş bir alana yayılır. Bu ayaklanma sırasında, ayaklanmayı bastırmaya çalışan Karaman beylerbeyisi İskender Paşazâde Hurrem Paşa, İçel sancakbeyi Bostancı Ali Bey, Kayseri sancakbeyi Behram Bey, Türkmenler tarafından mağlûp edilerek öldürülürler.[4] Neticede, Rum (Sivas) beylerbeyisi Hüseyin Paşa ve Adana beylerbeyisi Ramazanoğlu Pirî Bey, çok sayıdaki kuvvetleriyle Türkmenlerin üzerine yürürler. 26 Eylül 1526 tarihinde Höyüklü denilen yerde, Türkmenler zorlukla mağlûp edilir. Sümer'in, adını Atmaca olarak verdiği ayaklanmanın başçısının da, muhtemelen bir Kızılbaş Türkmen topluluğu ile kurtularak İran'a gittiği kaydedilir.[5]

Bu olayın akabinde, Faruk Sümer'in, "Zünnun Oğlu"[6] diye kaydettiği Dulkadirli bir Türkmen beyinin isyanı başlar ki, bu ayaklanma tarihlerde "Baba Zünnun ayaklanması" olarak geçen olay olmalıdır: "Ertesi yıl (1527) Boz Ok sancağında yeniden bir ayaklan-

---

[1] Sevinç, Necdet, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni, s. 263.

[2] Öztuna, Yılmaz, Türkiye Tarihi, C. VI, s. 173.

[3] Peçevi Tarihi, c. I, s. 67.

[4] Öztuna, Yılmaz, Türkiye Tarihi C. VI, s. 174.

[5] Sümer, F., Safevi Devletinin Kuruluşu, s. 76.

[6] Zünnun Oğlu'nun babası olan Baba Zünnun, Dulkadırlı Türkmen beylerinden olup, yukarıda bahsedilen Şehsuvaroğlu Ali Bey'in de akrabası idi.

ma oldu. İsyancıların başında bu defa Dulkadırlı [Baba] Zünnun Beğ'in oğlu bulunuyordu. Hisar Beğlü oymağının boy beği olan Zünnun Oğlu kendi oymağından başka Çiçeklü, Ağca Koyunlu, Mes'udlu ve şâir oymaklardan başına beş altı bin kişi toplayıp, geçtikleri yerleri yağmalayarak İran'a doğru yönelmiş ve önüne çıkan Rûm (Sivas) beylerbeğisi Yakub Paşa'yı Unavur mevkiinde yenip, yoluna devam etmişti. Diyarbekir beylerbeyi Hüsrev Paşa, aldığı emir üzerine, Pasin Ovası'nda Zünnun Oğlu'nun yolunu kesti. Zünnun Oğlu'nun adamlarından çoğu öldürüldü ise de kendisi kaçıp kurtuldu."[1]

Bu olayın arkasından, Ankara – Kırşehir bölgesinde, Hacı Bektaş postnişinlerinden Kalender Çelebi adlı Türkmen şeyhinin[2] önderliğindeki isyan başlar. İsyana katılan kitleleri, Ankara – Kırşehir havalisi Türkmenleri, Amasya yöresi Yörükleri, Maraş – Elbistan bölgesinden başta Karacalu ve Bişanlu Türkmenleri olmak üzere birçok Türkmen topluluğu teşkil ediyordu. Bunların çoğu toprakları elinden alınmış Türkmen sipahilerdi. Ayrıca, Dulkadırlı beyzâdelerinden Veli (veya Deli) Dündar da Kalender Çelebi'nin yanında yer almıştı.[3] İsyan'ın başlamasından sonra, Yavuz Selim'in Mısır seferine katılmadıkları için dirlikleri elinden alınan Karaman ve başka vilayetlerden birçok Türkmen topluluğu da Kalender Çelebi'ye katılır.[4] Sümer, İsyana katılan Türkmenlerin sayısının, kaynaklara göre "20-30 bin" kişi olduğunu yazar.[5]

İlk iki çatışmada Osmanlı ordusunu mağlup olur ve bazı ordu komutanlarını da kaybeder. Bu durum karşısında, Vezir-i Azam İbrahim Paşa, Kalender'in yanında buluna bulunan, tımarları ellerinden alınmış olan sipahiler, tımarlarının tekrar geri verileceğini ta-

---

[1] Sümer, F., Safevi Devletinin Kuruluşu, s. 77.

[2] Peçevî'ye göre, Kalender çelebi, Hacı Bektaş Veli'nin kadıncık anadan öz oğlu olan Habib efendinin soyundan olup, Balım Sultanın torunudur. Bkz. Peçevî Tarihi, C. I, s. 69.

[3] Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu, s. 77-78.

[4] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası, s. 119.

[5] Sümer, a.g.e., s. 77.

ahhüdüne karşılık Kalenderin etrafını boşaltır. Yapılan üçüncü savaşta Kalender mağlup edilerek öldürülür.[1]

Kalender Çelebi ayaklanması, Kanuni devrinin son büyük ayaklanması olur. Bu arada bazı ufak Türkmen ayaklanmaları da meydana gelmiştir ki, bunlar büyümeden bastırılmıştır.

Celâlî adıyla anılan ayaklanmalar ilk olarak, Kızılbaş diye tanımlanan Alevi-Türkmen muhitinde başlar. Bu sebeple de, bazı muhafazakar muhit mensupları bu olayları hep inanç farklılıklarıyla, yani Kızılbaş/Alevi isyanları gibi izah etmeye ve göstermeğe çalışmışlardır. Bu bakımdan Celâli adıyla anılan bu ayaklanmalar aynı zamanda Alevi-Türkmen ayaklanmaları olarak algılanagelmiştir. Halbuki, ayaklanmalara sebep olan tepkilerin kaynağı, memleketteki iktisadi krizin yanında, Türkmen sipahilerin tımarlarının ellerinden alınarak, saraya yakın devşirme-kul tabakalarına verilmesi ve ahalinin ödeyemeyeceği miktardaki vergi talebi ve bunun zorla tahsil edilmeğe çalışılması idi. Bu isyanlar, ilk olarak, kırsal kesimde, Alevi eğilimli Türkmen muhitinde başlamışsa da bu hareketlere tımarlı sipahiler, çiftçiler ve bir kısım Sünnî şehir ahalisi de katılmıştır. İktisadi çöküntüden dolayı çoğu yerde yokluk, açlık, doruk seviyesine ulaşmıştı. Kanuni devrinin son yıllarında hükümete sunulan resmi bir raporda halkın açlık yüzünden "ot otladığı" kaydedilmektedir.[2]

Türkmen İsyanları, işaret edilen sebeplerden kaynaklanmasına rağmen, bazı şahıs ve çevreler, illa da mezhep isyanları olduğunu ısrarla söylemektedirler. Bu cümleden, Bekir Kütükoğlu, Osmanlı İran ilişkilerini (1578-1612) incelediği ve Osmanlıca'nın anlaşılmaz üslûbuyla yazdığı eserinde, Kanuni devrinde meydana gelen bu olayların asıl sebeplerini görmezden gelerek, mezhebi kaygılarla şu hükme varıyor: "Kanunî devrindeki Zü'nnûn oğlu, Veli Halife -ki Kızılbaş "halife"si idi- ve Kalenderoğlu'nun isyânları, devleti bâzen pek muhâtaralı vaziyetlere sokan şi'î temâyüllü kitlelerin -muhtemelen Kı-

---

[1] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası, s. 120.

[2] Bozkurt, Prof. Dr. Fuat, Aleviliğin Toplamsal Boyutlun. s. 66.

zılbaş tahrikiyle vâki'- ihtilâlleri cümlesindendir."[1] Bu konuda en geniş araştırmayı yapmış olan Mustafa Akdağ ise farklı düşünmektedir: "Anadolu halkı ile hükümet adamlarını birbirine düşüren asıl sebebin iktisadî olduğunu kabul etmekle beraber, Hükümet Merkezinin güttüğü yahut gütmek zorunda kaldığı iç idare siyasetinin de bunlarda bir rolü olmadığını iddia edemeyiz. Bir defa, yüksek mansıplarının, Türk ümerâ zararına olarak, Enderun'dan yetişme kimselere geçmesinin, ileri gelen Türkler arasında bir tepki yarattığını kati olarak kabul edebiliriz."[2]

1558'de, Enderunlu takımın ve bazı devlet adamlarının karıştırmasıyla, Şehzâde Selim ve Şehzade Bayezid arasında cereyan eden taht kavgası sırasında, Anadolu'da meydana gelen olaylar da, Celâlî ayaklanmaları silsilesinden sayılmaktadır. Şehzâde Bayezid'i destekleyen tımarlı sipahilerin devlet merkezine karşı çıkışlarını, Mustafa Akdağ, "Enderun-Kapıkulu düzenliğini yıkmaya girişme" olarak değerlendirir.[3]

KANUNÎ DEVRİNDEN SONRAKÎ DURUM

BÜYÜK CELÂLÎ AYAKLANMALARI

Kanunî devrinde meydana gelen olayların sebepleri, devlet adamlarını pek ilgilendirmemiş, halkın üzerinde uygulanan baskı ve zulümler devam etmiş, vilayet idarecilerin, eşkıyalarla işbirliği yaparak halkı soyma girişimleri daha da artmıştı. "padişah ve onun divan hükümeti, bu olaylardan Beylerbeyleriyle sancakbeylerinin ve bunların yetkili adamlarının isyancı ve fesatçıları çıkar karşılığı ya da şu bu amaçlarla korudukları yüzünden bunalımın önlenemediği kanısında idiler ve bu kanıdan da hiç bir zaman dönmediklerini kadılar ve naipleri de dahil bütün vilâyet idarecilerini suçlayan

---

[1] Kütükoğlu, Bekir, Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri, s. 3-4.

[2] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası, s. 287.

[3] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, a.g.e., s. 228.

uzun fermanlar yayınlayarak en sert ifadelerle belirtmekten geri kalmamışlardır.[1] Bu sebeplerle, 1575'e doğru, çiftbozan denilen toprağını terk etmiş köylülerle, işsiz vaziyette bulunan leventlerin ve yine işsiz olan medrese öğrencilerinin (suhte) hareketleri, isyancı "Celâlî bölükleri"ne dönüşmeye başlar.[2]

Bu hareketler, İran harplerinin başlaması ve bundan dolayı iktisadi vaziyetin daha da kötüleşmesiyle, Anadolu'nun her tarafına yayılmaya başlar. Anadolu'da bir kargaşa vaziyeti sürmektedir. Bu durum içinde, Vilayet yöneticileri ve kadılarda halkı istismar ederek, zorla servet toplamaktadırlar ki, bunlar da, kendilerine bağlı celali bölükleri gibi gruplaroluşturular. Devlet görevlilerinin halk üzerinde uyguladıkları baskı, zulüm ve talan karşısında, bu hareketler, çoğu yerde büyük halk ayaklanmalarına dönüşmüştü. 1581'den itibaren, Bolu - Gerede civarında görülen, Köroğlu Ruşen, bu devir celâlî hareketleri içinde en meşhur celâlî reisidir. Bu devirde Köroğlu gibi, İzmir taraflarında Demircioğlu, Haymana'da Yazıcıoğlu Aydın, Kırşehir'de Kulaksızoğlu, Orta Anadulu'da Kiziroğlu Mustafa Bey ve Cabbarkulu, Bozok'ta Haydar Çavuş, Kırşehir'de Hasan Çavuş v.b. meşhur celâlî reislerindendi.

Köroğlu'nun, Anadolu halkı tarafından destanlaştırılması ve herkes tarafından sevilen ve bilinen bir destan haline gelmesi, anılan devirde, halkın, devlet idarecilerinin ne kadar zulme uğradıklarının göstergesidir. Adlarını saydığımız diğer celâlî reisleri de, Köroğlu gibi, halk tarafından sevilen ve destanlaşmış şahsiyetlerdir.

Celâlî olaylarında, kimi araştırmacı ve yazarların iddia ettiği gibi mezhebi bir karakterin olmadığının en önemli dayanaklarından biri de Köroğlu destanlarıdır. Birçok varyantla anlatılan bu destanların hiçbirinde, mezhebi inanç farklılığına işaret edilmediği gibi, inanç farklılıklarının zıtlaşmasından da hiçbir yerde bahsedilmez. Olaylar, yukarıda bahsedildiği ve aşağıda da değinileceği üzere, sosyal, iktisadî ve idari düzensizlikten ve bozukluktan kaynaklanmaktadır.

---

[1] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, a.g.e., s. 224.

[2] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, a.g.e., s. 143.

Ayaklanmaların asıl şiddetli dönemi 1592 ile 1610 yılları arasıdır. Bu sıralarda, düzen tamamen bozulmuş, Anadolu'nun büyük bir bölümünde, baskılardan yılmış olan kitleler başkaldırmışlardı. Devletin Avrupa harpleriyle meşgul olması, Anadolu'da bulunan birliklerin seferlere çağrılması, yönetimde büyük bir boşluk yaratmıştı. Normal zamanlarda da halkı soyan, zulmeden yöneticiler (ehl-i örf), bu sefer, yeni devriye bölükleri teşkil edip kasabalara, köylere saldırarak yağmalama olaylarını artırmışlardı. Ahali de, padişahın, ehl-i örf denilen yönetici sınıfın keyfi ve kanunsuz icraatlarını men amacıyla yayınladığı adalet fermanına dayanarak, silahlı gruplar oluşturup devriye bölükleriyle çatışmaya başlamışlardı.[1] Kastamonu Sancağından gelen bir rapora göre, "reayanın zulümden korunması için evvelce verilmiş bulunan 'emr-i şerife' dayanan halk, kasabalar ve köylerde oturan mazul kadı, müderris, naip, hatip ve imam gibi kimselerle birleşerek, yiğitbaşılar, yüzbaşılar ve onbaşılar seçmişler, bunların emirlerine otuzar, kırkar kişilik silâhlı 'îl eri' vererek, 'elimizde emrimiz vardır' diye mirliva subaşılarını ve adamlarını gezmeye çıkmaktan menetmişlerdi. Hattâ, davaları için mahkemelere ve kaymakama müracaat etmiyorlar, musalla taşlarının etrafında ve kalabalık yerlerde toplanarak, halkın dâvalarını kendi aralarında, oralarda hallediyorlardı."[2] Halkın bu şekildeki örgütlenmelerinin ve davranışlarının saray tarafından teşvik edildiği de kaydediliyor.[3] Son zamanlara kadar Anadolu Alevi Türkmenler köylerinde genellikle, aralarında dava konusu olan olayları, Dede'lerin başkanlık ettiği toplantılarda, kendi aralarında çözerlerdi. Bu geleneği, Celali ayaklanmaları devrinden kaynaklanan, mecburiyetlerin doğurduğu bir gelenek olarak kabul etmemize engel bir durum bulunmamaktadır.

---

[1] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası, s. 338.

[2] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, a.g.e., s. 360.

[3] "Hükümet, devriye bölüklerine ve itaatsiz "ehl-i örf"e karşı, reayanın kendi kendisini koruması yolunda girişilen bu birinci tecrübeden memnun olmuş bulunmalı ki, 1595 te Eğri seferinin hazırlıkları sırasında, köyleri "levendat" tan korumak için, halkın geniş ölçüde silâhlanmalarına müsaade etti. 1598 de, yeni bir umumî fermanla bütün köyleri "ehl-i örf" e âdeta kapattı. (Mustafa Akdağ, Prof. Dr. a.g.e., s. 377.

KARAYAZICI AYAKLANMASI

16. yüzyılda, Celâlî isyanları denilen bir dizi ayaklanmaların en önemlisi, 1598 yılında başlayan Karayazıcı ayaklanmasıdır. Karayazıcı adıyla tanınan bu ayaklanmanın reisinin asıl adı Abdülhalim'dir. Osmanlı devlet görevlisi olarak sekban yazıcılığı yaptığından Karayazıcı adını almıştır. Karayazıcı, beylerbeyiler yanında çeşitli vazifelerde bulunur. Yılmaz Öztuna, Karayazıcı'yı "Celâlî ayaklanmasının başında "Kara-Yazıcı" diye ünlü Kılıç Ali oğlu Abdulhalim Bey adında eski bir subay" olarak kaydediyor.[1] Karayazıcı, isyan öncesinde, Sivas'a bağlı bir sancakta, sancakbeyinin sefere katılması dolayısıyla sancakbeyi vekilliği yapmaktadır. Bu sancağa yeni tayin edilen sancakbeyi kendisine başka bir vekil tayin edince, Karayazıcı bunu kabul etmemiş ve başkaldırmıştı.[2] Sancakbeyi'nin, üzerine gelmesiyle etrafına topladığı köylü ahaliyle sancakbeyini öldürmüş, gönderilen beylerbeyileri de mağlup etmişti.[3]

Bu sırada Habeş beylerbeyi olan Türk asıllı, Amasyalı Budak Bey'in oğlu[4] Hüseyin Paşa, celâlî başçılarının başlattıkları ayaklanmaları soruşturmakla görevlendirilir. Hüseyin Paşa, ayaklanmalara asıl sebep olan "gayri Türk sipahi kodamanlarını, yeniçeri azmanlarını ve bunlara dayanan ve halka zulmeden ayanlarını" cezalandırmaya yönelir ve bunların yerine celâlî denilmekte olan Türkmen beylerini tayin eder.[5] Görevden alınan şahısların çeşitli vasıtalarla İstanbul'u etkilemeleri üzerine Hüseyin Paşa, grevinden alına-

---

[1] Öztuna, Yılmaz, Türkiye Tarihi, C. 8, s. 93.

[2] Peçevi Tarihi, C. 2, s. 404.

[3] Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III. C.,I, 1. Kısım, s. 100.

[4] Öztuna, Yılmaz, Türkiye Tarihi, C. 8, s. 95.

[5] "İsyanlara katılanlar ve isyanlara şu veya bu şekilde destek olanlar da devşirmelerin eserlerinde belirtildiği gibi, "Etrak-ı bî idrak" yani idraksiz Türkler değillerdi. Aksine Türkler, devletin nereye gittiğini idrak ettikleri için, milliyetçi hareketleri başlatmış, Türk asıllı paşalar ve hatta şeyhülislamlardan bile destek ve himaye görmüşlerdi. Mesela Karayazıcı Abdülhalim Bey'in liderlik ettiği isyanı bastırmakla görevlendirilen eski Habeş Beylerbeyi Hüseyin Paşa bunlardan biridir. Amasyalı Budak Bey'in oğlu olan

rak Amasya kalesine hapsedilir; hapisten kaçarak Urfa'da bulunan Karayazıcı'ya katılır.[1] Daha sonra yakalanan Hüseyin Paşa, İstanbul'a getirilir, divanda el ve ayakları kırılarak bir beygire bindirilerek sokaklarda teşhir edildikten sonra Odun kapısında çengele asılarak öldürülür.[2]

Karayazıcı'nın etrafındaki, -M. Akdağ'ın sıralaması- Arabacı Süleyman, Arnavut Hüseyin, Deli Zülfikâr, Tekeli Mehmet, Kizir (oğlu) Mustafa, Dündar, Tepesi Tüylü, Yıldız İbrahim, Kafir Murat[3] gibi Celâli şefleri, Osmanlı devlet görevlisi sipahilerdi. Tarihçi Yılmaz Öztuna da, Deli Hasan Ağa, Amasyalı Deli Zülfikâr, Ankaralı Kalenderoğlu Mehmed, Malatyalı Karakaş Ahmed, Tekeli (Antalyalı) Mehmed, Bağdatlı Uzun Halil, Tokatlı Ağaçdan Pîrî, Kalındudak Mahmud, Köprülü Sarı Şaban, Adanalı Sevindik, Sivaslı Kara Said, Hüseyinoğlu İshak, gibi şahısları sayarak, "bunlardan mühim bir kısmı, Haçova zaferinden sonra haklı veya haksız suretle "esâmisi defterden silinen" ve "dirlikleri kesilen" tımar ve zeamet sahibi sipahi subaylarıydı. Bir kısmı da Türkmen aşiret beyleriydi." diyor ve devamla, isyanın sebebini de şöyle anlatır: "İmparatorluğu kuran ve cihan devleti hâline getiren tımarlı sipahisi sınıfının İstanbul'da bulunamamak yüzünden, İstanbul'da toplanan Kapıkulu Ocakları, bilhassa Yeniçeriler lehine birçok hak ve menfaatlerini kaybetmeleri, hattâ tımarları ellerinden alınarak sürünmeye mahkûm edilmeleri, ihtilâlin başlıca sebebidir."[4]

Karayazıcı'ya katılan Hüseyin Paşa'nın yerine, Anadolu'daki karışıklığı yatıştırmak üzere, Sinan Paşa-zâde Mehmet Paşa tayin edilerek Anadolu'ya gönderilir (1599 sonları). Osmanlı tarihçileri-

---

Hüseyin Paşa Anadolu müfettişi olduğu için halkın devşirmelerden neler çektiğini yakından bilmektedir. İsyanı bastırmakla görevlendirilince de devşirmeleri cezalandırıp, onlardan boşalan yerlere ihtilal liderlerini tayin etmiştir. Bkz. Necdet Sevinç, a.g.e., s. 267.

[1] Yetkin, Çetin, Başlangıçtan Atatürk'e Türk Halk Eylemleri, s. 152.

[2] Naima Tarihi, C. I, s, 239-240, nak: Yetkin, Çetin, a.g.e., s. 152.

[3] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, a.g.e., s. 381.

[4] Öztuna, Yılmaz, Türkiye Tarihi, C. 8, s. 93.

nin "muhannes ibni muhannes" (kalleş oğlu kalleş – namert oğlu namert), "menhus ibni menhus" (uğursuz oğlu uğursuz), "serdâr-ı bî-âr" (arsız serdar) diye andıkları Arnavut devşirmesi Mehmet Paşa, "gösteriş kabilinden yüzlerce masumun kanına girdikten sonra", Karayazıcı Abdülhalim Bey'e yenilir. Ordusuna Anadolu halkından, celâlîlerle birleşirler endişesiyle hiçbir kimseyi almayan[1] Mehmet paşa, Karayazıcı'nın peşini bırakmamakta, malûm icraatlarını sürdürmektedir. Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi'nin Çorum Kadısı olan yeğeni amcasına yazdığı mektupla, Mehmet Paşa'nın halka zulümler ettiğini ve eşkıyalıkta Celâlîler'e rahmet okuttuğunu, bildirerek bu adamın Anadolu'daki görevinden alınması gerektiğini bildirdi. İstanbul'a gelen Sivas beylerbeyisi Mahmud Paşa da Mehmed Paşa'nın Anadolu'yu kana boyadığını bildirince Dîvân, Paşa'yı azlederek İstanbul'a çağırdı. Karayazıcı Abdülhalim Bey'e de önce Amasya, sonra Çorum sancak beyliği verildi.[2] Mehmet Paşa, Anadolu halkı arasında olduğu gibi, İstanbul saray muhitinde de kötü bir kanaat uyandırmıştı ki, "Gerçekleyin, sözü geçen vezir Paşa, Celâlîleri ortadan kaldırıp halkı onların soygunundan kurtarmaya görevli iken, o da her tarafta sekban bölükleri zoru ile halktan ağır salmalar toplamakta, soygundan vazgeçmemekte idi. Onun için gerçek Celâlî'nin Mehmet Paşamı yoksa Karayazıcı mı olduğu üzerinde tartışma bile yapılıyordu."[3]

Karayazıcı, Çorumda olayların gelişmesi ve çevresinde bulunanların geçim sıkıntısından etrafta talanlara başlaması yüzünden buradan ayrılır. Kayseri civarında, Osmanlı kuvvetleriyle yatığı birkaç çarpışmadan sonra, büyük kayıplar verir ve mağlûp olur. Bu ağır mağlubiyetten sonra Canik dağlarına çekilen Karayazıcı orada ölür. Peçevî'nin kaydında, sonradan Osmanhlara sığınan Karayazıcı'nın kethüdası Şahverdi Bey, Osmanlılar, "leşini" bulup asmasın-

---

[1] Yetkin, Çetin, a.g.e., s. 153; Mehmet Paşa'nın ordusunun teşkili hakkında bkz. Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, a.g.e., s. 385.

[2] Öztuna, Yılmaz, Türkiye Tarihi, C. 8, s. 95.

[3] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası, s. 23.

lar diye Karayazıcı'nın ölüsünün kırk elli parça edilerek her parçasının ayrı bir yere gömüldüğünü söylemiştir.[1] Hammer, Karayazıcının ölümünden sonra, hareketi Karayazıcı'nın kardeşi Deli Hasan'ın ele aldığını, Karayazıcı'nın cesedini, aynı sebeple, üç kuvvetli eşkıya sergerdesi olarak tanımladığı, Şahverdi, Yularkısdı ve Tavîl tarafından parça parça edildiğini yazar.[2] Amasya Tarihi yazarı Hüseyin Hüsamettin de, Karayazıcının, kendi aralarında çıkan bir çatışmada öldürüldüğünü öne sürer.[3]

Karayazıcı'nın ölümünden sonra, etrafındaki celâlî şeflerinden bazılar, Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılarak yeni hareketlere başlarlar. Karayazıcı'dan sonra hareketi, kardeşi olan Deli Hasan devam ettirir. Türkmen ahaliden etrafına 30 binden fazla adam toplayan Deli Hasan, 1603 yılına kadar kalkışma hareketini devam ettirir, birkaç kez de Osmanlı kuvvetlerini bozguna uğratır. Aynı şekildeki birçok ayaklanma Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de, sıkıntılar içinde kıvranan halkın da iştirakiyle devam etmektedir. Enderun'dan yetişme devşirme devlet kadroları, kendilerinin de menfaatlerini temin ettikleri bu olaylar karşısında acze düşmüşlerdi. Daha önce başvurdukları gibi, bu seferde, idamlarına ferman çıkardıkları Celâli Türkmen reislerine beylerbeyiliği ve sancakbeyiliği makamları vermek suretiyle olayları önlemeğe çalışırlar. Bu doğrultuda, 30 binden fazla bir kuvvete sahip olan Deli Hasan'a Bosna beylerbeyiliği, ona bağlı 7 Türkmen şeflerine Paşa unvanı ile Rumeli'de çeşitli sancakbeyilikleri verilmiş ve dörtyüz Celâlî bölükbaşısı da sipahi kaydedilmek suretiyle olaylar yatıştırılmaya çalışılmıştır.[4]

Taraftarlarından on bin kadarıyla beraber Osmanlı ordusuna katılan Deli Hasan, Avusturya savaşında kahramanlıklar gösterir. Bu

---

[1] Peçevi Tarihi, C. 2, s. 404.

[2] Hammer, C. 4, s. 340.

[3] Hüseyin Hüsamettin, Amasya Tarihi, C. III s. 351, nak: Yetkin, Çetin, a.g.e., s. 153.

[4] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası, s. 404.

savaşta, kumanda ettiği 6 bin Türkmen savaşçısını kaybeder. Savaştan sonra da, yargılanarak idam edilir.[1]

1603 yılına kadar devam etmiş olan, "Celâlî İsyanı" denilen ve organize bir şekilde görülen ayaklanmalar, bu tarihten sonra büyük bir kargaşaya dönüşür. Mustafa Akdağ, 1610 yılına kadar sürecek olan ve halkın köyünü, toprağını terk ederek göçe başladığı bu devre "Büyük Firari", halk diliyle "Büyük Kaçkunluk",[2] IV. Murat devrinde de "zorba isyanları" devri denildiğini yazar.[3]

Halkın, Hükümet merkezine gönderdikleri şikayetnâmelerde, "zalimlerin zulmü" dediği karışıklıklara mani olunmadığı takdirde "terk-i diyar ve cilâ-yi vatan" edeceklerini, yani "çiftini-çubuğunu", köyünü terk ederek başka yerlere göçeceklerini bildirmekte idiler. Bu ifadeler neticesi olarak "iki Haymana'nın seksenden fazla köyünden yetmiş kadarı, bir sene sonra da yerlerinde yok idiler. ... Bu münasebetle halkın kaçanlar hakkında verdikleri rakamlar büyüktür. Nüfusun üçte ikisi gitmiş ve ancak birisi kalmıştı.[4]

---

[1] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, a.g.e., s. 405.

[2] "Celâli Kavgasının 1603-1608 dönemini kavram olarak en uygun biçimde damgalıyan bu terim o zaman halk tarafından kullanılmış olup mahkeme tutanaklarına da geçmiş fakat Osmanlı tarihçileri bundan habersiz kalmışlardır. Onu genel tarih bilgisine biz geçirmiş bulunmaktayız. Bkz. Tarih Araştırmaları Dergisi, II. Sayı, 2-3." Akdağ, a.g.e., s. 24.

[3] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, a.g.e., s. 455.

[4] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, a.g.e., s. 447.

Ayaklanmalar, Osmanlı devşirme yöneticilerinin yönetimsizliğinin meydana getirdiği yoksulluktan kaynaklanıyordu. Onlara göre Anadolu halkı, sadece vergi toplama mekanizması olan "etrak-ı bi-idrak" (idraksiz Türkler) idi. Ayaklanmaya Katılan İsyancı ahalinin durumu da diğerlerinden farklı değildi. Yukarıda adı geçen olaylar zamanı yaşamış olan rahip Grigor bunların durumu hakkında şunları yazıyor: "Asiler önceleri kendileri ve hayvanları için lâzım olan yiyecekten başka bir şey gasbetmiyor, talan ve tahribat yapmıyorlardı. Çorum'a gelerek kışlayan asiler fenalık yapmaktan ve sâvaşmaktan çekiniyorlardı. Bazı Bayburtlu Ermeni tâcirlerin bize anlattıklarına göre, İstanbul'dan dönerlerken Azıcı'nın (Karayazıcı'nın) ve adamlarını önünden geçmişler, fakat onlar kendileri ile hiç konuşmamışlar, dilenciler gibi yolun üzerinde mendilleri sererek tatlılıkla sadaka istemişlerdir. Tüccarlar kendi rızaları ile kudretlerine göre bir şeyler vererek yola devam etmişlerdir. Asiler fena bir söz söylemek şöyle dursun, bilâkis teşekkür etmişlerdir." Çetin Yetkin, a. g. e,. 150.

Erzurum defterdarı Mehmet Paşa'nın Divan'a gönderdiği bir raporda, göç eden göçeri-köylü ahalinin, Çıldır, Kars, Kiçivan, Kağızman, Diyadin, Eleşkirt, Zaruşat (zai-şat), Şüregel, Göle, Tekman ve İspir gibi yörelere gidip yerleştiklerini anlatılıyordu. Bu devirde, "köylülerin, hattâ kasabalıların, canlarını kurtarmak için, göze görünmez ormanlık, kayalık, dağ kovukları gibi yerlere kaçtıklarını, bazen vakit bulamadıkları yüzünden, eşya, yiyecek, ekin ve hayvan sürülerini bile ortada koyduklarını kadılar şikâyet yazılarında veya resmî raporlar sayılan "kazaya defterlerinde" kaydetmişlerdir. Topçular Kâtibi Abdulkadir Efendi de, "Vakayinamesinde, halkın, dağlara ve "balkanlara" (dağlık ve ormanlık, insanın kolay giremeyeceği karışık ve görünmez yerlere) sığınarak, palamut ile karın doyuracak bir yaşantı sürmeye başladıklarını"[1] yazar.

Anılan yöreler ağzında, bu gibi tarihi olaylar bugün de "kaç ha kaç" sözleriyle anılmaktadır ki, Akdağ'ın "kaçgunluk" dediği ifadeleriyle örtüşmektedir.

Bu devirde, Türkmenlerin Osmanlı Devleti ile çatışmaları Anadolu'yu terk etmelerine sebep olmakla, İran'a yerleşmeleri imkanları da zorluklarla doluydu.

1587 tarihinde Safevî hükümdarı olan I. Şah Abbas döneminde, İran'daki Türkmen gücü cazibesini kaybetmeğe başlamıştı. Batıdan kaçan Türkmenlerden İran'a gidebilen ve Safevî devletince kabul gören Türkmen göçleri, ancak çok sayılı ve silah gücü yüksek olanlardı. Küçük Türkmen toplulukları ise genellikle İran'a geçmiyor, Kuzeydoğu Anadulunun anılan yörelerinin ücra yerlerine, vadilerine, dağ ve tepelerin kuytu yerlerine yerleşerek sıkışıp kalıyorlardı. Bu bölgenin güney kesimi ise, Osmanlı devletince (Yavuz'dan itibaren), Kürt aşiret beylerinin yönetimine verilmiş olan "Kürdistan Eyaleti" idi. Dolayısıyla bu bölge de Anadolu'nun diğer yerlerinden kaçan Türkmenlerin yerleşimi için pek güvenli değildi. Bu durum Kanunî'nin Kürt beylerine yazdığı bir fermandan da anlaşılmaktadır.

Topkapı Saray arşivinde, E. 11969 numarayla bulunan ve 38 Kürt beyine yazdığı hüküm bugünkü dille şöyledir:

---

[1] Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, a.g.e., s. 495-497.

"Kızılbaşların yenilmesinde yararlıklar gösteren Kürt beylerine, gerek devlete karşı gösterdikleri öz kulluk ve dilâverlikleri karşılığı olarak ve gerek kendilerinin vaki müracaat ve istirhamları göz önüne alınarak, her birinin ötedenberi ellerinde ve tasarruflarında bulunan eyâlet ve kaleler geçmiş zamanlardan beri yurtları ve ocakları olduğu gibi ayrı ayrı beratlarla ihsan edilen yerleri de kendilerine verilip mutasarrıf oldukları eyâletleri, kaleleri, şehirleri, köyleri ve mezraları bütün mahsülleriyle, oğuldan oğula intikal etmek şartiyle kendilerine temlik ve ihsan edilmiştir.

"Bu münasebetle aralarında asla anlaşmazlık ve geçimsizlik çıkmamalı, dışarıdan müdahale ve taaruz edilmemelidir. Bu emr-i celile riayet edilecek, hiç bir süretle üzerinde kalem oynatılmıyacak hiç bir yeri değiştirilmeyecektir. Bey ödüllüğünde eyâleti kaldırmayıp bütün hududu ile mülknâme-i Humayun uyarınca oğlu bir ise ona kalacak, eğer müteadddid ise istekleri üzerine kale ve yerleri aralarında paylaşacaklardır. Uzlaşamazlarsa Kürdistan beyleri (..?) nasıl münasip görürlerse öyle yapacak ve mülkiyet yolu ile bunlara ebediyete kadar ilâ ebeddevrân mutasarrıf olacaklardır. Eğer bey, vârissiz, akrabasız ölmüşse o zaman eyâleti hariçten ve yabancılardan hiç bir kimseye verilmeyecek, Kürdistan beyleriyle görüşülüp ve ittifak edilip, onlar bölgenin beylerinden veya beyzâdelerinden her kimi uygun görürlerse ona tevcih edeceklerdir.

"Cenab-ı Hakkın birliği üzerine yemin ederek bu muahede-i Hümayunumu, emr-i celilimi tekrar eder ve mühürlerim. Ulu Peygamberimizin nübüvvet ve risâleti hakkı için mademki Kürt beyleri doğruluk üzere dostuma dost, düşmanıma düşman olmaktadırlar. Devletime sadık kaldıkları müddetce ferman-ı şerifime riayet etmelidirler. Bu emre karşı gelenlerin, Allahın izniyle hesap gününde suçlu ve günâhkâr ve zalimlerden olmalarını niyaz eylerim amma asıl isteğim doğruluk yolundan ayrı düşülmemesidir. Bu yolda üzerlerine din ve devletime ait işler düştüğü zaman Diyarbakır ve Bağdat beyler beyleri ve etrafta bulunan Kürt beyleri birlik ve beraberlik içinde olmalı. Cümle askerleri ve savaş araçları ile düşman üzerine saldırmak için dakika kaybetmemelidirler. Şeriat ve kanun dairesinden ayrılmayıp emirlerindeki reayaya zulüm ve her türlü fenalıklardan kesinlikle sakınmalıdırlar. Her zaman devletimize ita-

atı, hayatın sermayesi, saadetin süsü bilip doğruluktan ve bağlılıktan kaçınılmamalıdır. Cenab-ı Hakkın lütuf ve keremiyle, benden sonra, her kim hilâfet ve saltanat tahtına geçerse can ve gönülden doğrulukla ona tabi olmalı, tahta geçmeyip hariçte kalan oğullarımı düşmanım bilip yardım isteyecek olurlarsa kabul etmemeli."

Topkapı Saray arşivi 64, Hü, 52 numaradaki, III. Murat'ın fermanı şöyledir:

"Emrinizde bulunan Kürt aşiretleriyle kusursuz ve eksiksiz bir halde cenge hazır olasız. Tebriz'de bulunan Vezir'im Cafer Paşa'dan haber gelir gelmez acele hareket edip Tebriz'den ona milâki olasız. (buluşunuz)

Kürt Emirleri (yöre başkanları) şimdiye kadar "kızılbaşlara" (alevî-şiiler) kılıç sallayarak Allah yolunda gaza ve cihat (din yolunda savaş) edegelmişlerdir. Abbas Mirza'nın etrafına toplanan şeytan tabiatlı askerler tek durmayıp muhtelif hareket ederek onun başına bela getirseler gerekür. Artık hamiyet vaktidir. İnşallah uğuru Hümâyunumdaki hizmetiniz zay-i olmayacaktır. Kat be kat çoğalarak inayetlerime mazhariyetiniz (bağışlayacaklarıma kavuşmanız) muhakkaktır. Din uğrunda çalışıp Kürt Emirleri arasında faideli ve adı anılır olasız."

Yukarıda işaret ettiğimiz, XVI. yy'ın sonları ile XVII. yy'm başlarında, Anadolu'dan kaçan Türkmenlerin yerleştiği Erzurum, Kars, Aras boyları havalisi, Safevîlerle Osmanlılar arasında sık sık el değiştiren kontrolsüz bir tampon bölge durumundaydı ki, bunun için Anadolu'dan kaçan Türkmenlerin yerleşimine maruz kalıyordu.

Anadolu'da ve İran'da Türkmen kıyımının başladığı, XVII. yy'ın başlarında, "Kürdistan Eyaleti" olarak anılan ve Kürt aşiret beylerinin yönetimine bırakılmış Doğu Anadolu'da da, yukarıdaki III. Murat'ın fermanından da anlaşılacağı üzere, aynı süreç başlatılmıştı. Bu süreç, aynı zamanda, bölgede meskun bulunan ve yeni gelip yerleşen kaçkın düşmüş Alevi-Türklerin kısmen de olsa, kendilerini gizlemek mecburiyetiyle Kürtçe öğrenerek, Kürtleşmeğe başladığı bir süreçti. "Kürtlerin Anadolu'da Alevî Türklere karşı Osmanlı ile birlik içinde bulunması, bu tarihlerden başlayarak önemli sonuçlar doğuracaktır."

ONİKİNCİ BÖLÜM

KIZILBAŞ TÜRKLER OLAYINDA SONA DOĞRU

Kızılbaş adıyla anılan Anadolu Türklerinin yüz yıldan fazla süregelen sosyal-siyasi mücadeleleri, XVI. yy'ın sonuna doğru ayrı bir hız kazanmış, ancak tükeniş sürecine de girmişti.

Başlangıçta, tamamen sosyal-siyasi bir kimlikte görülen bu hareketlerin, Kanunî ve Tahmasb dönemlerinde Anadolu'da ve İran'da başlayan ve toplumda etkin hale gelen medrese faaliyetlerinin etkisiyle, XVI. yüzyılın sonlarında, itikadi/mezhebi kimlikleri daha da öne çıkmıştı. Kızılbaş Türklerin, XVII. yüzyıldan başlamak üzere siyasi tükenişlerine şahit olduğumuz bu dönemde, Türklerin "Kızılbaş" kimliğinin siyasi gücü bertaraf edilecek ve mezhebi bir kimlikle anılacaklardır.

ANADOLU'DA TÜRKMEN KIYIMI KUYUCU MURAT PAŞA

Bir Hırvat devşirmesi olan Kuyucu Murat Paşa, 1606 yılının Aralık ayında sadrazam olur. İlk amacı, Anadolu'daki Türkmen hareketlerini kökünden yok etmektir. Hedef, mevcut olaylara karışmış olanlarla beraber, daha önce de bu hareketlere katılmış olanlar ve gelecekte de isyan hareketlerine başlama ihtimali görülen kitlelerdir.

Kuyucu Murat Paşa'nın Anadolu'ya kıyım seferi, 15 Haziran 1606 tarihinde, büyük bir kuvvetle Üsküdar'a geçmesiyle başlar. Üç yıl boyunca süren bu sefer, Anadolu'yu kana bular.

Sefere katılan kuvvetler, Anadolu'da, Adana civarında Canbola-

doğlu, Ankara civarında Kalenderoğlu, Konya'da Saracoğlu Ahmet Bey, Silifke ve Adana'da Cemşid ve Muslu Çavuş, Tavil ve Meymun kardeşler ve daha birçok "Celali" ve halk önderlerini bertaraf ederken, Türk halkı da büyük kıyımlara maruz kalır.[1] Bunların yanında, herhangi bir kanunsuzluğa karışmamış, suç işlememiş olan, Bayburt'ta Murat Hanlılar denilen üç kardeş, Beyşehir'de Emir Şah gibi birçok güçlü yerel beyleri de, gelecekte baş kaldırabilirler diye, etraflarıyla birlikte ortadan kaldırmıştır.[2]

Bunlar içinde, belirgin bir şekilde siyasi amaç taşıyan Kalenderoğlu hareketi idi. Bu durum, Kalenderoğlu'nun, diğer bir hareketin reisi olan Muslu Çavuş'a yazdığı mektuptan açıkça anlaşılmaktadır.[3]

Murat Paşa, yaptığı bu kıyımlarda, öldürülenleri kazdığı kuyulara doldurduğu için "kuyucu" lâkabını almıştır. 3 yılda öldürdüğü insan sayısının genellikle 100 bin civarında olduğu kabul edilmektedir. İ. H. Uzunçarşılı bu rakamı 65 bin olarak verir.[4]

Yaşı 90'a varmış olan, Hırvat devşirmesi Kuyucu Murat Paşa'nın, Anadolu'da yaptığı kıyımın boyutunu ve Kuyucu'nun ruh halini ifade eden bir olayı tarihçi Naima şöyle anlatır:

"..... bir gün pişgâh-ı otakta [otağın önünde] iskemle üzerinde oturup harfolunan [kazılan] bi're [kuyuya] gelen adamları katlettirip doldurmağa meşgul idi.

O sırada gördü. Halk verasında [arkasında] bir atlu sipahi, bir

---

[1] bkz. İ. H., Uzuncarşılı, Osmanlı Tarihi, C. III, I. Kısım, 1988.

[2] Uzuncarşılı, İ. H., a.g.e., C. III, 1. Kısım, 1988. s. 110, 112.

[3] Naîma, C. II, s.562. nak: Yetkin, Çetin, Türk Halk Eylemleri ve Devrimleri, Ankara 1996. s. 157;

Mustafa Akdağ, "1946'da çıkan Celâli isyanlarının Başlaması başlıklı makalesinde şöyle demektedir: "Osmanlı imparatorluğunun kozmopolit bir karakter ve hatta devletin temelim teşkil eden Türklerin siyasî haklanın ve iktisadî refahlarını kaybetmeleri karşısında Türk halkı dönmelere karşı ayaklanmışlardır..." Yani Celâlî isyanlarını milliyetçi bir hareket olarak izah [etmektedir]" DTCF. Der. C. IV. s. 23. Ayrıca bkz. Mustafa Akdağ: Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, C. II. s. 127-130, 'Devletin İmparatorlukça Gidişatı İçinde Türk Hatla' başlıklı bölüm.; nak: Çetin Yetkin, Türk Halk Eylemleri ve Devrimleri, Ankara 1996. s. 132.

[4] Uzuncarşılı, İ. H., Osmanlı Tarihi, C. III, I. Kısım, 1988. s. 117.

sabîyî [çocuğu] kenduye redif edip [arkasına alıp] geçüp gider. Paşa emreyledi, varıp sabîyi at arkasından İndirip huzuruna getürdüler. Oğlancığa:

– Sen ne yerdensin? Celali arasına neden düştün? Dedikte. Sabî doğru söyleyip:

– Falan diyardanım, kıtlık sebebinden babam beni alıp bunlara katıldı. Boğazımız tokluğuna yanlarınca gezerdik. Dedi.

– Baban ne idi?

deyu soracak:

– Peştar çalardı ve anınla- doymuyordu.

Vezir-i âzam Murat Paşa basını sallayarak acı acı güldü:

– Hay, Celalîleri şevke getürürdü.

Deyup. çocuğun katline işaret etti. İşaret üzerine çocuğu cellatlara verdiler. Fakat cellâtlar:

– Bu sabi masumu nice öldürelim?!

Deyü çekilip, her biri bir tarafa gidip göz yumdu. Murat Paşa, emrinin neden geciktiğini sordukta, cellatların çocuğa merhamet edip istinkâf etliklerini [kaçındıklarını] bildirdiklerinde paşa:

– Yeniçerilerden birisi öldürsün.

Deyû buyurdu. Yeniçeri dilâverlerine teklif olundukta, anlar dahi, sabiye bakıp:

– Biz cellat mıyız? Cellatlar bile merhamet etti.

Vezir, kendi iç oğlanlarına emretti ki. sabîyi öldüreler. Anlar dahi huzurundan dağılıp kabul etmediklerinden oğlancık meydanda kalıp, onu öldürecek adam bulunmadıkta, ihtiyar vezir, arkasından kürkünü bırakıp ve kalkıp, sabîyi kendi eliyle atıp kuyunun kenarına getürüp, başını burup, boğazını sıkıp helak ve kendi eliyle kuyuya ilkaa etti [attı]."[1]

Devrin görgü tanıklarından Ermeni rahip Grigor da şu bilgileri vermektedir:

"Murat Paşa, bütün konakladığı yerlerde önceden kuyular kazdırır ve bütün Celalîleri, halkın şikâyet etliği muzır adamları öldü-

---

[1] Naîma, C. II, s.576-577 nak: Yetkin, Çetin, Türk Halk Eylemleri ve Devrimleri, Ankara 1996. s. 166-167.

saklar ayağı dibine döküldü. Bunun üzerine yiğit, öteki cellâtlara da hücum etti ise de, ne çare ki; eli bağlı!.. Hemen zavallı kendisim denize atarak boğulmak üzere iken cellâtlar yetişip, onu da denizde katlettiler. Ben o yiğidin cesedini çıkarıp, bir kenara gömdürdüm. Hâlâ mezarı Kavak iskelesi yakınında durmaktadır. Diğer cesetleri bostancılar denize döktülerdi!...

Nihayet; tam yirmi gün, bu böyle devam edip pâdişâh Üsküdar sahrasından ayrılarak (Pendik) menziline geldi. Allah'ın hikmeti! o gün, divânında, Kıbleli Pasa tarafından iki yüz adet suçlu ve suçsuz adam, bağlı olarak geldi ve suçluları kanunun emrettiği şekilde, kös önüne dizdiler. Cellâtlar, iki baştan kılıç vururlarken, suçsuzun biri elleri bağlı olduğu halde yerinden sıçrayıp, cellâdın birine öyle bir tekme vurdu ki,[1] cellâdın bağırsaktan ayaklarına dolandı, "günahsızım, ilimden, vilâyetimden sorulsun!" derken cellâd yetişip, o yiğidin kellesini yere yuvarladı...

Saadetlû pâdişâh buradan da kalkıp yedi saatte (Gökboza - Gebze) ye geldi. Burada da Sivas beylerbeyinden yetmiş nefer celâli geldi ve otağ önünde başlan vücutlarından ayrıldı.[2]

.....

Burada Gebze'den sonraki Ağa İskelesi, Çorum sancağı beyinden yüz âdet celâlî geldi; ve deniz kıyısında kelleleri bedenlerinden uzaklaştırıldı.[3]

[Hereke'de]

Buranın bütün dağları kireç taşıdır. Burada da, elli nefer celâlî katlonuldu. Ellisi de İzmit şehri için ala konuldu. Buradan da kalkıp, yine bütün vezir ve vükelâ sağda solda tâ., İzmît şehrine varıncaya kadar saadetlû padişaha, selâm durdular...[4]

.....

Evliya Çelebi, İzmit'te yapılan resmi geçit töreni sırasında Köprülü Mehmet Paşa'yı şöyle anlatmaktadır:

---

[1] Evliya Çelebi, Seyahatname, C. 5, Üçdal Neş., İstanbul 1984, s. 189.

[2] Evliya Çelebi, a.g.e., „ C. 5, s. 190.

[3] Evliya Çelebi, a.g.e., „ C. 5, s. 190.

[4] Evliya Çelebi, a.g.e., „ C. 5, s. 190.

"....Sonra Köprülü Mehmed Paşa, o ak sakallı, beyaz sof üzerine- samur kürk kaplı giyer, nuranî şeyh Vefa suretti ama kan içen yüzlü, nice haneden söndürmüş, nice yüz bin masum ve caninin canını, ten kafesin-den uçurmuş, nice hanedan sahiplerini evsiz bırakıp hanesinden kaçırmış, ..."[1]

Ilıbat = (Ulubat) kalesi:

Saadetlû padişah, buradaki otağına gelirken, harâb olan bu kaleden birkaç sahi toplar atılıp, şenlik yapıldı. Burada, Anadolu celâlî müfettişi İsmail Paşadan eli kolu bağlı üç yüz adam gelerek hepsi kılıçtan geçirildi.[2]

Evliya Çelebi, Bursa'dan itibaren kafileden ayrıldığı için, bundan sonraki olaylardan bahsetmez.

Anadolu'da, XVII. yüzyıl boyunca, Osmanlının devşirme yöneticilerinin, kötü anlamda Kızılbaş dedikleri Türklere uyguladıkları kıyım ve baskılar neticesinde, Türk kitle devlet nezdinde gücünü ve itibarını kaybedecek ve Osmanlı İmparatorluğunun dağılma ve işgal devrine kadar baskı altında tutulacak ve kimliklerini ifade etme imkanı verilmeyecektir.

Ne var ki, kurucusu oldukları devlet, devşirme yöneticilerin ihanetleri sonucu, istilaya uğrayarak ortadan kaldırılmak istenince, Mustafa Kemal Önderliğinde, son kez başkaldıracaklar ve kan pahasına, can pahasına mal olan Ulusal devletlerini, bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmayı ve Yeni Hayata-Milli hayata ulaşmayı başaracaklardır.

SAFEVİ DEVLETİNDE TAHT KAVGALARI VE KIZILBAŞ TÜRKLER

ŞAH TAHMASB'IN SON DÖNEMİ VE H. ŞAH İSMAİL DEVRİ

Safevî Devleti, kuruluşundan 1570'lere kadar, tartışmasız bir

---

[1] Evliya Çelebi, a.g.e., „ C. 5, s. 192.

[2] Evliya Çelebi, a.g.e., „ C. 5, s. 201.

şekilde Anadolulu Kızılbaş Türklerin hakimiyetinde yönetilmekteydi. Şah Tahmasb'ın son yıllarına doğru durum değişme eğilimleri göstermeye başlar. Bu zamanda devlet idaresinde, Türkmenlerin yanında, Gürcü, Çerkes ve Kürt beyleri de görülmeye başlar.

Şah Tahmasb, Kanunî devrinde, Osmanlıların Kafkasya seferlerinin başladığı sırada, Gürcü ve Çerkes asilzadelerinden kız almış ve onlarla akrabalık kurmuştu. Bu akrabalığın, Osmanlıların Kafkasya seferlerine karşı, bölgede bir güç birliği amaçlandığı düşünülebilir. Tahmasb'ın bu evliliklerinden dolayı, akrabaları olan Gürcü ve Çerkes asilzadeleri etraflarıyla gelip saray ahalisine dahil olmuş ve devlette yüksek mevkiler elde etmişlerdi.[1]

Şah Tahmasb öldüğü zaman 9 oğlu bulunuyordu. Bunlar: Musullu Türkmen reisi İsa Bey'in kızından olma Muhammed Mirza (Kör Muhammed – Hudabende) ve İsmail Mirza; Çerkez asilzadelerinden Şemhal'ın kız kardeşinden olanlar Süleyman Mirza, Mahmud Mirza ve Ahmet Mirza; Gürcü hanımından doğmuş olanlar Haydar Mirza, İmamkulu Mirza, Mustafa Mirza ve Ali Mirza idiler.[2]

Tahmasb'ın oğullarından, Türk anadan doğan, Herat valisi İsmail Mirza, saltanatı ele geçirmek faaliyeti ile suçlanarak Kahkaha kalesine hapsedilir. 20 yıla yakın bir süre orada kalır.[3]

1572 yılında, 43 yaşındaki İsmail Mirza'nın mahsur bulunduğu kaledeki hazineden Altın ve Gümüş külçeler kaybolur. Bu olayda, kale komutanı Ustaclu Türkmenlerinden Habib Bey, İsmail Mirza'yı sorumlu tutar. Bunun üzerine Şah Tahmasb bir "Kızılbaş Heyeti"ni tetkik için kaleye gönderir. İsmail Mirza da, bu olayın sorumlusu olarak, kale komutanı Habib Bey'in kızını suçlar. Giden heyet içinde bulunan Rumlu (Sivaslı) Hüseyin Kulu ile Kum hakimi Şamlı Türkmen reisi Veli Halife İsmail Mirza'yı, Ustaclı Pirî Muhammed Han ile Karadağ hakimi Halife Ensar da kale kumandanı Habib Bey'i tutarlar. Bu heyet, Şah Tahmasb'ın huzurunda,

---

[1] Bala, Mirza, İran Mad., İslâm Ans., s. 1024.

[2] Efendiyev, Safevi Devleti, ... s. 103.

[3] Efendiyev, Azerbaycan Safevi Devleti, s. 106.

olay hakkında bilgi verirken, sert tartışmalara başlarlar, hata Şah'ın huzurunda birbirlerine hücumlar ederek olayı büyütürler. Şeref Han, Şerefnâme adlı eserinde, bu olayı ele alırken, Kızılbaş tayfaları arasındaki çekişmenin ve düşmanlığın o günden itibaren başladığını yazar.[1]

Şah Tahmasb'ın hakimiyetinin sonuna doğru, ilk rahatsızlandığı zaman, saray ayanları ikiye ayrılmış, gerginlik had safhaya ulaşmıştı. İki gruptan biri, Gürcü hanımdan doğan Haydar Mirza'nın, diğer grup ise, Musullu Türkmen anadan doğan İsmail Mirza'nın taraftarları idi.[2]

Tahmasb, biraz düzelmeğe başlayınca ortalık durulmuş ancak, ikinci defa ağırlaşınca, Gürcü ve Çerkes eşlerinin çekişmesiyle sarayda karışıklıklar çıkar. Tahmasb, veliaht olarak düşündüğü ve hayatından endişe duymağa başladığı oğlu İsmail Mirza'yı, getirmek üzere, sarayın korucu gücünü olan Afşarları Kahkaha kalesine gönderir.[3] Bu sırada Şah Tahmasb ölür. Türkmenler, Şah'ın ölümünden Haydar Mirza'nın Gürcü asıllı anasını sorumlu tutarlar ve Haydar Mirza'nın taraftarlarıyla açık mücadeleye başlarlar. Uzunçarşılı, Tahmasb'ın ölümünü, "Haydar'ın validesi olan Gürcü kadın, rivayete göre, oğlunun bir an önce hükümdar yapmak için" Şah'ı zehirlettiğini yazar.[4] Şah'ın ölümü duyulunca, Gürcüler'in şah yapmak istediği Haydar Mirza, Kızılbaş Türk emirlerin kararıyla, kadın elbisesiyle haremden kaçarken yakalanarak başı kesilerek öldürülür. Saraydaki Haydar yanlılarıyla, Tahmasb'ı zehirlediği iddia edilen saray doktoru da parçalanarak öldürülürler.[5] Bu olaylar zamanı dikkati çeken önemli bir nokta da şudur ki, Türkmenler gelenekleri uyarınca veliahtlık konusunda Türk anadan doğmuş olmayı esas al-

---

[1] Şeref Han, Şerefnâme C. II, s. 243 nak: Efendiyev, a.g.e., s. 107.

[2] Uzunçarşılı, İsmail Mirza'nın annesinin Çerkes olduğunu yazar ki, doğru değildir. Bkz. Uzunçarşılı, İ. H., Osmanlı Tarihi, C. III, I. Kısım, 1988. s. 55.

[3] Efendiyev, a.g.e., s. 107.

[4] Uzunçarşılı, İ. H., Osmanlı Tarihi, C. III, I. Kısım, 1988. s. 55.

[5] Efendiyev, a.g.e., s. 112-113.

mışlar ve ittifakla Türk anadan doğan[1] İsmail Mirza'yı desteklemişlerdir.

W. Hınz, "temiz Türk K-nlı" dediği İsm-il'i y-lnız Türk Kızılbş ay-nl-rı, Haydar'ı ise Ust-clı, Ş-yh-vend t-yf-l-rı, T-lışl-r, F-rs ruh-ni bür-kr-t ayanları ve Gürcüler'n desteklediğini söyler.[2]

Faruk Sümer, İskender Munşi'ye ve Şerefnâme'ye dayanarak, Rumlu Hüseyin Kulu Halife'nin ve Çerkes Şemhal Sultan'ın İsmail Mirza'ı desteklemiş olmaları ile ilgili şu bilgiyi veriyor: Halîfetü'l-hulefâ ve Çerkes Şemhal, Tahmasb'ın Çerkes Cariyesinden doğmuş bir oğlunu tahta çıkarmak arzusunda idiler. Fakat Havanın İsmail Mirza lehine olduğunu görünce ona uymağa mecbur kaldılar."[3]

Efendiyev'in açıkladığı gibi, Haydar Mirza'yı destekleyenler arasında Ustaclı emirlerin dışında Türk asıllı bulunmamaktadır. Türk anadan doğan İsmail Mirza'yı destekleyenlerden Türk asıllı olanların dışında yalnız, Perihan hanımın dayısı Şemhal Sultan'a bağlı Çerkesler bulunmaktadır. Faruk Sümer, "Bunlardan bazıları da, İsmail'in taraftarı olmaktan ziyade Haydar'm hükümdar olmasını istemiyorlardı" diyor.[4]

Haydar Mirza'yı destekleyen Ustaclı emirleri, genellikle her devirde, Kızılbaş Türk kitlesinden ayrı davranışlar göstermişlerdi. Tarihçi İskender Munşi, II. İsmail şah olduktan sonra, Ustaclıların iyi karşılanmadığını, Kızılbaş tayfalarının nefretini kazandığını ifade ederek "Ustaclı tayfası, Kızılbaşlar arasında gece gündüz rusvay olduklarından utanıyor ve mahcubiyet çekiyorlardı." diye yazar.[5]

Safevî devletinin en güçlü Türkmen grubu olan Ustaclılar'a, bu gün, ne İran'da ne de Türkiye'de bu adla rastlanmamaktadır. Bunun sebebi belki de aykırı davranışlarından kaynaklanmıştır.

---

[1] II. İsmail'in annesi, Türkmen Musullu obasından İsa Beğ'in kızı idi. Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu, s. 115.

[2] Hınz, W., Schah Esmail II., Berlin 1933, s. 46. nak. Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 114.

[3] Sümer, F., Safevi Devletinin Kuruluşu, s. 112.

[4] Sümer, a.g.e., s. 110-111.

[5] Efendiyev, a.g.e., s. 119.

Şah Tahmasb'ın son dönemine kadar, Safevî Devleti'nin yönetiminde Türkmenler hakim ve bir uzlaşma içindeydiler Efendiyev, diğer topluluklar hakkmda da şu bilgileri veriyor: "-dl-rı çekilen Gürcüler ve Çerkezler Müslümanhğın Şiîlik mezhebini kabul-tmiş ve Sef-vilerin hizmetine girmiş, Gürcist-n f-d-l ay-nl-rının ve K-fk-s d-ğl-rınm şim-l kesimi ah-lisinin yüksek s-sy-l tabakaları bağımsız siy-si kuvvet -lm-mış, anılan h_diselerde ikinci derecede r_l oynamışlardır."[1]

Farslar'ın da Safevî devletinde önemsiz görevler aldıklarına değinen Efendiyev, "Kızılbaş ayanları Farslara (Taciklere) hor bakıyor, onların yüksek görevlere gelmesine müsaade etmiyor, müstesna derecede Türkmenlere ait olan askeri işlere layık olmayan aşağı tabaka mensupları olarak bakıyorlardı"[2] diyor. Bunlardan ilk vezirlik makamına gelmiş olan Fars asıllı Mirza Salman İsfahanî, "Taciktir" diye Türkmenlerce 1583 tarihinde katledilmiştir.[3]

İskender Munşi de şunları yazar: "Sarayda Tacikler sınıfına mensup olan başka ayanlar grubu var idi. Onlardan bazıları kulluk hizmeti görürlerdi. Onlar bir o kadar mühim görevlerde olmasalar da, devlet şurasında müşavirler gibi görev yapıyorlardı ve (müzakerelere) iştirak etmeleri ile dikkat çekiyorlardı."[4]

Benzer bilgileri, Venedikli Aleksandır da veriyor: "Baş müşavirler oy kullanamazlardı ve şah onları davet etmedikçe fikir beyan edemezlerdi; onlar yüksek liyakat sahibi olsalar da yüksek seviyeye çıkamazlardı. Hatta ayan kökenli olsalar da, askeri görevler alamazlardı."[5]

Türkmenlerin bu hassasiyetleri, belkide, Osmanlı devletinin, Türksevmez, dönme devşirme yöneticilerinin, Türk ahaliye karşı olan tutumlarının tecrubelerine dayanıyordu.

Tahmasb'ın ölümü duyulunca, İsmail Mirza'nın taraftarlarından

---

[1] Efendiyev, a.g.e., s. 115.

[2] Efendiyev, a.g.e., s. 197.

[3] Efendiyev, a.g.e., s. 198.

[4] Efendiyev, a.g.e., s. 197.

[5] Efendiyev, a.g.e., s. 197.

bazı emirler ve çok sayıda taraftar ahali, İsmail'in bulunduğu Kahkaha kalesi etrafına toplanır. Hakimiyetin eline geçtiğine emin olan İsmail, başta kale komutam ve yakınları olmak üzere, orada bulunan Ustaclıların da önemli bir kısmını hemen öldürtür.

İsmail, taraftarları ile önce Erdebil'e giderek atalarının mezarlarını ziyaret eder, sonra Kazvine gelir ve 22 Ağustos 1576 günü Kazvin'in büyük camiinde adına hutbe okunarak Safevî Şahı ilan edilir.

II. Şah İsmail, tahta çıkınca ilk iş olarak, hanedan mensuplarından kendisine rakip olabilecek olanları ortadan kaldırdı. Yalnızca, Türk anadan doğan baba-ana bir kardeşi Muhammed Mirza ile onu çocukları Sultan Hasan Mirza, Hamza Mirza, Abbas Mirza (gelecekte I. Şah Abbas), Abu Talip Mirza ve Tahmasb Mirza'ya dokunmaz.[1] Faruk Sümer, bu katliamda "Celladlık görevinin çoğunu Şamhal Han'ın "gök gözlü Çerkesleri"ne yaptırıldığını yazar.[2]

II. ŞAH İSMAİL'İN DİNÎ REFORM GİRİŞİMİ

İki yıl kadar saltanat süren II. İsmail'in en önemli özelliği, Şiî ve Sünnî mezhepler arasındaki ayrılıklara son vermek girişimidir. I. Şah İsmail'den beri İran'da başlatılmış olan şiileştirme sürecinin devam ettiği anlaşılmaktadır ki, II. İsmail devrinde de devam etmekte olan, özellikle Sünnî ahalide görülen memnuniyetsizlik bunun açık belirtisidir.

Devletin kuruluş devrinde İran ahalisinin büyük çoğunluğunun Sünnî/Şafiî olduğuna, yukarıdaki bölümlerde yeri geldikçe değinmiştik. Anadolu'dan giden, Türkmen kitlelerinin Safevî devletinin kuruluşunu sağladıktan sonra İran Sünnî/şaffiliği üzerinde baskı kurarak hatta kanlı zorlamalarla bir şiileştime dönemi başlatmışlardı. Türkmenlerin sathi Şiî itikatları, İran'ın tarihi medrese geleneği içinde ele alınmış, fıkhi ve itikadi yönden disipline edilerek geniş

---

[1] Efendiyev, a.g.e., s. 119-120.

[2] Sümer, a.g.e., s. 112.

dinî bilgi zenginliğine, daha açık bir ifadeyle dersek, bilgi yoğunluğu itibariyle medresevî bir bilgi ve tecrübeye sahip bulunan Sünnîlikle rekabet edebilecek bir seviyeye ulaştırılmıştı. Bu süreçte, Sünnîlikle Şiîlik arasındaki farklılıklar derinleşerek büyümüş, Türkmenlerdeki mezhebî kimlik de daha öne çıkarılmıştı.

II. İsmail devrinde, her yerde Şiî motiflere rastlanıyordu. Camilerin duvarları Şiî yazı ve resimlerle süslenmiş, Şiî imamların adları ve onlar için söylenmiş şiirlerle doldurulmuştu. Camilerde, hutbe ve dualarda, Emevî döneminden intikam alırcasma, Emevî liderlerine, İlk üç halifeye ve Hz. Ayşe'ye beddualar ve lanetler okunuyordu. Bu durum İran ahalisinden, henüz şiileştirilememiş, Sünnî/Şafiî inançlarını muhafaza eden tabakalarda büyük rahatsızlık ve tepkilere yol açıyordu.

II. İsmail bu durumdan hiç hoşnut olmaz. Faruk Sümer, zamanın tarihçisi İskender Munşi'den naklen, II. İsmail'in müşavere meclislerinden birinde geçen örnek bir olayı şöyle nakleder: [II. İsmail'in] "halîfetü'l-hülefâlığa getirdiği Bulgar Halîfe'ye (şüphesiz Anadolulu)[1] Hz. Âişe'nin lanetlenmesi ile ilgili olarak düşüncesini sormuş, o da: "küfür etmek haramdır, amma lanet etmek, işi Allah'a havale etmek demektir ve bunda da bir mahzur yoktur" cevabını vermişti. Bunun üzerine, "sen saf bir Türksün, sana bunu kim öğretti?" diye soran hükümdara: "Merhum Şah Tahmasb zamanında ulemadan duydum" karşılığım vermiş ise de bunun gerçek olmadığının söylenmesi üzerine Bulgar Halîfe azledilmekle kalmayarak koruculardan yediği tekmeler yüzünden üç ay yatakta yatmak mecburiyetinde kalmıştı."[2]

II. İsmail bütün bu görünüm ve lanetlemeleri yasaklar ve başkent Kazvin camilerinin takip edilmesi için saray muhafızlarını görevlendirir.

Bir camide, cuma hutbesinden sonra Kanber adlı bir dervişin or-

---

[1] Bulgar Halife Anadolu Türkmen beylerinden olup Toroslar dağlarının Varsak bölgesinde halen de yaşamakta olan Bulgar adlanan Türkmenlere mensuptu. Bkz. Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu, d.n. 19, s. 116.

[2] Sümer, Faruk, a.g.e., s. 116.

taya çıkarak "Ali'ye ve onun ailesine samimi kalpten hayır-dua, Ali'nin düşmanlarına ise ebedi lanet olsun" demesi üzerine, orada bulunan tanınmış Sünnî ulemadan Mirza Mahdum'un[1] tepki göstermesi üzerine, saray muhafızları sopalarla dervişi döverek öldürürler. Bu olay sonrasında II. Şah İsmail, Şiî ilahiyatçıları takip ettirmeğe başlar. Sarayda görevli bulunan Şiî alimlerin ileri gelenlerinden, Müçtehid Mir Seyid Hüseyin ve Mir Seyid Ali ve diğerlerini saraydan kovulur. Müçtehid Mir Seyid Hüseyin'in kitaplarına el koyularak, mühürletip kaldırılır. Şah'ın fermanı ile "Peygamber'in silahdaşlarını" lanetlememiş olduğunu kanıtlayanlara para armağanları verileceği ilan edilir. Bu olayla, İran unsuru ahalide büyük bir hareketlenme olur ki, para almak için müracaat edenler, hayatlarında hiçbir zaman Şiî olmadıklarını, halen de Şafiî mezhebine mensubiyete devam ettiklerini iddia ediyorlardı. İddiaları kabul edilenlere 200 tümene kadar para armağanı veriliyordu.[2]

Bu olaylarla, ahali arasında II. Şah İsmail'in Sünnîliğe temayül ettiği, hatta Sünnî olduğuna dair dedikodular yayıldı. Bizim, bazı tarihçilerimiz gibi Uzunçarşılı da, II. İsmail'in Sünnîliği kabul ettiğini söyler.[3]

II. İsmail'in Sünnîliği kabul ettiğine dair kesin bir kanıt bulunmuyor. Ancak, onda bu temayüllerin mezhepler arasındaki zıtlığı ortadan kaldırmaya yönelik olduğu anlaşılmalıdır. II. İsmail bu doğrultuda, sikkeler üzerinde de değişiklik yapmıştır. O zamana kadar Safevî sikkelerinin üstünde "Allahtan başka Tanrı yoktur, Muhammed Allahın resulüdür, Ali Allahın dostudur" sözleri yazılı idi.

II. İsmail'in bastırdığı sikkelerin bir yüzünde Şeyh Attar'dan bir beyit, diğer yüzünde ise şahın adı, unvanı ve paranın basıldığı yer

---

[1] Safevi devletinin ilk döneminde, Şafiî camilerin yıkıldığına, yukarıdaki bölümlerde işaret etmiştik. Bu olayda, tanınmış sünni alim Mirza Mahdum'un şiilerle aynı camide bulunması, o devirde şiilerle sünnilerin aynı camide ibadet ettikleri kanaatini uyandırıyor.

[2] Efendiyev, a.g.e., s. 122-123; İskender Munşi, II. Şah İsmail'in ölümünden sonra Şah olan Muhammed Hudabende zamanında bu paraların halktan geri alındığını yazıyor. Bkz. Efendiyev, a.g.e., s. 278, d.n. 71)

[3] Uzunçarşılı, İ. H., Osmanlı Tarihi, C. III, I. Kısım, 1988. s. 56.

yazılı idi. II. İsmail, eski paralardaki sözleri kaldırmasının sebebini, "bu paraların gayrimüslimlerin de eline geçtiğini ve dokunduklarını, bunun da caiz olmadığını" ileri sürerek gösteriyordu. İskender Munşi, İsmail'in bu sözleri paralardan kaldırmasının sebebini "Ali Allahın dostudur" ifadesinin sikkelerde yer almasını istemediğine dayandırır.

Şerefnâme'nin yazarı Şeref Han, II. İsmail'in bu tedbir ve temayülünün, "her mezhebin kendi itikatlarını muhafaza ederek, bir birinin işine karışmamasını temin etmek" amacına yönelik olduğunu yazıyor.[1]

II. Şah İsmail'in bu davranışlarının asıl sebebi tam açıklığa kavuşmamıştır. Sünnîliği kabul ettiği konusundaki görüşler haklılık kazanamamıştır. Ancak, burada şunu da hatırlatmak gerekiyor ki, 1555 tarihinde, Kanunî ile Şah Tahmasb arasında Amasya barış antlaşmasında, Osmanlı tarafı, "eğer, Safevî devleti Osmanlılarla barış içinde yaşamak istiyorsa, ilk üç halifeyi de tanımalı ve saygı göstermelidir" kaydı bulunmaktaydı. Bu kaydın İsmail üzerinde bir etki yaratmış olabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Oktay Efendiyev, II. Şah İsmail'in Sünnîliği kabul etmemiş olduğunu ileri sürerek şunları yazıyor: "İhtimaldir ki, Sultan III. Murat 'la aynı zamanda tahta çıkan II. İsmail, Sultanla [III. Murat] barış ilişkileri kurmaya ve bu maksatla da, Şiî-Sünnî karşı durmasını yumuşatmaya meyletmişti. Buna göre de II. İsmail'in hakimiyeti devrinde Safevî-Osmanlı hudutlarında sakinlik hüküm sürmüş ve taraflardan hiç biri barışı bozmamıştır."[2]

II. İsmail'in bu temayülleri Türkmen emirler arasında da dedikodu ve çekişmeleri artırır. Ulema ve Emirlerden bazı akıllı kişiler "olsa olsa iki mezhep taraftarlarını birbirine yaklaştırmak ve aradaki münafereti [nefreti] ortadan kaldırmak konusu ile ilgilidir"[3] diye düşünüyorlardı. Bu olaylar yüzünden Türkmen boyları arasındaki ilişkiler de önemli bir sarsıntıya sebep olur.

---

[1] Efendiyev, a.g.e., s. 125.

[2] Efendiyev, a.g.e., s. 125.

[3] Sümer, a.g.e., s. 117.

Yukarıda bahsi geçen dervişin camide öldürülmesi, camilerin duvarlarındaki Şiî motiflerinin kaldırılması Kızılbaş Türklerin sabrını taşırmış ve hiddetlendirmişti. Şah'ın Sünnîliğe geçtiği şaiyaları da işi körükler. Bu ortam içinde Türkmen reisleri sarayın karşısında bulunan Sadabad bağında, konuyu görüşmek üzere toplanırlar. Muhalif bazı Türkmen reisleri, bu toplantının, "Şah'ı devirip yerine, Tahran'da bulunan, II. İsmail'in kardeşinin oğlu Hasan Mirza'yı şah yapmak" amacıyla yapıldığını Şaha ulaştırırlar.[1]

Toplantı sonunda, şikayetleri ve bazı konuları Şah'la görüşmek üzere, Teke Türkmenlerinin reisi Erdoğdu Halife ile Türkman tayfasının reisi Emir Han saraya gönderilir. Şah'ın huzurunda yapılan görüşmelerde, II. İsmail Sünnîlik ithamlarını reddeder ve Türkmen reislerini, kendisine suikast hazırlamakla itham eder. Türkmen reisleri bunun yalan olduğunu söylerler ve Şah da bunlara, kendi yerine şah yapılacağı dedikodusu yayılan kardeşi oğlu Hasan Mirza'yı ortadan kaldırmak suretiyle kendilerini aklamalarını ister. Bir süre sonra Hasan Mirza öldürülür ve dedikoduya adı karışan Teke Beyi Erdoğan Halife de hapsedilir.[2]

Bu olaylar neticesinde, Kızılbaş boyları arasında ayrılıklar da meydana gelir. En güçlü Kızılbaş boylarından Türkman ve Tekeli birliği ile Ustaclu ve Şamlu birliği arasında düşmanlıklar başlar. Geçmişte de Türkmenler arasında küçük ayrılıklar olmuşsa da halledilmişti. Ancak bu son ayrışma, ileriki dönemlerde de büyüyerek devam edecek, kuruluşundan beri Safevî devleti yönetiminde kesin hakimiyetleri bulunan Kızılbaş Türklerin gücü zayıflayacak ve bu süreç XVIII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren İran'da, Kızılbaş adının siyasi hayattan dışlanmasıyla sonuçlanacaktır.

II. İsmail, karışıklığı ortadan kaldırmak ve sakinliği sağlamak için, Türkmenlerin, Sünnî-şii kavgasını çıkaran ve tahrik eden olarak suçladığı, Sünnî ulemanın ileri gelen büyük alimi Mirza Mahdum'u, topluluk önünde suçlayarak refüze eder ve bir daha bu ko-

---

[1] Sümer, a.g.e., s. 117.

[2] Efendiyev, a.g.e., s. 124.

nularla ilgilenmesini yasaklayarak saraydan uzaklaştırır.[1] Faruk Sümer'e göre hapse attırır.[2] ve bu şekilde de baş kaldırmış olan Türkmenleri de yatıştırır.

İki yıllık hükümdarlıktan sonra II. İsmail'in, beklenmeyen ölümü (1578) yeni olayların başlangıcı olur. Ölümünün, içki ve afyon kullanmaktan, mide hastalığından veya boğdurularak öldürüldüğü söylenmekle beraber, en yaygın olarak kabul gören, O'nun zehirlenmek suretiyle öldürüldüğü görüştür.

İskender Munşi'ye göre, II. İsmail'in, Çerkes anadan doğan üvey kız kardeşi Perihan hanım, devlet işlerine meraklı, hırslı biridir. İsmail'in şah olmasında gayretleri vardır. Ancak İsmail şah olunca onu devlet işlerinden tamamen uzaklaştırır. II. İsmail'in "dinî ıslahat" girişimleri sırasında meydana gelen olaylarda da parmağı vardır. Şahın olayları yatıştırarak kontrolü sağlaması üzerine, Perihan hanım, afyon müptelası olan Şah'ın afyonuna, haremdeki adamları vasıtasıyla zehir koydurarak öldürtmüştür.[3]

ŞAH MUHAMMED HUDABENDE DÖNEMİ

II. Şah İsmail'in ölümü üzerine, başşehir Kazvin'de, sarayda ve Kızılbaş boyları arasında gerginlik büyür ve savaş tehlikesi doğar. Bir tarafta Şamlu-Ustaclu ittifakı, diğer tarafta da Tekeli-Türkman ittifakı karşı karşıya gelir. II. İsmail'in taraftarı olan Türkman-Tekeli birliği, Ustaclu-Şamlı ittifakından birçok kişiyi öldürürür, bu şekilde, araya kan davası da girer. Bunun üzerine, nüfuzlu ve saygın bir şahsiyet olan Afşarlar'ın reisi Halil Han, çatışmaya mani olmak ve birliği tekrar sağlamak amacıyla bir toplantı düzenler. Toplantıya, Türkmenlerin büyük emirlerden, Türkman Emir Han, Tekeli Müseyyip Han, Ustaclu Pire Muhammed Han, Şamlu Hüseyin Han, Afşar Halil Han, Zulkadili (Dulkadir) Kalkancı Oğlu Veli Sul-

---

[1] Efendiyev, a.g.e., s. 124.

[2] Sümer, a.g.e., s. 117.

[3] Efendiyev, a.g.e., s. 126.

tan ve diğerleri katılır. Toplantıda önce, Türkman ve Tekeliler ile Ustaclular ve Şamlılar arasındaki kan davası için mücadeleye meydan verilmemesi kararlaştırılır ve devletin selâmeti için oymak taassubu güdülmeyeceğine dair and içilir.[1] Sonra devletin sorunları ele alınır ve II. Şah İsmail'in yerine, O'nun ana-Baba bir kardeşi, o sırada Şiraz'da yaşamakta olan Muhammed Hudabende'nin şah olmasına karar verirler.[2]

Safevî devletinin kuruluşundan beri, Türkmen emirlerinin aldığı kararlar tartışmasız ve muhalefetsiz uygulanırken, bu sefer, Osmanlı sarayında görülen entrikaların benzeri, harem kadınları işe karışır. II. İsmail'in ölümüyle, Çerkes anadan doğan kız kardeşi Perihan hanım, dayısı olan, Cerkeslerin reisi Şamhal Sultan ve bazı Kızılbaş emirlerin de desteği ile, saray yönetimine el koymuş ve devlet yönetimini ele alarak, şahlık yapmaya başlamıştı. Türkmen reislerinin, Muhammed Hudabende'yi Şah ilan eden kararı, sarayda yönetimi ele almış olan Perihan hanıma bildirilince, buna itirazı olmadığını, ancak bütün devlet işlerini, yetkili olarak kendisinin yürüteceğini bildirir. Perihan hanım bu arada kuvvet toplamak için II. İsmail'in hapsettiği bütün emir ve ayanları adamlarıyla birlikte serbest bırakır.[3]

Şah ilan edilen Muhammed Hudabende bu sırada Şiraz'da bulunmaktadır. Muhammed, geçirdiği bir hastalık neticesinde görmüyordu; bunun için kaynaklarda "Kör Muhammed" diye de anılır. Kör olmasının yanında, mülayim, devlet işlerinde beceriksiz bir adamdı Kızılbaş emirlerin onu şah seçmesinin sebebi de bu vasıfları idi. Böylece devletin yönetiminde hakim durumlarını sürdürebileceklerdi.[4]

Muhammed Hudabende'nin, daha Şiraz'da iken, şah ilan edildiği duyulunca, çok dirayetli olan "Mehdi Ulya" lâkaplı hanımı Hay-

---

[1] Sümer, a.g.e., s. 118.

[2] Sümer, a.g.e., s. 118; Efendiyev, a.g.e., s. 127.

[3] Efendiyev, a.g.e., s. 127.

[4] Sümer, a.g.e., s. 118.

rünisa hanım[1] bütün işleri eline alır. İran asıllı Mazenderan'ın aristokrat ailelerinden gelen bu hanım, daha Şiraz'dan ayrılmadan, saray kadrolarını, Fars asıllı şahıslardan kurmaya başlar.

Şah Muhammed, Şiraz'dan yola çıkarak Kazvin'e yaklaştığı sırada, şahlık görevini yürütmekte olan Perihan hanım, Çerkeslerin reisi olan dayısı ile birlikte vuruşmaya hazırlanır, ancak kendisiyle birlikte olan Kızılbaş emirlerinin, ayrılarak Şah Muhammed'in tarafına geçmesiyle direnmekten vazgeçer.

Muhammed 13 Şubat 1578 günü merasimle tac giyerek tahta oturur. Hemen muhalifler ortadan kaldırılmaya başlanır. Perihan hanım da 4 gün sonra yakalanarak idam edilir. Çerkelerin reisi Şamhal Sultan da, hile ile yakalanarak öldürülür.

Daha ilk günden itibaren saray hareminde entrikalar başlar. Şah Muhammed'in hanımı Mehdi Ulya, şahın yetkilerini ve devlet işlerini ele alır. O, "yüksek divan vekili" makamıyla resmen görevlendirilir. Devlet fermanlarına vezirle beraber O'nun mühürünün de vurulması karar altına alınır.[2] Kızılbaş Türkmen boyları durumdan rahatsızlık duymaya başlarlar. Bu sırada, Osmanlıların aniden Kafkasya'ya girmeleriyle başlayan savaşlar, Safevî devletinde yeni problemler doğurur.

Bu devri anlatan tarihçi İskender Munşi "Kızılbaş tayfalarının vatanperverlik aleyhine yönelmiş hareketlerinden, ayanlar arasındaki düşmanlıktan, Kızılbaş reislerinin Safevî devletine ve onun savunma gücüne ağır darbe vuran hareketlerinden, merkezi hakimiyete tâbi olmamalarından" şikayet eder.[3]

Şah Muhammed'in hanımı, Mehdi Ulya, haremde bulunan annesinin işbirliği ile devletin kontrolünü tamamen ele geçirmiştir. Türk emirlerini saraydaki önemli görevlerden uzaklaştırmak ve Kızılbaş Türk boylarını kayıtsız şartsız kendisine tâbi kılmak istiyordu. Bunun için de önemli görevlere kendi mensup olduğu İranlı unsurları getirmeye başlar. Şahsi veziri Mir Gıvameddin Hüseyin Şi-

---

[1] Sümer, bu kadının adını "Melike" diye anar. Bkz. Faruk Sümer, a.g.e., s. 118.

[2] Efendiyev, a.g.e., s. 128.

[3] Efendiyev, a.g.e., s. 130.

razî, Mirza Salman İsfahanî (vezir), Efzel Müneccim Kazvinî gibi kendisine yakm şahıslar devletin önemli görevlerine getirilir. Kaynaklar bu gibi şahısları Türklerden ayırmak için "Tacikler" olarak kaydederler.[1]

İranlı unsurların, şimdiye kadar görülmemiş ve alışılmamış bir şekilde, Safevî devletinin yüksek görevlerine atanması bu kadınla başlar. Saraya yerleştikten sonra, o da, Gürcü ve Çerkez hanımlar gibi, akrabalarını ve hemşehrisi Mazenderan'lı İran unsurlarını saraya doldurur ve önemli görevlere getirir.

Türklerin, gün geçtikçe yönetimden dışlanmaları, Kızılbaş Türkmen reisleri arasında tepki toplar. Şah hanımının her şeyi ele almasına karşı durmaya başlayan Türk emirler, büyük bir toplantı yaparak şu görüş birliğine varırlar: "Nasıl olur ki, Şah Muhammet Hudabende sağken, hakimiyet, şahın hanımının ve O'nun Tacik ve Mazenderan'lı adamlarının elinde bulunuyor. Adlı-sanlı emirler hakimiyetten mahrum edilmişlerdir. Mehdi Ulya, Tacikleri ve yakınları olan Mazenderanlıları, her fırsatta himaye etmekte, onları 'rehber vazifelerde' öne çıkarmaktadır. İran unsurlarını Kızılbaş emirlerden üstün tutmakta, harem hazinesini yandaşlarına dağıtmaktadır."[2] Bunların yanında, Şirvan savaşında esir alınarak sarayda barındırılan Kırım Hanı ile Mehdi Ulya'nın, cinsel ilişki içinde olduğu da ileri sürülmüştür.

Saray önüne toplanan Kızılbaş emirleri, bu şikayetleri Şah'a bildirerek, bunlara son verilmesini talep ederler. Bu talepleri reddedilen Kızılbaşlar, saraya hücum ederek isyan başlatırlar. Mehdi Ulya ile saraya yerleştirdiği İranlı unsurlardan bir çoğu öldürülür, kalanlar da saraydan kovulur.[3]

Bu olaylardan sonra, II. Şah İsmail'den beri dışlanmak istenen Kızılbaş boyları tekrar devlet yönetiminde hakimiyeti sağlarlar.

---

[1] Efendiyev, a.g.e., s. 145.

[2] Efendiyev, a.g.e., s. 146; Sümer, a.g.e., s. 125.

[3] Sümer, a.g.e., s. 124-125; Efendiyev, a.g.e., s. 147-148.

Bununla da, Safevî devletinin vilayet valiliklerinin hemen hemen tamamma Anadolulu Kızılbaş Beyleri tayin edilir. Bu tayinlerde Kızılbaş boyları arasında anlaşmazlıklar da çıkar ve aralarındaki rekabet daha da büyür.

ŞAH ABBAS DEVRİ

KIZILBAŞ TÜRKMEN GÜCÜNÜN KIRILMASI

Yukarıdaki bölümlerde yeri geldikçe değindiğimiz gibi, Safevî devletini kuran ve yabancı unsurlarını devlet işlerine karıştırmadan yöneten, Anadolu'da olduğu gibi, Safevî kaynaklarında da Kızılbaşlar diye anılan Anadolu Türklerinin durumu I. Şah Abbas devrinde sarsılmaya başlar.

Bu devre kadar devlet, Türk reislerinin elinde bulunmuş, Osmanlıların, İran ve Anadolu Selçuklularının aksine olarak, devlet yönetiminde, yabancı unsurlara yer vermemişlerdir. Kendilerini, Tat (Türk olmayan) ve Tacik dedikleri yerli İran unsurlarından farklı görmüşler, onlara ancak küçük ve yetkisiz bürokratik görevler vermişlerdir. Bu Türk – Tacik ayrımı Safevî devletinin belge ve kaynaklarında da açıkça görülmektedir. O devirde devletin hakim unsuru olan Türklerle Tat veya Tacik denilen yerli unsurlar arasındaki farklılık dilde olduğu gibi, davranış biçimlerinde, kültür, gelenek, görenek ve hatta dinî kavrayışlarda da görülmektedir. Türk unsuru kendilerinin Anadolu Türkmenlerinin torunları oldukları şurunu taşıyor, Kızılbaş sözünü övünerek söylüyorlardı. Bu deyim yalnız devletin dayandığı Türk askeri unsurunu ifade etmiyor, Tavâîf-i Kızılbaş, Pâdişâh-i Kızılbaş, Umerâ-yi Kızılbaş, Leşker-i Kızılbaş, Sipâh-i Kızılbaş, Gâziyâh-i Kızılbaş gibi adlarla da kullanıyorlardı. Kurdukları devlete "Devlet-i Kızılbaş" ve hâkim oldukları topraklara da "Ülke-i Kızılbaş" diyorlardı."[1]

II. İsmail devrinde, Kızılbaş emirler arasında başlamış olan ger-

---

[1] Sümer, a.g.e., s. 150.

ginlik, Muhammed Hudabende zamanı, yüksek makamları ele geçirmek rekabeti ile kanlı mücadelelere dönüşmüştü. Merkezi idarenin zayıflığından, bölge ve vilayet valileri olan Kızılbaş emirler bağımsız hareket ediyorlardı. Dirlik-düzenlik bozulmuş, batı sınırlarından Osmanlılar, doğudan ise Özbekler devleti sıkıştırmaya başlamışlardı. Şah Abbas, böyle bir vaziyette, Herat hakimi iken, Anadolu'lu Kızılbaş emirlerin kararıyla şah ilan edilmiş ve devletin yönetimini ele geçirmişti.

Şahlığı ilan edilir edilmez, Kızılbaş Türklerin gücünü kırmaya yöneir. İlk tedbirlere, çeşitli bahanelerle, önde gelen güçlü Türkmen emirlerini ortadan kaldırmayla başladı. Kendisini himaye eden ve Şahlığı ele geçirmesini sağlayan, Ustaclu reisi Mürşid Kulu Han'ı bile öldürtür. Halk tarafından çok sevilen oğlu Mirza Safi'yi de aynı endişelerle öldürtmüştür. Öldürülen emirlerin yerine genç, tecrübesiz kişileri atıyordu. Bir arada, kalabalık şekilde bulunan boyları bölerek, İran'ın çeşitli bölgelerine dağıttı. En çok dağıtılan boyların başında, Annesi Mehdi Ulya'nm ölümünden sorumlu tuttuğu Afşarlar geliyordu.

Şah Abbas, devleti yeniden düzenlerken Osmanlı sistemini örnek alr. Kızılbaş Türklerin gücünden çekindiği için, Osmanlının, dönme ve devşirmelerden meydana getirdiği Yeniçeri ocağına benzer askeri bir kuvvet meydana getirdi. Tüfengçiler adını verdiği bu kuvvet, ücretli olarak, daha önce saraya yerleşmiş olan Ermeni, Gürcü ve Çerkeslerle beraber, yine bu gruplara mensup birçok köleden oluşuyordu.[1] Kullar olarak anılan bu topluluğun reisine de Kullar Ağası denilirdi. Kızılbaş Türkler, kendilerinin dışlanması için kurulan bu kullar takımına, düşmanca davranıyor, her vesile ile onları aşağılıyorlardı. O devirde İran'a gelen Avrupah seyyah Chardin, "Kızılbaşların kullardan nefret ettiklerini ve bununla ilgili olarak onlara 'Kara Oğlan' dediklerini" kaydetmektedir.[2]

Şah Abbas, bu kuruluşun yanında, Kızılbaşların gücü ile denge kurmak amacıyla, yine Kızılbaşların çeşitli oymaklarından seçilmiş

---

[1] Huard, Abbas I. Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. 1, s. 9; Sümer, a.g.e., s. 148

[2] Sümer, a.g.e., s. 149.

Türkmenlerden, "Şasevenler" adı verilen özel bir muhafız birliği de meydana getirir. Bugün İran'da kalabalık bir grubu teşkil eden, "Şahsevenler", bu gruptan kalan topluluklardır.

Alınan birçok tedbirin yanında, Türkmen boyları parçalanarak, küçük gruplar haline getirilir, başlarına da, Kul takımından reisler atanır. Osmanlının dönme-devşirme yöneticilerinin zulmünden dolayı, Anadolu'daki yurtlarını terk ederek İran'a göçen Türkmenler, devletten dışlanmaya başlarlar. Yüz yıl sonra da, gururla ifade ettikleri Kızılbaş adı da, Anadolu'da olduğu gibi, İran'da da kötü anlamlarda anılmaya başlanır ve terkedilir.

Böylece, kızıl börklü Kızılbaş Türkler, bu tarihi oyunda Kızılbaş kimliklerini kaybederler.

KAYNAKLAR

Abbaslı, Mirza, Safevîlerin Kökenine Dair, Belleten sayı: 158.

Abbash, Mirza, Şah İsmail Hatayi'nin Ömür Yolu, Işık Neşriyatı, Bakü 1981.

Abdullayev, Behlül, Hakkın Sesi, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakû, 1989.

Acaloğlu , Arif, Avrasyacılık Üzerine, Teori Dergisi, Ekim 1998, Sayı: 105.

Acaloğlu , Arif, şifahi bilgileri.

Acalov, Arif, Azerbaycan Mitoloji Metinleri, İlim Neşriyatı, Bakü 1988.

Adnan Mad., İslâm Ans., C. 1.

Afyoncu, Doç. Dr. Erhan, Popüler Tarih Dergisi, Temmuz 2000.

Ahmed Eflâkî, Ariflerin, Menkıbeleri, Çev.: Tahsin Yazıcı, C. 1., Remzi Kitabevi Yay., İstanbul 1986.

Ahmed Eflâkî, Ariflerin, Menkıbeleri, Çev.: Tahsin Yazıcı, C. 2., Remzi Kitabevi Yay., İstanbul 1986.

Ahmed Refik, On altıncı asırda Rafızîlik ve Bektaşîlik, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul 1932.

Aka, Prof. Dr. İsmail, Mirza Şahruh ve Zamanı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Aka, Prof. Dr. İsmail, X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiîlik, Milletlerarası Tarih te ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu, İlmi Neşriyat Yay., İstanbul 1993.

Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası, "Celalî İsyanları", Bilgi Yay., Ankara 1975.

Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, C. II, Cem Yay., İstanbul 1974.

Akdağ, Prof. Dr. Mustafa, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, C. I, Cem Yay., İstanbul 1974.

Akpınar, Turgut, Türk Tarihinde İslâmiyet, İletişim Yay., 2. Baskı. , İstanbul 1994.

Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud-i, Müsâmeretü'l-Ahbâr, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000.

Aksun, Ziya Nur, Gayr-ı Resmî Tarihimiz, Marifet Yay., İstanbul 1997.

Allouche, Adel, Osmanlı – Safevî İlişkileri, Anka Yay., İstanbul 2001.

Alptekin, Coşkun, Selçuklu Paraları, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, sayı III, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı, Ankara 1971.

Annagulu, Nurmemmet, (Türkmenistan Türkiye Büyükelçiliği Müsteşarı), Türkmenlerde Renk Dünyası ve Nevruz, Nevruz ve Renkler, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı:116. Yay. Haz. Prof. Dr. Sadık Tural - Elmas Kılıç, Ankara, 1996.

Arabistan Mad., İslâm Ans., C. 1.

Arat, R. Rahmeti, Kara Kalpaklar Mad. İslâm Ans. C. 6.

Arat, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig [Yusuf Has Hacib] I Metin, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Ankara 1991.

Arendonk, C. Van, İbrahim Mad, İslâm Ans. C. 5/II.

Asım, Necip, Celâlüttin Harezemşah, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

Aşıkpaşaoğlu Tarihi, Haz. Atsız, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1992.

Aşıkpaşaoğlu, Osmanlı Tarihleri, Düzenleyen: Çiftçioğlu N. Atsız, Tevârih-i Al-i Osman, İstanbul 1949.

Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, 1. Kitap, Tekin Yay., İstanbul 1978.

Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, 3. Kitap, Tekin Yay., İstanbul 1997.

Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, 4. Kitap, Tekin Yay., İstanbul 1997.

Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, 5. Kitap, Tekin Yay., İstanbul 1997.

Aycan, Dr. İrfan - Sarıçam, Dr. İbrahim, Emeviler, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993.

Babinger, F., Anadolu'da İslâmiyet, Çev. Ragıp Hulusi, Haz. Mehmet Kanar, İnsan Yay., İstanbul 1996.

Babinger, Koyun Baba Mad., İslâm Ans. C. 2.

Babur, Vekayi Babur'un Hatıratı, Haz. Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1987, C. I.

Babur, Vekayi Babur'un Hatıratı, Haz. Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1987, C. II.

Bambridge, Margaret, Dünyada Türkler, Say Yayınları, 1995.

Bala, Mirza, Hümayun mad., İslâm Ans., C. 5/1.

Bala, Mirza, İran Mad., İslâm Ans., C. 5/2.

Balbay, Mustafa, Cumhuriyet-25.8.1998.

Bardakçı, Murat, Hürriyet gazetesi, 10.11.2001.

Barthold, W., Cengiz Han Mad., İslâm Ans., C. 3.

Barthold, Hulagu Mad., İslâm Ans., C-5/1.

Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1975.

Barthold, Tahiriler Mad., İslâm Ans.

Barthold, V. V., Türkistan, Haz.: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1990.

Barthold, W., Prof. Dr., İslâm Medeniyeti Tarihi, 1. Basım, İstanbul Kanaat Kitabevi, Ankara 1963.

Barthold, Wilhelm, Uluğ Bey ve Zamanı, Türk Tarih Kurumu Yay., Çev.: Prof. Dr. İsmail Aka, Ankara 1997.

Becker, H. C., Cizye Mad., İslâm Ans., C. 3.

Besasiri Mad., İslâm Ans., C. II.

Bıyıktay, Halis, Timurlular Zamanı Hindistan Türk İmparatorluğu, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991.

Birdoğan, Nejat, Anadolu Ve Balkanlar'da Alevi Yerleşmesi, Alev Yay., İstanbul 1992.

biyografi.net/peygamberler-asrisaadet.asp

Björkman, W., Sarık Mad., İslâm Ans., C. 10.

Bolay, Prof. Dr. S. Hayri, Hacıbektaş'ta Sorulan Bazı Sorular, Günümüzde Alevilik ve Bektaşilik, Panel: 22.2.1992, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1995.

Bozkurt, Fuat, Alevîliğin Toplumsal Boyutları, 3. Basım, Tekin Yayınevi, İstanbul 1993.

Bozkurt, Fuat, Aleviliğin Yeniden Yapılanma Sürecinde Toplum-Devlet İlişkisi, Alevi Kimliği Sempozyumu, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.

Bozkurt, Mahmut Esat, Atatürk İhtilali, Kaynak Yay., 3. Baskı, İstanbul 1995.

Brockelman, C., Cüveyni Mad., İslâm Ans., C. 3.

Brockelman, C., İbn Süreyc Mad., İslâm Ans., C. 5/II.

Brockelmann, Arabistan Mad., İslâm Ans., C. I.

Buhl, Fr., Abbas Mad., İslâm Ans., C. 1.

Burhan Oğuz, Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri II., Simurg Yaymları, İstanbul 1997.

burunoeren.com/0187392481269l2f/0187392481284436/

Caferoğlu, Prof. Dr. Ahmet, Karahanlı Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 1996.

Cahen, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Çev.: Yıldız Moran, E Yay., 3. Baskı, İstanbul 1994.

Celâl-zâde Mustafa, Selim-Nâme, Haz: Prof. Dr. Ahmet Uğur - Öğr. Gör. Mustafa Çuhadar, MİLLİ Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1997,

Clavijo, Ruy Gonzales de, Anadolu Orta Asya ve Timur, Çev.: Ömer Rıza Doğrul, Ses Yay., İstanbul 1993.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, Tarih-i Cihangüşa, C. I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, Tarih-i Cihangüşa, C. II, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988.

Çabuk, Vahit, Osmanlı Tarihi, Emre Yayınları, İstanbul 1999, C. 3.

Çağatay, Neşet, İslâm Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1993.

Çelikcan, Hüseyin, Günümüzde Alevilik ve Bektaşilik, Aleviliğin ve Sünnîliğin Tarihçesi, Panel: 22.2.1992, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1995.

Çetin Yetkin, Başlangıçtan Atatürk'e Türk Halk Eylemleri ve Devrimler, Ümit Yayıncılık, Ankara 1996.

Çetinkaya, Nihat, Iğdır Tarihi, Tarihi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1996.

D'ohsson, 18. yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler, Tercüman Yay., Tarihsiz.

Dağaşan, Dursun, Türk Toplumunda Dinî Tartışmalar ve Hoşgörü, Atatürk Kültür Merkezi.Yay., Ankara 1997.

Dames, M. Longworth, Efganistan Mad., İslâm Ans. C. 4.

Danişmend, İsmail Hakkı, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. 2, Türkiye Yay., İstanbul 1971.

Develioğlu, Ferit, Osmanhca-Türkçe Lûgat.

Devletşah Tezkiresi, Tercüman Yay., İstanbul 1977, C. I.

Devletşah Tezkiresi, Tercüman Yay., İstanbul 1977, C. II.

Devletşah Tezkiresi, Tercüman Yay., İstanbul 1977, C. III.

Devletşah Tezkiresi, Tercüman Yay., İstanbul 1977, C. IV.

Devletşah Tezkiresi, Tercüman Yay., İstanbul 1977, C. V.

Dıerl, Anton jozef, Anadolu Aleviliği Ant Yayınları, İstanbul 1991.

Divitçioğlu, Sencer, Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu, Yapı Kredi Yay. İstanbul 1999.

Diyanet, A. Ekber, İlk Osmanlı İran Anlaşması (1555 Amasya Musalahası), Dok. Tezi. Ed. Fak. Bas., İstanbul 1 971.

Dizer, Muammer, Uluğ Bey, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, s. 30.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, C. 7, İlmi Müşavir ve Redaktör, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1997.

Durmuş, Dr. İlhami, İskitler (Sakalar) Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1993.

Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, Sımurg Yay., Ankara 1996.

Efendiyev, Oktay, Azerbaycan Safeviler Devleti, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Baku 1993.

Efendiyev, Prof. Dr. Oktay, Safevi Devletinin Kuruluşunda Türk Aşiretlerinin Rolü, Tuttum Aynayı Yüzüme Ali Göründü Gözüme, Yabancı Araştırmacılar gözüyle Alevilik, Çev.: İlhan Cem Erseven, Ant Yay., İstanbul 1997.

El-Cahiz, Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Fazîletleri", Çev: Ramazan Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988.

Elvan Çelebi, Menâkıbu'l-Kudsiyye, Hz.: İ. E. Erünsal - A. Yaşar Ocak, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995.

Ergin, Muharrem, Orhun Abideleri, 1000 Temel Eser, İstanbul 1970.

Ergin, Prof. Dr. Muharrem, Dede Korkut Kitabı I, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 1989.

Eröz, Mehmet, Alevilik Bektaşilik, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1992.

Eröz, Prof. Dr. Mehmet, Türkiye'de Alevîlik ve Bektaşîlik, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

Ertuğrul Mad., Türk Ans., C. 15.

Esin, Emel, "Kün-Ay" (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi), VII. Türk Tarih Kongresi., C. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1973.

Esin, Emel, İslâmiyet'ten önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.

Esin, Emel, Tirmiz Mad, İslâm Ans., C. 12/I.

Esin, Emel, Türk Kültür Tarihi İç Asya'da Erken Safhalar, Ankara 1985.

Esterâbadî, Aziz B. Erdeşir-İ Bezm u Remz, Çev.: Prof. Dr. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

Evliya Çelebi, Seyahatname, C. 5, Üçdal Neş., İstanbul 1984.

Ezgü, Fuat, Pirî Reis Mad., İslâm Ansiklopedisi, C. IX.

Farrére, Claude, Türklerin Manevi Gücü, Tercüman Yay., İstanbul Tarihsiz.

Fığlalı, Ethem Ruhi, Milli Bütünlüğümüz Ve Hacı Bektaş Velî, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 1997.

Fığlalı, Prof. Dr. E. R., Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri, Selçuk Yay., İstanbul 1986.

Fığlalı, Prof. Dr. Ethem Ruhi Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu, İlmi Neşriyat Yay., İstanbul 1993.

Fırat, M. Şerif, Doğu İllerî Ve Vorto Tarihi, Ankara 1970.

Fischer, A., Kahtan Mad., İslâm Ans., C. 6.

Gelibolulu Mustafa Ali, Mevaidü'n-Nefais fi Kava'idi'l-Mecalis (16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Gelenekler-Görenekler ve Sosyal Hayat). Çev: Cemil Yener, İstanbul 1975.

Genç, Reşat, Satuk Buğra Han ve Türklerin İslâmiyeti Kabulü, Yeni Türkiye, Sayı 15, Yeni Medya Hizmetleri Yay. Mayıs Haziran 1997.

Genç, Reşat, Türk Düşüncesi, Davranışı ve Hayatında Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil, Nevruz ve Renkler, Atatürk Kültür Merkezi Başk., Yay., Sayı:116. Ankara, 1996.

Gibb, Orta Asya'da Arap Fütuhatı, çev. M. Hakkı, İstanbul Evkaf Matbaası 1930.

Goeje, de, J., M., Arabistan Etnograya Mad., İslâm Ans. C. 1.

Gordlevski, Anadolu Selçuklu Devleti, Çev. Azer Yaran, Onur Yay.

Gökalp, Ziya, Türkçülüğün Esasları, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Haz.: Mehmet Kaplan, İstanbul 1972.

Gökbel, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Anadolu Varsaklarında İnanç ve Adetler, Atatürk Kültür Merkezi Başk. Yay. Ankara 1998.

Gökbilgin, M. Tayyip, Orhan Mad., İslam Ans., C. 9.

Gökbilgin, M. Tayyip, Osman I. Mad., İslâm Ans., C. 9.

Gökyay, Orhan Şaik, Dedem Korkud'un Kitabı, İstanbul 2000.

Gölpınarlı, A., Bayramiye Md. İslâm Ans. C. 2.

Gölpınarlı, A., Kızılbaş Mad. İslâm Ans., C. 4.

Gölpınarlı, Abdülbaki-İsmet Sungurbey Halil bin İsmail bin Şeyh Bedrueddin Mahmud, Eti Yay., İstanbul 1967.

Gölpınarlı, Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiîlik, Der Yay., İstanbul 1987.

Grammont, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, (Heyet yazımı) C. I, Yayın Yönetmeni: Jean Robert Mantran, Louis Bacque, Çeviren: Server Tanilli, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.

Gregory Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C-1, 2. Baskı, Ç: Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara-1987.

Gregory Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, C-II, 2. Baskı, Ç: Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara-1987.

Grenard, Fernand, Babur, Hz.: Orhon Yüksel, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1971.

Grousset, René, Bozkır İmparatorluğu, Ç.: Dr. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 1980.

Günaltay Ord. Prof. M. Ş. Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu, Belleten. C. VII.

Günaltay, Ord. Prof. Dr. Şemseddin, İran Tarihi, C. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1948.

Günaltay, Ord. Prof. Dr. Şemseddin, Yakın Şark IV, II. Bölüm, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987.

Günay, Prof. Dr. Umay, Türk Destanları.

Gündüz, Dr. Tufan, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, "Bozulus Türkmenleri 1540-1640", Bilge Yay., Ankara 1997.

Haig, T. W., Gurkan Mad., İslâm Ans., C. 4.

Haig, T. W., Multan Mad., İslâm Ans., C. 8.

Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, C. I, Üçdal Neşriyat Yay., İstanbul 1993.

Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, C. II, Üçdal Neşriyat Yay., İstanbul 1993.

Hammer, Joseph Von, Osmanlı Tarihi, Milli Eğitim Bakanlığı yayını, Çev. Mehmet Ata, Bugünkü dile özetleyerek yeniden yazan Prof. Dr. Abdulkıidir Karahan, İstanbul 1991, C. I-II.

Hançerlioğlu, Orhan, İslâm İnançları Sözlüğü, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul 1984.

Hartman, R., Cürcân Mad., İslâm Ans., C. 3.

Hasan Büzürg Mad., İslâm Ans., C. 5/1.

Haydar Çelebi Ruznâmesi, Tercüman Yay., Tarihsiz.

Herodotos, Herodot Tarihi, 3. Baskı, Çev.: Müntekim Ökmen,Remzi Y., İstanbul 1991.

Herzfeld, E., Asker, Samarra Mad. İslâm Ans. C. I.

Hey'et, Cevad, Türklerin Tarihinde Renklerin Yeri, Nevruz ve Renkler, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı:116, Ankara, 1996.

Hınz, Walther, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, Çev. Tevfik Bıyıkoğlu, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992.

Hitti, Prof. Dr. Philip K., Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, C. I, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Vakfı Yay. İstanbul 1995.

Hoca Ahmed Yesevî, Divan-ı Hikmet, Haz.: Dr. Hayati Bice, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993.

Hoca Sadeddin Efendi, Tâcü't-Tevârih, C. I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.

Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't-Tevarih, C. II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.

Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't-Tevarih, C. III, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.

Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't-Tevârih, C. IV, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.

Honigmann, E., Kerbelâ Mad., İslâm Ans., C. 6.

Huard, Huart, Abbas I. Md. İslâm Ans., C. 3.

Huart, CL., Ali Evladı Mad., İsl. Ans., C. I.

Huart, CL., Ali Rıza Mad., İslâm Ans.

Huart, CL., Haydar Mad., İslâm Ans., C. 5/1.

Huart, CL., Horasan Mad., İslam Ans., C. 5/1.

Huart, CL., Tenge Mad., İslâm Ans., C. 12/1.

Hüseyin, M. Hidayet, Hasan Mad., İslâm Ans., C. 5/1.

Işıltan Fikret, Tahir b. Hüseyin Mad., İslâm Ans., C XI.

Işıltan, Fikret, Me'mun Mad., İslâm Ans., C. VII.

İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1971.

İbn Fazlan Seyahatnâmesi, Çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları, İstanbul 1995.

İbn Haldun, Mukaddine, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1991, C. II.

İbn Kemal, Tevârih-i Âl-i Osman VIII. Defter, Hazırlayan: Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu Ya., Ankara 1991.

İbn Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslâm Tarihi), C. 1, Çağrı Yay., İstanbul 1994.

İbn Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslâm Tarihi), C. 10, Çğrı Yay., İstanbul 1995.

İbn Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslâm Tarihi), C. 11, Çağrı Yay., İstanbul 1995.

İbn Kesîr, El-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslâm Tarihi), C. 12, Çağrı Yay., İstanbul 1995.

İbn Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslâm Tarihi), C. 13, Çağrı Yay., İstanbul 1995.

İbn Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslâm Tarihi), C. 2, Çağrı Yay., İstanbul 1994.

İbn Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslâm Tarihi), C. 4, Çağrı Yay., İstanbul 1994.

İbn Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslâm Tarihi), C. 5, Çağrı Yay., İstanbul 1994.

İbn Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslâm Tarihi), C. 9, Çağrı Yay., İstanbul 1995.

İbni Batuta Seyahatnâmesi, C. I-II, Sadeleştiren ve Baskıya Haz. Mümin Çevik, Üçdal Neş., İstanbul 1993.

İbni Batuta Seyahatnâmesi, C. I-II, Sadeleştiren ve Baskıya Haz. Mümin Çevik, Üçdal Neş., İstanbul 1993

İbnü'l Adîm Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb, Selçuklular Tarihi, Ç.: Ali Sevim, T.T.K. Yay., Ankara 1989.

İbnü'l-Esir, İslâm Tarihi, C. 10, Bahar Yay., İstanbul 1987.

İbnü'l-Esir, İslâm Tarihi, C. 11, Bahar Yay., İstanbul 1987.

İbnü'l-Esir, İslâm Tarihi, C. 2, Bahar Yay., İstanbul 1987.

İbnü'l-Esir, İslâm Tarihi, C. 3, Bahar Yay., İstanbul 1987.
İbnü'l-Esir, İslâm Tarihi, C. 4, Bahar Yay., İstanbul 1987.
İbnü'l-Esir, İslâm Tarihi, C. 5, Bahar Yay., İstanbul 1987.
İbnü'l-Esir, İslâm Tarihi, C. 9, Bahar Yay., İstanbul 1987.
İnalcık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu, Eren y., İstanbul 1996.
İnan, Abdulkadir, Makaleler I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1987.
İnan, Abdulkadir, Makaleler II, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1987.
İnan, Abdülkadir, Tarihte Ve Bugün Şamanizm, Türk Tarih Kurumu Yay., 3. Baskı, Ankara 1986.
İzgi, Özkan, Turfan Uygurları Kültürü Hakkında Bazı Düşünceler, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi, Atatürk Kültür Merkezi Yay. Ankara 1997.
İzgi, Prof. Dr. Özkan, Wang Yen-Te'nin Seyahatnamesi, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1989.
İzmirli, Prof. İsmail Hakkı, Şark kaynaklarına göre Müslümanlıktan evvel Türk kültürünün Arap yarımadasındaki izleri, II. Türk Tarih Kongre Zabıtları, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1943.
İzmirli, Prof. İsmail Hakkı, Peygamber ve Türkler, II. Türk Tarih Kongre Zabıtları, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1943.
Kadaşeva, Doç. Dr. Karlıgaş (Kazakistan Almatı Üni. Türk Dilleri Bölümü Başkanı), Kazak Medeniyetindeki Semboller, Nevruz ve Renkler, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı:116. Ankara, 1996.
Kafalı, Mustafa, Türk Kültüründe Renkler, Nevruz ve Renkler, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 1996, s. 51;
Kafesoğlu, İbrahim, Mahmud Gaznevi Mad., İslâm Ans. C. 7.
Kafesoğlu, İbrahim, Selçuk'un Oğulları ve Torunları, Türkiyat Mecmuası sayı XIII.
Kafesoğlu, İbrahim, Selçuklular Mad. İslâm Ans., C. X.
Kafesoğlu, İbrahim, Türkler Mad., İslâm Ans., C. 12/2.
Kantemir, Dimitri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi, C. I, Cumhuriyet Yay., İstanbul-1998.
Kantemir, Dimitri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi, C. II, Cumhuriyet Yay., İstanbul 1998.
Karahan, Abdülkadir, Tûsi Mad., İslâm Ans., C. 12/2.
Kayabalı, İ. - Arslaoğlu, C., Azerbaycan Dergisi, sayı 225, Ankara 1978.
Kayaoğlu, İsmet, Anadolu'da XIII. Yüzyıl Derviş Tarikatları ve Sosyal Zümreler, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültür Kongresi, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1997.
Kaygusuz, İsmail, Alevilik, İnanç, Kültür, Siyaset Tarihi ve Ululaı, C. I, Alev Yay., İstanbul 1995.
Kaymaz, Doç. Dr. Nejat, Malazgirt Savaşı İle Anadolu'nun Fethi Ve Türkleşmesine Dair, Malazgirt Armağanı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993.
Khara-Davan, Dr. Erenjen, Çingis Khan kak Polkovodets ve Yego Nasiedie. Kulturno-İstoriçeskiy Oçerk Mongolskoy İmperii XII-XIV vekov. Almatı, Kramds-Ahmed Yessevi Yayınevi, 1992.
Kırzıoğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993.
Kırzıoğlu, M. Fahrettin, Kars Tarihi, C. I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.
Kitapçı, Prof. Dr. Zekeriya, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, C. I-II, 3. Baskı, Konya 1994.

Kitapçı, Zekeriya, Hz. Peygamber'in Hadisleri'nde Türk Varlığı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, Tarihsiz.

Köprülü, Fuad, Babinger, Anadolu'da İslâmiyet, İnsan Yay., İstanbul 1996.

Köprülü, M. Fuad, Baba Mad., İslâm Ans. C. 2.

Köprülü, M. Fuad, Bahşı Mad., İslâm Ans. C. 2.

Köprülü, M. Fuad, Barthold, W., Prof. Dr. İslâm Medeniyeti Tarihi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1963.

Köprülü, M. Fuad, Bayrak Mad., İslâm Ans. C. 2.

Köprülü, M. Fuad, Harizmşahlar Mad., İslâm Ans., C. 5/1.

Köprülü, Orta Zaman Türk Hukuk Müesseseleri, II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, , İstanbul 1943,.

Köprülü, M. Fuad, İslâm Medeniyeti Tarihi, 1. Basım, İstanbul Kanaat Kitabevi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1963.

Köprülü, M. Fuad, Osmanlı Devletinin Kuruluşu, II. baskı, T.T.K. Ankara 1984.

Köprülü, M. Fuad, Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'eleleri, Belleten 1943, sayı:28.

Köprülü, Ord. Prof. Dr. Fuad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 7. Baskı. , Ankara 1991.

Köprülü, Orta Zaman Türk Hukuk Müesseseleri, II. Türk Tarih Kongresi (1937) Zabıtları, , İstanbul 1943.

Köymen, Mehmet Altan, Alp Arslan ve Zamanı Türk Giysi Kuşamı, Selçuklu. Araş Der. III. Malazgirt Zaf. Sayı 1971.

Köymen, Mehmet Altan, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yay., 2. Bsım, Ankara 1993.

Köymen, Mehmet Altan, Sencer Mad., İslâm Ans., C. 10.

Köymen, Prof. Dr. M., Altan, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C. I, Türk Tarih KurumuYay., Ankara 1993.

Kütükoğlu, Bekir, Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri, (1578-1612. İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1993.

Lamartine, A. De, Aşiretten Devlete C. 1, Tercüman Yay., Tarihsiz.

Lamartine, Alphonse de, Osmanlı Tarihi, İkinci Baskı, Toker Yayınları, İstanbul 1991.

Lammens, H., Haccac Md. İslâm Ans., C. 5/I.

Lammens, Muaviye Mad., İslâm Ans., C. 8.

Lorus, M., Selim I. Mad., İslâm Ans., C. 11.

Mahmud Kaşgarlı, Divanü Lûgat-it-Türk, C. I.

Mahmud Kaşgarlı, Divanü Lûgat-it-Türk, C. II.

Mahmud Kaşgarlı, Divanü Lûgat-it-Türk, C. III.

Mahmud Kaşgarlı, Divanü Lûgat-it-Türk, C. IV.

Bambridge, Margaret Dünyada Türkler, Say Yayınları, İstanbul 1995.

Margolıouth, D. S., Kerrâmiye Mad., İslâm Ans., C. 6.

Massignon, Louıs, Hallâc, İslâm Ans., C. 5-I.

Mazıoğlu, Prof. Dr. Hasibe, Selçuklular Devrinde Anadolu'da Türk Edebiyatının Başlaması ve Türkçe Yazan Şairler, Malazgirt Armağanı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993.

Mehmed Neşrî, Neşrî Tarihi, C. I, Haz.: Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983.

Mehmed Neşrî, Neşrî Tarihi, C. II, Haz.: Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1984.

Melikoff, İrenè, Tuttum Aynası Yüzüme Ali Göründü Gözüme, Çev.: İlhan Cem Erseven, Ant Yay., İstanbul 1997.

Melikoff, İrenè, Uyur idik uyardılar, Cem Yay., İstanbul 1994.

Melikoff, İrenè, 1828 Sonrası Bektaşi Tarikatleri, Tuttum Aynayı Yüzüme Ali Göründü Gözüme, Yabancı Araştırmacılar Gözüyle Alevilik, Çev.: İlhan Cem Erseven, Ant Yay., İstanbul 1997.

Melikoff, İrene, Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe, Cumhuriyet yay, İstanbul, 1998.

Merçil, Erdoğan, Babaîlik Mad., Meydan Laruss, C. II.

Merçil, Prof. Dr. Erdoğan, Gazneliler Devleti Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1989.

Mınorsky, Baba Tahir Uryan Mad., İslâm Ans., C. 2.

Mmorsky, V., Tûs Mad., İslâm Ans., C. 12/2.

Minorsky, V. Tebriz Mad., İslâm Ans. C. 12-1.

Moravcsik, Prof. Dr. Gy, Türklüğün tetkiki bakımından Bizantolojinin ehemmiyeti, II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul 1943.

Müneccimbaşı Ahmed Dede, Müneccimbaşı Tarihi, C. I, Ç.: İsmail Erünsal, Tercüman Yay., İstanbul Tarihsiz.

Müneccimbaşı Ahmed Dede, Müneccimbaşı Tarihi, C. II, Ç.: İsmail Erünsal, Tercüman Yay., İstanbul Tarihsiz.

Nagıyev, Ferhad, Hatman Mad., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ans., C. 6.

Nazım, M., Hasenek Mad., İslâm Ans., C-5/1.

Nerimanoğlu, Kâmil Veli, Türk Dünya Bakışında Reng, Nevruz ve Renkler, Atatürk Kültür Merkezi Yay. Sayı:116. Ankara, 1996.

Nizamülmülk, Siyasetnâme, Çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yyınları, 1981.

Noyan, Bedri, Bektaşilik-Alevilik Nedir? Ant/Can Yayınları, İstanbul 1995.

Nur, Dr. Rıza, Türk Tarihi, C. 11, Toker Yay., İstanbul 1979.

Nur, Dr. Rıza, Türk Tarihi, C. 12, Toker Yay., İstanbul 1979.

Nur, Dr. Rıza, Türk Tarihi, C. 2, Toker Yay., İstanbul 1979.

Nur, Dr. Rıza, Türk Tarihi, C. 5, Toker Yay., İstanbul 1979.

Nuraniye H. Ekrem, Hunlarda Renk ve Yön Bilgisi, Nevruz ve Renkler, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı:116. Ankara, 1996.

Nurbaki, Dr. Halûk, Türkistan'dan Türkiye'ye Anadolu Mucizesi, 3. Baskı, Damla Yay., İstanbul 1998.

Ocak, Ahmet Yaşar, Babaîler İsyanı, Dergâh Yay., 2. Baskı, İstanbul 1996.

Ocak, Ahmet Yaşar, Bektaşi Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi Motifleri, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983.

Oğuz, Burhan, Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri II., Simurg Yay., İstanbul 1997.

Olcaytu mad., İslâm Ans., C. 9.

Onat, Hasan, Emevîler Devri, Şiî Hareketleri, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993.

Oruç Bey, Oruç Bey Tarihi, 1001 Temel Eser Yay., İstanbul Tarihsiz.

Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, (Heyet yazımı), C. I, Yayın Yönetmeni: Robert Mantran, Jean-Louis Bacque, Çeviren: Server Tanilli, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.

Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, C. 5, Ankara 2000.

Ögel, Prof. Dr. Bahaeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yay., 3. Baskı, İstanbul 1998.

Ögel, Prof. Dr. Bahaeddin, Türk Mitolojisi C. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1971.

Ögel, Prof. Dr. Bahaeddin, Türk Mitolojisi C. II, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995.

Öz, Baki, Alevilik Nedir, Der Yay. İstanbul 1996.

Öz, Baki, Osmanlı'da Alevi Ayaklanmaları, Ant yay. No: 14, 2. Baskı, tarihsiz.

Özaydm, Abdülkerim, Ammâroğulları Mad., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ans., C. 3.

Öztuna, Yılmaz, Devletler Ve Hanedanlar (İslam Devletleri), C. 1., Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.

Öztuna, Yılmaz, Devletler Ve Hanedanlar (İslam Devletleri), C. 2., Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.

Öztuna, Yılmaz, Türkiye Tarihi C. 6, Hayat Yay.

Öztuna, Yılmaz, Türkiye Tarihi C. 7, Hayat Yay.

Öztuna, Yılmaz, Türkiye Tarihi C. 8, Hayat Yay.

Öztürk, Prof. Dr. Yaşar Nuri, 400 Soruda İslâm, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 1993.

Öztürk, Yaşar Nuri, Tarih Boyunca Bektaşilik, Yeni Boyut Yay., İstanbul 1990.

Peçevî, İbrahim, Peçevî Tarihi, C. 1, Çev.: Murat Uraz, Neşriyat Yay., İstanbul 1968.

Peçevî, İbrahim, Peçevî Tarihi, C. 2, Çev.: Murat Uraz, Neşriyat Yay., İstanbul 1968.

Pekolcay, A. Neclâ, Karahanhlar Dönemi Türk Edebiyatında Türklük ve Müslümanlıkla İlgili Unsurlar, Uluslar arası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Yay. Ankara 1997.

Potanin, G. N., Saga o Solomone (Solomon Destanı). Tomsk, 1912.

Potanin, G. N., Vostoçnıe Motivı v Srednevekovom Zapadnoyevropeyskom Epose (Orta Çağ Batı Avrupa Destanlarında Doğu Motifleri), Moskova, 1899.

Pritsak, O., Karahanhlar Mad., İslâm Ans., C. 8.

Pritsak, O., Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi Sayı: 104, Ekim 1996.

Provençal, Levi E., Mozaraplar Mad., İslâm Ans., C. 8.

Radloff, N., Sibirya'dan, Çev.: Ahmet Temir, C. 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1994.

Resulzade, Mehmet Emin Kafkasya Türkleri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1993.

Roemer, R. Hans, İslâm Ans. Timurlular Mad., C. 12-1.

Roux, Jean-Paul, Aksak Timur, Çev.: Ali Rıza Yalt, Milliyet Yay., İstanbul 1994.

Sarıtaş, Prof. Dr. Süleyman, Bugünkü Alevîlik Ve Bektaşilik, Orkun, Sayı: 13, Mart 1999.

Schreiber, Georg, Türklerden Kalan, İstanbul 1982.

Selim I. Mad., Meydan Lorus, C. 11.

Selim Mad., Meydan Laorus, C. 11.

Semenov, A. A., "Gûr-i Emîr. Türbesinde Timur'un ve Ahfadının Mezar Kitabeleri, Çev. Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987.

Sevim, Ali, Biyografilerle Selçuklular Tarihi, (İbnü'l-Adîm, Bugyetü'l-taleb fî Tarihi Haleb), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1989.

Sevim, Ali, Selçuklu-Mısır Fâtımî Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış, VIII. Türk Tarihi Kongresi Ank.-11-15 Ekim 1976, C. 2, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1981.

Sevim, Prof. Dr. Ali - Merçil, Prof. Dr. Erdoğan, Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyasi Teşkilat ve Kültür, Türk Tarih Kur. Yay., Ankara 1995.

Sevinç, Necdet, Osmanlı Sosyal Ve Ekonomik Düzeni, Üçdal Neşriyat Yay., İstanbul 1985.

Seyidov, Mireli, Azerbaycan Halkmın Soykökünü Düşünürken, Yazıcı Neş., Bakü 1989.

Sezgin, Dr. Abdulkadir, Ülkemizde Alevilik-Sünnilik Meselesi, Ecdad Yayınları. Ankara 1998.

Shaw, Prof. Stanford, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. I, E Yay., İstanbul 1994.

Solak-zâde Tarihi, C. I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.

Solak-zâde Tarihi, C. II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.

Spuler, Bertold, İlhanlılar Mad., İslâm Ans., C. 5/2.

Spuler, Bertold, İran Moğolları, 2. Baskı, Çev.: Cemal Köprülü,Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987.

Streck, M., Meşhed Mad., İslâm Ans., C. 8.

Strothmann, R., Şî'a Mad., İslâm Ans., C. 11.

Strothmann, R., Tûsi Mad., İslâm Ans., C. 12/2.

Sümer, Faruk, Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi? Belleten C. XXIV, sayı: 96.

Sümer, Faruk, Kayı Mad., İslâm Ans., C. 6.

Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu, ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara-1992.

Sümer, Faruk, Safeviler Mad., İslâm Ans., C. 10.

Sümer, Faruk, Teküder Mad., İslâm Ans., C. 12/1.

Sümer, Prof. Dr. Faruk, Çepniler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1992.

Sümer, Prof. Dr. Faruk, Oğuzlar - Türkmenler, 3. Basım, Ana Yay., İstanbul 1980.

Sümer, Prof. Dr. Faruk, Yabanlu Pazarı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1985.

Şâmî, Nizamüddin, Zaferâme, Çev.: Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yay., 2. Baskı, Ankara 1987.

Şeşen, Prof. Dr. Ramazan, İbn Fazlan Seyahatnamesi, Bedir Yay., İstanbul 1995.

Şeşen, Ramazan, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001.

Şeyh Müfid Muhammed B. Numan, El-İrşad, Çev.: Davud Duman, Yayınevi yok, İstanbul 1996.

Şükrullah, Behçetüttevârîh, Haz. Çiftçioğlu N. Atsız, Osmanlı Tarihleri, Türkiye Yay., İstanbul 1949.

Şükrullah, Dokuz Boy Türkleri ve Osmanlı Sultanları Tarihi, Haz. Atsız, Arkadaş Bas. İstanbul 1939.

Taberi, Milletler Ve Hükümdarlar Tarihi, C. V, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1992.

Tâberi, Tarih-i Taberi, C. 4, Çev.: M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yay., İstanbul Tarihsiz.

Taneri, Prof. Dr. Aydın, Harezmşahlar, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993.

Tansel, Selahattin, Yeni Vesikalar Karşısında İkinci Beyazıt Hakkında Mütalaalar Bell., C. XXVN, sayı 106.

Tarcan, Halûk, "Ön-Türk Tarihi", Kaynak Yay., İstanbul 1998.

Tarım, Cevat Hakkı, Tarihte Kırşehri-Gülşehri ve Babailer–Ahiler–Bekteşiler, 3. Bas. Yeniçağ Mat. İstanbul 1948.

Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", Tarih Dergisi, sayı 22, Mart 1967.

Tekindağ, M. C. Şehabeddin, Teke-Eli Mad., İslâm Ans., C. 12/1.

Tekindağ, Şahabettin, Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı, Belgelerle Türk Tarih Dergisi, Sayı:3, 1967.

Timur, Avtobiyografiya Tamerlana. – Tamerlan: Epokha, Liçnost, Deyaniya (Timur'un Özgeçmişi. Tamerlan: Dönemi, Kişiliği, Eseri), "Guraş" Yayınevi, Moskva, 1992.

Togan, Azerbaycan Mad., İslâm Ans., C. 2.

Togan, Hatıralar, Hikmet Gazetecilik Yayını, İstanbul 1969.

Togan, Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidî, " Oğuz Destanı", 2. Baskı, Enderun Yay., İstanbul 1982.

Togan, Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidî, Umumi Türk Tarihine Giriş, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Togan, Prof. Dr. Z. V., Moğollar, Çingiz ve Türkler, İstanbul 1941.

Togan, Türk İli Türkistan, C. 1, 2. Baskı. Enderun Kitabevi Yay., İstanbul 1991.

Togan, Z. V., Temür Bek"in İslâmiyete Bakışı, Atsız Mecmua, sayı 13.

Turan, Osman, I. Kılıç Arslan Mad., İslâm Ans., C. 6.

Turan, Osman, Keyhüsrev II. Mad., İslâm Ans. C. 6.

Turan, Osman, Selçuklu Tarihi Ve Türk-İslam Medeniyeti, 4. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.

Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye Boğaziçi Yay. İstanbul 1993.

Turan, Prof. Dr. Osman, Selçuklular ve İslâmiyet, Boğaziçi Y., 3. Bs. , İstanbul 1993.

Turan, Prof. Dr. Osman, Türk Cihan Hâkimiyeti Meffkûresi Tarihi, 9. Baskı, C. 1-2., Boğaziçi Yay., İstanbul 1996.

Türer, Osman, Türk Dünyasında İslâm'ın Yayılması ve Muhafazasında Tasavvuf ve Tarikatların Rolü, Yeni Türkiye, Türk dünyası Özel sayısı I. Sayı 15, Yeni Medya Hizmetleri Yay. Mayıs Haziran 1997.

Türkdoğan, Türk Tarihinin Sosyolojisi, C. 1., Hasret Yay., Ankara.

Türkdoğan, Prof. Dr. Orhan, Alevi Bektaşi Kimliği, -Sosyo-Antropolojik Araştırma-, 3. Baskı, Timaş Yay., İstanbul 1995.

Uluçay, Çağatay, Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu, İstanbul Üni. Ed. Fak. Der., C, VI, sayı 9, Mart 1954.

Uludağ, Süleyman, Halvetîyye Mad., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ans. C. 15.

Uraz, Esat, Tarihte Ermeniler, Ankara 1950.

Uzuncarşılı, Ord. Prof. İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, C. III, I. Kısım, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Bayezid II. Mad., İslâm Ans., C. 2.

Uzunçarşılı, Ord. Prof. İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, C. II.

Uzunçarşılı, İ. H., Devşirme Mad. İslâm. Ans. C. 3.

Uzunçarşılı, Ord. Prof. İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, C. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988.

Vida Della Levi, G., Emeviler Mad., İslâm Ans., C. 4.

Vida, G. Levi Della, Hariciler Mad. İslâm. Ansiklopedisi, C. 5/1.

Weir. T. H., Cahiliye Mad., İslâm Ans. C. 3, s. 12.

Welhausen, Arap Devleti ve Sukûtu, çev. F. Işıltan, Ankara Üni. Basımı, Ankara 1963.

Wittek, Paul, Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu, İstanbul 1947.

Woods, John E., Akkoyunlular, Çev.: Sibel Özbudun, Milliyet Yay., İstanbuk 1993.

Yalman (Yalkın), Ali Rıza, Cenupta Türkmen Oymakları, C. 1, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1977.

Yalman (Yalkın), Ali Rıza, Cenupta Türkmen Oymakları, C. 2, K. B. Y., Ankara 1977.

Yaman, Ali, Alevilik – Bektaşilik, - shad. Morningstar.com/

Yaman, Ali, Alevilik-Bektaşilik Bibliyografyası, Alevi-Bektaşi Kültür Enstitüsü, Mannheim 1998.

Yaman, Ali, Kerbela Bir Destandır. (Muaviye, Yezid ve Kerbela), http://www.alevi-bektasi.com/kerbela.htm)

Yavuz Sultan Selim, M.E.B. Yay., İstanbul 1949.

Yavuz, Edip, Doğu Anadolu'da Dil-Onomastik İlişkiler Üze. Bir Deneme, Türk Kültürünü Araştırma Ens. Yay., Ankara 1983.

Yavuz, Edip, Tarih Boyunca Türk Kavimleri, Ankara 1968.

Yazıcı, Doç. Dr. Tahsin, Fetihten Sonra İstanbul'da İlk Halveti Şeyhleri, İst. Enst. Derg., II, 1956.

Yazıcı, Tahsin, Baba Tahir-i Uryan Mad. Diyanet Vakfı İslâm Ans. C. 4.

Yazıcı, Tahsin, Cüneyd-i Safevî Mad., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ans., C. 8,

Yazıcı, Tahsin, Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr Mad.,Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ans., C. 10, İstanbul 1994.

Yazıcı, Tahsin, Safeviler Mad., İslâm Ans., C. 10.

Yazıcı, Tahsin, Şah-İsmail Mad., İslâm Ans., C. 11.

Yazıcı, Tahsin, T. Diy. Vakfı İslâm Ans., Cüneyd-i Safevî Mad., C. 8.

Yelken, Enver, Kurbela'dan Buhara'ya, Kamer Y., İstanbul 1991.

Yesevi, Ahmed-i, Dvan-ı Hikmet'ten Seçmeler, Haz: Kemal Eraslan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.

Yesevî, Hoca Ahmed, Divan-I Hikmet, Haz.: Dr. Hayati Bice, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara 1993.

Yetkin, Çetin, Başlangıçtan Atatürk'e Türk Halk Eylemleri ve Devrimler, Ümit Yayıncılık, Ankara 1996.

Yıldız, Prof. Dr. Hakkı Dursun, İslâmiyet ve Türkler, 3. Bas., Kamer Yay. İstanbul 2000.

Yınanç, M. H., Cüneyd Mad. İslâm Ans. C. 3.

Yınanç, M. Halil, Ak-Koyunlular Mad. İslâm Ans. C. I.

Yınanç, M. Halil, Ertuğrul Gazi Mad., İslâm Ans., C. 4.

Yınanç, M. Halil, Feridun Bey Münşeât'ı, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Orhaniye Matb., 1340.

Yınanç, M. Halil, Musul ve Elcezirede Oğuz Türkleri,

Yörükan, Yusuf Ziya, Hz. Muhammed'in Doğ. Ölüm. Kadar İslâm Dini Tarihi, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.

Yörükan, Yusuf Ziya, Şihabeddin Sühreverdi ve Nur Heykelleri, İnsan Yayınları.

Yörükler Sempozyumu Bildirigeleri", Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1996.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1985.

Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig, Çev: Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu, Yay., Ankara 1985.

Yücel, Prof. Dr. Yaşar - Sevim, Prof. Dr. Ali, Klasik Dönemin Üç Hükümdarı, Fatih - Yavuz - Kanuni, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991.

Yücel, Prof. Dr. Yaşar, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar 1, 2. Baskı,Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1991.

Zahoder, B., Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan, Ç.: İsmail Kaynak, Belleten sayı 76.

Zettersteen, K.V., İslâm Ans., C. 6.

Zettersteen, K.V., İslâm Ans., C. 8.